

UNIVERZITET U BEOGRADU
FAKULTET POLITIČKIH NAUKA

Zoran V. Rakić

**Odnos tradicije i modernizacije u oblastima
priključenim Srbiji posle Berlinskog
kongresa: Leskovac (1878-1941)**

doktorska disertacija

Beograd, 2018.

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF POLITICAL SCIENCES

Zoran V. Rakić

**The Relation between Tradition and
Modernization in Areas connected to Serbia
after the Congress of Berlin: Leskovac
(1878-1941)**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2018.

Mentor:

Prof. dr Ljubinka Trgovčević Mitrović, profesorka u penziji, Fakultet političkih nauka,
Univerzitet u Beogradu

Članovi komisije:

Prof. dr Slobodan G. Marković, Fakultet političkih nauka, Beograd

dr Ana Stolić, Istorijski institut, Beograd

Doc. dr Saša Mišić, Fakultet političkih nauka, Beograd

Prof. dr Ljubinka Trgovčević Mitrović, Fakultet političkih nauka, Beograd

Datum odbrane: _____

REZIME

Odnos tradicije i modernizacije u oblastima priključenim Srbiji posle Berlinskog kongresa: Leskovac (1878-1941)

Tekst koji sledi rezultat je višegodišnjeg istraživanja modernizacijskih procesa u Leskovcu i okolini, od njegovog priključenja Srbiji na osnovu Berlinskog ugovora 1878. godine, do početka Drugog svetskog rata, kada ti procesi prestaju po započetom modelu. Dejstvo svih modernizacijskih vidova na promene u organizaciji političkog života, društva i ekonomije, posmatra se u odnosu na postojeću tradicionalnu osnovu, na interakciju tradicije i modernizacije, ali i u odnosu na postojeće šire okruženje.

Modernizacijski procesi u Srbiji, kao i drugim balkanskim državama nastalim posle sticanja nezavisnosti od Osmanskog carstva počeli su decenijama ranije, kreirajući nacionalne specifičnosti na razvojnem putu svake nacije ponaosob. U okviru tih država, mnoge lokalne sredine, kao Leskovac u Srbiji ili prvi industrijski centri u Bugarskoj, odlikovali su se sopstvenim specifičnostima, ali, pre svega, burnim industrijskim razvojem, koji je znatno doprineo bržoj i kompleksnijoj društvenoj modernizaciji. Oni modernizacijski procesi koji se tiču demokratizacije političkog života, nastajanja i funkcionisanja institucija, odnosno stvaranja osnove za razvoj modernog društva, započeli su kao direktan upliv države u organizaciju novooslobođenih krajeva po zapadnoevropskom modelu. Parlamentarni sistem i postojeći modernizirajući potencijali u Srbiji, koje "Novi krajevi" nisu imali, nastali su kao rezultat dugotrajnih modernizatorskih nastojanja srpske intelektualne elite, a proširenjem na četiri nova okruga posle srpsko-turskih ratova, omogućili su da se država pojavi na tom području u ulozi prvog modernizatora.

Rezultati istraživanja potvrdili su tačnost hipoteze da su akumulirani trgovački kapital, sirovinski resursi, demografski potencijal, kao i specifični elementi tradicije na priključenim teritorijama, uticali kroz proces institucionalizacije posle priključenja Srbiji, na uspešnost i posebnost modernizacije u Leskovcu. Iako je proces prilagođavanja evropskom modelu započeo sa zakašnjenjem od četiri decenije u odnosu na oblasti koje su od početka državnosti bile u sastavu Srbije, on je u mnogim segmentima bio brži, i ubedljiviji, u čemu se sadrži intelektualni problem, odnosno paradoks vredan istraživanja. Do sada je kroz literaturu samo konstatovan brži tempo razvoja u Leskovcu, ali se problemu nije uvek pristupalo eksplanatorno.

Istraživanje načina na koji se Leskovac transformisao iz orijentalne naseobine u grad koji teži evropskom načinu života, otkrilo je množinu sinergičnih tokova svih segmenata života, u okviru modernizacije političkog sistema, ekonomije i društva. Nesrećne istorijske okolnosti uticale su na fizički nestanak mnogih izvora pomoću kojih bi se dobila potpunija slika ovog perioda. Ipak, na osnovu analize sadržaja raspoloživih dokumenata, pokazalo se da je Leskovac u periodima pre i posle Prvog svetskog rata, uz bujanje lokalne ekonomije doživljavao suštinski modernu, burnu, brzu i celovitu transformaciju. Legitimnost ovakvom pristupu daje i promena metodologije kod novijih teorija modernizacije koje se opredeljuju za bavljenje konkretnim slučajevima, umesto tipologijama i raspravom na nivou apstrakcije.

Ključne reči: modernizacija, tradicija, Leskovac, Srbija, Balkan, politika, društvo, industrija.

Naučna oblast: Političke nauke

Uža naučna oblast: Savremena politička istorija

UDK broj: 316.334.3:321(497.11) "1878/1941"

A B S T R A C T

The Relation between Tradition and Modernization in Areas connected to Serbia after the Congress of Berlin: Leskovac (1878-1941)

The text that follows is the result of the long-term research study of modernization processes in Leskovac and its surroundings, from its accession to Serbia under the Treaty of Berlin in 1878, to the beginning of the Second World War, when these processes ceased under the model from the beginning. The effect of all the modernization aspects of changes in the organization of political life, society and economy is considered in relation to the existing traditional basis, the interaction of tradition and modernization, as well as in relation to the existing wider environment.

Modernization processes in Serbia, as well as other Balkan states that emerged after gaining independence from the Ottoman Empire had begun decades ago, creating national specifics on the development paths of each nation individually. Within these countries, many local environments, such as Leskovac in Serbia or the first industrial centers in Bulgaria, distinguished themselves with their own specifics, but, above all, turbulent industrial development, which significantly contributed to a faster and more complex social modernization. Those modernization processes related to the democratization of political life, the emergence and functioning of institutions, and the creation of a basis for the development of a modern society, began as a direct influence of the state in the organization of the newly liberated regions according to the Western European social model. The parliamentary system and the existing modernizing potentials in Serbia that the "New regions" did not have before, emerged as a result of the long-lasting modernization efforts of the Serbian intellectual elite, and by expanding into four new districts after the Serbian-Turkish wars, enabled the state to appear in that area as the first modernizer.

The results of the research confirmed the accuracy of the hypothesis that accumulated trading capital, raw material resources, demographic potential, as well as the specific traditional elements in connected territories, influenced through the institutionalization process after joining Serbia, on the success and specialty of the modernization in Leskovac. Although the process of adapting to the European model began with a delay of four decades in relation to the areas that

had been part of Serbia since the beginning of statehood, nevertheless it was faster and more convincing in many segments, containing an intellectual problem, that is, a paradox worth researching. So far, it has been published in literature only a faster pace of development in Leskovac, but the problem has not always been explanatory approached.

The study of the way how Leskovac transformed from an oriental settlement into a city that strives for the European way of life has revealed the plethora of synergistic flows of all segments of life within the modernization of the political system, economy and society. The unfortunate historical circumstances have affected the physical disappearance of many sources, which would give a more complete picture of that period. Still, based on the analysis of the available documents, it turned out that Leskovac, in the period before and after the First World War, experienced with the flourishing of the local economy an essentially modern, turbulent, fast and comprehensive transformation. The change in methodology also provides legitimacy of this approach in recent modernization theories that are determined to deal with specific cases, rather than typologies and discussion at the abstraction level.

Key words: modernization, tradition, Leskovac, Serbia, Balkans, politics, society, industry.

Scientific area: Political sciences

Subfield: Contemporary Political History

UDK: 316.334.3:321(497.11) “1878/1941”

SADRŽAJ

PREDGOVOR	10
1. UVOD	17
2. TEORIJSKE OSNOVE I KATEGORIJALNO - POJMOVNI APARAT	25
2.1. Idejna predistorija teorija modernizacije	26
2.2. Evolucija modernizacijske misli	30
2.2.1. Klasične teorije modernizacije	31
2.2.2. Nove teorije modernizacije	39
2.3. Određivanje pojmova (definisanje pojmova)	46
2.3.1. Modernizacija	48
2.3.2. Tradicija	54
2.3.3. Odnos tradicije i modernizacije	58
3. ZAKASNELA MODERNIZACIJA JUGOISTOČNE EVROPE	64
3.1. Liminalni status Balkana	64
3.2. Uslovljenost modernizacije postojanjem nacionalnih država	76
3.3. Polemike o pravcima razvoja	58
3.4. Institucionalni preobražaji u procesima modernizacije	100
4. EVROPEIZACIJA INSTITUCIJA I VITALNIH PROCESA U NOVOJ SRPSKOJ DRŽAVI	107
4.1. Istorijski kontekst	107
4.2. Stvaranje političkih i pravnih ustanova	113
4.3. Pojava i uticaj elita	123
4.4. Obrazovanje	133
4.5. Kultura	140
4.6. Privreda	147
4.7. Status žena i dece	160
4.8. Svakodnevni život	167
5. TRANZICIONI DOMETI TERITORIJA KOJE SU PRIKLJUČENE SRBIJI 1878. GODINE	180
5.1. Elementi stare balkanske urbane civilizacije u kulturi stanovništva "Novih krajeva"	180

5.1.1. Život pod osmanskom upravom i reakcije na srpske ustanke	182
5.1.2. Tradicionalna kultura i privredne delatnosti	189
5.1.3. Beleške o Novim krajevima pre i posle oslobođenja	193
5.2. Razlike i specifičnosti u doseganju modernosti	199
6. KARAKTERISTIKE PREDMODERNIZACIJSKOG PERIODA U LESKOVCU	207
6.1. Istorijske okolnosti	207
6.2. Demografske karakteristike i kretanja	212
6.3. Uticaji na formiranje lokalnih specifičnosti	219
6.4. Profil trgovine i zanatstva	230
6.5. Ekonomsko i društveno pozicioniranje pojedinih etniciteta	238
6.6. Evolucija prvobitne akumulacije (protoindustrijski koreni autohtone leskovačke ekonomije)	243
7. PRVI KORACI - DRŽAVA KAO NAJZNAČAJNIJI POKRETAČ MODERNIZACIJE	252
7.1. Obaveze Srbije po Berlinskom ugovoru	252
7.2. Popisi	255
7.3. Političko i administrativno uređenje Novih krajeva	261
7.3.1. "Pitanje izjednačenja" kao poseban politički problem	263
7.3.2. Ustavni položaj novooslobođenih krajeva	267
7.3.3. Teritorijalna podela leskovačke nahije na opštine i srezove	271
7.4. Nastanak političkog života (uspostavljanje i razvoj političkih institucija)	275
8. POLITIČKA MODERNIZACIJA	284
8.1. Osnivanje i rad političkih stranaka u Leskovcu i okolini	286
8.1.1. Period starih stranaka do šestojanuarske diktature	288
8.1.2. Period novih stranaka posle šestojanuarske diktature	294
8.1.3. Izborni teror u leskovačkom kraju	299
8.2. Moderno i tradicionalno u političkom delovanju stranaka i narodnih predstavnika	306
9. PRIVREDNA MODERNIZACIJA	315
9.1. Opšte karakteristike privredne strukture u Leskovcu	319
9.1.1. Tekstilna industrija	328
9.1.2. Ostali faktori koji su uticali na privrednu strukturu Leskovca	333
9.2. Osnivanje i razvoj industrijskih preduzeća	338
9.2.1. Transferi tehnologije i modernizacijski značaj smene generacija	

u vlasničkoj strukturi kapitala	346
9.3. Status radnika i sindikalna akcija	353
9.4. Sprega i ekspanzija industrijskog i bankarskog kapitala između dva rata	360
10. DRUŠTVENA MODERNIZACIJA	367
10.1. Urbanizacija i stanovanje	371
10.2. Zdravstvena zaštita	380
10.3. Obrazovanje	387
10.4. Književno izdavaštvo i biblioteke	400
10.5. Štamparstvo i novinsko izdavaštvo	411
10.6. Likovni život	419
10.7. Prodiranje masovne kulture	423
10.7.1. Moda	424
10.7.2. Igre i muzika	427
10.7.3. Bioskopi	430
10.7.4. Sport	432
10.8. Građanske inicijative	437
11. UČINAK MODERNIZACIONIH PROCESA U ODNOSU NA OSMANSKI PERIOD	446
11.1. Grad i građani	446
11.2. Vreme i prostor	451
11.3. Elite i većina	455
11.4. Slika sveta	459
12. ZAKLJUČAK	462
13. LITERATURA	469

PREDGOVOR

Rezultati ovog istraživanja pokazuju kako jedna sredina puna specifičnosti može godinama da drži pažnju istraživača, da pritom pokaže kako se kroz nju prepliću tokovi istorije i širi polje prvobitnog interesovanja, ali i koliko svaka mikrosredina ima značaj koji se, inače nepravedno, pridaje samo velikim centrima i velikim temama. Broj bibliografskih jedinica koje se direktno ili posredno mogu ticati razvojnih pitanja ili modernizacijske tranzicije Leskovca i nekadašnjih "Novih krajeva", neslućeno je velik, a obilje značajnih podataka izazivalo je veliku pažnju i fokusiranost na materiju, kako finalni tekst ne bi osetno prevazišao zadati obim.

Iako je istraživanje o modernizacionim procesima u Leskovcu originalno, jer do sada nisu objavljivani posebni radovi na tu temu, kao ni posebna istraživanja koja se tiču odnosa tradicije i modernizacije unutar jedne zajednice, ono je istovremeno, kroz proces prikupljanja građe, bilo olakšano činjenicom da je razvijena lokalna historiografija, doduše disperzivno, pokrila neke segmente ove široke teme. Istovremeno, ono je bilo otežano činjenicom da su traumatične smene razvoja i razaranja tokom ratnih godina u Leskovcu i okolini, proizvele nesagledivu arhivsku pustoš, pa su mnogobrojni elementi te lokalne studije bazirani na zapisima u periodici, svedočenjima savremenika koja su preneli istraživači starije generacije, ili na parcijalnim primarnim istraživanjima pojedinih relevantnih autora.

Veći deo fondova leskovačkog Arhiva potiče iz perioda posle Drugog svetskog rata. Tek mali deo dokumenata obuhvata period koji se tiče ovog istraživanja, a oni su već poznati naučnoj i laičkoj javnosti, ili nemaju značaja za ovaj rad. Pitanja društvene modernizacije između dva rata su zato veoma pregledno, a često i veoma iscrpno kroz autorske članke pojedinih autora, mogla da se prate iz pisanja *Leskovačkog glasnika*, celovito digitalizovanog nedeljnika koji je u kontinuitetu izlazio do 1941. godine, i *Nedeljnih novina* čiji se kompleti čuvaju u Odeljenju posebnih fondova Narodne biblioteke "Radoje Domanović" (izlazile od novembra 1933. do oktobra 1935. godine). Dosta vernu sliku o stanju institucija i nivou političke kulture, pažljivi čitalac može steći iščitavanjem međuratne periodike, ali i skupštinskih stenograma koji se mogu pronaći u delima Dragoljuba Trajkovića, Slobodanke Stojičić i kod nekoliko drugih autora. U slučaju Leskovca, posebno pažljivo je u svim oblicima štampe praćen razvoj lokalne industrije, ali je istinu o njoj često trebalo tražiti u sudaru argumenata njenih građanskih apologeta, i onih autora u čiju levičarsku opredeljenost ne treba sumnjati.

Postojeći uvid u obim i sadržaj postojećeg materijala, potvrđuje heurističku i verifikatornu vrednost istraživanja o modernizacionim procesima u Leskovcu nakon promene državnog okvira. Kao polazište za rad na ovom problemu, naročito su dragoceni radovi starijih istraživača: Dragoljuba Trajkovića, Nikole P. Ilića, Jovana Jovanovića, Segija Dimitrijevića, Vladimira Stojančevića i Dragutina Đorđevića. Datiranje radova koji se odnose na Leskovac i okolinu, obuhvata ceo vek, a u tematskom pogledu kompletan humanistički okvir. Značajna su izdanja Narodnog muzeja u Leskovcu, posebno časopis *Leskovački zbornik* čiji se prvi broj pojavio 1961. godine a od tada redovno izlazi kao godišnjak. Većina primarnih izvora nestala je tokom bugarske okupacije ili u nemačkom i britansko-američkom bombardovanju Leskovca, na početku i pred kraj Drugog svetskog rata.

Razvijena lokalna istoriografija daje mogućnost da se kvalitativnom analizom sadržaja postojećih dokumenata, pokaže kako je Leskovac u periodima pre i posle Prvog svetskog rata obilovao specifičnostima koje su generisane burnom i brzom transformacijom, bujanjem lokalne ekonomije, društvenim i kulturnim promenama, nastalim kao posledica modernizacionih procesa.

Kao jedini srpski grad koji je imao elemente za osvajanje titule "Malog Mančestera", značajne tokom trajanja prve modernizacijske faze u Srbiji, Leskovac je pretendovao na predvodništvo u "zakasneloj modernizaciji" Srbije i Balkana. Bez obzira što su takve aspiracije bile nerealne i često potsticane lokalpatriotskim poletom, neke od ambicija leskovačkih kapitalista tog vremena, ne mogu se osporavati jer su bile potvrđene u realnom životu. One su bile prekinute novim svetskim ratom, do čijeg početka se pokazalo da je u toku definisanje interesnih zona kapitala, od kojih je ona u severnom i zapadnom delu današnje Makedonije bila nesporno leskovačka. Razvoj Leskovca se zbog mnoštva eksternih činilaca morao posmatrati kroz okvir okruženja, ne samo nacionalnog. Zbog toga ovaj rad obuhvata, pored teorijskih pitanja, tradicionalnu osnovu i modernizacijske procese u Srbiji (Jugoslaviji) i na Balkanu. Na taj način postaje moguće da se ostvari jedan od ciljeva proučavanja mikroistorije, da se izvuku opšti zaključci iz lokalnih podataka.

O prirodnim preduslovima i predistoriji modernog Leskovca, najčešće su pisali istoričari starije generacije, Dragoljub Trajković, Sergije Dimitrijević, Jovan Jovanović, Vidosava Stojančević, Vladimir Stojančević i etnolog Dragutin Đorđević. Iz uvida u najstarije dokumente, jasno je da se Leskovac razvio u značajno gradsko naselje tek pod turskom vlašću. Položaj na raskrsnici važnih trgovačkih i vojnih puteva, u gusto naseljenom i bogatom poljoprivrednom i

stočarskom području, uticao je da početkom šesnaestog veka lokalna pijaca (bazar) i vašar (panađur), postanu privlačni za trgovce iz udaljenih krajeva. Na leskovački panađur, kako se vidi iz turskih deftera, dolazilo je deset puta više tovarnih kola nego na bilo koji vašar u Srbiji.

Na temu stvaranja temelja za izgradnju preduzetničkog duha Leskovčana, značajna su istraživanja Sergija Dimitrijevića u arhivu Dubrovnika. On se interesovao za razgranatu poslovnu mrežu Dubrovčana na teritoriji evropske Turske, gde je važan deo tog sistema bila kolonija u Prokuplju sa pripadajućom stanicom u Leskovcu. Dubrovčani su na teritoriji današnje Srbije razvijali poslove sve do okončanja Austrijsko-turskog rata. Kampanja Turske protiv katolika i njihovih saveznika u Srbiji, koja je kasnije usledila, oslobodila je prostor hrišćanskim preduzetnicima iz turskih gradova da steknu ozbiljan trgovački kapital prodajući proizvode od konoplje, životinjske kože i kasnije vuneni gajtan, autentičan bugarski proizvod. Razvoj trgovine u leskovačkom kraju bio je ugrožen od strane vlasti, i skoro prekinut u reakcijama na bune u prvoj polovini 19. veka, ali je novi polet lokalnom preduzetništvu dala velika potražnja za zanatskim proizvodima tokom Krimskog rata.

Za razvojnu fazu koja će potom uslediti, dragocena je još jedna od Dimitrijevićevih knjiga, zbirka dokumenata *Počeci modernizacije leskovačke privrede* (2003), u kojoj se objavljuje građa iz njegove zaostavštine. Pripremajući se za izradu studije o razvoju leskovačke privrede posle oslobođenja 1878. godine, on je sakupio veliki broj dokumenata iz fondova Arhiva Srbije i sa drugih mesta. Ovu obimnu publikaciju objavio mu je posthumno Narodni muzej u Leskovcu, a u predgovoru koji je napisala istoričarka Danica Milić, napominje se da u svetskoj i domaćoj istoriografiji, sve zapaženije mesto zauzimaju istorijske monografije o gradovima. Tako je i nastao nedovršeni pionirski poduhvat Sergija Dimitrijevića na prikupljanju autentičnih dokumenata, odnosno primarnih izvora od važnosti za teme u kojima je Leskovac imao značajnu ulogu. Svoje interesovanje za ekonomske probleme Jugoslavije i, posebno, Leskovca, Dimitrijević je predstavio javnosti u većem broju publikacija, značajnih za ovu temu¹, a kao koautor učestvovao je u pisanju monografije *Sto godina tekstilne industrije* (1984) u izdanju

¹ Dimitrijević, Sergije. *Karakteristike industrije i rudarstva bivše Jugoslavije*. Beograd: Društvo ekonomista Srbije, 1949.

Dimitrijević, Sergije. *Agrarni odnosi za vreme Turaka u leskovačkom kraju*. Leskovac: Narodni muzej, 1951.

Dimitrijević, Sergije. *Privredni razvitak Jugoslavije od 1918. do 1941. godine*. Beograd, Visoka škola političkih nauka, 1961.

Dimitrijević, Sergije. *Das ausländische Kapital in Jugoslawien vor dem zweiten Weltkrieg*. Berlin : Rütten und Loening, 1963.

leskovačkog Narodnog muzeja. Pored ostalog što može biti od značaja za proučavanje ekonomske i društvene istorije, interesovao se za početke radničkog pokreta u Leskovcu (1951) i Srbiji (1982), objavio *Građu za proučavanje Leskovca i okoline* (1954) i napisao inicijalne tekstove za *Leskovačku enciklopediju* (1945) koja se, inače, nikada nije pojavila u formi celovite publikacije.

Dragoljub Trajković, još jedno značajno ime lokalne historiografije, takođe je objavio veliki broj radova koji su se pokazali kao pouzdan izvor za istraživanje modernizacionih procesa u Leskovcu. Klasično štivo za sve istraživače historiografskih pitanja Leskovca i okoline svakako su Trajkovićeve knjige; *Prilozi za studiju mančesterstva* (1930), *U čemu je tajna pojave i razvitka industrije u Leskovcu? Istorija jedne prvobitne akumulacije* (1940), *Iz našeg Mančestra* (1953), *Istorija leskovačke industrije do Drugog svetskog rata* (1961), *Iz prošlosti Leskovca i okoline* (1977), *Građa za istoriju Leskovca i okoline* (1984). Osim toga, za ovu oblast istraživanja, značajna su dva njegova članka; "Stanovništvo leskovačkog kraja od naseljavanja do 1941. godine" (*Leskovački zbornik* 2/1962), "O počecima leskovačke tekstilne industrije" (*Leskovački zbornik* 7/1967).

Jedan od autora koji su značajno unapredili lokalnu historiografiju je Vladimir Stojančević. O stanju civilizacije u ovom delu Srbije, kako je inače naslovljen i jedan njegov članak ("Stanje civilizacije u Leskovcu u 19. veku", *Leskovački zbornik*, 42/2002), pisao je u knjigama *Leskovac i oslobođeni predeli Srbije 1877-1878* (1975), i *Leskovac i leskovačka nahija u 19. veku* (1987). Kako su izgledali procesi koji na kraju dovode do priključenja četiri nova okruga Srbiji 1878. godine, i stvaranja uslova za početak modernizacionih procesa na delu nekadašnje turske periferije, Stojančević je zabeležio u knjizi *Balkanska politika Srbije za oslobođenje srpskog naroda u Turskoj 1804-1878*, (2005).

I Vidosava Stojančević se interesovala za period u Leskovcu koji se može označiti kao kraj stare i početak nove epohe. U časopisu *Leskovački zbornik* objavljeni su njeni radovi; "Etničke karakteristike leskovačkog kraja u vreme oslobođenja od Turaka" (7/1967), "Etnička struktura i migraciona kretanja u prvim godinama oslobođenja od Turaka" (18/1978), "Leskovac i leskovački kraj u prvim godinama posle oslobođenja od Turaka" (18/1978).

O društvenim, ekonomskim, demografskim i ostalim karakteristikama predmodernizacionog perioda, kao i protoindustrijskim korenima autohtone leskovačke ekonomije, pisali su, pored ostalih, i Milivoje Savić, *Zanati i industrija u prisajedinjenim*

oblastima i zanati u starim granicama Kraljevine Srbije (1914), Kosta Kostić, *Naši novi gradovi na jugu* (1922), Jovan Jovanović, *Leskovačko polje i Babička gora* (1978), a u *Leskovačkom zborniku* mogao se naći Jovanovićev članak; "Neki tragovi starog privrednog života" (14/1974), kao i tekstovi Radoša Trebješanina; "Leskovac posle oslobođenja 1877. godine" (18/1978), "Tragom srpske knjige na teritoriji jugoistočne Srbije do 1878. godine" 22/1982, Borisave Lilić, "Tradicionalna kultura u Jugoistočnoj Srbiji", (35/1995), Bogumila Hrabaka, "Dubrovčani u Dubočici i Leskovcu u feudalno doba" (41/2001), Ranke Gašić, "Leskovačka tekstilna industrija do Drugog svetskog rata - britanski i nemački uticaji u preduzećima Ilića i Teokarovića", (49/2009) ...

Veoma produktivno polazište za sveobuhvatnu analizu modernizacijskih kretanja unutar Kneževine Srbije 19. veka i kasnije kad Novi krajevi postaju njen integralni deo, svakako su radovi Nikole Vuča, Mari Žanin Čalić, Momčila Isića (ukupan socijalno - ekonomski okvir), Olge Popović - Obradović, Dubravke Stojanović, Latinke Perović (problemi političkog uređenja i društvenih odnosa), Miloša Nemanjića, Ljubinke Trgovčević, Arsena Đurovića (obrazovanje i elite). Dragoceni izvor saznanja o svakodnevnom životu ljudi toga vremena, bio je zbornik *Privatni život kod Srba u 20. veku*, koji je uredio Milan Ristović, kao i knjiga *Privatni život kod Srba u devetnaestom veku*. Za sticanje kompletne slike o kontekstu "zakasnele modernizacije", kako je nazivao Trajan Stojanović (*Balkanski svetovi: Prva i poslednja Evropa*, 1997), korisna su njegova dela u kojima dodiruje i efekte razvojnih podsticanja. To se takođe može reći za radove Diane Miškove i ostalih autora, koji su referentni za uspeh komparativnog pristupa problemu modernizacije nacionalnih država i njihovih mikrosredina.

Kao mogući okvir za proučavanje moderne srpske istorije, koncept modernizacije se koristi od polovine poslednje decenije 20. veka, mada ga je ranije bilo u sociološkim i politikološkim istraživanjima. Neke od prvih tekstova u istoriografiji, uz primenu modernizacijskog diskursa, objavio je Predrag J. Marković (*Beograd i Evropa:1918-1941: evropski uticaji na proces modernizacije Beograda*, 1992). U tom periodu, radovi o raznim pitanjima modernizacije srpskog društva pojavili su se u tri zbornika Instituta za savremenu istoriju (*Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*, 1994), a povremeno su u raznim publikacijama (teorijskim pitanjima modernizacije najviše je bilo posvećeno uredništvo časopisa *Tokovi*) objavljivani članci kojima su otvarani pojedini problemi modernizacije². Jedan od takvih

² Nemanjić, Miloš. "Modernizacija, kultura i društveni razvoj". *Tokovi*, 1/2 (1993): 123-128.

radova napisao je Slobodan Antonić ("Modernizacija u Srbiji: tri nedovršena talasa..."), vremenski situirajući modernizacijske faze srpskog društva u okviru "nedovršenih modernizacijskih talasa".

Početakom 21. veka, izašao je još jedan zbornik, sa Helsinškim odborom kao izdavačem (*Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka. 4, Žene i deca*, 2006). Izašla je i knjiga Mari Žanin Čalić, koja se bavi socijalnom istorijom Srbije (2004), ali su njome zaokružene mnoge nedoumice o industrijskom razvoju Srbije do Drugog svetskog rata. U ovom periodu vidljivija su akademska interesovanja za razne aspekte modernizacije u Srbiji, SFRJ i svetu.³

Upadljivo suprotstavljanje pojmova modernizacije i tradicije u mnogim radovima, zahtevalo je i objašnjavanje prirode njihovog odnosa koji ne podrazumeva nužno isključivost. Takvo uporište često je među pristalicama "višestruke modernosti", a česta su i nastojanja da se situira mesto tradicije u ukupnim modernizacionim procesima unutar srpskog društva.⁴

Polazeći od istraživačkog pitanja (*Na koji način promena državnog okvira kao i različit ekonomski i kulturni milje leskovačkog područja objašnjavaju drugačiji tok modernizacije u odnosu na druge delove Srbije?*) i opšte hipoteze (*Akumulirani trgovački kapital, sirovinski resursi, demografski potencijal, kao i specifični elementi tradicije na priključenim teritorijama, uticali su kroz proces institucionalizacije posle priključenja Srbiji, na uspešnost i posebnost modernizacije u Leskovcu*), istraživanjem se došlo do saznanja koji su konkretni podsticaji i oblici razvoja, žrtve i dobitnici procesa modernizacije, kako se delilo materijalno i kulturno

Mitrović, Andrej. "Evropeizacija i/ili modernizacija", *Godišnjak za društvenu istoriju*, 1/2 (1994): 143-145.
Fleck, Hans - Georg, I. Graovac, prired. *Dijalog povjesničara - istoričara*. Zagreb : Zaklada Friedrich Naumann, 2000.

³ Timotijević, Miloš. *Modernizacija balkanskog grada (1944-1989): komparativna analiza razvoja Čačka i Blagoevgrada u epohi socijalizma*. Čačak: Narodni muzej, 2012.

Panić, Ana, ured. *Nikad im bolje nije bilo?: modernizacija svakodnevnog života u socijalističkoj Jugoslaviji*. Beograd : Muzej istorije Jugoslavije, 2014.

Jovanović, Natalija, S. Marković, Krstić, L. Milošević, Radulović. ured. *Obrazovanje i balkanska društva na putu kulture mira i evrointegracija: međunarodna naučna konferencija*. Niš : Filozofski fakultet, Centar za sociološka istraživanja, 2014.

Mishkova, Diana. "Modernization and Political Elites in the Balkans before the First World War", *Eastern European Politics and Societies*, 9:1 (1995): 63-89.

⁴ Milosavljević, Ljubinko. "Tradicija i istorijski diskontinuiteti", *Kultura polisa*, 17/ IX (2012): 1.

Nikola Božilović, "Tradicija i modernizacija (Evropske perspektive kulture na Balkanu)", *Sociologija*, 52, 2 (2010): 115.

Nikola Božilović, "Kulturna memorija i izazovi modernizacije", *Socijalna misao* 2 (2012): 114.

Ljubiša Mitrović, Gordana Stojić Atanasov, "Balkan između retradiconalizacije i modernizacije", u *Globalizacija, akulturacija i identiteti na Balkanu*, ured. Priredili Ljubiša Mitrović, Dragoljub B. Đorđević, Dragan Todorović (Niš: Filozofski fakultet – Univerzitet u Nišu, Institut za sociologiju, 2002), 33.

bogatstvo među članovima zajednice i zašto je posle navedenog perioda u Leskovcu bilo nemoguće izvesti sličnu privrednu ekspanziju.

Kako modernizacija ima svoju političku, društvenu i ekonomsku pojavnost, koje nameću posebne inicijalne teze za rad, iz toga su proizišle posebne hipoteze; Promenom državnog okvira stvorene su mogućnosti da se u Leskovcu pokrenu modernizacioni procesi (1), na proces, dinamiku i originalnost ekonomske modernizacije u Leskovcu, pozitivno su uticali liberalni politički sistem Srbije i specifični elementi tradicionalnog nasleđa (2), proces društvene modernizacije u Leskovcu počeo je u državnom okviru Srbije i oblikovan je pod uticajem njenih institucija, paralelno sa burnim razvojem ekonomije i u interakciji sa zatečenim tradicionalnim vrednostima (3). U tom smislu, vodič kroz istraživanje bili su indikatori obrađeni u finalnom tekstu, koji su takođe grupisani po oblastima u kojima su se procesi modernizacije odvijali.

Na taj način se težilo postizanju naučnog cilja, da se utvrde tok i specifičnosti procesa modernizacije na teritoriji Srbije, sa posebnim fokusom na Leskovac, kao i analiza okolnosti koje su obeležile i usmerile tok ovog procesa. Takođe, težilo se izdvajanju faktora koji su uticali na modernizaciju, ustanovljavanju njihove povezanosti, istorijskih i kulturnih uslova u kojima se modernizacija odvijala. Polazeći od toga, intencija ovog istraživanja je bila da objasni posledice modernizacije po zajednicu, i kako se u svim njenim fazama menjala ne samo socijalna i privredna struktura, već i način života, društveni uzori i ostalo.

Ukoliko bi ponudilo odgovore od značaja za dalji ekonomski i društveni razvoj gradova u Srbiji, posebno Leskovca, kao i adekvatne zaključke koji mogu da doprinesu očuvanju kulturnog identiteta Leskovca kao lokalne zajednice, ali i u širem smislu, bio bi postignut i društveni cilj istraživanja. U Leskovcu su na snazi maglovite predstave o "staroj slavi", koje su u nedostatku celovitog izučavanja novije prošlosti ovog dela Srbije odvele u epsko doživljavanje proteklih vremena, bez kritičkog odnosa prema istinskim uzrocima i posledicama postignutih uspeha. Zato se sadašnjost ne promišlja utemeljeno, a opredeljivanje za pojedine poteze u cilju rešavanja problema emotivno je, pod uticajem voluntarizma, i bez prave projekcije o posledicama.

Među starijim istraživačima prošlosti Leskovca povremeno se mogla čuti primedba da se, i pored velikog broja objavljenih radova iz svih relevantnih oblasti koje se tiču Leskovca, još uvek nije došlo "do celovite studije menčesterizma". Tekst koji sledi je pokušaj da se dostigne i taj cilj.

1. UVOD

Jedan od savremenih istraživača i teoretičara modernizacije, inače osnivač Centra za modernizaciona istraživanja pri Kineskoj akademiji nauka, objasnio je na primeru reke Jangce mesto modernizacije u civilizacijskom procesu. Ako se napredak čovečanstva gleda kroz četiri revolucionarne faze, počev od izrađivanja alata, preko agrikulturne a zatim industrijske revolucije, do društva znanja u 21. veku, onda je najveća kineska reka idealna za ilustraciju ljudskog napretka. U njenom gornjem toku još postoje oblici primitivnih društava. Zatim prolazi kroz krajeve koje karakteriše agrikulturna civilizacija malih zemljišnih poseda. Oblast donjeg toka ove reke je klasično industrijska, sve do grada i oblasti Šangaja na njenom ušću, gde dominira ekonomija znanja i gde su osobine društva tipično postmoderne.⁵

Nisu, međutim, sve reke iste, niti sve zajednice imaju istu liniju razvoja, pa je danas nesporno mišljenje da istoriju civilizacije ne treba posmatrati očima evolucionista, niti očekivati od svakog pojedinačnog društva da nužno doživi faze iz iskustva onih koji su već prevazišli industrijsku fazu civilizacije.

Kineski teoretičar He Šuanki (Chuanqi) smatra da jedino teorija modernizacije može objasniti prirodu i tokove civilizatorskog procesa i da su druge teorije, za tu svrhu, nepotrebne. On takođe ukazuje da se studije modernizacije razvijaju u tri talasa, počev od polovine prošlog veka.⁶ Tako klasične modernizacione studije obuhvataju pedesetih i šezdesetih godina 20. veka, osim klasične teorije modernizacije, i teoriju zavisnosti kao i teoriju svetskog sistema. Sedamdesetih i delom osamdesetih godina, razvijaju se postmoderne studije, obuhvatajući fenomene postindustrijskog društva, postmodernizma i svih onih pojava koje uzrokuju grananje i razuđenost postmoderne misli. U tom smislu, poslednjih par decenija prošlog veka obeležilo je nastajanje više utemeljenih pogleda na modernizacione procese (*Ecological Modernization Theory, Multiple Modernities, Reflexive Modernization Theory, Second Modernization Theory, Modernization of Modern Society...*). Ovaj period se može nazvati vremenom nastanka novih teorija modernizacije kod kojih se može uočiti mnoštvo spornih momenata, ali se ne može osporiti značajan doprinos

⁵ He Chuanqi, "The model and Principle of the Modernization", *International Conference on Geoinformatics and Modeling Geographical Systems & Fifth International Workshop on GIS' Beijing* (Beijing: China Center for Modernization Research, Chinese Academy of Sciences, 2004),300-306.
<http://www.modernization.com.cn/civilization%20and%20modernization.pdf> (preuzeto 03.03.2016.)

⁶ He Chuanqi, *Orient Renaissance: Three Roads to the Modernization*, (Beijing: Commercial Press,2003), 7.

nauci. Najvažnije kod novih teorija modernizacije, svakako je to što definitivno odbacuju svaku linearnost u razvoju društava, razbijaju dogmatsku ideju o nametanju iskustava vesternizacije, i uzimaju u obzir mnoštvo eksternih faktora koji mogu da utiču na modernizacione procese.

Mada se kod teorija modernizacije može uočiti holistička perspektiva, pojedini autori se opredeljuju za uzdržanost, odbacujući naziv "teorija" kao pretenciozan i suviše uopšten, i opredeljujući se radije za reč "koncept".⁷

Možda najjednostavnije ali, svakako, suštinski najviše prihvatljivo objašnjenje same prirode modernizacionih teorija daje kineski Centar za istraživanje modernizacije (China Center for Modernization Research – CCMR) osnovan 2002. godine.⁸ Podržani od Kineske akademije nauka, Kineske akademije socijalnih nauka, raznih instituta i univerziteta, pa i same kineske države, naučnici koji sebe smatraju pripadnicima jedne od mnogih škola modernizacije (*Second Modernization Theory*), smatraju da su teorije modernizacije nastale kao "galaksija rezultata iz istraživanja modernizacije u raznim oblastima, pre svega u politici, ekonomiji, društvu i kulturi".⁹ Sagledavajući ih po periodima nastanka i zajedničkim imeniteljima u obuhvatu problema modernizacije, oni se opredeljuju da metodološki odvoje postojeće teorije modernizacije u tri grupe. Tako je u okviru ove škole stvorena konvencija da se razlikuju *klasične teorije modernizacije* (CMT), *post-moderne teorije modernizacije* (PMT) i njihovo autentično gledanje na ovu materiju, koje su nazvali *Second Modernization Theory* (SMT).

Centralno pitanje ekonomije, politike, ideologije i nauke XX veka, svakako je *problem razvoja*. Od novovekovnog prosvetiteljskog određivanja *progres*a kao smisla i cilja istorijskog razvoja čovečanstva pa do danas, društvena nauka zaokupljena je istraživanjem načina i puteva postizanja napretka.¹⁰ Osim teorija modernizacije, još dve dominantne škole u okviru tog područja nauke pokušavale su tokom druge polovine XX veka da utvrđuju modele i principe društveno-istorijskog kretanja.

Teorije zavisnosti formulisane su ranih šezdesetih godina od strane neo-marksističkih teoretičara Latinske Amerike. Predstavnici ove škole smatrali su da bi zemlje "trećeg sveta" trebalo da prekinu svoje odnose sa zemljama Zapada u cilju unapređenja vlastitog autonomnog modela

⁷ Predrag Marković, "Koncept modernizacije i/ili evropeizacije u novijoj srpskoj istoriji: odbaciti ili preispitati", *Kultura polisa* 1 (2004): 55.

⁸ <http://www.modernization.com.cn/who.htm> (preuzeto 12.03.2016.)

⁹ Isto.

¹⁰ Marija Obradović, "Teorija modernizacije i modeli razvoja", u *Srbija u modernizacionim procesima XX veka*, ured. Latinka Perović, Marija Obradović, Dubravka Stojanović (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 1994), 407.

razvoja.¹¹ Dovedili su u sumnju pretpostavke i tvrdnje teorija modernizacije, smatrajući da se razvoj centra odvijao zahvaljujući zaostajanju i siromaštvu periferije, a da je taj proces direktna posledica istorijskih okolnosti imperijalizma, odnosno kolonijalnog sistema. Siromaštvo je, smatrali su zagovornici ove teorije, direktna posledica neravnomerne razmene centra i periferije. Kritičari teorija zavisnosti, ukazivali su na njihovu manjkavost, što razvojne probleme siromašnih zemalja nisu objašnjavali, pored ostalog, uticajem tehnologija i rastom produktivnosti u procesu razvoja.

Teorija svetskog sistema javila se deceniju posle teorija zavisnosti kao reakcija na potrebu da se objasni fenomeni istočnoazijske industrijalizacije, krize socijalističkih zemalja i opadanja svetske kapitalističke ekonomije. Teorija svetskog sistema naglašava potrebu ispitivanja totaliteta i procesa dugog trajanja. Jedinica analize kod ove škole je svetska ekonomija i istorijski sistem sastavljen od tri ciklična kruga: centra (države matice), poluperiferije i periferije.¹² Imanuel Valerštajn, koji je najznačajniji predstavnik ove teorije, napravio je distinkciju između svetskog sistema koji je nastajao kroz četiri razdoblja, od 1450. godine do savremenog doba, i modernizacije koju vidi kao svetski istorijski proces, započet u novom veku sa uspostavljanjem kapitalističkog sistema svetske privrede kao savremenog globalnog svetskog entiteta.¹³

Teorija modernizacije je, naravno, kako ukazuju pojedini autori, čedo svog vremena. Ona je definisana pedesetih godina, kao liberalni odgovor na marksizam. Od marksizma je uzela optimističku ideju progresivne istorijske promene, naravno bez revolucije kao motora te promene. Grupa društvenih naučnika okupljenih oko MITCIS (Masachusetts Institute of Tehnology Center for International Studies) je poverovala da teorija modernizacije, u paru sa veoma bliskom teorijom rasta, ne samo da može da objasni dramatične društvene promene kroz koji je prolazio svet (naročito zemlje u razvoju), već i da bude "ono Habermasovo 'instrumentalno' znanje koje će pre svega američkoj administraciji omogućiti da usmerava razvoj pojedinih zemalja Trećeg sveta u skladu sa svojim interesima. Nije slučajno čuvena knjiga najpoznatijeg predstavnika ove grupe

¹¹ Isto, 408.

¹² Isto.

¹³ "Uspostavljanje evropskog svetskog sistema (1450-1640), konsolidovanje evropskog svetskog sistema (1640-1815), pretvaranje svetske privrede u globalnu zahvaljujući tehnološkoj transformaciji savremenog industrijalizma (1815-1917), konsolidacija svetske kapitalističke privrede (1917 – do danas) ". Wallerstein, Immanuel. *Savremeni svjetski sistem*. Zagreb: Cekade, 1986.

Volta Rostova, o fazama ekonomskog rasta, elegantno opisanim 'vazduhopolovnim' metaforama kao što su *take off*, *drive to maturity*, itd. imala podnaslov 'nekomunistički Manifest'.¹⁴

Temelji modernizacionih teorija koji su postavljeni pedesetih i šezdesetih godina XX veka, nastajali su kroz procese koji u praktičnom pogledu dosežu do početka industrijske revolucije, a u idejnom smislu, imaju ishodište u pokretima prosvetiteljstva i racionalizma. Praksa korišćenja parnih mašina, od izuma Džemsa Vata 1764. godine, uticala je na radikalnu promenu načina proizvodnje, čime je pokrenut ekonomski rast, manufakturna produkcija prerasla u industrijsku revoluciju, a sve to je uticalo na promenu kvaliteta društvenih odnosa.

Takve promene u ekonomiji zemalja evropskog zapada, pre svega u Velikoj Britaniji, oličene u ekonomskom rastu kroz povećanje produktivnosti, zatim i stvaranju drugačijih proizvodnih odnosa, tekle su paralelno sa političkim i socijalnim procesima koji u Evropi nastaju kao posledica Francuske buržoaske revolucije. Jednakost, bratstvo i sloboda, kao novi politički principi, od tada utiču na stvaranje liberalnih i demokratskih ustanova. U teorijskoj sferi, takođe kao nasleđe prosvetiteljstva, pod uticajem industrijske revolucije u Britaniji i buržoaske revolucije u Francuskoj, nastaje teorija evolucije koja kasnije, zajedno sa funkcionalističkim učenjem, utiče na razmišljanja o društvenom razvoju kao linearnom procesu koji će morati da prođu sva društva.

Klasična teorija evolucije posmatra društvene promene kao spore procese, koji se odvijaju evolucionistički, postepeno, a nikako na revolucionaran način. U tom smislu, sudbina ljudske evolucije je determinisana i razvoj društva se može kretati samo u jednom pravcu, od primitivne ka modernoj državi.

Funkcionalizam, kao druga osnova teorije modernizacije, vidi društva u procesu stalne razmene sa okruženjem. Talkot Parsons, osnivač i najznačajniji predstavnik teorije funkcionalizma, shvata društvene sisteme kao otvorene celine koje su u stalnom procesu razmene sa svojim okruženjem.

Prema Parsonsu, sistem modernih društava nastao je u samo jednoj evolucionoj areni, u Zapadnoj Evropi, čiju je osnovu predstavljalo društvo zapadnog hrišćanstva. Ona imaju jedinstveno, zapadno poreklo, mada sadrže sastojke različitog kulturnog porekla. Parsons opisuje "prilagođavanje" kao "način postojanja ljudskog društva", s tim da moderni tip društva ima veću opštu sposobnost prilagođavanja nego druga.¹⁵

¹⁴ Predrag Marković, "Koncept...", 42.

¹⁵ Marija Obradović, "Teorija ... ", 413.

Modernizacijskom paradigmom, dugo je bio normiran jedan od bazičnih principa razvojne doktrine posle Drugog svetskog rata, koji se zasnivao na univerzalističkoj ideji da je model političkog uređenja i ekonomskog prosperiteta SAD, uz obavezno prihvatanje i primenu njihovog vrednosno-normativnog sistema, ideal opštedruštvenog razvoja za ostatak čovečanstva. Trebalo je stoga, neposrednom implementacijom racionalnih naučnih principa i proverenih praksi uspešnog ekonomskog razvoja, otkloniti uzroke tradicionalne zaostalosti zemalja Trećeg sveta.

Pojedini delovi Evrope, pa i delovi bivšeg Sovjetskog saveza, koji geografski nisu deo evropskog kontinenta, proglašavaju za svoju stratešku tačku potpunu evropeizaciju svojih institucija, društvenih odnosa i tržišnih veza, nemajući pritom u vidu da se američka hegemonija nad Evropom sistematski utemeljuje od pobede u Drugom svetskom ratu i primene Maršalovog plana za posleratnu obnovu, najviše preko finansijskih i vojnih struktura. Ljudima je vremenom sve teže da prepoznaju elemente američkog vesternizma u deklarativnim opredeljenjima za evropeizacijom, u društvima koja žele da se modernizuju.

Univerzalistički, istovremeno etnocentričan i okcidentalan karakter modernističkog projekta, često je bio prepoznatljiv kod autora koje danas svrstavamo u "klasičnu školu modernizacije". Tako Danijel Lerner navodi u prologu svoje knjige *Kraj tradicionalnog društva: modernizacija Bliskog istoka*, da je "Amerika (...) sve ono čemu teži Bliski istok koji se modernizuje".¹⁶ Čak i Karl Marks, u saglasju sa uobičajenim evropocentrizmom svoga vremena, ističe u uvodu za prvo izdanje *Kapitala* da "zemlja koja je industrijski razvijena pokazuje manje razvijenoj zemlji sliku njene sopstvene budućnosti".¹⁷ Obrazloženje ovog stava je suštinski modernizacijsko. On uzima Englesku kao klasični primer za ilustraciju kapitalističkog načina proizvodnje kojim se bavi u *Kapitalu*, tvrdeći da je socijalna statistika u Nemačkoj i ostalim zapadnim zemljama evropskog kontinenta "bedna kad se upoređi sa engleskom". Tamo gde se kapitalistička proizvodnja kod nas u Nemačkoj potpuno odomaćila, kaže Marks - prilike su mnogo gore nego u Engleskoj, jer nema protivteže koju čine fabrički zakoni. U svim ostalim oblastima, i mi i sav ostali zapad evropskog kontinenta patimo ne samo od razvitka kapitalističke proizvodnje, nego i od njenog nedovoljnog razvitka. Pored modernih nevolja, pritiskuje nas i čitav niz nasleđenih nevolja, koje potiču otuda što još uvek vegetiraju starinski, preživeli načini proizvodnje, praćeni nesavremenim društvenim i

¹⁶ Danijel Lerner, *The Passing of Traditional Society: Modernizing the Middle East* (New York: Free Press, 1968.)

¹⁷ Karl Marks, *Kapital* (Beograd: Prosveta, 1977), 14.

političkim odnosima. Ne patimo samo od živih, nego i od mrtvih. *Le mort saisit le vif* (mrtvi sa sobom vuče živog).¹⁸

Na Marksovu misao kojom se nameće neminovnost istorijskog puta za veći deo čovečanstva organizovanog u razne države, ukazuje i Frensis Fukujama u delu *Kraj istorije i poslednji čovek*, nazvavši je, "bez obzira da li je data svesno ili ne", početnom premisom modernizacione teorije. U poglavlju koje se bavi idejom univerzalne istorije, odnosno retrospektivom intelektualnih borbi između Istoka i Zapada on zaključuje da "poslednja važna univerzalna istorija koju je trebalo napisati nije bila delo pojedinca, već kolektivno pregnuće grupe (pretežno američkih) društvenih naučnika nakon Drugog svetskog rata, poznata kao teorija modernizacije".¹⁹

Mada su mnogi primeri u daljem toku istorije kompromitovali ovu tezu, pitanje neminovne sudbine nerazvijenih zemalja da slede isti put razvoja koji su imale i razvijene zemlje Zapada, postaje glavno u vizuri modernizacione teorije, koja pokušava da ponudi adekvatan odgovor - od unisonog razmišljanja o vesternizaciji kao jedinom realnom procesu koji će zahvatiti sve zemlje, do mnoštva tumačenja u okviru modernizacione teorije, kakva se pojavljuju tokom poslednjih decenija 20. veka.²⁰

Teorija modernizacije svakako može biti jedan od pristupa u istraživanju razvoja perifernih društava kakvo je srpsko, ali i mikro sredina unutar njega. Dalja struktura ovog teksta proizašla je iz istraživanja koje polazi od istih teorijskih osnova, modernizacijskih dometa Srbije u vreme prisajedinjenja Leskovca i ostalih okruga na osnovu ratnih tekovina i odluka Berlinskog kongresa, odnosno okvira u kojem će se Leskovac dalje razvijati. Takođe, da bi se taj okvir shvatio u potpunosti, bilo je potrebno analizirati i ukupnu situiranost Srbije na liminalnom geopolitičkom i ekonomskom prostoru Balkana, kao i njene interakcije sa okolnim zemljama od kojih neke (Bugarska i Grčka) prolaze sličan razvojni put, projektujući isti cilj - evropeizaciju svoga društva i što veći otklon od traumatičnog osmanskog nasleđa, ne bežeći pritom od sopstvene tradicije.

¹⁸ Isto.

¹⁹ Francis Fukuyama, *The End of History and The Last Man* (New York: The Free Press, 1992), 68.

²⁰ Taj korpus različitih shvatanja teorije modernizacije, može se organizovati u tri grupe. *Tehnološka shvatanja* (M. Levi, U. Mur, D. Medouz ...) postavljaju kriterijum modernizovanog društva u odnosu na obim korišćenja izvora energije, odnosno, smatraju modernim ona društva koja troše mnogo energije po glavi stanovnika. *Funkcionalna teorija modernizacije* (N. Smelser), smatra da je društvo modernizovano ukoliko postoji proces strukturno-funkcionalne diferencijacije i formiranja određenih formi integracije koja u sebi uključuje i veliku adaptivnost, efektivnu organizaciju i stvaranje novih institucionalnih obrazaca. *Globalna teorija modernizacije* (P. Viner), pod modernim društvom smatra ono u kome je proces modernizacije zahvatio najvažnije sfere društva (kulturu, politiku, ekonomiju, upravu). Zoran Milošević, "O pojmu i teorijama političke modernizacije", *Srpska politička misao*, 3/ 15, 1 (2008): 25.

Posledice naglih promena u zajednicama koje sticajem istorijskih okolnosti prelaze iz jednog u drugi državni okvir, veliki su istraživački izazov. Među primerima kasne modernizacije, posebno je značajan Leskovac, gde su društvene promene pratile neobično brzu ekspanziju lokalne ekonomije. Pritom, Leskovac je značajan za izučavanje i zbog kumulativnih stranih uticaja na život ljudi u lokalnoj sredini. Ti uticaji počinju institucionalnim prisustvom Srbije i procesima koje pokreće politička modernizacija. Ovo istraživanje traga za odgovorom na pitanje - da li su politička modernizacija u Srbiji, kao i specifični elementi tradicije na teritorijama priključenim 1878. godine uticali, i koliko su uticali, na uspešnost i posebnost ekonomske i društvene modernizacije u Leskovcu? Pritom, modernizacioni primer Leskovca se uzima kao ilustracija za procese u celoj Srbiji čije bi proučavanje, inače, podrazumevalo suviše širok i zahtevan okvir. Na primeru analize promena u jednom privredno razvijenom mestu srednje veličine u unutrašnjosti, ovim radom se nudi i doprinos razumevanju ukupnih procesa političke, privredne i društvene modernizacije u Srbiji, odnosno Jugoslaviji, od vremena konačnog raskida sa osmanskom tradicijom do ratnog perioda diskontinuiteta kad je nasilno zaustavljan modernizacioni tok, koji je imao zdravu lokalnu ekonomsku osnovu.

Način istraživanja je bio uslovljen teorijskim određenjem predmeta, paradigmatiskim određenjem i svojstvima indikatora, što je dalje uslovlilo da prioritetni pristup istraživanju i osnovna tehnika prikupljanja podataka bude analiza sadržaja dokumenata, što osim originalnih arhivskih sadržaja podrazumeva časopise, studije i sve vrste monografskih publikacija. Izvori su u većem delu rada bili stručna i dokumentaciona literatura, a u manjoj meri periodika, putopisi i arhivska građa. Takav metodološki postupak omogućio je jasno viđenje procesa u kojima je Leskovac u periodima pre i posle Prvog svetskog rata, uz bujanje lokalne ekonomije doživljavao suštinski modernu, burnu i brzu transformaciju skoro svih segmenata života. Legitimnost ovakvom pristupu dala je i promena metodologije kod novijih teorija modernizacije koje se opredeljuju za bavljenje konkretnim slučajevima, umesto tipologijama i raspravom na nivou apstrakcije.

U proučavanju pojedinačnog dominira istorijska analiza. Komparativna je pomoćna.

Priroda istraživanja zahtevala je institucionalnu argumentaciju a u pojedinim segmentima ideacionu argumentaciju kao pomoćnu. Opređenje za institucionalnu argumentaciju polazi od činjenice da je na prostoru koji je određen istraživanjem, država sa intencijom prisustva svojih institucija bila ključni faktor u pokretanju modernizacionih procesa. Institucionalni milje je, dakle, primaran, jer bez postojanja modernog institucionalnog okvira ne bi bila moguća modernizacija

ostalnih segmenata, kao što su ekonomija i društvo. Institucije koje su bile u fokusu istraživanja, kao i učesnici modernizacijskih procesa, tretirani su kao nezavisna varijabla, budući da modeluju aktere, ali i kao zavisna varijabla, ukoliko je uspeh institucija uslovljen istorijskim faktorima. Dominacija institucionalnih faktora je za ovaj istorijski period specifikum jugoistočne Evrope, za razliku od evropskog zapada gde su državu i njene institucije modelovale društvene strukture.

Ideaciona argumentacija ima uporište u procesu prenošenja već proverenih i potvrđenih ideja iz delom evropeizirane Srbije na područja pod do tada jakim osmanskim uticajem. Nove ideje podrazumevaju i nove prakse, od ponašanja i odevanja do novih zanata i novih sadržaja koji će se distribuirati preko novoutemeljenog sistema školstva.

U skladu sa karakteristikama proučavanog problema i postavljenim ciljevima, u ovom istraživanju je se kao osnovni metod korišćen analitički metod. Kako je predmet proučavanja složeni skup odnosa u jednom istorijskom periodu u specifičnoj društvenoj sredini, ovaj analitički metod ima parcijalno - funkcionalistički pristup, jer se funkcionalnom analizom saznaju odnosi (veze i međuzavisnost) unutar predmeta istraživanja. Parcijalno - funkcionalističkim pristupom bilo je moguće koncipirati analizu tako da obuhvata i odnose predmeta i okruženja, "funkcije" i "disfunkcije".

Opšte - naučni metod primenjen u ovom istraživanju je hipotetičko - deduktivni metod, zato što je njegova naučno - saznajna osnova ukupno društveno, organizaciono i naučno iskustvo, koje nije iskustvo jednog vremena ili jednog prostora, budući da se predmet istraživanja posmatra kroz širi društveni, ekonomski i politički kontekst, uz oslanjanje na empirijska i teorijska saznanja.

2. TEORIJSKE OSNOVE I KATEGORIJALNO - POJMOVNI APARAT

U društvenim naukama, teorije modernizacije imaju svoju širu idejnu predistoriju. Celokupan kategorijski pojamovni aparat koji koriste, kao i njihova ukupna logička struktura, utemeljeni su u diskursu prosvetiteljstva i moderne. Poznavanje idejnih korena modernizma, važno je za shvatanje civilizacijske matrice koja čini osnov ranih teorija modernizacije.

Pukotine u "gustoj teokratskoj strukturi zapadne civilizacije", koje su otvorile mogućnost drugačijeg razmišljanja oličenog u protestantizmu, označile su početak modernosti (*Modernity*), perioda posle građanskih revolucija koje su vladajući feudalno-klerikalni, autoritarni poredak zamenile kapitalizmom, demokratizacijom i industrijalizacijom. U kolokvijalnoj upotrebi pa i u naučnom diskursu, pod modernizacijom se najčešće smatra osavremenjivanje društva ili nekog njegovog dela. Otuda ovaj pojam postaje sinonim za društveni razvoj. S obzirom na kontekst, vreme i prostor, proces modernizacije se razvio u Zapadnoj Evropi i Severnoj Americi od 17. do 19. veka i odatle se proširio na druge evropske a kasnije i ostale zemlje sveta. On je osnov onoga što se u savremenom rečniku podvodi pod nazivom - atlantizam.²¹ Ponikao u miljeu protestantskog severozapada Evrope, on ima sve odlike jedne nove civilizacijske matrice u kojoj su protestantska učenja njen koren i osnov.²²

Polazeći od Veberovog tumačenja o uticaju protestantske etike na ekonomski razvoj, Ronald Inglehart smatra da uspon protestantizma jeste bio važan događaj u modernizaciji Evrope ali da to nije bilo značajno isključivo zbog faktora koji su zajednički protestantizmu, već se ista vrsta uticaja može pripisati judaizmu. Evropski judaizam je u velikoj meri zauzeo sferu urbanog, ali nije mogao transformisati Evropu, zato što je tamo održao marginalnu poziciju. Presudan upliv protestantizma desio se zbog krucijalne činjenice da je izmestio skup verskih normi koje su zajedničke većini preindustrijskih društava i koje sprečavaju ekonomska postignuća. One su zamenjene normama koje su povoljnije ekonomskim ostvarenjima.²³

²¹ Miloš Marjanović, "Modernizacija i seoska porodica", *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, 86-87 (1989): 108.

²² Vladan Stanković: "Idejni koreni modernizma", *Politička revija*, 3 (XVI) IV vol. 8, (2005): 722.

²³ Ronald Inglehart, *Modernization and Postmodernization* (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1997), 64.

2.1. Idejna predistorija teorija modernizacije

Iako je modernost vidljiva kao fenomen zapadne istorije, omeđen historiografski na periode renesanse, reformacije i građanskih revolucija XX veka, njene ključne odlike mogu se prepoznati još u posthomerovskoj civilizaciji. Dostignuća kao što su apstraktno mišljenje, specijalizovano znanje, racionalizovana tehnika, individualizam politike i mentaliteta, obrazuju u novom veku specifične oblike posvetovljene svesti koja kreira i izražava (proto)moderan način i viđenje života, kao i odgovarajuće svetovne političke institucije. Tako je nastala moderna volja za moć čija je suština gospodarenje prirodom, pa tako i ljudima. Ona je danas dovedena u pitanje s obzirom da je destruiran sam njen smisao. Potraga za novim smislom, odnosno za novim objedinjavanjem razbijenih diskursa modernog doba (politike i etike, slobode i nužnosti, pravde i prava) prisutna je i u "polutanskim" društvima poput onih iz jugoistočne Evrope, koja su ostala na marginama glavnih tokova Moderne.²⁴

Odnos prema radu koji se postepeno menjao kroz ceo srednji vek, jedna je od najvažnijih okolnosti za kasniji nastanak modernosti. Kreacionistički otklon od "prokletstva rada" u rudnicima ili na poljima, do stvaralačkog rada u kojem se pronalazi smisao i sreća, pa je, samim tim, i blagoslovljen, uticao je na pojavu i širenje zanata. Upravo u njima je jedan od uzroka narastanja gradskog stanovništva i građanskog sloja. Gradovi su vremenom postajali sve privlačniji za ljude koji beže od izrabljivanja na poljima. Brojnost gradskog stanovništva je rasla, uporedo sa problemima u snabdevanju nepoljoprivrednih potrošača, zbog veće potražnje za raznim dobrima.

Ovaj problem je rešen povećanjem proizvodnje kroz neke oblike predmanufakturnog privređivanja. Unutar malih zanatskih radnji, formiraju se prvi proizvodni lanci od šegrta čiji je posao visoko specifikovan. Odnos prema radu gubi kreativnu dimenziju, postaje otuđen i dobija svojstvo instrumentalnosti. U radu se ne uživa već se radi da bi se zaradilo. Takav rad nanovo postaje sredstvo za preživljavanje, i otuda njegov instrumentalni karakter. I sam preduzetnički duh, koji će se dobrim delom utkati u protestantsko učenje, ima instrumentalno obeležje. Protestantizam će širiti potom instrumentalnost na sve sfere društvenog života.²⁵

²⁴ Vladimir Cvetković, "Usud moderniteta", u *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*, ured. Latinka Perović, Marija Obradović, Dubravka Stojanović (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 1994), 59.

²⁵ Vladan Stanković, "Idejni ...", 727.

Bankarstvo koje, davanjem novca na zajam, prodaje vreme, i trgovina koja, osim razlike u ceni, ne stvara ništa, nisu bili u milosti crkve. Ipak, uticaj ove dve delatnosti na promenu odnosa prema vremenu koje, pojavom individualizma prelazi iz božjeg u ljudsko vlasništvo²⁶, postaje nemerljiv, jer uvodi u svakodnevni život pojmove trajanja i preciznosti koji su definitivno nedostajali srednjem veku. Ritam života potpuno je izmenjen. Rad je sve više postajao vrhovna vrednost. Razvio se novi stav prema radu koji je bio toliko izrazit da je srednja klasa negodovala protiv ekonomske neproizvodnosti crkvenih ustanova. Kaluđerima prošnjacima zameralo se da su neproizvodni te otud nemoralni. Ideja o delotvornosti dobila je ulogu jedne od najviših moralnih vrlina.²⁷

Život običnog čoveka koji je dotle bio nedovoljno bitan za šire procese, usporen, statičan i letargičan, najednom postaje ubrzan i prividno značajan. Čovek gubi sigurnost, ležernost i samopouzdanje, a presija izazvana novom, rastućom ulogom kapitala i novim, drugačijim funkcijama tržišta, postajala je sve veća. Za razliku od srednjevekovnog poretka u kojem je pozicija čoveka bila utemeljena u odnosu na božansko središte, kroz moderni projekat čovek postaje središte sveta, odnosno orijentir koji uspostavlja hijerarhiju vrednosti. Do te promene se ne dolazi najednom ili na osnovu voljnog čina, već je ona, jednostavno, postala neizbežna pod uticajem renesanse kao elitnog i reformacije kao raskolničkog pokreta, uporedo sa sekularizacijom koja je bila sveobuhvatniji proces. Život novovekovnog čoveka ne zavisi više toliko od vere, koliko je pod uticajem njegovog mišljenja i delovanja. Oslobođanje od verskih obaveznosti, oslobodilo je čoveka tog doba društvene jednodušnosti. Srednjevekovni svet utemeljen na religiji, gubi homogenost, fragmentiše se i pluralizuje, otvarajući prostor za nastanak individue.

U *Bekstvu od slobode*, Erih From uočava važnu ulogu tržišta i kapitala, koja menja psihološku atmosferu u društvu i utiče na stvaranje individualizma, jednog od stubova zapadnog načina života.²⁸ Ekonomski interesi podređeni su stvarnom zadatku života - spasenju. Činilo se da mehanizam tržišta liči na kalvinističku doktrinu o predestinaciji koja uči da pojedinac mora uložiti

²⁶ Erih From, *Bekstvo od slobode* (Beograd, Nolit, 1978), 56.

²⁷ Isto, 67.

²⁸ "Ono što odlikuje srednjevekovno društvo, jeste nedostatak slobode pojedinca. Svako je u ranijem razdoblju bio prikovan za svoju ulogu u društvenom poretku... Kapitalizam je oslobodio pojedinca. Čovek je postao gospodar svoje sudbine, njegov je bio rizik, njegova dobit. Vlastitim trudom mogao je da dođe do uspeha i ekonomske nezavisnosti. Novac je počeo da izjednačava ljude i pokazao se moćnijim od rođenja i staleža." Isto, 54, 70.

sve napore da bi bio dobar ali da je još pre njegovog rođenja rešeno hoće li biti spasen ili ne. Pijačni dan postao je dan strašnog suda za proizvode ljudskog pregnuća.²⁹

Do sredine XV veka, u zapadnoj Evropi su stvoreni obrisi jednog novog sveta koji do tada nije postojao. Njegove osnovne odlike su: *racionalnost, individualizam, egoizam, štedljivost, instrumentalnost, korisnost*. Sve one, stvorile uslove za nastanak modernog doba. Kasnija politička dešavanja samo će ozvaničiti već postojeću sliku novog vremena³⁰

U vreme velikih geografskih otkrića, utemeljuje se ideja o podrazumevajućoj legitimnosti nametanja zapadnih modela društveno-ekonomskog uređenja, verskih i političkih vrednosti, vanevropskim narodima i kulturama. Koreni takve prakse nisu samo utilitarne prirode. Osim trenutnim ekonomskim i političkim interesima, ona je motivisana istorijski generisanom potrebom društava evro-američkog Zapada za vlastitim istorijskim samoodređenjem u svojstvu nosilaca univerzalnog istorijskog razvoja.

Otuda se još od samih istorijskih početaka epohe ekonomsko-političke globalizacije pa do danas svaki fenomen religijske, kulturalne, političke ili ekonomske specifičnosti vanevropskog sveta percipira kao oblik partikularizma koji predstavlja potencijalnu pretnju hegemonom univerzalističkom projektu zapadne modernosti, budući da kao funkcionalni element strukturnog modela imaginarnog odnosa Zapada prema sopstvenoj drugosti reprezentuje imaginarnu suprotnost u okviru fundamentalne dihotomije (*mi-oni, civilizacija-varvarstvo, moderno-tradicionalno, napredno-nazadno...*) na kojoj počiva ekskluzivistička percepcija sopstvene političke, istorijske, kulturalne i civilizacijske samobitnosti Zapada.³¹

Još od prvih pisanih tragova, uočljiva je netrpeljivost Evropljana prema drugosti nepoznatih naroda u odnosu na koje se negovao apriorni strah da će ih ugroziti. Geografska otkrića u XV i XVI veku, otkrila su evropskim narodima i elitama novu drugost, ali je "strah od varvara"³² prerastao preko eksploatacije humanih i prirodnih resursa u etnocid najširih razmera. U godini kada je Kolumbo otkrio novu zemlju, i poslednji deo Španije bio je oslobođen od Arapa. Za Špance i Portugalce je osvajanje novih teritorija bilo nastavak rekonkviste. Paralelno sa jačanjem prisustva Evropljana na novim teritorijama, trajale su intelektualne rasprave o stvarnoj prirodi

²⁹ Isto, 69.

³⁰ Vladan Stanković, "Idejni ...", 729.

³¹ Milan Rakita, "Prilog kritici teorija modernizacije i tranzitologije u društvenim naukama", u *Izgubljeno u tranziciji: kritička analiza procesa društvene transformacije*, ured. Ana Veselinović, Petar Atanacković, Željko Klarić, (Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung, Regionalna kancelarija za jugoistočnu Evropu, 2011), 19.

³² Todorov, Cvetan. *Strah od varvara: s one strane sudara civilizacija*. Loznica : Karpoš, 2010.

"divljaka" i mogu li se oni smatrati ljudima s obzirom da drugačije izgledaju i govore i da su im običaji nepoznati i neprihvatljivi sa stanovišta hrišćanske dogme. Moralne dileme kolonizatora razrešavane su teološkim argumentima, koji su poslužili za formiranje obrasca evropskog univerzalizma, odnosno za dalju kolonijalnu ekspanziju. Sve nove zemlje i narode trebalo je, dakle, eksproprisati, odnosno privesti moralnom zakonu, u skladu sa univerzalizmom hrišćanskog svetonazora i već formiranim stavom o kulturnoj superiornosti Evropljana.

Potrebno je napomenuti da evropejstvo nikada nije nužno obuhvatalo i celokupnost kontinenta. Ono što je važno za vanevropske narode, važno je u manjoj meri, ali opet sa etiketom drugosti, najpre za prostor pod "mračnim gotskim šumama"³³, zatim još istočnije, za Češku ili Rumuniju i, u novije vreme, za Balkan. Kako procenjuje Vesna Goldsvorti, industrija zabave u Britaniji, posebno i literaturi, tokom 18. i 19. veka, ozbiljno je zarađivala na fenomenu drugosti, čak više nego pojedine privredne grane, izmišljajući stereotipe i falsifikujući činjenice o zemljama i narodima.³⁴ Tako je naporedo sa vojnom, ekonomskom i političkom kolonizacijom vanevropskih kultura, na epistemološkom nivou došao do izražaja unisoni proces formiranja i proliferacije "objektivnog" znanja o novootkrivenim kulturama koji će dovesti do postepenog uobličavanja manje ili više jedinstvenog pogleda Zapada i jedne koherentne slike sveta, na čijim će osnovama zapadni subjekt znanja (i moći) vremenom konstituisati svoja suverena tumačenja vanevropske drugosti, iza kojih se nalazio ugled i moć akademskog sistema, baš kao u slučaju modernizacijske paradigme u društvenim naukama i njenih teorijskih derivacija tokom većeg dela 20. veka.³⁵

Sadejstvo akademskog znanja sa institucijama sile, konstanta je u nametanju suštinski iste ideje vesternizma. Ono je vremenom menjalo forme, da bi se kroz teorijsko uobličenje modernizacijskog metanarativa postigla globalna privlačnost jedne, u suštini stare ideje.

U knjizi *Sukob civilizacija i uspostavljanje novog svetskog poretka*, Semjuel Hantington navodi tri moguća odgovora na širenje Zapada i njegov model modernizacije. Moguće je odgovoriti odbacivanjem pozapadnjačenja i modernizacije koja se u tome pojavljuje kao instrument. Moglo se prihvatiti i jedno i drugo a može se prihvatiti modernizacija odbacivanjem pozapadnjačenja.³⁶ Dosadašnja istorija sveta zabeležila je mnoštvo iskustava kad je reč o ovim procesima koji su postali globalni, ali istovremeno nose mnoštvo specifičnosti.³⁷

³³ Vesna Goldsvorti, *Izmišljanje Ruritanije* (Beograd: Geopoetika, 2000), 11.

³⁴ Isto, 2 XIV

³⁵ Milan Rakita, "Prilog ...", 26.

³⁶ Semjuel Hantington, *Sukob civilizacija i preoblikovanje novog svetskog poretka* (Podgorica, CID, 2000), 79.

Nema, dakle, monolitnog obrasca modernosti, i pored viševjekovnih nastojanja univerzalističke evropske (američke) politike da se on uspostavi. Različita iskustva u nastojanjima da se sistemi društva unaprede i postanu efikasniji, bilo pod imenom modernizacije ili sa drugačijim idejnim predloškom, dovela su do toga da teorija modernizacije odavno nije jedinstvena i da je uputnije (i tačnije), govoriti o teorijama modernizacije.

Modernizacija može biti važan okvir da se izbegne provincijalna i lokalna perspektiva i ne treba je smatrati intelektualnim oruđem zapadnog neokolonijalizma, jer to krije u sebi opasnost od zatvaranja u uske lokalne okvire. Zatim, bez obzira na razlike u ekonomskoj osnovi, kulturi i političkoj tradiciji pojedinih zemalja, promene koje se u njima dešavaju su slične (u demografiji, tehnologiji, načinima proizvodnje, komunikacijama, urbanizaciji...) a modernizacija im daje zajedničku crtu koja omogućava sinhrono i dijahrono poređenje, unutar jedne zemlje, na regionalnom i na globalnom nivou³⁸.

2.2. Evolucija modernizacijske misli

Nekoliko značajnih autora inciralo je polovinom XX veka proučavanje modernizacije kao modela koji pretenduje da sveobuhvatno objasni civilizacijske procese, posebno u domenu socijalnih odnosa, političkog uređenja i ekonomije. Dela koja nastaju u ovom periodu, svrstavaju se u klasične teorije modernizacije.³⁹ Osim Volta Vitmana Rostova, glavni predstavnici te škole su Danijel Lerner, Marion Levi (Marion Levy), Neil Smelser, Šmuel Ajzenštat (Shmuel Eisenstadt), Gabriel Almond, Aleks Inkels (Alex Inkelles), Dejvid Mekleland (David McClelland) i drugi. Oni su nastojali da objasne opšti model modernizacije kao univerzalne tendencije, putem idealno-tipskih konstrukcija - *tradicionalno društvo versus moderno društvo*.⁴⁰

Za kratko vreme, od kraja sedamdesetih do početka devedesetih godina XX veka, posle oštih osporavanja i kritika, takođe i pored široke prihvaćenosti teorije svetskog sistema, škola

³⁷ Semjuel Hantington, *Sukob ...*, 80

³⁸ Predrag Marković, "Koncept modernizacije i/ili evropeizacije u novijoj srpskoj istoriji: odbaciti ili preispitati", *Kultura polisa*, 1 (2004): 55.

³⁹ *The Passing of Traditional Society: Modernizing the Middle East* (Lerner, 1958), *The Stages of Economic Growth* (Rostow, 1960), *Politics of Modernization* (Apter, 1965), *Modernization: Protest and Change* (Eisenstadt, 1966), *The Dynamics of Modernization* (Black, 1966), *Modernization: The Dynamics of Growth* (Weiner, 1966), *Modernization and the Structure of Society* (Levy, 1966), *Political Order in Changing Society* (Huntington, 1968) ...

⁴⁰ Marija Obradović, "Teorija modernizacije i modeli razvoja", u *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*, ured. Latinka Perović, Marija Obradović, Dubravka Stojanović (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 1994), 410.

modernizacije ponudila je naučnoj javnosti fleksibilnije principe i metodologiju izučavanja razvojnih problema. I dalje usmerene na probleme razvoja trećeg sveta, nove teorije modernizacije su odbacile imperativ unilinearnog razvoja, dozvoljavajući mogućnost postojanja različitih modela modernizacije, baveći se konkretnim istorijskim slučajevima i spuštajući analizu na nacionalni nivo. Takođe, savremeni autori više pažnje usmeravaju ka uticaju unutrašnjih faktora, institucija i socijalnih vrednosti na modernizacijski razvoj društva.

2.2.1. Klasične teorije modernizacije

Većini društvenih teorija kojima je svojstvena vera u linearni napredak društva, zajedničko je i razmišljanje u dihotomijama, pa je tako, kod teorije modernizacije, razvojna dihotomija predstavljena u paru tradicionalno - moderno.

Klasična teorija modernizacije razvila je čitav katalog suprotnosti koje karakterišu ova dva pola društvenog razvoja.⁴¹ Samjuel Hantington ukazuje da se na intelektualnom nivou moderno društvo karakteriše po ogromnoj akumulaciji znanja i difuziji znanja kroz društvo, pomoću pismenosti, masovnih komunikacija i sistema obrazovanja. U kontrastu sa tradicionalnim društvom, moderno društvo podrazumeva viši nivo zdravstvene zaštite, duži očekivani period života i višu stopu profesionalne i geografske mobilnosti. Kod modernog društva preovlađuje urbano u odnosu na ruralno, difuznost socijalnih uloga, posebno u porodici i drugim primarnim grupama, kao i ekonomska diverzifikacija aktivnosti. Specijalizacija, razvoj veština, racionalnost kapitala i rada, veći su u modernom društvu. Industrijske aktivnosti u modernom društvu su znatno više zastupljene u strukturi bruto nacionalnog proizvoda u odnosu na prihode iz agrikulturnih delatnosti. I moderni oblici vladavine su u kontrastu sa tradicionalnim oblicima. Karakterišu se racionalnim autoritetom, diferenciranim strukturama, masovnom participacijom i nastojanjem da se postignu ciljevi.⁴² Korisnost koncepta modernizacije se vidi upravo u tome što je proces modernizacije "most preko velike dihotomije između modernog i tradicionalnog društva". Taj proces podrazumeva neprekidno trajanje, jer je modernost uspostavila ideal neprekidnog razvoja.

⁴¹ Predrag Marković, "Teorija modernizacije i njena kritička primena na međuratnu Jugoslaviju i druge istočnoevropske zemlje", *Godišnjak za društvenu istoriju* I/1 (1994): 12.

⁴² Samuel Huntington, "The Change to Change: Modernization, Development and Politics", *Comparative politics*, Volume 3, Issue 3 (1971): 288.

Klasične teorije modernizacije su pretrpele oštre kritike zbog svog prikrivenog vesternizma, jer su, koristeći biološku metaforu rasta i razvoja vrsta, sugerisale postojanje prirodnog poretka i u smislu funkcionisanja države, odnosno postojanja prirodnog puta koji prati liniju Zapadne Evrope i Severne Amerike, namećući se kao model za ostatak sveta. Iako im je vodeća ideja identična, teško je doći do konsenzusa u definisanju klasične modernizacije. Ipak, nesporno je da one definišu parametre i okolnosti u kojima će tradicionalno društvo putem evolutivnog razvoja dostići modernost, pri čemu je paradigma modernosti savremeno zapadno društvo.

Tematski okvir klasičnih teoretičara modernizacije su promene u razvijenim zemljama od polovine XVIII do sredine XX veka, ali ne i posle 1970. godine. Takođe, oni opisuju tranzicione procese tradicionalnih društava, tako da se u radovima iz ovog perioda može prepoznati ideološka dimenzija vesternističke isključivosti, koju kasnije neki od njih sami počinju da dovode u pitanje, otvarajući u okviru toga problem "modernizacijskog revizionizma". Kasnih šezdesetih godina XX veka, jedan broj istraživača je fokusirao svoju pažnju na značenje i korisnost koncepata tradicije i modernosti, vezu između modernosti i tradicije, kao i nejasnosti unutar koncepata modernizacije.⁴³

Za razliku od izvornog modernizacijskog gledišta koje podrazumeva oštru društvenu poddelu na tradicionalno i moderno, svrstavajući u tradicionalno sve što nije moderno, teoretičari modernizacije koji su u okviru klasične teorije podvrgli kritici mnoštvo početnih stavova, smatraju da takva polarizacija u stvarnosti nije moguća jer se ne mogu apsolutno u svemu naći dihotomije. Takođe, u okviru jednog društva neki segmenti mogu biti visoko modernizovani dok drugi ostaju duboko tradicionalni, svesno odolevajući izazovima modernizacije. Spoznajući da tradicionalna društva nisu statična, da su ustvari heterogena i sa različitim vrednostima, uočene su opasnosti metodološke prirode koje bi dovele do pogrešnih rezultata u proučavanju takvih zajednica. Ako bi se modernost odredila kao referentna vrednost, sve što je dobro poistovećivalo bi se sa onim što je moderno a pritom je vrlo teško napraviti razliku od slučaja do slučaja šta je moderno a šta je zapadno. Na primerima pojedinih azijskih zemalja koja su se kasnije modernizovala, čuvajući i održavajući svoju originalnu, tradicionalnu podlogu, uočeno je da takav pristup modernizaciji daje sasvim drugačije rezultate od onih koje modernizacijska teorija projektuje u svom izvornom obliku. Na kraju, otvoreno je i pitanje da li je proces modernizacije suštinski progresivan obzirom na razarajuće posledice sa kojima se ljudska civilizacija susretala tokom globalnih i ograničenih

⁴³ Jozef Gusfield (Joseph Gusfield), Milton Singer, Rajnhard Bendiks (Reinhard Bendix), Lojd i Suzan Rudolf (Lloyd and Suzanne Rudolph), Šmuel Ajzenštat (Shmuel Noah Eisenstadt), Johanes Hesterman (Johannes Cornelis Heesterman). Samuel Huntington, "The Change ...", 293.

ratnih sukoba, ekoloških posledica usled preterenog korišćenja prirodnih resursa, kao i zbog rastućih socijalnih nejednakosti.⁴⁴

Mimo "revizionističkih gledanja" u okviru modernizacijske teorije, teorijske rasprave na temu autentičnih modela razvoja bez korišćenja zapadnog obrasca, traju duže od jednog veka. Na osnovu takvih razmatranja, kao i na kao i na osnovu praktičnih iskustava mnogih zemalja u ovom periodu, ponuđeni su razni koncepti. Države koje nisu bile kolonije sprovele su sopstvene projekte "kasne modernizacije". Aleksandar Geršenkron je osporio verovanje u jednosmernost i linearnost društvene evolucije, na osnovu iskustava Nemačke i Rusije koje su se kasnije industrijalizovale, pre svega na osnovu faktora državnog podsticanja⁴⁵. I Hans Ulrich Veler⁴⁶, autor tabele klasičnih modernizacionih dihotomija, uspešno je kritikovao izvorni oblik modernizacione teorije. Činjenica da je država kao promoter industrijalizacije veoma važan činilac u istočnoevropskim zemljama, konstatovana je u radovima mnogih autora, jer je do druge polovine dvadesetog veka liberarna ekonomija bila veoma retka u zemljama kontinentalne zapadne Evrope.

I savremeni teoretičari su kasnije dokazivali kako modernizacioni procesi mogu da budu uspešniji ukoliko se koncipiraju polazeći od lokalnih specifičnosti koje proizilaze iz nacionalne tradicije. Očigledna uloga tradicije u modernizacijskim procesima afirmisala je, kod velikog broja zemalja, "koncept višestruke modernosti", koji posmatra modernizacije kao autonomne procese, institucionalno nove izazove, a ne varijacije prvobitnih modela. Šmuel Ajzenštat tako vidi istoriju modernosti kao priču o stalnom građenju i razgrađivanju mnoštva kulturnih programa, smatrajući da ideja o višestrukoj modernosti predstavlja najbolji način za razumevanje savremenog sveta.⁴⁷ On daje dijalektički pogled na pitanja razvoja, smatrajući da su centralističke birokratske imperije istorijske kolevke modernih društava. Hronološki između primitivnih patrijarhalnih imperija i modernih političkih sistema (demokratskih, autokratskih, totalitarnih, "nerazvijenih" ...), imperije sa razvijenim birokratskim aparatom koji omogućuje konzistentnost i funkcionalnost sistema su najznačajnija pozornica razvoja civilizacije.⁴⁸

⁴⁴ Samuel Huntington, "The Change ... ", 292-297.

⁴⁵ Alexander Gerschenkron, *Economic backwardness in historical perspective, a book of essays* (Cambridge, Massachusetts: Belknap Press of Harvard University Press, 1962)

⁴⁶ Hans Ulrich Wehler, *Modernisierungstheorie und Geschichte* (Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1975)

⁴⁷ Shmuel N. Eisenstadt, "Multiple modernities", *Daedalus*; 129, 1(Winter 2000): 1.

⁴⁸ "U okviru centralističkih birokratskih imperija kao istorijske i analitičke kategorije, Ajzenštat uključuje drevne imperije (Egipat, Vavilon, Inke, Acteke), kinesku imperiju, persijsku imperiju, helensku, rimsku i vizantijsku imperiju, induske države, evropske feudalne sisteme u doba apsolutizma, evropske osvajačke ekspanzionističke imperije, arapske države i otomansku imperiju." Marija Obradović, "Teorija ... ", 414.

Volt Vitman Rostov, najpoznatiji predstavnik grupe naučnika koja je u okviru Centra za internacionalne studije Instituta za tehnologiju u Masačusetsu, postavila teoriju modernizacije kao liberalni odgovor na marksizam, opisao je faze ekonomskog rasta koje bi svaka zemlja morala da prođe, i nazvao ih terminima kakvi se koriste u avijaciji. Polazeći od proučavanja tokova industrijalizacije u Engleskoj, uzimajući u obzir parametre ekonomskog razvoja kao što su porast proizvodnje i potrošnje, saobraćaja i spoljne trgovine, što je u prvoj industrijalizovanoj zemlji na svetu bilo očigledno već polovinom XVIII veka, Rostov je projektovao da bi sve države, po ovom obrascu, morale da dođu do razvijene liberalne privrede zapadnog tipa, prolazeći kroz pet faza.⁴⁹

Tradicionalno društvo (traditional society) po ovoj teoriji odražava stanje najniže razvijenosti, u fazi pre postojanja ikakvih okolnosti za stvaranje razvojnih preduslova. To su zajednice koje se održavaju na osnovu ekstenzivne poljoprivredne proizvodnje, eventualno sa tehnološki niskim nivoima sistema za navodnjavanje i bez primene ostalih agrotehničkih znanja. Vlast je decentralizovana i nemotivisana da artikulise interese društva koji mogu biti usmereni ka napretku. Trgovina u izrazito tradicionalnim društvima uglavnom je lokalna ili regionalna, često naturalna. Proizvodnja u pojedinim granama može da ima tendenciju rasta, međutim, bez šanse da se taj rast i ostvari, jer nedostaju naučna i stručna znanja uz otežavajuću ulogu tradicionalnog načina razmišljanja koji utiče na produktivnost.

Faza u kojoj nastaju preduslovi za uzlet (prekondistions for take-off) nastaje kada postoje delovi političke elite koji podržavaju modernizaciju. Proces razvoja obično teče sinhrono u svim podsystemima, država počinje da investira u infrastrukturu i nove tehnologije, kako bi povećala konkurentnost. Nivo investicija je iznad minimuma od pet posto nacionalnog proizvoda. Poljoprivreda je mehanizovana i izvozno orijentisana. Profiti ne odlaze u ličnu potrošnju već u širenje poslova na proizvodne delatnosti i trgovinu koja prelazi nacionalne granice. Neke države nisu nastale na lovačko-agrikulturnoj tradiciji već imaju kolonijalnu osnovu (SAD, Novi Zeland, Australija) i ovo im je praktično prva faza razvoja.

Faza uzleta (take-off), obično se bazira na jednoj ili nekoliko privrednih grana, koje beleže snažan rast povlačeći za sobom ostale segmente društva. U ovoj fazi, jača bankarski sektor, što osnažuje ideju ekonomskog progresa. Stopa reinvestiranja prelazi 10 posto, a uporedo se stvara ili je već stvoren društveni i institucionalni okvir koji će biti stimulativan za rast modernih sektora.

⁴⁹ Walt Whitman Rostow, *The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto* (Cambridge University Press, 1960), 4-16.

Nemoguće je uočiti bilo kakvu pravilnost upoređivanjem pojedinačnih slučajeva u hronološkom ili u strukturnom smislu, jer se nivo konkurentnosti pojedinih industrijskih grana vremenom bitno menjao. Tako je faza uzleta u Velikoj Britaniji, kako navodi Rostov, započela najranije, u periodu 1783. do 1802. godine, i to dominantno u tekstilnoj proizvodnji. Rusija doživljava uzlet od 1890. godine do Prvog svetskog rata, Sjedinjene Američke Države od 1843. do 1860, Nemačka od 1850. do 1873, Japan od 1878. do 1900, a Indija i Kina tek 1952. godine.⁵⁰

Rostov smatra da razvoj države koja uspešno prođe treću fazu postaje neprekidan.

Vožnja do zrelosti (drive to maturity), u Rostovljevom tumačenju, karakteriše se, pre svega, primenom modernih tehnologija na celokupnom frontu ekonomskih aktivnosti rastuće ekonomije koja povećava nivo investicija do 20 procenata. Dobra koja su ranije bila dostupna iz uvoza, supstituišu se domaćom proizvodnjom. Istovremeno sa industrijskim rastom, rastu realni prihodi radnika, kao i njihovo procentualno učešće u strukturi ukupne radne snage, u odnosu na agrikulturni sektor.

Privredni rast se u ovoj fazi stabilizuje kao stalna odlika zrelog industrijskog društva. Država usmerava rastuće resurse u jedan od dva pravca - ili ih koristi za bolji standard i opštu dobrobit stanovništva, ili za dominaciju u odnosu na druge zemlje. Za razliku od prethodnih faza, put ka zrelosti znači manju uzdržanost od komfora, odnosno manja odricanja preduzetnika i radnika za potrebe investiranja u izgradnju potrebnih sektora i ukupni rast.

Velika Britanija je, u odnosu na ove kriterijume, započela period zrelosti polovinom XIX veka, u odnosu na SAD i Nemačku, gde period zrelosti ekonomije kreće 50, odnosno 60 godina kasnije.

Doba masovne potrošnje (age of high mass consumption) počinje na nivou transformacije bazične industrije ka onoj koja proizvodi potrošačku robu i sofisticiranije proizvode. Ovaj nivo ekonomije daje državi mogućnost da postavi balans između unutrašnjih potreba i težnje da istakne svoju jedinstvenost na međunarodnom planu. Prva zemlja masovne potrošnje, svakako su SAD, praćene od Japana i nekoliko zemalja Zapadne Evrope.⁵¹

⁵⁰ "Pritom, u mnogim zemljama gde je industrijalizacija bila pod dominantnom kontrolom države, ekspanzija je počivala na efektima teške industrije, ređe u radno-intenzivnim delatnostima. Ruska država nije ispoljavala nikakvo interesovanje za laku industriju. Puno interesovanje usmeravala je ka osnovnim materijalima i mašinama za proizvodnju. Kao i banke u Nemačkoj, ruska birokratija je bila zainteresovana za velika preduzeća..." Alexander Gerschenkron, *Economic ...*, 20.

⁵¹ Walt Whitman Rostow, *The Stages ...*, 4-16. 4-16.

Kritike Rostovljevog koncepta zasnovane su na nekoliko ključnih argumenata. Njegov model se bazira isključivo na zapadnim iskustvima, u okviru toga na evropskoj i američkoj normi masovne potrošnje. Kao takav, uključuje nametanje neoliberalne trgovinske politike koja je nepravedna u globalnim okvirima, jer snažnijim ekonomijama daje veliku početnu prednost u odnosu na one koji žele da se razvijaju. Njegove faze rasta su mehanički postavljene, i to tako da nije uvek vidljiv pokretač promena, i nije naznačeno da u različitim uslovima ishodi mogu da budu drugačiji u odnosu na one koji su projektovani. Istorijske okolnosti mogu da izazovu diskontinuitete, odnosno remetilačke faktore i procese, kakvi su polovinom XX veka i kasnije bili veoma česti, najviše u zemljama Afrike i Azije. Događaji tog tipa ne mogu se prepoznati ni u jednoj od Rostovljevih faza.⁵²

Među kritičarima ovog modela, posebno su česti komentari *take-off* faze, koja je najkritičnija u nizu, zato što se očekuje posle njenog uspešnog okončavanja, nastavljanje neprekidnog razvoja države. Ona može biti ugrožena ukoliko se neki od preduslova za uzlet ne dogode, a podrazumevaju više različitih okolnosti. Najpre, potrebna je poljoprivredna revolucija koja proizvodi dovoljno hrane i sirovina, oslobađajući istovremeno dovoljno radne snage za industriju (nije se dogodila u nekim državama, među kojima su Srbija i ostale zemlje jugoistočne Evrope, kao i Rusija). Zatim, faza pre uzleta podrazumeva dovoljnu akumulaciju puteva, pruga i kanala koji šire tržište i omogućavaju njegovo snabdevanje (u zemljama jugoistočne Evrope izgradnja takve infrastrukture u potrebnom obimu, toliko je kasnila za zemljama zapadne Evrope, da svaki pokušaj poređenja izaziva ozbiljne metodološke nedoumice⁵³). Protoindustrijska faza takođe podrazumeva stvaranje raznih pomoćnih službi, pre svega banaka, čiju finansijsku podršku će industrija moći da koristi radi svoje ekspanzije, ali se u nekim zemljama investiciono bankarstvo nije razvilo, dok u drugim, kao što je bio slučaj u Austrougarskoj, banke nisu bile voljne da ulažu u industriju.

Zato je napravljen drugi model, na osnovu iskustava zemalja koje su se kasnije uključile u industrijalizaciju, pre svega Nemačke i Rusije. Taj model je stvorio Aleksandar Geršenkron, tražeći zamene za standardne preduslove industrijalizacije. Njegova teorija ističe, pre svega, faktor državnog podsticanja industrijalizacije. U trenucima kada rukovodstva shvate da ozbiljno zaostaju u razvoju, a pre svega u vojnoj i političkoj snazi, iza ostalih sila, ona snažno pokušavaju da

⁵² Itagaki, Yoichi "Criticism of Rostow's Stage Approach: The Concept of State, System and Type". *The Developing Economies* 1/1 (1963): 1–17.

⁵³ Predrag Marković, "Teorija ...", 29.

nadoknade taj jaz. Takve situacije, kada postaje jasno da se mora razvijati ili nestati, nastaju posle izgubljenih ratova. To su bili Napoleonovi ratovi za Nemce, Krimski rat za Ruse i ekspedicija admirala Perija za Japance.⁵⁴ Zaostajanje se može prevazići ubrzanim razvojem putem uspešne industrijalizacije, u "skokovima", uz presudnu ulogu države. Ova iskustva Geršenkron je nazvao "nemačko-ruskom paradigmom"⁵⁵ Primarno, industrija služi potrebama vojske, razvijajući se po nemačkom modelu u sprezi sa bankama, ili u Rusiji, kasnije "Sovjetskoj Rusiji", kako Geršenkron naziva SSSR, pod kontrolom državne birokratije. Ovaj model pokušava da smanji zaostajanje preko ulaganja u najmodernije bazne tehnologije, pre svega one koje se bave čelikom, hemijom, elektroindustrijom ili mašinskom proizvodnjom.

Polazište onih teoretičara koji su preispitali vodeću misao u teoriji modernizacije, bilo je, dakle, pitanje - da li može biti modernizacije bez Zapada, odnosno, da li se mogu smatrati modernim ona društva koja se nisu modernizovala po zapadnom modelu, posebno ako geografski ili istorijski ne pripadaju tom civilizacijskom krugu? Odgovor na ovo pitanje najpribližnije daje koncept kasne modernizacije, odnosno razrađivanje ideje o višestrukoj modernosti (*multiple modernities*).⁵⁶ Naročito posle Drugog svetskog rata, društva u razvoju su odbacila homogenizujuće i hegemonističke pretpostavke zapadne modernosti. Izazovima modernog sveta odgovoreno je na različite načine, a ti načini nisu bili isključivo nastavljanje lokalnih tradicija. I onda kada su ti odgovori izrazito antizapadni, oni su netradicionalni.⁵⁷

Pojedine zemlje, među kojima su po svom specifičnom modernizacijskom putu, pored Nemačke i Rusije, najzanimljivije Japan i Turska⁵⁸, izdvajaju se po tome što nikada nisu bile kolonije i što su autonomno razvile sopstvene projekte modernizacije. Uprkos transparentnim pokušajima vesternizovanja zemlje u prošlosti, turski teoretičari se danas slažu da "proces evropeizacije podrazumeva evrocentričnu sliku kao pojam koji odlikava evropski identitet i uspostavlja razliku između "civilizovanog Zapada" i "necivilizovanih drugih"⁵⁹ (U Japanu je modernizacija bila efikasnija uz istovremeno čuvanje tradicije i nacionalnog identiteta, pored ostalog i zbog velike udaljenosti od ekonomskih, političkih i kulturnih centara). Zato je prihvatljiv

⁵⁴ Predrag Marković, "Teorija ...", 18.

⁵⁵ Alexander Gerschenkron, *Economic ...*, 21.

⁵⁶ Shmuel N. Eisenstadt, "Multiple ...", 129.

⁵⁷ Predrag Marković, "Koncept ...", 43.

⁵⁸ Robert. E. Ward & Dankwart A. Rustow, *Political Modernization in Japan and Turkey* (Princeton: Princeton University Press 1964)

⁵⁹ Ibrahim Kaya, *Social Theory and Later Modernities. The Turkish Experience* (Liverpool: Liverpool University Press, 2004), 1-28.

koncept višestruke modernosti gde uloga tradicije nije u konfrontaciji s modernim, nego poprima nove forme kroz reinterpretaciju. Takođe, višestruka modernost ne negira vesternizaciju, odnosno uticaj zapada ili razvijenih društava na manje razvijena, ali modernizaciju posmatra kao autonoman proces. Zato kasne modernizacije nisu varijacije prvobitnih već ideološki i institucionalno novi izazovi.⁶⁰ U tom smislu, potrebno je u sagledavanju fenomena višestruke modernosti odvojeno proučavati doprinos neevropskih naroda, uz razlikovanje komponenti institucija od komponenti kulture. Ipak, činjenica je da su mnoge institucije u procesu modernizacije neevropskih naroda i država ipak preuzete i prihvaćene kao deo zapadnog civilizacijskog nasleđa.

Objašnjavajući neodrživost polarizacije tradicionalnih i modernih karakteristika savremenog društva, kao i neprihvatljivost vodeće uloge Zapada i zapadnog modela u razvoju "ostatka sveta" ("West and the Rest"⁶¹), Hans Ulrich Veler je izneo sumnju u jednosmernost i linearnost društvene evolucije, što je osnovni postulat klasičnih oblika teorije modernizacije. On je ukazao da tradicionalna društva nisu tako inertna kao što se mislilo. Takođe, moderne i tradicionalne crte nisu uvek suprotstavljene jedne drugima, već zajedno i uporedo postoje ne samo u istim društvima već i kod istih ljudi. Oспорavao je i tvrdnje da pojedini procesi u društvu neminovno utiču jedni na druge tako da se i posredno mogu izazivati promene, u smislu da se, kao što je to tvrdio Sejmor Lipset u studiji *Politički čovek*⁶², demokratizacija društva može izazvati formiranjem nacionalne centralizovane države i industrijalizacijom.⁶³ Lipset je smatrao da ekonomski razvoj⁶⁴ utiče na rast zarada, da zahvaljujući većim prihodima raste nivo obrazovanja što pogoduje širenju demokratije. Ovakve tvrdnje su kasnije osporene jednostavnim navođenjem činjenice da pojedina društva, kao ona na Bliskom istoku, iako bogata, industrijalizovana i

⁶⁰ Miroslav Pavlović, "Forsirana ili autonomna modernizacija – osmanske reforme u XVIII veku u kontekstu evropskih uticaja", *Vojvođanski prostor u kontekstu evropske istorije* (naučni projekat), ПИ=Истраживања ISSN: 0350-2112.- 22 (2011): 188.

https://www.academia.edu/2184080/Forsirana_ili_autonomna_modernizacija_Osmanske_reforme_u_XVIII_veku_u_kontekstu_evropskih_uticaja (preuzeto 28.03.2016.)

⁶¹ Samuel Huntington, "The west and the rest", *Prospect*, 20. 02. 1997.

<http://www.prospectmagazine.co.uk/features/thewestandtherest> (preuzeto 28.03.2016.)

⁶² Seymour Martin Lipset, *Political Man: The Social Bases of Politics* (New York: Doubleday&Company, INC, Garden City, 1960)

⁶³ Hans Ulrich Wehler, *Modernisierungstheorie ...*, 28-34.

⁶⁴ Indikatori kroz koje se vidi nivo ekonomskog razvoja su, po tumačenju S.M. Lipseta, bogatstvo, nivo industrijalizacije, nivo urbanizacije i udeo obrazovanih: Lipset, Seymour Martin *Political Man: The Social Bases of Politics* (New York: Doubleday&Company, INC, Garden City, 1960)

urbanizovana, nisu razvila demokratske institucije, već su im politički sistemi ostali autoritarni, čak i sa feudalnim elementima, bazirani na tradicionalnom nasleđu.

Neki od teoretičara klasične škole, posebno su se posvetili pojedinim oblicima ispoljavanja modernizacije. Iako se modernizacijske promene dešavaju u svim segmentima društva pa i u socijalnom polju pojedinca kroz promenu načina njegovog života, vrednosti, kriterijume, međusobne odnose i ostale indikatore, postalo je uobičajeno da se razlikuju politička, ekonomska i društvena modernizacija.

2.2.2. Nove teorije modernizacije

U okviru novih modernizacijskih studija preovladavalo je shvatanje da tradicija i modernitet nisu dva međusobno isključiva koncepta. Oni ne samo da koegzistiraju u svakom društvu već se međusobno prožimaju i mešaju. Revidira se stav da je tradicija prepreka razvoju i ukazuje na blagotvornu ulogu tradicije. Novi koncept tradicije otvorio je nova istraživačka pitanja. Istraživanja su usmerena ka tradicionalističkim crtama (familijarizam, narodna religija i slično), ka njihovim međudejstvom sa zapadnim uticajima i ulozi tradicije u procesu modernizacije.⁶⁵

Otvarajući pitanje sveukupne složenosti odnosa između tradicije i moderniteta, nove teorije modernizacije su dijametralno promenile isključivi odnos klasičnih teorija prema tradiciji za čiju ulogu se ranije smatralo da je negativna. Sagledavajući istovremeno i uticaj spoljnih faktora na uobličavanje zemalja trećeg sveta, nove modernizacijske teorije su zahvaljujući novostečenim naučnim saznanjima, pre svega na osnovu istorijskih istraživanja studija slučaja, doprinele širokom prihvatanju stava da svaka zemlja ima pravo na sopstveni put razvoja, i da u tom smislu teorijska premisa o unilinearnom razvoju po modelu Zapada, dalje ne može biti korišćena bez argumentovanih osporavanja.

Velike promene u pojedinim azijskim zemljama koje u ovom periodu rezultiraju stvaranjem "ekonomskih tigrova", istovremeno su bile ogroman istraživački izazov autorima u okviru modernizacijske škole, i dokaz da su nove teorije modernizacije sa inoviranim načinom razmišljanja - na dobrom putu. Veći broj teoretičara modernizacije iz nezapadnih zemalja pojavljuje se prvi put u svetskoj naučnoj javnosti sa svojim autentičnim radovima na bazi lokalnih,

⁶⁵ Marija Obradović, "Teorija ... ", 421.

nacionalnih i regionalnih iskustava. Uprkos daljem nametanju zapadnog neoliberalnog koncepta preko različitih međunarodnih organizacija pod kontrolom SAD, period posle modernosti legitimisao je pravo na različitost u pristupima razvoju, koje su mnoge zemlje iskoristile. U novi vek, naučna misao je ušla sa svešću da su aktuelnim znanjima iz ove oblasti prethodila tri talasa modernizacijskih studija: klasične modernizacijske studije pedesetih i šezdesetih godina XX veka, postmoderne studije sedamdesetih i nove modernizacijske studije osamdesetih godina, koje donose najveći broj različitih pristupa problemu (ekološka modernizacija, refleksivna modernizacija, modernizacija modernog društva, višestruka modernost, i neo-modernizacijska škola, koja nije samo sukcesor, već ima ambiciju da postavi paradigmu generalne teorije modernizacije).⁶⁶

Hronološki postavljene između klasičnih i novijih, postmoderne teorije modernizacije⁶⁷ se mogu posmatrati kao epilog jednog teorijski zaokruženog perioda ili kao uvod u inovirani način razmišljanja koji je proizišao iz sveta koji se menja. Kako su modernizacioni procesi fenomen kome nisu imanentna nikakva ograničavajuća svojstva već su sačinjeni od beskonačnih promena, usavršavanja i prilagođavanja, ova međufaza se bolje može objasniti uz novije teorije, kao početak kvalitativno drugačijeg ciklusa, a ne kao finiš kratkog života klasičnih modernizacionih teorija. Suštinski, postmoderna je prepoznatljiva po nagloj ekspanziji novih tehnologija, osvajanju svemira i sve većem uticaju medija, u svetu koji je prevazišao blokovsku podelu ali je počeo da oseća posledice širenja multinacionalnih kompanija i prilagođava se njihovim interesima.

U delu *Postkultura*, Jelena Đorđević ukazuje da postmodernizam nije samo određena filozofija, određeni tip kulture niti određen umetnički stil, već je i specifičan pogled na svet, ne bez ideoloških i političkih naboja i kontroverzi.⁶⁸ Mnogi smatraju da je ovaj pojam prevashodno nastao vezano za promene u američkom društvu, ekonomiji i kulturi, a da je Evropa ponudila filozofske i teorijske paradigme podobne za interpretaciju promene sveta koji je ulazio u novu tehnološku eru multinacionalnog kapitalizma.⁶⁹

⁶⁶ HE, Chuanqi, *Orient Renaissance: Three Roads to the Modernization* (Beijing: Commercial Press, 2003), 7.

⁶⁷ D. Bell, (1973), *The Coming of Post-Industrial Society*, Jean-Francois Lyotard, (1984), *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge*, D. Griffin, (1997), *Spirituality and Society: Post modern Vision*, S. Best, (1991), *Postmodern Theory*, D. Kellner, (1991), *Postmodern Theory*, S. Crook, (1992), *Post-modernisation: change in advanced society*, R. Inglehart, (1997), *Modernization and Postmodernization: cultural, economic, and political changes in 43 societies*

⁶⁸ Jelena Đorđević, *Postkultura* (Beograd: Clio, 2008), 183.

⁶⁹ Isto, 184.

Postmoderno stanje Žan Fransoa Liotara⁷⁰ zaokružilo je sedmu deceniju XX veka kao knjiga kojom je legitimisan raskid sa klasičnom ekonomijom i klasičnim modelom društva. U početnom delu ove studije, Liotar objašnjava da je reč o referatu koji ima za cilj analizu nivoa znanja u najrazvijenijim društvima. Pošao je od hipoteze da "znanje menja status u isto vreme kada društva ulaze u takozvano postindustrijsko doba, a kulture u takozvano postmoderno doba". On datira ovaj prelaz bar od kraja pedesetih godina, koje za Evropu označavaju i kraj njene rekonstrukcije. Zavisno od države, smatra Liotar, taj prelaz je brži ili sporiji, a unutar država različit u raznim sektorima delatnosti. Otud opšta dishronija koja otežava sagledavanje u celini.⁷¹

Postmoderne teorije su prirodno evoluirale iz klasičnih teorija modernizacije, uklapajući se u periodizaciju koju je odredio Danijel Bel, deleći etape razvoja ljudskog društva na tradicionalni (predindustrijski), moderan (industrijski) i postmoderan (postindustrijski) period.⁷² Za razliku od perioda modernosti kad se rast zasnivao na industrijskoj ekspanziji, Bel je projektovao da će se društvo nadalje bazirati na "enormnom rastu trećeg sektora", odnosno "neprofitne oblasti van državne uprave i biznisa, koja uključuje školstvo, zdravstvo, istraživačke institute, volontiranje, građanska udruženja i slično".⁷³ U tom smislu, iz Belove prognoze može se izdvojiti još nekoliko karakteristika postindustrijskog društva, čiji će simbol u svetu rada biti "bela umesto plave boje", odnosno tehničari i inženjeri u naprednim tehnologijama umesto manuelnih radnika u fabričkoj proizvodnji materijalnih dobara. Takođe, takvo društvo više pažnje posvećuje teoretskom umesto praktičnom znanju, kao i etičkim implikacijama razvijanja i primene novih tehnologija.

Belova koncepcija postindustrijskog društva zasniva se na ideji radikalnog pluralizma i heterogenosti različitih paradigmi, što se ogleda u razdvajanju ekonomske, političke i kulturne ravni, koje su, u ranijem periodu razvoja kapitalizma, bile spojene zajedničkim etosom protestantizma, racionalnošću, idealom napornog rada i odloženog zadovoljstva. U novoj fazi kapitalizma, došlo je do odvajanja i osamostaljivanja kulturne ravni zaronjene u neobuzdanu potrošnju, hedonizam i narcizam, čime se ona postavlja nasuprot tehničko-ekonomske ravni, koja

⁷⁰ Liotar, Žan-Fransoa. *Postmoderno stanje*. Prevod Frida Filipović. NoviSad: Bratstvo-Jedinstvo, 1988.

⁷¹ Isto, 4.

⁷² Bell, Daniel. *The Coming of Post-Industrial Society. A Venture in Social Forecasting*. New York: Basic Books, 1973.

⁷³ Daniel Bell, "The Coming of Post-Industrial Society", *Business and Society Review*, (2001.): 5.

https://www.os3.nl/_media/2011-2012/daniel_bell_-_the_coming_of_post-industrial_society.pdf (preuzeto 04. 04. 2012.)

teži funkcionalnoj racionalnosti i produktivnosti, i političkoj, zasnovanoj na racionalnom uspostavljanju principa pravednog društva.⁷⁴

Pored ekonomskih karakteristika postindustrijskog društva, od krucijalnog značaja je promena vrednosti i normi. Menja se pojam zajednice čija teritorijalna komponenta pod uticajem razvoja informatičkih tehnologija postaje sve manje značajna. Proizvodnja materijalnih dobara, pretvara se u drugorazrednu delatnost i poverava industrijskim zemljama, bez obzira na njihovu udaljenost, jer sama lokacija proizvođača, ukoliko radi za globalno tržište, nema veće važnosti. U svetlu modernizacijskih procesa, interesantnija je činjenica da ne postoje dva društva koja su u datom trenutku na istom nivou razvoja.⁷⁵ Na osnovu toga se može zaključiti da ne postoje ni dva svetska regiona koji su na istom nivou razvijenosti, pa se isto odnosi na svet u celosti koji nije u isto vreme i u istom obimu zahvaćen postmodernizacionim talasom.

Na Internacionalnoj konferenciji o geoinformatici i modelovanju geografskih sistema održanoj 2004. godine u Pekingu, prezentovani su podaci o nivou modernizovanosti pojedinačnih zemalja u svetu, na osnovu kriterijuma kineskog Centra za istraživanje modernizacije. Iz tih, tabelarno prikazanih podataka, može se videti kakva je modernizacijska neravnoteža u svetu, jer je 17 nacija, po stanju iz 2000. godine ocenjeno kao visoko modernizovane, 27 kao "visoko srednje" a 42 kao "niže srednje" modernizovane. Po ovim kriterijumima, 45 zemalja je nisko modernizovano.⁷⁶ Autor izdvaja pitanje - zbog čega je uvek manji broj zemalja lider u modernizaciji i koji se faktori, računajući geopolitički položaj i dostupnost resursa, moraju uzeti u obzir radi boljeg pozicioniranja?

Dosadašnja istraživanja i naučna saznanja pokazuju da u tranzicionim zemljama, kakva je Srbija, paralelno egzistiraju premodernost, modernost i postmodernost. Velika svetska studija vrednosti koja se permanentno inovira od 1981. godine a obuhvata u šest talasa istraživanja 125 zemalja, ustanovila je da se kulture, od primera do primera, razlikuju po tome u kojoj meri su ljudi zadovoljili bazične potrebe. Utvrđene su velike razlike, pa se tako u definisanju prioriteta vidi kod društava sa ekonomijom oskudice da dominiraju materijalističke vrednosti a kod bogatih postmaterijalističke. Koristeći saznanja iz Velike svetske studije vrednosti, Ronald Inglehart, koji

⁷⁴ Jelena Đorđević, *Postkultura ...*, , 190.

⁷⁵ Black, Cyril. *The Dynamics of Modernization. A Study in Comparative History*. New York: Harper & Row, 1966.

⁷⁶ He Chuanqi, "The Civilization and Modernization", *36th World Congress of International Institute of Sociology*, (2004): 4.<http://www.modernization.com.cn/civilization%20and%20modernization.pdf> (preuzeto 09. 03. 2012.)

je u širenju ovih istraživanja na veći broj zemalja imao vodeću ulogu, napravio je zajedno sa Krisom Velzelom (Chris Welzel) mapu koja pozicionira pojedine nacije u zavisnosti od odnosa tradicionalnih i sekularno-racionalnih vrednosti na vertikalnoj osi, a takođe i u zavisnosti od mogućnosti opstanka u odnosu na mogućnosti samoizražavanja na horizontalnoj osi. Mapa daje drugačiji prostorni raspored zemalja u odnosu na geografsku objektivnost, ali je indikativna sa stanovišta posmatranja modernizacionih dostignuća koja se reflektuju na izražavanje stavova. Slične mape, opet na osnovu podataka do kojih se došlo tokom velikog svetskog istraživanja vrednosti, Inglehart i Velzel izradili su i na osnovu drugih važnih parametara, tako da se može pratiti prisustvo mnogih indikatora u odnosu na ostvareni nivo političke modernizacije i na kvalitet života.⁷⁷ Inglehart, kao i drugi teoretičari u ovom periodu zaključuje da industrijsko društvo nije finalni stadijum ljudske civilizacije i opisuje stanje u naprednim industrijskim društvima tokom poslednje četvrtine XX veka koristeći termin "postmodernizacija", jer pojam "modernizacija" već ne odražava svu dubinu i obim ostvarenih promena.⁷⁸

Postindustrijsko društvo, bazirano na uslugama, usponu tehničkih elita i novim ekonomijama zasnovanim na znanju, nije poslednji stadijum u razvoju čovečanstva. Novije teorije modernizacije ostavile su to pitanje otvorenim, jer se već pokazalo da industrijsko društvo ne predstavlja civilizacijski vrh, da je komunizam samo utopijska ideja koja se mora zameniti novom, dok je kapitalizam, do tada predstavljan kao najsavršeniji model društveno - ekonomskog uređenja, moguće osporiti na mnogo načina, pre svega zbog ekstremne nesrazmere u raspodeli bogatstva, što negativno utiče na razvojne procese u svetu. Zato se u novim istraživanjima modernizacije predviđa da će informatičko društvo znanja u postmodernom periodu, nastalo kao posledica informatičke revolucije od 1970. do 2020. godine, samo prehoditi društvu čiji će profil oblikovati revolucija u biološkim naukama od 2020. godine do polovine XXI veka, da bi tokom druge polovine stoleća bilo razvijano društvo pod domincijom znanja iz oblasti fizike.⁷⁹

⁷⁷ Ronald Inglehart & Christian Welzel, *Modernization, Cultural Change and Democracy: The Human Development Sequence* (Cambridge: Cambridge University Press, 2005), 13, 25.

⁷⁸ Ronald Inglehart, *Modernization and Postmodernization* (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1997), 68.

⁷⁹ He Chuanqi, "World Modernization Outline: 1700-2100", *Modernization Science Newsletter*.1, 3 (2011): 9. www.researchgate.net/publication/215897796_Modernization_Science_Newsletter_No3_World_Modernization

Postmoderni način razmišljanja, imao je osamdesetih godina XX veka, i kasnije, uticaj na nastajanje i razvoj drugih teorija kojima je zajednička modernizaciona osnova.⁸⁰ Razlika između klasičnih teorija modernizacije i postmodernih teorija može se prepoznati u njihovoj sadržini i suštini. Klasične teorije opisuju svet industrijalizacije. Postmoderne teorije istražuju procese koji su nastajali otvaranjem nove civilizacijske epohe, u svetu koji je raščlanjen da bi bio integrisan globalnom kulturom, novim društvenim odnosima i novom vrstom ekonomije koja ubrzava, kao nikada ranije, sve druge segmente života. Takvi fenomeni odredili su okvir interesovnja novih modernizacijskih studija (*the new modernization studies*), nastalih u izmenjenom svetu i na osnovu promene teorijskih i metodoloških postulata klasične škole modernizacije.

Izmenjeni svet podrazumeva drugačiji, kritičniji odnos prema onim nosiocima napretka čija se uloga i mesto u sistemu ranije toliko podrazumevalo da je postalo pitanje stereotipa. Ulrich Bek u delu *Rizično društvo* ukazuje da se "menja poredak sveta",⁸¹ i navodi kako se industrijska preduzeća koja su ranije "bila mažena u tržišnopravnom konsenzusu zbog svojih fiskalnih dobročinstava i zbog svog milosrdnog kreiranja radnih mesta", odjednom vide na optuženičkoj klupi, ili tačnije vezani za stub srama i konfrontirani pitanjima koja su se ranije koristila za maltretiranje trovača uhvaćenih na delu. Takođe, želeći da ilustruje prirodu promena u savremenom društvu rizika, Bek navodi rastući civilizacijski problem poljoprivrede koja se od blagorodne i hraniteljske delatnosti pretvorila u svoju suprotnost, u najvećeg distributera otrovnih supstanci koje ugrožavaju život biljaka, životinja i ljudi. Zato se i ova oblast, kao što je slučaj sa industrijom, sve više stavlja pod kontrolu, pod uticajem "ekološki svesne javnosti", kako je on naziva. Da bi se otklonile preteće opasnosti na dostignutom visokom nivou poljoprivredne produktivnosti, ljudi zahtevaju eksproprijaciju planiranja i kontrole svakog detalja rada, sve pod pokroviteljstvom nauke. Ukratko, ocrta se panorama jednog naučno-birokratskog autoritarizma do kojeg dovodi sama dinamika modernizacije, tako što stara moderna zastareva dok se paralelno pojavljuje nova paradigma društva rizika kojom počinje proces refleksivne modernizacije.⁸²

Teorije modernizacije nisu tako često razmatrale rizike modernizacije kao realnu poslednicu napretka i kao relevantan faktor koji prati modernizacione procese. U tom smislu, Bek

⁸⁰ Ecological Modernization (Huber, 1985), Reflexive Modernization (Beck, 1986), the Modernization of Modern Society (Zapf, 1991), the New Modernization (Tiryakian, 1991, Alexander 1995), the Multiple Modernities (Eisenstadt 1992, 1998) and the Second Modernization Theory (Chuanqi, 1999).

⁸¹ Ulrich Bek, *Rizično društvo: u susret novoj moderni* (Beograd: Filip Višnjić, 2001), 111.

⁸² Isto, 115.

piše o svetskom rizičnom društvu⁸³ ukazujući na nejednakosti, ratove, ekološke incidente, kao i tinjajuće opasnosti na planetarnom nivou koje ranije nisu postojale u tako velikom obimu, a izazvane su ekspanzijom ljudskih potreba. Bekova nova modernost je izašla iz industrijske modernosti. Podrazumeva drugačiju individualnost, ostavljenost pojedincu da samostalno stvara relacije u društvu i sa institucijama, izložen pritom potpunom riziku koji može da se distribuira klasno i nacionalno. Siromašni pojedinci su na taj način više izloženi riziku od bogatih a siromašne zemlje nemaju uticaj na bogate, koji proizvode rizik i na tome profitiraju. Ono što postmodernost vidi kao kaos ili nedostatak obrasca, u Bekovom poimanju prepoznaje se kao rizik i nesigurnost a upravljanje rizikom postaje svrha globalnog poretka.

Negativnim stranama modernizacionog procesa bavio se i Entoni Gidens⁸⁴ koji takođe svrstava ekološke probleme u velike izazove modernosti, odnosno rizike sa većim posledicama. Uz posledice industrijalizacije i enormnog apsorbovanja resursa u potrošačkim društvima, on ukazuje na nestabilnost mehanizama svetskog sistema koji doživljava slomove, na mogućnost nuklearnog sukoba i permanentnost ratovanja u većem ili manjem obimu.

Svest o krhkosti planete Zemlje i u okviru toga o krhkosti društvenog, političkog i ekonomskog sistema dala je korpusu novijih teorija doprinos u vidu razmišljanja o problemima ekologije i ekološke modernizacije. Buran industrijski i demografski razvoj otvorio je nove probleme i nametnuo nove potrebe među kojima je važna ekološka modernizacija, kao teorija i kao praktično delovanje (strateški ekološki menadžment), ali i kao politički program. Drugim rečima, posle posvećenosti tehnosferi (industrija) i sociosferi (društvo), došlo je vreme za biosferu (priroda), na šta ukazuje Jozef Huber⁸⁵, smatrajući da je potrebno globalno ekološko restruktuiranje procesa proizvodnje i procesa potrošnje za šta zapadna društva liberalnog kapitalizma imaju kapacitete.

Kao i Bek, koji obrazlaže promenu statusa industrijskih preduzeća u savremenom "društvu rizika", u odnosu na okruženje, Huber objašnjava kako je ekološka modernizacija evoluirala uz industrijski sistem kao njegova kritika, paralelno sa njegovim rastom i transformacijom. U svojoj početnoj fazi razvoja (1789- 1848), industrija je okrenuta sebi kao apsolutni prioritet društva koje se modernizuje. U fazi izgradnje i rasta (1848-1980), fokusirana je na ekspanziju koja

⁸³ Bek, Ulrich. *Svetsko rizično društvo: u potrazi za izgubljenom sigurnošću*. Novi Sad: Akademska knjiga, 2011.

⁸⁴ Entoni Gidens, *Posledice modernosti* (Beograd: Filip Višnjić, 1998), 183.

⁸⁵ Huber, Joseph, *The Lost Innocence of Ecology: New Technologies and Superindustrial Development*, (Frankfurt: Fisher Publishing, 1982), 10.

podrazumeva eksploataciju prirodnih resursa bez ograničenja, kako bi se stvorila što veća količina proizvoda i što veći profit. Uticaj onih koji su u ovom periodu ukazivali na neodrživost takvog delovanja u smislu posledica po biosferu i sociosferu, nije bio dovoljno snažan. Tek sa pojavom većeg broja teoretičara⁸⁶ i širenjem ekološke misli kroz sve segmente društva, arogancija industrijskog sistema se smanjuje i dobija formu socijalno odgovornog ponašanja.

Teorija ekološke modernizacije, kao i druge modernizacijske teorije, fokusirana je na tehnološki napredak, istovremeno i na kompleksno poimanje postmoderne stvarnosti. Oспорavana od strane ekoloških pokreta, ona je istovremeno i neobična po tome što zaštitu životne sredine posmatra kao profit a ne kao trošak. Nesporan je njen politički potencijal kao i doprinos osvešćivanju neoliberalne ekonomske i političke misli.

Analizirajući relevantne modele razvoja i ulogu teorija modernizacije u poimanju savremenog sveta, Marija Obradović u zborniku sa naučnog skupa *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka* zaključuje da su "nove teorije modernizacije izbegle simplifikovane iskaze ili ranije jednovarijabilne analize. One su razvile međuinstitucionalnu analizu (socijalnu, ekonomsku, političku i kulturnu), višelinijiski model razvoja i ukazale na interakciju unutrašnjih i spoljašnjih faktora razvoja. Tako su one otišle dalje od relativno sirove i siromašne analize klasičnih teoretičara modernizacije".⁸⁷ Ipak, poznavanje celokupnog toka modernizacijske misli, od njenih početaka i od istorijskog konteksta koji je omogućio pojavu teorija modernizacije, pa do savremenih teorija koje su multidisciplinarno razgranate, važno je da bi se uočile zakonitosti razvoja savremenog društva i projektovali mogući pravci modernizacije u budućnosti.

2.3. Određivanje pojmova (definisane pojmove)

Od precizno izgrađenog kategorijalno - pojmovnog sistema zavisi valjano operacionalno određenje predmeta. Suštinski je važno određenje pojmova "modernizacija" i "tradicija", takođe i shvatanje njihovog odnosa, o čemu će biti reči u ovom poglavlju. Nekoliko narednih tematskih celina, baviće se pojmovima "Balkan", "Srbija", "Leskovac", u smislu modernizacionih tokova na

⁸⁶ Teorija ekološke modernizacije se prvi put javila ranih osamdesetih godina u Zapadnoj Evropi, od strane sociologa kao što su bili Jenike (Martin Janicke), Pritvic (Volker Von Prittwitz), Zimonis (Udo Simonis), Cimerman (Klaus Zimmerman), Špargarn (Gert Spaargarn), Hajer (Marten Hajer), Mol (Arthur P. J. Mol), Huber (Joseph Huber). Darko Nadić, "Teorija ekološke modernizacije", *Godišnjak FPN*, 3 (2009): 257.

⁸⁷ Marija Obradović, "Teorija ...", 422.

tom prostoru i statusa tradicije u procesima koji su pokrenuti, pre svega, kao politički projekti. Modernizacijske procese je moguće proučavati u smislu različitih vremenskih i prostornih određenja. Bavljene konkretnim primerom, određenom zajednicom i njenom transformacijom u datim istorijskim okolnostima, zahteva, pre svega određenje pojma grada i njegovog okruženja.

Istraživanje promena u mikrocelinama na osnovu empirijskog materijala, polazeći od tradicije kao osnove i modernizacije kao procesa, u okviru istorijski zaokruženog perioda kroz koji se modernizacijski proces odvija od početka do kraja, znači mogućnost da se promene pogledi koji su formirani uopštavajućim konceptima. Svaki od postojećih kulturno-geografskih ili nacionalnih okvira sadrži mnoštvo potencijalnih studija slučaja, koje poseduju sopstvene specifičnosti, svoju istorijsku poziciju i logiku. Evropeizacija i modernizacija bilo koje mikroceline na Balkanu, ne može se pratiti van šireg konteksta, koji po pravilu predstavlja nacionalna država, ili mimo konteksta Balkana kao tadašnje civilizacijske periferije. Ali uopštena slika skriva detalje, i zato je potrebno slagati mozaik od saznanja koja dolaze iz političko-istorijske, kulturne, socijalne i privredne perspektive svake mikroceline ponaosob.

Tačno definisanje značenja pojmova koji se pojavljuju, olakšava pristup izučavanju tog mnoštva. Leskovac je jedna od takvih mikrocelina, značajna za izučavanje jer je reč o nešto drugačijem modernizacijskom putu, suštinski različitom u odnosu na modele razvoja koji su važili za većinu mesta u Srbiji i na Balkanu.

Kao grad na Balkanu, Leskovac je prošao put od periferijskog mesta u okviru osmanskog carstva do periferijskog mesta u okviru nacionalne srpske države, samostalno izgrađujući svoj ekonomski status. Idealno tipski, biti grad, onako kako ga Veber određuje, znači biti naseljeno mesto, sa kućama koje su tesno zbijene i predstavljaju tako obimnu, povezanu naseobinu da se stanovnici međusobno ne poznaju.⁸⁸ Ovakvo određenje, po najmanje dva osnova može da važi za gradove na zapadu Evrope ili, uslovno, na mediteranskim obalama, jer u pojedinim tradicijama kuće nisu tesno zbijene a stanovnici se uglavnom poznaju, čak i u zajednicama sa više od 10.000 stanovnika. Primenjivija je definicija Luisa Virta, po kojoj grad može biti "relativno gusta, velika i stalna naseobina socijalno heterogenih individua".⁸⁹ Tri su, dakle, osobine po ovoj definiciji koje određuju grad: broj stanovnika, gustina naselja i heterogenost stanovnika i grupnog života. Grad

⁸⁸ Maks Veber, *Privreda i društvo* (Beograd: Prosveta, 1976), 297.

⁸⁹ Luis Virt, "Urbanizam kao način života", *Urbana sociologija*, ured. Mina Petrović, Sreten Vujović (Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2005), 116.

kao prirodno stanište civilizovanog čoveka nije samo geografsko-ekološka koncentracija ljudi. To je, pored navedenih karakteristika, istovremeno stanje svesti i duha.

Mnogi teoretičari koji su se bavili urbanom sociologijom, ukazuju da je pomoću geografsko-istorijskih i ostalih argumenata moguće osporiti bilo koju od kvalifikacija koje se navode kao komponenta definicije ovog pojma. Tako broj stanovnika može da bude irelevantan jer je u gradovima živelo od nekoliko stotina ljudi do preko miliona. Grad nastaje kad se izdvoji iz agrarne okoline a robna razmena omogući razučenu podelu rada. Stvarajući uslove kojima se privlače novi stanovnici, grad postaje stecište raznih talenata, što mu omogućuje ekonomski i kulturni napredak, stvara strukturu, institucije i vrednosti koje se prenose tradicijom. Dinamika društva direktno se odražava na dinamiku i organizaciju grada pa se može reći da svako društvo razvija i neguje odgovarajući urbani poredak. Zatvorene strukture orijentalnog grada, koje manifestuju živost isključivo na pazarnim mestima, u novom političko-ekonomskom kontekstu postaju otvorene i podložne promenama; urbanistički, arhitektonski, ali pre svega u smislu socijalne dinamike.

Zato gradovi na Balkanu, tokom celokupnog perioda osmanske vlasti, nemaju istu fizionomiju i suštinu kao gradovi na zapadu Evrope. Ona se menja od 19. veka, stvaranjem nacionalnih država i preusmeravanjem svesti na evropski (modernizacijski) model.

Rigidni režim segregacije koji se u osmanskome društvu mogao videti po ekskluzivnosti pojedinih ekonomskih delatnosti, ili kroz praksu formiranja gradova kao celina sastavljenih od mahala, zasnovanih na verskom i etničkom kriterijumu, počeo je da slabi paralelno sa opadanjem snage i uticaja carstva. Tako su stvoreni uslovi za stvaranje rudimentarne lokalne buržoazije, sastavljene uglavnom od trgovaca, često pripadnika pokorenih naroda koji razvijaju elemente ranog kapitalizma živeći u gradovima i delujući kroz esnafe. To ipak nije bilo dovoljno za bilo kakav razvoj. Produktivnih, generativnih gradova na Balkanu nije bilo u osmanskome i postosmanskome periodu stvaranja nacionalnih država pa je celo društvo imalo usporen razvoj.⁹⁰

2.3.1. Modernizacija

Pokušaji definisanja modernizacije su mnogobrojni, sa korenima u raznim teorijskim opredeljenjima. Blek⁹¹ je vidi kao treću revolucionarnu transformaciju u ljudskom delovanju koja

⁹⁰ Miloš Timotijević, *Modernizacija balkanskog grada (1945-1989)*, (Čačak: Narodni muzej, 2012), 43.

⁹¹ Cyril Black, *The Dynamics...* 1-5.

je tokom modernog doba napravila pomak jednak evoluciji od predhumanog do ljudskog stanja ili evoluciji od primitivnog do civilizovanog društva. Inglehart⁹² ističe da modernizacija nije linearna i da se ne može smatrati finalnim stadijumom ljudske civilizacije, a definiše je kao transformaciju iz tradicionalnog i agrikulturnog u moderno i industrijsko društvo. Ova faza civilizacije prerasta u post-industrijsku i post-modernu, koja, opet, nije konačna.

Prethodnici modernizacione teorije definišu modernizaciju kroz njenu ekonomsku komponentu. Maks Veber pod tim pojmom podrazumeva proces racionalizacije u okviru kojeg privredni faktori teže da maksimalno povećaju svoju proizvodnju. Marks je pod modernizacijom podrazumevao proces serijske robne proizvodnje, namenjene tržištu, ali i regulativu oličenu u "fabričkim zakonima".⁹³

Nova misao o modernizaciji, nakon osamdesetih godina prošlog veka uzima razne pravce, pa tako Huber⁹⁴ govori o ekološkoj modernizaciji, koju definiše kao transformaciju iz industrijskog u ekološko društvo, polazeći od klasične modernizacije koju vidi kao prelaz iz agrokulturnog u industrijsko društvo. Bek⁹⁵, uz Gidensa i Laha razvija teoriju refleksivne modernizacije, nazvavši tako transformaciju iz industrijskog društva u društvo rizika. Ovu modernost oni označavaju i kao "drugu modernost", a modernost industrijskog društva kao "jednostavnu" ili "prvu" modernost. Tirijakian⁹⁶ govori o novoj a Ajzenštat⁹⁷ o višestrukoj modernosti.

U Kini gde se od početka otvaranja zemlje ozbiljno proučavaju problemi modernizacije, polazi se od Blekove definicije i modernizacija se shvata kao proces promena u razvoju civilizacije počev od industrijske revolucije, što uključuje transformaciju od tradicionalnog u moderno društvo, ekonomiju, politiku i civilizaciju⁹⁸. Ovi procesi se teorijski tretiraju kao dve faze društvenog, ekonomskog i civilizacijskog razvoja. Jedna je pretvaranje poljoprivrednih društava u industrijska. Druga rezultira stvaranjem društva znanja.

⁹² Ronald Inglehart, *Modernization ...* 5.

⁹³ Karl Marks, *Kapital I*, (Beograd: Prosveta, 1977), 14.

⁹⁴ "Ekološka modernizacija je jedna vrsta 'ekološkog prekidača', preorijetisanje industrijskog društva ka ekološkom restrukturiranju procesa proizvodnje ali i procesa potrošnje. Joseph Huber, *The Lost Innocence of Ecology: New Technologies and Superindustrial Development* (Frankfurt: Fisher Publishing, 1982), 10.

⁹⁵ Beck, Ulrich & Giddens, Anthony & Lash Scott, *Reflexive Modernization. Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order* (Cambridge: Polity Press, 1994)

⁹⁶ Edvard Tiryakian, "Modernization: Exhumetur in Pace (Rethinking Macrosociology in the 1990s')", *International Sociology*, Vol.6, No.2, (1991): 165-80.

⁹⁷ Shmuel Eisenstadt, *Comparative Civilizations and Multiple Modernities*, (Leiden and Boston: Brill, 2003)

⁹⁸ He Chuanqi, *Second Modernization* (Beijing: High Education Press, 1999)

Huntington⁹⁹, navodi u spisu *Change to Change* činjenice koje ukazuju na kompleksnost svakog pokušaja definisanja modernizacije. On primećuje da se tek polovinom pedesetih godina prošlog veka "dogodila renesansa u studijama komparativne politike, upoređivanjem modernih i tradicionalnih političkih sistema". Tako je kontrast između modernog i tradicionalnog čoveka, postao zanimljivo polazište za izučavanje kontrasta između modernog i tradicionalnog društva, zbog niza sličnosti koje se pojavljuju¹⁰⁰. Na intelektualnom nivou, moderno društvo se karakteriše "po ogromnoj akumulaciji i difuziji znanja, većoj mobilnosti, difuznosti socijalnih uloga, ekonomskoj diverzifikaciji aktivnosti. Preovlađuje urbano u odnosu na ruralno, specijalizacija, razvoj veština, racionalnost kapitala i rada. U BNP industrijske aktivnosti rastu u odnosu na agrikulturne..."

U tom smislu, Huntington izdvaja devet karakteristika modernizacionih procesa oko kojih je postojala nepodeljena saglasnost tadašnjih autoriteta.

Modernizacija je *revolucionarni* proces (Black), uporediv sa veličinom transformacije nomadskih naroda u agrikulturne pre 10.000 godina (Bendix). Takođe, modernizacija je *kompleksan* proces, jer zahvata sve oblasti ljudske misli i ponašanja, uključujući industrijalizaciju, urbanizaciju, socijalnu mobilizaciju, diferencijaciju, sekularizaciju, medijsku ekspanziju, povećanje pismenosti, obrazovanja, i političkog učešća. Zatim, modernizacija je, kako objašnjava Danijel Lerner, *sistemski* proces u okviru konzistentnih celina gde ljudi žive visoko povezani po tačno određenim pravilima, i gde promene u jednom segmentu izazivaju promene u drugim segmentima. To je, takođe, *globalni, fazni, nepovratni* proces koji karakteriše *dugo trajanje*. Na kraju, modernizacija se može definisati kao *progresivan i homogenizujući* proces (sva tradicionalna društva su autentična i razlikuju se od slučaja do slučaja, pogotovu ako nemaju iste ili slične kulturološke korene. Moderna društva su u suštini slična jedno drugom)¹⁰¹.

Komentarišući navedene osobine modernizacijskih procesa, Huntington ukazuje da teoretičari modernizacijskog revizionizma odbacuju ideju o podrazumevajućoj polarizaciji unutar društva na tradicionalnu i modernu sferu, koje su ranije, kod klasičnih teorija modernizacije, obavezno bile suprotstavljane. On navodi da su tradicionalna društva, kroz istoriju, uvek imala raznolikost vrednosti i heterogenost društvene strukture, pa se ne mogu smatrati statičnim, a

⁹⁹ Samuel P. Huntington, "The Change ... ", 286.

¹⁰⁰ Isto, 287.

¹⁰¹ Isto, 288-290.

takođe, ne mogu se zbog svoje heterogenosti koristiti kao analitički koncept.¹⁰² Zato se modernizacioni proces ne može posmatrati kao revolucionarni fenomen jer u svakom trenutku unutar jednog društva koegzistiraju i prepliću se elementi tradicionalnog i novog. Modernost i vrlina se izjednačavaju pa se ono što nije moderno proglašava tradicionalnim a što je moderno automatski se posmatra kao vredno.

Kad je reč o fazama u dostizanju modernizacije, kao i kompleksnosti tog procesa, modernizacijski revizionisti ukazuju na uočljive sličnosti u fazama, i na činjenicu da modernizacija nigde nije izvedena frontalno, kao sinhrona transformacija svih elemenata društva, već su promene kretale od jednog segmenta i zatim se širile kao posledica te inicijalne transformacije. Modernizacija proizvodi različite efekte u različitim društvima, pogotovu ako ona imaju bitno drugačiju kulturološku osnovu u odnosu na evropska. Moguće je osporiti i njenu ireverzibilnost jer modernizacijski proces podrazumeva uspone i padove, usporavanja u slučaju ratova, kao i u slučaju kriza koje mogu da deluju posredno ili direktno. Na kraju, kako su mnogi teoretičari upozoravali, modernizacija ima i svoje loše strane (Huber, Gidens, Bek ...), u smislu ugrožavanja prirodnih i ljudskih vrednosti.¹⁰³

Ovo su najozbiljnije razmatrane karakteristike modernizacijskih procesa i najčešće korišćeni argumenti u pokušajima da se dobije adekvatna definicija modernizacije.

Mnoga gledanja na suštinu modernizacije i prirodu modernizacionih procesa, posebno u novije vreme, potiču od nezapadnih teoretičara i baziraju se na kompleksnim iskustvima razvijenih i nerazvijenih društava. Tako se kod pojedinih ruskih autora može videti da modernizaciju definišu kao "ostvarenje ravnopravnog položaja privrednih subjekata u pristupu najvažnijim ekonomskim resursima koji služe kao impuls za razvoj ekonomskih i socijalnih promena u svetu". U kontekstu prelaska društva tradicionalnog tipa ka industrijskom, "modernizacija se događa kao rezultat politike unošenja u proizvodnju dostignuća naučno - tehnološkog progressa, preobražaj socijalnih odnosa na osnovu novih socijalno - ekonomski načela i političkih odnosa, unošenje u socijalni sistem novih socijalnih vrednosti i normi".¹⁰⁴

Ruska sociološka enciklopedija, posmatra modernizaciju kao univerzalnu pojavu savremene istorije, i vidi je kao "složen, celokupni, globalan proces i karakteristične strukturno - funkcionalne

¹⁰² Isto, 294.

¹⁰³ Isto, 295-298.

¹⁰⁴ Zoran Milošević, "O pojmu i teorijama političke modernizacije", *Srpska politička misao*, 21, 15/3 (2008): 16.

diferencijacije u svim ključnim sferama života i rada, na bazi industrijalizacije društva, formiranjem odgovarajućih formi integracije, uz istovremeni rast specijalizacije i diferencijacije rada, nametanjem birokratizma, tržišne ekonomije, univerzalizacije tržišta i novca, te formiranjem političkih institucija savremenog tipa (izborni sistem, političke partije i parlamentarizam), otvorenim stratifikacionim sistemom, visokom mobilnošću i slabljenjem tradicionalnih vrednosti (porodice, tradicije i morala), kao i rastom individualizma.¹⁰⁵

Blekvelova sociološka enciklopedija objašnjava značenje pojma modernizacije kroz opširniji tekst Ronalda Ingleharta i Kristijana Welzela, gde se modernizacija definiše kao sveobuhvatan proces širokih društvenih promena koje, jednom pokrenute, teže da prodru u sve domene života, od ekonomskih aktivnosti do društvenog života i političkih institucija, pritom jačajući sebe. Modernizacija donosi intenzivnu svest o promenama i inovacijama, povezanim sa idejom da ljudska društva napreduju.¹⁰⁶

Enciklopedija Britanika objašnjava modernizaciju kao sociološki pojam, kao kontinuiran i otvoren proces, u smislu transformacije iz tradicionalnog, ruralnog, agrarnog društva u sekularno, urbano, industrijsko društvo. Savremenim društvom se, pre svega smatra industrijsko društvo, jer je, istorijski gledano, uspon modernog društva neodvojivo povezan sa pojavom industrijskog društva.¹⁰⁷

Politička enciklopedija, svojevremeno veliki izdavački i naučni projekat u SFRJ, pod modernizacijom označava proces društvenih promena u smislu prelaženja tradicionalnih, nerazvijenih društava i zajednica u razvijena industrijska društva. U daljem tekstu se naglašava da pored ekonomskog razvoja, kao indikatori modernizacije nekog društva moraju da se uvažavaju i drugi kriterijumi: 1. učešće najšire javnosti u politici, ili povećanje participacije stanovništva u političkom odlučivanju; 2. širenje sekularnih i racionalnih vrednosti i normi u kulturnoj sferi inačine ponašanja; 3. povećanje mobilnosti stanovništva, kako prostorne tako i socijalne i 4. transformacija tzv. moderne ličnosti, tj. formiranje takve strukture ličnosti pojedinaca koja će im omogućiti najbrže i najbezbolnije uključivanje u nove društvene oblike. U posebnom značenju, pod modernizacijom se podrazumeva proces konstituisanja nacije, tržišta i industrijalizacije.¹⁰⁸

¹⁰⁵ Isto, 19.

¹⁰⁶ <http://www.social-sciences-and-humanities.com/pdf/encyclopedia-of-sociology.pdf> (preuzeto 28.04.2016.)

¹⁰⁷ <http://www.britannica.com/topic/modernization> (preuzeto 28.04.2016.)

¹⁰⁸ Jovan Đorđević, ured. *Politička enciklopedija* (Beograd: Savremena administracija, 1975), 585.

Časopis *Tokovi istorije*, doneo je u dvobroju iz 1993. godine tematski blok o modernizaciji u Srbiji. Pored zbornika *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*, Instituta za noviju istoriju Srbije, to je u domaćim naučnim krugovima krajem prošlog veka, bio najozbiljniji pokušaj da se sveobuhvatno predstave modernizacijski problemi, od teorijskog aspekta do pojedinačnih segmenata ovog naučnog polja, pa i samo određenje pojma modernizacije. Tako, u radu koji se bavi aporijama neuspele modernizacije u prvoj i drugoj Jugoslaviji, Jovica Trkulja upozorava na gotovo nesavladive teškoće prilikom pokušaja definisanja modernizacije "jer ona pre znači katalog stvari nego pojam".¹⁰⁹ Zoran Vidojević ukazuje da modernizaciju treba shvatiti kao protivrečan, polihron i višeslojan proces strukturalnih društvenih promena koje su tendencijski usmerene ka celovitom društvenim napretku.¹¹⁰ Kosta Nikolić, u prikazu zbornika sa naučnog skupa *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*, kaže da modernizacija označava, najšire posmatrano, kretanje od patrijarhalnog (zatvorenog), ka modernom i otvorenom društvu, a kao njene promotere vidi tri društvene grupe; preduzetnike, modernu radničku klasu, činovnike i stručnjake.¹¹¹

U radu *Teorija modernizacije i modeli istraživanja*, objavljenom u pomenutom zborniku, Marija Obradović nalazi da "suštinu modernizacijskog preobražaja društva čine paralelni procesi tranzicije stanovništva, industrijalizacije poljoprivrede, urbanizacije naselja, disperzije kulture, demokratizacije politike i nacionalne integracije", a sam pojam modernizacije definiše u najopštijem smislu, da se tim terminom opisuje proces i rezultati transformacije društva iz tradicionalnog u netradicionalno, moderno.¹¹²

Pojam modernizacije postao je kroz relativno dugi period postojanja u svakodnevnom životu, ali i teorijskim strujanjima od polovine XX veka, izuzetno kompleksan i slojevit. Njegovo značenje je teško obuhvatiti jednom definicijom, jer u zavisnosti od opredeljenja, može se posmatrati kao teorija, ideologija ili kao istorijski proces. Nije svejedno kako se pojam modernizacije definiše u smislu obuhvatnosti, da li kao proces parcijalnih, iliglobalnih karakteristika. Takođe, nije bez značaja u kojoj meri se radikalno, reformski duboko i kreativno, pristupa modernizaciji, ili je ona tek imitativna, fasadna, dok suštinske promene izostaju. Važno je u proceni prirode modernizacionih procesa imati u vidu i profil političkog režima koji forsira ili

¹⁰⁹ Jovica Trkulja, "Aporije neuspele privatizacije u prvoj i drugoj Jugoslaviji", *Tokovi istorije*, 1/2 (1993): 18.

¹¹⁰ Zoran Vidojević, "Neophodnost i granice modernizacije", *Tokovi istorije*, 1/2 (1993): 44.

¹¹¹ Kosta Nikolić, "Srbija u modernizacijskim procesima XX veka" (prikaz zbornika), *Tokovi istorije*, 1/2 (1993): 212, 213.

Funkcionalnu poziciju tri društvene grupe koje se mogu nazvati promoterima modernizacije, šire je opisao Predrag J. Marković, "Teorija ...", 439.

¹¹² Marija Obradović, "Teorija ...", 409.

amortizuje modernizacijsku inicijativu, da li je režim demokratski ili autoritaran, da li se modernizacija sprovodi autonomno ili kao nametnuti model, hoće li jačanje modernizovanog društva biti korisno za sve građane ili će prvenstveno biti u funkciji dominacije političkih elita nad oponentima?

Uzimajući u obzir sve navedene karakteristike, modernizacija se može označiti kao *dugoročna transformacija društvene strukture koja obuhvata promenu stilova života, promenu vrednosti, razvoj tehnologije, usavršavanje političkog i ekonomskog sistema, kao i sve druge adaptivne i razvojne procese, kako bi društvo moglo da generiše rast i apsorbuje stalne promene.*

Kao sveobuhvatni proces prelaska iz tradicionalnog u moderno društvo, modernizacija zahteva stvaranje institucija, efikasnost uprave i usklađeni razvoj ključnih delova društvenog sistema - infrastrukture, privrede, politike i kulture, uz istovremenu socijalnu i strukturalnu diferencijaciju, sekularizaciju i opadanje tradicionalnih autoriteta.

2.3.2. Tradicija

Tradicija je "*način ponašanja i delovanja sa dubokim korenima u ljudskoj prošlosti, koji je ponavljanjem prerastao u navike i običaje ukorenjene u habitusu zajednice.* Ona predstavlja osnovnu identitetsku vrednost pojedinca i društva u celini. Ona je derivat prošlosti koju je potvrdilo vreme".¹¹³

Simbolička značenja koja se primenom određenih praksi, očuvanjem konvencija ili održavanjem obrednih radnji, odnosno rituala, prenose kroz generacije (najčešće povodom tačno ustavljenih datuma, odnosno praznika, vezano za događaje i ličnosti iz daleke prošlosti), često su jedan od stubova nacionalnog identiteta. Svaki od elemenata tradicije ima svoju poruku da čuvari tradicije baštine svoje duboke korene (pravo na teritoriju), da su po nečemu različiti od ostalih, da ih ta njihova posebnost kvalifikuje za ono što grupacijama bez takve vrste kontinuiteta ne pripada.

Lešek Kolakovski u spisu *O smislu tradicije*, postavlja pitanje: da li je ono što nas čini ljudima sposobnost da se služimo razumom ili pak sposobnost da sačuvamo tradicije? Razum nas osposobljava da prikupljamo, odabiramo i praktično primenjujemo znanja o svetu. Tradicija je način kojim se čuvaju i prenose vrednosti. Sticati nova znanja i pretvarati ih u praksu nije,

¹¹³ Ljubinko Milosavljević, "Tradiciona i istorijski diskontinuiteti", *Kultura polisa*, 17/ IX (2012): 1.

međutim, specifično ljudska osobina, već svojstvo svakog nervnog sistema; specifično ljudska, naprotiv, jeste sposobnost da se ta znanja kroz pokolenja nagomilaju i prenesu na sledeća. (...) Osobenost čovekova u još značajnijem smislu jeste sposobnost da sačuva i dalje prenese neinformativno znanje - a to je baš tradicija.¹¹⁴ Drugim rečima, tradicija je jedino oruđe koje nam omogućuje da usvojimo vrednosti. I kad se osporava tradicija, smatra Kolakovski, ustaje se protiv dela svog nasleđa u ime nekog drugog dela nasleđa, ili protiv jedne tradicije u ime neke druge tradicije. Ali čak i revolucije koje su, kao ruska, načelno odbacivale svako vezivanje za prošlost, crpele su svoje snage iz lozinki prenesenih tradicijom.¹¹⁵

Trebalo bi da tradicija, bez izuzetaka, sadrži isključivo onu vrstu nasleđa koja je prirodno proistekla iz narodnog života. Međutim, realno je da ona sadrži čak i uplive koji su izvorno ideološki, odnosno politički, a vremenom su, izgubivši svoju utilitarnost, postali deo nasleđa koji se bezrezervno prihvata.¹¹⁶ Iako postoji nametnuta dihotomija između tradicije i modernizacije, modernim vremenima ne smetaju elementi tradicije ukoliko su zgodni za političku ili komercijalnu eksploataciju, a ukoliko je potrebno, u te svrhe tradicija može i da se izmisli. Erik Hobsbom navodi niz primera "tradicija" koje izgledaju ili za koje se tvrdi da su stare, a ustvari, često su sasvim skorašnje po poreklu, i ponekad izmišljene.¹¹⁷ Tradicija, dakle, ne mora obavezno da ima utemeljenje u onome što se dogodilo, već se često bazira na onome što akteri decenijama i vekovima unose u sadržaj istorije. Nekad je istorijski kontekst takav da nije potrebno dodavati nego oduzimati od prošlosti, pa su česta isticanja da su pojedine države u novijoj istoriji stvorene na osnovu zaboravljanja ratničke tradicije (dve Nemačke i Japan posle Drugog svetskog rata), ili na osnovu parola koje isključuju tradicionalne netrpeljivosti (bratstvo i jedinstvo).

Sociolog Ljubinko Milosavljević ukazuje na postojanje razlike između stvaranja i izmišljanja tradicije. Stvaranje tradicija, njihovo poštovanje i negovanje, imalo je za cilj da služi dobru manjih ili većih kolektiviteta, čak ljudskom rodu, dok izmišljanje tradicije služi onom ko je izmišlja. Svi revolucionari su se surovo razračunavali s vladajućom tradicijom i promovisali neku svoju, koja je uglavnom trajala onoliko dugo koliko je trajala njihova moć.¹¹⁸ Istorijski diskontinuiteti mogu

¹¹⁴ Lešek Kolakovski, "O smislu tradicije", *Književnost*, 4 (1970): 359.

¹¹⁵ Isto, 359.

¹¹⁶ Mnogi istorijski događaji kao i poreklo mnogih praksi, danas su predmet naučnog preispitivanja. U srpskoj tradiciji kao primer bi se mogla navesti uloga Vuka Brankovića u sukobu sa Turcima 1838. godine, zatim vulgarizovana interpretacija etikecije i protokola na srpskom dvoru pre gubitka državnosti ("zlatne viljuške"), ili u duhovnoj sferi sinkretizam hrišćanskog i paganskog koji je u nekom trenutku takođe morao imati svoje opravdanje...

¹¹⁷ Hobsbom, Erik i Rejndžer, Terens (ur.), *Izmišljanje tradicije*, (Beograd: XX vek, 2011)

¹¹⁸ Ljubinko Milosavljević, "Tradicija ...", 204.

pozitivno da deluju na učvršćivanje tradicije ukoliko je to jedini način da se postigne homogenizacija i opstanak nacionalnog korpusa. Vrednosti koje tradicija sadrži služe kao orijentir u vremenima kad je kolektivitet dezorijentisan stanjem koje diskontinuiteti izazivaju. Primer Engleske je u tom smislu referentan jer zahvaljujući tradiciji nije imala većih unutrašnjih diskontinuiteta, a one diskontinuitete koji su dolazili sa strane (ratovi, krize različitih uzroka i sadržaja), uspešno je mogla da prevaziđe zahvaljujući homogenizaciji čije vezno tkivo je tradicija.

Moguć je i suprotan efekat, kad se pojavom nekih strujanja u društvu (modernizacijskih, revolucionarnih), utiče na promenu odnosa prema tradiciji, najpre u intelektualnim krugovima, zatim i prema socijalnim slojevima koji su najmanje konzervativni.¹¹⁹ Često se protiv tradicije uticalo silom, kao u periodima izgradnje socijalizma ili komunizma. Otklon prema tradiciji može da bude i poslednica pomodnosti a pojedini autori govore o urođenom nihilizmu kod ljudi, posebno ukoliko u njihovim identitetima ne postoji ozbiljno religijsko utemeljenje. Tranzicioni proces iz tradicionalnog stanja društva u neko drugo stanje, bez obzira na vrstu kvaliteta koje sadrži, po pravilu je anomičan dok se ne uspostave nove norme i pravila. To važi i za obrnut proces, kada su stvoreni uslovi za retradicionalizaciju, uspostavljanje starih vrednosti i običaja, koje se zbog diskontinuiteta sada događa na nov, kvazi- tradicionalan način.

Iako su teoretičeri modernizacije korigovali svoj odnos prema tradiciji kao antipodu svemu modernom, širenjem modernizacije jača i silina stava svesno usmerenog protiv tradicije. Tome doprinosi mobilnost koja prati modernizaciju a sa njom i osećaj slobode koji donosi nestanak lokalne vezanosti. Ovaj proces je naročito bio vidljiv u periodima intenzivne industrijalizacije, a u novije vreme pod pritiskom industrije kulture i ostalih globalizacionih fenomena. Asimilacija i marginalizacija određenih kulturnih grupa mogu da izazivaju čvršće vezivanje za tradiciju ali i potpuno prepuštanje superiornijem okruženju.

Pobuna protiv tradicije, takođe je svojstvena omladini, i nije povezana sa opštim tendencijama industrijske civilizacije. Da se nova pokolenja nisu neprekidno bunila protiv nasleđene tradicije, mi bismo i danas živeli po pećinama, kaže Lešek Kolakovski, upozoravajući u isto vreme da bi se ljudi ponovo našli u pećinama da je pobuna protiv tradicije bila sveopšta.¹²⁰

¹¹⁹ "Društva uvek radaju kako konzervativni tako i revolucionarni duh. Oba su potrebna, ali mogu da postoje naporedo samo u sukobu, nikad u sintezi." Lešek Kolakovski, "O smislu ...", 358.

¹²⁰ Isto, 358.

Oni koji su uništili svoju tradiciju najbolje znaju kako je bez nje, jer bivaju prinuđeni da poštuju tuđu. Ali čak i tradicija koja se smatra autohtono svojom, nikada to ne može biti u apsolutnom smislu, jer nema sasvim autohtone tradicije, bez tuđih uticaja i primesa.¹²¹

Tradicija je konstitutivni element svake kulture jer potencijalno sadrži tvoračku dimenziju, kaže Nikola Božilović u članku o evropskim perspektivama kulture na Balkanu. Klica novog često se nalazi u najsmelijim slutnjama i nagoveštajima u prošlosti, a vrednost prošloga očituje se u mogućnosti njegovog projektovanja u budućnost.¹²² Eduard Sapir je s puno razloga prepoznavao istinski kulturizovanog pojedinca ili društvo u onim ljudima ili socijalnim grupacijama koje ne odbacuju prošlost s prezirom. Ali uz jednu važnu napomenu: da je “prošlost od kulturnog interesa jedino dok je još sadašnjost, ili dok god može postati budućnost”.¹²³ Jezik, pismenost, religija, umetnost i narodna predanja, onda kada su sačuvani u tradiciji jednog naroda, omogućuju da čovek lakše sebe nalazi u sadašnjosti i projektuje u neki novi život. Tradicije su potrebne zato što životu daju kontinuitet i formu.¹²⁴

Ukoliko u društvu prevladaju pogledi koji nasuprot modernizacijskoj isključivosti primenjuju isključivost u odnosu na svaki napredak, reforme i promene, u smislu ravnjanja života prema prošlosti, davanjem značaja tradicionalnom u odnosu na zahteve sadašnjeg vremena, onda se može govoriti o tradicionalizmu kao negativnoj socio - kulturnoj pojavi.

Ono što izdrži test vremena, ne bi trebalo da bude nemoderno. Antička tradicija je najbolja ilustracija za tu tvrdnju jer modernost počiva na njenim temeljima. Ukoliko pođemo od tvrdnje da je racionalnost suština modernosti, neminovno ćemo doći do tvrdnji da je racionalnost bila princip, osobina i praksa na kojoj su počivale grčka civilizacija, a kasnije i Rim kao njen nastavljač.

Sama reč vodi poreklo iz latinskog jezika, od imenice *traditio*, odnosno glagola *traderere* ili *tradere*, što se odnosi na predavanje nečega radi čuvanja. Sama ta transmisija kroz vreme može biti usmena ili pisana, i uključuje sekularne kao i sakralne artefakte, prakse i verovanja. Reč *traditio* prvobitno je korišćena u rimskom pravu a u diskurs zapadne civilizacije ušla je preko prosvetiteljstva,¹²⁵ da bi nastankom teorija modernizacije postala polazna tačka novog koncepta razvoja društva, najpre kao antipod svemu što je moderno (napredno), kao društveni konstrukt koji

¹²¹ Ljubinko Milosavljević, "Tradicija ... ", 205.

¹²² Nikola Božilović, "Tradicija i modernizacija (Evropske perspektive kulture na Balkanu)", *Sociologija*, LII, 2 (2010): 115.

¹²³ Eduard Sapir, *Ogledi iz kulturne antropologije* (Beograd: Prosveta, 1984), 115.

¹²⁴ Nikola Božilović, "Tradicija ... ", 115.

¹²⁵ Edward Shils, *Tradition* (Chicago: University of Chicago Press 2006), 16.

se koristi za ilustraciju razlike između prošlosti i sadašnjosti. Društva orijentisana ka tradiciji, fokusirana su na harmonične socijalne odnose unutar grupe, poštovanje starijih, posebno roditelja, i samodovoljnost u odnosu na okruženje. Modernost sa sobom nosi individualizam oličen u nepostojanju ranijih, usmeno postavljenih i poštovanih veza (onih koje sputavaju i onih koje garantuju fizičku i psihičku sigurnost), neograničenu mobilnost i mogućnost napredovanja bez obzira na ranije staleške i druge prepreke.

Tradicija je važan i moćan centar kristalizacije društvenog iskustva.¹²⁶ Ona je, po Gidensu, možda najtemeljniji pojam konzervativizma, jer konzervativci veruju da je u njoj pohranjena mudrost. Tradicionalni načini postupanja održavali su se ili iznova uspostavljali, pri čemu je čak dolazilo do simbioze modernosti i tradicije. No, pod uticajem globalizacije stvaraju se društva i institucije koje izmiču iz stega tradicije. Daleko od toga da je tradicija nestala, još manje da je reč o kraju tradicije. U različitim oblastima ona i dalje nesmetano cveta.¹²⁷ Ali jedno je sigurno: tradicija se sve manje živi na tradicionalan način.¹²⁸

Edvard Šils ukazuje da tradicija u elementarnom smislu znači prenošenje iz prošlosti u sadašnjost. Puno značenje ovog pojma uključuje materijalne predmete, verovanja različitih vrsta, slike ljudi i događaja, navike (običaje) i institucije. Takođe uključuje zgrade, spomenike, predele, skulpture, slike, knjige, alate i mašine, sve što je društvo u datom vremenu posedovalo, i što je već postojalo kada su njegovi tadašnji posednici došli do njega (...) To je nešto što je stvoreno, šta je izvedeno ili u šta je verovano u prošlosti.¹²⁹

2.3.3. Odnos tradicije i modernizacije

Modernizaciju i tradiciju svakako treba posmatrati kao dve međuzavisne pojave koje nose potencijale da u sadejstvu stvaraju novi kvalitet.

Tradicija određuje mogućnosti modernizacije i predstavlja sastavni element novog. Bar neke od strukturnih karakteristika procesa modernizacije u datom društvu zavise u velikoj meri od karakteristika datog društva na tački na kojoj ono počinje da se modernizuje.¹³⁰ Tradicija

¹²⁶ Mihajlo Đurić, *Stihija savremenosti* (Beograd: Srpska književna zadruga, 1972), 113.

¹²⁷ Nikola Božilović, "Kulturna memorija i izazovi modernizacije", *Socijalna misao* 2 (2012): 116.

¹²⁸ Antoni Gidens, *Odbegli svet* (Beograd: Stubovi kulture, 2005), 68.

¹²⁹ Edward Shils, *Tradition ...*, 12, 13.

¹³⁰ Shmuel Eisenstadt, *Tradition, Change and Modernity*, (New York: John Wiley & Sons Inc, 1983), 32.

podrazumeva stalno prisustvo prošlosti u sadašnjosti, ali nije nepromenljiva, već je, u skladu sa istorijskim kontekstom i stanjem u društvu, sklona korigovanju i doterivanju, pojavljivanju i nestajanju. Takve promene u kulturnom nasleđu društva dešavaju se kroz duži vremenski period pa mogu da budu neprimetne. Tradicije različitih društvenih grupa koje su prostorno ili na drugi način upućene jedna na drugu, mogu da se u takvim procesima suprotstavljaju ili da se međusobno osnažuju.

Slične interakcije postoje između tradicije i modernizacije, i potrebno je radi njihove tačne analize izbegavati apriorno negiranje potencijala tradicije da pozitivno utiče na društvene promene, ili, sa druge strane, pojave nekritičkog glorifikovanja prošlosti. Zato je za analizu njihovog odnosa korisnije primeniti procesualni pristup koji stavlja akcenat na "promenu u kontinuitetu i kontinuitet u promeni".¹³¹ Pritom je važno imati u vidu četiri funkcije i četiri disfunkcije tradicije kako ih izdvaja i razlikuje Pjotr Štompka, ali i činjenicu da ne postoje univerzalni modeli koji se mogu primenjivati nezavisno od svog okruženja.

- U funkcionalnom smislu, "tradicija obezbeđuje ljudima gotova iskustva, ideje i resurse za oblikovanje sveta (mudrost generacija)". Ona "legitimiše postojeći način života, institucije i vrednosti", "obezbeđuje simbole kolektivnog identiteta jačajući lojalnost naciji, zajednici ili grupi", a takođe "obezbeđuje bekstvo od nezadovoljstva i frustracija modernog života".

- U disfunkcionalnom smislu "svaka tradicija može da sprečava i ograničava kreativnost i inovacije time što nudi gotova rešenja za postojeće probleme", takođe, "može da dovede do inercije i neefikasnosti jer se zadržava verovanje u tradicionalni način života uprkos promenjenim istorijskim uslovima". Tradicija može da bude disfunkcionalna i "zbog svog specifičnog sadržaja, ukoliko, na primer, podstiče sukobe", ili "sprečava prilagođavanje i usvajanje novih oblika ponašanja, zato što se tradicionalni oblici zadržavaju kao rezultat".¹³²

Uglavnom su netačna i stereotipna shvatanja koja govore o navodnoj statičnosti tradicionalnih i permanentnoj dinamičnosti modernih društvenih zajednica. Moderna društva, van svake sumnje, nisu lišena apsolutno svih oblika tradicionalnog razmišljanja, kao što ni tradicionalna društva nisu antimoderna bez ostatka. I više od toga: modernizacija može po potrebi da utiče na obnovu nekih tradicionalnih obrazaca kulture, ništa manje nego što neki tradicionalni sadržaji i simboli mogu poslužiti kao podrška modernizaciji. Tradicija je u stanju snažno i

¹³¹ Piotr Sztompka, *The Sociology of Social Change*, (Oxford/ UC, Cambridge/USA: Bleckwell Publishers, 1994), 59.

¹³² Isto, 64.

konstruktivno podržavati društvene promene (ako one ne vode njenom negiranju i ukidanju), pa čak pomagati u procesu modernizacije društva. Kao što tradicija nije u svakom pojedinačnom slučaju nepromenljiva, inertna i neupitna, tako i modernizacija može biti, suprotno očekivanjima, spora, bolna i anomična.¹³³

I modernost, slično tradiciji, može da ima za posledicu poremećaje u funkcionisanju društva. Kao reakcija na negativne aspekte modernizacije javljaju se dva pravca: jedan koji zastupa shvatanje da se moderna društva moraju dopuniti nekim predmodernim obrascima života, i drugi koji razvija teoriju o postmodernom društvu kao kvalitativno različitom od modernog.¹³⁴ Klasični sociolozi smatrali su da moderno doba otvara daleko više mogućnosti sa pozitivnim karakteristikama nego što sa sobom nosi probleme. Neke od elemenata despotije, na primer, koji su reprezentativna karakteristika predmodernih (tradicionalnih) društava, nisu videli kao mogući sadržaj modernih institucija. Moderno doba, međutim, prepoznaje se i po fenomenima autoritarnosti sa svim lošim posledicama po čoveka, uključujući holokaust, suspenziju demokratije, gradnju kultova ličnosti ...

Kad treba odrediti polje u kome se dešavaju interakcije tradicionalnog i modernog oblika života na nivou društva, onda se podrazumeva kultura kao okvir naučnog interesovanja. Kulture se sve više doživljavaju kao dinamički, otvoreni, nikad dovršeni procesi, koji se ne mogu svesti na opšta (univerzalna) obeležja.¹³⁵ Takvi procesi mogu da se karakterišu po stalnom kombinovanju, dodavanju ili zaboravljanju kulturnih elemenata, u slučaju da vode ka modernosti. Moguće su i spore promene sa mnogo otpora ukoliko je društvo suštinski tradicionalno. Jedino nije moguće apsolutno izostajanje modernizacionih sila koje prodiru kroz tvrdo tkivo konzervativnosti, menjajući tradicionalno ustrojstvo, ili sa druge strane nepostojanje tradicionalnih elemenata u modernoj kulturi.

Sa tranzicijom i modernizacijom u društvu, a čiji je nosilac kultura, dolaze i novi obrasci i modeli ponašanja koji su nekada bili neshvatljivi. Dolazi do radikalnih promena u kulturi međuljudskih odnosa na širem socijalnom planu, a takođe do novih oblika komuniciranja između pojedinaca. Sve to se vidno odražava na vrednosti, norme, obrasce ponašanja i načine vaspitanja, počevši od porodice i škole, pa sve do preduzeća, grupe prijatelja i svakodnevnih međuljudskih

¹³³ Nikola Božilović, "Tradicija ...", 124.

¹³⁴ Ljubiša Mitrović, Gordana Stojić Atanasov, "Balkan između retradicionalizacije i modernizacije" u *Globalizacija, akulturacija i identiteti na Balkanu*, ured. Priredili Ljubiša Mitrović, Dragoljub B. Đorđević, Dragan Todorović (Niš: Filozofski fakultet – Univerzitet u Nišu, Institut za sociologiju, 2002), 33.

¹³⁵ Nikola Božilović, "Kulturna ...", 114.

odnosa. Tranzicija i modernizacija u kulturi aktuelizovale su nove fenomene kulturnog života, kao što su poslovna kultura, proizvodna kultura, kultura potrošnje sa marketingom, biznis kultura i kultura rukovođenja.¹³⁶

Ako kulturu odredimo u najširem antropološkom smislu, kao način života, danas je lako prepoznati elemente tradicije u svim pojavnim oblicima modernizacije. Muzička umetnost sa posebnom lakoćom koristi etnološke elemente u modernoj produkciji. Masovna festivalska okupljanja (Oktoberfest, Guča), verske procesije, običaji (trka sa bikovima u Pamploni i drugim španskim gradovima), "etno-sela", značajna su stavka u ponudi turističke industrije. Sve discipline u skijanju koje su danas osnova zimskog sporta, potiču iz nordijske i alpske tradicije a pojedini kolektivni sportovi (fudbal, kriket) potiču iz narodne, odnosno radničke tradicije u Engleskoj. Neke od borilačkih veština imaju korene u vojnoj tradiciji raznih naroda (sabljka, mač, floret), narodnoj tradiciji (boks) ili su nastale kao pomoćna meditativna tehnika (vušu, karate).

Hijerarhija odnosa u industrijskom sektoru pojedinih azijskih zemalja bitno je drugačija u poređenju sa klasičnim ustrojstvom evropskih fabrika. Slično je i u sektoru obrazovanja, zahvaljujući preslikavanju važećih odnosa i pozicija iz tradicionalne porodice.

Kultura slobodnog vremena posebno je zanimljiv fenomen ako mu se pristupa komparativno, jer ilustruje pokušaje ljudi u pojedinačnim društvima da očuvaju svoje personalne veze sa tradicijom u ograničenim, unificiranim uslovima modernog života (planinarenje u alpskim zemljama, pečenje rakije u Srbiji, aerobično vežbanje "taj či čuan" u Kini...).

Osim u nekolicini rigidnih klerikalnih režima, institucije savremenih društava i njihovi građani, postoje i obavljaju svoje funkcije van stega tradicije, što ne znači da tradicija nestaje, već i dalje postoji ali manje na tradicionalan način. Čak u nekim društvima ostvaruje veći uticaj nego ranije, zahvaljujući pojedinim resursima modernog života, kao što su muzička, filmska ili medijska industrija.

Polazeći od činjenice da moderna društva kombinuju elemente tradicionalnih i modernih idealnih tipova, Huntington ukazuje da su sva aktuelna društva tradicionalna ili mešana. Ne samo da moderna društva inkorporiraju mnoge tradicionalne elemente, nego tradicionalna društva često imaju mnogo univerzalnih elemenata, orijentisana su ka dostignućima, imaju birokratske karakteristike normalne za moderne zajednice.¹³⁷ Novija antropološka istraživanja pokazala su

¹³⁶ Dragan Koković, "Kultura kao činilac tranzicije i modernizacije", *Teme*, 1/2 (2000): 64.

¹³⁷ Samuel P. Huntington "The Change ... ", 295, 296.

postojanje značajne unutrašnje dinamike predmodernih društava, što je ishodovalo dostignućima na polju kulture, nauke i državne organizacije. Razlike u njihovim tradicijama su ogromne, ali su delovi tog nasleđa vršili uticaj na druge tradicije i primali uticaje drugih tradicija u procesu kojim je stvorena vrednosna osnova zajedništva, odnosno socijalni kapital.

O važnosti socijalnog kapitala kao etičke društvene osnove formirane od vrednosti predmodernih tradicija, pisali su Sejmor Martin Lipset, Džeјms Koleman, Robert Patnam, Frensis Fukujama i ostali autori koji su uviđali značaj istovremenog postojanja elemenata tradicije, institucija i socijalnih mreža koje podrazumeva civilno društvo. Socijalni kapital, kako ga vidi Koleman, nije samo "sposobnost ljudi da rade zajedno, za zajedničke svrhe u grupama i organizacijama", kako bi unapredili ekonomski život i ostale sfere društva. Ta sposobnost udruživanja, kako ističe Fukujama, zavisi od uvažavanja normi i vrednosti, kao i od postojanja poverenja, od čega zavisi hoće li se pojedinac povinovati interesima zajednice. Očekivanja su zasnovana na etičkom konsenzusu, zajedničkim vrednostima koje se prenose tradicijom, najčešće religijom i običajima.¹³⁸ Ekonomska racionalnost, zakon i ugovori kao temelji modernog društva jesu važni, ali nisu dovoljni da kolektivitet uspešno rešava probleme.

Edmund Berk, britanski politički teoretičar koji se smatra rodonačelnikom anglo-američke konzervativne tradicije, iskreno je bio ubeđen da se znanje može pronaći pre svega u iskustvu, tradiciji i istoriji, ali je u svojim razmišljanjima o francuskoј revoluciji izneo i stav da je francuska monarhija propala jer je odbijala da se menja. Smatrajući vrednosti koje tradicija sadrži i prenosi neprocenjivim, on je napisao da bi oduzimanje starih pravila i shvatanja bilo jednako katastrofi jer "od tog trenutka nećemo imati kompas prema kome ćemo se upravljati, niti ćemo tačno znati ka kojoj luci plovimo".¹³⁹ U narodu kome su upućene, njegove reči su po svoj prilici bile ozbiljno shvaćene, čim su uspešno izbegnuti izazovi društvenih, državnih, kulturnih i ostalih diskontinuiteta. On je anticipirao neke od savremenih problema, počev od pustošenja sela, do bele kuge i masovne nezaposlenosti, odnosno svakovrsne stagnacije i nazadovanja. I to sve zato što smo se vazda modernizovali a nikada se nismo na starim shvatanjima i pravilima života samo osavremenjavali.¹⁴⁰

Na posledice distanciranja od kolektivnog iskustva i znanja sadržanog u tradiciji, ukazuje Milan Matić, navodeći primer dugotrajnog otuđivanja Srba od sopstvene baštine, i zaključujući da

¹³⁸ Frensis Fukujama, *Sudar kultura*, (Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1997), 36.

¹³⁹ Edmund Berk, *Razmišljanja o revoluciji u Francuskoј*, (Beograd: Filip Višnjić 2001), 95.

¹⁴⁰ Ljubinko Milosavljević, "Tradicija...", *Kultura polisa*, 17/IX (2012): 213.

se veliki promašaji, porazi i gubici krajem dvadesetog veka, mogu objasniti "odvajanjem srpskog naroda od njegovih korena (...) koje je (...) dovelo do osipanja i erozije srpske samosvesti i samobitnosti".¹⁴¹

Iako je otpornost prema promenama glavna osobina tradicije, promene se prihvataju onda kada za to postoji socijalna potreba. U tom smislu, često se koristi maksima koju je preporučio Arnold Tojnbi: "Menjati se, a ostati isti". Lešek Kolakovski u tekstu "O smislu tradicije", zaključuje da je "društvo u kojem se tradicija pretvara u kult osuđeno na stagnaciju, a društvo koje hoće da živi od pobune protiv tradicije osuđuje sebe na uništenje".¹⁴²

Društvo koje počiva na sačuvanim tradicijama, uklopljenim sa oblicima savremenog društvenog života, koje ima svoj vrednosnu osnovu i kontinuitet zajedništva, biće sposobnije za organizacione inovacije, pošto visoki stepen poverenja omogućava egzistenciju velike raznovrsnosti životnih oblika.¹⁴³ Takav primer bile su SAD, do kraja XIX veka, u nekim delovima i duže, kao socijabilno društvo sa jasnim sistemom vrednovanja, zasnovanom na uticaju jakih religioznih zajednica, paralelno sa industrijalizacijom i društvenim razvojem. Razvoj "azijskih tigrova", država sa izrazitom tradicionalnom osnovom, kao i oporavak postsovjetske Rusije u kojoj dominira pravoslavno nasleđe, takođe su ilustrativni primeri kakav je značaj socijalnog kapitala, odnosno tradicionalne vrednosne osnove u modernom institucionalnom okviru.

Ipak, pojedini autori ukazuju da je zabluda ako se celokupan problem kvaliteta i smisla društvenog razvoja svede na formulu "i modernizacija i tradicija". Ugrađivanje elemenata tradicije u kapitalističku modernizaciju ne može samo po sebi otkloniti nedostatke one druge. Problem je mnogo dublji a glavno epohalno pitanje je kuda ide savremena, kapitalom i instrumentalnim umom posredovana civilizacija i modernizacija kao njena srž.¹⁴⁴ I tradiciji i modernizaciji potrebno je prilagođavanje zahtevima vremena. U svakom slučaju, modernizacija i celokupna civilizacija koja počiva na lošoj beskonačnosti proizvodnje profita, tehničko-tehnološkog rasta i ropstva novcu, iscrpla je svoje inovativne mogućnosti.¹⁴⁵

¹⁴¹ Milan Matić, *Srpska politička tradicija*, (Beograd: Institut za političke studije, 1999), 10, 374.

¹⁴² Lešek Kolakovski, "O smislu ...", 358.

¹⁴³ Frensis Fukujama, *Sudar kultura*, (Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1997), 35.

¹⁴⁴ Zoran Vidojević, "Neophodnost i granice modernizacije", *Tokovi istorije*, 1-2(1993). 44.

¹⁴⁵ Isto, 47.

3. ZAKASNELA MODERNIZACIJA JUGOISTOČNE EVROPE

3.1. Liminalni status Balkana

Jedan od sazajnih problema u proučavanju modernizacijskih procesa, svakako je definisanje prostora na koji se istraživački pristup odnosi, posebno ako je u pitanju Balkansko poluostrvo. Geografsko određenje se često ne poklapa sa kulturno - istorijskim, pa se u slučaju Balkana nameće dilema oko povlačenja granice između srednje, istočne i južne Evrope, odnosno srednje i istočne Evrope, ukoliko bi se povlačenje vertikalne na geografskoj karti opravdalo tradicionalnim i agrarnim društvenim nasleđem mediteranskih zemalja, takođe bitno različitim od modernih, industrijskih karakteristika Zapada. U uvodu knjige *Balkanska civilizacija*, Trajan Stojanović ukazuje na potrebu fleksibilnijeg definisanja balkanskog prostora jer se neki aspekti Balkana zadržavaju na egejskim i jadranskim ostrvima, slično kao na severoistoku poluostrva gde se nekoliko tipično balkanskih kulturnih osobina pojavljuje i u stepi, a stepske osobine, kako geografske tako i kulturne, primetne su u istočnoj Trakiji i južno od Dunava i Save, u oblastima koje praktično svi smatraju sastavnim delovima Balkana.¹⁴⁶

Definiciju geografskih granica Balkana ponudio je Jovan Cvijić, smatrajući da ovo poluostrvo počinje od uliva Soče pa se duž Save i Dunava proteže do luke Varna na Crnom moru. I Cvijić je ukazivao da se geografske granice po pravilu ne podudaraju sa političkim i kulturnim granicama, s tim što u slučaju Balkana treba napomenuti da mu je dato pogrešno ime, što se, naravno, nije moglo menjati od 1808. godine kad je nemački geograf Johan August Cojne (August Zeune),¹⁴⁷ svesno prihvatio greške usled nesporazuma koji proističu iz turskog naziva za planinu¹⁴⁸, opredelivši se za naziv Balkansko poluostrvo (*Balkanhalbinsel* ili *Haemushalbinsel*)¹⁴⁹.

¹⁴⁶ Trajan Stojanović, *Balkanska civilizacija*, (Beograd: Centar za geopoetiku, 1995), 13.

¹⁴⁷ August Zeune, *Gää : Versuch einer wissenschaftlichen Erdbeschreibung*, (Berlin: L. W. Wittich 1808), 184b.

¹⁴⁸ "Ime Balkan, umesto Hemus, nije potpuno tačno. Ovo ime na turskom znači planina uopšte. Tursko stanovništvo istočnog dela Poluostrva zove Balkanom i danas istočni deo starog Hemusa. Vrlo je verovatno da su Ami Bue i drugi ispitivači čuli naziv Balkan od svojih pratilaca, koji su ovim imenom nazivali i centralne i zapadne delove ovog planinskog bila, jer Turci balkanom nazivaju svaku planinu, kad joj ne znaju ime." Jovan Cvijić, *Balkansko poluostrvo*, (Beograd: SANU, Književne novine, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1987), 5.

¹⁴⁹ Geolog i putopisac Ami Bue (Hamburg 1794 - Beč 1881.), jedan od osnivača i predsednika Francuskog geološkog društva, od 1841. godine austrijski državljanin, jedan je od istraživača koji su prvi zapisali polusloženicu "bal-kan", koja u bukvalnom prevodu sa turskog jezika znači "med-krv". Do sada nisu data relevantna tumačenja ove činjenice u odnosu na Cvijićevo objašnjenje, da "balkan" označava "planinu uopšte".

Od tada prestaju da se koriste nazivi Helensko (Grčko) poluostrvo, Vizantijsko poluostrvo, Evropska Turska i, posebno, antički naziv Hemus, kako se vekovima nazivala Stara planina, odnosno njen najistočniji i najjniži deo. Bilo je pokušaja da se sa pozicija struke prevaziđe Cojneova greška, pa su se pojedini nemački kartografi (Th. Fischer, H. Wagner, K. Oestreich ...) trudili da nametnu bezlični naziv Jugoistočno evropsko poluostrvo (*Südost-europaische Halbinsel*).¹⁵⁰

U novije vreme, slojevite naslage predrasuda i negativnih percepcija koje se tiču Balkana i svega balkanskog, nastale naročito posle povećanog evropskog interesovanja za Tursku i njene resurse počev od 18. veka, prevazilaze se politički korektnim nazivom Jugoistočna Evropa, koji je opet, na određeni način, diskriminatorski. Na to ukazuje Marija Todorova, navodeći kao primer prirodu akademskog odnosa Zapada prema jugoistočnoj Evropi. Nauka o jugoistočnoj Evropi postoji na mnogim zapadnoevropskim i američkim univerzitetima ali ne u okviru odseka za "evropske studije" na fakultetima za istoriju, antropologiju ili politikologiju. Kad se otvori mesto za predmet Istorija Evrope, uglavnom se naglašava da li će težište biti na britanskoj, nemačkoj, francuskoj, italijanskoj, španskoj, ruskoj, pa čak i irskoj istoriji, dok se poljska, češka, mađarska, rumunska, bugarska, srpska, hrvatska, makedonska, letonska, estonska, albanska itd. itd. istorija podvode pod jednu jedinu nemoguću odrednicu - istorija jugoistočne Evrope. Za ostatak Evrope, zaključuje Todorova, ne postoje odgovarajuće kategorije i odgovarajući stručnjaci, recimo, za "severoistočnu Evropu", "severozapadnu Evropu", "jugozapadnu Evropu", "južnu Evropu" ili "zapadnu srednju Evropu", pa čak ni za "zapadnu Evropu". To je, naprosto, Evropa.¹⁵¹

Kada je od kraja 19. veka naziv Balkan zamenio "Tursku u Evropi" (ili očigledno oksimoronski izraz "Evropska Turska"), poluostrvo je zadržalo višestruko marginalan položaj. Ako se i mislilo da je ono nedovoljno različito da bi igralo ulogu egzotičnog orijentalnog Drugog, za njega se i dalje smatralo da je isuviše "ukaljano" ovom drugošću da bi (u pravom smislu) bilo "evropsko".¹⁵²

Grci retko sebe određuju kao Balkance ali ih viševjekovni život pod orijentalnom vlašću isključuje iz evropskih struktura moći. Iako "kolevka civilizacije", "idealizovani duhovni i intelektualni predak Evrope", Grčka je iz vizure Zapada kome pripada politički, istovremeno

¹⁵⁰ Bojan Beševliev, "Opređeljane na geografskoto ponjatje 'Balkanski poluostrv' – Alternativi i analogii v minaloto i sega", *Balkanističen forum/Balkanistic Forum* VI/2 (Blagoevgrad 1997), 9-31.

¹⁵¹ Marija Todorova, "Premeravanje prostora u Evropi", *Reč-Časopis za književnost i kulturu, i društvena pitanja*, 73,19 (2005): 81-96.

¹⁵² Vesna Goldsvorti, *Izmišljanje Ruritanije; imperijalizam mašte*, (Beograd: Geopoetika, 2000), 6.

"zemlja okaljana mrljama turske kulture".¹⁵³ Slično je i sa mogućnošću svrstavanja Mađarske u grupu balkanskih zemalja, jer, po istoj logici, mada je bila istočni deo suštinski srednjeevropske Austrougarske, njeni veliki delovi su bili pod osmanskom vlašću više od jednog ipo veka. Austrija se, s druge strane, određuje kao deo Balkana isključivo metaforički, u odnosu na mogućnost da njena evropska suština bude ugrožena orijentalnim uticajima.¹⁵⁴

Bez obzira šta je napisano u enciklopedijama i atlasima tokom ovog i prošlog veka, svaka definicija Balkana u smislu njegovog obuhvata, biće sporna jer se prostor ovog poluostrva sužava ili širi u skladu sa promenom političkih granica ili u zavisnosti od prostiranja geopolitičkih interesa nebalkanskih zemalja.

Nikada, dakle, nije postojala konvencija po pitanju prostornog određenja Balkana, ali su neka privremena rešenja prihvaćena. Razmatrajući aktuelnu poziciju Balkana i balkanske historiografije u svetlu orijentalizma posle Saida, Ketrin Fleming zaključuje da je danas, naizgled jednodušno (mada mrzovoljno), postignuta saglasnost da je Balkan na Zapadu (to jest, u Evropi), dok je nekad proterivan na Istok (orijent). Istočne i jugoistočne granice evropskog uticaja bile su, zapravo, prvi orijent Zapadne Evrope, a kontinentalni stavovi prema njima u sedamnaestom i osamnaestom veku konačno su pružili Zapadnoj Evropi šablon za opažanje celog nezapadnog sveta. Uloga unutrašnjeg "drugog" višeznačno je locirala Istočnu Evropu kao oblast koja je u Evropi, ali nije potpuno evropska, što je zahtevalo uvođenje pojmova "zaostalost" i "razvoj" kao posrednike između krajnosti civilizacije i varvarstva.¹⁵⁵

Knjiga Trajana Stojanovića *Balkanski svetovi:Prva i poslednja Evropa*, nudi drugačije gledište, vraćajući na jednu raniju paradigmu. Sadašnja, severna definicija Evrope, potiče iz vremena osnivanja moderne istorije, stara je, dakle, oko pet stotina godina. Pre toga, po južnoj, grčkoj definiciji, "Evropa" je najpre bila izjednačena sa kopnenom Grčkom, a kasnije sa "čitavom severnom kopnenom masom kojoj je i Grčka pripadala". Dakle, ono što se nalazi severozapadno od Balkanskog poluostrva nije pripadalo Evropi. U novije vreme, Balkan je doneo Evropi prvo

¹⁵³ Isto, 7.

¹⁵⁴ "Turske opsade Beča 1529. i 1683. - sa kamilama koje su pasle u Bečkoj šumi - ocrtavaju simbolično severnu granicu Balkana (...) Upravo u ovom kontekstu austrijski kancelar Meternih (1773-1859) izrekao je čuvenu opasku da Azija počinje na Landštrase - putu koji vodi iz Beča ka istoku." Isto.

¹⁵⁵ "Uoči Prvog svetskog rata, Turska je nedvosmisleno bila 'Balkan' (više nije), kao i Grčka (koja se sada upinje da to ne bude); Mađarska je to bila povremeno (a sad više nije). Balkan je, očigledno, isto toliko pojmovni označitelj koliko i geografski; i baš kao što su se njegovi obrisi menjali kroz istoriju, tako se i cela ta kategorija pomerala između Istoka i Zapada." Kathryn E. Fleming, "Orientalism, the Balkans and Balkan Historiography", *American Historical Review*, 105, 4. (october 2000):1218-1233.

iskustvo o drugom. Argumenti Trajana Stojanovića ukazuju da je Balkan bio prva Evropa.¹⁵⁶

Problem prostornog određenja, gledajući ga kroz modernizacijsku prizmu, Ivan Berend je relativizovao grupišući zemlje srednje i istočne Evrope u kategorije uspešnih (Nemačka i Češka), poluuspešnih (Mađarska, Poljska, Rusija) i neuspešnih (sve balkanske zemlje) modernizatora.¹⁵⁷

U periodu od 1870. do 1940. godine, po kriterijumu rasta industrijske proizvodnje, izdvojile su se kao lideri na svetskom nivou, tri zemlje; Nemačka, Ujedinjeno kraljevstvo i Sjedinjene američke države. Ekonomista Džefri Vilijamson, navodi u studiji o ranim industrijalizacijama siromašnih periferija, spisak država koje se mogu smatrati ekonomskom marginom Evrope toga vremena. Među njima su, kao što se moglo očekivati, balkanske nacije koje su već bile konstituisane na početku navedenog razdoblja. Evropsku periferiju tako, osim Srbije (Jugoslavije), čine Bugarska, Grčka i Rumunija. Rusija (SSSR), takođe pripada ovom spisku kao i mediteranske zemlje Italija, Španija i Portugalija. Kolike mogu da budu razlike u "klubu siromašnih", pokazuje i uvršćenost Austrije, odnosno Mađarske u zemlje periferije, iako su ovi delovi nekadašnje jedinstvene monarhije jedan od modernizacijskih uzora za zemlje Balkana.¹⁵⁸

Fernan Brodel posmatra proces diferencijacije svetskih područja u smislu centra i periferije, počev od agrarne revolucije u Evropi tokom "dugog šesnaestog veka"¹⁵⁹, u flamanskom i britanskom području. Tehnologije koje su nastale u Holandiji, odnosno donjem toku reke Rajne, stigle su izuzetno sporom dinamikom do polovine 18. veka u Bavarsku, Sasku, Češku i središnje delove Francuske. U Mađarskoj, Poljskoj i balkanskim zemljama, ovaj način poljoprivredne proizvodnje počeo je da se primenjuje između 1825. i 1850. godine a u Rusiji još kasnije. Tako on procenjuje da je u udaljenim regijama ostvaren zaostatak od preko 200 godina, i smatra da raspodela poljoprivredne proizvodnje i dohotka na Kontinentu zahteva doslovno regresivan geografski obrazac, koji nadilazi i klimatske i kulturne granice i koji nam kao takav omogućuje da razlikujemo do početka 19. veka tri ekonomske regije Evrope.¹⁶⁰ Ti regresivni obrasci dispariteta

¹⁵⁶ Trajan Stojanović, *Balkanski svetovi: Prva i poslednja Evropa*, prevod Ivana Đorđević (Beograd: Equilibrium, 1997), 23.

¹⁵⁷ Ivan Berend, *The crisis zone of Europe: an Interpretation of East-Central European History in the First Half of the Twentieth Century* (Cambridge: Cambridge University Press, 1986), 1-22.

¹⁵⁸ Jeffrey G. Williamson, *When, Where and Why? Early Industrialization in the Poor Periphery 1870-1940* https://www.google.rs/?gws_rd=ssl#q=When%2C+Where+and+Why%3F+Early+Industrialization+in+the+Poor+Periphery

¹⁵⁹ Period od pada Konstantinopolisa 1453. godine, do kraja Stogodišnjeg rata, 1648. godine završenog Vestfalskim mirom, koji se smatra savremenim temeljem evropske državnosti.

¹⁶⁰ "Središte inovacija na severozapadu Evrope (zemlje Beneluksa, Engleska, severna Francuska, područje oko Rajne i nekoliko drugih pokrajina zapada Nemačke), susedne regije omeđene na istoku i jugu rekama Elba, Po i Loara,

produktivnosti i prihoda, ostali su suštinski isti do 1945. godine. Zato Brodel smatra da je opravdano ta tri sektora nazvati središtem, poluperiferijom i periferijom evropske ekonomije."¹⁶¹

Druga revolucija koja je dramatično povećala broj industrijskih proizvoda, ima korene u industrijskom proboju Engleske 18. veka. Paralelno sa izvozom tih proizvoda išao je izvoz novog životnog stila, vezan za povećanu potrošnju jeftinog pamuka, šećera, duvana, posuđa, staklenih proizvoda, nameštaja i sličnog. U zemljama poljoprivredne periferije potrebe i očekivanja platežno sposobnih delova stanovništva za uvoznim industrijskim proizvodima bila su veća od prihoda, što je negativno uticalo na nivo štednje i privatnih investicija, kreirajući "silaznu putanju" periferija. Klase koje su u ovim zemljama nadzirale uporišta moći, često su uspevale da privatne potrebe pretvore u državnu politiku. Tako postaje konstanta da nove nacionalne države (zemlje periferije), imaju veće troškove zbog potreba elita koje žive od državne službe. Osim toga, suočene su u periodima svog konstituisanja sa velikim troškovima uvođenja parlamentarnog sistema, a takođe i sa velikim troškovima za nacionalnu odbranu. Budući da domaća industrija nije u stanju da servisira potrebe vojske, takve nabavke se često finansiraju iz poreskih prihoda ili, u slučaju kriznih situacija, iz stranih zajmova koji se, opet, odloženo vraćaju iz uvećanih poreskih opterećenja što negativno utiče na razvoj. Tako se ranije stečeni status periferijske zemlje reprodukuje.¹⁶²

Pitanje određenja periferije u odnosu na poluperiferiju i jezgro jednako je istorijsko i geografsko koliko je ekonomsko i civilizacijsko. Do 11. veka, ekonomsko i kulturno žarište Evrope bilo je u Konstantinopolisu a Vizantija je, ukupno uzev, u privrednom i tehnološkom smislu bila naprednija od ostatka kontinenta. Već do 1500. godine ostvaren je, kao posledica stalnih oružanih sukoba na graničnom prostoru Balkana, značajan zaostatak u odnosu na Zapad, što se, nestankom Vizantije, i dalje nastavljalo kao posledica "odloženog razvitka" ili "onemogućene modernizacije", kako je taj fenomen nazvao Džon Lempi.

Ekonomija Osmanskog carstva imala je svoju logiku zasnovanu na ratnim prihodima i eksploataciji nemuslimanskog stanovništva. Postojala je i dinamična trgovina. Ostvarenje realnog rasta bilo je, međutim, nemoguće zbog velikog uticaja muslimanskog sveštenstva koje se nije

regije istočno i južno ..." Fernand Braudel, *Capitalism and Material Life, 1400-1800*, (New York: Norton 1976), 80-82.

¹⁶¹ Fernand Braudel, *Cambridge Economic History of Europe*, ed: N.Y. Habakuk, M. Postan (Cambridge: Cambridge University Press, 1965), 85.

¹⁶² Andrew C. Janos. "Politika zaostalosti u kontinentalnoj Evropi 1780-1945", *Naše teme*, tematski broj (Modeli razvoja i teorija modernizacije u istočnoj Evropi između dva svjetska rata), Zagreb, 1989, 33/10, 2496.

protivilo trgovini ali nije dozvoljavalo upliv modernih tehnologija. Zato, ako se govori o nasleđu Vizantije i Osmanskog carstva, u smislu uticaja na periferijski status Balkana, može se konstatovati trajni politički, institucionalni, pravni, verski i, uopšte, kulturni uticaj Vizantije, nakon jednog milenijuma vlasti. U duplo kraćem periodu, osmanska vlast je ovom evropskom poluostrvu donela ime i najduži period političkog jedinstva u čitavoj njegovoj istoriji, ali su zato osmanski elementi, ili oni koji se doživljavaju kao osmanski, bitno odredili stereotipnu predstavu o Balkanu. Neki autori čak zaključuju da je "Balkan zapravo osmansko nasleđe, u užem smislu te reči."¹⁶³

"I osmansko carstvo je imalo svoj red", zaključuje Milica Bakić - Hajden u tekstu *Balkan između mentaliteta i senzibiliteta*. Njegova koncepcija je bila drugačija od evropskih imperijalnih ideja o redu, ali je taj red stvorio jednu autentičnu civilizaciju, čiji smo i mi bili deo, prihvatili mi to ili ne. Zapravo, to opiranje da se prihvati pripadanje vizantijskom i osmanskom civilizacijskom krugu, makar samo indirektno (kao istočno hrišćanska zajednica unutar njega), ravno je poricanju jednog aspekta sebe i svog balkanskog identiteta.¹⁶⁴

Svesne svog periferijskog statusa i prakse koja je to omogućila, elite novih balkanskih država su insistirale na unutrašnjoj i spoljnoj politici koja je imala modernizacijske komponente što je stvaralo pozitivne rezultate ali, po pravilu, nedovoljne za brže smanjivanje razlika u odnosu na civilizacijsko jezgro koje u tom trenutku čine industrijalizovane zemlje. Rezultati te politike su takvi da 1910. godine balkanske države imaju duplo veći prosečni bruto nacionalni dohodak od Turskog carstva, ostvaren u periodu od pola veka. Razlike u odnosu na jezgro i poluperiferiju i dalje su bile velike između Turske sa 150 francuskih franaka BNP, slobodnih balkanskih nacija koje su ostvarile 250 do 300, Češke sa 700 ili Nemačke sa 1.000 francuskih franaka.¹⁶⁵

U knjizi o balkanskoj ekonomskoj istoriji od 1550. do 1950. godine, Džon Lempi i Marvin Džekson iznose razloge ekonomskog zaostajanja slobodnih hrišćanskih zemalja u odnosu na razvijeni hrišćanski zapad. Zajmovi koji su im odobravani u ovom periodu neproduktivno su korišćeni tako da je svega 20 procenata usmeravano u razvojne svrhe.¹⁶⁶ Poreska politika nije

¹⁶³ Marija Todorova, "Premeravanje prostora u Evropi", *Reč- Časopis za književnost i kulturu, i društvena pitanja*, 73.19 (2005): 91.

¹⁶⁴ Milica Bakić - Hayden, *Varijacije na temu Balkan* (Beograd: Filip Višnjić, 2006), 17.

¹⁶⁵ John R. Lampe and Marvin R. Jackson, *Balkan Economic History, 1550-1950: From Imperial Borderlands to Developing Nations* (Bloomington: Indiana University Press, 1982),

¹⁶⁶ Nedovoljna snaga preduzetničke klase bila je konstanta u svim zemljama balkanskog prostora, čime delimično može da se objasni nefunkcionalno korišćenje komercijalnih zajmova sa garancijama države. Trajan Stojanović zaključuje na osnovu promene privrednih struktura da je "na Balkanu najveći kapitalista uvek bila država", koja je u nekim zemljama više bila zainteresovana za političku a manje za privrednu modernizaciju. Trajan Stojanović, *Balkanski ...*, 264.

pogodovala proizvodnim delatnostima, najviše zbog ideologije stranaka koje su zastupale interese većinskog, agrarnog dela stanovništva. Zatim, u svetskoj ekonomiji nije bilo mesta za nove učesnike jer je globalno tržište već bilo podeljeno a veličinu nacionalnih tržišta ograničavao je faktor slabe gustine naseljenosti i malog broja potrošača, koji, uz to, nemaju platežni potencijal. Takvo stanje, suštinski se održalo do danas. Takođe, balkanske zemlje su u jednom periodu imale realni problem nedostatka radne snage za industriju, najčešće zbog nedovoljne migracije ka gradovima. Tradicionalni način života u zadrugama nije pogodio modernizacijskim potrebama.

Tokom XIX veka, u procesu oslobađanja i fizičkog izdvajanja iz državnog okvira Osmanskog carstva u kojem su bili nedovoljno vidljivi, samim tim i nepoznati evropskom kontinentu, balkanski narodi počinju da traže svoje mesto u svetu kao apsolutni početnici. Logično je da prostor koji tek stupa na scenu, opterećen pritom teškim balastom u vidu siromaštva i nepismenosti, bez industrije, infrastrukture i ozbiljnih urbanih centara, može da ima jedino status periferije. Moglo bi se zato reći da je liminalni status Balkana zatečen. Drugim rečima, Evropske metropole su, posle viševjekovnog zaborava, upoznavajući Balkan i nove balkanske države, mogle da vide samo one elemente koji daju odlike periferiji jer drugih odlika nije bilo.

Periferijski usud Balkana, u odnosu na civilizacijsko jezgro, može se posmatrati kao deo geopolitičkog konteksta¹⁶⁷ i u tom smislu na njegovu stratešku poziciju utiču najmanje tri okolnosti. Isto kao što je zatečen, liminalni status Balkana je nadalje održavan a u novije vreme ima elementa i za tvrdnju da je projektovan, bez obzira što su neki njegovi delovi uključeni u najšire oblike kontinentalnih integracija. Ovaj fenomen Marija Todorova definiše kao balkanizam i objašnjava kao proces koji traje dva veka i najpre se manifestuje formiranjem posebnih obrazaca percepcije a zatim, u vreme balkanskih ratova i Prvog svetskog rata, kristalizovanjem u specifičan diskurs. On je, dobijajući narednih decenija dodatne odlike suštinski ostao nepromenjen. Za razliku od orijentalizma, koji je diskurs o imputiranoj suprotnosti, balkanizam je diskurs o imputiranoj ambivalentnosti, jer Balkanci ne mogu biti Drugi, s obzirom na religiju i rasu. Oni su "stalno

"Zato je industrijalizacija, primera radi, sporije tekla u Srbiji nego u Mađarskoj ili Rumuniji." Slobodan Antić, "Modernizacija u Srbiji: tri nedovršena talasa". *Nova srpska politička misao*, 6 (2003): 1-2. http://starisajt.nspm.rs/clanci_antonic_modernizacija.htm

¹⁶⁷ "To što su pojmovi 'balkanizam' i 'balkanizacija' ušli u rečnik međunarodne diplomatije, kao sinonimi plemenske zavađenosti, 'zasluga' je pre svega velikih sila i njihovog uređivanja odnosa na Balkanu prema svojim potrebama i interesima." Slavenko. Terzić, "O susretu ili sukobu civilizacija na Balkanu: Reč na otvaranju skupa", u zborniku *Susret ili sukob civilizacija na Balkanu* (Međunarodni naučni skup 10-12. decembar 1997), Beograd: Istorijski institut SANU, Novi Sad: Pravoslavna reč 13-16 (1998):15.

negde između, stalno u stanju prelaska iz jednog u drugo".¹⁶⁸ Nerazvijenost i nedovršenost, odnosno zaostajanje, pretvara se u njihov ontološki status, u njihovo biće. Balkan se predstavlja kao nedozreli deo Evrope, koji je ostao napola civilizovan, gde žive narodi koji u razvojnog smislu idu u dobrom pravcu, ali nikako da stignu tamo kuda su krenuli.¹⁶⁹ Takav diskurs evoluirao, pa se balkanski narodi na osnovu njega međusobno diskvalifikuju etiketiranjem orijentalizma, istovremeno pravdajući politički, ekonomski ili moralni kolaps društva kategorijama svodljivim na čuveni "balkanski mentalitet".¹⁷⁰ Balkanistička percepcija sadrži u sebi opasnost da se ovaj region Evrope vremenom ne prikazuje više kao liminalan (liminalno u izvesnom smislu može da se shvata i kao značajano), već isključivo kao marginalan (dakle nevažan).¹⁷¹

Orijent je, dakle, za Zapad nešto drugo, drugovrsno, a Balkan nepotpuno sopstvo, zaključuje Jadranka Božić, razmatrajući etički bezdan oko ove teme. Balkanizmom politička moć stvara znanje o odabranom Drugom i drugačijem kao inferiornom. Geografski neodvojiv od Evrope, Balkan je balkanistički konstruisan kao unutrašnja (kulturalna) drugost nižeg reda. Balkanizam i orijentalizam su način esencijalizovanja Stranca/Drugog, način koji zatvara krug i onemogućava objašnjenje realnog stanja stvari. Balkanizam nije, za razliku od orijentalizma, diskurs o imputiranoj opoziciji, već o imputiranoj dvosmislenosti.¹⁷²

¹⁶⁸ "Pošto je geografski neodvojiv od Evrope, a kulturno ipak konstruisan kao "drugi" unutar nje, Balkan je mogao lako apsorbovati mnoge političke, ideološke i kulturne frustracije stvorene tenzijama i protivrečnostima koje su svojstvene regionima i društvima izvan njega. S vremenom, balkanizam je postao zgodna zamena za emocionalno pražnjenje koje je dotad pružao orijentalizam, čime je oslobodio Zapad optužbi za rasizam, kolonijalizam, evrocentrizam i netoleranciju hrišćanstva prema islamu. Jer Balkanci su u Evropi, beli su, većinom hrišćani; prema tome, razlog što su oni postali predmet eksternalizacije frustracija ne mogu biti rasne i verske predrasude. Kao i u slučaju istočnjaka, Balkancima su pripisivane negativne karakteristike naspram kojih je pozitivna i samozadovoljna slika "Evropljanina" i "zapadnjaka" konstruisana. Pošto su Istok i orijentalizam ponovo postali nezavisne semantičke vrednosti, Balkanci su ostali robovi Evrope, anticivilizacijski element, *alter ego*, njena mračna strana." Marija Todorova, *Balkanizam kao retorika drugosti*, u *Dizanje prošlosti u vazduh. Ogledi o Balkanu i Istočnoj Evropi*, (Beograd: Biblioteka XX vek, 2010).

¹⁶⁹ Ivan Čolović, *Balkanistički diskurs i njegovi kritičari*, Republika, 490-491, decembar (2010), <http://www.republika.co.rs/490-491/21.html>

¹⁷⁰ Milica Bakić – Hayden, *Varijacije ...*, 27

¹⁷¹ "Liminalni status Balkana - na preseku svetova, istorija i kontinenta – ne znači toliko marginalnost, koliko neku vrstu centralnosti. Na kraju krajeva, biti 'liminalan' znači biti između dva (ili više) područja i s njima se preklapati, dok biti marginalan znači samo biti na ivici jednog od njih. Poljaci su tvrdili da je Varšava 'srce Evrope'. Joanis Koletis, prvi premijer Grčke, izjavio je 1844. godine da je Grčka 'u središtu Evrope'. Druge istočnoevropske i balkanske zemlje na sličan način su pretendovale na središnje mesto u Evropi. (...) Naravno, treba se valjano potruditi da se objasni ogroman jaz između takve slike o sebi i načina na koji je Zapadna Evropa opisivala Istočnu i jugoistočnu Evropu." Kathryn E. Fleming, "Orientalism, the Balkans and Balkan Historiography", *American Historical Review*, 105, 4 (October 2000): 1218-1233.

¹⁷² Jadranka Božić, "Ostvarenje Jastva/Sopstva i nesvodljivosti Drugog: etički bezdan susreta s Drugim", *Etnološko-antropološke sveske*, 15, (n.s.) 4 (2010): 7.

Božidar Jezernik, jedan od autora koji su istraživali negativne stereotipe o Balkanu¹⁷³, istražujući balkanistički diskurs i puteve njegovog širenja, ukazuje na "uočljive ideološke predrasude s negativnom konotacijom prljavštine, pasivnosti, nepouzdanosti, nepoštovanja žena, zavere, beskrupuloznosti, oportunitizma, lenjosti, sujeverja, sporosti, nedosledne i preterano revnosne birokratije i tako dalje... kad god se taj termin upotrebljava da bi označio nešto više nego što je planinski masiv u Bugarskoj".¹⁷⁴

Ono što se može tvrditi sa visokim stepenom sigurnosti jeste to da proces otkrivanja Balkana otpočinje sredinom devetnaestog veka i prepoznaje se kao svojevrsan oblik masovne proizvodnje tekstova o Balkanu, nasuprot ranijim, ređim, tek povremenim posetama ovom delu sveta. U to vreme masovnog proizvodjenja slika o Balkanu prepoznaju se i prve forme zamišljanja njegove graničnosti. Viktorijansko doba predstavlja Balkan kao poluorijentalan i polucivilizovan, podvlačenjem njegove važnosti kako za Istok tako i za Zapad; pozicija koja dotiče i jedno i drugo, ne zadržavajući se konačno nigde, ostajući uvek u pokretu kako bi se ovaj prostor, u skladu sa političkom klimom, mogao izmeštati sa jednog i uključivati u drugi deo sveta.¹⁷⁵

Proučavajući britanske i američke putopise tog vremena, Sonja Lazarević Radak ukazuje na pragmatičko delovanje funkcija nacionalne stereotipizacije, tako da se stereotipi afirmišu ili negiraju. Putopisac se trudi da opravda pretpostavke onim što vidi, a da pritom, na osnovu empirije dokaže superiornost zapadnoevropskih naroda. Njihov "učeni diskurs o Balkanu" zapravo je prožet predrasudama, insistiranjem da se o Balkanu širi znanje koje se već pretpostavlja - ono koje će dokazati naseljenost nedovoljno razvijenim stanovništvom, varvarima ili mešavinom Slovena i Azijata. Ovde je važno uočiti značaj prefiksa *polu*, odrednice *između*, *kao*, *poput*, *dvostruko*. Narodi koji naseljavaju Balkan, među kojima se izdvajaju Albanci, Crnogorci i Srbi, po pravilu su *polu* i *između*.¹⁷⁶

¹⁷³ Autori koji su najviše istražili književne i istorijske izvore balkanističkog diskursa, rekonstruišući puteve njegove difuzije od XVI do XIX i XX veka su Marija Todorova, Božidar Jezernik, Vesna Goldsvorti, Dejvid Noris i Milica Bakić-Hejden.

¹⁷⁴ Božidar Jezernik, *Divlja Evropa : Balkan u očima putnika sa Zapada*, prevod Slobodanka Glišić (Beograd: Biblioteka XX vek, 2007), 28.

¹⁷⁵ "Kada su predstave o graničnosti jednom formulisane, preko tekstova su ostale u opticaju i po nestanku okolnosti koje su prouzrokovale njihov nastanak. Ambivalentnost i ponovljivost obezbedile su trajnost ovih slika." Sanja Lazarević Radak, "Simbolička geografija Balkana: granični prostor u engleskim i američkim putopisima 1835–1909." *Etnoantropološki problemi* (n.s.) 6, 4 (2011): 52.

¹⁷⁶ "Karakter Albanca je mešavina varvara, oni imaju teške mane i nezamislive vrline poluvarvarskog naroda. Nisu dovoljno civilizovani da ne bi bili okrutni, a civilizacija ih nije naučila konačnoj lekciji da su čast i poštenje nepraktični i vode poreklo iz srednjovekovnog sujeverja, bezvrednog za današnjeg poslovnog čoveka, čiji je pogled usmeren na novu šansu" Fanny Blant, *My Reminiscences* (London: John Murray, 1918), 86.

Unutrašnja granica, ona u samom putniku koji se kreće prostorom Balkanskog poluostrva u 19. veku, podrazumevajuće deli Habzburško i Osmansko carstvo. Kao simbol ove granice i kao realnu barijeru u stvarnom svetu, putopisci vide Vojnu krajinu i karantin u Zemunu. Tako Majkl Kvin 1835. godine, u Zemunu prepoznaje granicu između "zdravog okcidenta" i "bolesnog orijenta" jer su "putnici koji dolaze iz unutrašnjosti Turske obavezni da u karantinu provedu četrnaest dana". Aleksander Kinglejk, prilikom povratka sa putovanja u Siriju, Palestinu i Egipat, piše da je prekoračenjem granice koja deli Zemun ušao u "mračne predele koje zaklanja veo Dunava". Dva pogranična grada međusobno su udaljena manje od puškometa, a ipak njihovi stanovnici nemaju međusobnog kontakta. Mađari na severnoj, a Turci i Srbi na južnoj strani Save, toliko su razdvojeni kao da među njima leži pedeset velikih provincija. Onaj koji dotakne predmet ili putnika koji su stigli sa druge strane, morao je da provede dve sedmice u karantinu a onaj ko se usudi da prekorači liniju iza žute zastave, bio je na licu mesta streljan i pokopan tu, na zemljištu lazareta. "Vojna granica je služila da zaštiti Austriju od pljački istočnjačkih vojski, ali i od kontaminacije orijentalnom bolešću".¹⁷⁷

Prvih godina viktorijanske ere nastale su stotine izveštaja, romana, priča i putopisa sa Balkana, pa se putopis docnije pokazao kao bogata inspiracija spisateljskim zvezdama britanske "industrije mašte". Izvorne forme kakva je putopis, posebno su upotrebljive za ilustrovanje procesa kojima su kreirane simboličke mape Balkana sa relativno stabilnim koordinatama, ali uprkos toj stabilnosti, ne može se identifikovati nešto poput jedinstvenog diskursa 19. veka o Balkanu.¹⁷⁸ Takav diskurs počinje da se formira kasnije, kako konstatuje Marija Todorova, u vreme balkanskih ratova. Veoma jak povod za stvaranje nepovoljne slike o Balkanu, bio je i jedan šokantan događaj u Srbiji početkom narednog veka, posebno traumatičan za monarhističku Evropu - Majski prevrat 1903. godine. Kod britanske javnosti, koja još od tridesetih godina 19. veka nije imala blagonaklon stav prema novim balkanskim državama, protivnicama britanskog favorita Turske, nije bilo teško

"Od Srba ne možete očekivati da ispolje visoke intelektualne sposobnosti. Značajno su primitivniji u svojim idejama i navikama od onih čija je postojbina Zapad. Baš zato što mu manjka civilizacijski osećaj za rad, tačnost, predanost, od tog naroda se ne može očekivati mnogo. Oni žive u Evropi, ali nisu zapadnjaci." Edmund Spenser, *Travels in European Turkey* (London: T. Fisher and Urwin, 1850), 95.

"Stanovnici ove čudne zemlje (Crnogorci: prim. Z.R.) sasvim su drugačiji od Srba. Umesto da budu seljaci, svi su gazde i prinčevi" (Eliot 1900, 383). "Crnogorac nije opasan kao (stanovnici) daljeg istoka. Hrabar je kao lav i pošten" (De Vindt 1907, 28). (...) "(Crnogorski) domaćin će vas ubiti bez razmišljanja, ali zbog lične časti, a ne da bi vas opljačkao" (De Vindt 1907, 29). Sanja Lazarević Radak, "Simbolička ...", 57,58.

¹⁷⁷ Isto, 59, 60.

¹⁷⁸ Andrew Hammond, *The Debated Lands British Travel Writing and the Construction of the Balkans* (Warwick: University of Warwick: Centre for Translation and Comparative Cultural Studies, 2002), 68, 69.

pojačati već formirane stavove i emocije. Kako se istorijske okolnosti menjaju, menjale su se simpatije i antipatije na zapadu Evrope prema novim saveznicima, odnosno protivnicima. Britanskim vojnicima u Prvom svetskom ratu, tako nije baš bilo sasvim jasno zašto su im Srbi najprirodniji saveznici na Balkanu, jer je do tada u Velikoj Britaniji bio aktivan stereotip o Srbima kao primitivcima i kraljeubicama.¹⁷⁹

Negativni stereotipi o Balkanu ponekad idu tako daleko da navodne loše osobine stanovnika ovog regiona dobijaju obim i smisao pretnje evropskoj kulturi. Marija Todorova je zato, s razlogom, započela svoju knjigu *Imaginarni Balkan* parafrazom iz *Komunističkog manifesta*: "Jedan bauk kruži kulturom Zapada - bauk Balkana".¹⁸⁰ Mada se u poređenju sa islamskim svetom tradicionalno prikazuju kao "evropski", jer su (*antemurale Christianitatis*) branioci hrišćanskog evropskog identiteta, balkanski narodi se, shodno stavovima Zapada radije svrstavaju u "drugu Evropu" umesto u "pravu Evropu". Na zamišljenoj karti evropskog kontinenta, određenoj na ovaj način, "britanstvo" i "balkanstvo" stoje na suprotnim krajevima hijerarhijske dijagonale, konstatuje Todorova dodajući da izrazito britanska orijentalizujuća retorika gleda na zemlje preko La Manša kao na iskvarenog i nedisciplinovanog Drugog (sa Briselom kao srcem nove Vizantije koja pretila da proguta britanske vrednosti).

Proučavanje pozne viktorijanske i edvardijanske književnosti nadahnute Balkanom, otkriva implicitnu suprotnost između Britanije i Evrope, pri čemu se na samu Evropu gleda kao na pretećeg Drugog, na orijentalizovani prostor za koji Balkansko poluostrvo predstavlja samo najegzotičniji - pa ipak paradoksalno "tipičan" - primer.¹⁸¹ Paralelno sa tradicijom koja zanemaruje neposredni uvid i radije se drži ustaljenih viđenja, među britanskim spisateljima se pojavilo i nekoliko imena čija je ambicija bila predstavljanje "stvarnog Balkana", pa se broj onih koji su neposredno iskusili život u jugoistočnoj Evropi povećavao tokom 19. veka i kasnije. Najpoznatija imena među autorima u čijim delima se vide objektivnost u pristupu, pa čak i simpatije prema narodima Balkana među kojima su boravili, svakako su Edit Daram¹⁸², Olivija

¹⁷⁹ Todor Kuljić, *Izmišljanje prošlosti na Zapadnom Balkanu*, pristupljeno 16.03.2016.

http://www.kczr.org/download/tekstovi/todor_kuljic_izmišljanje_proslosti_na_zapadnom_balkanu.pdf

¹⁸⁰ Marija Todorova, *Imaginarni Balkan*, (Beograd: Biblioteka XX vek, 1999), 17.

¹⁸¹ Vesna Goldsvorti, *Izmišljanje ...*, 11.

¹⁸² *Kroz srpske zemlje* (1904), *Balkansko breme* (1905), *Gornja Albanija* (1909), *Dvadeset godina balkanskog zapleta* (1920), *Poreklo, zakoni i običaji nekih balkanskih plemena* (1928), *Sećanje na Bobote* (posthumno 1960).

Mening¹⁸³ i Rebeka Vest¹⁸⁴. Kapitalno delo Rebeke Vest, *Crno jagnje i sivi soko*, Robert Kaplan je nazvao najvećim putopisom dvadesetog veka.¹⁸⁵

Za razliku od Rebeke Vest koja je dolazila dva puta u Jugoslaviju, Edit Daram je putovala u balkanske zemlje sedam puta i napisala veliki broj knjiga i novinskih tekstova. Njene simpatije su najpre bile poklonjene Crnoj Gori gde je provodila vreme radeći u poljskim bolnicama, da bi kasnije prevladalo zanimanje za Albance, za čiju je nezavisnost energično agitovala i bila članica Anglo - albanskog društva.

Olivija Mening je svoje balkansko iskustvo sticala u Atini i Bukureštu početkom Drugog svetskog rata. Najpre je pred napredovanjem nemačkih trupa morala da ode iz Rumunije a godinu dana kasnije, evakuisana je iz Grčke. Kritičari se slažu da je njena *Balkanska trilogija* redak primer uspešnog opisa predratne Rumunije na engleskom jeziku.

Procvat popularne književnosti u Britaniji treba posmatrati kao dodatak industrijske revolucije, smatra Vesna Goldsvorti. U britanskoj literaturi, Balkan se predstavlja kao polu-mitsko mesto, kao "kraj poznatog sveta".¹⁸⁶ Uticaj britanskog "imperijalizma mašte", kako ga naziva Goldsvortijeva, potrajao je neobično dugo. Stereotipi izvedeni iz popularne književnosti na zapadu Evrope, posebno u Britaniji, ostali su zajednički imenitelj mnogih rasprava o Balkanu. U Britaniji, za razliku od germanskog sveta ili Rusije, pokazivano je veoma malo interesovanja za akademsko proučavanje Balkana (sa izuzetkom Grčke). Međutim, zaključila je Vesna Goldsvorti posle desetogodišnjeg istraživanja stereotipa o Balkanu kroz britansku i drugu literaturu zapadnoevropskih naroda, iako su francuska, ruska ili nemačka književnost imale sopstvene "balkanske" romane i pesme (Gete, Puškin, Turgenjev, Balzak, Merime), retki su uspeli da se približe britanskim slikama o Balkanu, u pogledu brojnosti, i po širini uticaja. "Snaga zaštitnih znakova Balkana stvorenih u Britaniji ostavila je ožiljke na idejama o Balkanu isto kao što su britanski programi sistema za navodnjavanje navodnili slanom vodom plodna polja Pendžaba."¹⁸⁷

¹⁸³ Balkanska trilogija koju čine romani *Velika sreća* (1960), *Pokvareni grad* (1962), i *Prijatelji i junaci* (1965). Pisala je fikciju zasnovanu na autobiografskoj građi. Po njenim romanima snimljena je serija *Ratna sreća* (Fortunes of War) koja je na mreži BBC počela da se prikazuje 1987. godine.

¹⁸⁴ *Crno jagnje i sivi soko* (1941), *Smisao izdaje* (1948), *Ptice padaju* (1966).

¹⁸⁵ Robert D. Kaplan, *Balkan Ghosts. A Journey Through History* (New York, St. Martin's Press, 1993), 3.

¹⁸⁶ "Ruritaniya" - naziv u Engleskoj za izmišljenu zemlju romantičnih pustolovina. Prvobitno se odnosio na rascepkane nemačke grofovije. Balkan je postao sekundarna Ruritaniya kad su "gotske šume" izgubile inspirativni potencijal.

¹⁸⁷ Vesna Goldsvorti, *Izmišljanje ...* 254

3.2. Uslovljenost modernizacije postojanjem nacionalnih država

Modernizacija balkanskog prostora po evropskom modelu počela je tokom 19. a nastavila se u 20. veku, u okviru novostvorenih nacionalnih država. Savremena historiografija ovu činjenicu vidi kao nespornu, često ne ističući pojedine momente iz istorije Osmanskog carstva koji ukazuju na ozbiljne napore delova tadašnjih struktura vlasti, uključujući i sultana, da pokrenu preko potrebne reforme i modernizuju državu. Carstvo je u to vreme već ozbiljno gubilo korak u odnosu na druge velike države, a modernizacija koja je zagovarana, trebalo je da se primeni takođe po evropskom modelu ili, kada su pokušavani parcijalni zahvati u vidu transfera vojne tehnologije ili transfera znanja u vojnim školama, pod uticajem evropskih vlada i pojedinaca. Nijedno od ovih nastojanja nije do kraja dalo željene rezultate, što je bio jedan od faktora uspešnog sticanja samostalnosti mladih balkanskih država.

Liberalna politika koju su osmanske vlasti prihvatile i sprovodile u ovom periodu, pokazala se kao pogubna za krhku domaću ekonomiju zasnovanu na tradicionalnim odnosima, zbog velikih količina jeftine industrijske robe sa evropskog zapada koja je decenijama bila tek simbolično oporezivana.¹⁸⁸ Koreni takvog stanja dosežu do 16. i 17. veka, kad su stranom kapitalu, pre svega britanskom, dodeljivane trgovinske privilegije. U osmanskim vladajućim krugovima, tokom 18. veka sazreva svest o ranjivosti države bez reformi kojima bi se direktivno, a brzo i efikasno prevazišlo zaostajanje u odnosu na evropske sile.¹⁸⁹ Integrisanost države u evropski kapitalistički sistem pomoću diplomatije¹⁹⁰ čiji su službenici sve češće obrazovani na evropskim univerzitetima i sa vojskom koja je, zahvaljujući stranim instruktorima bila sve bolje opremljena i uvežbana,¹⁹¹ nije bila dovoljna za postizanje mira i ekonomske stabilnosti. Ključni problem Osmanskog carstva, bio

¹⁸⁸ Sa carinskom stopom od 3%, osmanska država se svrstavala u najliberalnije na svetu, što je značilo vrlo slabe prihode centralnoj vlasti u Istanbulu. Posle napornih i dugih pregovora sa velikim silama, Porta je 1861/62. uspeła da povisi carinsku stopu na 8%. Suraiya, Faroqhi et al. *An Economic and Social History of the Ottoman Empire. II 1600-1914*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.

¹⁸⁹ Reforme sultana Selima III (1789-1807), pod nazivom *Nizam-I Cedid* (Novi poredak), oslanjale su se na vojne reforme po evropskom uzoru, ali se vrlo brzo videla spremnost za radikalne promene i u ostalim sferama državne i pokrajinske uprave, finansija i ekonomije, spahijsko-timarskog uređenja, sa socijalnom i društvenom komponentom. Miroslav Pavlović, "Jedan neuspeo pokušaj modernizacije Osmanskog carstva", u *Vojvodanski prostor u kontekstu evropske istorije*, zbornik radova (Novi Sad: Filozofski fakultet u Novom Sadu, 2012), 216.

¹⁹⁰ Temelj nove politike Osmanskog carstva faktički je postavljen slanjem dve diplomatske misije u Pariz i Beč, sa zadatkom opservacije vojnog potencijala i društvenih prilika.. Isto, 212.

¹⁹¹ Najpre je obuka ostala ograničena i tajna, da bi 18. septembra 1792. bilo proklamovano osnivanje novog vojnog korpusa od dvanaest hiljada vojnika. U tom trenutku je na obuci već bilo 1602 vojnika i oficira. Sistem obuke je zahtevao trogodišnje prisustvo u kasarnama, stroge kazne i otplatu školarine u slučaju ranijeg napuštanja vojne službe. Uniforma je pratila francuske uzore. Isto, 216.

je u neizdrživoj, dugotrajnoj zavisnosti od stranog kapitala¹⁹² što je delimično prevaziđeno tek u drugoj deceniji 20. veka, uspostavljanjem Republike Turske i primenom protekcionističke ekonomske politike u korist domaće proizvodnje.

Od 1839. do 1876. godine, trajao je period *Tanzimati Hayriye* (Spasonosni novi poredak), koji nije doneo spas posrnutom Osmanskom carstvu ogrezlom u spoljnom dugu i korupciji, ali su njime postavljeni temelji za buduću modernizaciju države, koja to nije doživela kao monarhija ali jeste kao republika. Tanzimat je proklamovao jednakost svih podanika pred zakonom, postavio savremeniji sistem obrazovanja po evropskom modelu, poboljšao efikasnost ubiranja poreza i dao mogućnost za primenu novih praksi u turskom društvu, što se nije događalo u širem obimu, najviše zbog neformiranog i nezrelog građanstva, ali i niskog nivoa sekularizacije. Značajno je da se u ovom periodu konstatuje stalni rast broja podanika koji završavaju škole nižih nivoa, čime se otvara mogućnost daljeg školovanja u evropskim zemljama i rešavanja upravnih pozicija u birokratskom aparatu i vojsci. Poznavanje zapadnih jezika, čemu do 1820. godine nije pridavan značaj, jer se od svih očekivalo da govore osmanski turski, postaje uslov za birokratsku karijeru.

Iz ovog perioda potiču glavna državna banka ("Osmanly bankasy"), berza u Istanbulu i ostale institucije od značaja za ekonomiju. Pojava prvih časopisa, književnih prevoda sa zapadnoevropskih jezika i literature na osmanskom turskom, stvarala je osnovu za jačanje osmanskog a zatim i turskog nacionalizma, naročito među pitomcima vojnih škola.

Klasična teorija modernizacije tumačila je neuspehe nerazvijenih zemalja, među kojima je bilo i Osmansko carstvo, dominantnim uticajem tradicije, odnosno verskim, ekonomskim i kulturnim posebnostima koje mogu da budu nepremostiva prepreka za prihvatanje zapadnih normi.

Novije teorije modernizacije preinačuju ovo pojednostavljeno gledište, uzimajući u obzir saznanja iz domena društvene i ekonomske istorije, pa se neostvarenje modernizacijskih poduhvata tumači viševekovnim nepovoljnim položajem osmanske privrede i države u odnosu na interese zapadnih industrijalizovanih zemalja. Bernard Luis¹⁹³ i Nijazi Berkes¹⁹⁴ nazivaju reforme 19. veka "paradigmom osmanske evropeizacije", koja je ustvari proces dugog trajanja, početak reformskog narativa jednak diskontinuitetu osmanske istorije. Iako neuspešne jer nisu postigle puni obuhvat i faktor održivosti, početne reformske inicijative u Osmanskom carstvu primljene su sa

¹⁹² Nepovoljni uslovi trgovine sa Zapadom, niske cene uvoznih industrijskih proizvoda i nepostojanje direktnih investicija, proizvodili su teške fiskalne krize u zemljama trećeg sveta. Posledice su bile različite a jedna od njih je i uvođenje međunarodne finansijske kontrole u Osmansko Carstvo. Suraiya, Faroqhi et al. *An Economic ...*

¹⁹³ Lewis, Bernard. *The Emergence of Modern Turkey*. New York: Oxford University Press, 1961.

¹⁹⁴ Berkes, Niyazi. *The Development of Secularism in Turkey*. London: Hurst&Company Publishers, 1988.

odobranjem kod intelektualaca u evropskim zemljama, pa i onima koje su u odnosu na isto to carstvo tek nedavno stekle neku vrstu samostalnosti. Tako je Vuk Karadžić, govoreći protiv despotizma kneza Miloša Obrenovića formulisao program reformi čije bi oživotvorenje od Srbije stvorilo "evropejsku državicu svoga reda" i sprečilo njeno zaostajanje u odnosu čak i na Tursku, koja se, po Vukovim rečima, "uređuje od nekolicke godine, bez prestanka, po evropejskom načinu".¹⁹⁵

Razmatrajući uticaj teorija modernizacije na savremenu osmanistiku, Miroslav Pavlović u članku o osmanskim reformama tokom 18. veka ukazuje da se pojam modernosti, nezavisno od odnosa nacionalizma i modernizma, povezuje sa nacionalnom državom, zbog čega se ne može govoriti o modernim državama pre Francuske revolucije. Promene u domenu kulture, ekonomije, politike, intelektualne misli, svakodnevnog života tokom osmanskog XVIII veka i kasnije, trebalo bi da ukažu na simboličke znake modernosti, ali te reforme, kad se pojave, ne raskidaju sa prošlošću već reprezentuju centralističke težnje osmanske birokratije, što opet ukazuje na izvesnost prelaska iz patrimonijalnog na birokratski sistem vlasti. Posle nekoliko izgubljenih ratova i delova teritorija, ostavši bez odgovarajuće vojne sile, ograničenih materijalnih mogućnosti, centralna vlast je kasnije pribegla politici pacifizma, diplomatiji i konačno modernizaciji.¹⁹⁶ Moderna Turska je kao nacionalna država otpočela tu transformaciju kompleksno, tek posle 1922. godine. Iako je i ranije bilo parcijalnih pokušaja da se povećaju potencijali države, njihovi efekti najčešće nisu dopirali do udaljenih provincija. Nerešena statusna pitanja i stalni nemiri na obodima Carstva, usled delovanja mnogih oslobodilačkih pokreta, nisu dozvoljavali ambijent u kome bi moglo da se govori o modernizacionim procesima.

Velike imperije su po svojim strukturnim obeležjima predmoderne političke formacije, a njihov je uticaj inače na balkanskom prostoru naglašeno negativan. One su ostavljale iza sebe vrednosti podaništva, organicizma, cesaropapizma i autoritarnosti, primećuje Milan Podunavac u tekstu o načinima izgradnje moderne države i nacije. Balkanska društva se uobičajeno označavaju kao "nedovršena društva"¹⁹⁷ i to je konsekvencija osmanske vladavine koja je onemogućila rađanje moderne elite i moderne srednje klase. Mesto ovih grupacija zauzela je militarna i politička elita,

¹⁹⁵ Milan Subotić, *Sricanje slobode* (Niš: Gradina, 1992), 26.

¹⁹⁶ Miroslav Pavlović, "Forsirana ili autonomna modernizacija – osmanske reforme u XVIII veku u kontekstu evropskih uticaja", *Vojvođanski proctor u kontekstu evropske istorije* (2011): 200.

¹⁹⁷ Fenomen nedovršenih balkanskih društava razmatrao je i Berend, opredelivši se za taj naziv zbog nekompletnosti njihove društvene strukture, jer su pod turskom vlašću ostala bez elite i moderne srednje klase. Nova vladajuća elita sastavljena od pripadnika vojnog i upravnog aparata, regrutovana od onih koji su se istakli u borbi za oslobođenje, napreduje po turskom modelu, ne u oblasti preduzetništva nego u državnoj administraciji.

koja je uzela učešće u oslobađanju ovih društava i počela da izgrađuje administrativne strukture nacionalne države. Većinu stanovništva, međutim, čine seljaci, koji mada oslobođeni od vlasti turskih posednika, žive u velikoj bedi i siromaštvu.¹⁹⁸ Iako je, dakle, osmanska imperija, imajući ispred sebe evropske uzore sa kojima je uveliko poslovala, želela promene koje bi zaustavile slabljenje države i omogućile njeno jačanje, to joj nije uspevalo pa je jasno da takvi pokušaji nisu mogli, u modernizacijskom smislu, da dopru do podanika koji su živeli na dalekoj periferiji Carstva. Posebno je političko nasleđe osmanske imperije onemogućilo uspostavu moderne političke klase, srednje klase i urbaniteta. A to su, ako još dodamo protestantsku etiku, upravo one fundamentalne modernizacijske sile na kojima počiva moderna evropska država.¹⁹⁹

Osmansko carstvo je jedan od mogućih primera za ilustraciju teze o povezanosti efikasne modernizacije sa postojanjem nacionalne države. Rusija i Habzburška monarhija, druge dve evropske imperije, imale su u modernizacijskom smislu bolje rezultate, ali ne toliko dobre kao što su ih ostvarile zaokružene nacije u svojim nacionalnim državama.

U Evropi početkom 19. veka, uređenoj na bazi Vestfalskog sporazuma 1648. i preuređenoj na Bečkom kongresu 1815. godine, nije se podrazumevalo da bi državu trebalo urediti kao nacionalnu državu, i nije bilo popularno govoriti o Evropi nacija. Posle iskustava sa Francuskom buržoaskom revolucijom i Napoleonovim ratovima, državnici koji su Italiju doživljavali samo kao geografski pojam a ideju o ujedinjenju Nemačke nazivali "opasnom himerom", koja bi "... vodila najkrvavijoj revoluciji"²⁰⁰, bili su jedinstveni u stavu da se revolucija u Evropi više ne sme dogoditi a ideja legitimisanja države preko nacije delovala je *par excellence* revolucionarno. Diplomatska prepiska tog vremena bila je puna mračnih upozorenja o nacionalnoj ideji, koju je francuski izaslanik u Frankfurtskom bundestagu (Graf Reinhard Decazeu) opisao kao "teška bolest društvenog stanja u Evropi". Takva Evropa onemogućila je samostalni nacionalni razvitak Srbije jer je odmah, skoro na početku njene borbe za nacionalno oslobođenje, ukinula samostalno donet Ustav iz 1835. godine.²⁰¹

Nemački istoričar Hagen Šulce, ukazuje na doprinos Francuske buržoaske revolucije i Slavne revolucije (Glorious Revolution) u Engleskoj 1688. širenju prvobitnog značenja pojma nacije. Ne samo u političko-administrativnom nego i kulturnom smislu, bilo je učvršćeno poimanje

¹⁹⁸ Milan Podunavac, "Izgradnja moderne države i nacije: Balkanska perspektiva", *Godišnjak FPN* 1,1(2007): 93.

¹⁹⁹ Isto, 92.

²⁰⁰ Fridrih fon Genz (Friedrich Von Genz), savetnik kneza Meterniha. Hagen Šulce, *Država i nacija u evropskoj istoriji*, (Beograd: Filip Višnjić, 2002), 141.

²⁰¹ Živojin Đurić, "Modernizacija i pitanje nacionalne države", *Politička revija*, II/1 (2003): 64.

države čije su elite već vekovima sebe shvatale kao "nacije". Istorijske turbulencije, pomogle su da se to shvatanje postepeno proširi na one slojeve društva koji su direktno ili indirektno učestvovali na izborima ili plebiscitima oko državne vlasti. Drugim rečima, nekadašnje "plemičke nacije" su se pretvorile u "narodne nacije", ili su bar bile na putu ka tome. Ideja nacije je predstavljala adekvatan odgovor na putu Evrope ka moderni. Nacija i demokratija su bile dve strane jedne medalje, nacionalna država se pokazala kao vremenu primeren okvir i garant za demokratiju i parlamentarizam. Njenim duhovnim očevima se mogu smatrati Ruso i ustavni političari Francuske revolucije, za koje su nacije bile zajednice punoletnih građana.²⁰²

Francuski i engleski²⁰³ put razvoja izvršio je uticaj na skoro sve zapadnoevropske zemlje na putu nacionalnih država. Srednja Evropa, sastavljena od oko 300 malih nemačkih država i slobodnih carskih gradova, kao i severna Italija, bile su diplomatski grudobran miru a istovremeno i potencijalno evropsko ratno poprište u slučaju ratnih konflikata. Ovaj prostor je razdvajao velike sile, održavajući distancu među njima, što je sprečavalo neposredne kolizije. Tada se smatralo da je opasno svako "zbijanje sile" u srednjoj Evropi a postojeći režim u kome nije bilo uslova za nastajanje bilo koje nacije u centralnoj Evropi, bio je garancija kontinentalnog poretka.²⁰⁴

U tako uređenoj Evropi, istočni deo kontinenta, zahvaćen interesima tri velike imperije, ruske, austrijske i turske, mogao je, u secesionističkim nastojanjima mnogih naroda na tom prostoru, da očekuje veliko prekomponovanje uz podrazumevanu opasnost po ustanovljenu konstelaciju. Hagen Šulce smatra da je legitimitet ovim procesima dalo javno mnjenje u Evropi, gde se već sredinom 19. veka, paralelno sa ekonomskom modernizacijom i razvojem demokratskih političkih institucija, smatralo da ne postoji nijedna legitimna alternativa nacionalnoj državi, naročito posle revolucije 1848. godine. Paskvale Mancini (1817-1888), pravnik a kasnije italijanski ministar spoljnih poslova, bio je sasvim siguran da "država u kojoj su mnoge nacije prinuđene na jedinstvo, nije politički organizam već čudovište nesposobno za život". Nemački filozof Georg Vilhelm Fridrih Hegel (1808-1831), već je bio objavio da je život nacija bez države "predistorija", iz čega je švajcarski teoretičar državnog prava Johan Kaspar Blunčli (1808-1881), izvukao sud da je "svaka nacija jedna država, svaka država jedno nacionalno biće".²⁰⁵

U takvoj intelektualnoj i političkoj atmosferi Evrope, modernizacija balkanskih zemalja

²⁰² "U zapadnoj Evropi, država je stvorila naciju a u srednjoj i istočnoj, nacija je ostvarila državu." Hagen Šulce, *Država i nacija u evropskoj istoriji*, (Beograd: Filip Višnjić, 2002), 143, 161.

²⁰³ Isto, 145.

²⁰⁴ Živojin Đurić, "Modernizacija i pitanje nacionalne države", *Politička revija*, 2, 1 (2003): 67.

²⁰⁵ Isto, 151.

počela je u istim ili sličnim agrarno-patrijarhalnim uslovima. Iskustva su različita, jer predmoderni koncepti i percepcije delimično opstaju a delimično se transformišu pod pritiskom novostvorenih struktura, novih društvenih vrednosti i shvatanja. Modernizacioni procesi na Balkanu su nastajali kao politički projekti, a ustavno ustrojstvo kreirano je prema standardima civilizacijski naprednih evropskih zemalja pa celokupnu istoriju modernizacije prati nesrazmera i nesklad njenih pojavnosti. Tamo gde su promene bile nagle i radikalne, često nije ni bilo mogućnosti za harmonično usklađivanje tradicionalnog i modernog, pa je dolazilo do mehaničkog spajanja suprotstavljenih elemenata. To ovim društvima daje paradoksalni karakter industrijalizovanog i urbanizovanog seljačkog društva²⁰⁶. Lampe i Džekson zaključuju da ništa rečitije ne svedoči o dominaciji kulture Zapada nego revnosno imitiranje njihovih političkih institucija tokom celog jednog veka, od doba Napoleona do Prvog svetskog rata. Prve u dugom nizu imitatora, bile su novostvorene nezavisne države Latinske Amerike, sledile su ih iberijske zemlje a zatim države istočne Evrope, koje su se oslobodile habzburškog i otomanskog tutorstva. Ironično je da su institucije tih država ponekad bile liberalnije i demokratičnije od samih uzora.²⁰⁷

U devetnaestom veku među evropskim zemljama jedino Rusija nije imala parlamentarnu upravu. Ali su čak i tamo, od 1905. godine, pod pritiskom revolucionarnih događaja, činjeni ustupci načelu narodnog suvereniteta.²⁰⁸

Zato je odnos političke modernizacije prema ostalim tipovima modernizacionih procesa, značajan zajednički modernizacijski imenitelj jugoistočne Evrope. Tipičan je za Srbiju i ostale, slične zemlje toga vremena. Za razliku od zapadnih država, gde je razvoj građanskog društva bio osnov liberalizacije i uticaja na državu, u balkanskim zemljama 19. i 20. veka, nastao je "obrnuti model razvoja" u odnosu na zapadni. Okolnost da je politička modernizacija prethodila privrednoj i društvenoj, stvorila je snažan kontrast između zapadnjački modeliranih državnih institucija i slabo pokretnog, siromašnog, agrarnog društva. Zbog toga se na Balkanu država pojavljuje kao supstitut društva, ona je osnovni pokretač razvoja i modernizacije i najvažniji izvor uticaja, prestiža i

²⁰⁶ John Elster, Claus Offe and Ulrich Preuss, *Institutional Design in Post-kommunist Societies*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1998), 299.

²⁰⁷ "Dobri primeri su sa svojim osiguranjem opšteg prava glasa i velikom vlašću prenesenom na izborne organe vlade: portugalski ustav iz 1822, bugarski ustav iz 1879, ili srpski ustav iz 1889. godine. John R. Lampe and Marvin R. Jackson, *Balkan Economic History, 1550-1950: From Imperial Borderlands to Developing Nations*, (Bloomington: Indiana University Press, 1982), 233.

²⁰⁸ Andrew C. Janos. "Politika zaostalosti u kontinentalnoj Evropi 1780-1945", *Naše teme*, tematski broj (Modeli razvoja i teorija modernizacije u istočnoj Evropi između dva svjetska rata) 33, 10 (1989): 2494.

bogatstva za pojedince.²⁰⁹

U okolnostima personalnih (kadrovskih) deficita, duboko ubeđenje svakog školovanog pojedinca da je državna služba jedini pravi put ka ličnom prosperitetu, društvenom uticaju i materijalnoj moći, bilo je realno, a koruptivne radnje koje su državnim službenicima donosile prihode paralelno sa državnom platom, bile su podrazumevajuće, takoreći prirodne, i u tome se uglavnom nije videlo ništa loše. U nedostatku naučne literature, komadi Branislava Nušića daju nam živopisne prikaze tih odnosa. Ukupno stanje u takvom društvu, odlično se vidi kroz životnu priču jednog seljačkog sina koji postiže svoj opsesivni cilj, odričući se razrađene karijere trgovca i unosnog ortakluka u branši, kako bi postao državni službenik.²¹⁰ Osim *Vukadina*, kako se zove roman Stevana Sremca o tipičnom karijeristi toga vremena, i pojedina dela istočnoevropskih književnosti²¹¹, kao i ruskih klasika, dragocena su za shvatanje pozicija državnih službenika unutar sistema.

I Svetozar Marković je pisao da "sve što vredi ode u državne činovnike". Smatrajući da je dotadašnji pravac razvoja srpske države nesrećan izbor koji će voditi u nacionalnu katastrofu, zagovarao je ukidanje "birokratske sisteme" i ponudio narodnu samoupravu kao alternativu kojom se ukida potreba postojanja "činovničkog reda", državnog aparata i same države u dotadašnjem obliku. Za lošu perspektivu krivio je inteligenciju jer je nekritički preslikavala uređenja zapadnih država.²¹²

Jedna rečenica u *Srbiji na istoku*, možda najvažnijem Markovićevom delu, na početku poglavlja o uticaju države na ekonomski razvitak srpskog naroda, esencijalno opisuje značaj postojanja nacionalne države za makar početni ekonomski napredak stanovništva. "Čim je nestalo nasilničke turske vlade u Srbiji, počelo je uvećanje narodnog bogatstva"²¹³, kaže Svetozar Marković, objašnjavajući dalje da je "narod počeo izlaziti iz šuma i gudura, krčiti njive i graditi kuće mesto pređašnjih koleba i čatrnja. Sada Srbin nije bio u opasnosti da će biti ubijen ako koji

²⁰⁹ Dubravka Stojanović, *Ulje na vodi: Politika i društvo u modernoj istoriji Srbije* (Beograd: Peščanik, 2010), 28.

²¹⁰ "I doista, upali Vukadinu. Izjavio je želju da bi rad bio da promeni struku. Pozivao se na svoje stručno znanje u trgovini i da bi rad bio da dobije za ćumrukđiju, ali u kakvom manjem ćumruku, gde bi on bio i šef i sve". Stevan Sremac, *Vukadin* (Beograd: Prosveta, 1946), 238.

²¹¹ Kovačić, Ante. *U registraturi*. Zagreb: Mladost, 1960.

²¹² "Na patrijarhalnom temelju srpskog društva bilo je moguće izgraditi sistem koji se tek zagovarao u civilizovanim zemljama a onaj koji smo preuzeli bio je već u to vreme predmet kritike (...) Time bi se izbegao dugi i mučni put ponavljanja evropskog razvoja koji nije bio nužan, jer je naučnim razvitkom naših tradicionalnih ustanova bilo moguće razviti sjajnu civilizaciju." Svetozar Marković, *Srbija na istoku*, (Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1995), 176, 196.

²¹³ Isto, 67.

Turčin primeti njegovo bogatstvo, kao što je bilo pređe. Izvoz sirovine iz Srbije počinje naglo da se uvećava. Ovo je moralo jako uvećati seljačku proizvodnju jer se rad bolje nagrađivao. Ali naročito podizanje varoši imalo je jak uticaj ne samo na uveličanje proizvodnje nego i na sam karakter narodne privrede. Za razliku do toga doba, kad su varošani u Srbiji bili Turci, Grci i Cincari, kao i nešto malo Srba po najviše narodnih otpadnika, što je bila veća sigurnost u varošima sve se više množilo u njima srpsko stanovništvo. Srbi koji su pređe bili isključivo zemljodolci, počinju da se bave zanatima i trgovinom. Bogatstvo počinje da se prikuplja u varošima. Razvitak državni a naročito razvitak činovništva, još je naročito uticao te bogatstvo naroda poče teći u varoši. Činovnici tada behu najimućniji red građana a državni izdatci u vidu poreze od celog naroda, trošili su se većinom u varošima".²¹⁴

Nije samo materijalna korist bila motivacija za karijeru unutar sistema državne birokratije, u novim državama jugoistočne Evrope, već i potreba da se sa te pozicije priušti stil života sličan onom na Zapadu, nedostupan ogromnom broju sunarodnika. Ovaj imitativni fenomen je prepoznatljiv u svim novouspostavljenim nacionalnim državama na svetu, od Latinske Amerike do Balkana. U literaturi se nalazi pod imenom "međunarodni demonstracioni efekat" (IDE). Uočio ga je Torsten Veblen²¹⁵ analizirajući ekonomski napredak u zemljama središta. On je zaključio da su blagodeti koje sa sobom donose tehnološke inovacije pristupačne najpre društvenim elitama, u okolnostima koje proizvode njihova lična moć i privilegovani položaj. Posle toga, one se velikom lakoćom šire u niže slojeve društva "snagom takmičarskog imitiranja", tako da dobijaju statusna obeležja. Nepostizanje takvog statusa znači duhovno iskustvo koje teži ka stvaranju dubokog osećaja frustracije.²¹⁶ U međunarodnom kontekstu, IDE efekat je povezan sa vrednosnim sistemom Zapada, tako da želja za proizvodom tehnološke revolucije može da znači i želju za poistovećivanjem.

Internacionalni demonstraconi efekat se u jugoistočnoj Evropi najčešće odnosi na propalo niže i srednje plemstvo, neuspele preduzetnike i trgovce predindustrijskog doba, kao i na ostalu "slobodnolebdeću inteligenciju", kako je naziva Andrej Janoš, ili "proletere od pera", kako ih vidi rumunski pesnik Mihai Eminesku. Za ove grupe bez položaja i statusa, državni posao nije bio samo jedna od alternativa već pravi imperativ. Tako za istoriju država periferije postaje tipično

²¹⁴ Isto, 67.

²¹⁵ Thorstein Veblen, *Imperial Germany and the Industrial Revolution* (New York: Viking, 1954), 147.

²¹⁶ Andrew C. Janos, *Politics and Paradigms: The Changing Theories of Change in Social Science* (Stanford, CA: Stanford University Press, 1986), 84-92.

nestajanje srednje klase koja nastoji da se skloni od hirovitosti tržišta, nadajući se da će sigurno sklonište naći u političkom, a ne u ekonomskom preduzetništvu.²¹⁷ Ovim je oslobođen prostor za imigrante i članove etničkih grupa nižeg statusa, koji su postepeno zauzimali mesta u privredi, inače riskantnija i manje poželjna nego što je rad u državnoj službi. Ovu novu srednju klasu u nastajanju, koja vremenom sve više širi uticaj i na ostale segmente društva, čine u Rusiji, Rumuniji, Mađarskoj i Poljskoj, uglavnom Jevreji koji su u tim zemljama istiskivali iz posla nemačke preduzetnike.

Na Balkanu, preduzetničku elitu obuhvataju Jermeni i Grci, a posebno Cincari, hrišćanski element izbegao iz južne Albanije, iz oblasti Korče i Đirokastra, koji je u Srbiji, prvih decenija nacionalne države činio i dve petine ukupnog sastava gradske buržoazije.²¹⁸ U Bugarskoj krajem devetnaestog veka, samo manji broj trgovaca i zanatlija potiče iz hrišćanske populacije. Veći deo bugarske trgovine, osim Turaka, kontrolisali su Jermeni, kao i Jevreji Sefardi.

Važna okolnost u posmatranju modernizacionih procesa, posebno u pionirskim danima nastajanja i osavremenjivanja nacionalnih društava na Balkanu, je i ono što Radomir Konstantinović u *Filosofiji palanke*, naziva antimodernim duhom periferije, smatrajući da je antimodernost - sama njena suština.²¹⁹ I Holm Zundhausen je uočio konzervativnu prirodu starobalkanskih segmentarnih društava.²²⁰ Otuda postaje jasnije zašto se recidivi takvog modela ponašanja mogu uočiti i danas, i zašto su razmišljanja o autentičnim razvojnim konceptima balkanskih zemalja morala biti suočena sa nesavladivim otporom. Tamo gde se dogodi da odnos liberalnih i konzervativnih snaga pretegne u korist ovih prvih, model modernizacije koji je već bio poznat iz tuđih iskustava primenjivan je uz autoritet države.

Politička modernizacija je, zbog toga, u proučavanju ovog perioda srpske i balkanske istorije nezaobilazna²²¹, a s druge strane, ne može se proučavati izdvojeno od ostalih procesa na koje je uticala. U teorijskom smislu, jasno je da tip i sadržaj političkih reformi ima uticaj na odnos političke modernizacije i drugih oblika modernizacije. Za društva sa nestabilnim društvenim

²¹⁷ Andrew C. Janos, "Politika zaostalosti u kontinentalnoj Evropi 1780-1945", *Naše teme*, tematski broj (Modeli razvoja i teorija modernizacije u istočnoj Evropi između dva svjetska rata), 33/10, (1989), 2492.

²¹⁸ Dušan J. Popović, *O Cincarima* (Beograd: Gregorović, 1937), 83-84, 318-480.

²¹⁹ Radomir Konstantinović, *Filosofija palanke* (Beograd: Nolit, 1981), 7.

²²⁰ Holm Zundhausen, *Istorija Srbije od 19. do 21. veka* (Beograd: Clio, 2009), 48-49.

²²¹ "Političke strukture su formano moderne, čak su, mereno stupnjem demokratizacije 'modernije' nego u mnogim bogatijim i razvijenijim zemljama. To uostalom, nije neka srpska specifičnost: sve zemlje Balkana su imale liberalne ustave po belgijskom i francuskom uzoru, ali to ne znači da je nivo razvoja političkih ustanova, a kamoli celog društva bio na francuskom ili belgijskom nivou". Dimitrije Đorđević. *Strani uticaji i balkanski ustavi u 19. veku, Ogledi iz novije balkanske istorije* (Beograd: Prosveta, 1989), 104-131.

poretkom, koja karakterišu slaba ekonomija, odsustvo demokratske tradicije i nepostojanje liberarnih vrednosti, karakteristična je oktroisana, konzervativna varijanta. Liberalni tip političke modernizacije ishodi iz stabilno razvijajuće ekonomije, rasta obrazovanja, i pojave srednje klase, uz stalni dijalog između stanovništva i vlasti.

Zajednički imenitelj svih društava jugoistočne Evrope, bez obzira na ranije ili kasnije sticanje nezavisnosti, bio je da odmah po osamostaljenju teže evropeizaciji.²²² Nešto slično tome, kao što smo videli, želelo je i Osmansko carstvo u periodu sultana Selima III ("Novi poredak"), i periodu Tanzimata, od 1839. do 1876. godine. Ova nastojanja, za razliku od kasnijih napora elita na Balkanu, u vreme postanka i razvoja nacionalnih država, bila su usmerena pre svega na jačanje vojnih i upravnih kapaciteta, bez iskrene želje za strukturnim reformama države. Nove nacionalne države, naprotiv, usmerene su ka korenito drugačijem pristupu, opredelivši se najpre za Evropu kao antipod Turskoj, a potom za modernizaciju²²³ kao suprotnost dotadašnjem načinu života u imperijalnoj državi koju mnogi nisu smatrali svojom.

3.3. Polemike o pravcima razvoja

Uslovi za razmišljanje o modernizaciji mladih nacionalnih država na Balkanskom poluostrvu, stekli su se u trenutku formiranja proevropskih vlasti. Konstituisanje nacionalnih parlamenata sa ustavima po evropskom modelu i nacionalnih vlada koje stavljaju sebi u zadatak političko - teritorijalnu reorganizaciju svog nacionalnog prostora, izgradnju sistema odbrane i drugih vitalnih sistema unutar države, kao i primenu funkcionalne fiskalne politike - sve po evropskom uzoru, otvorilo je prostor za polemike o pravcima daljeg društvenog razvoja. Načelno i dominantno opredeljenje ka evropeizaciji, prihvatljivo je u prvo vreme i za stanovništvo i za

²²² "Balkanskom poluostrvu je evropeizacija donela povoljne i nepovoljne civilizacijske novine. Ipak, delovala je presudno modernizaciono: uprkos svoj protivrečnosti tokova, izuzetnim teškoćama i mnogim izvitoperivanjima prilikom presađivanja uzora industrijskog društva u patrijarhalna seoska područja, a s tim su povezani trajno nejaka privreda i slabost upravo industrijskog preduzetništva, prilike su se ipak menjale, tako da je industrijski život postajao, naravno, lagano i uz zastoje, stalno više evropski, a uslovi za život stanovnika neprestano bolji". Andrej Mitrović, "Evropeizacija i/ili modernizacija – deset teza", *Godišnjak za društvenu istoriju* I/2 (1994): 143-145.

²²³ "Proizilazi iz svega da je modernizacija celina humane prakse koju omogućuju primena tehnike, znači i nauka u silovitom razvitku industrije s rađanjem novih finansija i, nešto kasnije, tzv. agrarne revolucije, sve praćeno pojavom i ulogom stručnjaka novoga doba i, uporedo, društvenim sukobima vlasnika i iznajmljenih radnika. (...) Dakle, evropeizacija znači uticaj Evrope svim sadržajima epohe, dok modernizacija podrazumeva usavršavanje uslova života, što potom utiče, širi se i na druge". Isto.

postojeću inteligenciju kao alternativa dotadašnjem orijentalnom iskustvu. Međutim, svest o dimenziji zaostajanja u odnosu na evropske uzore, kao i složen položaj većine stanovnika u ovim zakasnelim društvima, koji se često izjednačava sa bolnim preživljavanjem, inspirisao je rasprave u intelektualnoj javnosti o modelima budućeg uređenja, kojima bi se preskočila ili zaobišla negativna iskustva naprednih društava iz njihovih ranijih faza razvoja.

Ovakve polemike dolaze, kako Miroslav Hroh vidi faze u razvoju nacionalnih pokreta,²²⁴ tek po okončanju njihove misije, tokom perioda konsolidacije nacionalnih država. On ukazuje na četiri načina izgradnje malih nacija, među kojima je i "ustanički", karakterističan za balkanske zemlje.²²⁵ Milan Subotić u analizi Hrohove tipologije nacionalnih pokreta, ukazuje da se "ustanički tip" prepoznaje po ubrzanoj dinamici objektivnog istorijskog razvoja. U ovim slučajevima (ograničenim uglavnom na balkanske narode - Srbe, Bugare, Makedonce) faza B je kratka i brzo prelazi u masovni pokret (fazu C), pre konstituisanja pravnih i političkih osnova građanskog društva, u uslovima "starog režima" i agrarne socijalne strukture. Masovni pokret ovoga tipa najčešće ima formu ustanka ili radikalne izmene političkog sistema, dok su konstitucionalne promene, izgradnja građanskog društva i političke kulture, početak industrijalizacije - zadaci koji se ostavljaju za budućnost.²²⁶

Polemike o pravcima nacionalnog i državnog razvoja, dakle, počinju tek po završetku onih procesa za koje dati entitet u određenom periodu ima kapacitete - po okončanju pokreta za oslobođenje i po konstituisanju samostalne države. Tada se aktuelnim elitama nameću novi prioriteti, vezani za razvojna pitanja, odnosno za strateško geopolitičko pozicioniranje zemlje. Nagli ulazak u modernost, što sa sobom nosi potiskivanje tradicionalne kulture i ustaljenog načina

²²⁴ Prvi period nacionalnih pokreta, početnu, "naučnu" fazu (faza A), karakteriše pojava interesovanja usamljenih pojedinaca (intelektualaca) za jezik, kulturu, prošlost i običaje sopstvene etničke grupe. Sledeća, posredujuća, "agitaciona" faza (*faza B*) obuhvata širenje sakupljenih saznanja o prošlosti i savremenom stanju etničke grupe, njihovu popularizaciju i politizaciju putem organizovane agitacije koju preduzimaju "nacionalno svesni" pojedinci okupljeni u različitim vrstama udruženja. Ova *faza* je ključna za uspešno formiranje "malih nacija" jer bez nje nacionalni pokret ne može dostići neophodnu masovnu podršku, tj. transformisati se u završnu (faza C) - *masovni društveni i politički pokret* koji je organizovan na celokupnoj teritoriji koju zauzima neka nedominantna etnička grupa, te rezultuje stvaranjem njene kompletne socijalne strukture. Miroslav Hroh, *Social Preconditions of National Revival in Europe. A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations* (Cambridge: Cambridge University Press, 1985), 23.

²²⁵ Hroh prepoznaje četiri osnovna tipa izgradnje "malih nacija": *integrirani tip* (poput češkog, norveškog, mađarskog, finskog i estonskog), *zadržani tip* (litvanski, slovenački, hrvatski, slovački, letonski), *ustanički tip* (Srbi, Bugari, Makedonci), *fragmentovani tip*, kao potpuno suprotan "staničkom"(velški, škotski, flamanski, bretonski, katalonski, baskijski, galicijski.) Miroslav Hroh, "The Nation-forming Process in the Ottoman and Habsburg Empires" (2004b), internet dokument: http://cf.hum.uva.nl/natlearn/balkan/athens_hroh.html, Pristupljeno 13.07. 2016.

²²⁶ Milan Subotić, *Male nacije: Hrohova tipologija nacionalnih pokreta*, http://www.komunikacija.org.rs/komunikacija/casopisi/fid/XXX/13/html_ser_lat#_ftn17 Pristupljeno 30.06. 2016.

proizvodnje ali ne i blagodeti modernog života, stvorio je među intelektualcima raznih istočnoevropskih društava nepoverenje, a zatim i sklonost ka odbacivanju čitavog koncepta koji razvoj poistovećuje sa zapadnjaštvom. Takvo mnjenje podrazumeva i obavezu nuđenja alternative, odnosno "boljeg načina" da se artikuliše, očuva i razvije "nacionalna civilizacija". Antiokcidentalisti su mogli da se opredele za dva pravca. Jedan je podrazumevao gledanje u Rusiju i njena iskustva. Drugi je zagovarao autentična rešenja, primerena pojedinačnim tradicijama.

Aleksandar Hercen, jedan od osnivača pokreta agrarnog populizma, prvi je u istočnoj Evropi formulisao ideju zaobilaženja svih traumatičnih faza razvoja klasičnog kapitalističkog društva, polazeći od koncepta ruske seoske opštine, na osnovu tradicionalnog iskustva. Nikolaj Černiševski, koji je, pod Hercenovim uticajem, razmišljao o starim seljačkim komunama kao osnovi za novo društvo, video je rešenje za socijalne probleme Rusije u svojoj teoriji o društvenim skokovima. Njegov uticaj na populiste i levičare širom sveta je nesporan, a jedan od njih je bio i Svetozar Marković, sa idejom o seoskoj zadruzi, konceptu za koji je verovao da može biti temelj pravednijeg društva.

Rusija, koja je nakon reformi Petra Velikog krenula putem dosledne vesternizacije, bila je u jednom periodu čak i za Poljsku modernizacijski uzor.²²⁷ Zato su reforme u Poljskoj i Litvi u osamnaestom veku krenule kao neosporavani koncept evropeizacije, sličan u mnogim segmentima vesternizujućim procesima koji su se odvijali u Turskoj i Japanu. Razmišljanja o autentičnim ruskim modelima razvoja, koja su nastajala u periodu do nasilne promene režima 1918. godine, pa i kasnije, u krugovima izbegle belogardejske inteligencije, bila su inspiracija zagovornicima pojedinih političkih opcija u zemljama jugoistočne Evrope, posebno slovenofilskim krugovima Srbije i Bugarske. Ksenofobično uverenje da su uticaji sa Zapada "danajski darovi" koji razaraju samu osnovu slovenske duhovnosti i društvenosti, bilo je veoma jako među ruskim slavenofilima koji su u tom duhu poslali 1860. godine poslanicu Srbima, tvrdeći da "unutrašnji život nekog naroda dolazi u nered i neusklađenost ukoliko se dopusti da se u njegove žile uliju struje tuđeg života", ilustrujući to primerom Rusije u smislu posledica Petrovih reformi. Ističući pravoslavni ekskluzivizam i autohtonosti političkih institucija pravoslavnog slovenstva, slovenofili su kritikovali zapadne uticaje na život i uređenje Srbije, savetujući Srbima opreznost već pri pojavi

²²⁷ Stanislav Avgust, poslednji kralj nezaviske Poljske pokušao je da ostvari program približavanja Poljske Evropi uz pomoć vesternizovane Rusije. Novinari *Monitora*, časopisa bliskog kralju, išli su tako daleko da su Petra Velikog uzdizali kao "herojskog" i "besmrtnog" modernizatora Rusije. Andrzej Valicki, "Razvoj i modernizacija u podeljenoj Poljskoj", *Naše teme*, tematski broj (Modeli razvoja i teorija modernizacije u istočnoj Evropi između dva svjetska rata), 33/10, (1989): 2515.

prvih znakova stranih uticaja, promeni narodnog odela u zapadno, prihvatanje stranih izraza i običaja ... "Ne podajte se sablazni da budete Evropljani", pisalo je u *Poslanici*.²²⁸

Skoro svi ruski slovenofili su podjednako bili isključivi prema zapadnjačkom liberalizmu kao i poslepetrovskom konzervativizmu zbog čega su bili izloženi progonima od strane tadašnjeg sistema. Od 1875. godine zagovarali su revolucionarni konzervativizam kao "Treći put", a njihova najrasprostranjenija geopolitička teza, formulisana rečenicom "ni Istok ni Zapad", značila je istovremeno odbacivanje "prosvetiteljskih" atlantskih tendencija, kao i društvenih arhaičnosti azijskog tipa. Za ruske "konzervativne revoluconare", smatra Aleksandar Dugin, barijera koja odvaja njihov sopstveni ideal od kriznog i manjkavog režima, bile su Petrove reforme.²²⁹

Ideologije "trećeg puta" nastajale su u svim zemljama koje su, kao i Rusija, imale specifičan geopolitički položaj, kao i specifično kulturno i političko nasleđe. Dugin u tom smislu navodi Nemačku, gde je početkom 20. veka nastao "širok spektar teorija i koncepcija", sa intencijom prevazilaženja desničarskog, monarhističkog "vilhelmizma" s jedne strane i haotične demokratije s druge, ili dinastičkog rivalstva između Habzburga i Hoencolerna. Ukazujući na intenzivne i tesne intelektualne veze između Nemačke i Rusije u 19. veku, on objašnjava izvornu poziciju Nemačke u odnosu na liberalizam zapadnog, atlantskog tipa, "koji je doveo do Francuske buržoaske revolucije i do revolucija uopšte". Sukob centralno-kontinentalne Nemačke sa atlantskim zemljama - Francuskom i Engleskom, a sa druge strane nesporna neistočnost Nemaca, "artikulirali su germanstvo kao autentičan treći put" koji se prepoznaje na mnogim poljima pa i modernizacijskom.

Glavni istorijski krizni momenti, bila su dakle, iz vizure slovenofila, modernizacijska nastojanja Petra Velikog. Njihovim nastavljačima, ruskim misliocima evroazijske orijentacije, osnovna frustracija bila je Oktobarska revolucija i vlast sovjeta na prostoru nekadašnjeg Carstva. Ta frustracija, dovela je na kraju do podele u ovom, decenijama zaboravljenom intelektualnom pokretu, nastankom struje koja je počela da zagovara saradnju sa boljševicima.

Pojava zbornika *Izlazak na istok*, u Sofiji 1921. godine, gde su prvi put na jednom mestu mogle da se pročitaju sve evroazijske ideje, uzima se kao početak jednog od najoriginalnijih pravaca ruske misli u postrevolucionarnoj emigraciji. Temelje pokreta stvorili su četvorica mladih

²²⁸ Milan Subotić, *Sricanje ...*, 118-119.

²²⁹ Aleksandar Dugin, "Kratka istorija ideologija Trećeg puta", <http://istokpravoslavni.org/?p=5329>, pristupljeno 26.07.2016.

intelektualaca; Petar Savicki, Georgij Florovski, Nikolaj Trubeckoj i Petar Suvčinski. Njihovih prvih pet zbornika radova predstavljaju pokušaj da se evroazijstvo kao idejni pokret nametne za glavnu alternativu neuspešnim i prevaziđenim idejama međusobno rivalskog slovenofilstva i zapadnjaštva, koje su na bojnopolju pretrpele poraz od komunističke ideologije. Zagovarali su mešoviti državno-privatni privredni sistem u kome je poželjna privatna inicijativa, ali pod jakim uticajem i kontrolom države. Uloga države, po njihovom shvatanju, trebalo bi da prevazilazi mere uobičajenog intervencionizma i da vlasnički subjekti moraju biti ograničeni u apsolutnom pravu raspolaganja svojom imovinom, ukoliko je to u opštem interesu, koji procenjuje država. Državno uređenje je trebalo da bude "ideokratsko", ni komunistička diktatura ni višestranački parlamentarizam, već vođstvo evroazijske elite koja je u takvoj državi integrativni faktor. Pritom, za liberalno-demokratski model društva, kao ni za iskustva koja iz njega proističu, u takvoj državi ne bi trebalo da bude mesta.

Evroazijstvo je, bez sumnje, autentičan ruski proizvod, nastao u okolnostima uzbeglištva. Njegovi rodonačelnici i nastavljači videli su ruski svet van okvira Evrope ili Azije, kao posebnu ekonomsku, kulturnu i geopolitičku, celinu koja je samobitna i samodovoljna i koja ima sopstvenu istoriju. Rođeno kroz poriv dvostrukog odbijanja - prošlog u liku carske Rusije, i tuđeg u smislu evropocentričnih ideja i predrasuda o jedinstvenosti svetsko-istorijskog procesa u čijem je središtu zapadnoevropski svet, evroazijstvo ne veruje u jedinstvo svetske istorije i postojanje univerzalnih istorijskih zakona koji Rusiju stavljaju u poziciju zaostale periferije. Evroazijci ne tumače istoriju u kontekstu svetske, već u kontekstu istorije Evroazije kao posebnog i ravnopravnog tipa razvitka jednog društva i jedne države.²³⁰

Ideje o "trećem putu" pojavljivale su se početkom 20. veka i u periodu između dva svetska rata u mnogim zemljama, najčešće zbog potrebe da se zaustavi pogoršanje socijalnog statusa seljaka koji su u ambijentu dualne ekonomiji brojniji od radnika a istovremeno materijalno inferiorniji. Forsiranje ubrzane industrijalizacije dovelo je do privilegovanja radnika u odnosu na seljaka. Radno mesto u industriji bilo je mnogo unosnije nego na selu a industrijski proizvodi skuplji nego poljoprivredni. Poznato je da je seljak sa posedom od 20 ha imao manji prihod po članu porodice od industrijskog radnika. S toga nije slučajno da se širom Evrope vode diskusije, a i deluje na nivou države, u skladu sa dilemom; poljoprivreda ili industrija, zaštita seljaštva po svaku

²³⁰ Subotić, Milan. *Put Rusije: evroazijsko stanovište*. Beograd: Plato, 2004.

cenu ili negovanje novih društvenih grupa²³¹.

U izrazito agrarnoj Rumuniji, tokom 19. i prvih decenija 20. veka, zagovarano je osmišljavanje socijalne i ekonomske politike koja bi bila u saglasju sa potrebama seljaštva. O tom pitanju postojao je široki konsenzus. Ubeđeni u posebnost rumunskog društva koje se zasnivalo na malim i nezavisnim porodičnim posedima, mnogi su videli u tome osnovu buduće države, bez kapitalističkih odnosa u poljoprivredi, jer bi se njima uništile vekovima formirane vrednosti u društvu s obzirom na "psihološku nespojivost" seljačkog i kapitalističkog načina proizvodnje. *Taranisti*, kako su sebe nazvali, budući da u rumunskom jeziku reč *taran* označava seljaka, uglavnom su bili članovi i pristalice Nacionalne seljačke stranke (*Partidul national taranesc*) koja je osnovana 1926. godine.

Ključne postavke taranističke misli formulisane su kroz delovanje pokreta *Junimea* (mladost), osnovanog 1863. godine u gradu Jaši. Mladi intelektualci koje je predvodio *Titu Majoresku* (1840-1917), književni kritičar, filozof i konzervativni političar, dominirali su rumunskim intelektualnim životom sve do kraja veka. Zalagali su se za postepeni razvoj društva i negodovali zbog otvaranja prema Zapadnoj Evropi, smatrajući da patrijarhalno i poljoprivredno društvo kakvo je rumunsko, može da ima samo štetu od institucija i tehnoloških inovacija kakve su primerene Zapadu, industrijalizovanom i urbanom. Ukazivali su na štetne posledice imitiranja Zapada. Tako je filozof Konstantin Radulescu Motru, (1868-1957), pod uticajem nemačke sociologije, ukazivao na razlike među pojmovima "kultura" i "civilizacija", smatrajući da je kultura proizvod same biti naroda koji je ostvario duhovno ispunjenje, kao "organski" oblik društvenog života koji je uspostavljen na tradiciji i koji se održava prirodnim vezama svojih članova. Nasuprot kulturi, civilizacija je površna manifestacija, hibridan društveni oblik stvoren pozajmljivanjem i imitiranjem a sačinjen od pojedinaca koji su ujedinjeni "mehaničkim" odnosima. "Kultura" je utelovljena u rumunskom selu a "civilizaciju", što se tiče Rumunije, čine uvezene političke i ekonomske "institucije" koje se mogu naći u gradovima.²³²

²³¹ "Dokaz za favorizovanje gradske radničke klase je u tome da što je zemlja zaostajala, industrijski radnici imaju veću nadnicu u odnosu na nacionalni dohodak po glavi stanovnika. Tako je u Švajcarskoj u periodu 1925-1934. Dohodak industrijskog radnika 79% od prosečnog nacionalnog dohotka, u Poljskoj 148%, Meksiku 130%, Jugoslaviji i Bugarskoj 111%, Ujedinjenom Kraljevstvu 94%. Konkretno, u Beogradu je niže od trećine industrijskih radnika dobijalo nadnice iz najvišeg platnog razreda, a samo 11,72% zanatlija. Predrag Marković, "Teorija modernizacije i njena kritička primena na međuratnu Jugoslaviju i druge istočnoevropske zemlje", *Godišnjak za društvenu istoriju* I/1 (1994): 25.

²³² Kejt Hičins, "Rumunjski taranizam: Treći put", *Naše Teme*, tematski broj (Modeli razvoja i teorija modernizacije u istočnoj Evropi između dva svjetska rata), 33/10 (1989): 2467. prema: Constantin Radulescu - Motru, *Cultura romana si politicanismul*, II izdanje, Bucuresti, 1904. str. 26-39, 78-145.

Nikolae Jorga (1871-1940), historičar i pokretač nacionalističko-seljačke struje *samanatorizma*,²³³ bio je takođe protivnik prodora modernosti sa svim njenim pojavnim oblicima. Posle Prvog svetskog rata, u intelektualnoj javnosti Rumunije bili su prisutni *gindristi*, okupljeni oko književnog časopisa *Gindirea (Razmišljanja)*, osnovanog 1921. godine. Takođe su propagirali povratak selu kao utočištu od pošasti materijalizma i naučnog pozitivizma savremene civilizacije.

Pored ove dve intelektualne struje, uticaj na taraniste, ali daleko veći, imao je *poporanizam* (populizam ili narodnjaštvo). Pristalice Konstantina Stere, vodećeg teoretičara poporanizma, bili su daleko operativniji od prethodnika. Pripemajući se za reformu poljoprivrednih struktura, oni su definisali ekonomske i političke ciljeve, izradivši plan kako da ih ostvare, u čemu nisu uspeli zbog izbijanja Prvog svetskog rata. Konstantin Stere je bio uveren da će, zahvaljujući svojoj poljoprivrednoj strukturi, Rumunija izbeći kapitalističku fazu ekonomskog razvoja i da će stvoriti društvo koje će delovati u skladu s ekonomskim zakonima svojstvenim "prvenstveno poljoprivrednoj zemlji". Smatrao je da u Rumuniji, zbog njene jedinstvene poljoprivredne ekonomije, nema budućnosti za industriju zapadnoevropskog tipa, ali je bio voljan da prihvati industriju koja bi nadopunjavala poljoprivredu razvijajući neke od prirodnih bogatstava zemlje i na taj način upošljavajući seljake tokom dugih zimskih meseci.²³⁴

Kao i taranisti, poporandisti su razrađivali doktrinu o poljoprivrednoj Rumuniji kao zemlji Trećeg sveta, koja se nalazi između boljševičkog kolektivizma na Istoku i kapitalističkog individualizma na Zapadu. Taj "treći put" formulisao je Virgil Madgearu (1887-1940), takođe polazeći od malog seljačkog poseda kao osnove. Kao ekonomista i profesor Više trgovačke i industrijske škole u Bukureštu, poznavalac nemačke i engleske privrede i finansija, bio je glavni teoretičar Nacionalne seljačke stranke i ministar u različitim resorima. Tokom druge decenije 20. veka, oštro se suprotstavljao širenju velike industrije i kapitalizma u Rumuniji, jer je smatrao da odudaraju od njenog poljoprivrednog karaktera. Govoreći 1927. godine u nacionalnom parlamentu, tvrdio je da Rumunija nikada neće postati industrijska država. U tom smislu, zahtevao je od vladajuće partije i pripadnika srednje klase da "jednom za svagda odustanu od tih iluzija".²³⁵

Okolnosti koje su nastale u svetskoj ekonomiji krajem druge i početkom treće decenije 20. veka, dovodile su u sumnju taranističke tvrdnje, iako je mali posed pokazao veliku otpornost u Velikoj krizi 1929-1933. godine. Više od trećina seoskog stanovništva ostvarivalo je prihode koji

²³³ Od *samanator* – sejač.

²³⁴ Kejt Hičins, "Rumunjski ...", 2469.

²³⁵ Isto, 2473.

su jedva bili dovoljni za elementarnu egzistenciju pa je to otvaralo pitanje održivosti malih seljačkih poseda. Niski standardi stanovanja, ishrane i zdravstvene zaštite uticali su naslabljenje radne sposobnosti kao i na visoke stope smrtnosti.

Razmišljanja rumunskih teoretičara ne mogu se unapred odbacivati kao anahrona. Savremeni procesi u svetu pokazuju da politika postepenog otvaranja i prilagođavanja ekonomije i društva više koristi nego što šteti narodu i državi u okolnostima kada nacionalna ekonomija može da sagori i nestane u procesu liberalizacije i pred naletom superiornijih učesnika na tržištu. Posle Majoreskua i drugi rumunski teoretičari, pa čak i oni socijaldemokratske orijentacije, utvrdili su da potpuno prihvatanje zapadnoevropskih modela mora biti praćeno najširim mogućim društveno-ekonomskim reformama i akulturacijom širokih masa putem demokratskog otvaranja.²³⁶ Može se reći da su oni takođe skrenuli pažnju na pojavu neokolonijalizma, iako tu reč nisu koristili, mada je jasno da odgovara pojavi koju opisuju - da strani kapital ulaže samo u izvezno isplative grane dok ostatak industrije ostavlja u stanju feudalne zaostalosti, i da lokalna oligarhija podržava takav trend jer delimično učestvuje u podeli dobiti, a sprečava preobražaj društvene strukture koji bi ugrozio njene interese.²³⁷

Ivan Selenji koji je istraživao ideje "trećeg puta" u Mađarskoj, primećuje da su, bez obzira na epohu, intelektualni naponi bili usmereni ka jačanju srednje klase u mađarskom društvu. Polovinom 19. veka, bili su aktuelni "centristi" koji su nastupali idejama o "džentlmenskoj srednjoj klasi". U međuratnom periodu 20. veka, njih su nasledili "populisti", a njih je zanimalo seljaštvo, odnosno način da se ovaj segment društva "poburžoazi" na originalno mađarski način. Desetak godina pre pada berlinskog zida, pojavio se treći talas u mađarskoj društvenoj misli, za koji ima osnova da se nazove "disidentskim", jer je nastajao u okolnostima "tvrdog socijalizma", sa ciljem da u takvoj društvenoj strukturi napravi mesto za sitno preduzetništvo i da rehabilituje pojam građanina koji je pod sovjetskom vlašću skoro nestao.

Ištvan Sečenji (1791-1860) i Lajoš Košut (1802-1894), polemicali su četrdesetih godina 19. veka o prioritetima u nacionalnom razvoju. Sečenji je smatrao da je potrebno najpre stvoriti društvene i privredne preduslove za ostvarenje nacionalnih ciljeva. Zalagao se za postupnost društvenog razvoja i verovao je da punoj demokratizaciji mora da prethodi ostvarenje relativnog blagostanja društva. Pitanje poburžoženja koje je tada bilo aktuelno, shvatao je isključivo kao

²³⁶ Virgil Nemojanu, "Rumunjski razvojni modeli 1940-ih godina", *Naše Teme*, tematski broj (Modeli razvoja i teorija modernizacije u istočnoj Evropi između dva svjetska rata), 33/10 (1989): 2567.

²³⁷ Predrag Marković, "Teorija ...", 26.

organski proces u kome se aristokratija i plemstvo stapaju sa nemađarskim etničkim grupama u jedinstveni građanski stalež. Želeo je da se sačuva tradicionalno jak agrarni sektor kao okosnica mađarske ekonomije. Istovremeno, svoju ekonomsku politiku bazirao je na britanskim liberalnim načelima, fasciniran njihovom modernizacijskom politikom. Aristokrata po rođenju, bio je lojalan Habzburzima, trudeći se u svom političkom radu da reforme kojima je težio budu ostvarene u okvirima Monarhije i da se izbegne izazivanje bilo kakve njihove intervencije u mađarskim političkim dešavanjima.

Košut je bio pristalica ubrzanih političkih i društvenih promena u kojima je video preduslov za dinamičan ekonomski razvoj Mađarske. Njemu je bio prihvatljiv i sukob sa aristokracijom u procesu buržoazifikacije, ali da to staleško pitanje ostane ekskluzivno mađarsko, da nemađarski elementi mogu jedino biti asimilovani u mađarsku buržoaziju. Vodio je mađarsku revoluciju 1848. godine. Bio je Sečenjijev politički rival i u mnogim pitanjima nisu imali isto mišljenje.

Sečenjijeve ideje o postupnosti društvenog razvoja i mirnom inkorporiranju aristokratije u "džentlmenu srednju klasu", prvo su uobličavanje ideje "trećeg puta" u Mađarskoj. Njegove postavke razvijali su nakon poraza revolucije 1848-1849. *Jozef Etvoš* (1813-1871) i *Zigmond Kemenji* (1814-1875). Kao i grofa Sečenjija, barone Etvoša i Kemenjija, njihov plemićki status je u određenoj meri obavezivao na stil u političkom delovanju. Tako je Kemenji od borca za nezavisnost Mađarske počeo da zastupa u svojim postrevolucionarnim esejima politiku kompromisa i umerenost u odnosima prema Austriji. Videvši da su istorijske institucije ostale jake a da evropski poredak ne podrazumeva mesto za nezavisnu Mađarsku, zalagao se za poburžoazjenje na bazi aktuelnih institucija i da buržoazija ne bude nova, već tradicionalna. Kao i Sečenji, video je uzor u engleskom modelu društvenog razvoja u kojem aristokratija izdiže narodne slojeve na svoj nivo i "deli svoje istorijsko iskustvo upravljanja sa buržoazificiranim pučkim klasama". Bio je ohrabren novom pojavom - uplivom plemstva u trgovinu, zanatstvo i nauku kroz različita zanimanja, verujući da je već počeo proces stvaranja "sveobuhvatne srednje klase", koja će imati kapacitete da upravlja svim segmentima života, a činiće je ljudi različitog socijalnog i nacionalnog porekla, "deca aristokrata, vlastelina, Nemaca (možda čak i Jevreja), mađarskih seljaka i preduzetnika".²³⁸

²³⁸ Ivan Selenji, "Ideje o 'Trećem putu' u Mađarskoj", *Naše Teme*, tematski broj (Modeli razvoja i teorija modernizacije u istočnoj Evropi između dva svjetska rata), 33/10 (1989): 2554.

I Etvoš je u svom postrevolucionarnom radu snažno podržavao Sečenjijev ideal postupnog razvoja. Čak je, za razliku od Košuta, smatrao da ubrzan razvoj nije moguć, govoreći da "drvo koje je podrezivano pola veka ne može doneti nove grane i da (...) uvek moraju postojati nepokidane veze između sadašnjosti i prošlosti". U tom smislu, isticao je koliko može biti korisna baština društvenog položaja aristokratije, uprkos njenoj malobrojnosti.

Kao i Kemenjiju, njegov ideal je bila Engleska. Pisao je o superiornosti engleskog modela osnaživanja narodnih slojeva kojima je aristokratija, približavajući ih svom nivou, omogućila individualne slobode, u odnosu na primere iz starog Rima i revolucionarne Francuske, kad su "oni koji su bili gore bačeni u prašinu a pojedinac postao podređen državi". Nekoliko decenija kasnije, u članku "Društveni uzroci propadanja starih civilizacija", i knjizi *Sociologija poljoprivrede drevnih civilizacija*, Maks Veber je za propast drevnog kapitalizma okrivio etatizam Rima.²³⁹ Ivan Seleni u svom radu o idejama "trećeg puta" u Mađarskoj, zapaža da je Kemenjijevo i Etvoševo naglašavanje uloge aristokratije u formiranju srednje klase, ono što im daje zasluge kao teoretičarima klase intelektualaca, jer su se "bar privremeno zalagali za kvalifikacije temeljene na znanju a ne na vlasništvu".²⁴⁰ Time je bio otvoren put stvaranja klase političkih preduzetnika, koja je prepoznatljivi fenomen za Istočnu Evropu ovoga doba. Njeni pripadnici su bili u dugom periodu pripadnici osiromašenog plemstva kojima je odgovaralo da zadrže dobro plaćeni položaj u državnoj upravi ali ne i da budu deo homogenizujućeg procesa stvaranja srednje klase.

Projekat "džentlmenška srednja klasa", koji je trebalo da bude veliki istorijski kompromis, nije bio uspešan, jer su već u drugoj polovini 19. veka novi buržujci postajali sve više džentrificirani dok je aristokratija zadržavala svoja obeležja vlastele, ne uključujući se u srednju klasu. Laslo Nemet, jedan od kasnijih teoretičara u Mađarskoj, ukazuje da razlozi mogu biti u simboličnom stepenu poburžoženja etničkih Mađara, dok su Nemci i Jevreji, kao strani etnički elementi, bili dominantni u tom procesu. Tako je počeo da se ruši i ambiciozni projekat asimilacije. Na temelju tog neuspelog projekta, nastajala je teorija "populista", tridesetih i četrdesetih godina 20. veka, koja je odbacivala koncept "džentlmenške srednje klase", njegovu aristokratsku komponentu kao i asimilatorske težnje. Nemet ostaje u tradiciji "trećeg puta", dajući ključnu poziciju za budućnost inteligenciji umesto "džentlmenškoj srednjoj klasi". Verovao je da je "velika utopija budućnosti istinsko stapanje svih klasa u jednu čisto intelektualnu kulturu", osporavajući na taj način Marksa i

²³⁹ Isto, 2554. Prema Weber Max (1986), "The social causes of the decline of Ancient Civilization", u Weber, *The Agrarian Sociology of Ancient Civilizations* (London, New left Books, 1976), 389-411.

²⁴⁰ Isto, 2555.

njegovo viđenje proletarijata kao "univerzalne klase" koja će emancipovati celo društvo i tako ukinuti klasnu vladavinu".²⁴¹ Držao je "treću stranu" kao ubeđeni antikapitalista, jednako skeptičan prema socijalističkom modelu koji bi sledio sovjetsko društvo. Zalagao se za "treći put" kao opoziciju lakomosti kapitalističkog razvoja i statičnoj društvenoj strukturi na socijalističkom Istoku, u kojoj intelektualci deluju pod strogim nadzorom.

Ferenc Erdei, Ištvan Bibó i drugi međuratni mađarski teoretičari, istraživali su kada je i kako Mađarska bila gurnuta na periferiju evropskog razvoja. Erdei koji zastupa tezu o važnosti seljaka za nastajanje srednje klase, dokazivao je kroz istorijske primere da su u 16. i 17. veku seljaci u mađarskoj ravnici bili sposobni da prave gradove, razvijajući robnu proizvodnju kroz porodična preduzeća, pa čak i urbanu kulturu, uprkos nepovoljnim okolnostima. On smatra da je u vreme turske okupacije Mađarske trajao jedinstven pokušaj da se kroz takav autentični razvoj raskine s periferijskim položajem. Ponovnim habzburškim osvajanjem Mađarske, zaustavljeno je poburžoženje seljaka, pa su, pod novim okolnostima, mađarski gradovi silom bili vraćeni u feudalni poredak. Bibó je u eseju *Kriza mađarske demokratije*, objavljenom 1945. godine, nazvao izdajicama sve one koji žele da naprave od Mađarske sovjetsku republiku, ali i one koji zagovaraju restauraciju Habzburške monarhije, "zato što postoji treći put kao jedini poželjan..."²⁴²

I u Srbiji, a kasnije u međuratnoj Jugoslaviji, vode se rasprave o pravcima društvenog razvoja. Za razliku od Rumunije i Mađarske gde je postojao problem težnji nove preduzetničke klase da se statusno poistovećuje sa zemljoposjednicima, u Srbiji (Jugoslaviji) ta tema nikada nije bila aktuelna, jer je zemljišni posed uglavnom bio ujednačen. Umesto "džentificiranja" po engleskom modelu, što je bio ideal vodećih mađarskih teoretičara, u Srbiji se, još od doba ustavobranitelja, odvija fenomen srastanja srednjih klasa sa državnim aparatom, što je najviše generisano kroz državnu upravu, tako što je birokratija, odnosno činovništvo, polako postajalo, na osnovu zakona, najpovlašćeniji sloj u društvu. "Činovničko pitanje" bilo je tokom druge polovine 19. veka jedna od čestih tema u javnim raspravama. Iz stenografskih beležaka Narodne skupštine za 1875. godinu, vidi se kako je opozicija, koju je inspirisala ideologija Svetozara Markovića, nalazila da "cela državna organizacija i sve pojedine političke ustanove", "celo naše zakonodavstvo, treba da se izmeni prema duhu, prema potrebama i pojmovima narodnjim". Boreći se protiv zamršene i skupe "paragrafske pravde" koja je udaljena od naroda, opozicija je smatrala

²⁴¹ Alvin Gouldner, *The Future of Intellectuals and The Rise of the new Class*, (New York: Oxford University Press, 1979), 7.

²⁴² Ivan Selenji, "Ideje ...", 2559-2562.

da "iz državnog organizma treba istisnuti sve ono što ga zapletenim i skupim čini".²⁴³ Činovnik je smatran tuđinskim elementom čiji su interesi protivni interesima naroda, pa je čak trebalo sumnjati u njegov patriotizam,²⁴⁴

U članku o skupštinskoj opoziciji 1874. i 1875. godine, navodeći čuvenu diskusiju poslanika Jevrema Markovića²⁴⁵ uperenu protiv izgradnje železnice u Srbiji, kao i stav Adama Bogosavljevića²⁴⁶, poslanika i opozicionog zagovornika "narodne države", Latinka Perović zaključuje da su se sledbenici Svetozara Markovića u Narodnoj skupštini i neposredno i dugoročno suprotstavljali stvaranju moderne države i evropeizaciji društva kao nečem suprotnom duhu, istoriji i interesima srpskog naroda. Na javnoj sceni sukobljavala su se dva shvatanja države. I Marković i Bogosavljević, koji se nisu mogli smatrati neukim ljudima, zagovarali su tada većinsko mišljenje, da je pitanje o hlebu osnovno pitanje naroda. U tom smislu, finansiranje mnogih ustanova smatrano je luksuzom što se odrazilo na redukciju pojedinih budžetskih pozicija. Otpor je postojao i u odnosu na stajaću vojsku a posebno na strateške investicije kakva je bila železnica. Iz siromašnog, socijalno petrificiranog društva, koje je imalo male potrebe i elementarne prioritete, proisticalo je mišljenje da državu treba stvarati bez institucija, bez normi, bez tvoraca i izvršilaca zakona. Sve tekovine zapadnoevropske civilizacije izazivale su strah od daljeg osiromašenja naroda i od gubitka identiteta.²⁴⁷

List Svetozara Markovića *Oslobođenje*, kasnije i *Staro Oslobođenje*, gde su objavljivane stenografske beleške sa istupanja opozicionih poslanika, kao i svi njihovi govori i interpelacije, popularisao je viziju "narodne države". Sve državne ustanove u Srbiji viđene su "kao kopija stranih ustanova", koje su upravo zato "daleko od toga da namiruju potrebe narodne".²⁴⁸

²⁴³ *Stenografske beleške Narodne skupštine za 1875/76*, II, 1188.

²⁴⁴ Isto, 1528.

²⁴⁵ "Srbiji nije potrebna željeznica (...) jer naš seljak i ne zna šta je to, i višina je upravo protiv toga i ako se može desiti da je što i od koristi. Ja ovo ne samo da kažem za masu našeg naroda već mogu da kažem i za višinu svesnih ljudi, koji nisu za željeznicu. Kad bi željeznica bila nekakvo tako veliko dobro, onda ne bi trebalo nita raditi no samo njih podizati." Isto, 1095.

²⁴⁶ Adam Bogosavljević je govorio da ne drži "da nam je građenje željeznice tako potrebno, zato što naš narod, koji radi prepotopskim načinom nema ni hleba da jede a kamo li željeznicu da gradi"... Kapital se mora uzeti na strani, a "ona država, koja nam pozajmi novca da gradimo željeznicu, ona će držati našu zemlju uvek u nekoj zavisnosti i neće nam dozvoliti da se oslobodimo i da preduzmemo oslobođenje narodno, samo zato što će se bojati da joj kapitali ne propadnu, koje je u našu željeznicu uložila." *Stenografske beleške Narodne skupštine za 1874/75*, II, 1857.

²⁴⁷ Tako su ukinute zemljodelska i učiteljska škola, ugašena srpska poslanstva u Beču i Bukureštu, a slanje srpske omladine u inostranstvo na školovanje, takođe je dovođeno u pitanje. Latinka Perović, *Između anarhije i autokratije: Srpsko društvo na prelazima vekova (XIX-XXI)* (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2006), 107-108.

²⁴⁸ Isto, 109, Prema: "Narodna pitanja", *Oslobođenje*, br. 11, 24. januara 1875.

Dijana Miškova, u članku koju razmatra uticaj tradicije i nacionalnog identiteta na debate o pravcima razvoja u 19. veku, dala je uporedni prikaz intelektualnih tokova u Rumuniji i Srbiji, ukazujući da "impozantna socijalna dominacija sela", ostavlja snažan pečat na čitav niz društveno - političkih projekata, kao i na razna tumačenja "suštine", odnosno nacionalne prošlosti u obe zemlje.²⁴⁹ Ona ukazuje da je izraziti agrarni karakter srpskog i rumunskog društva u 19. veku i kasnije, do početka socijalističke modernizacije, svakako njihova najizrazitija zajednička karakteristika. Čak 87,5 odsto srpskog stanovništva u 1884. odnosno 86,9 procenata u 1910. godini, živelo je na selu. U 20. vek, Srbija je ušla sa svega 2,6 posto urbanog stanovništva u mestima koja broje više od 20.000 stanovnika. U Rumuniji 1859. godine, 86 posto stanovništva je živelo na selu a pola veka kasnije, svega četiri procenta manje. Pred Prvi svetski rat, agrarni sektor je ostvarivao dve trećine bruto nacionalnog proizvoda, odnosno 70 posto izvoza. Vrednost industrijske proizvodnje u tom periodu, ni u Srbiji ni u Rumuniji nije prelazila 15 procenata.²⁵⁰ Očigledan je izostanak mobilnosti u okviru tradicionalnih ruralnih struktura oba društva, kao i nepostojanje sposobnosti kod većine, da osete previranja u modernom kapitalizmu i demokratiji, što je "modernizujućim elitama" misiju činilo težom, a izvesnost uspeha u modernizaciji društva, manje izvesnim. Pritom, specifikum socijalnog profila u Srbiji čini seljak, a u Rumuniji bojar, socijalna kategorija koju Miškova naziva kvazi-aristokratijom. U Srbiji seljaci poseduju skoro svu zemlju koja nije u državnom vlasništvu a u Rumuniji su bojari vlasnici 70 posto agrarnih površina. U Srbiji je zahvaljujući seljačkom egalitarizmu socijalna situacija stabilna, što sa Rumunijom nije bio slučaj. To su, pored ostalog, i okolnosti koje utiču na izbor političkih filozofija, razvojnih puteva i vizija napretka.

Ipak, kako su liberalne ideje i pokreti zaslužni za nastanak prvih koncepata moderne vladavine i prvih modernih institucija, odnosno za početnu modernizaciju nacionalnih država na Balkanu, Miškova zaključuje da se rumunski liberalizam razlikovao od srpskog po "institucionalnim postignućima i modernizacijskom žaru", jer je rumunska država u veoma kratkom vremenskom periodu, između 1860. i 1870. godine, tokom svog konstituisanja, "usvojila skoro ceo paket evropskih institucija i zakonodavstva".

Liberalni diskurs je u Srbiji i Rumuniji evoluirao na dva različita načina. Dok je kod

²⁴⁹ Diana Mishkova, "The Use of Tradition and National Identity in the Development Debates in the Nineteenth-century Balkans", *Godišnjak za društvenu istoriju*, 3/3 (2000): http://www.udi.rs/dod_god.asp?cla=154 (pristupljeno 14. 03.2016.)

²⁵⁰ Isto.

Rumuna stvoreno ideološko rešenje na bazi "liberalizovane konzervativne vizije", u Srbiji se politička scena većinski opredelila ka radikalnom populizmu, sa osnovama u konceptu Svetozara Markovića, ali, posle njegove smrti, sa znatno manje narodnog socijalizma i sa preovlađujućim nacionalizmom. Ideologija radikalizma čiju okosnicu čine ideje narodne partije, narodne države i narodne samouprave, podredila je unutrašnji razvoj države spoljnim ciljevima - nacionalnom oslobođenju i ujedinjenju. Prve sinhronne reforme (privreda, prosveta, zdravstvo, prva železnica, reforma vojske) koje je posle sticanja nezavisnosti sprovodila vlada Napredne stranke, pod vođstvom prvih intelektualaca u Srbiji, bile su zaustavljene Timočkom bunom. Kada je posle donošenja Ustava od 1888. i abdiciranja kralja Milana došla na vlast, Narodna radikalna stranka je, osim svoje masovne baze u seljaštvu, "poradikalila" i sve institucije, stvorivši od Srbije partijsku državu. Prihvatila je iz pragmatičnih razloga modernizaciju ali bez modernosti, rezultate nauke i tehnike zapadne civilizacije ali ne i njenu filozofiju, njen sistem vrednosti izveden iz ekonomske i političke slobode pojedinca.²⁵¹ "Radikalno rešenje" u Srbiji, smatra Latinka Perović, otišlo je od početnog zagovaranja samouprave i tradicionalnih institucija kolektivnog vlasništva - opština i zadruga, drugim pravcem, umesto ka državi socijalne pravde, izjednačujući se postepeno sa režimom. Idejne borbe u Srbiji, kako zapaža Dijana Miškova, zastale su na liberalnom i radikalnom rešenju. Konzervativna opcija kakva je u Rumuniji bila *Junimea*, nije imala socio-političku analogiju u Srbiji.²⁵²

Sporost u procesima modernizacije bila je očigledna u celom međuratnom periodu. Prioriteti u saniranju ratnih posledica, a kasnije i aktuelne teme u vezi konstituisanja zajedničke države, bile su prvih godina međuratnog perioda u Kraljevini SHS u prvom planu. Kasniji pokušaji da se rešava "ono od čega se živi", kao što je ranije "osnovno narodno pitanje" bilo "pitanje hleba", nisu davali rezultate, bez obzira na jako lošu ekonomsku i socijalnu situaciju u državi. Njen unitarni i nedemokratski karakter usmerio je praktično svu raspoloživu energiju na probleme nacionalnih odnosa, naročito između Hrvata i Srba. Pitanja ustavne revizije (federalna nasuprot unitarnoj državi), gospodarila su međuratnom politikom i životom uopšte.²⁵³

Dok su politički krugovi puštali stvari da idu svojim tokom, intelektualna elita međuratne

²⁵¹ Latinka Perović, "Nacionalizam kao sudbina", *Postizborna Srbija, Helsinška povelja*, 9-11 (maj-jun 2012): 163-164.

²⁵² Diana Mishkova, "The Use of ...", http://www.udi.rs/dod_god.asp?cla=154 (pristupljeno 14. 03.2016.)

²⁵³ Mira Bogdanović, "Modernizacioni procesi u Srbiji u XX veku", u *Srbija u modernizacionim procesima XX veka*, ured. Latinka Perović, M. Obradović, D. Stojanović (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 1994), 47.

Jugoslavije, okupljena oko časopisa *Nova Evropa*,²⁵⁴ osećala je ozbiljnost situacije i sačinila program socijalnih i političkih reformi kojim je trebalo da se podigne nivo života u Jugoslaviji, držeći pritom na umu konkretne okolnosti u kojima se program morao ostvariti. Smatrali su da su "surove i sirove naravi" jugoslovenskih naroda glavna prepreka civilizovanom životu. Polazište njihovog programa reformi je većinsko, seljačko stanovništvo Jugoslavije, dopunjeno drugim "radnim slojevima"- inteligencijom i najamnim radništvom. Njihov pristup je bio evolucionistički, pod jakim uticajem Tomaša Masarika, i zasnivao se na postepenim, pažljivo planiranim, ekonomskim, političkim i kulturnim reformama koje odgovaraju potrebama "proizvodnih klasa".

Autori koji su se okupljali oko *Nove Evrope*, imali su zajednički cilj; izvođenje modernizacije uz minimalne ljudske troškove i maksimalan profit u ekonomskom, socijalnom i kulturnom pogledu. Imali su i viziju "novih ljudi", visokih moralnih standarda, sposobnih za istrajan i težak rad.²⁵⁵

Rasprave o začaranom krugu razvoja utihnule su pod pritiskom moćne kampanje "novog ekonomskog kursa", dolaskom Milana Stojadinovića na čelo Vlade. Njegova "nova ekonomska politika", bila je u znaku sve veće intervencije države u privredi, što se istovremeno dešavalo u mnogim drugim evropskim zemljama. Podrazumevala je širenje državnih preduzeća, posebno u namenskoj industriji, mere javnih radova i težnju ka autarhičnosti u odbrani zemlje. Ona je takođe sadržala umerenu deflacionu politiku koja uključuje smanjivanje plata činovnicima, umerene zaštitne carine u funkciji podsticanja industrije, kao i stabilizovanje poljoprivrednog prihoda putem otpisivanja seljačkih dugova.²⁵⁶ Državna propaganda je bila fokusirana na promociju industrije. Medijskim tehnologijama koje su tada bile dostupne, javnosti su upućivane poruke; "Budućnost

²⁵⁴ *Nova Evropa*, časopis za sva društvena pitanja, izlazio u Zagrebu od 1920, do 1941. godine, u početku triput, a na kraju jednom mesečno. Izdavač i urednik bio je Milan Ćurčin. God. 1921–23. Uz Ćurčina, kao urednici su bili navedeni L. Popović i M. Kostrenčić. Pokrenut je po uzoru na časopis *The New Europe* (1916–20) R. W. Seton-Watsona, kao glasilo stranački formalno neangažovanih liberalnih intelektualaca. Štampan latinicom i ćirilicom, odlikovao se naglašenim društveno-političkim angažmanom u duhu ideje integralnog jugoslovenstva. Književnosti je bio posvećen manji deo časopisa. U prvim godinama izlaženja okupio je velik broj saradnika, naučnika i književnika. <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=44197>, pristupljeno 08.08.2016.

²⁵⁵ "Još nismo naučili da radimo", piše Masarik. "Pokušavamo da prebacimo svoj posao na tuđa ramena. Još smo robovi i goniči robova. i još više – varvari smo. Želimo uzbuđenje, ne rad. Uživamo u uzbuđljivim sportovima, računajući i revoluciju." (...) "Rad, istinski rad je, ponavljam, sitan, neznatan, svakodnevni rad. Baš kao što se prava nauka bavi najobičnijim pojavama, pravi radnik je čovek koji zna kako da obavi sitni, obični, nužni rad, i voljan je da to čini." (...) "Utopizam se savladava u svakodnevnom radu. Radom može da se savlada i revolucionarstvo." (...) "Zaista, modernog, progresivnog čoveka možeš prepoznati po njegovoj marljivosti. Istinski moderan čovek je težak i marljiv radnik." Mira Bogdanović, "Modernizacioni ...", 48, prema: "Masaryk on Marx: An Abridged Edition of T.G. Masaryk, *The Social Question*", Philosophical and Sociological Foundation of Marxism, Lewisburg, 1972, 348-349.

²⁵⁶ Nikola Vučo, *Državna intervencija u privredi: Istorijski razvoj* (Beograd: Savremena administracija, 1975), 99.

Jugoslavije leži u njenoj industrijalizaciji", ili "Jugoslovenska industrija uposluje preko 300.000 radnika. Oni su najveći potrošači poljoprivrede"...

U međuratnom periodu, takođe se polemise o karakteru nacionalne kulture i pravicima društvenog razvoja novostvorene zajedničke države. Slobodan Jovanović, koji je kasnije, u svojim poznim tekstovima, obrađivao pojam poluintelektualca i fenomen nepostojanja kulturnog obrasca u Srbiji i Jugoslaviji²⁵⁷, video je u seoskom stanovništvu "predohranu protiv jednostranosti i nastranosti industrijske varoške kulture koja mehanizira život i rađa onaj suviše prozaičan i racionalan pogled na svet, koji se naziva čiftinskim duhom". Poput taranista u Rumuniji, Jovan Dučić je smatrao da "porastom gradova i prirastom inteligencije, taj tvorački genije sela i seljaka lagano iščezava".²⁵⁸ Bez ambicije da se ocenjuje tačnost ovakvih zapažanja, nesporno je da faktor seljaštva, širenjem industrijalizacije i migracijskih procesa prema gradovima, postepeno postaje irelevantan činilac u raspravama na temu razvoja. Takve tendencije su primetne u svim zemljama jugoistočne Evrope, gde su političke stranke sa prefiksom "seljačka" sve ređe, ili im se smanjuje broj pristalica. Opciji da selo bude osnova ekonomskog i društvenog razvoja, temelj države i garant opstanku tradicije u izvornom obliku u odnosu na razne vesternizujuće težnje, završni udarac zadale su ideološki ostrašćene vlasti u socijalizmu, iznoseći kao apsolutni prioritet "industrijalizaciju i elektrifikaciju" a ne "seljačko pitanje".

3.4. Institucionalni preobražaji u procesima modernizacije

Za zemlje jugoistočne Evrope, uopšteno se može reći da su gradile svoje institucije u nepovoljnim geopolitičkim okolnostima, ometane u razvojnim težnjama od spoljnih i unutrašnjih faktora. Narodi Balkana su bili u ovom periodu izloženi razvojnim diskontinuitetima u vidu dva balkanska i dva svetska rata, kao i čestim ograničenim vojnim sukobima na svojim teritorijama. Osim toga, niska startna pozicija, oličena u visokom procentu ruralnog stanovništva, sa simboličnim brojem pismenih, bez infrastrukture i većih gradova, kao i bez industrije koja bi generisala napredak, svakako je ometajući faktor koji mnoge od ovih zemalja nisu uspele da prevaziđu do savremenog doba, posebno ako se ovaj kompleks problema posmatra komparativno,

²⁵⁷ Slobodan Jovanović, *Kulturni obrazac* (Beograd: Stubovi kulture, 2009)

²⁵⁸ Predrag Marković, "Teorija ...", 27-28.

u odnosu na razvijene zemlje Zapada koje su u međuvremenu dodatno napredovale. Pojedini autori zato ukazuju da je dvadeseti vek usporio proces modernizacije država na Balkanu do te mere da se u njima još uvek ne može primenjivati teorija refleksivne modernizacije, zato što tekući modernizacijski proces nije komplementaran u životnim sadržajima sa ciljevima i ritmom tog procesa u visokorazvijenim zemljama.

U srednje i jugoistočnoevropskim državama, razvoj modernizacije bio je usporen i zbog toga što je, u odnosu na najrazvijenije zemlje bio opterećen velikim unutrašnjim i spoljnim političkim razmiricama, nedostatkom stabilnih ekonomskih sistema i privatne inicijative u ekonomskom razvoju države, kao i mnogim manjkavostima obrazovnih sistema. Na značajno usporavanje procesa modernizacije, odnosno usporenost u institucionalnom preobražaju ovih društava, uticala je činjenica da je te procese kočila i marginalizacija pojedinih geografskih prostora, učvršćena velikim delom u doba nastajanja nacionalnih država u 19. veku. Države Balkanskog poluostrva su imale takvu vrstu problema, ne samo zbog svoje tegobne istorije i negativnog učinka u pogledu komplementarnosti modernizacijskog procesa sa razvijenim državama, nego i zbog načina na koji im je pristupano, odnosno, kako ističe Vesna Goldsvorti, "zbog svog, realno, višestruko marginalnog položaja".²⁵⁹

Život pod tuđinskom upravom, odnosno fizičko postojanje naroda u okviru tuđe države, ne mora da znači život bez sopstvenih institucija. Pre nastajanja nacionalnih država na Balkanu, narodima koji će kasnije raditi na formiranju i unapređenju svojih državnih struktura, omogućile su opstanak i očuvanje identiteta one ustanove koje danas vidimo kao deo nacionalne tradicije. Prepoznavanju takvih institucija može da pomogne jedna od mogućih definicija, koja određuje pojam institucije kao socijalnu ustanovu, odnosno sistem međusobno povezanih normi u svrhu zadovoljavanja suštinskih ljudskih potreba na konvencijski regulisan način.

Hrvatski leksikon definiše instituciju kao "ustanovu koja deluje u skladu sa strukturalnim funkcijama društva, u okviru normi ili običaja".²⁶⁰

*Hrvatska enciklopedija*²⁶¹ objašnjava da te norme (običaji), "određuju načine rešavanja ključnih problema s kojima se susreću članovi društva i koji jamče da će se bazične društvene aktivnosti odvijati na kontinuiran, standardizovan i predvidiv način".

U *Političkoj enciklopediji*, može se naći tumačenje prema kojem je pojam institucije,

²⁵⁹ Sanja Šuljagić, "Osnove ...", 347.

²⁶⁰ <http://www.hrleksikon.info/definicija/institucija.html>, pristupljeno 10.08. 2016.

²⁶¹ <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=27550>, pristupljeno 30.07. 2016.

odnosno ustanove, definisan kao "celokupnost načina mišljenja, osećanja i delovanja koje individua nalazi unapred ustanovljene i čije se prenošenje obavlja vaspitanjem". Navedeno je i tumačenje Talkota Parsonsa, odnosno savremene američke sociologije, da institucije treba shvatiti kao "kompleks ustanovljenih društvenih uloga", ili "usvojen i stabilizovan način obavljanja neke aktivnosti u društvu". Po *teoriji institucionalizma*, i država je shvaćena kao ustanova. To implicira ideju zajedničkog delovanja, organizaciju i vlast koje omogućuju samo to delovanje.²⁶²

Osnovna institucionalna sfera u društvu je porodica. U tradicionalnim balkanskim društvima, nezaobilazni su neki od oblika proširene porodice, od kojih je najpoznatija srpska zadruga. Segmentarna društva, kako ih vidi Holm Zundhausen, pozivajući se na Dirkema, činila su osnovu starobalkanskog društvenog poretka van gradova, uživajući autonomiju na lokalnom nivou, ne priznajući nikakvu institucionalizovanu vlast u svojoj sredini.²⁶³ To ne znači da odnose unutar zajednice nisu rešavala na osnovu autentičnih ustanova baziranih na običajnom pravu, popunjavajući tako prostor između državne i privatne sfere. Ustanove segmentarnih društva opstajale su paralelno sa etabliranjem regularnih državnih ustanova, ostvarujući veoma često značajan uticaj na procese koje pokreće država.

Entiteti koji su se izborili za sopstvenu državu, evoluiraju iz običajnih institucija, razvijajući pravno regulisane institucije raznih profila - ekonomske, političke, obrazovne ili kulturne, menjajući vremenom njihovu formu i način funkcionisanja, najčešće kroz procese modernizacije kojima su ova društva težila, uglavnom primenjujući u tim nastojanjima evropski model, paralelno sa otporom pojedinih socijalnih slojeva ili polemikama u intelektualnoj javnosti.

U procesima političke modernizacije, institucije istočnoevropskih država prošle su različite puteve, od svojih početnih, imitativnih faza, do nivoa ozbiljne izgrađenosti ili, u drugim slučajevima, do ozbiljnog derogiranja demokratije, u onim društvima čiji su politički sistemi u međuratnom periodu skliznuli u diktaturu i fašizam.²⁶⁴

Od samih početaka modernizacije, politika je u perifernim društvima glavni pokretač razvoja, što stvara i održava jednu vrstu paradoksa. U Srbiji, na primer, čiji je razvoj

²⁶² *Politička enciklopedija*, (Beograd: Savremena administracija, , 1973), 345.

²⁶³ Segmentarna društva (za razliku od kompleksnih), su malo izdiferencirane, brojčano i teritorijalno pregledne zajednice, na primer u formi seoskih zajednica, plemena ili manjih rodbinskih zajednica, u kojima svako (ili gotovo svako), poznaje svakoga. Zajedničko poreklo ili srodstvo (u agnatsko-petrlinarnoj liniji, s odgovarajućim kultom predaka), čine osnovu društvene organizacije. Holm Zundhausen, *Istorija ...*, 49.

²⁶⁴ Vlada Aleksandra Cankova u Bugarskoj 1923-1926, "Obznana" 1920. i šestojanuarska diktatura 1929. u Jugoslaviji, Mikloš Horti u Mađarskoj posle pada Mađarske sovjetske republike 1919, Nacional-legionarska Rumunija, general Jon Antonesku i "Gvozdena garda", "beli teror" kao "odgovor" na "crveni teror".

karakterističan za okruženje, većina zapadnih ideja i pokreta pojavila se pre nego što su uopšte nastale odgovarajuće institucije, pa čak i društveni slojevi. Liberalizam se kao ideja i pokret pojavio pre nastanka građanske klase, socijalizam pre pojave radništva, a nacionalizam pre početka širenja masovne pismenosti. U političkom smislu, primećuje istoričarka Dubravka Stojanović, Srbija i ostale balkanske zemlje koje su sledile modu liberalizma, nisu zaostajale za svojim zapadnim uzorima, ali postoje tumačenja po kojima su balkanski parlamentarizmi s kraja 19. i početkom 20. veka bili puka fasada koja je skrivala autoritarnu vlast vladajuće stranke i uskog sloja dvorske kamarile.²⁶⁵

Istraživanja bugarske istoričarke Dijane Miškove, pokazuju ipak da je uvođenje parlamentarizma u politički život mladih balkanskih nacija delovalo modernizatorski, da su parlamentarne institucije svojim formalnim okvirom i pravilima uspevale da menjaju politički mentalitet i političku kulturu. I pored jakih recidiva tradicionalne prakse. Modernizacijska uloga parlamentarnih institucija u balkanskim zemljama uporediva je sa sličnim procesima u drugim krajevima Evrope a razlike u početnim fazama političkog razvoja između Balkana i Evrope bile su neuporedivo manje nego što je to bio slučaj sa ekonomskim razvojem tih područja.²⁶⁶

Komparativni pristup u proučavanju dometa institucionalnih preobražaja, u procesima modernizacije balkanskih društava, doveo bi svakako, do različitih zaključaka, s obzirom na postojanje mnoštva specifičnosti. Na stepen i dinamiku usavršavanja postojećih institucija, odnosno približavanja idealu da što efikasnije i produktivnije služe svojoj svrsi, uticale su mnoge istorijske, geopolitičke i druge okolnosti. Rezultat tih nastojanja je činjenica da su sve balkanske države relativno brzo formirale mrežu institucija u strukturi političkog sistema i demokratije, u sferi ekonomije, kao i na polju društvenog života. Važno je naglasiti da u proučavanju procesa modernizacije treba osim državnog segmenta pratiti nastajanje i doprinos civilnog sektora koji se najpre javlja u vidu raznih građanskih udruženja i organizacija. Obuhvat delovanja civilnog sektora bio je veoma širok, od humanitarnog rada, zadužbinarstva, promovisanja knjige i čitališta, do raznih radničkih, sportskih i sindikalnih udruženja, kao i onih inicijativa koje su direktno uticale na brže uvođenje i usvajanje novih tehnologija i praksi.

Institucionalne preobražaje balkanskih država u procesima modernizacije, svakako je

²⁶⁵ Dubravka Stojanović, "Nekoliko osobina procesa modernizacije u Srbiji početkom 20. veka", ur. Hans-Georg Fleck, Igor Graovac, u *Dijalog povjesničara/istoričara*, 2/2, (2000): 135-149.

²⁶⁶ Diana Mishkova, "Modernization and Political Elites in the Balkans before the First World War", *East European Politics and Societies*, 9.1 (1995): 63-89.

nemoguće detaljno prezentovati u okviru jednog naslova, ili čak u okviru posebnog istraživanja, obzirom na obim i obuhvat teme po širini i dubini. Ovde je važno istaći da je taj proces evidentan i da je bio različit u svakoj državi ponaosob, u smislu dinamike nastajanja novih, modernih institucija, u smislu njihovog kvaliteta i efikasnosti, kao i njihovog modernizacionog učinka. Ako je kod modernizacije najvažnije u kojoj meri je poboljšala kvalitet života ljudi u svim svojim pojavnim oblicima, onda se rezultati modernizacionih nastojanja mogu najsažetije predstaviti egzaktnim pokazateljima.

Naravno, uvek treba imati u vidu da je precizno poređenje među zemljama Balkana kao i pojedinih oblasti unutar samih država uslovljeno postojanjem parametara koji bi bili korišćeni. Problem je još veći ako se kao celina evropske periferije posmatra cela jugoistočna Evropa, budući da postoje drastične razlike između njenih severnih i južnih delova. Takođe, ne mogu se neposredno porediti dostignuća periferijskih zemalja sa zemljama jezgra, jer su neke od mladih država ostvarile razvojne zaostatke od čak jednog veka ili duže. Preciznije, nemoguće je odrediti razdoblje u kojem su, na primer, Holandija ili Engleska bile na istom ili sličnom nivou razvoja u odnosu na Bugarsku, Srbiju ili Grčku međuratnog perioda.

Tako je udeo seljaka u proizvodnji iz primarnog sektora u Grčkoj padao zanemarljivo malo, sa 64% u 1910. godini, na 57% četiri decenije kasnije. Sekundarni i tercijarni sektori u toj zemlji, porasli su za isti period svega 3%, sa 13 na 16 procenata. U svim zemljama jugoistočne Evrope, sve do polovine 20. veka, poljoprivredna gazdinstva su osnov ekonomije a prihod koji odbacuje industrija prema ukupnoj strukturi nacionalne produkcije, kreće se od 18 do 27 posto u odnosu na Veliku Britaniju. Učešće radne snage u poljoprivredi iznosilo je u zemljama jugoistočne Evrope 82 do 88% u 1860. godini a u 1910. godini 64 do 75%.²⁶⁷

Grčka je u poluvekovnom periodu od 1860. do 1910. godine imala sa ostvarenih 2,62% veću prosečnu godišnju stopu rasta BDP od proseka svih evropskih zemalja. Na nivou evropskog proseka od 1,88% bila je Rumunija, dok su Srbija i Bugarska bile manje uspešne, sa 1,58%, odnosno 1,38%. Prosečna godišnja stopa rasta BDP po glavi stanovika, bila je, međutim, niža u svim zemljama jugoistočne Evrope i kretala se u rasponu od 0,50% do 0,86%, dok je prosečna stopa za Evropu u celini iznosila 0,96%.

²⁶⁷ Stergios Babanasis, "Long-Term Economic Development Trends In South-Eastern Europe 1850-2003", *South Eastern Europe Journal of Economics* 1 (2003): 32.

Izraženo u američkim dolarima, BDP po glavi stanovnika, rastao je od 1860. do 1910. godine stopom od 61% u razvijenim evropskim zemljama, u Srbiji 28%, Bugarskoj 31%, Grčkoj 41%, Rumuniji 53%, a u Austro-Ugarskoj 63%. To je značilo da je u 1850. godine, u Evropi ostvaren BNP od 283 dolara po stanovniku, Srbija je imala 220 dolara, Grčka 215, Bugarska 210, Rumunija 190 a Rusija 175 dolara po stanovniku. U 1913. godini, neposredno pred Prvi svetski rat, ostvareni BNP u Evropi iznosio je 534 dolara, Austro-Ugarskoj 498, Srbiji 284, Grčkoj 322, Bugarskoj 263, Rumuniji 336, i Rusiji 326 USD. Procentualno uzev, najveći pad, po ovom pregledu, vidi se kod Bugarske (sa 74 na 49 posto u odnosu na početnu godinu od evropskog proseka, zatim Srbije sa 78 na 53 procenta, i Grčke, od 76 na 60 odsto).²⁶⁸

Takođe je i stanje pismenosti u ovim državama, kao jedan od mogućih indikatora, i dalje neujednačeno. U Čehoslovačkoj se duži niz godina broj nepismenih kretao oko 4%, jer je u Češkoj iznosio jedan procenat a u potkarpatskom delu 31%. Nepismenost u Jugoslaviji bila je na nivou proseka od 45%, ali uz značajna regionalna odstupanja, jer je u Dravskoj banovini iznosila 7% a u Vrbaskoj 73%. Albanija je imala procenat nepismenih između 65 i 75 posto. Rumunija i Bugarska su stajale bolje od Jugoslavije a Španija i Portugalija lošije, sa 46 do 63 procenata odraslog stanovništva koje ne čita i piše.²⁶⁹ U istočnoevropskim zemljama, fenomen "političkog preduzetništva" učinio je ovaj problem još ozbiljnijim jer oskudni ljudski resursi u obrazovanim ljudima nisu funkcionalno korišćeni. Mnogi su, zbog deficita pismenih bili zaposleni u državnoj službi, često sa nameštenjima mimo svoje struke. Istovremeno, obrazovni sistem je pripremao daleko manje inženjera od realnih potreba, što nije važno za pravnike i studente na humanističkim naukama, kojih je bilo najviše.

Disperzija industrijskih preduzeća u pojedinačno posmatranim državama, i oblastima unutar nacionalnog privrednog prostora, takođe pokazuje neujednačeni stepen razvoja. U Mađarskoj je 70% akcionarskih društava bilo u regionu velike Budimpešte, u Bugarskoj je skoro 40% industrije u Sofiji, dok je u Jugoslaviji 54% industrije u Sloveniji i Hrvatskoj, 19% u Vojvodini i 8% u Beogradu.²⁷⁰

Razvoj infrastrukture je takođe uzročno-posledično povezan sa unapređenjem institucija u društvu, i jedan je od glavnih indikatora razvoja. U zemljama jugoistočne Evrope, infrastruktura je

²⁶⁸ Isto, 20.

²⁶⁹ Predrag Marković, "Teorija ...", 30. Prema: D. Kirk, *Europe's population in The Inerwar Years*, Geneva, 1946, 263-277.

²⁷⁰ Isto, 31. Prema A. Teichova, "Industry", *The Economic History of Eastern Europe 1919-75*, ed. M.C. Kaser & E. A. Radice, (Oxford: Clarendon Press, 1986): 222-323.

počela da se razvija tokom druge polovine 19. veka i u stalnom je zaostatku za razvijenim delovima evropskog kontinenta. Dužina pruge u Grčkoj porasla je od 1860. do 1914. godine sa 200 na 1600 kilometara, dok se u Mađarskoj udesetostručila, sa 2.200 na 22.000 kilometara. U Rumuniji se početkom Prvog svetskog rata raspolagalo sa 3.500 kilometara železničke mreže u odnosu na 300 kilometara u 1860. godini. U Srbiji, broj kilometara pruge porastao je u istom periodu sa 300 na 1.000 a Bugarskoj sa 200 na 2.100 kilometara. Razvijene evropske zemlje pokrile su jednim kilometrom pruge, pred kraj ovog perioda, površinu od 10,14 kvadratnih kilometara. Taj odnos je daleko najnepovoljniji bio u Srbiji (51,21km²), zatim Bugarskoj (49,89 km²), Grčkoj (41,74 km²) i Rumuniji (37,66 km²).²⁷¹

Iz statističkih podataka koji su solidna polazna osnova za promišljanje o stanju pojedinačnih država i ekonomija, kao i o regionu Balkana u vidu neprekinutog prostora evropske periferije, proizilazi zaključak koji, na prvi pogled, sadrži jednu protivrečnost.

Institucionalni preobražaji u novim balkanskim državama koje su stekle nezavisnost od Osmanskog carstva, dokaz su radikalnog napretka u odnosu na rudimentarnu fazu stvaranja institucija. Iako nisu na najvišem mogućem nivou, institucije ovih država i naroda su izgrađene, one postoje i funkcionišu. Modernizacioni učinak novih nacionalnih uprava je evidentan, posebno ako se uvažavaju mnoge otežavajuće okolnosti koje su postojale u tom periodu.

S druge strane, institucionalni preobražaj u novim balkanskim državama, koje su kao nezavisne nacionalne države okrenute Evropi, njenim vrednostima i stilu života, skroman je i nedovoljan u smislu pokazane efikasnosti. Za period jednog veka, razlika između razvijenih zapadnih država i novih balkanskih država, nije značajno smanjena, nego je povećana.²⁷² Osim faktora diskontinuiteta kojima je balkanska istorija obilovala, na loš učinak u segmentima infrastrukture, industrijalizacije, obrazovnog i zdravstvenog statusa naroda, najviše su uticale nekompetentne državne uprave čiji potencijali su bili nesrazmerni u odnosu na status koji su imale.

²⁷¹ " U proceni uticaja navedenih promena, moramo uzeti u obzir neke osobenosti. U Grčkoj, na primer, došlo je do snažnog razvoja pomorske trgovine zbog geografskog položaja i tredicije zemlje. Kapacitet grčke trgovačke pomorske flote rastao je od 110.690 bruto registarskih tona u 1840. godini na 1.001.116 tona u 1914. Do 1-304.000 tona u 1950. godini." Stergios Babanasis, "Long-Term ...", 35-36.

²⁷² Najrazvijenije zemlje su, gledano po nacionalnom dohotku po glavi stanovnika 1750. godine bile 1,8 puta bogatije od najsiromašnijih, do 1860. postale su pet puta bogatije, do 1913. deset puta, do 1950. 18 puta, do 1977. 29 puta. Danas raspon između najrazvijenije i najsiromašnije zemlje na svetu može iznositi i 59 puta. Stephen K. Sanderson, *Social Transformations: A General Theory of Historical Development* (Oxford UK, Cambridge USA: Blackwell,1995): 203, 215.

4. EVROPEIZACIJA INSTITUCIJA I VITALNIH PROCESA U NOVOJ SRPSKOJ DRŽAVI

4.1. Istorijski kontekst

Predispozicije za razvoj srpskog naroda u okviru nove nacionalne države tokom 19. i 20. veka, stvarane su ranije, u dužem vremenskom periodu i u različitim političkim, ekonomskim i kulturnim okolnostima. Život u dve različite carevine, Habzburškoj i Osmanskoj, odnosno dva civilizacijska sklopa koji se razlikuju politički, ekonomski i kulturno, razvio je značajne razlike u profilima pripadnika istog naroda. Mada su nastajali ranije, prvi modernizacijski potencijali kod Srba masovnije su razvijeni posle revolucije 1848. godine, kojom su, umesto srušenog feudalnog poretka otvorene mogućnosti izgradnje građanskog društva na kapitalističkim osnovama u zemljama Habzburške monarhije. Iako u senci uspona vladajućeg nemačkog i mađarskog elementa, Srbi u habzburškim zemljama su bili deo tog modernizacijskog talasa.

Civilizacijske razlike između dva dela istog naroda, postaju u takvim okolnostima još veće. Istorijske okolnosti uticale su da se tokom 18. veka, među Srbima koji su živeli u severozapadnim pokrajinama Osmanske imperije, u pogledu društvene organizacije učvrsti ruralni, tradicionalni socijalni model, koji je pokazivao tek naznake socijalne stratifikacije. Nasuprot tome, među Srbima koji su od vremena Velikog bečkog rata (1683-1699) živeli u Habzburškoj monarhiji, bilo je jasno izraženo društveno raslojavanje, pojavilo se građanstvo, razvijana je građanska kultura i formirane su društvene elite. Usled toga se centar političkog i društvenog razvoja srpskog naroda tokom 18. veka izmestio ka severu, ka Austriji.²⁷³ Tada je srpsko društvo zahvatio prvi talas socijalne i kulturne modernizacije, ističe Miroslav Jovanović u tekstu svog istraživanja o srpskim građanskim tradicijama 18. veka. On dalje navodi da je izbijanje srpskih revolucija 1804. i 1815. godine unelo potpuni preokret u dotadašnji društveni razvoj. Revolucije su u prvi plan izbacile ruralno srpsko stanovništvo iz Turske. Ono je preuzelo ulogu političkog predvodnika što je uticalo na to da se gravitacioni centar daljeg društvenog razvoja srpskog naroda premesti na jug. Istorijski razvoj u 19. veku potpuno je potvrdio taj preobražaj.

²⁷³ Miroslav Jovanović, "Nasleđe 'više klase', odraz društva u srpskom književnom, kulturnom i naučnom nasleđu 18. veka (Prilog proučavanju srpskih građanskih tradicija 18. veka)", *Godišnjak za društvenu istoriju* 1-3 (2002): 8.

U sporu dva apriorno suprotstavljena kulturna koncepta, građanskog koji je bio utemeljen među "habzburškim Srbima", i narodnjačkog, koji su simbolizovali "gunj i opanak", pobedio je ovaj drugi. Građanski kulturni koncept se formirao pod opštim evropskim kulturnim i intelektualnim uticajima, a njegov nosilac je bio tanki društveni sloj srpskog gradskog i varoškog stanovništva u okviru Habzburške monarhije. Narodnjački koncept kulture, koji je zagovarao Vuk Karadžić, bazirao se na usmenoj tradiciji srpskog sela i kao takav bio je bliži dominantnoj većini stanovništva. Romantičarski mit da je velika prednost što se jezik srpske kulture zasniva na govoru najmanje kulturnih predstavnika srpskog naroda, odnosno nepismenih ljudi nastanjenih u selima²⁷⁴ u određenoj meri je negativno uticao na ionako nisku startnu poziciju mlade srpske države koja je nastojala, kao i sva balkanska društva u 19. veku, da pokrene modernizacijske procese, kako bi se uključila u porodicu evropskih naroda.

Jedan od najvećih problema u takvom društvu, čija se kulturna osnova bazira na usmenoj tradiciji, za razliku od Srba u Habzburškoj monarhiji koji su zahvaljujući promišljenoj politici crkve sistematski radili na školovanju omladine, bila je pismenost stanovništva. Posle sticanja autonomije unutar Osmanske imperije, pa sve do potvrđivanja nezavisnosti na Berlinskom kongresu, Srbija je zemlja u kojoj skoro celokupno stanovništvo živi u selima (1834. godine 93,15%, a 1874. - 89,74%), dok u "varošicama", pa i u najvećem broju "varoši", preovlađuju seoska obeležja. Stanovništvo se bavi izrazito dominantno poljoprivredom na tradicionalan način, ne samo na selu već, često, i u varošima. Zemljoradnja je niskoproduktivna, na malim parcelama, a stočarstvo ekstenzivno. Među nepoljoprivrednim stanovništvom dominiraju zanatlije i njihove kalfe i šegrti (s oblicima rada, i esnafskim organizacijama, na predindustrijskom razvojnom stadijumu), zatim trgovci i činovnici.²⁷⁵ Nepovoljna socijalna struktura ostala je još dugo konstanta u Srbiji. U 1887. godini postotak poljoprivrednog stanovništva je pao na 87,51 posto a 1884. bio je 84,11 procenata.²⁷⁶

Smanjenje ruralnog segmenta za 10% tokom pola veka, nije popravilo razvojne potencijale države s obzirom na sveopštu nepismenost na selu. Tako je broj pismenih seljaka 1866. godine iznosio 1,6% (varošana 26,7%). Deset godina kasnije, broj pismenih seljaka je porastao više nego dva puta, na 3,7% (varošana 33,7%). U 1884. godini, pismenih je u selima bilo i dalje malo, 6,4%

²⁷⁴ Milka Ivić, *O Vukovom i "vukovskom" jeziku* (Beograd: Biblioteka XX vek, 1997), 35-36.

²⁷⁵ Bojana Miljković - Katić, *Struktura gradskog stanovništva Srbije sredinom XIX veka* (Beograd: Istorijski institut: Službeni glasnik, 2002), 85-165.

²⁷⁶ Nikola Vučo, *Raspadanje esnafa u Srbiji, II* (Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 1958), 186, 187.

a u varošima 43,7%. U proseku, tokom ovih dvadeset godina, procentualni odnos pismenih u odnosu na broj stanovnika kretao se od 4,2 do 11%, ili u apsolutnim brojevima od 50.796 do 177.000 pismenih.²⁷⁷ Relativno visok procenat pismenih u varošima u odnosu na date uslove ne znači mnogo, jer u 1887. godini, od 23 naselja u Srbiji sa statusom grada svega su tri imala više od 10.000 stanovnika (Beograd 34.864, Niš 16,178 i Leskovac 10.870), dok su neki bili sasvim mali, sa oko 3.000 stanovnika (Čačak)²⁷⁸. Ovako nepovoljnu razvojnu osnovu, Srbija je pokušavala da prevaziđe planskim, sistematskim školovanjem talentovane dece u inostranstvu, što je kasnije dalo vidljive rezultate u smislu stvaranja tankog sloja inteligencije i razvijanja sistema obrazovanja. Broj osnovnih škola u Srbiji, tako je povećan sa 274 u 1855. na 936 u 1900. godini, sa preko 100.000 đaka u njima.

Napori države da pomogne izgradnju kapitalizma i stvori nacionalno tržište, ometali su mnogi faktori. U 1864. godini donet je *Zakon o javnim suvozemnim putevima*, u 1873. i 1898. zakoni po ugledu na mađarsko industrijsko zakonodavstvo kojima je trebalo da se domaćoj industriji omoguće olakšice.²⁷⁹ Od 1843. do 1900. godine trgovački promet u Srbiji se povećao sedam puta, ali je deo Austro-Ugarske u srpskom uvozu iznosio 80 posto, čime je otvaran put apsolutnoj podređenosti lokalne industrije austrijskom i nemačkom kapitalu kao što je to već postignuto u Hrvatskoj i Sloveniji (u sastavu Austro-Ugarske). Drugu polovinu 19. veka u Srbiji obeležio je agrarni status quo. Zakonska odredba iz 1873. godine da seljak od svoje zemlje ne može prodati minimum od šest jutara, ulazila je u okvir politike vlade da seljačka domaćinstva sačuva od propasti. Međutim, Srbija je tim merama pretvorena u kraljevstvo malih posednika. Naročito u periodu od 1860. do 1870. godine, počeo je da prevlađuje inokosni oblik seljačkog poseda, dok su porodične zadruge propadale kao i u ostalim delovima južnoslovenskih zemalja.²⁸⁰

Sporost u razvoju kapitalističke privrede u Srbiji vidi se i u nepostojanju minimalnog broja bankarskih i kreditnih zavoda. Srbija tek 1835. godine uvodi porez u novcu a 1868. počinje da kuje nacionalnu monetu. Do 1862. godine nema organizovanog novčanog zavoda. "Prva srpska banka" osnovana u Beogradu 1869. godine, sa polovinom mađarskog kapitala i direktorom Nemcem koji nije znao srpski jezik, nestala je kao posledica finansijskog kraha u Beču 1873. Tek desetak godina kasnije, praktično počinje da nastaje finansijsko tržište u Srbiji. Pišući o profilima južnoslovenskih

²⁷⁷ Vladimir Karić, *Srbija. Opis zemlje, naroda i države* (fototipsko izdanje), (Niš: Medivest KT, 2015), 253.

²⁷⁸ Milorad Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije 1790-1918*, II (Beograd: Prosveta, 1989), 61.

²⁷⁹ Mijo Mirković, *Ekonomska historija Jugoslavije*, (Beograd: Kultura, 1985), 277.

Milorad Ekmečić, "Profili društva u drugoj polovini XIX veka, u: Ivan Božić i dr., *Istorija Jugoslavije* (Beograd: Prosveta, 1973), 289.

društava u 19. veku, Milorad Ekmečić zaključuje da ona imaju zajedničku tendenciju tokom 19. a delom i 20. veka - stvaranje zajednica agrarne prenaseljenosti sa malim varošima i slabim ekonomijama koje počivaju na tankom kapitalu iscedenom sa sela. Za razliku od Srbije kao samostalne države, ili Hrvatske u sastavu Austro-Ugarske, jedino je Slovenija (bez državne samostalnosti) počela da se otkida sa agrarne pupčane vrpce za koju su druge oblasti ostale beznadežno vezane.²⁸¹

U ovom istorijskom periodu, s obzirom na unutrašnje prilike i spoljnopolitičke okolnosti, središnja uloga državnog aparata u Srbiji bila je neizbežna. Olga Popović Obradović formulisala je uzroke državne dominacije u okolnostima da je Srbija "... u razdoblju od 1903. do 1914. godine sve vreme provela ili u stanju rata ili pripremajući se za rat. Ovde, nije reč samo o oružanim sukobima već je za ekonomski razvoj Srbije izuzetno važnu ulogu odigrao i carinski rat s Austrijom, za koji je preduslove postavila dinastička promena 1903. godine."²⁸²

Istorijski kontekst nije bio povoljan za Srbiju i njen razvoj ni pre Majskog prevrata. Seljački ustanak u Hercegovini 1875. godine, izazvan činjenicom da je balkanska Turska bila poslednje uporište feudalizma u Evropi, proširio se veoma brzo na Bosansku Krajinu, Novopazarski sandžak i oblast nastanjenu Vasojevićima, čime je privremeno bio prekinut kopneni put između Carigrada i Bosne. Srbija nije mogla da ostane po strani, bez obzira na bojazan da bi u slučaju ratnog poraza mogla da izubi autonomiju prema Turskoj. Slabo naoružana i nespremna, posle nekoliko meseci ratovanja pretrpela je poraz, prošavši bez gubitka teritorije zahvaljujući diplomatskoj intervenciji Rusije. Godinu dana kasnije, došlo je do velikog ustanka u Bugarskoj koji je brzo ugušen uz najsurovije zločine turske vojske i neregularnih trupa. Slično je bilo u Makedoniji.

U proleće 1877. godine, u jeku rusko-turskog sukoba, ruska ofanziva kod Plevne je zaustavljena posle čega je Rusija pozvala Srbiju da uđe u rat, iako je na početku Velike istočne krize savetovala Srbiji da ostane uzdržana. Ovoga puta, reorganizovana srpska vojska ratovala je mnogo uspešnije napredujući duboko na Kosovo posle zauzimanja Niša, Pirota i Vranja. Kao posledica dogovora Rusije sa Austro-Ugarskom da ne osporavaju jedna drugoj kontrolu nad moreuzima, Bosforom i Dardanelima, odnosno okupaciju Bosne i Hercegovine, usledila su dva ozbiljna udarca na spoljnopolitičke interese Srbije. Jedan je bio potpisivanje mirovnog ugovora u

²⁸¹ Milorad Ekmečić, "Profili ...", *Istorija Jugoslavije* (Beograd: Prosveta, 1973), 290.

²⁸² Olga Popović-Obradović, "Vojna elita i civilna vlast u Srbiji 1903–1914. godine", u: *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*, ur. Latinka Perović (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 1994), 204.

San Stefanu 3. marta 1878. godine, čime je Bugarska dobila znatna proširenja na račun ratnih tekovina Srbije. Drugi je usledio okupacijom Bosne i Hercegovine, i posle tri decenije, 1908. godine, aneksionom krizom.

Svega nekoliko meseci posle potpisivanja Sanstefanskog ugovora, Berlinskim kongresom koji su organizovale velike sile u junu i julu 1878. godine, izvršena je drugačija preraspodela teritorija na prostoru jugoistočne Evrope. Znatno su umanjeni ratni dobici Rusije, priznata je nezavisnost Srbiji, Crnoj Gori i Rumuniji, Austro-Ugarska je dobila pravo da okupira Bosnu i Hercegovinu a Srbiji je dato proširenje na Niški, Vranjski, Pirotski i Toplički okrug. Međunarodni ugovor koji je potpisan po okončanju Berlinskog kongresa, obavezivao je nove nezavisne države na poštovanje ljudskih i manjinskih prava, kao i trgovinskih povlastica koje su velike sile imale u odnosu na Tursku. To se pre svega odnosilo na gradnju železnica čije su planirane trase sada bile van turskih granica.

Događaji koji su krajem 19. veka bili od uticaja na modernizacione mogućnosti Srbije, svakako su posledica austrofilске politike kneza Milana Obrenovića, od 1882. prvog novovekovnog kralja Srbije. Trgovinski ugovor sa Austro-Ugarskom, potpisan 1881. godine, vezao je srpsku ekonomiju za interese nadmoćnijeg suseda, međutim, doneo je i neke povoljnosti, posebno u izvozu srpskih poljoprivrednih proizvoda.

Spoljnu politiku Srbije određivala je od te godine Tajna konvencija za koju su u Srbiji znali samo kralj Milan i nekolicina ministara. Ovim dokumentom Austro-Ugarska je išla u susret svojim aneksionim planovima vezanim za Bosnu i Hercegovinu, obavezujući Srbiju da neće voditi spoljnu politiku koja bi bila u suprotnosti sa interesima dvojne monarhije. Istovremeno, usmerila je očekivana širenja Srbije na jug, ka Vardarskoj dolini. Ozbiljnost Austro-Ugarske u poštovanju Tajne konvencije, testirana je već godinu dana posle potpisivanja, kad je podržala proglašenje Srbije za kraljevinu, što je bila jedna od ugovorenih stavki. Podizanje na rang kraljevine trebalo je da podigne međunarodni ugled Srbije, ali su kasniji događaji proizveli nepovoljne posledice u spoljnoj i unutrašnjoj politici Srbije.

Nezadovoljan ujedinjenjem Istočne Rumelije i Kneževine Bugarske, kralj Milan je 1885. godine objavio rat Bugarskoj smatrajući da je kršenjem odluka Berlinskog kongresa ugrožena ravnoteža na Balkanu. Kratkotrajni rat koji je Srbija izgubila, znatno je narušio njen međunarodni ugled ali i kredibilitet kralja Milana u zemlji, zbog čega je morao da abdicira.

Nepotrební rat protiv Bugarske nije jedina okolnost koja je ugrožavala vladarsku poziciju Milana Obrenovića u ovom periodu. "Železnička afera" izazvana propašću francuskog finansijskog društva "Generalna unija", donela je Srbiji štetu od 34 miliona dinara u trenutku kad je njen godišnji budžet iznosio 29 miliona.²⁸³ Ova, u to vreme veoma moćna finansijska organizacija, dobila je od Srbije posao izgradnje i eksploatacije železnice Beograd-Vranje. Ispostavilo se da je tim povodom veliki broj političara iz svih stranaka bio korumpiran, što nije sprečavalo poslanike Liberarne i Narodne radikalne stranke da permanentno traže odgovore o pozadini ovog slučaja i mogućnosti da i Srbija kao država zbog takvog uzroka doživi kolaps. Pruga je ipak završena 1884. godine a veći deo štete je saniran u dogovoru sa poveriocima "Generalne unije".

Politika popuštanja prema opoziciji, donela je Srbiji, pre Milanovog povlačenja sa prestola ustav u čijoj su izradi učestvovala sve tri političke partije. Izuzetno moderan za vreme u kojem je nastao, Ustav Kraljevine Srbije iz 1888. godine, bio je baziran na suštinskim principima demokratije i parlamentarizma. Garantovao je građanska prava i slobode a Milanu Obrenoviću, koji je inače bio protivnik svih ovih principa, otvarao je mogućnost prepuštanja prestola njegovom sinu Aleksandru Obrenoviću do sticanja punoletstva, što je dinastiji bilo najvažnije.

Iako je Srbija u ovom periodu postigla značajne rezultate, gradeći sebe kao državu, nesporna je ocena da su mnogi događaji usporavali građanski polet svojstven mladim nacijama, i da su ekonomski razvoj i modernizacija srpskog društva ostali u senci političkih događaja. Takav trend nastavljen je i u nastupajućim istorijskim etapama. U periodu do Prvog svetskog rata, Srbija se okreće saradnji sa Rusijom i zapadnim demokratskim državama Engleskom i Francuskom, podstaknuta ekonomskim i diplomatskim sukobom koji je u odnosu na Austro-Ugarsku trajao od 1906. do 1911. godine. Carinski ili "svinjski rat", nazvan tako po glavnom srpskom izvoznom artiklu, otvorio je Srbiji mnoge mogućnosti, umesto da bude, shodno ciljevima koji su ranije potvrđeni Tajnom konvencijom, sredstvo njenog disciplinovanja. Prinudena da traži nova tržišta i nove saveznike, Srbija je početkom 20. veka ostvarila nagli ekonomski, politički i kulturni napredak.

U pregledu savremene svetske istoriografije o Srbima u 19. veku, Miloš Ković upućuje na Zundhausenovu komparativnu istorijsku statistiku Srbije za period osam decenija, od 1834. do 1914. godine, kojom se baca svetlo na uzroke usporenog napretka Srbije. Nesporno je da su

²⁸³ Slobodan Jovanović, *Vlada Milana Obrenovića*, III (Beograd: Geca Kon, 1934), 31.

industrija, poljoprivreda, izgradnja saobraćajnih komunikacija i naročito osnovno obrazovanje zaostajali u Srbiji 19. veka, po nekim merilima čak i u odnosu na balkansko okruženje.²⁸⁴ Razloge usporenog razvoja treba tražiti, ne samo u nepovoljnom istorijskom kontekstu tokom ovog perioda, opterećenog ratovima i sučeljavanjima interesa velikih sila, već i u činjenici da Srbi nisu tokom života pod stranom dominacijom stvorili dovoljno preduslova za kasniji samostalni razvoj, kao što su to organizovano činili neki susedni narodi, pre svega Bugari i Grci. Takođe, kao što ističu pojedini autori²⁸⁵, modernizacija ne ostvaruje puni zamah i zato što je "za istinsku implementaciju modernog ustrojstva države potrebna i šire prihvaćena demokratska politička kultura građanske provincije".²⁸⁶ U tome se napredovalo tek sedamdesetih i osamdesetih godina, kad su jasnije diferencirane političke opcije i ostvarena značajnija pluralizacija političkog života u Srbiji. Povremeno širenje državnih granica Srbije u ratovima 1877-78, 1912, i 1913. imalo je za posledicu i nagli prirast broja stanovnika što je i za stanovništvo priključenih teritorija, koje tek treba da stiče političku kulturu, otvaralo nove mogućnosti, ali je istovremeno i snižavalo modernizacioni prag Srbije kao relativno uređenoj državi.²⁸⁷

4.2. Stvaranje političkih i pravnih ustanova

Mnogi autori ocenjuju da je Srbija 19. veka, iako po većini standarda zaostala zemlja, uspela da izgradi politički sistem koji je imao sve odlike modernosti. Glavnom oblašću modernizacije u Srbiji, kako ocenjuje Gejl Stouks, ne smatraju se društvo ili privreda, nego

²⁸⁴ Miloš Ković, "Saznanje ili namera: Savremena svetska historiografija o Srbima u XIX veku". *Sociologija* 53, 4 (2011): 408.

²⁸⁵ Različiti autori različito vide sadržaj političke modernizacije. Tako U. Mur i A. Ekštejn, smatraju da je neophodno izvesti modernizaciju uz pomoć industrijalizacije, koja, potom, za sobom povlači promene u društvenoj strukturi i mentalitetu ljudi. K. Griffin smatra da je ključna modernizacija poljoprivredne proizvodnje, a B. Džonson i P. Kolbi stavljaju akcenat na modernizaciju agrarne tehnologije. Ajzenštat, smatra da je razvoj institucija taj koji omogućuje političke promene, dok B. Higinos osnovu modernizacije vidi u urbanizaciji... U svakom slučaju, država ima ključni uticaj na stvaranje institucija, odnosno uslova za obezbeđivanje slobodnog preduzetništva i privatnog vlasništva. Zoran Milošević, "O pojmu i teorijama političke modernizacije", *Srpska politička misao*, 3/ 15, vol.1 (2008): 19.

²⁸⁶ Gabriel Almond and Sidney Verba, *The Civic Culture: Political Attitudes in Five Western Democracies* (Princeton: Princeton University Press, 1963), 31-32, 79.

²⁸⁷ Teritorijalne promene, koje su svaki put iziskivale integraciju regiona sasvim drugačije strukture, usporavale su ekonomsku i društvenu modernizaciju. Isto važi i za političku modernizaciju jer je demokratizacija, koja je uprkos svemu napredovala tokom čitavog 19. veka, bila suspendovana kako je Srbija počela da obuhvata etnički i kulturno drugačije regione 1912. godine. Mari Žanin Čalić, *Socijalna istorija Srbije 1815-1941* (Beograd: Clio, 2004), 425.

politika, koja je postala osnovni faktor razvoja i dobila dominantnu ulogu.²⁸⁸ Politički sistem, kao što je on ilustrirao primerom Kneževine Srbije, ne mora da odražava socijalno i ekonomsko stanje u zemlji. On nije bio savršen, ali je sadržao jednu posebnost. Stokes potencira domete političke modernizacije u Srbiji zbog činjenice da je "ta skoro potpuno seljačka nacija, bez složene socijalne i ekonomske strukture koju povezujemo sa funkcionalnim demokratijama, izgradila relativno sofisticiranu političku strukturu zasnovanu na najboljim uzorima liberarne države 19. veka".²⁸⁹ On takođe zaključuje, da su sve tri stranke toga doba imale modernizatorsku ulogu, prozapadnu spoljnu politiku, i da su se tako ponašale u periodima kada su bile na vlasti. Polemike o modernizacionom ili antimodernizacionom profilu Narodne radikalne stranke, došle su jedan vek kasnije, najviše zbog njene politike uključivanja širokih narodnih masa u tokove emotivnog nacionalizma, naročito osamdesetih godina 19. veka.

Iako postoje značajni modernizacioni pomaci u dugotrajnom periodu vladavine radikala, ne može se ignorisati njihovo bazno opredeljenje koje pre svega treba oceniti kao antizapadno a zatim i kao antimodernizacijsko.²⁹⁰ Govoreći o korenima antimoderne političke kulture u Srbiji, Olga Popović - Obradović ističe postojanje trajnih istorijskih konflikata. Jedan od njih je sukob između individualističkog i kolektivističkog koncepta društva, odnosno države. Kao odgovor na modernizacioni projekat vladajuće liberarne elite, radikali predvođeni Nikolom Pašićem uobličili su projekat "narodne države" (...) koji je karakterisao antiindividualizam, egalitarizam, shvatanje države kao patrijarhalne zajednice, uz negovanje nacionalno - teritorijalnih mitova.²⁹¹

Budući da je politička modernizacija prethodila društvenoj i ekonomskoj, vremenom je stvoren kontrast između državnih institucija zasnovanih po zapadnom modelu, i siromašnog, agrarnog društva. Nije bez značaja kvalitet i brzina transformacije modernizacijskog modela koji je preuzet sa Zapada i primenjivan u Srbiji, jer njegova recepcija nije u svim delovima zemlje bila

²⁸⁸ Gale Stokes, *Politics as development: the emergence of political parties in nineteenth-century Serbia* (London : Duke University Press, 1990), 306.

²⁸⁹ Isto, 1, 2.

²⁹⁰ Nikola Pašić je smatrao srpski narod za "najnesrećniji na svetu", jer ga je kralj Milan Obrenović (koga naziva izdajnikom, gorim od Vuka Brankovića), "odvojio od Rusa da Švabama zemlju podčini". Pismo P. A. Kulakovskom 1884. U: *Nikola P. Pašić, pisma, članci i govori (1872-1891)*, Priredili Latinka Perović i Andrej Šemjakin (Beograd: Službeni list, 1995), 157-159.

"Radikalna stranka za razliku od Liberarne i Napredne, ne želi zapadne ustanove u Srbiji", jer, "srpski narod ima toliko dobrih i zdravih ustanova i običaja da bi ih trebalo samo čuvati i usavršavati onim divnim ustanovama i običajima koji se nalaze kod ruskog naroda i ostalih slovenskih plemena a sa zapada uzimati samo tehnička znanja i nauku i moristiti se njima u slavjano-srpskom duhu" (Uoči i povodom predstojeće ustavne reforme čiji je rezultat bio ustav iz 1888.) *Olga Popović - Obradović, Kakva ili kolika država?: Ogledi o političkoj i društvenoj istoriji Srbije XIX-XXI veka* (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava, 2008), 336.

²⁹¹ Isto, 328.

ista. Otpori promenama bili su prirodni i podrazumevajući, posebno kad je reč o diferencijaciji socijalnih grupa, funkcionalnoj specijalizaciji i strukturnoj transformaciji, što su osnovni preduslovi modernizacije.²⁹²

Slično je i u drugim balkanskim državama koje su stekle nezavisnost od Osmanskog carstva tokom 19. veka. Bugarska istoričarka Diana Miškova, takođe je zaključila, na osnovu komparativne analize Bugarske, Rumunije i Srbije, da su parlamentarni sistemi balkanskih zemalja imali aktivnu modernizacijsku ulogu, uporedivu sa sličnim procesima u zapadnim evropskim državama, i da su razlike u ranim fazama političkog razvoja između Balkana i Evrope bile neuporedivo manje nego što je to slučaj sa ekonomskim razvojem tih područja.²⁹³

Postojanje nekakvih institucionalnih okvira za modernizaciju još uvek ne znači da će se ona i odvijati evolucionistički, po utabanim stazama i u saglasnosti sa modelima koji su se drugde pokazali plodonosnim.²⁹⁴ Iako nametana sa instanci samog državnog vrha, politička modernizacija često nije prihvatana zbog ukorenjenog tradicionalnog nasleđa, a sve češće, paralelno sa jačanjem i množenjem političkih stranaka, zbog njihovih suprotstavljenih interesa. Put ka institucionalnoj izgradnji podrazumevao je česte zastoje i kretanje unazad, a kada se išlo napred, više je bio krivudav nego pravolinijski. To je pokazalo iskustvo Srbije u kojoj je vesternizujući koncept bio dominantan od prvih godina njene državne samostalnosti, ali i iskustva ostalih mladih država na prostoru jugoistočne Evrope. Bez obzira na slično kulturno nasleđe, nivo ekonomske razvijenosti pa i jednake spoljopolitičke interese u periodu borbe za političku samostalnost od Osmanskog carstva, na modernizacione tokove u ovim zemljama u velikoj meri su uticale njihove specifičnosti. Pravno-političku unisonost nije stvorila ni praksa preuzimanja ustavnih modela od relativno sličnih uzora.

Srbija je tokom svoje moderne istorije, promenila tri ustava u statusu kneževine, i tri kao kraljevina.

Prvi ustav Kneževine Srbije (Sretenjski) donet je u Kragujevcu, 14. februara 1835. godine, na dan hrišćanskog praznika Sretenje Gospodnje. Ovaj dokument kojim je započeo ustavni razvitak Srbije, nije se mogao održati jer je osim velikih sila (Austrija, Rusija i Osmansko carstvo),

²⁹² Dubravka Stojanović, "Nekoliko osobina procesa modernizacije u Srbiji početkom 20. veka", ur. Hans-Georg Fleck, Igor Graovac, u *Dijalog povjesničara/istoričara*, 2/2, (2000): 136.

²⁹³ Diana Mishkova, "Modernization and Political Elites in the Balkans before the First World War", *Eastern European Politics and Societies*, 9:1 (1995): 63-89.

²⁹⁴ Mira Bogdanović, "Modernizacioni procesi u Srbiji u XX veku", u *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*, ured. Latinka Perović, M. Obradović, D. Stojanović (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 1994), 37.

protiv njegovog donošenja i primene bio i sam knez Miloš Obrenović.²⁹⁵ Mnogobrojne bune u Srbiji kojima se manifestovalo nezadovoljstvo Miloševom apsolutnom vlašću, uspele su da dovedu do usvajanja ustavnog teksta koji je bio na snazi svega dve nedelje.

Za to vreme suviše napredno ustavno rešenje, po uzoru na belgijski ustav od 1831. i francuske ustavne povelje iz 1814. i 1830. godine, pisao je Dimitrije Davidović, sekretar kneza Miloša. Njega je Slobodan Jovanović okarakterisao kao "velikog ljubitelja francuske konstitucije". Iako se, kao prvi pokušaj ustavnog ograničenja knjaževske vlasti zasniva na Hatišerifu iz 1830. godine, Sretenjski ustav sadrži mnoge modernizacione elemente.²⁹⁶ Ustavom je bilo predviđeno da vlast čine knez, državni sovjet i narodna skupština, a da bude podeljena na zakonodavnu, izvršnu i sudsku, što se smatra savremenim standardom demokratije. Takođe je bilo predviđeno da knez i državni sovjet dele izvršnu vlast. Proglašeno je načelo nezavisnosti sudstva. Ustav je proklamovao prava i slobode građana, ukidanje ropstva i feudalnih odnosa.

Velike sile koje su osporile ustav iz 1835. godine, istovremeno su naredne tri godine usaglašavale profil novog ustavnog dokumenta kojim bi se uredili odnosi u Srbiji pa i njena pozicija u odnosu na interese Austrije, Rusije i Turske. Na osnovu Hatišerifa iz 1830. kojim je priznata autonomija Srbije, nekih odredbi Sretenjskog ustava, kao i ruskog nacarta, decembra 1838. godine objavljen je Hatišerif a u februaru sledeće godine, Narodna skupština je proglasila Ustav, u narodu nazvan "turski", jer je načinom njegovog donošenja potvrđen sizerenski status Turske u odnosu na Srbiju. Njime je uspostavljena konstitucija u kojoj su vrhovnu vlast imali knez i Državni savet sastavljen od 17 starešina, izabраниh u doživotno članstvo. Među njima je bilo, kako su želeli Rusi, i protivnika kneza Miloša. Narodna skupština ovim ustavnim tekstom nije bila predviđena. Sudovima je data nezavisnost a građanima lična i imovinska prava. Jedna ranija odluka kneza Miloša o ukidanju kuluka i feudalnih odnosa, potvrđena je ovim ustavom. Takođe, definisana je administrativna podela države na 17 okruga i, u okviru njih, na srezove i sela.

Očekivanja Rusije da će preko Saveta, kako je zamišljeno, biti moguće usmeravanje unutrašnje i spoljne politike Srbije, ostvarivala su se u praksi već po donošenju Ustava. To je ubrzo uticalo na Kneza Miloša Obrenovića da abdicira 13. juna sledeće godine.

²⁹⁵ Sima Ćirković, *Srbi među evropskim narodima* (Beograd: Equilibrium, 2004), 199.

²⁹⁶ "Vidljivi su strani uticaji (...) Istorija Sretenjskog ustava počinje boravkom grofa Boa Le Konta, koji je preneo liberarne ideje zapadne Evrope kneževim savetnicima i sekretarima. (...) Prepoznavanje francuskog uticaja bilo je povod osude i odbacivanja od strane Rusije, Austrije i Turske, zakletih protivnika francuskog konstitucionalizma." Milan Subotić, *Sricanje slobode: studije o počecima liberalne političke misli u Srbiji* (Niš: Gradina, 1992), 37.

Ustav iz 1869. godine koji je donelo namesništvo u vreme maloletnosti kneza Milana Obrenovića, posle smrti kneza Mihaila, bio je prvi kojim je uspostavljen predstavnički sistem. Njegovo uvođenje, kao i podela vlasti, uz priznavanje osnovnih prava građana, označilo je prekretnicu u procesu izgradnje moderne države u Srbiji. Bio je na snazi od 1869. do 1888. i od 1894. do 1901. godine. Prvi put je institucionalizovao učešće naroda u političkom životu, stvorivši tako uslove za artikulaciju javnog mnjenja i sučeljavanje raznih političkih ideja i programa. Upravo pod tim ustavom, u Srbiji su uobličene najznačajnije društvene i političke ideologije, kao i na njima zasnovani strateški politički projekti.²⁹⁷

Namesnički ustav je bio prvi u modernoj srpskoj istoriji za čije donošenje i primenu nije bila potrebna saglasnost Osmanskog carstva. Ovim ustavom, zakonodavna vlast je data Narodnoj skupštini, koja je deli sa knezom. Poslanici su birani na javnim i posrednim izborima, postavljen je visok izborni cenzus a jednu trećinu skupštinskog sastava je postavljao lično knez.

Pojava stranaka na političkoj sceni Srbije, nosila je sa sobom i nepodeljeno mišljenje o potrebi donošenja novog ustava. Takva saglasnost je postojala od 1880. godine a političkim faktorima se priključio i kralj Milan, pre svega pritisnut posledicama neuspelog rata protiv Bugarske i razvodom od kraljice Natalije.

Ustav iz 1888. godine, nazvan "radikalski"²⁹⁸, garantovao je slobodu štampe, slobodu okupljanja i dogovaranja, kao i pravo na udruživanje. Sadržao je instrumente za zaštitu slobode od samovolje državne vlasti, i za kontrolu vlasti. Ustavom je bila obezbeđena i samouprava okruga i opština, kao i nezavisnost sudija.

Kralj Aleksandar je 1894. ukinuo ovaj ustav i vratio prethodni, donet 1869. godine. Ovaj čin se smatra državnim udarom, drugim po redu za vreme njegovog vladanja. On je godinu dana ranije prekinuo period vlasti Namesništva, proglasivši sebe punoletnim. Treći državni udar usledio

²⁹⁷ "Pod njim je 1881. donet ne samo prvi zakon o slobodi štampe nego i zakon o slobodi udruživanja, nakon čega su, iste godine, formalno osnovane tri srpske političke stranke koje će odrediti istoriju moderne srpske ustavnosti, i kao ideje i kao prakse - Liberarna, Napredna i Radikalna stranka." Olga Popović - Obradović, *Kakva ili ...*, 59.

²⁹⁸ "Radikalna stranka, masovna i čvrsto hijerarhijski organizovana, postala je u vreme ustavne reforme, pred kraj devete decenije prošlog veka, glavna socijalna snaga u borbi za modernu ustavnost i parlamentarizam, razumevajući je kao borbu za ostvarenje svojih izvornih društvenih i političkih ciljeva. Ustav od 1888. godine, koji s programom Narodne radikalne stranke iz 1881. i njenim ustavnim nacrtom iz 1883. godine praktično nije imao nikakvih dodirnih tačaka, usvojila je Velika skupština u kojoj je od blizu 600 poslaničkih mesta, gotovo 500 pripadalo radikalima." *Isto*, 76.

je 1901. godine, oktroisanjem ustava koji je sadržao mogućnost da žena nasledi presto, što se povezuje sa procenom da u njegovom braku sa Dragom Obrenović (Mašin) neće biti potomstva.²⁹⁹

Ustavom je definisan izborni cenzus za aktivno i pasivno biračko pravo, posebno za Narodnu skupštinu a posebno za Senat, koji se prvi put pojavljuje kao ustavna kategorija u srpskoj ustavnoj praksi. Većina senatora, kako predviđa ovaj ustav, to postaju na osnovu svoje aktuelne pozicije (prestolonaslednik, niški episkop i beogradski arhiepiskop), ili ih imenuje kralj kao doživotne senatore. Zakonodavna i budžetska vlast su na osnovu ovog ustava prešle u nadležnost Senata gde je kralj imao stalnu i očiglednu većinu. Lična prava su bila zaštićena u punoj meri a politička prava i slobode, ograničene u odnosu na Ustav iz 1888.

Ustav iz 1901. godine pojačao je inače veliko nezadovoljstvo ličnim režimom Aleksandra Obrenovića. Podeljenost javnog mnjenja artikulisana je stranačkim grupisanjem po osnovu prihvatanja i osporavanja novog ustava. Napredna stranka ga nije odbacivala jer je preko prisustva u Senatu obezbeđivala sebi politički opstanak. Radikalna stranka je takođe većinom bila za novo ustavno rešenje. Drugi blok su činili liberali kao i pobunjeni radikali koji su, nezadovoljni saradnjom sa naprednjacima, smatrajući da su iznevereni izvorni principi radikalizma, odlučili da ubuduće nastupaju samostalno, zalažući se za vraćanje ustava iz 1888. godine.

Ubistvom kralja Aleksandra Obrenovića, otvorila se polemika o vraćanju ustava. Staroradikali su zagovarali vraćanje onog iz 1901. godine. Samostalci sa liberalima su tražili Ustav usvojen 1888. u čemu su na kraju uspeali, posle čega je pitanje narodnog predstavnštva u donošenju ustava i zakona postalo suštinsko u Srbiji, odnosno obavezujuće za svakog budućeg monarha. Središte moći pomereno je sa dvora na parlament, tako da se uticaj kralja na početku novog veka svodio na ustavne prerogative koji su bili uobičajeni u tadašnjim parlamentarnim monarhijama.

Nova konstelacija političkih snaga, posle Majskog prevrata, dovela je 5. juna 1903. godine do usvajanja novog ustavnog dokumenta, suštinski veoma sličnog ustavu iz 1888. sa zakonima koji su proizašli iz tog ustava, i koji su prilagođeni novim političkim i društvenim okolnostima.

Nizak izborni cenzus, sličan onom u Francuskoj i Nemačkoj, znatno je povećao broj građana sa pravom glasa. Zakon o štampi koji se istinski primenjivao u smislu rečenice iz

²⁹⁹ "Za deset godina vlade pravio je četiri državna udara, promenio tri ustava i dvanaest vlada, prelazio od ličnog režima k ustavnom i od ustavnog ka ličnom - nepostojan u ličnom režimu, neiskren u ustavnom." Slobodan Jovanović, *Vlada Aleksandra Obrenovića*, II (Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod, Jugoslavijapublik, Srpska književna zadruha, 1990), 347.

njegovog prvog člana, da je štampa slobodna, otvorio je nove mogućnosti za sučeljavanje političkih stavova. Takođe, u ovom periodu, stvoreni su uslovi za političku pluralizaciju koja se u Srbiji nije desila ranije, u prvom periodu važenja "radikalskog ustava", upravo zbog apsolutne dominacije Radikalne stranke koja je ostavljala samo simboličan prostor opoziciji.³⁰⁰

Nestabilne vlade su bile konstanta ovog perioda što je otvaralo mogućnost da se problemi rešavaju vaninstitucionalno, uz veliki upliv dvora i zavereničkog kruga oficira iz 1903. godine. S druge strane, strogi parlamentarni principi uticali su na postepeno uvođenje političkih aktera u režim političke kulture, čemu se prilagođavala i partijska štampa. Pokazalo se da je pluralizacija, bez obzira na koji je način nastala, dovela do političke modernizacije u Srbiji, jer je definitivno onemogućila uspostavljanje nadmoćne i sigurne vlasti radikala, prinudivši ih da, posle raspada koalicije 1911. godine svoju gotovo minimalnu većinu čuvaju, između ostalog, i obazrivim odnosom prema opoziciji.³⁰¹

Pitanje političke kulture u Srbiji toga vremena, nesporno je povezano sa procesom izgradnje institucija, odnosno sa tokovima demokratizacije društva koji više nisu upitni, kojima se više ne traži alternativa primerena nekom aktuelnom političkom trenutku. Srpski politički život decenijama je imao jedan zajednički imenitelj: ekstremnu isključivost u odnosu na neistomišljenike, pri čemu se nisu birala sredstva za diskvalifikaciju protivnika. Posle Ustava od 1903. godine, nastaju promene u javnom političkom prostoru, i postaju sve vidljivije.

Analizirajući pisanje štampe krajem 19. i početkom 20. veka, Dubravka Stojanović uočava konstantu podela na političkoj sceni, najpre na radikale i neradikale, zatim na radikale i samostalce, a na kraju i na generacijsku podelu među političkim akterima koja uključuje različit obrazovni nivo, kao i različito socijalno poreklo stranačkih vođa. Ona ukazuje da su "nedovoljno razvijene liberarne tradicije, slabo negovana politička kultura, nedostatak tolerancije i višak partijskih neskrupuloznosti, specifično shvatanje politike i stari modeli političkog ponašanja činili da su teške reči i žučni napadi davali posebnu boju modernim institucijama parlamentarnog sistema".³⁰²

³⁰⁰ Olga Popović - Obradović, "Političke stranke i izbori u Kraljevini Srbiji 1903 -1914. Prilog istoriji stranačkog pluralizma", u *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*, ured. Latinka Perović, Marija Obradović, Dubravka Stojanović (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 1994), 333-349.

³⁰¹ Dubravka Stojanović, "Nekoliko osobina ...", 140.

³⁰² Dubravka Stojanović, "Politička kultura i modernizacija u Srbiji početkom 20. veka", ur. Hans-Georg Fleck, Igor Graovac, u *Dijalog povjesničara/istoričara*, (1998): 158-159.

Period posle dinastičkog prevrata dodao je svemu tome i jednu novu boju, zagrevajući ranije netrpeljivosti između obrenovićevaca i karađorđevićevaca, pri čemu su radikali i samostalci, kao dominantnija politička opcija, nametnuli kategorije revolucionara i reakcionara, ostavljajući ovu drugu za stranke koje su vladale pod Obrenovićima. S druge strane, Liberarna stranka koja je oktobra 1904. godine nastavila svoj politički život kao Narodna stranka, isticala je diskontinuitet nove partije u odnosu na liberale, ali je istovremeno neumorno ukazivala na zasluge liberala za stvaranje moderne Srbije. U njihovom diskursu, radikali i samostalci su takođe revolucionari, ali u krajnje negativnom značenju koje može da se poklapa sa nastojanjima anarhista. O svim varijantama i primerima političke retorike i prakse postoji mnoštvo zapisa, što ukazuje da se o politici razmišljalo na moderan i kritički način. Sve to ukazuje da su tokom jedanaest godina parlamentarizma pod Ustavom iz 1903. godine, postojeće institucije i politički proces delovali modernizatorski, a da su ga tradicionalne političke prepreke sve manje ograničavale.

Reč je, naravno, o procesima dugog trajanja. Institucije u Srbiji građene su pod upravom tri političke organizacije, ali je često na vitalne procese u državi bio presudan i uticaj monarha, bez obzira kojoj dinastiji je pripadao. Analiza modernizacijskog učinka tri političke grupacije u Srbiji 19. veka i njihovog uticaja na izgradnju institucija srpske države, bila bi nekompletna bez osvrta na upliv kralja Milana i kralja Aleksandra Obrenovića u rad vlada liberala i naprednjaka. Posle Majskog prevrata i bujanja Radikalne stranke, uticaj monarha, kralja Petra Karađorđevića, nije bio od većeg značaja.

Srpska napredna stranka je najuspešnije primenjivala svoj model političke modernizacije u periodu od 1880. do 1883. godine, za vreme vlade Milana Piroćanca. Istu politiku, ali sa manjim uspehom, vodila je i u vladi Milutina Garašanina koja je bila pod velikim uticajem kralja Milana Obrenovića. Osnovana 1881. godine od mladokonzervativaca okupljenih oko lista *Videlo*, Napredna stranka je bila, posebno u prvom periodu svoje vladavine, posvećena načelu napretka i liberalnim reformama po zapadnom uzoru. Kao naslednici nekadašnjih ustavobranitelja, bili su konzervativni kad su u pitanju državni poslovi a liberarni po pitanju ljudskih prava i sloboda.

Prvaci Napredne stranke bili su pod uticajem klasika liberalne misli pa je njihov model političke modernizacije bio liberalan ali, ipak, ne i demokratski. Zalagali su se za svrstavanje građana u biračke razrede, odnosno limitiranje aktivnog i pasivnog biračkog prava, u zavisnosti od obrazovanja i materijalnog statusa kao činilaca političkog kapaciteta pojedinca. Verovali su da demokratski kapaciteti srpskog naroda i tradicionalnih srpskih ustanova mogu da se upotrebe za

pokretanje modernizacionih procesa. Pod njihovim vođstvom, to je značilo elitistički izvedene, parcijalne i konzervativne procese, kako bi razvoj bio stabilan i održiv.

Narodna liberalna stranka je, suočena sa realnim stanjem u društvu, svoj početni optimizam u smislu brzine i obuhvata reformi revidirala na političkom planu, shvatajući da srpski narod nema političke kapacitete niti onu vrstu demokratske političke tradicije koja može da utiče na strukturne promene. Praktična primena modela Liberalne stranke trajala je od usvajanja Namesničkog ustava do dolaska naprednjaka na vlast. Njihov liberalizam nije bio elitistički, zagovarali su široko pravo glasa ali su i obezbedili ograničavanje drugih prava putem birokratskog aparata izvršne vlasti.

Iako je stranka formalno osnovana 1881. godine, liberali su bili uveliko aktivni polovinom 19. veka. Osnivači su Ujedinjene omladine srpske, pristalice dinastije Obrenovića i slovenofili. Nukleus liberalne opcije u Srbiji bili su državni pitomci poslani posle abdikacije kneza Miloša u Austriju na školovanje, kao i oni koji su se vratili iz Nemačke i Francuske tokom 1848. godine. Dva vodeća predstavnika ove grupe su Vladimir Jovanović, ideolog i osnivač Ujedinjene omladine srpske, i Jevrem Grujić, čiji se članak "Obzor države" može smatrati, kako je zaključio Jovan Skerlić, za "prvu deklaraciju liberalizma u Srbiji, prvi korak u životu buduće liberalne stranke, klicu programa Ujedinjene omladine srpske"³⁰³.

U periodu liberalne vlade, vođena su dva srpsko-turska rata i ostvarena puna suverenost uz teritorijalno proširenje na osnovu odluka Berlinskog kongresa.

Iako je u prvoj stranačkoj postavci moderne države zauzimala politički centar u odnosu na konzervativnu (desnu) Naprednu stranku, Liberalna stranka je, zajedno sa naprednjacima bila antipod Narodnoj radikalnoj stranci po osnovu postojanja dve istorijske tendencije: patrijarhalne i moderne, odnosno istočne i zapadne.

Daleko slabije, Napredna i Liberalna stranka bile su na tragu zapadnoevropskog puta, odnosno izgradnje realne srpske države, posle 1878. godine kao moderne države po uzoru na zapadnoevropske.³⁰⁴ Vlada naprednjaka isticala je političku volju da Srbija "živi životom evropske obrazovanosti", i da "izvrši reforme u duhu savremenog evropskog napretka skoro po svim poljima

³⁰³ Jovan Skerlić, *Omladina i njena književnost* (Beograd: Prosveta, 1966), 39.

³⁰⁴ Ovu podelu prepoznao je Nikola Pašić, osnivač i vođa Narodne radikalne stranke. 'Razlikovao ih je samo po tome što su liberali bili 'obazriviji i sporiji u prenošenju zapadnih ustanova na srpsko zemljište', dok su naprednjaci 'hteli s mesta da Srbiju pretvore u kakvu zapadnu državicu'. Latinka Perović, "Mogućnosti i ograničenja modernizacije", *Danas/feljton*, 20. 03. 2007.

državnog života", kako bi "... izašla iz granica starinske patrijarhalne države", uređujući se iznutra kao moderna država.³⁰⁵

Slobodan Jovanović je ocenio da je naprednjačko odvajanje od Rusije posle Berlinskog kongresa bila "... jedna politička nužnost", jer im se činilo "da bi Srbija bila osuđena na večnu primitivnost ako se ne bi oslobodila ruskog uticaja".³⁰⁶

Nasuprot koncepciji moderne države, čiji su nosioci liberali i naprednjaci, u Srbiji se posle sticanja nezavisnosti, uobličuje i koncepcija narodne države, čiji je nosilac Narodna radikalna stranka. Narodna država je zamišljena kao antiteza i apsolutističkoj i liberalnoj državi, organizovana na principu samouprave, sa narodnom partijom kao integrišućim činiocem.³⁰⁷

Orijentisana prema seljaštvu koje u Srbiji s kraja 19. veka čini glavninu biračkog tela, Narodna radikalna stranka je ostavila tek simboličan prostor za političku konkurenciju, za sučeljavanje političkih ideja, dajući tako svojoj vlasti monistički karakter koji ima čvrsto uporište u socijalnoj homogenosti seljačkog društva. Sa takvom ideologijom, čvrsto ukorenjenom u tradicionalne stavove naroda, ona nije imala dilemu kojim putem bi Srbija trebalo da krene posle Berlinskog kongresa. Njena ideološka osnova su radovi Svetozara Markovića, ali i Nikole Pašića, posebno u periodu izgnanstva posle Timočke bune. Pašić je liberale i naprednjake video kao nosioce spoljne politika Kralja Milana Obrenovića, i u njima prepoznao istorijsku težnju da se Srbija uredi po uzoru na zapadnoevropske države. Ipak, ni radikali nisu mogli da pobegnu od modernizacijskog talasa koji je pod liberalima i naprednjacima uveliko zapljusnuo Srbiju.

Modernizaciona politika Radikalne stranke počela je da se ispoljava tek u periodu njihove vlasti. S obzirom na socijalni status radikalskih čelnika, po čemu su bili sličniji liberalima i naprednjacima nego svojoj biračkoj bazi, svakako su morali da prihvate uticaje intelektualne klime tadašnjeg Beograda.

Iako su tokom ovog perioda sve tri stranke imale mogućnost da učestvuju u vlasti, nijedna nije bila u prilici da u celosti sprovede svoj koncept modernizacije. Stvaranje političkih i pravnih ustanova u Srbiji dešavalo se pod posledicama dinamike međusobnih odnosa vladara, političke oligarhije i stanovništva (većim delom seljačkih masa). Ova tri faktora su uticala na oblikovanje

³⁰⁵ Prema: *Stenografske beleške Narodne skupštine za 1881. godinu*, Beograd, 1882. 17-27. Latinka Perović, "Između anarhije i autokratije": *Srpsko društvo na prelazima vekova (XIX-XXI)* (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2006), 186.

³⁰⁶ Slobodan Jovanović, "Srpsko-bugarski rat", *Političke i pravne rasprave. Sabrana dela II* (Beograd: BIGZ: Jugoslavijapublik: Srpska književna zadruga, 1990), 492.

³⁰⁷ Latinka Perović, "Mogućnosti i ograničenja ... 20. 03. 2007.

institucija, ali i društvenih, političkih a delom i ekonomskih odnosa u celini, u Srbiji 19. veka. Nije bez značaja ni uloga vojske koja je često korišćena u političkim sukobima pojedinaca i grupa, kao i međunarodnih faktora koji su od nastanka Velike istočne krize naročito prisutni u poslovima balkanskih država.

4.3. Pojava i uticaj elita

Nove evropske države, među kojima je i Srbija, nastale su u povoljnom istorijskom kontekstu, na energiji narodnih pokreta koju su artikulisale privremene elite. To vođstvo, po pravilu trgovačko i vojno, imalo je težnju da zadrži pozicije i posle ostvarenja primarnih nacionalnih ciljeva. Suštinski je bilo drugačije od tradicionalnih elita koje su nastale mnogo ranije, i nestale gubitkom državnosti, a svakako bez kapaciteta da odgovori zahtevima mirnodopskog razvoja državnih i društvenih struktura.

Potreba za elitama koje su odlika modernog društva i nosilac njegovog razvoja, naglo počinje da se oseća u periodu posle donošenja Hatišerifa iz 1830. godine, čime se Srbija približila na korak do potpune autonomije. Tranzicioni period prelaska sa turskog sistema uprave i svakodnevnog života na evropski, trajao je sve do 1878. godine kada počinje, kako je taj proces formulisao Radoš Ljušić, "srbizacija srpskog društva". U svakom slučaju, suštinska odlika ovog perioda je borba protiv turskog nasleđa, koja je kroz protok vremena sve zahtevnija i traži sve kompetentnije elite za nosioce takvog kompleksnog zadatka.

Stvaranje institucija moderne države, zahtevalo je u Srbiji sve više obrazovanih ljudi koji bi njima upravljali. U okolnostima kad ne postoje visoke škole a prosvetna politika poprima tek rudimentarne forme, rešenje je prepoznato u iskustvu onih Srba koji su živeli na teritoriji Vojvodstva Srbija i Tamiškog Banata, odnosno Kraljevine Ugarske. Mnogi od njih su, od dvadesetih i tridesetih godina 18. veka, školovani na univerzitetima Austrije i Ugarske, ili u visokim školama drugih evropskih država, u okviru strateškog nastojanja srpske zajednice kojim je koordinirala crkva.³⁰⁸ Verska autonomija koju su Srbi u Habzburškoj monarhiji dobili preko Karlovačke mitropolije 1779. godine, dala je zakonski osnov da u vreme vladavine Marije Terezije

³⁰⁸ Miroslav Jovanović, "Nasleđe ...", 8.

i Josifa II organizuju osnovno školstvo ali i gimnaziju u Karlovcima, deceniju kasnije. Usledilo je i osnivanje gimnazije u Novom Sadu, kao i učiteljske škole u Sent Andreji.

Rezultat brige o osnovnom i visokom obrazovanju omladine bio je vidljiv kroz mnoge pokazatelje. U to vreme dovoljan broj pismenih i visoko obrazovanih, uzrokovao je naglu pojavu velikog broja štampanih publikacija na srpskom jeziku. Devedesetih godina 18. veka se znatno razvila književna produkcija. Povećane komunikacijske potrebe društva ubrzale su i pojavu prvih periodičnih publikacija.³⁰⁹ Otvarana su čitališta u većim urbanim zajednicama što je bio trend koji se pojavio u samostalnoj Srbiji tek posle nekoliko decenija. Ove procese ubrzalo je preduzetništvo pojedinih Srba u štamparstvu i knjižarstvu, a posebno osnivanje *Matice srpske* 1826. godine. Sistematski rad na školovanju omladine, uticao je na formiranje građanskog kulturnog koncepta, koji je nastajao pod opštim evropskim kulturnim i intelektualnim uticajima, a njegov nosilac je bio tanki društveni sloj srpskog gradskog i varoškog stanovništva u okviru Habzburške monarhije.

Kao posledica povoljnog intelektualnog ambijenta, u tom periodu se izdvaja naučna i umetnička elita srpskog porekla, čiji se rad i učinak na evropeiziranju prve novovekovne srpske države ne može osporiti. Njihova izuzetna uloga u stvaranju i izgrađivanju institucija, pre svega prosvetnih i kulturnih ustanova, trajala je, kako procenjuje Slobodan Jovanović, sve do kraja pedesetih godina 19. veka. On je takođe bio mišljenja da se u školama Srbije "dugo nije moglo doći do takvog obrazovanja kakvo su imali austrijski Srbi".³¹⁰

U jednom od svojih tekstova u kojima se bavi srpskom inteligencijom, sociolog Miloš Nemanjić navodi deo iz knjige Živojina Đorđevića, istoričara prosvete i školstva, radi ilustrovanja značajnih intelektualnih potencijala sunarodnika na čije su usluge Srbi južno od Save i Dunava mogli da računaju početkom i tokom 19. veka. "Društvene i ekonomske prilike Srba severno od Save i Dunava", napisao je Đorđević u svom delu *Vaspitanje kod Srba u 19. veku*, "znatno se razlikuju od onih pod kojima živi srpski narod pod Turcima. Srpsko građansko društvo (inteligencija, zanatlije i trgovci), predstavljaju najnapredniji društveni sloj, jer su nosioci

³⁰⁹ Najpre su se pojavile *Serbskija novini povsednevnija* Markidesa Pulja (Beč: 1791-1792), zatim *Slavenoserbskija vedomosti* Stefana Novakovića, (Beč: 1791-1792). *Slavenoserbski magazin* Zaharija Orfelina, jednog od najagilnijih srpskih prosvetitelja, pojavio se mnogo ranije, 1768. godine u Veneciji, ali se ne može smatrati periodičnom publikacijom jer je izašao samo jedan broj.

³¹⁰ Slobodan Jovanović, *Ustavobranitelji i njihova vlada (1838-1858)*, u *Sabrana dela Slobodana Jovanovića*, (Beograd: BIGZ: Jugoslavijapublik: Srpska književna zadruga, 1990) 25-29.

ekonomske moći i savremenog znanja. Nova narodna inteligencija ne školuje se samo u Beču i Pešti, nego sve više odlazi na nemačke protestantske univerzitete (Hale, Lajpcig, Ulm)".³¹¹

Sve do pojave prvih pitomačkih naraštaja, koji su u javni život Srbije počeli da stupaju tek pedesetih i šezdesetih godina 19. veka, vojvođanska inteligencija je preuzimala ulogu pokretača kulturnih procesa i inicijatora osnivanja mnogih značajnih prosvetnih i kulturnih ustanova, navodi Nemanjić. On ukazuje na postojanje kvalitetnog srednjoškolskog obrazovanja, pre svega gimnazijskog, u nekoliko gradova Vojvodine (Novom Sadu, Karlovcima, Somboru i Subotici), što je bilo valjana osnova za produžetak školovanja na nekom od evropskih univerziteta.³¹²

Opadanje uticaja "austrijskih Srba" u našem javnom životu, može se pratiti tokom druge polovine 19. veka. Ono, međutim, nije uzrokovano samo pojavom i jačanjem autohtone inteligencije u Srbiji. Za vreme Bahovog apsolutizma, srpska Vojvodina je postala administrativna oblast bez ikakvih samoupravnih prava. Kasnije, 1860. odlukom Franje Josifa, ukinuta je i predata na upravljanje Mađarima, što je pomerilo kulturno težište iz Novog Sada u Beograd, učinivši ga definitivnim političkim i kulturnim središtem srpskog naroda.³¹³

I u samostalnoj Srbiji 19. veka, kao ranije, među vojvođanskim Srbima, intelektualna elita, uglavnom školovana u inostranstvu³¹⁴, imala je odlučujući uticaj na modernizacijske procese, oblikujući pritom građansku državu, njene institucije, političke, društvene, ekonomske i kulturne tokove. Potreba države da stvori svoju elitu, nije bila oročeni projekat već otvoreni proces, podržan činjenicom da je investicija u prve državne pitomce donela veliku korist za zemlju, kao i opredeljenjem da se ista šansa daje novim generacijama. Dosledna primena tog modela visokog obrazovanja, jedino mogućeg u tadašnjim uslovima sveopšte zaostalosti Srbije, kao i činjenica da su elitne visoke škole u gradovima Evrope postale interesantne bogatijim građanskim porodicama u Srbiji, bili su prvi znaci modernosti koja je osvajala srpsku državu.

Stvorena kao egalitarno društvo, i pritom bez sopstvene inteligencije, ekstremno oskudna u stručnjacima svih vrsta, Srbija je u 19. veku bila privlačna podanicima onih evropskih zemalja u kojima su još uvek vladala jaka feudalna ograničenja. Školovani Srbi iz Habsburške monarhije,

³¹¹ Živojin Đorđević, *Vaspitanje u Srba. udžbenik nacionalne istorije pedagogike* (Beograd: Naučna knjiga, 1958), 35.

³¹² Miloš Nemanjić, *Na tragu srpske inteligencije XIX veka: Topografija i sociografija* (Beograd: Draslar partner, 2008), 164.

³¹³ Miloš Nemanjić, *Jedan vek srpske stvaralačke inteligencije (1820-1920)* (Beograd: Idea, 2001), 60.

³¹⁴ "Prilikom osnivanja Univerziteta u Beogradu 1905. godine, u prisustvu kralja Petra I Karadorđevića, Srbija je mogla da bude ponosna na 45 izabranih profesora, od kojih samo jedan, istoričar Ljubomir Jovanović, nije bio na školovanju na nekom od prestižnih evropskih univerziteta." Miloš Nemanjić, *Na tragu ...*, 28.

imali su i patriotizam kao dodatni motiv da prelaze preko Dunava i Save kako bi se nastanili u Srbiji. Mnogi su to i učinili, prateći primer Dositeja Obradovića, kao i Dimitrija Davidovića, Joakima Vujića, Jovana Sterije Popovića, Dimitrija Isailovića i drugih. Neke od njih, koji svojim intelektualnim delovanjem zahvataju 18. i 19. vek, uvrstio je, kao značajne figure srpske kulturne istorije, Milan Đ. Milićević, u svoje kapitalno delo *Kneževina Srbija*. Autor kasnijeg *Pomenika*, gde takođe piše o znamenitim ličnostima, donosi crtice o ljudima koje se mogu smatrati pretečama srpske stvaralačke inteligencije, Vujiću, Obradoviću, Isailoviću, svešteniku Vićentiju Rakiću, pesniku Simi Milutinoviću Sarajliji, mitropolitu Petru Jovanoviću, direktoru kneževine kancelarije Jakovu Živanoviću, kao i manjem broju intelektualaca koji su rođeni početkom 19. veka.³¹⁵

Da bi nadoknadila vekove zaostajanja pod tuđinskom dominacijom, Srbija je morala da koristi sve resurse i da stvara nove. Logičan postupak posle prihvatanja fakultetski obrazovanih sunarodnika, i početnog koraka u postavljanju obrazovnog sistema tokom trajanja Prvog ustanka, u vidu improvizovane mreže škola pod upravom Dositeja Obradovića, bilo je donošenje *Ustava narodnih škola u Knjažestvu Srbije*, 1833. godine, kao prvog zakona koji je regulisao ovu oblast. Osnivanjem "Popečiteljstva" pravde i prosvete 1834. a onda otvaranjem Liceja 1838. godine u Kragujevcu, kao prve srpske visokoškolske ustanove, stvoreni su uslovi za prodor Srbije u visoko obrazovanje, koji je trebalo da ostvare diplomci elitnih evropskih fakulteta. Oni su to i učinili, počev od apsolutne brojčane dominacije u profesorskom sastavu Velike škole od 1863. i Univerziteta od 1905. godine. Njihovo angažovanje po povratku u Srbiju, odrazilo se u naučnom radu i u izdavačkoj delatnosti, štampanjem velikog broja prevedenih i originalnih dela, kojima je domaća nauka dobila stabilnu osnovu. Paradoksalno, pripadnici ove intelektualne elite imali su pojedinačno visoke naučne rezultate, respektabilne u evropskim okvirima. Takođe, obezbedili su visok naučni nivo Univerzitetu, dok sa druge strane, veliki procenat dece u Srbiji kojom je dominirala masovna nepismenost nije bio obuhvaćen osnovnim obrazovanjem. Ipak, vladajuća elita je bila posvećena rešavanju takvih problema, pa nije bez značaja udeo državnih pitomaca u podizanju kapaciteta državne uprave i samog njenog vrha, u to vreme presudnog modernizacionog faktora.

Knez Miloš koji u prvim godinama svoje vladavine nije shvatao potrebu za obrazovanim ljudima koji bi vodili državne poslove, i nije inače, u njih imao poverenja, ubrzo se suočio sa spoznajom da bez školovane elite nema vladavine koja će moći da se smatra uspešnom. On se

³¹⁵ Milan Đ. Milićević, *Kneževina Srbija* (Beograd: Državna štamparija, 1876.) 26-37.

opredelio se za grupu od šest mladića koje šalje 1830. godine u Beč i Peštu na studije medicine, a po jednog na farmaciju i slikarsku akademiju. Izbor pitomaca i režim studiranja o državnom trošku, kasnije su postali planski i uređeni. O slanju sledeće grupe 1839. godine, koja je brojala 11 studenata, odlučivalo je ministarstvo prosvete, a sa tom praksom se nastavilo narednih godina, i to na osnovu potreba pojedinih državnih institucija, i zaključaka na nivou ministarstava po kojima su raspisivani konkursi. Posebno se vodilo računa o potrebama vojske, pa je država redovno slala pitomce na strane vojne akademije, naročito u Vlašku i Rusiju. Oni su provodili na usavršavanju po godinu ili dve i nisu se pripremali samo za trupne oficire, već je među njima bilo i onih koji su se opredelili za civilne profesije, ali sa namerom da svoje znanje stave na raspolaganje vojsci.

Ljubinka Trgovčević, u studiji *Planirana elita (O studentima iz Srbije na evropskim univerzitetima u 19. veku)*, ukazuje na veliku ozbiljnost i stroge kriterijume ministarstava i Akademijskog saveta Velike škole, kojima su nastojali da osiguraju opravdanost troškova studiranja u inostranstvu. Pitomci su bili dužni da pre početka svakog semestra dostave program predavanja koja će slušati, a svakog maja i novembra još opširnije izveštaje o svom radu tokom tog polugođa s pregledom predavanja, pa čak i knjiga koje su pročitali.³¹⁶ Država im je pre odlaska na studije tražila da se obavežu na primeren odnos prema svojim obavezama i na pristanak da po povratku u Srbiju rade u državnoj službi, najmanje u duplom trajanju studija. Takođe, uobičajena je bila praksa da se predavanja slušaju na raznim univerzitetima, u zavisnosti od renomea profesora i potreba državne službe za koju se student priprema. Iako su zahtevale od studenata da steknu što više iskustava, prosvetne vlasti su morale, s druge strane, da uvedu zabranu samovoljnog prelaženja sa jednog fakulteta na drugi, jer su mnogi to činili. Posebno su bile uočljive težnje da se studije počnu ili nastave u Parizu koji je polovinom 19. veka privlačio mlade ljude raznim liberalnim idejama i slobodama.³¹⁷

Broj pitomaca, kako se vidi iz istraživanja Ljubinke Trgovčević, iznosio je između 1882. i 1914. godine, za 32 godine od ukupno 36 koliko je postojala Kraljevina Srbija, 805 muškog i 46 ženskog pola. Devojke su studirale najviše u Švajcarskoj (14), koja je 1872. godine među prvima

³¹⁶ Ljubinka Trgovčević, *Planirana elita (O studentima iz Srbije na evropskim univerzitetima u 19. veku)*, (Beograd: Istorijski institut: Službeni glasnik, 2003), 35.

³¹⁷ Isto, 37.

otvorila takvu mogućnost, i Habzburškoj monarhiji (13), a posle 1908. godine u Nemačkoj (10), Rusiji (5) i Francuskoj (4)³¹⁸.

Prostorno posmatrano, ukoliko se uzima u obzir i eventualni kulturni uticaj na srpske stipendiste kojima je to po pravilu bio prvi celovit kontakt sa evropskom civilizacijom, ovde se prepoznaju tri kulturna kruga; srednjeevropski, ruski i francuski. Dominantan je bio uticaj nemačke i austrougarske kulture, rado su prihvatani francuski uticaji a ruski upliv se uglavnom osećao preko sveštenstva školovanog na ruskim duhovnim akademijama. Najviše stipendista je upućeno u Austro-Ugarsku (318), Nemačku (201), Rusiju (145), Francusku (132). Daleko manje ih je odlazilo u Švajcarsku (32), Belgiju (21), Italiju (9) i Veliku Britaniju (4), i to svi radi dopune obrazovanja koje su stekli na nekim drugim univerzitetima.³¹⁹ Onih studenata koji su se školovali sredstvima svojih porodica, bez pomoći države, bilo je, kako primećuje autorka, dvostruko više nego državnih pitomaca (početkom 20. veka i nekoliko puta više), ali su veći deo srpske političke, kulturne, privredne, ekonomske ili vojne elite činili državni stipendisti.

Do 1836. godine kada je obrazovanje završila prva grupa gimnazijalaca, odnosno 1840. u kojoj su prvi studenti završili dvogodišnje školovanje na Liceju, u Srbiji nije bilo autohtonih intelektualaca. Većinu obrazovanih činili su Srbi koji su se školovali u austrijskim ili ugarskim a ređe ruskim, školama. Oni su bili prvi profesori Liceja. Činili su, kako je sumirano u knjizi *Planirana elita*, prvu od tri grupe srpskih intelektualaca. Druga generacija koja je delovala od početka pete do kraja sedme decenije 19. veka, mogla je da broji 350 školovanih ljudi sa jasnim, istaknutim pozicijama unutar društvene podele. Za njih je karakteristično da su rođeni u Srbiji a školovani u inostranstvu. Treća generacija nastupa u poslednje dve decenije 19. veka i autentično je nacionalna. Daleko brojniji, školovani u većem broju zemalja, suočeni sa već postojećom inteligencijom u Srbiji koja je prevazišla fazu intelektualnog sledbeništva i romantizma, ovi diplomci su ranije razvijali kritičnu misao, oslobađajući se epigonstva i razvijajući stav prema sredinama u koje su odlazili, u smislu prihvatanja znanja i selektivnog odnosa prema kulturnim uticajima. Time su osvajali kulturnu i stručnu autonomiju. Neki od domaćih naučnika iz ove generacije pitomaca (Milutin Milanković, Sima Lozanić, Jovan Cvijić, Mihailo Petrović, Marko

³¹⁸ "Iako se čini da je simboličan broj stipendistkinja, on je na nivou tadašnjeg evropskog proseka devojaka na studijama, posebno ako se uzme u obzir i to da su, na primer, studije ženama u Habzburškoj monarhiji dopuštene od 1900. a u Nemačkom carstvu tek od 1908/1909. godine". Isto, 51.

³¹⁹ Isto, 51.

Leko, Jovan Žujović ...) imali su evropske rezultate i postali su ravnopravni činiooci međunarodnog naučnog života.³²⁰

Suočena sa zadatkom obnove prekinute istorijske tradicije i ponovnim pokretanjem istorijskog razvoja, nova srpska inteligencija u 19. i početkom 20. veka se primarno može pojmiti u smislu navoda knjige Norberta Elijasa, *Proces civilizacije*³²¹, koji se odnose na stvaranje škola, bolnica, štamparija, zavoda i drugih osnova civilizovanog društva. Dovoljno je da se pogledaju istorije nastanka bilo koje institucije u srpskom društvu, pa da se kao njihovi utemeljivači prepoznaju ličnosti čija se imena susreću na spiskovima državnih pitomaca, ali i ostalih studenata toga vremena, koji su svoje diplome stekli u inostranstvu, čineći po povratku u Srbiju prvu stvaralačku inteligenciju.

Ovaj termin, kao delimičnu zamenu za pojam elite, koristi sociolog Miloš Nemanjić, obrazlažući ga u delu *Jedan vek srpske stvaralačke inteligencije* kao srpsku stvaralačku inteligenciju u integralnom smislu, "jer su tim pojmom obuhvaćene sve ličnosti srpskog porekla rođene kako u Kneževini, kasnije Kraljevini Srbiji, tako i u ostalim državotvornim zajednicama jugoistočne Evrope koje su Srbi naseljavali".³²²

Ovaj autor je obuhvatio svojom analizom, koju je kasnije nastavio sa još jednim delom na istu temu, jedan vek, počevši 1820. godinom kad su se rađali pripadnici prve stvaralačke inteligencije u Srbiji, pa do 1920. godine kada se zaokružio proces izgrađivanja nacionalnog, državnog i kulturnog identiteta moderne srpske države.³²³

Koliko je bila slaba socijalna osnova za regrutovanje preko potrebne elite, Nemanjić ilustruje elementarnim statističkim podacima, po popisu iz 1866. godine, prvom koji je urađen po svim pravilima statističke službe. Tada je Srbija imala svega 1.215.765 stanovnika, od kojih je pismeno bilo 32.374. Na 1.000 stanovnika znalo je da piše tek 46.³²⁴ Posle Berlinskog kongresa 1878. godine, delom se uspostavlja etnička celovitost. Država se uvećava za 303.097 stanovnika. Popis iz 1884. godine ustanovio je postojanje 12,4% varoškog i gradskog stanovništva u Srbiji koja je tada imala 1.901.736 žitelja. Najviše pismenih je bilo u Beogradu koji je u to vreme imao 35.483 stanovnika od kojih je 20.458 bilo pismeno (57,6%). Gledano po veličini, među većim naseljima isticao se Niš sa 16.178 stanovnika (34,3% pismenih), Leskovac - 10.870 (16,0%),

³²⁰ Ljubinka Trgovčević, *Planirana elita ...*, 236-242.

³²¹ Norbert Elias, *Proces civilizacije* (Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 2001). 84-98.

³²² Miloš Nemanjić, *Jedan vek ...*, 10.

³²³ Isto, 12.

³²⁴ *Državopis Srbije*. Beograd: Statističko odeljenje Ministarstva narodne privrede, 1869.

Požarevac - 9.934 (38,5%), Šabac - 9.206 (45,3%), Kragujevac - 9.083 (47,3%) i Vranje - 8.807 (21,7% pismenih).³²⁵

Statistička oblast Južne Morave (pored Šumadije, Starovlaškog kraja i Istočne Srbije, kako ih je Nemanjić razvrstao radi istraživanja o učešću različitih regiona Srbije u stvaranju i obnavljanju stvaralačke inteligencije), dala je od 1820. do 1860. godine, kada nije bila u sastavu Srbije, tri imena koja se mogu naći u referentnim enciklopedijama. Jedan od njih je postao profesor univerziteta. Već u sledećem razdoblju, do 1880. godine, ovaj region koji se poklapa sa teritorijom oslobođenih krajeva, daje 23 imena, (Šumadija sa Beogradom 56, Istočna Srbija 46 a Starovlaški kraj 43), od kojih su 10 postali profesori univerziteta. Najzad, do kraja veka, od ukupno 167 ličnosti, južnomoravski kraj je dao 33, od kojih su 12 pripadali univerzitetskoj delatnosti, šest književnoj a sedam umetničkim delatnostima. Ukupno, za osam decenija, 14,3% relevantnih ličnosti, koje su bile deo intelektualne elite tadašnjeg vremena, poticalo je iz Novih krajeva. Što se tiče gradova iz kojih potiču ove ličnosti, najviše je Nišlija (16), zatim Piroćanaca (11), na trećem mestu su Vranjanci (10) a najmanje je Leskovčana (3).³²⁶

Kompleksnost fenomena elita u ambijentu novovekovne Srbije podrazumeva i učešće raznih socijalnih grupa u njihovom nastajanu, kao i njihov uticaj na društvene, političke i ekonomske procese. Osim primenom vremenskog i prostornog kriterijuma, elite se moraju objasniti pitanjem učešća žena, kao i doprinosom pripadnika etničkih zajednica. Osim toga, bez obzira što su u datim okolnostima najbrže mogle nastati na osnovu obrazovanja, i kao takve dati najveći učinak u ostvarenju strateških ciljeva naroda i države, intelektualne elite nisu jedine koje postoje. Postepeno, sveobuhvatnom izgradnjom institucija i vitalnih procesa u državi, nastajala je i ekonomska elita, ograničena u početku na manji broj bogatih trgovaca i ratnih vođa a kasnije poprima osobine zdrave industrijske buržoazije. Od 1881. godine, u smislu institucionalnog postojanja političkih stranaka, nastaje od dotadašnjih ideoloških struja i politička elita Srbije.

Prodor žena u sastav "otačastvene inteligencije", bio je praktično nemoguć, ne samo zbog društvenih okolnosti već, pre svega, zbog činjenice da je država planirala isključivo muškarce za pozicije u raznim službama, po njihovom povratku sa studija. Put ženske dece ka visokom obrazovanju bio je otežan i zbog školskog sistema koji je podrazumevao podelu na muške i ženske škole, i to tek posle 1846. godine. Pred kraj 19. veka, broj učenica obuhvaćenih programom

³²⁵ *Državopis Srbije, knjiga XVI: Popis ljudstva u Kraljevini Srbiji 1884. godine.* Beograd: Statističko odeljenje Ministarstva narodne privrede, 1889.

³²⁶ Miloš Nemanjić, *Na tragu ...*, 87, 88, 94.

osnovnih ženskih škola iznosio je 17%. Ženska deca su bila diskriminirana i Zakonom o srednjim školama koji je donet polovinom 1898. godine.

U patrijarhalnoj društvenoj strukturi, kako ističe Ljubinka Trgovčević, žene nisu imale drugačiji uticaj osim statusnog. Žensko učešće u elitama je bilo minimalno, pa se ne može uočiti, osim pri dvoru i njegovoj okolini (suvladarke, ćerke ili sestre vladalaca, dvorske dame), pojedinačan, posredan ili neposredan uticaj na delove tih elita.³²⁷ Ne samo u Srbiji 19. veka, već i u svim evropskim zemljama koje su bile modernizacijski uzor, žene nisu imale pravo glasa, iz čega su proizilazila sva druga politička ograničenja. Pored toga, zakonske smetnje su im uskraćivale pravo na imovinu i raspolaganje njome, pravo na školovanje i zapošljavanje, zvanje i status. U takvim uslovima, bilo je pred Prvi svetski rat manje od 100 visoko obrazovanih žena, jedna desetina građanske populacije sa najboljim obrazovanjem, što nije bilo bitno drugačije u odnosu na druge evropske zemlje.

U agrarnoj i siromašnoj Srbiji, čija ekonomija je većim delom, tokom ovog perioda bila na protoindustrijskom nivou, ekonomska elita je takođe imala svoju putanju razvoja, da bi početak 20. veka dočekala sa uvećanim ambicijama, tragajući za svojim mestom u višim strukturama društva, primereno prirodi kapitala koji traži povoljan ambijent za sebe, kvalitetno upravljanje ali i spregu sa centrima moći.

Kada je Srbija 1878. godine dobila nezavisnost, imala je, pored nekih vojnotehničkih preduzeća, samo jedno postrojenje za pečenje cigle, dve pivare i nekoliko parnih mlinova.³²⁸ Središnji društveni akter toga vremena, i pokretač ekonomije, bila je država, u smislu osnivanja modernih preduzeća za potrebe vojske, ili kao podrška utemeljenju privatne industrije. Nacionalni politički ciljevi bili su primarni, pa je politička elita, u okolnostima nepostojanja ekonomske i finansijske elite, imala odlučujuću ulogu u svemu.

Trgovinu na veliko u gradovima već su držali Cincari, Grci i Jevreji a strateški ciljevi sitnih trgovaca odnosili su se na dobijanje činovničkih mesta u državnoj službi. Bavljenje trgovinom, za mnoge je bilo samo prolazno zanimanje. Država, pritom, nije menjala restriktivne trgovinske zakone, nije omogućila značajan iskorak u pravcu industrijalizacije, a nije ni pomagala grupe koje bi taj iskorak mogle da izvedu.

³²⁷ Ljubinka Trgovčević, "Žene kao deo elite u Srbiji u 19. veku, otvaranje pitanja", *Dijalog povjesničara-istoričara*, Herceg Novi 2-4. ožujka 2001, H.G. Fleck, I. Graovac (ur), Zagreb (2002): 253.

³²⁸ Mari - Žanin Čalić, *Socijalna istorija ...*, 150.

Ekonomska struktura Srbije i kasnije Kraljevine Jugoslavije, kao i sporost u industrijalizaciji, svedoče o slabosti buržoaskog društvenog segmenta. Iako je činila vrh građanskog društva, nije bila dovoljno zanimljiva čak ni savremenim istoričarima, pa se u zborniku *Srbija u modernizacijskim procesima u 20. veku* pominju politička, crkvena, vojna i kulturna elita, ne u dovoljnoj meri ekonomska elita koja je imala svoje aspiracije ali ne i rezultate. Pravu ekspanziju uticaja u državi, finansijsko-industrijska elita mogla je da ostvari tek na talasima rezultata "radne vlade" Milana Stojadinovića, ali nije dobila priliku za to zbog izbijanja Drugog svetskog rata.

U jednoj analizi društvenih odnosa u Srbiji u vreme zakasnelog kapitalističkog razvoja, Mladen Lazić ukazuje da je, za razliku od prakse na evropskom zapadu, kapitalistička klasa u Srbiji više bila talac države nego njen mentor. Ona se nije primarno usmerila na to da podvrgne državu svojoj kontroli, nego je nastojala da zauzme položaje unutar državnih aparata, jačajući time državu na štetu vlastitog klasnog konstituisanja. Paralelno i na sličan način razvijala se srednja klasa, sačinjena od činovničkog sloja koji se u celosti oformio unutar državnog aparata i intelektualnog društvenog sloja čije rađanje je najviše bilo plod aktivnosti države. Na taj način, crpeći legitimitet iz seljaštva, u simbiozi sa podređenom buržoazijom a kooperativna sa intelektualnom elitom, politička elita u Srbiji, pa i međuratnoj Jugoslaviji, obezbeđivala je centralno mesto u društvenoj hijerarhiji a društvenu organizaciju je načinila državocentričnom, zaključuje ovaj autor uz opasku da "socijalistički, komandno-planski poredak u SFRJ predstavlja vrhunac tog kontinuiranog društveno - istorijskog toka".³²⁹

S obzirom da su ekonomska, kulturna i politička modernizacija sinhron proces, odnos političke elite prema modernizaciji države i društva postaje posebno relevantan posle Berlinskog kongresa 1878. godine. Tada se zaoštava pitanje razvojne orijentacije, u smislu opredeljenja za model pravoslavne civilizacije koji se prepoznavao u liku Rusije, ili za evropski model koji je u očima srpske javnosti personifikovala Austro-Ugarska. Latinka Perović smatra da osnovna podela u srpskoj političkoj eliti toga vremena potiče iz različitog shvatanja države, i da ta podela ima spoljnopolitičku dimenziju, koliko i društvenu.³³⁰ Nastojanja kasnijih analitičara da sporu evropeizaciju Srbije objasne odgovornošću elita, svakako su utemeljena na činjenicama. Jedna od

³²⁹ Mladen Lazić, "Društveni odnosi u Srbiji u vreme zakasnelog kapitalističkog razvoja", *Godišnjak za društvenu istoriju* 3, 2009. str. 39.

³³⁰ Latinka Perović, "Politička elita i moderizacija u prvoj deceniji nezavisnosti srpske države", u: *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*, ured. Latinka Perović (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 1994), 238.

važnijih je i to što je mentalitet dela političke elite bio patrijarhalan i što je svoju ideologiju gradio na patrijarhalnosti, težeći da izgradi državu na temelju narodnih tradicija. Onaj drugi deo, oličen u Liberalnoj i Naprednoj stranci, počeo se smatrati "istrošenim" i "umornim" pred nadirućom političkom silom Radikalne stranke koja je ostala na vlasti dovoljno dugo da nametne svoj model razvoja.

Na temu nastanka i uticaja elita u novovekovnoj Srbiji, može se zaključiti da je iz društvenog i tehnološkog stanja koje neki autori ocenjuju kao "neolitsko", mlada srpska država uspela Prvim i Drugim srpskim ustankom, i u decenijama koje su sledile, da postavi temelje svog novog socijalnog, političkog i kulturnog ustrojstva. Najveći uspon, smatraju istoričari, Srbija je doživela u periodu od 1895. do 1914. godine. Delovi srpske elite, kako ocenjuje Andrej Mitrović, pokazali su se dorasli stranim činiocima, saradnjom ostvarivali modernost učvršćujući svoju zemlju kao člana međunarodne zajednice, i svaki na svoj način, dopinosili su njenom ukupnom snaženju.³³¹

4.4. Obrazovanje

"Za nemirna vremena koja su tek dolazila, ondašnja prosvetna elita ostavila je u nasleđe konzistentan obrazovni sistem na čijim temeljima se gradila duhovnost srpskog naroda u 20. veku. Otuda je njihovo delo trajna civilizacijska tekovina neprolazne vrednosti", napisao je Arsen Đurović, autor knjige *Modernizacija obrazovanja u Kraljevini Srbiji 1905-1914*.³³² Sumirajući saznanja o naporima prosvetne elite u Kraljevini Srbiji da prosvećivanje naroda približe ciljevima kojima je država generalno stremila, on ocenjuje da su u prosvetnim vlastima, i pre i posle Stojana Novakovića, svi oni radili na stvaranju modernog obrazovnog sistema, "dajući pečat originalnosti, odnosno podneblja (...) tuđim (nemačkim pre svega) iskustvima".

Ipak, stanje ekstremne nepismenosti od jednog veka ranije, nije se moglo u potpunosti prevazići ni za tih sto godina, bez obzira na statistički visok rast broja škola, broja učitelja i učenika. Obrazovna osnova na početku 19. veka skoro da nije postojala, pa kasnija uporedna statistika nikada nije iskazivala stanje koje bi se moglo smatrati zadovoljavajućim, čak i kad su u

³³¹ Andrej Mitrović, "Problemi i pitanja modernizacije Srbije" ur. Hans-Georg Fleck, Igor Graovac, u *Dijalog povjesničara/istoričara*, 2/2, (2000): 77-79.

³³² Arsen Đurović, *Modernizacija obrazovanja u kraljevini Srbiji 1905-1914* (Beograd, Istorijski institut 2004)

pitanju okolne zemlje sa sličnim civilizacijskim nasleđem. Razvoj obrazovnog sistema otežavale su tokom celog veka unutrašnje prilike oličene u nestabilnim finansijama i velikoj zaduženosti države, u tradicionalnom, često rigidnom, odnosu prema ženskoj deci, kao i stanju ekonomije od koje se nisu mogli očekivati ozbiljni poreski prihodi.³³³ Zemlja je bila suočena i sa spoljnopolitičkim krizama (Carinski rat, Aneksiona kriza i balkanski ratovi), zbog kojih je izostajala puna podrška obrazovanju kao vitalnoj delatnosti. Pomak u odnosu na bilo koju referentnu godinu (popisom iz 1866. na primer, ustanovljeno je postojanje 5% pismenih u Srbiji, a na selu 1,5%), nije mogao takvim okolnostima da znači veliko približavanje evropskim uzorima.

Tako je popis od 31. decembra 1900. godine pokazao da je u Srbiji tek 21,03% stanovništva pismeno, odnosno 33,85% muškaraca i 7,36% žena, "varošana" 55,00% a "seljana" 15,01%. Najviši procenat pismenosti zabeležen je u Beogradu, 73,25% a najmanji u Topličkom i Vranjskom okrugu, svega 11,57%, odnosno 11,86%.³³⁴ Istovremeno, statistički podaci u Bugarskoj pokazuju duplo bolju sliku sa 42,11% pismenih muškaraca i 13,14% pismenih žena. U Rumuniji je pismenih muškaraca bilo nešto više, 22,04% a žena nešto manje, 7%.

Bez obzira na sliku koju stvaraju statistički podaci posmatrani ogoljeno, bez uzročno-posledičnih veza³³⁵, može se reći na osnovu mnogih objavljenih istraživanja, da je u kompleksnim okolnostima, zahvaljujući istrajnosti pojedinaca, doslednoj i promišljenoj državnoj politici, postojao realno izgrađen i relativno moderan školski sistem koji je predviđao obavezno i besplatno školovanje za mušku i za žensku decu, kao i lakši pristup pripadnika nižih slojeva reformisanoj srednjoj školi. Uslovi za bolje i kvalitetnije školovanje obezbeđeni su tada i rešavanjem statusnih problema nastavnika, revizijom udžbenika opremanjem kabineta i biblioteka, a naročito promenom nastavnih metoda, čemu se protivio značajan broj starijih učitelja i nastavnika. Zbog ratova u

³³³ "Kao svaka neprivredna delatnost, razvoj školstva je usko povezan sa opštom ekonomskom razvijenošću. Izdvajanja za školstvo su prosečno manja u privredno nerazvijenim oblastima, iako na njih uticaj ima i opšti odnos državnih činilaca prema obrazovanju, kao što su izbor prioriteta i visina izdvajanja. I tu nema opštih pravila koja bi bila primenljiva na sve zemlje posmatranog područja jer se, na primer, sredinom 80-ih godina 19. veka u Hrvatskoj za školstvo izdvajalo 1,34, u Rumeliji 1,48, a u Srbiji samo 0,63 dinara po glavi stanovnika." Ljubinka Trgovčević, "Obrazovanje i modernizacija. Osnove za poređenja u okviru Jugoistočne Evrope", ur. Hans-Georg Fleck, Igor Graovac, u *Dijalog povjesničara/istoričara*, 2/2, (2000): 125.

³³⁴ *Statistički godišnjak Kraljevine Srbije*, V (Beograd, Uprava državne statistike, 1904), 77.

³³⁵ "Srbija, koja se tokom 19. veka nekoliko puta teritorijalno uvećala i svaki put je u nju dolazilo novo stanovništvo koje je trebalo da se uključi u procese koji su bili u toku. Posebno je uočljivo da je pri svakom pripajanju novih teritorija u tu državu uključivano stanovništvo koje je po svim pokazateljima bilo još zaostaliye od dotadašnjih građana te države. Kao što se unutar Austro-Ugarske posle okupacije Bosne opšti procenat pismenosti ukupnog stanovništva smanjio, tako su i u Srbiji svakim njenim proširivanjem tokom 19. veka opadali svi pokazatelji modernizacije te se ona odvijala u diskontinuitetu sa skokovitim opadanjima i rastom." Ljubinka Trgovčević, "Obrazovanje i ..., 124.

drugoј deceniji 20. veka, tako organizovano školstvo nije dobilo priliku da doprinese transformaciji patrijarhalno - tradicionalnog društva u moderno i prosperitetno.

Stanje pismenosti se posle Prvog svetskog rata pogoršalo zbog rušenja i oštećenja škola, kao i smanjene brojnosti nastavnog kadra usled stradanja u ratu, dok se broj dece za školu povećao i zbog nepostojanja redovne nastave tokom rata. Školske vlasti su imale i problem motivisanja roditelja na selu da upisuju decu u škole, jer im je dečja radna snaga posebno bila potrebna u ovom periodu. To se mnogo češće odnosilo na žensku decu.

Radi poboljšanja pismenosti u narodu, Ministarstvo prosvete Kraljevine SHS, propisalo je 26. juna 1919. godine osnivanje školskih stanica, pomoćnih ili ambulantnih škola, analfabetskih tečajeva, stručnih škola i tečajeva za dalje obrazovanje opismenjenih. Takva inicijativa je ponovljena i godinu dana kasnije, s tim što je učiteljima i sveštenicima obećana nagrada od 30 dinara za svakog opismenjenog. Mnogi vojno sposobni muškarci stekli su elementarnu pismenost u vojsci ili zarobljeništvu pa je statistika pokazala na osnovu popisa iz 1921. godine da je u Srbiji pismeno 54,4% muškaraca i 16,5% žena.³³⁶ Poređenja radi, u Rumuniji, dve godine pred rat, bilo je 54,83% pismenog muškog i 23,19% pismenog ženskog stanovništva.³³⁷

Nastojanja prosvetnih vlasti da umanje veliki problem nepismenosti, davala su, kako primećuje Momčilo Isić, sa protokom vremena sve lošije rezultate, pa je 1939. godine osposobljeno da čita i piše svega 50 analfabeta iz građanstva. Ministarstvo prosvete Kraljevine Jugoslavije, zaključilo je godinu dana kasnije da "dosadašnji rad na suzbijanju nepismenosti i širenju prosvete u narodu, nije dao očekivane kvalitativne i kvantitativne rezultate". U septembru 1940. godine, Ministarstvo je donelo odluku da obnovi i proširi kampanju organizovanja analfabetskih tečajeva. Izbijanjem Drugog svetskog rata, takve inicijative su prekinute, čime je

³³⁶ "Razlike u nivou kulturnog razvoja između delova novoformirane države mogu se ilustrovati procentom nepismenih. U stanovništvu Dravske banovine iznosio je 1931. godine 5,54%, u Beogradu 10,87%, u Dunavskoj banovini 28,87%, u Moravskoj 61,96%, a u Vrbaskoj 72,60%⁴³; naravno, važno je primetiti i dramatične nejednakosti unutar same Srbije, između Beograda, Vojvodine i, s druge strane, Moravske banovine, sa skorije pripojenim južnim delovima." Mladen Lazić, "Društveni ...", 18.

"U 1921 godini, 51,5% stanovništva bilo je nepismeno. U Makedoniji i BIH preko 80%. Slovenija je imala 8,6%, Vojvodina 23,3% a Hrvatska 32,3% nepismenog stanovništva. Kako ističu Berend i Ranki, porast stanovništva na Balkanu nije išao ruku pod ruku sa brzim podizanjem kulturnog nivoa. (...) Ovde je priraštaj jedva mogao da stvori kulturno uporište neophodno potrebno za modernizaciju društva." Mira Bogdanović, "Modernizacioni procesi u Srbiji u XX veku", u *Srbija u modernizacionim procesima XX veka*, ured. Latinka Perović, Marija Obradović, Dubravka Stojanović (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 1994), 47.

³³⁷ Momčilo Isić, "Pismenost u Srbiji u prvoj polovini XX veka", *Tokovi istorije* 1/2 (1993): 97.

sprečena i mogućnost da se ponovi još jedan u seriji neuspeha države na suzbijanju nepismenosti.³³⁸

Evolucija školstva u Srbiji, od pokušaja u okolnostima nepostojanja sopstvene države, preko ustaničkih škola pod supervizijom Dositeja Obradovića, pa do procesa izgradnje kompleksnog obrazovnog sistema pod državnom kontrolom, inspirativna je i dinamična epizoda u istoriji srpskog naroda. Period u kojem je školstvo jedna od struktura moderne države, karakterističan je po prožimanjima državne uprave, novostvorenih elita i samog domaćeg školstva, sposobnog od osnivanja Univerziteta 1905. godine, da produkuje sopstvenu, domaću visokoškolsku inteligenciju. Raniji periodi, tokom života pod osmanskom vlašću, i tokom trajanja ustanaka, karakterišu se parcijalnošću, nepostojanjem sistematičnosti, simboličnim obuhvatom dece, i svakako podrazumevajućom dominacijom crkvenih sadržaja u odnosu na laičke, što je bilo normalno kad uglavnom crkva organizuje nastavu.

U delu Tihomira Đorđevića *Iz Srbije kneza Miloša*, gde opisuje kulturne prilike od 1815. do 1830. godine, može se naći njegova konstatacija da je "za turske vladavine (...) pismenost u Srbiji bila skoro ugašena".³³⁹ On se poziva na beleške Vuka Karadžića, navodeći primer da su "od dvanaestorice sovetnika u Praviteljstvujušćem sovjetu 1807. godine, četvorica bili pismeni".³⁴⁰

Iako je u oslobođenim krajevima Karađorđeve Srbije počelo otvaranje škola u skoro svim značajnijim mestima, pod knezom Milošem su takve inicijative zaustavljane ili usporavane. Otpor protiv pismenih je kod kneza bio još veći posle bune koju je 1825. godine, u smederevskoj nahiji podigao Miloje Popović, zvani Đak. Vuk Karadžić je kroz svoju prepisku pominjao i Miloja Lapovca koji se zalagao da se svi pismeni pobiju.

Iz zapisa Vuka Karadžića može se videti da je u vreme Prvog srpskog ustanka postojalo 40 škola sa oko 1.500 đaka. U 1836. godini, Petar Radovanović, tadašnji direktor svih škola u Srbiji, našao je da postoji 60 škola sa ukupno 69 učitelja, od kojih su 46 poreklom Srbi iz Austrije a 23 iz Srbije. Škole su bile male i neugledne privatne kuće "siromašne i oskudne" a "u Čupriji, škola je

³³⁸ Isto, 103.

³³⁹ "Sem sveštenih lica koja takođe nisu bila vrlo pismena, niko skoro nije znao ni čitati ni pisati. Sve građanske i vojne vlasti bile su nepismene. (...) Nezanjanje za vreme prvoga ustanka, govorio je 1834. godine Bol-le Kontu jedan od Karađorđevih drugova, bilo je tako veliko da je između 25.000 ljudi koliko je bilo u našoj vojsci, samo jedan znao pisati, ali mu to znanje nije bilo ni od kakve koristi, jer nije bilo nikoga ko bi mogao pročitati što on napiše." Tihomir Đorđević, *Iz Srbije kneza Miloša - Kulturne prilike od 1815. do 1830. godine* (Beograd: Izdavačka knjižarnica Gece Kona, 1922), 74.

³⁴⁰ Isto, *Pomenik*, 250.

bila spojena sa mehanom". Posle 1830. godine³⁴¹, po naređenju kneza Miloša, podizale su se školske zgrade pored crkava namenjene isključivo školama. U njima su postojali i stanovi za učitelje. Osim srpskih, u mnogim mestima je bilo turskih, grčkih, jevrejskih, i jedna nemačka škola u Beogradu. Nastava za žensku decu sve vreme vladavine kneza Miloša smatrala se nepotrebnom.³⁴²

Hatišerifom iz 1830. stvoreni su uslovi za donošenje prvog zakona o školama, kojim su uz Veliku školu predviđene u svim većim naseljenim mestima i male škole sa po jednim učiteljem. Avgusta 1836. godine objavljen je *Plan za škole kako imaju postojati*, kojim je projektovana mreža osnovnih i srednjih škola. U septembru 1844, donet je prvi zakon o školama, pod nazivom *Ustrojenije javnog učilišnog nastavljenija*, gde se vidi jasna namera države da uvede obavezno osnovno obrazovanje. U tu svrhu, 1863. godine doneto je *Ustrojenije osnovni škola u Knjažestvu Srbije*, kojim se predviđalo da školska opština ima najmanje 400 kuća i 25 učenika. Zbog česte raštrkanosti sela i sveopšteg siromaštva, ovim zakonom je usporeno širenje škola pa je 1882. korigovan novim *Zakonom ustrojstva osnovnih škola*, koji je ustanovio samo broj od 25 učenika kao obavezu a nije tražio ni da škole budu od čvrstog materijala. Ambicije su ponovo porasle preko realnih mogućnosti pa je 1898. godine, *Zakonom o narodnim školama* kriterijum o minimalnom broju učenika podignut na 50, kao uslov za otvaranje škole. Ovaj zakon je promenjen 1905. godine, jer je opet ustanovljeno da je kočio razvoj mreže škola "što se neposredno odrazilo na princip obaveznosti školovanja". Zakonski minimum za otvaranje škole ovoga puta je ustanovljen na 30 učenika.³⁴³

U poslednjim decenijama 19. veka, posledica ujedinjenja i ekonomskog jačanja nemačke države bila su nastojanja konzervativnih vlada evropskih zemalja da što širim reformama osnaže svoje vojne potencijale i da unaprede obrazovni sistem. Srbija nije bila izuzetak³⁴⁴. Pojedini istoričari naglašavaju i ulogu kralja Milana Obrenovića koji nije ostao po strani kada je reč o

³⁴¹ "U slučaju Srbije koja je u 19. vek ušla bez ijedne škole (...) kao početak modernog školstva može se označiti tek 1830. godina, kada je Turska dozvolila osnivanje škola na maternjem jeziku, te su do 1839. izgrađene 84 škole." Ljubinka Trgovčević, "Srbiji u prvoj polovini XX veka", *Tokovi istorije*, 1/2 (1993): Obrazovanje i modernizacija. Osnove za poređenja u okviru Jugoistočne Evrope", ur. Hans-Georg Fleck, Igor Graovac, u *Dijalog povjesničara/istoričara*, 2/2, (2000): 119.

³⁴² Tihomir Đorđević, *Iz Srbije ...*, 75-111.

³⁴³ Jasna Parlić - Božović, "Obrazovanje Srba u vreme turske vlasti", *Zbornik radova Filozofskog fakulteta*, XLI/2011, str. 563-565.

³⁴⁴ Koliko je sazrela svest o važnosti obrazovanja, vidi se iz obraćanja Stojana Novakovića učesnicima Prvog zbora Glavnog prosvetnog saveta, održanog u Beogradu 18. (30) avgusta 1881. godine. On je tom prilikom zaključio da "od škole zavisi danas sva budućnost jednog naroda". *Prosvetni glasnik*, II (I-XXV), (Beograd: Državna štamparija, 1881), 553-554.

pokušajima da se reformiše visoko školstvo”³⁴⁵. Prosvetne reforme je vodio Stojan Novaković koji je pošao od činjenice da je Srbija, i pored rasta broja škola zaostajala za evropskim, pa i za susednim zemljama. Glavni prosvetni savet, tada osnovan, formirao je odbore i komisije za preobražaj osnovnog, srednjeg i visokog obrazovanja. Stojan Novaković je tražio da se reforma izvede tako da nastava postane evropska, i zahtevao je da profesori pojedinih struka idu u dobro uređene škole razvijene Evrope, da bi se tamo upoznali sa načinom rada i proučili pitanja sa kojima će se tek susresti srpske škole. Nejednak strukovni nivo nastavnika rešavan je propisivanjem kriterijuma za obavezno polaganje učiteljskih i profesorskih ispita. Donet je *Zakon o nadziranju škola, Zakon o profesorskim pripravnicima na Velikoj školi*, kao i *Zakon o Narodnoj biblioteci i Muzeju*.

Prvi ozbiljni koraci u nadzoru rada škola učinjeni su 1868. godine, dolaskom Đorđa Natoševića, nadzornika srpskih škola u Austro-Ugarskoj. Iako je centralizacija školskog nadzora utvrđena još 1857. godine, o načinu na koji učitelji izvode nastavu znalo se nedovoljno jer su i oni nesistematično ocenjivani od strane državnih sekretara, prilikom njihovog obilaska škola jednom godišnje, samo na osnovu školskih protokola koje bi doneli u najveće oblasno mesto na zajednički sastanak. O didaktičko-metodičkim problemima u nastavi nije se razmišljalo. Natošević je posle obilaska škola u beogradskom okrugu ocenio stanje kao veoma loše. Zaključio je da ni u školama koje imaju dobre uslove nema nikakve koristi od nastave jer " ... celo je ovo znanje samo prividno, samo spolja za decu prilepljeno. Deca ni malo svesti nemaju o onome što znaju, zato su već sada gotovo sve zaboravila što su prvog tečaja sa onoliko naprezanja naučila. Šta god da se ovako samo mehanički na izust uči i zna, mora se za malo vremena sve zaboraviti." ³⁴⁶

Istaknuti pojedinci u srpskoj prosveti shvatili su da je proces prenošenja znanja učenicima zahtevao neprekidne inovacije. Novi udžbenici sastavljeni tada na osnovu evropskih uzora i uz kontrolu strogih recenzenata, značili su veliki korak napred.³⁴⁷ Promene u obrazovanju izazivale su velike polemike. Jedan deo stručne javnosti zalagao se za nemačke, drugi za francuske uzore. Česti su bili prigovori da se kroz nastavni plan i sadržaj udžbenika zapostavlja nacionalni duh i

³⁴⁵ Dragoslav Janković i Mirko Mirković, *Državnopravna istorija Jugoslavije* (Beograd: Naučna knjiga, 1982), 178 - 193.

Slobodan Jovanović, *Vlada Milana Obrenovića II* (Beograd: Geca Kon, 1934), 72-77.

³⁴⁶ Srećko Ćunković, *Školstvo i prosveta u Srbiji u XIX veku* (Beograd: Pedagoški muzej, 1971), 85.

³⁴⁷ Mihailo Vojvodić, "Jedno značajno istraživanje o približavanju Srbije Evropi na početku 20. veka", *Istorijski časopis VII* (2005), 378.

sopstvena istorija, a favorizuju se gledišta drugih zemalja. Podela po tom pitanju dospela je i do nivoa kulturno-prosvetnih i naučnih institucija, pa i do Kraljevske srpske akademije.

Proces modernizacije obrazovanja nije zahvatio čitavu Srbiju, iako je u prethodnom periodu postavljena dobra osnova kroz mrežu srednjih škola gimnazijskog tipa, učiteljskih škola i stručnih škola, čime se Srbija približila evropskim standardima. Strateški najvažniji prosvetni zakon 19. veka u Srbiji, svakako je *Zakon o obaveznom osnovnom obrazovanju*, donet 11. januara 1883. godine, svega nekoliko godina posle sličnih zakona u Engleskoj i Francuskoj. Novakovićev kabinet je takođe radio na pripremama za otvaranje Beogradskog univerziteta, produžio trajanje školovanja na Filozofskom fakultetu na četiri godine, a broj pitomaca koji su se školovali na prestižnim evropskim univerzitetima, udvostručen je.

U 1885. godini, Srbija je imala 22 gimnazije, duplo više nego decenju ranije. Te godine, broj osnovnih škola porastao je na 558, dvostruko više u odnosu na 274 polovinom veka, što je posledica povećanja broja stanovnika ali i modernizacije obrazovnog sistema. Početkom poslednje decenije 19. veka, u školskoj 1890/91. godini, nastava se održavala u 704 muške i 63 ženske osnovne škole, a prvu školsku godinu u 20. veku, Srbija je dočekala sa 1101 školom, što je bio veliki napredak, ali to je istovremeno značilo šest puta manje školskih ustanova od aktuelnih realnih potreba.

U 1845. godini, na 4.990 stanovnika postojala je jedna škola. Četrdeset godina kasnije, 1885. na jednu školu dolazilo je 3.190 stanovnika. I broj nastavnika je značajan statistički pokazatelj modernizacije u obrazovanju. U Velikoj školi je 1845. godine, radilo devet nastavnika, gimnazijama 18 a u osnovnim školama 187. U 1885. godini, Velika škola je imala 87 nastavnika, u gimnazijama je radilo 204 a osnovnim školama 923 nastavnika i učitelja. U periodu od 1885. do 1891. godine, broj nastavnika u osnovnim školama povećao se na 1421, od kojih su 866 bili učitelji a 555 učiteljice.³⁴⁸ Među indikatorima modernizacije u obrazovanju za bilo koju od referentnih godina tokom 19. veka, posebno je zanimljiv rast broja učenika. Tako je 1845. godine bilo 5.845 đaka, 1865. ukupno 14.649 a 1885. godine 47.044 upisanih u osnovne škole.³⁴⁹

Školske 894/95. godine, nastavom je bilo obuhvaćeno 90.000 učenika u 977 osnovnih škola, što je opet bio tek manji deo dece tog uzrasta, procentualno od 13,2% u 1885. do 27,3%

³⁴⁸ Arsen Đurović, "Obrazovanje u vreme kralja Milana", *Istorijski časopis* 57 (2008), str. 308-309. Prema: *Statistika nastave Kraljevine Srbije 1880-1885* (Beograd: Državna štamparija, 1887), 1-14. *Statistika nastave Kraljevine Srbije 1891*. Beograd: Državna štamparija, 1894.

³⁴⁹ *Prosvetni glasnik*, I (VIII), (Beograd: Državna štamparija, 1887), 328.

1900. godine.³⁵⁰ Pokazatelji o obuhvatu ženske dece nastavom još su skromniji jer je na prelazu vekova školovano svega 10% ženske omladinske populacije.

U Srbiji 19. veka, natalitet i fizički priliv stanovništva usporavali su napore da se školstvo ujednači kvalitativno i kvantitativno sa obrazovnim sistemima u zemljama koje su posmatrane kao uzori. U tim nastojanjima, uspeh je zavisio od mnogih činilaca. Jedan od važnijih, svakako je odnos vladajućih elita prema značaju i materijalnim potrebama prosvete, zbog čega razvoj obrazovanja u ovom periodu nije bio ravnomeran. Isto se može reći za državu od čijeg ustrojstva i ekonomske snage, kao i političkih odnosa u državnom vrhu, zavisi profil obrazovanja. U slučaju Srbije, ono je vremenom postajalo sve liberalnije. Nastavni sadržaji su posle velike reforme osamdesetih godina postali u punom smislu savremeni ali su stavovi da je ženskoj deci obrazovanje nepotrebno, još uvek bili ukorenjeni u tradicionalističkom mentalnom sklopu stanovništva, posebno na selu.

4.5. Kultura

Određivanje mesta i uloge kulture u modernizacijskim procesima tokom 19. i 20 veka u Srbiji delikatan je naučni zadatak, pre svega zbog susretanja i prožimanja njenih tradicionalnih i modernih pojava, pri čemu su tradicionalni oblici kulture preovlađujući, često jedini, naročito na selu. Teorija kulture danas razmatra veliki broj shvatanja i sadrži mnoštvo pokušaja njenog definisanja. Međutim, za objašnjenje procesa dugog trajanja kakav je društvena modernizacija u Srbiji, gde je kultura jedan od posebnih i specifičnih razvojnih tokova, potrebno je imati teorijsko objašnjenje koje na produktivan način vidi kulturnu dimenziju transformacije.

U jednom tekstu koji paralelno posmatra modernizaciju, kulturu i društveni razvoj, baveći se njihovim međusobnim uticajima, sociolog Miloš Nemanjić polazi od razmišljanja Fridriha Tenbruka, manje poznatog nemačkog teoretičara kulture, koji je zaključio da socijalna stvarnost obuhvata strukturu i kulturu kao jedinstvo, pri čemu je "svaka kultura situirana u strukturu i svaka struktura je prožeta kulturom". To je jedinstvo koje se može razdvojiti samo

³⁵⁰ Ljubinka Trgovčević, *Planirana elita ...*, 21-22.

analitički.³⁵¹ Sam pojam kulture, kaže Tenbruk, menjao se već u drugoj polovini 19. veka. Na mesto tradicije i religije, stupila je kao naslednik kultura od koje se sada očekivala orijentacija, bilo objektivno, kao pogled na svet, bilo subjektivno, kao obrazovanje.³⁵² Kompleksna po svojoj prirodi, kultura sadrži "karakterističan obrazac celokupnog društva, njegovu celokupnu kulturu u samorazumljivosti socijalnog nasleđa".³⁵³

Ovako shvaćena kultura podrazumeva sve svoje slojeve i segmente, počevši od duboko tradicionalne do savremenih tokova koji se stvaraju u sudaru socijalnih progressa i konstantne želje čoveka da im prida svoje značenje. I sekularno društvo, dodaje ovaj autor, svoju budućnost stvara preko kulture, u duhovnom prostoru značenja.³⁵⁴

Ovde je neophodan još jedan citat kroz koji se može prepoznati odnos tradicionalnog i modernog u procesima zakasnelih modernizacija. "Pored svih neizbežnih transformacija za dva stoleća, evropska kultura se oblikovala i istovremeno bazirala na određenom tipu ličnosti. Upravo je kultura postavila norme odnosa čoveka sa Bogom, sa samim sobom i sa drugim ljudima", čulo se na jednom okruglom stolu o pitanjima evropske kulture, održanom krajem prošlog veka.³⁵⁵

Sa sličnih pozicija polazio je Slobodan Jovanović, razmatrajući problem neizgrađenosti kulturnog obrasca³⁵⁶ u Srbiji tokom celog 19. i prve polovine 20. veka, dok su vodeće evropske nacije, Engleska, Francuska i Nemačka u tom smislu zaokružile svoj kulturni profil. Slično Tenbruku, uvaživši činjenicu paralelnog postojanja svih slojeva i segmenata kulture u društvu, kao i pitanje izgrađenosti i kompleksnosti društvene strukture (od rudimentarnih segmentiranih

³⁵¹ Miloš Nemanjić, "Modernizacija, kultura i društveni razvoj", *Tokovi istorije* 1/2 (1993): 124, prema: Fridrih H. Tenbruk, "Zadaci sociologije kulture", *Kultura : časopis za teoriju i sociologiju kulture i kulturnu politiku*, 50 (1980), 16.

³⁵² Isto.

³⁵³ Fridrih H. Tenbruk, "Zadaci sociologije kulture", *Kultura : časopis za teoriju i sociologiju kulture i kulturnu politiku*, 50 (1980), 20.

³⁵⁴ Miloš Nemanjić, "Modernizacija ...", 127.

³⁵⁵ Isto, 124, prema: Genadij Grigorevič Dadamjan, "Savremeni kulturni proces - izazov budućnosti, u *Kultura i Evropa '92. (Zbornik saopštenja sa jugoslovensko-sovjetskog okruglog stola "Kultura i Evropa" '92.)*, ured. Danica Diković - Čurguz (Beograd: Zavod za međunarodnu naučnu, prosvetnu, kulturnu i tehničku saradnju Republike Srbije, 1991), 35.

³⁵⁶ Bitna razlika između obrasca kulture koji postoji kao kulturni profil svih ljudskih zajednica i kulturnog obrasca je u tome što je ovaj drugi prvenstveno tvorevina modernog društva. *Kulturni obrazac* pretpostavlja postojanje određenih institucija koje, u modernom smislu, daju osnovni pečat kolektivnom životu i ujedno garantuju da se kolektiv može zaštititi od pojedinaca i grupa, ukoliko nastoje da svoje lične i grupne težnje ostvaruju na račun opštih interesa. Za razliku od spontano formiranog obrasca kulture u tradicionalnim zajednicama u kojima se stvara zajednički mentalitet, kulturni obrazac je plod određenih kulturnih težnji kojima se daje mogućnost duhovnog profilisanja pojedinca čiji se identitet gradi na njegovoj moralnoj odgovornosti. Bojan Jovanović, *Karakter kao sudbina*, (Beograd: Narodna knjiga / Alfa, 2004), 78.

društava do razgranatih birokratskih sistema), Jovanović ukazuje na razliku između kulturnog obrasca koji se može koristiti za moderna društva, i obrasca kulture koji imaju jednostavnije zajednice na nižem nivou razvoja. Takođe, kad je reč o tezi da se kultura u Evropi oblikovala prema određenom tipu ličnosti, on ukazuje na model "džentlmena" u engleskoj kulturi, kao i na model kulturnog čoveka u kontinentalnoj Evropi, izgrađen na tradicijama prosvetiteljstva i racionalizma.³⁵⁷

Pokušaja da se u Srbiji, na bazi već formiranog nacionalnog i političkog obrasca, izgradi onaj kulturni, koji je nedostajao, bilo je nekoliko, ali zbog nedovoljno dugih perioda političke stabilnosti, remetilački faktor istorijskog i kulturnog diskontinuiteta odneo je prevagu. Mlada srpska država nije imala svoje obrasce nego ih je morala preuzimati sa Zapada. Protivnici takve prakse, koji su mislili da i kod nas ima dovoljno samoniklih političkih ustanova, nisu bili u stanju da ponude ikakve domaće obrasce jer su i oni koje su isticali, takođe bili tuđinski.³⁵⁸

Alternativa raskidu sa neevropskom civilizacijom prilikom sticanja samostalnosti, bila je isključivo evropska i oko toga u mladim balkanskim državama nije bilo nikakvih sporenja. Polemisalo se između izgradnje države na vrednostima vizantijskog nasleđa pravoslavne Evrope, ili na političkim, ekonomskim i kulturnim načelima zapadnoevropske civilizacije, superiornije u tom trenutku. Za razliku od primera koji su brojni u svetu, da je prihvatana tehnološki, ekonomski, pa i politički segment modernizacije a ne i kulturni, u Srbiji, ali i okolnim zemljama, se podlegalo postepenom prihvatanju zapadnih vrednosti. Kulturološki supstrat zapadnjačenja nije bilo moguće izdvojiti od modernizacijskih intervencija na državnom organizmu, jer preuzimanje svakog od postojećih modela u strukturi države (organizacija političkog sistema, javne uprave, vojske, obrazovanja ili zdravstva) znači istovremeno preuzimanje kulturne sadržine. To srpskim modernizatorima, uostalom, nije smetalo.

Sociolog Đokica Jovanović primećuje da se Srbija toga vremena, raspolučena između Istoka i Zapada retko oslanjala na sopstvenu kulturu jer na to nije bila pripremljena. Za razliku od engleske, francuske i ruske revolucije koje su, svaka na svoj način, misaono pripremljene u

³⁵⁷ Slobodan Jovanović, *Kulturni obrazac*, (Beograd: Stubovi kulture, 2005), 42.

³⁵⁸ "Srpska srednjevekovna država, koja je bila uništena, nije ostavila iza sebe nijednu političku ustanovu. Zatekle su se samo organizacije nižeg stupnja - organizacije plemenske, seoske, porodične. Ako se vrh tih organizacija htela ponovo graditi državna organizacija, njen obrazac morao se tražiti na strani." Isto, 57.

"Kad su Turci uništili srpsku državu, a s njome i onu gornju koru civilizacije koja je obuhvatala dvor, plemstvo, više duhovnike i varošane, ostao je samo donji, ali najveći sloj naroda - seljaci kojih se nije ni dotakla srpska vizantijsko-mletačka civilizacija 14. veka. Sa propašću turskog gospodstva, srpski narod je upravo produžio svoj unutarnji razvitak onde gde je bio zaustavljen kad je potpao pod tursku vlast". Svetozar Marković, *Srbija na istoku*, (Beograd, BIGZ, 1973), 55.

filozofiji, pesništvu, rušenju religijskih dogmi, "srpska revolucija" u oslobođenju od Osmanlija nije pokrenula sveukupnu kulturnu promenu, osim u nekim sektorima. Predustaničku Srbiju renesansa nije ni okrznula, nije se oslobodila dogmi, imala je hagiografsku književnost koju praktično niko nije čitao.³⁵⁹ U razgovoru za jedan dnevni list povodom izlaska knjige *Prilagođavanje - Srbija i moderna: od strepnje do sumnje*, Jovanović je zaključio da je "Srbija okrenula leđa svojim modernizatorima", a kada je morala da se modernizuje "činila je to imitiranjem onoga sa zapada, bez sopstvene kulturne artikulacije modernizacije".³⁶⁰ Ipak, uz pomoć srpskih intelektualaca iz današnje Vojvodine, umesto postojeće "apsolutne nule" u smislu imanjanja evropske kulture, do polovine 19. veka postavljena je osnova koja ranije nije postojala.

U članku "Proplamsaji moderne u Srbiji na razmeđi XIX i XX stoleća", on navodi izbor kulturnih činjenica koje reprezentuju domete tadašnje srpske modernosti u kulturi, počev od dolaska Dositeja Obradovića u Zemun (1806), a u Srbiju 1807. godine i osnivanja prve školske biblioteke od Dositejevih poklonjenih knjiga godinu dana kasnije, u sastavu Velike škole. Državna biblioteka je osnovana 1815. pri Knjaževskoj kancelariji. Prvu knjižaru je otvorio 1827. Gligorije Vozarević u malom dućanu kod Saborne crkve. Pet godina kasnije, 1832. štampao je prvu knjigu u tadašnjoj Srbiji *Srbsko stihotvorenije* Kovačevića i Stamatovića, umesto, od knjaza Miloša sprečenog izdavanja knjige Jovana Stejića. Štampao je dela Dositeja Obradovića u deset knjiga. U njegovoj knjižari je 1832. osnovana Biblioteka varoši beogradske iz koje je nastala Narodna biblioteka Srbije.

Iz Kragujevca je 1834. godine preneti u Beograd štamparija i počele su da izlaze *Novine srbske*, čiji urednik je bio Dimitrije Davidović. Prvi licej iz kojeg nastaje Univerzitet, nastao je 1838. a Društvo srpske slovesnosti 1841. godine. Beograd postaje utočište brojnih kulturnih stvaralaca (Vuk Karadžić, Jovan Sterija Popović, Joakim Vujić, Dimitrije Davidović ...) Konačno, u toku XIX i u prvoj polovini XX stoleća nastaju ustanove u kojima su negovane moderne vrednosti i moderan izraz.³⁶¹

Prvi vidljivi rezultati u smislu kulturne artikulacije, odnosno profilisanja kulturnog obrasca zabeleženi su krajem 19. i početkom 20. veka uspostavljanjem parlamentarne

³⁵⁹ Đokica Jovanović, *Prilagođavanje - Srbija i moderna: od strepnje do sumnje* (Niš : Sven : Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, 2012)

³⁶⁰ Đokica Jovanović, "Nesudena modernizacija", *Politika*, 18.03.2013, pristupljeno 12. 12. 2015. <http://www.politika.rs/sr/clanak/252109/Drustvo/Nesudena-modernizacija>, pristupljeno 12. 12. 2015.

³⁶¹ Đokica Jovanović, "Proplamsaji moderne u Srbiji na razmeđi XIX i XX stoleća", *Teme: časopis za društvenu teoriju i praksu*, 36/4 (2012), 1888.

demokratije. Kraljevina Srbija je tada uspela da utemelji prepoznatljiv kulturni obrazac čiji su elementi pravoslavni religijski identitet, ćirilčno pismo, Srpska kraljevska akademija i Beogradski univerzitet. Uz naučna i umetnička udruženja, postojala je Srpska književna zadruga, brojni časopisi od kojih je bio najugledniji *Srpski književni glasnik Bogdana Popovića, kao i niz zadužbina* koje su brinule o nacionalnoj kulturi. Ovo je, takođe, period u kome je nastajala respektabilna književna i umetnička produkcija. Književnost u Srbiji toga vremena, od početka njene samostalnosti je težila evropskom stilu i estetici. Bila je nepriznata avangarda sa svojom malobrojnom ali kvalifikovanom publikom. Za razliku od umetničke scene, politike i ekonomije, nije zaostajala za evropskim dometima.

Razdoblje "zlatnog doba srpske književnosti", koje počinje krajem 19. veka i završava okončanjem Prvog svetskog rata, smatra se velikim, ali nedovršenim pokušajem profilisanja kulturne scene u Srbiji. Kulturni nivo i profil stanovništva tog vremena izgrađivali su pesnici i prozni pisci, delima kod kojih se izgubila granica između autorskog i narodnog.

Nepunih šest meseci posle prvog javnog prikazivanja kinematografa braće Limijer u Indijskom salonu "Velike kafane" u Parizu, 28. decembra 1895. godine, u Beogradu je u sali gostionice "Zlatan krst" na Terazijama 6. juna 1896. počelo prikazivanje "fotografija oživljenih pomoću kinematografa". Nekoliko godina kasnije, putujući bioskopi postali su sve brojniji, a 1910. snimljen je prvi domaći igrani film *Karađorđe*. Uoči Prvog svetskog rata u Kraljevini Srbiji radilo je oko 30 stalnih bioskopa.

Krajem 19. veka osnivaju se prva pozorišta u Srbiji u kojima se neguje pre svega repertoar sa nacionalnom i rodoljubivom tematikom. Narodno pozorište u Beogradu osnovano je 13. jula 1868. godine, a 30. oktobra 1869. igrana je prva predstava u novoj zgradi³⁶².

Ipak, smatra Slobodan Jovanović, očigledan kulturni uzlet u Srbiji toga doba nije bio dovoljan za stvaranje kulturnog obrasca koji bi odgovarao njegovim visokim kriterijumima.

³⁶² Te godine, Srbija je imala manje od milion i dve stotine hiljada stanovnika. "Beograd je tek prešao cifru od 25000 žitelja koji su stanovali u 3444 kuće. Bio je jedno veliko selo na pola puta od otomanske ka evropskoj civilizaciji. U njemu žive trgovci, zanatlije, činovnici, vojnici, seljaci, nadničari i besposličari. Kuće, zanati, moda - prilagođavaju se sve više zapadnjačkim ukusima; 'gerfrorenes' i šampanj se javljaju pored boze, halve i sudžuka; na balovima se igraju kola i polke. Ulice su uske, krivudave, nečiste i neosvetljene. Četrdeset beogradskih ćorsokaka služi za bacanje otpadaka. U njemu nema kanalizacije i vlada oskudica u pijaćoj vodi.

Međutim, žed za prosvetom, kulturom i naukom u oslobođenoj zemlji bukti zajedno sa željom da se dovrši delo narodnog oslobođenja i ujedinjenja. Tako je Beograd 1868. godine imao Veliku školu sa tri fakulteta, jednu punu i jednu nepotpunu gimnaziju, Realku, Višu žensku školu, Srpsko učeno društvo, Narodnu biblioteku, Narodni muzej, Narodnu čitaonicu, Prvo pevačko društvo, Državnu štampariju, a Srbija ima 44 pitomca na studijama u inostranstvu, kojima će biti namenjena uloga intelektualnog vođstva po povratku u zemlju". www.narodnopoziroiste.rs, pristupljeno 12. 12. 2015.

Kriterijumi, uostalom, nikada nisu bili usaglašeni. "U doba Ujedinjene omladine govorilo se o 'dobrom Srbinu'. U krugu Svetozara Markovića govorilo se o moralnim osobinama jednog socijalista. U prvom slučaju, izrađivao se jedan nacionalni, a u drugom jedan politički obrazac. Ni u jednom ni u drugom slučaju nije se mislilo o onome što je pojedincu bilo potrebno za formiranje njegovog ličnog karaktera", objašnjava Jovanović i zaključuje da "posle Dositeja i Markovića u nas nije bilo moralista od većeg uticaja".³⁶³

Započeti proces konačnog formiranja kulturnog obrasca presečen je balkanskim ratovima i Prvim svetskim ratom, a u novoj državi (Kraljevina SHS, zatim Jugoslavija), pretpostavljen i žrtvovan idealu jugoslovenstva.

Utajući se u jugoslovensku državu, Srbija je nastojala da stvori drugi kulturni obrazac što pod novom političkom doktrinom nije uspevalo. U tom periodu Vladimir Dvorniković piše i objavljuje svoje kapitalno delo *Karakterologija Jugoslovena*, nastojeći da koncepcijom integralnog jugoslovenstva ospori održivost posebnih nacionalnih karakterologija. Slovenci i Hrvati nameću model političkog ponašanja koji je Srbima bio nov i nejasan, kao što je dugo bila nejasna i njihova namera da iskoriste zajedničku državu kao prolaznu stanicu na putu ka stvaranju svojih nacionalnih država. U kontekstu takvih nastojanja nije bilo moguće produktivno raditi na unapređenju zajedničkih institucija, pa ni formiranju novog kulturnog obrasca.

Egalitarna demokratska svest kao konstanta u srpskom narodu, pokazivala je u vreme prelomnih istorijskih događaja anaroidne težnje, na šta su izborne starešine odgovarale čvrstim autoritarnim stavom. Autoritarne crte, odnosno "gospodarska ćud", kakva se mogla videti u ranoj istoriji nove srpske države, sasvim je razumljiva i prihvatljiva za obrazac kulture koji se formirao vekovima, i na koji je narod bio naviknut. Recidivi "kulture čvrste ruke" uvek su bili prisutni u narodnoj tradiciji, iako su starešine izborne. Tako je bilo i nakon sveobuhvatnog upliva savremene države u narodni život, kad su moderne institucije kao nosioci kulturnog obrasca nepovratno počele da dominiraju nad tradicionalnom svešću i tradicionalnim načinom života.³⁶⁴

Zbog istorijski kratkog trajanja moderne srpske države, kao i neujednačenosti njene modernizacije s obzirom na povremena teritorijalna širenja i prihvatanja sunarodnika sa duboko

³⁶³ Slobodan Jovanović, *Kulturni obrazac ...*, 45.

³⁶⁴ Upliv savremene kulture u tradicionalni način života počinje prisutnošću države i njenih institucija, prožimanjem uloge pojedinca, društvenih ustanova i duhovnog nasleđa prilikom formiranja i opstajanja kulturnog obrasca. "Tek na osnovu sagledavanja načina proizvodnje, društvenih institucija, vojske, morala, običaja, umetnosti i književnosti, može se govoriti o kulturnom obrascu jednog naroda. (...) Takav kulturni obrazac ima posebnu vrednost ukoliko je izgrađen na humanističkoj osnovi koja baštini tradiciju antičke filosofije." Isto, 42.

tradicionalnom kulturnom matricom, teško je tačno odrediti u kom je periodu stanovništvo Srbije izašlo iz civilizacijskog nivoa obrasca kulture i počelo da gradi svoj kulturni obrazac. Takođe, retka su razmišljanja u istoriografiji, kao i sociološkoj literaturi, o tipu ličnosti prema kojem se oblikovala srpska kultura u 19. veku i kasnije, onako kako su to videli Tenbruk, Dadamjan i Jovanović.

Pojedini događaji iz istorije moderne srpske države nesporno imaju modernizacijski značaj, ali se istovremeno mogu smatrati i nekom vrstom utemeljenja, odnosno početka procesa modernizacije u datoj oblasti. Za srpsku kulturu koja postepeno izlazi iz svog čvrstog tradicionalnog okvira, menjajući se i sazrevajući kroz način života stanovništva urbanih sredina, svakako je od ključne važnosti reforma pisanog i govornog jezika, čime je stvoreno jedno od glavnih uporišta srpskog nacionalnog identiteta.

Do standardnog govora srpske kulture došlo se posle višedecenijskih burnih rasprava, punih isključivosti i netrpeljivosti, radi zadobijanja primata narodnog jezika iz Srbije ili jezika kojim su se služili učeni Srbi iz habzburškog kulturnog konteksta. Inicijator rasprave koja je počela 1815. godine bio je Vuk Stefanović Karadžić. Epoha polemika završena je 1850. potpisivanjem "Bečkog književnog dogovora", tri godine posle objavljivanja Vukovog prevoda *Novog zavjeta* i polemičke studije Đure Daničića *Rat za srpski književni jezik i pravopis*. Ova tri događaja utemeljila su već široko prihvaćenu Vukovu kodifikaciju srpskog književnog jezika. Knez Mihailo Obrenović je 1860. godine delimično, a 1868. sasvim ukinuo zabranu štampanja knjiga Vukovim pismom, staru tri decenije i donetu na zahtev mitropolita Stratimirovića.

Pobeda Vukove reforme značila je defanzivu građanskog kulturnog koncepta koji se bazirao na elitističkoj kulturi srpskog gradskog i varoškog stanovništva Habzburške monarhije. Ona je istovremeno otvorila podelu između većinskog ruralnog i manjinskog urbanog, većinskog nepismenog i manjinskog pismenog elementa. Srpskom seljaku ništa nije značila kulturna ponuda koja se vremenom pojavljivala i postajala sve pristupačnija, jer je njegove duhovne potrebe zadovoljavao svet epske poezije, mitova i legendi, a ne štampa, pozorište, poezija, pa ni popularna književnost. S druge strane, pismenim ljudima, posebno onima koji su imali priliku da završavaju srednje i visoke škole, nije bilo dovoljno usmeno narodno stvaralaštvo da zadovolje svoje kulturne potrebe.

Prekid i promena koju je u kulturni razvoj unela Karadžićeva radikalna jezička reforma i, preko nje, opšta glorifikacija "civilizacije gunja i opanka" (do koje je, delom, došlo i zbog

opšteevropskog oduševljenja narodnim stvaralaštvom, naročito izraženog u doba romantizma), ipak se krajem 19. veka slila u jedinstvenu kulturnu celinu sa novom građanskom kulturom koju je stvarala srpska društvena elita.³⁶⁵ Prekidan ratovima, kulturni razvoj Srbije se nastavio u okviru Kraljevine SHS, odnosno Jugoslavije, u određenom smislu ometan političkom nestabilnošću, posledicama ličnog režima kralja Aleksandra, velikim razlikama između delova nove države, strahovima od gubitka identiteta nametanjem koncepta jugoslovenstva, ali svakako, pod stalnim evropskim uticajima, posebno u segmentu popularne kulture koja je bila sve prisutnija.³⁶⁶

Nikola Božilović koji je proučavao otpore modernizaciji kulture srpskog društva ukazuje, da Srbija ni u zajedničkoj državi nije većinski bila moderna, avangardna i prozapadna. Modernizam je zahvatio jedan deo intelektualaca, umetnika i drugih entuzijasta otvorenih za prijem evropskih kulturnih vrednosti. Reč je pretežno o urbanim slojevima građanske inteligencije koji su želeli da duh modernosti unesu u kulturni život svoje zemlje. Većina građanstva, pripadala je, međutim, konzervativnom miljeu patrijarhalne provenijencije. "Pojava modernizma u umetnosti dovodila se u vezu sa za to vreme modernim, marksističkim pogledom na svet, a tradicionalistički i konformistički duh u Srbiji održao se do današnjih dana".³⁶⁷

4.6. Privreda

U knjizi *Ekonomska istorija sveta* Nikola Vučo opisuje Srbiju posle drugog ustanka kao "opustošenu zemlju, sa malobrojnim stanovništvom, sa nazadnom poljoprivredom, zaostalom gradskom privredom, sa nerazvijenim gradovima, primitivnim saobraćajnim vezama i neiskorišćenim prirodnim bogatstvima. Na selu je uglavnom vladala prirodna privreda a u gradu je robna razmena imala najvećim delom lokalni karakter."³⁶⁸ Isti autor ukazuje da je Srbija i posle sticanja autonomije 1830. godine ostala opustošena i ekstremno zaostala u privrednom smislu, sa

³⁶⁵ Miroslav Jovanović, "Nasleđe ...", 14.

³⁶⁶ "Pre drugog svetskog rata Srbija nije mnogo zaostajala za evropskim i američkim kulturnim trendovima. Tome svedoči priličan broj muzičkih klubova, škola plesa i balskih dvorana, kafana i kabarea. Igranke su u ono vreme bile društveni događaji od velikog značaja i prestiža, a orkestri su svirali "svetski repertoar". Važnija od same muzike bila je težnja da se ide u korak sa svetom, da se prati moda kao deo visoke građanske kulture. Slede se, ne retko podražavaju, a potom i stvaralački osmišljavaju svetski umetnički trendovi. Ponajviše muzički, u koje se ubraja i džez. Bilo je to vreme kada Srbija nije morala da dokazuje da je deo Evrope i sveta". Mihailo Blam, *Jazz u Srbiji : 1927-1944* (Beograd: Stubovi kulture, 2011), 100.

³⁶⁷ Nikola Božilović, "Otpori modernizaciji kulture srpskog društva", *Teme: časopis za društvenu teoriju i praksu* 13, 1/2 (1990), 1123.

³⁶⁸ Nikola Vučo, *Ekonomska istorija sveta* (Beograd : Naučna knjiga, 1962), 123,125.

lošim putevima, primitivnim saobraćajnim sredstvima i neiskorišćenim prirodnim bogatstvima. Sticanje autonomije uticalo je na brzi prirodni priraštaj i fizički priliv doseljenika. Demografski uspon, međutim, nije mnogo uticao na ekonomske promene u smislu interakcija između proizvođača i potrošača, jer je kupovna moć mase stanovništva bila u disproportiji sa njenim brojčanim porastom. Ta disproportija je dugo postojala zbog siromašenja sitnog seljaštva pod dejstvom raznih oblika prvobitne akumulacije kapitala, osobito zelenaškog zaduživanja.³⁶⁹ Knez Miloš, koji je na osnovu hatišerifa iz 1833. preuzeo na sebe rešavanje agrarnog pitanja, izdao je 1836. godine ukaz o okućju i tako postigao da seljacima osigura minimum egzistencije, ali je tako smanjio kreditnu sposobnost stanovništva, odnosno mogućnost hipotekarnog zaduživanja. Godinu dana kasnije, odredio je maksimalnu visinu kamate od 12% godišnje na uzeti zajam.

U delu *Iz Srbije kneza Miloša*, Tihomir Đorđević ukazuje da je najčešći i najviše rasprostranjeni oblik ekonomije bilo stočarstvo, zbog idealnih uslova za prirodan uzgoj svinja u prostranim hrastovim šumama Srbije. Poljoprivredu je ocenio kao izrazito primitivnu a kao glavnu kulturu navodi kukuruz napominjući da je pšenica veoma retka, i da se sejala "samo koliko da se umesi hleb za gosta i kolač o slavi". Ječam je sejan koliko je bilo potrebno za konje, povrće za ličnu upotrebu kao i voće, a pojedina domaćinstva imala su oko kuća "čitave šume pod šljivom, koja se upotrebljavala isključivo za pecivo rakije i mnogo trošila".³⁷⁰

U takvim okolnostima, kad nema proizvodnje namenjene unutrašnjem tržištu, prvi ljudi koji su trgovinom došli do ozbiljnog novca, bili su marveni trgovci, koji su sami, idući po selima, ili preko svojih posrednika, kupovali stoku i izvozili je u Austriju, Tursku i Italiju. Takvom trgovinom mogao se baviti samo onaj kome to odobri knez Miloš. Najviše su prodavane svinje, 225.000 grla godišnje u Austriju, dok je za Italiju išla rogata marva, a za Tursku koze i ovce.³⁷¹ Minimalne potrebe i skromne životne navike stanovništva u kojima se ni knez Miloš nije znatno razlikovao, uticale su na stvaranje velikog trgovinskog suficita Srbije toga vremena.³⁷²

Efekti demografskog rasta počeli su da se osećaju u ekonomiji Srbije tek od druge polovine 19. veka, kad je potrošnja u maloprodaji postala stimulativan faktor. O sistematskoj industrijskoj

³⁶⁹ Nikola Vučo, *Razvoj industrije u Srbiji u XIX veku* (Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 1981), 4.

³⁷⁰ Tihomir Đorđević, *Iz Srbije...*, 7.

³⁷¹ Isto, 13.

³⁷² "Glavni uvozni artikali bili su ona koja je donošena iz Rumunije a nešto i iz Austrije. Kolonijalna roba, naročito šećer, dobijala se iz Trsta. (...) Bojadžijske stvari, stalarija, grnčarija, vunena i lanena tkanina, oružje i municija, donošeni su iz Austrije, platno i platnene tkanine iz Lajpciga, gvožđe iz Bosne, puške, pištolji i drugo oružje iz Rusije i iz Bosne. (...) Iz južnih srpskih krajeva pod Turcima, iz okoline Niša i Leskovca, donošena je u Srbiju konoplja i izrađevine od nje: ulari i užeta. Otuda su donošene i vreće, zobnice i pokrovci od kozine i vodenično kamenje, poznato pod imenom 'kosovsko' koje je bilo na osobitom glasu i koje je velikim delom prenošeno u Austriju". Isto, 17.

politici, međutim, počelo je da se razmišlja tek tokom sedme decenije, iako je to pitanje postavljano i ranije, ali uz velike otpore zanatlija, esnafski organizovanih od 1847. godine. Oni su imali podršku u javnosti a zastupali su ih i pojedini političari u težnji da suzbiju svaki oblik konkurencije, posebno onaj koji se podrazumevao proizvodnjom ili uvozom jeftinih industrijskih proizvoda. Za vreme namesničkog režima, evropeizirajući procesi u gradovima i varošima, kao i napredak trgovine, postaju očigledni pa se češće oglašavaju zagovornici podizanja industrije koja bi mogla da izvuče Srbiju iz zaostalosti. Porast stanovništva generisao je veću potrebu za raznim vrstama proizvoda nego što su zanatske radnje mogle da ponude tržištu, pojavili su se prvi novčani zavodi a inače je postojala izdašna sirovinska osnova za razvoj prehrambene i tekstilne proizvodnje. Takođe, počev od prvog opsežnog istraživanja rudnog potencijala Srbije³⁷³, počelo je da raste interesovanje za njegovu eksploataciju.

Paralelno sa postepenom evropeizacijom stila života varoškog stanovništva, rasla je i potreba za industrijskim proizvodima. Obaveze po Berlinskom ugovoru koje su se odnosile na izgradnju železničke pruge, pozitivno su uticale na širenje unutrašnjeg tržišta jer se železnička mreža kasnije pružala i ka drugim pravcima u odnosu na onaj magistralni, od Beograda prema Solunu. Na razvoj industrije u Srbiji povoljno je uticalo i širenje sistema pošte i telegrafa, kao i rečno brodarstvo.

Još neki elementi, povoljni za nastanak industrije su se pojavljivali u trećoj četvrtini 19. veka. Na tržištu se pojavio bankarski kapital sa ponudom regularnih kredita. Jeftina nekvalifikovana radna snaga, poreklom iz pauperizovanog seljaštva, povoljna za jednostavne poslove u industrijskim preduzećima, migrirala je ka gradskim sredinama tragajući za poslovima. Stručni radnici su dolazili iz inostranstva ili iz srednjih stručnih škola koje ranije nisu postojale. Takođe, mogli su biti angažovani iz sektora zanatstva, jer je rad za nadnicu u industriji zanatlijama često bio unosniji od njihove samostalne delatnosti. Ekonomisti, kao i razne vrste inženjerskih profila sa diplomama evropskih univerziteta, bili su sve brojniji u Srbiji, mada je njima i dalje bila privlačnija državna služba. Osnivanje Beogradskog univerziteta 1905. godine, pojačalo je potencijal zemlje, posebno u tehničkim naukama koje su bile potrebne industriji. Trgovački sloj

³⁷³ "Tek 1835. godine pozvao je knez Miloš saksonskog direktora rudokopa, barona Žigmunda Avgusta Volkfanga Herdera da ispita rudno blago Srbije, i on je od kraja avgusta do polovine novembra te godine konstatovao obilatost ruda, mineralnih voda i starih, već davno napuštenih majdana." Isto, 7.

"Istraživanja rudnog blaga, započeta 1835. Herderovim putovanjem po Srbiji i nastavljena četrdesetih godina učešćem braće Šulc, Langea, Rokendorfa, Bidoa, Hejrovskog, Handkena, Šefela, Brajthaupta i drugih, otkrila su nova nalazišta. Proširena su na taj način nova znanja o rudnom bogatstvu Srbije, pobuđeno je interesovanje kod stranaca, pa i kod pojedinih domaćih lica za eksploataciju srpskih rudnika." Nikola Vučo, *Razvoj industrije ...*, 87.

koji se obogatio na špekulacijama i lihvarskim pozajmicama, svestan povoljnog sticaja okolnosti, težio je većim profitima koji su se mogli ostvariti u industrijskoj proizvodnji.

Trgovinski ugovor između Srbije i Austro-Ugarske, potpisan neposredno pre Tajne konvencije 1881. godine, koji je izvoz srpske ekonomije ograničavao isključivo na Austro-Ugarsku, bio je jedna od otežavajućih okolnosti za industrijski razvoj Srbije. Pre ovog ugovora, koji je bio iznuđen spoljnopoličkim okolnostima, Srbija je imala zakon iz 1873. o potpomaganju domaće industrije, izmenjen 1898. godine u smislu unapređenja i detaljnog propisivanja uslova pod kojim je državno preduzeće moglo dobiti povlastice.³⁷⁴ Razvijajući povlastičarski sistem, Srbija je postavila temelje svoje industrijske politike koja ranije, u konzistentnom smislu, nije ni postojala. Noviji zakon proširio je sistem povlastica iz prethodnog zakona što je uticalo na ubrzani razvoj industrije, pokretane domaćim i stranim kapitalom. Takva industrijska politika omogućila je trijumf Srbije u carinskom ratu sa Austro-Ugarskom i konačnu emancipaciju od trgovinskih uslovljavanja.³⁷⁵ Nove okolnosti su pojačale uticaj onih opcija u stručnim i političkim krugovima, koje su smatrale da teško stečena politička samostalnost nema nikakvu vrednost bez ekonomske samostalnosti.

Srbija u početnoj fazi svoga industrijskog razvoja nije imala potencijale za izgradnju nekih vitalnih segmenata koji se smatraju okosnicim razvoja industrije. Takva grana proizvodnje je pre svega mašinska industrija čiji su produkti uvoženi, preko režima povlastica, iz tehnološki naprednih zemalja, bez obaveze plaćanja carine, ili uz minimalne carinske stope. Rudarska i topionička industrija koje su se pokazale kao glavni faktori privrednog razvoja u industrijalizaciji evropskog zapada, pokretane su u Srbiji korišćenjem stranog kapitala preko davanja širokih koncesija. Čak je državna rudarska administracija pri Rudarskom odeljenju Ministarstva finansija poveravana stranim stručnjacima, što je bilo opravdano zbog privredne zaostalosti zemlje i

³⁷⁴ Zakon o pomaganju domaće industrije, od 1873. godine bio je loše osmišljen i donet bez većeg iskustva. Nije doveo do značajnije industrijalizacije, i tek posle donošenja Lozanićevog zakona o potpomaganju domaće radinosti (industrije), 1898. došlo je do osnivanja većeg broja industrijskih preduzeća i bržeg privrednog razvoja. "Sima Lozanić (Rektor Velike škole i rektor Beogradskog univerziteta, predsednik Srpske kraljevske akademije, ministar privrede, ministar inostranih dela), nije odustajao od namere da unapredi privredu zemlje i stvori uslove za industrijalizaciju Srbije. O tome svedoči njegov rektorski govor održan 1891. godine u Velikoj školi o proslavi Svetog Save. Govor *Odgovara li industrija naša pozivu svom*, imao je veliki značaj za privredu zemlje, jer je bio rezultat dugih priprema i predstavljao je Lozanićev sveukupni program razvoja Srbije na sopstvenim resursima." Snežana Bojović, "Pokušaji industrijalizacije Srbije u XX veku", *Tokovi istorije* 1-2, (1993), 31, 36, 39.

³⁷⁵ "Carinski rat nije izazvao ekonomsku krizu u Srbiji kako je to očekivala Austro-Ugarska. Srbija je našla nova tržišta za svoje poljoprivredne proizvode, a domaća industrija, oslobođena od dugogodišnje konkurencije austrijskih proizvoda, imala je znatno veće mogućnosti za razvoj. Za vreme carinskog rata, uvoz mašina i ostale fabričke opreme, najvećim delom iz Nemačke, Engleske, Francuske i drugih zemalja, dostigao je (...) sve veće razmere. Industrija Srbije je tada napredovala ubrzanim tempom. Nikola Vučo, *Razvoj industrije* ... , 39.

potpunog nedostatka rudarskog iskustva.³⁷⁶ Regulisanje državne uloge u rudarstvu, obaveza i prava investitora, rešeno je tek 1866. godine *Rudarskim zakonom*, posle tri decenije eksperimentalne rudarske delatnosti u Srbiji. U tom periodu otkriveno je ili eksploatisano 60 nalazišta, od čega se polovina održala kao isplativa. Podaci o visini ulaganja u rudarstvo pokazuju koliko je ono bilo značajno za državu. Od sticanja nezavisnosti do kraja veka, u industriju Srbije bilo je uloženo 10,5 miliona dinara. Kapital uložen u rudarstvo u istom razdoblju, iznosio je 28,5 miliona dinara i 74.000 funti sterlinga. Od toga iznosa, domaćem kapitalu je pripadalo samo tri miliona dinara.³⁷⁷

Vojna industrija koju je u širokom obuhvatu svih industrijskih grana kompleksno počela da razvija tek administracija Milana Stojadinovića, postojala je u Srbiji tek simbolično, bez ozbiljnih tehnoloških potencijala, u vidu "Barutane" kojom je postignuta samostalnost u odnosu na uvoz baruta iz Austrije, i "Topolivnice" čija modernizacija 1851. godine je značila početak industrijskog razvoja Kragujevca i cele Srbije. Artiljerijska vojna uprava u čijem je sastavu bila Topolivnica, dobila je 3. februara 1883. godine, na osnovu *Zakona o vojnoj administraciji*, naziv "Uprava vojno-tehničkih zavoda". Tako je svih sedam odeljenja Uprave ("Topolivnica", "Lafetarnica", "Puškarnica", "Čaurnica", "Laboratorija", "Arsenal", "Stragarska barutana") objedinjeno kao zbir tehnoloških celina pod zajedničkim nazivom "Vojno-tehnički zavodi", što je bio savremen organizacioni koncept koji se mogao nazvati stvarnim početkom razvoja vojne industrije u Srbiji.

Metaloprerađivačka industrija koja je delom imala poreklo u zanatskoj preradi metala, u svom tehnološki najnaprednijem segmentu poticala je iz kragujevačkih radionica za proizvodnju oružja, odnosno iz "Vojno-tehničkih zavoda". Pojedine gvoždarske radnje imale su sopstvenu proizvodnju metalnih predmeta za svakodnevne potrebe varoškog i seoskog stanovništva. Pojedine zanatske radnje dobijale su povlastice po *Zakonu o potpomaganju domaće industrije* od 1873. godine, uz obavezu da za ugovoreno vreme od najmanje godinu dana organizuju fabrički sistem rada³⁷⁸, proizvode onu robu koje traži domaće tržište, i zapošljavaju domaće radnike. Neke od tih radionica i fabrika bile su u stanju da opravljaju i prepravljaju mašine kupljene u inostranstvu, pa čak i da izrađuju rezervne delove. Veliki podstrek za razvoj metalurgije i metaloprerađivačke industrije u Srbiji bilo je pokretanje "Srpskog akcionarskog rudarsko i topioničarsko-industrijskog

³⁷⁶ Nikola Vučo, *Razvoj industrije ...*, 87.

³⁷⁷ Danica Milić, *Strani kapital u rudarstvu Srbije do 1918.* (Beograd: Istorijski institut, 1970), 25.

³⁷⁸ "Prva kralj. srpska povlašćena fabrika mašina, metalne robe, metalnih sanduka, livnica gvožđa i metala Ranka Godevca, Beograd", "Fabrika metalne robe, livnica gvožđa i metala, radionica za opravku mašina Sofronija Jovanovića i Brata, Beograd" ... Nikola Vučo, *Razvoj industrije ...*, 336, 342.

društva", u Smederevu, pod skraćenim nazivom "Sartid", ali tek od 1921. godine iako je društvo registrovano 1913. kod Prvostepenog trgovačkog suda u Beogradu.

Zanatska proizvodnja hemijskih proizvoda, ponikla uglavnom iz trgovačkog kapitala, dobijala je industrijske karakteristike najpre u onim fazama proizvodnje gde su manuelne operacije mogle da se zamene mašinskim radom. Preduzetnici u ovoj grani, najčešće su se opredeljivali za proizvodnju sapuna i voštanih, kasnije parafinskih sveća. Takva je bila radionica Gliše Jankovića u Kruševcu, iz koje se u međuratnom periodu formiralo akcionarsko društvo "Merima", ali i mnoge manufakturne radnje koje su zadovoljavale lokalne potrebe za supstitucijom skupih uvoznih sapuna. Krajem 19. veka, prvi put u Srbiji, u radionici trgovca Mite Đorića, počela je proizvodnja hemijskih i zemaljskih boja, lakova i firnajza. Osim špiritusa i sirćetne kiseline, ostale vrste hemijske proizvodnje nisu pokretane u tom periodu. Belgijski kapitalista Tomas Moris, počeo je u Beogradu proizvodnju šibica. Ova, za to vreme velika fabrika, zapošljavala je 102 radnika.³⁷⁹

Kao u Engleskoj na početku industrijske revolucije, najperspektivnija grana, koja je odbacivala najviši profit i pritom tražila mala početna ulaganja, bila je tekstilna industrija. Ona je posebno bila interesantna preduzetnicima koji su razvijali posao u protoindustrijskoj fazi, koristeći jeftinu žensku radnu snagu na selu gde se po domaćinstvima ručno izrađivala pređa a zatim dorađivala u gajtan i slične proizvode.

Specifično za početak rada tekstilnih manufaktura u Srbiji bilo je korišćenje vodne snage reka, rečica i potoka, za pokretanje primitivnih uređaja u prepravljenim vodenicama. Proizvodila se čoha, gajtan, sukno i drugi tekstilni proizvodi. Motivisana zadovoljenjem vojnih potreba, država je među prvima pokretala takvu vrstu proizvodnje. Prva takva radionica bila je "Pravitelstvena čohara" u vodenici na Topčiderskom potoku, osnovana 1852. godine. Osuđenici Topčiderskog i Požarevačkog kaznenog zavoda tu su proizvodili čohu za potrebe vojske i osuđenika. Višak se prodavao na vašarima i panađurima.³⁸⁰

Prvu modernu tekstilnu fabriku osnovali su 1880. u Paraćinu braća Bertold Minh i Karol Šumpeter iz Triježa u Moravskoj, koji su takođe otpočeli posao u vodenici na reci Crnici kod Paraćina. U godinama kada su najuspešnije poslovali, bili su po visini uloženog kapitala najveća srpska fabrika i zapošljavali su više od 500 ljudi.

³⁷⁹ Nikola Vučo, *Privredna istorija Srbije do Prvog svetskog rata* (Beograd: Naučna knjiga, 1955), 246-251.

³⁸⁰ Isto, 246-251.

Tekstilna industrija u Srbiji širila se veoma brzo, osvajajući finije vrste proizvoda od platna, pamuka i vune, težeći ka programima finalizacije u oblasti konfekcije i trikotaže. Prvi koncerni u Srbiji, među kojima je bio najveći onaj u vlasništvu braće Ilić iz Leskovca, nastali su u okviru industrijske grane tekstila.

Kao područje stabilnog izvora sirovina, i Srbija i međuratna Jugoslavija bile su pogodne za razvijanje prehrambene industrije. Od turbinskih, parnih, kasnije i električnih mlinova, do pogona za konzerviranje hrane, ova industrijska grana je uspešno zadovoljavala potrebe domaćeg stanovništva, posebno nakon državne intervencije posle 1875. godine, kada je preko režima povlastica trajno zaustavljen uvoz belog pšeničnog brašna iz Austro-Ugarske, do čega je došlo zbog visoke stope prirasta stanovništva dok se istovremeno nije menjala niska produktivnost postojećih vodenica.

Prvi parni mlin u Srbiji podignut je 1850. godine u Beogradu i bio je u vlasništvu kneza Aleksandra. Godine 1888. bilo je u celoj Srbiji 96 parnih mlinova sa 536 zaposlenih. Dvadeset godina kasnije, na istom području postojalo je 239 mlinova u kojima je radilo više od 1000 ljudi. Širenje električnih centrala u Srbiji, pratila je i mlinska industrija pa je sve veći broj mlinova prelazio na ekonomičniji električni pogon.

Pivarska proizvodnja u Srbiji počela je od radionice Jovana Vajnhapela, mlinarskog stručnjaka iz Sremske Mitrovice koga je knez Miloš pozvao 1837. godine da opravlja i gradi državne vodenice. U pivarskom preduzetništvu oprobali su se knez Miloš i kneginja Milica, koji su tražili od Popečiteljstva finansija isključivo pravo na proizvodnju piva u Srbiji u trajanju od 15 godina i bili odbijeni. Ipak, Kneževa pivara je dugo kontrolisala veći deo tržišta. Kasnije osnovana akcionarska društva za poslove u pivarstvu, među čijim članovima su najpoznatiji Jakov Bajloni i Đorđe Vajfert (Georg Weifert), stalno su ulagala u modernizaciju proizvodnje. Politiku kontinuiranog investiranja imale su i uspešne pivare u unutrašnosti Srbije. Pivara Jovana Kosovljanina u Jagodini, brzo je prešla sa ručnog na parni a zatim i električni pogon, da bi 1912. godine, kao perspektivna kompanija, postala akcionarsko društvo sa češkim kapitalom. Pivare su podizane u Čačku (Stevan Kren), Aleksincu (Jozef Apel), Nišu (Josif i Hubert Apel), Šapcu (Panta Kurtović i "Šabačka okružna banka"). U Valjevu su postojale dve pivare, Jozefa Ajhingerera, doseljenika iz Bavorske, i grupe trgovaca čiju pivaru je ubrzo preuzela porodica Bajloni. I u Zaječaru su postojale dve pivare a opstala je ona u vlasništvu "Zaječarskog industrijskog udruženja", prvenstveno zbog stalnog ulaganja u modernizaciju proizvodnje.

Treći važan segment prehrambene grane u Srbiji svakako su industrijske klanice, koje su tradicionalnoj trgovini živom stokom dale dimenziju poslovne sigurnosti i omogućile uvećanu zaradu. Prvu dozvolu za takvu klanicu po osnovu isključive povlastice na 15 godina dobio je Alfred Maršal iz Londona, ali ovaj poduhvat nije ostvaren. Da bi sprečila buduće neuspele pokušaje, država je 28. novembra 1895. godine donela *Zakon o potpomaganju klaničnih preduzeća*, koji je osim postojećih povlastica predvideo prvenstvo u svim državnim nabavkama. Najava ovog zakona je izazvala veliku užurbanost u trgovačkim krugovima, pa je već 1. oktobra iste godine osnovano "Srpsko akcionarsko društvo za klanje i preradu stoke" kojem su dodeljene povlastice na deset godina za izgradnju klanice u Nišu. Posle niške klanice, počela je sa radom klanica na Karaburmi. Dva postojeća klanična preduzeća Velikoj Plani, u vlasništvu stranaca Šumagera i Šeusa, počela su da izvoze razne proizvode od svinjskog i živinskog mesa u Englesku, Nemačku i Švajcarsku. Firma Jozefa Klefiša iz Jagodine, bavila se od 1901. godine proizvodnjom i preradom svinjskog, goveđeg, ovčijeg i kozjeg mesa. Brže od drugih se snašla u vreme carinskog rata preusmerivši sav izvoz za Italiju.

Proizvodnja šećera u Srbiji počela je na osnovu povlastice grupi stranih akcionara, koju je 1898. godine potpisao kralj Aleksandar Obrenović. U 1911. godine počela je da radi u Čupriji "Srpsko-Češka fabrika šećera", koja je uništena u Prvom svetskom ratu, za razliku od one na Čukarici koju su vlasnici, oštećenu posle granatiranja, prodali austrijskoj firmi.

Početakom 20. veka, nastajale su mnoge fabričke radionice za proizvodnju bombona i čokolade, pekmeza, likera, sodne vode i sirćeta, ulja za jelo i ulja za tehničke potrebe. Preduzetnici su koristili državne povlastice za pokretanje onih vrsta proizvodnje koje će pratiti novonastale potrebe stanovništva.

Građevinska industrija za čijim proizvodima je sve više rasla potražnja, razvijala se veoma brzo. Izgradnja novih objekata podrazumevala je kvalitetne materijale, posebno ako su u pitanju reprezentativne zgrade u posedu više i srednje klase. Prva fabrika cementa podignuta je u Ripnju, druga u Rašju. Obe su bile u neposrednoj blizini Beograda, koji posle premeštanja prestonice iz Kragujevca postaje i ostaje najveće gradilište u Srbiji. Mnoge ciglane zamenjivale su ručni rad mašinskim, zbog sve veće potražnje za građevinskim materijalom. Iako izvorno namenjene lokalnom tržištu u nedostatku teških transportnih mašina, neke ciglane su pred Prvi svetski rat

prerasle lokalne okvire i postale ozbiljna preduzeća. Sva domaća potražnja je bila zadovoljena a višak izvožen u Bugarsku, Tursku, Austro-Ugarsku i Bosnu.³⁸¹

Građevinska industrija imala je potrebu za velikim količinama ravnog stakla. Ova vrste proizvodnje pratila je i preradnu industriju kao i potrebe domaćinstava. Razna staklarska roba kupovana je uglavnom u Austriji a njena proizvodnja u Srbiji od polovine 19. veka postaje unosna investicija. Osnivač ove grane u Srbiji bio je Avram Petronijević, popečitelj inostranih dela, koji je dobio isključivo pravo na izgradnju fabrike stakla u jagodinskom okrugu. Radnike za staklaru doveo je iz Bavarske Petronijevićev partner Konstantin Tomić, trgovac iz Zemuna. Zakon iz 1873. godine o potpomaganju domaće industrije, imao je uticaja i na staklarsku proizvodnju. U Jagodini je 1879. počela sa radom staklara Nacka Jankovića koju je 1909. godine kupila "Prva srpska povlašćena fabrika stakla za prozore" iz Kostolca, osnovana u Beogradu godinu dana ranije. Tada je u Beogradu postojala još jedna fabrika prozorskog stakla pod nazivom "Srpska fabrika stakla" Milivoja M. Popovića, trgovca. On je pokrenuo i proizvodnju šupljeg stakla u Paraćinu koja je posle razaranja u ratu obnovljena i modernizovana.

Nagli razvoj nacionalne privrede u Srbiji, krajem 19. i u prvoj deceniji 20. veka, zaustavio je Prvi svetski rat koji je izazvao devastaciju industrije u smislu razaranja i otuđenja proizvodnih pogona, fizičkog gubitka radno sposobnog stanovništva, kao i materijalnih troškova koji su bili usmereni u odbranu zemlje umesto u širenje industrijskih potencijala.

Razvoj domaće industrije neposredno utiče na strukturu i obim unutrašnje trgovine, kao i na spoljnotrgovinsku razmenu. U poslednje dve decenije 19. veka, trgovina u Srbiji, oslobođena vazalnih ograničenja, počela je da se modernizuje pojavom grosističkih i maloprodajnih radnji tako da, inače povećan broj vašara i panađura, nije više bio merilo trgovačkog potencijala. Evidentan je rast broja industrijskih, u odnosu na poljoprivredne artikle, u ukupnom prometu.

Za deset godina od sticanja nezavisnosti, Srbija je sklopila 11 trgovinskih ugovora i sedam konzularnih konvencija, dve konvencije o železnici i dve o plovidbi što je neposredno uticalo na obim spoljnotrgovinske razmene, koji je sa 66.234.116 dinara u 1875. godini porastao u 1879. na 80.448.336 dinara, da bi u 1902. godini prelazio 120 miliona. Iako je u tom periodu glavni spoljnotrgovinski partner bila Austro-Ugarska sa skoro 90% prometa, spoljnotrgovinski bilans zemlje bio je pozitivan osim u periodu od 1879. do 1887. godine, zbog nabavki za potrebe

³⁸¹ "Izvoz cigle u 1909. godini iznosio je 1.967 tona u vrednosti 45.693 dinara. Uvoz ovog materijala iz istih zemalja je iznosio 21 tonu, odnosno 459 dinara." *Statistički godišnjak Srbije*, 1909, IV, 190.

izgradnje železnice.³⁸² Sticanjem nezavisnosti, Srbiji se ukazivala prilika da sklapanjem novih međunarodnih trgovinskih ugovora, posebno nakon okončanja Carinskog rata sa Austro-Ugarskom³⁸³, poboljša svoj međunarodni ekonomski položaj.³⁸⁴

Porast količine novca u prometu omogućio je stvaranje finansijskih ustanova i zavoda. Narodna banka, osnovana 1884. godine kao privatno akcionarsko društvo, pod imenom "Privilegovana narodna banka Srbije", dobila je od države prvenstveni zadatak "da jeftinim kapitalima i dobro uređenim kreditima unapredi trgovinu i radinost", u čemu nije sasvim uspela zbog nedovoljno raspoloživog novca. Samim tim nije ni uspela da iskoreni zelenaštvo kao višedecenijsko društveno zlo u Srbiji.

Posle osnivanja Narodne banke, nastajale su mnoge novčane ustanove. Od četiri koliko ih je bilo u 1884. godini, broj državnih i privatnih finansijskih organizacija porastao je u 1890. na 43, sa tendencijom daljeg rasta.³⁸⁵ Početkom 20. veka već je bilo 80 privatnih akcionarskih banaka sa ukupnim uplaćenim kapitalom u iznosu od oko 17 miliona dinara. Do 1912. godine, broj banaka se povećao na 187, a iznos uplaćenog kapitala na preko 51 milion dinara.³⁸⁶

Modernizacijski pomak koji je država ostvarila u industrijalizaciji, uređenju trgovine i saobraćaja, kao i promeni izgleda ljudi i njihovih naselja, imao je svoje rezultate ali i svoju cenu koja je redovno opterećivala državne finansije. Stanje finansija je postalo prvorazredno pitanje privredne i političke istorije Srbije zato što se država u maloj i privredno nerazvijenoj zemlji pojavljuje kao nosilac krupnih i, za ukupan društveno - ekonomski razvoj veoma značajnih, podstreka. Zato su državne finansije izgubile isključivo fiskalno obeležje koje su imale do 1878. godine, i dobile ulogu nosioca dela društvene akumulacije i usklađivača raspodele proširene

³⁸² "Obaveza izgradnje železnice, utvrđena Berlinskim ugovorom predstavljala je za novu srpsku državu ogroman finansijski balast. Visoka zaduženost je vremenom iziskivala uzimanje sve većih pozajmica za kamate i otplate. Tako je Srbija do Prvog svetskog rata morala da uzme ukupno 26 kredita, koji su 1914. godine narasli preko 900 miliona franaka. Najveći deo ovog novca odlazio je upravo na otplatu dugova (316,6 miliona) i na izdatke za naoružavanje (443,5 miliona), dok je samo 304 miliona moglo da se uloži u privredu. " Vesna Aleksić, "Uloga i značaj stranog kapitala u industrijalizaciji predratne Srbije", Zbornik sa naučnog skupa *Deindustrijalizacija u Srbiji: mogućnosti revitalizacije industrijskog sektora* (Beograd: Institut ekonomskih nauka: Beogradska bankarska akademija, Fakultet za bankarstvo, osiguranje i finansije, 2014), 160.
http://ebooks.iien.bg.ac.rs/71/1/va_2014_01.pdf

³⁸³ Gotovo polovina svih fabrika koje su nastale pre Prvog svetskog rata osnovane su posle 1906. godine. Dimitrije Đorđević, *Carinski rat Austro-Ugarske i Srbije 1906-1911* (Beograd: Istorijski institut, 1962), 294.

³⁸⁴ Milovan Đ. Milovanović, *Naši trgovinski ugovori* (Beograd: Parna radikalna štamparija, 1895), 55.

³⁸⁵ Nikola Vučo, *Privredna ...*, 234-242.

³⁸⁶ Andrej Mitrović, "Mreža austrougarskih i nemačkih banaka na Balkanu pred Prvi svetski rat", *Jugoslovenski istorijski časopis*, 3-4, Beograd, (1988): 51-55.

društvene reprodukcije.³⁸⁷ Istovremeno, zahvaljujući poslovima u trgovini ali i kompleksnijim delatnostima kakve su industrija, rudarstvo i bankarstvo, krajem veka je počeo da se stvara sloj krupne buržoazije koja pokazuje otvoreno interesovanje za uticaj na državne poslove.

Uvođenje punog parlamentarizma posle Majskog prevrata 1903. godine, omogućilo je snažniji uticaj faktora van činovničkog aparata, pre svega preduzetničkih slojeva, na državnu politiku. Na izborima 1905. godine, četvrtinu poslaničkih mesta dobili su trgovci, a godinu dana kasnije, 30%. Statistika socijalnog sastava srpskih skupština po zanimanju poslanika od 1903. do 1908. godine, pokazuje opadanje broja poljoprivrednika, sveštenika, lekara i apotekara, a sa druge strane sve je приметnije prisustvo industrijalaca, preduzetnika, inženjera i nastavnika.³⁸⁸

"Autoritarno-kapitalistička faza modernizacije", kako je naziva Slobodan Antonić, odvijala se pod režimom Obrenovića i nije bila dovoljno brza. "Parlamentarno-demoratska faza" kapitalističke modernizacije, koja je usledila, započela je sa dobrim rezultatima u okolnostima carinske blokade, sedmostruko uvećanom proizvodnjom u razdoblju od 1905. do 1911. godine, rastom izvoza od 37% u periodu od 1906. do 1910, kao i dvostruko većim budžetskim prihodima državne blagajne u desetogodišnjem periodu od 1904. do izbijanja Prvog svetskog rata. U periodu do balkanskih ratova, bez obzira na ojačane privredne potencijale zemlje i unapređenu spoljnu trgovinu, može se zaključiti primenom Geršenkronovih kriterijuma, da je Srbija još uvek bila u protoindustrijskoj fazi razvoja. Fernan Brodel je takođe ukazivao na razlike u razvijenosti materijalne civilizacije i uspostavio kriterijume po kojima je, bez obzira na ubedljive statističke pokazatelje, Srbija u celini bila tek u predindustrijskoj, odnosno predkapitalističkoj fazi razvoja.³⁸⁹

U ratovima od 1912. do 1918. godine, skoro su nestali modernizatorski dobici Srbije. Srbija je izgubila 800.000 ljudi (24% stanovništva), ili svakog drugog muškarca starosti od 18 do 55 godina, dakle glavninu radne snage. Ukupna cena balkanskih ratova (1912-1913), iznela je čitavih milijardu dinara, ili ceo godišnji nacionalni dohodak, ili pet celokupnih godišnjih budžeta, ili 13 godina industrijske proizvodnje u Srbiji. Ratna šteta za Prvi svetski rat (1914-1918), procenjena je na još 13 milijardi dinara, ili 13 godišnjih nacionalnih dohodaka (po cenama iz 1911), ili 65

³⁸⁷ Čedomir Popov i dr., *Istorija srpskog naroda, knjiga VI, tom I, ...*, 20.

³⁸⁸ Isto, 179.

³⁸⁹ Fernan Brodel, *Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV do XVIII stoljeća 1–3*, 2 (Zagreb: August Cesarec, 1992), 330.

godišnjih budžeta, ili 169 godina industrijske proizvodnje iz 1911. godine.³⁹⁰ Oko 30% fabričkih zgrada i 57% mašina i postrojenja bilo je uništeno u ratnim dejstvima.

U posleratnom periodu, ulaganje kapitala u industrijska preduzeća bilo je isplativo, jer su zbog inflacije opadali troškovi proizvodnje i poreska opterećenja. Do 1923. godine, industrija je doživela, u odnosu na broj fabrika i radnih mesta, nominalno najveće stope rasta u celokupnom međuratnom periodu, ističe Mari - Žanin Čalić. Od 2.193 fabrike izgrađene u Kraljevini između 1919. i 1938. godine 682 (oko 31%) su nastale u prvih pet godina po stvaranju države. Čak 24% svih industrijskih preduzeća u Srbiji međuratnog perioda osnovano je upravo u ovom razdoblju. Od svih radnih mesta otvorenih u dve decenije posle rata, čak 40% je otvoreno tokom ovih godina.³⁹¹ Osnivanje novih banaka imalo je najveći zamah 1922. godine u jeku inflacionog perioda. Zbog inflacije, na berzama se od 1920. do 1923. godine, intenzivno radilo sa akcijama privrednih, naročito bankarskih institucija. Izgledi za dobit su bili veoma veliki pa je akcijski kapital banaka rastao. Od 829,8 miliona dinara u 1921. godini, on se do 1924. povećao na milijardu i 919 miliona dinara. Ovakvom razvoju doprinele su i težnje za sve većom industrijalizacijom zemlje.³⁹²

Posledice sloma međunarodnog tržišta kapitala 1929. godine osetile su se i u Kraljevini Jugoslaviji zbog izuzetno široke prisutnosti stranih banaka. Novčana kriza se naročito osetila propašću austrijskog "Kreditanstalt" 1931. godine, što je imalo uticaj na jugoslovenske kreditne zavode i kreditiranje industrijskih preduzeća, kao i na smanjivanje kupovne moći potrošača.

Nikola Vučo ukazuje da je "Nova ekonomska politika" vlade Milana Stojadinovića, koja je proklamovana polovinom tridesetih godina, potpuno bila u duhu državnog intervencionizma, ekonomske politike koja se u to vreme primenjivala nad privredama većeg broja evropskih zemalja kao i u SAD. Novi privredno-politički ciljevi su zapravo sve više bili usmereni na podsticanje i zaštitu industrije. Ovakvu orijentaciju odlikovala je industrijsko-privredna autarhija, umerena deflaciona politika, podsticanje industrijske proizvodnje uz pomoć umerenih zaštitnih carina, i znatno intenziviranje naoružavanja radi postizanja samodovoljnosti sistema odbrane.³⁹³

³⁹⁰ Slobodan Antonić, "Neka pitanja modernizacije Srbije", Kulturni centar u Zrenjaninu, okrugli sto "Neka pitanja modernizacije Srbije", pristupljeno 29.01.2016.
http://www.kczr.org/download/okrugli_stolovi/6_slobodan%20antonice.pdf

³⁹¹ Mari Žanin Čalić, *Socijalna istorija ...*, 209.
Vesna Aleksić, "Uloga i značaj ...", 165.

³⁹³ Nikola Vučo, *Državna intervencija u privredi: istorijski razvoj* (Beograd: Savremena administracija, Institut za ekonomska istraživanja, 1975), 99-112.

Jačanje javnog sektora ostvarivanjem državnih industrijskih monopola u proizvodnji strateških proizvoda, posebno u rudarstvu i metalurgiji, šumarstvu, proizvodnji šećera, tekstila i celuloze, bilo je usmereno ka većem deviznom prilivu. Istovremeno, oživljavanje konjunktura postizano je organizovanjem javnih radova. Mere dirigovane privrede uvedene su i u oblasti spoljne trgovine, finansijske, poreske i valutne politike, saobraćaja i snabdevanja sirovinama. Neposredni rezultat bio je takav da je pred sam početak Drugog svetskog rata broj fabrika u Srbiji, na teritoriji iz 1912. godine, porastao na 718, broj radnih mesta se, u odnosu na 1910. više nego utrostručio, a suma ukupnih investicija iznosila je skoro tri milijarde dinara.³⁹⁴ Za vreme vlade Milana Stojadinovića, od 1935. do 1939. godine, podignuto je 111 novih fabrika u okviru 100 novoosnovanih preduzeća koja su uglavnom, 92% u vlasništvu domaćeg kapitala. Zahvaljujući visokim profitima koji su mogli u Jugoslaviji u to vreme da se ostvare, broj novih preduzeća rastao je i ranijih godina, što se nastavilo u periodu do početka realizacije Stojadinovićevog plana. Samo broj tekstilnih fabrika kojih je 1929. bilo 30, porastao je do 1936. godine na 363. Budžetske godine završavane su sa suficitom koji je u 1937. godini dostigao rekord od milijardu i 38 miliona dinara, i ujedno bio najpovoljniji u dotadašnjoj istoriji zemlje.³⁹⁵ Vrednost izvoza industrijskih proizvoda iz Jugoslavije 1939. godine, bila je za preko 60% veća od izvoza koji je ostvaren 1952. godine.³⁹⁶

Ovaj modernizacioni talas u privredi, tokom ranije završenog mandata vlade Milana Stojadinovića, odrazio se na sve segmente života, dajući stanovništvu finansijski i psihološki podstrek. Statistika poslednje decenije pred Drugi svetski rat pokazuje da su troškovi života pali za jednu trećinu, realne radničke zarade povećane za 32 posto a kupovna moć dinara skočila za 53 procenta. Ipak, i pored statističkog i stvarnog ekonomskog rasta, Srbija je, kao teritorija u okviru Kraljevine Jugoslavije, ušla u četrdesete godine kao slabo industrijalizovana zemlja sa tri četvrtine

³⁹⁴ Lazar Pejić, "Ekonomске идеје др Милана Стојадиновића и балкански привредни проблеми", *Balkanica* 7, (1976): 241-268.

³⁹⁵ Smiljana Đurović, *Državna intervencija u industriji Jugoslavije 1918-1941* (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 1995), 213.

Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije, 1938-1939, (Beograd: Opšta državna statistika, 1939), 252.

"Dobra konjunktura u privredi Jugoslavije u 1937. godini i priliv novca od izvoza, uticali su na porast investicija u industriji. Te godine izdata je 281 dozvola za osnivanje novih industrijskih preduzeća, što je iznosilo povećanje za 7,8% svih postojećih fabrika u Jugoslaviji u tom trenutku. Takav industrijski prosperitet Jugoslavija je imala samo u periodu 1919-1923. godine, kada je država potsticajnim merama omogućila polet u razvoju industrije, dok je prosečna stopa investicija u industriji, za celo međuratno razdoblje iznosila 2 do 2,2 posto." Dragan Aleksić, "Međunarodni privredni položaj Jugoslavije pred Drugi svetski rat", u *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*, ured. Latinka Perović, Marija Obradović, Dubravka Stojanović (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 1994), 127.

³⁹⁶ Marija Obradović *"Narodna demokratija" u Jugoslaviji 1945-1952* (Beograd: Institut za noviju političku istoriju Srbije, 1995), 164.

ruralnog stanovništva koje se izdržavalo od poljoprivrede, 3,5 puta više od SAD ili Nemačke.³⁹⁷ Zamah koji je privreda tada uhvatila, zaustavljen je Drugim svetskim ratom.

4.7. Status žena i dece

Opšta politička modernizacija u Srbiji, kao tekovina srpske nacionalne revolucije 19. veka, dostigla je veoma visok nivo, prateći iskustva najnaprednijih političkih sistema svoga vremena. Ipak, politička i pravna emancipacija žena, koja je poslednja karika u dugom lancu opšte evolucije ka većoj političkoj i društvenoj ravnopravnosti, nije do kraja izvedena, ni u međuratnoj Jugoslaviji ni u Evropi.³⁹⁸ Istoričar Predrag Marković, koji je proučavao evropske uticaje na modernizaciju Beograda, zaključio je da su ishodi modernizacije, u smislu statusa žena, nešto povoljniji u društvu, nego u političkom sektoru, ali da se to odnosi na izrazito urbane sredine, gde su emancipatorski dometi u međuratnom periodu još uvek bili veoma udaljeni od stanja u pretežno patrijarhalnoj unutrašnjosti. Žensko pitanje tako postaje društvena i politička paradigma modernizacionog procesa.

Obezbeđivanje institucionalnih pretpostavki ipak nije bilo dovoljno za modernizacijski iskorak iz tradicionalnih, stagnantnih društvenih struktura koje su trajale vekovima. Za takvu epohalnu transformaciju Srbiji je bio potreban brojniji građanski sloj koji bi joj omogućio društvenu dinamiku. Bez obzira na postepeno formiranje novih socijalnih struktura, i na poziciju elite koja je bila u stanju da prepozna i prihvati moderne evropske ideje, vrednosni sistem na kojem se temeljila patrijarhalna svest, vladao je u dominantnoj, ruralnoj sredini koju je 1905. godine činilo 87,31% stanovništva, i teško se mogao iskoreniti jer se država u svojim prosvetiteljskim naporima morala suočiti sa 77% nepismenih. Tako je porodica (većinom seoska) kao nukleus društva, ostala nedostupna prosvetiteljima Srbije 19. veka.

³⁹⁷ Slobodan Antonić, "Neka pitanja ..."

³⁹⁸ "Pravni položaj žene nije u celoj Evropi bio naročito povoljan. Većina zakonodavstava se zasnivala na Napoleonovom *Code Civil*, u kome je ženska pravna sposobnost bila izjednačena sa pravnom sposobnošću maloletnika. U Francuskoj su žene i muškarci bili izjednačeni u pogledu pravne sposobnosti tek 1938. godine, u Poljskoj 1921, Sovjetskom Savezu 1932, a u Italiji 1919. godine. (...) Jugoslavija je imala problem postojanja nekoliko pravnih sistema. (...) Srpski građanski zakonik iz prve polovine 19. veka sadržao je diskriminatorne odredbe u odnosu na žene." Predrag Marković, *Beograd i Evropa 1918-1941 - Evropski uticaji na modernizaciju Beograda*, (Beograd: Savremena administracija, 1992), 52, 207.

Najkarakterističniji primer za to se može naći u socijalnom, ekonomskom i pravnom položaju žene toga vremena, smatra istoričarka Branka Prpa, polazeći od činjenice da se model porodice izgrađuje prema sistemu društva u celini, pa se onda i ova oblast može uzeti kao jedan od najvažnijih pokazatelja dubine modernizatorskog prodora u društveno tkivo. U Srbiji 19. veka, čiji su temelji istinski patrijarhalni, položaj žene pokazuje da su moderne ideje Evrope samo daleki eho koji udara u debele zidine konzervativizma.³⁹⁹

Status žena u društvu sociolozi posmatraju na makrosocijalnom nivou gde je regulisan institucijama države i crkvenim učenjem, i na mikrosocijalnom nivou, u okviru porodice, gde su ženama na raspolaganju veće manevarske mogućnosti, bez obzira što je moć muškaraca, u najširem okviru, institucionalizovana i normirana. Odnosi unutar tradicionalne porodice uređeni su mehanizmom ceremonijalne poniznosti žene prema mužu, i uopšte prema drugim muškarcima. Taj skup razrađenih obrazaca ponašanja odnosio se na način pozdravljanja i oslovljavanja supružnika, na pravila sedenja za stolom (sofrom), kao i na ponašanje žene pred gostima. Uobičajeno je bilo da devojka koja je udajom promenila kuću, na početku zauzima najniži status među ženama u zadruzi.⁴⁰⁰ Mužu i starijim muškarcima, posebno starešini kuće, ljubila je ruku u znak poštovanja. Običaj izivanja i čišćenja obuće i pranja nogu starijim muškarcima, bio je obavezan za nevestu, odnosno najmlađu snahu, a ne i za žene sa dužim stažom u zadruzi.⁴⁰¹

Sve žene su imale mogućnost da na jednostavan način vremenom uđu u viši rang zadružne hijerarhije. Kad bi postala svekrva, žena je nadgledala rad snaha, nastojeći da ih uskladi u jedinstvenu radnu snagu za domaćinstvo.⁴⁰² Nije bilo neuobičajeno da se starije žene pitaju za savet pa i da budu starešine zadruge ukoliko okolnosti tako nalažu.⁴⁰³ Od početnog, apsolutno obespravljenog statusa, prilikom dolaska u novu i nepoznatu sredinu, položaj žene se popravljao kad rodi sina, ili je bivao još bolji ako donese na svet više muških potomaka. Prvobitni, za javnost teško vidljivi pokazatelji ženske emancipacije u zadružnoj i inokosnoj seoskoj porodici, bili su slučajevi odbijanja nevesti iz bogatijih porodica da rade ponižavajuće i teške poslove, ukoliko su unele bogat miraz u brak. U tako ustrojenom društvu, svoju egzistenciju i eventualni uticaj na

³⁹⁹ Branka Prpa - Jovanović, "Procesi modernizacije i položaj žene u Srbiji tokom 19. i prve polovine 20. vijeka", u *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*, ured. Latinka Perović, Marija Obradović, Dubravka Stojanović (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 1994), 361, 362.

⁴⁰⁰ Aleksandra Pavićević, "Žene i njihova moć u društvu: proučavanje društvene simetrije u kontekstu polnih uloga", *Glasnik Etnografskog instituta SANU*, 48 (1999): 77.

⁴⁰¹ Vera Erlih, *Jugoslavenska porodica u transformaciji* (Zagreb: Liber, 1971), 68.

⁴⁰² Isto, 69.

⁴⁰³ Milenko Filipović, "Žene kao narodni glavari kod nekih naroda", *Čovek među ljudima* (Beograd: Srpska književna zadruga, 1991), 109-137.

zajednicu, posredno, preko muža, žena je zasnivala primarno na svojoj reproduktivnoj funkciji, a sekundarno na radnoj i vaspitnoj funkciji.

Utvrđeni obrasci funkcionisanja zajednice nisu doveli do donošenja nekih velikih odluka. Po pitanju svakodnevnih poslova, domaćica najčešće nije ni pitala muža. Njegov blagoslov se podrazumevao. Žene su bile glavni producenti i fabrikanti svega što je porodici trebalo.⁴⁰⁴ Njihova ekonomska vrednost bila je istovremeno zaštita od zlostavljanja, zato što je to moglo da vodi ka uništenju porodice. U izuzetnim slučajevima, muž je mogao da otera ženu bez svoje pravne odgovornosti ili materijalnog obeštećenja. Tada se ona vraćala svojoj izvornoj porodici ali sa mnogo gorim statusom od onog kojeg je imala. Tome se, međutim veoma retko pribegavalo, osim kada je u pitanju preljuba. S druge strane, izbegavalo se i šikaniranje žene jer je moglo da dovede do sukoba između njenog i muževljevog roda.⁴⁰⁵ U patrijarhalnoj matrici nije bilo mesta za pokazivanje nežnosti prema ženi ili deci, jer se to u javnosti smatralo slabošću. Taj model ponašanja preslikavao se i u varoški obrazac. Čvrst sistem vrednosti patrijarhalne porodice, vekovnim uobličavanjem moralnog profila žene, učinio je da ona ostane rezervisana i diskretna, da ne očekuje od muža nežnost, ali ni da mu je pruža.⁴⁰⁶

Uključivanje žene u radne procese i priprema za buduću životnu ulogu, počinjala je od šeste ili sedme godine, dodeljivanjem uobičajenih zaduženja. Devojčice su čuvale mlađu decu ili pomagale majci u domaćinstvu. Lakši poslovi na seoskoj ekonomiji, kao i čuvanje stoke na ispaši, bili su obaveza devojčica i dečaka. Položaj dece naročito se pogoršavao za vreme rata usled bolesti i gladi, kao i u slučaju pogibije oca porodice, kad su nedorasla deca, zajedno sa svojim majkama, morala da obavljaju teške poljske radove. Ratne udovice i njihova deca su poseban primer teškog života u ruralnoj Srbiji 20. veka, ali i žene pečalbara, jer su tokom cele poljoprivredne sezone morale da izdrže velike fizičke napore na imanju i u domaćinstvu.⁴⁰⁷

Potreba za dečjom radom snagom na selu, naročito u prvim godinama posle Prvog svetskog rata, bila je uzrok veoma raširene neredovnosti u školi. Mnoga deca su samo formalno upisivana kako bi roditelji izbegli plaćanje kazni, ili bi čak radije platili kaznu ukoliko bi ona bila manja od

⁴⁰⁴ Aleksandra Pavićević, "Žene i njihova moć u društvu: proučavanje društvene simetrije u kontekstu polnih uloga", *Glasnik Etnografskog instituta SANU*, knj. 48 (1999): 82, prema: Srebrica Knežević, *Učešće žene u našoj narodnoj kulturi, Etnološka istraživanja materijalnog i duhovnog stvaralaštva*, Doktorska disertacija, Biblioteka filozofskog fakulteta u Beogradu, bez inventarnog broja.

⁴⁰⁵ Momčilo Isić, "Žena i dete u Srbiji između dva svetska rata", u: *Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka* 4, *Žene i deca* (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2006), 154.

⁴⁰⁶ Momčilo Isić, *Seljanka u Srbiji ...*, 215.

⁴⁰⁷ Simon Simonović - Monka, *Pečalbarstvo i neimarstvo Crnotravskog kraja* (Crna Trava: SIZ kulture opštine, 1983), 140, 141.

procenjenog gubitka.⁴⁰⁸ Ženskom potomstvu se na selu nije radovalo kao prilikom rođenja muškog deteta jer je postojalo uvreženo mišljenje da je "žensko čeljade tuđa korist", jer će najkasnije sa 16 ili 17 godina otići u tuđu kuću i tamo drugim ljudima biti radna snaga. Osim toga, računalo se i na povećane troškove u podizanju ženskog deteta koje se od 14. godine bolje negovalo i oblačilo da bi se bolje udalo. Svrha bračnog života prepoznavala se u stvaranju muškog potomstva pa su pojedini parovi, bez obzira na svoje materijalno stanje i na broj ženske dece u porodici, nastojali sve dok imaju biološke mogućnosti da dobiju naslednika porodičnog prezimena.

Zdravstvena neprosvećenost i uzurpiranost seoskih žena celodnevnim obavezama, bitno su uticale na stopu smrtnosti novorođenčadi i male dece, kao i na ukupni životni vek stanovništva. Odrastanje u neprimerenim uslovima često je ostavljalo trajne posledice po zdravlje i radnu sposobnost čoveka. Nesolidne kuće, često sastavljene od samo dve prostorije, bile su uglavnom sa zemljanim podom, neosunčane i neprovetrene. U prostoriji sa ognjištem se boravilo preko dana. U drugoj prostoriji se spavalo, bez obzira što su članovi domaćinstva mogli da budu iz tri ili četiri generacije. Ovaj problem se u nekim krajevima delimično rešavao korišćenjem vajata, manje građevine u seoskom dvorištu koja je namenjena za čuvanje mlečnih prerađevina, ali i za konak supružnika. U bolje stojećim zajednicama, dešavalo se da svaki bračni par u okviru zadružne porodice ima svoj vajat.

Neuslovno stanovanje, nizak nivo opšte prosvećenosti, prevelika uzurpiranost dnevnim obavezama i nesklonost preispitivanju nasleđenih običaja, najčešće su bili uzroci izuzetne higijenske zapuštenosti seoskog stanovništva tokom 19. i većim delom u 20. veku. Žena na selu se veoma retko kupala, zimi skoro nikada. Bilo je starijih žena koje se uopšte ne kupaju. Mlađe žene su se preko leta kupale jedanput mesečno. Ako su trudne ne kupaju se, "da se deca ne bi utopila u bari". Seljanke su kosu najčešće prale jednom nedeljno, pa čak i jednom mesečno koristeći ceđ. Vladalo je mišljenje da kosu ne treba preterano prati da ne bi opadala. Za razliku od pranja, češljanje kose je češće, mada i to seljanke retko čine svakodnevno.⁴⁰⁹

Bez najosnovnijih uslova u seoskom domu za pravilno održavanje higijene, i sa malo slobodnog vremena, nepismena i neprosvećena seljanka nije posvećivala dovoljno pažnje ni ličnoj higijeni dece. Do jedne godine ona ih je kupala najčešće svakodnevno, a zatim sve ređe i ređe,

⁴⁰⁸ Momčilo Isić, *Osnovno školstvo u Srbiji 1918-1941*, knjiga 1 (Beograd:Institut za noviju istoriju Srbije, 2005), 246, 335, 336.

⁴⁰⁹ Aleksandar Petrović, *Rakovica - socijalno-zdravstvene i higijenske prilike II deo* (Beograd: Centralni higijenski zavod, 1939), 125.

uglavnom uoči praznika, kada ih je i šišala. Mušku decu šiša majka do 12. godine, ali ih ne češlja uvek. Žensku decu praznikom, pred češljanje, bištu.⁴¹⁰ Oskudna ishrana i neadekvatno oblačenje, uz nepostojanje organizovane zdravstvene zaštite, dodatno su povećavali rizik od oboljevanja dece i njihove prerane smrti.

Građanska porodica 19. veka bila je pojavno različita u odnosu na seosku, ali se u njoj ništa suštinski nije promenilo u smislu polne segregacije i diskriminacije i u odnosu na tradicionalno nasleđe. Osnov socijalnog poretka i dalje je bio *Građanski zakon* iz 1844. godine koji udate žene za života muževljeva "upodobljava" među maloletne, zajedno sa "uma lišenim, raspikućama sudom oglašanim, propalicama", i "prezaduženicama kod kojih je imanje pod stecištem potpalo".⁴¹¹ Građanski zakon je utemeljen u porodici a porodica oličava državu u malom. Patrijarhalni autoritet osigurava svoju poziciju ulogom oca od koga zavise egzistencija porodice i njen društveni status, kao i ulogom majke koja oblikuje domaćinstvo i daje deci prvo vaspitanje i obrazovanje. Deci je nametnuta distanca prema autoritetu oca i majke, kao i autoritetu učitelja oslovljavanjem sa "Vi". Protokolisanje odnosa unutar građanske porodice, bilo je, kao i u seoskoj zadruzi, funkcionalno usmereno ka očuvanju hijerarhijskog poretka.

Oficijelni sistem obrazovanja bio je predviđen za mušku decu. Tek od 1845. godine, otvaranjem ženske osnovne škole u kojoj se učilo pisanje, čitanje, račun i ručni rad, počelo je stvaranje sistema ženskog obrazovanja, što je bio proces bez ambicije, usporavan pasivnošću prosvetnih vlasti i slabom zainteresovanošću roditelja.

U građanskoj porodici žena gubi ekonomsku funkciju pa je njen delokrug briga o domaćinstvu a zarađivanje obaveza muškarca. Tako postavljen režim života podrazumevao je materijalnu situiranost muškarca kao preduslov za brak. Ukoliko mladić nije već dokazao svoju umešnost da zarađuje, ili da je materijalno zbrinut od strane svojih roditelja, teško će se oženiti. S druge strane, miraz koji se daje uz devojkju, mogli su dobiti samo kandidati čije ih imovno stanje i položaj kvalifikuju kao perspektivne i ekonomski stabilne. U gradskim sredinama veliki broj muškaraca nije uspevao da zasnuje brak zbog svog lošeg materijalnog statusa.

Polazeći od činjenice da je na prelazu dva veka u industriji radilo 2.378 žena, 5.000 u trgovini a 7.814 u slobodnim profesijama, Branka Prpa smatra da je razumljivo što je žensko

⁴¹⁰ Momčilo Isić, *Seljaštvo u Srbiji ...*, 205.

⁴¹¹ Nedeljko Trnavac, "Indiferentnost prema školovanju ženske dece u Srbiji 19. veka", u: *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka. 2, Položaj žene kao merilo modernizacije* (Beograd : Institut za noviju istoriju Srbije, 1998), 63.

pitanje počelo da se artikuliše u okviru ženskog radničkog pokreta. Od 1903. do 1905. godine postojalo je žensko radničko društvo "Svest", sa ukupno 124 članice. Stvarna inicijativa za emancipaciju žena počela je, međutim, 1910. godine, osnivanjem "Sekretarijata žena socijaldemokrata", organizacije koja je izdavala i svoj list *Jednakost*.⁴¹² Jedna značajna ženska organizacija postojala je i pre toga. "Žensko društvo", osnovano 1875. godine, pokretalo je humanitarne i prosvetne inicijative, baš kao i "Kolo srpskih sestara", od 1903. godine, čije su članice pripadale gornjim građanskim slojevima. Kao žensko društvo patriotske orijentacije, "Kolo srpskih sestara" je delovalo u nacionalnim okvirima, stremeći idealu nacionalnog jedinstva, kao i svi pripadnici aktuelne elite koja je u tome videla svoju misionarsku ulogu. Borba za ženska prava nije bila u krugu interesovanja "Kola srpskih sestara".

Neda Božinović, levičarka u periodu između dva svetska rata i feministička aktivistkinja posle 1990. godine, navodi u predgovoru svoje knjige *Žensko pitanje u Srbiji u 19. i 20. veku*, da se ne može govoriti o emancipaciji žena u Srbiji u 19. veku bez uvida u tadašnju praksu i tadašnje ideje o ženskom pitanju u ostalim evropskim zemljama, kao što se ne može preći preko opštih društvenih prilika koje su tada vladale u Srbiji. Ta upoređenja pokazuju da je "u ustaničko-revolucionarnoj Srbiji, zaostaloj u svakom pogledu, položaj žene menjan nabolje, da su one u relativno kratkom vremenu, uz sve teškoće i otpore, dostigle u osnovi sličan stepen emancipacije koji su imale i žene u većini ekonomski manje razvijenih zemalja Evrope".⁴¹³

U odnosu na Srbiju prve polovine 19. veka gde je život većim delom regulisan običajnim pravom, a praksa nasleđena od Turaka se i dalje primenjivala, položaj žena u Vojvodini, regulisan ugarskim građanskim pravom, bio je daleko povoljniji. Žena nije bila pod tutorstvom muža, imala je poslovnu sposobnost, mogla je otvoriti radnju, nasleđivala je oca ravnopravno sa braćom, i slobodno je raspolagala svojom očevinom, kao i delom zajedničke tekovine u braku. Čak je bračnim ugovorom mogla sebi da obezbedi neku nadoknadu za "službu suprugu". Srпкиnje su se retko koristile ovim prednostima i pravima, pa su se tako i sestre prilikom nasleđivanja držale običajnog prava i odricale se nasleđstva u korist braće.⁴¹⁴ Na bazi ovih iskustava, prvi slobodoumni predlozi usmereni ka poboljšanju položaja žene u srpskom društvu, došli su od Zaharija Orfelina i Dositeja Obradovića, kojima je srednjeevropska praksa bila poznata.

⁴¹² Branka Prpa - Jovanović, "Procesi modernizacije i položaj žene u Srbiji tokom 19. i prve polovine 20. vijeka", u *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*, ured. Latinka Perović, Marija Obradović, Dubravka Stojanović (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 1994), 363.

⁴¹³ Neda Božinović, *Žensko pitanje u Srbiji u 19. i 20. veku* (Beograd: Žene u crnom, 1996), 6.

⁴¹⁴ Isto, 9-39.

Prvi značajan ženski list u Srbiji koji je imao potencijala da doprinese poboljšanju društvenog i socijalnog statusa žena, bio je *Domaćica*. Ovaj list je pokrenulo "Žensko društvo" 1879. godine, a do kraja veka dostigao je tiraž od 1.500 primeraka po broju. Uređivački profilisan prema patrijarhalnom pogledu na mesto i ulogu žene u porodici, list *Domaćica* je tek u trećoj godini svoga izlaženja počeo da objavljuje tekstove o ženskoj emancipaciji. Lik "obrazovane i odane supruge i životne sapatnice, potpore i utehe mužu, prijatelja i savetnika, prosvećene, rodoljubive majke-vaspitačice i brižne domaćice", evoluirao je u "obrazovanu sapatnicu mužu" i "dobrog vaspitača deci", ali i "potpuno ravnopravnu muškarcu". *Domaćica* je bila naslednik i sledbenik lista *Vospitatel ženskii* koji je pokrenuo Matija Ban 1847. godine i objavio tri broja. Primereno uzdržan po pitanju ženske emancipacije, *Vospitatel ženskii* se zalagao za otvaranje ženskih škola i za "izlazak žena na pozorište javnosti", što bi sliku sveta, ograničenu na domaćinstvo i komšiluk, ženama višestruko proširilo.⁴¹⁵

U Novom Sadu je od 1886. do 1911. izlazio *Ženski svet* kao glasilo "Zadruga Srпкиnja Novosatkinja". Do 1921. časopis se zvao *Žena*, i za razliku od *Domaćice*, u njemu su saradivale žene. U Pančevu se 1890. pojavio časopis *Posestrima*, (*List za pouku izabavu našem ženskinju*).

Između dva rata, u Beogradu su izlazili časopisi *Ženski pokret* (1920-1938)⁴¹⁶, *Žena i svet* (1929-1941)⁴¹⁷ i *Žena danas* (od 1936), koji promovišu ženstvenost i emancipaciju.

Evolucija ženskog pitanja u Srbiji, odnosno Kraljevini Jugoslaviji, vodila je usled teških ekonomskih i socijalnih okolnosti, kao i zbog nezavršenog procesa institucionalizacije, do udruživanja postojećeg aktivizma, ali dosledno podeljena na radnički i građanski pokret. Neposredno po završetku rata, obnovio je rad "Sekretarijat žena socijaldemokratkinja", do 29. decembra 1920. godine kada je *Obznanom* stavljen van zakona. Diktatura od 1929. godine onemogućila je svaki pokušaj obnavljanja ženskog radničkog udruživanja i delovanja.

Građanska linija ženskog pokreta, težila je ukрупnjavanju željenog uticaja. Na skupštini održanoj 1923. godine u Ljubljani, osnovana je *Alijansa feminističkih društava u Kraljevini SHS*, sa ciljem da se izbori za politička prava žena, kako bi se izdejsstvovale reforme i promenili zakoni koji sprečavaju jednakost žena i muškaraca u društvu. Opšta promena društvenog odnosa prema

⁴¹⁵ Promovisanje društvenog pogleda na ženu kao suprugu majku i domaćicu, pri čemu je isticano poštenje, vernost, skromnost, dobrotu, ljubav i požrtvovanje kao društveno poželjne vrednosti, dovelo je do formiranja određenog modela žene koju je Tihomir Đorđević nazvao polupatrijarhalnim tipom. Tihomir Đorđević, "O srpskim ženama", *Srpski književni glasnik* 3, 1 (1912): 188.

⁴¹⁶ Izdavač *Ženskog pokreta* bilo je *Društvo za prosvetavanje žene i zaštitu njenih prava*, osnovano aprila 1919. godine sa ciljem da radi na ostvarivanju građanskih i političkih prava žena.

⁴¹⁷ http://www.digitalna.nb.rs/sf/NBS/casopisi_pretrazivi_po_datumu/zena_i_svet, pristupljeno 22.02.2017.

nastojanjima žena da poprave svoj status, doprinela je pokretanju novih inicijativa ("Udruženje studentkinja Beogradskog univerziteta", "Udruženje univerzitetski obrazovanih žena" ...) koje su čak dovele do osnivanja "Ženske stranke" 1927. godine.

Mogućnosti koje su se otvarale urbanim ženama u međuratnom periodu, bile su daleko ispred pravnog i političkog statusa žena u Kraljevini. Još uvek je važio *Građanski zakonik* iz 1844. koji je ženu držao u podređenom položaju, a pitanje biračkog prava za žene nije bilo sasvim otvoreno. Sve više žena, međutim, izlazilo je na javnu scenu, smatrajući da je ženska snaga u njihovom aktivnom društvenom angažmanu. Mada su većinom bile na tragu tradicionalnih shvatanja o podeli zanimanja na muška i ženska, žene su u ovom periodu sve prisutnije u profesijama čija se muška ekskluzivnost nije dovodila u pitanje.⁴¹⁸ Odnos prema braku, slobodnoj ljubavi i seksualnosti postajao je sve liberarniji. Takav društveni proces odvijao se paralelno sa izmenom izgleda žene, što se ogledalo u drugačijem odevanju i ponašanju.⁴¹⁹

Od idealnog izgleda žene sa početka 20. veka, koja je trebalo da bude uhranjena i snažna da bi uspešnije radila fizičke poslove i rađala zdravu decu, evoluiralo se u međuratnom periodu do žene koja je u gradskoj sredini imala i kulturne potrebe. "Novi tip žene" koja može da nosi kratku kosu, bavi se sportom, šminka se ili da sedi sa prijateljicama u restoranu gde uz piće i cigarete vodi razgovore o feminizmu, bio je uglavnom fenomen Beograda. Kao njena suprotnost, naročito na selu, ali i na gradskim rubovima, postojala je žena koja je, u svemu, živela po normama prethodnog veka, sabijena u četiri zida i osuđena na ulogu domaćice, majke i radne snage.⁴²⁰

4.8. Svakodnevni život

Mnogi autori čija se dela tematski odnose na početak 19. veka i ranije periode, konstatuju vezu između postepenog povlačenja osmanske vlasti i pozitivnih promena u svakodnevnom životu naroda, počev od elementarne izvesnosti biološkog opstanka stanovništva. U spisu *Kad su živi*

⁴¹⁸ Dr Marija Ilić, postala je rešenjem ministra unutrašnjih dela od 6. juna 1929. godine (...) prva žena policajac u Kraljevini Jugoslaviji. Danica Tomić bila je prva žena pilot. Broj žena uključenih u privredu Srbije u periodu 1923-1931. već 1926. iznosio je 14,2% od ukupnog broja radnika. U 1931. bilo je u Srbiji 144.637 radnika, među kojima 22.391 žena, ili 15%. U javnim službama i trgovini, bilo je ukupno 127.005 radnika, od kojih 20.339 žena, što je činilo 16%. Radina Vučetić, "Žena u gradu: između rezervata privatnog i osvajanja mesta u javnom životu (1918-1941)" u: *Privatni život kod Srba u XX veku* (Beograd, Clio, 2007), 134, 135.

⁴¹⁹ Isto, 140-146.

⁴²⁰ Isto, 147.

zavideli mrtvima, Milorad Panić Surep opisuje posledice zatiranja i bežanja, skrivanja u improvizovanim skloništima ili planinskim naseobinama koje se tek uslovno mogu nazvati selima.⁴²¹ Na teritoriji celog Osmanskog carstva, odmazde i kaznene ekspedicije protiv lokalnog stanovništva, bile su česta pojava, posebno u godinama između propasti austrijskih vojnih kampanja tokom 18. veka.⁴²²

U delu *Srbija na istoku*, Svetozar Marković ukazuje da je istinski život naroda počeo tek sa odlaskom okupatora. Gradnja solidnijih mesta za stanovanje i motiv za sticanjem materijalnih dobara, nastali su kad se pojavio faktor imovinske sigurnosti.⁴²³ Tanzimatske reforme unutar carstva i ostali pokušaji relaksiranja stalnih nezadovoljstava neislamskog, ali i islamskog stanovništva⁴²⁴, bili su manje uspešni na rubnim teritorijama Carstva, nego u njegovom anadolskom središtu.

U retko naseljenoj zemlji, tokom 18. veka, dve trećine sela bilo je sa oko 20 kuća. Samo 10 ili 11 posto svih naselja imalo je više od 30 domova. Sela u kojima je živelo do sto porodica smatrala su se velikim naseljima. Najpre su bila zasnovana na krvnom srodstvu, deljenjem uvećanih zadružnih porodica. Tek kasnije, pod uticajem doseljavanja, sela postaju organizovana na teritorijalnom principu. To su i dalje bile privredne celine povezane uzajamnošću srodničkih zadruga i proširenih porodica. Na prostoru ustaničke Srbije početkom 19. veka bilo je, kako beleži etnolog i etnograf Milenko Filipović, 266 takvih seoskih naselja, uz šest gradova, 11 varoši (nahijskih sedišta) i četiri varošice.⁴²⁵ U takvim naseljima, posebno u onima gde je postojala

⁴²¹ "Šumadiju pokri muk. Ona toliko zapuste da više ne beše nikoga u njoj ni da zajauče. Sela kao da više nije ni bilo. Po pećinskim manastirima i ćelijama utuliše se pisarevi žišci. Ako si željan čoveka, traži ga među zverovima. Ako pak njegovu spodobu hoćeš da vidiš, naći ćeš je na ropskim radovima (...) Tražiš li pisane tragove toga doba, gledaj stene i ruševine zidina ... možda ćeš moći videti po neki slovni urez. (...) Bežalo se tada iz Srbije na sve strane, kud god se moglo, samo u njoj ne biti." Milorad Panić Surep, *Kad su živi zavideli mrtvima* (Niš: Prosveta, 1988), 169, 170.

⁴²² Dušan Pantelić, *Popis pograničnih nahija Srbije posle Požarevačkog mira*, (Beograd: Jugoslovensko štamparsko preduzeće, 1948), 11.

⁴²³ Svetozar Marković, *Srbija na istoku*, (Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1995), 67.

⁴²⁴ U 19. veku janjičari su se bunili 1807. godine protiv Selima III, 1810. i 1811. kao i 1826. protiv Mahmuda II, posle čega su konačno uništeni. Tokom 1831. i 1832. godine trajala je pobuna u Bosni pod Huseinom Gradaševićem, koji je vojno saradivao sa Mustafa Škodra pašom, vođom albanskih autonomista. Muhamed Ali paša, poreklom Albanac, samoproglasio se suverenom Egipta i Sudana. Kako je opadala moć centralnih vlasti Osmanskog carstva, tako su jačali partikularni interesi, posebno na rubnim teritorijama.

⁴²⁵ Milenko Filipović, "Selo u Srbiji krajem 18. i početkom 19. veka", u *Geografski lik Srbije u doba Prvog ustanka*, (Beograd, Srpsko geografsko društvo, 1954), 77.

"Dokle god dopire seoska zemlja, dotle su i kuće raštrkane. (...) Kuće su po ravni, osobito po goletnijim mjestima, ponajviše rdave, pokrivene krovinom ili luom; ali po brdovitijem mjestima ima ji dobri i tvrdi; mloge su podzidane kamenom, a ponajviše su pokrivene daskom. U mlogo kuća nema sobe, nego se zimi griju kod vatre; a dvije sobe u jednoj kući nema nikakav seljak." Vuk Stefanović Karadžić, *Geografsko statističesko opisanije Srbije*, 167

mogućnost susretanja sa vladajućim islamskim elementom, razvijana je specifična forma ograničene privatnosti, koja nije postojala samo u Srbiji, već u svim sredinama gde su pripadnici dve konfesije istovremeno fizički prisutni. Takav kulturni model delom je bio formiran i pod uticajem zakona kojima su propisivani prava i status hrišćana, ograničavajući im pristup javnoj sferi. Život pravoslavnih hrišćana bio je zato uokviran i ograničen na prostore porodice i crkve. Za javni prostor, radi lakšeg opstanka, razvijana je mimikrija, kroz oblačenje, jezik, gestikulaciju, a kad je bilo moguće, i posedovanjem predmeta materijalne kulture.

Dobijanjem autonomnih povlastica na osnovu sporazuma Miloša Obrenovića i Marašli Ali paše 1815. godine, stvoreni su uslovi za formiranje slobodnog seljačkog poseda i, na bazi toga, za organizovanje svakodnevnog života po principima rudimentarnog prava, umesto okolnosti u kojima se svakodnevno strahovalo za život.

Srpsko društvo tokom celog 19. a delom i u 20. veku zadržava svoje izrazito agrarno obeležje. Istorijski lišeno aristokratije i buržoazije, formiralo je svoju elitu iz nižih slojeva. Uz nikada do kraja konsolidovani građanski stalež, malobrojna elita je otvarala modernizacijske procese u okruženju skoro apsolutne, često opozitne većine, sastavljene od čuvara tradicionalnih vrednosti ali i tradicionalističke svesti. Želeći da nadoknade izgubljeno u najkraćim rokovima, i da kroz evropeizirajuće procese uvedu evropski stil života u srpsku svakodnevnicu, naprednjaci, koji su najviše na tome radili, ostali su izolovani u moru pristalica populističke radikalske opcije. Narodu je govoreno da "selo i seljak čuvaju srpsku narodnu misao", i da su "gradovi leglo tuđinštine". Pišući o tome, Vladimir Dvorniković konstatuje da je "prema toj modernizaciji države (...) stao neprijateljski sam glavni oslonac, upravo osnivač države: šumadijski seljak".⁴²⁶

Dajući sumarni opis srpskog društva kroz zapažanja ruskih putnika krajem 19. veka, ruski istoričar Andrej Leonidovič Šemjakin govori o "konzerviranju tradicionalističke svesti u srpskom agrarnom društvu", čemu su doprinosili "njegovi arhaični oblici i uslovi života koji se praktično nisu menjali".⁴²⁷ Ovu konstataciju Šemjakin ilustruje zapisima pojedinih autora koji su se susretali sa Srbima putujući kroz balkanske zemlje. Tako Meri Edit Daram ističe krajnje ograničene potrebe patrijarhalnog Srbina koji "samostalno proizvodi sve šta mu treba. Gotovinu troši samo na plaćanje

<http://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=numerated&id=3&m=2#page/36/mode/2up>, pristupljeno 11.02.2017.

⁴²⁶ Vladimir Dvorniković, *Karakterologija Jugoslovena* (Beograd: Kosmos, 1939), 862.

⁴²⁷ Andrej Leonidovič Šemjakin, "Srpsko društvo u poslednjoj trećini XIX i početkom XX veka videno očima ruskih putnika", *Godišnjak za društvenu istoriju*, 1-1 (1994):113.

poreza i kupovanje petroleja, šećera i soli. Ne razmišlja o sticanju bogatstva i promeni načina života. Ne brine ni o čemu, sve dok ima šta da prezalogaji".⁴²⁸ Ruski pisac Aleksandar Valentinovič Amfiteatrov ukazuje na "čvrsta uverenja srpskog seljaka" koji je "neobično ravnodušan prema gradu", a srpski ministar Čedomilj Mijatović piše u britanskoj štampi da njegovim zemljacima "lagodan život predstavlja mnogo veću vrednost, nego progres", i da im "veoma skromni utrošak rada omogućuje da žive dosta pristojno, provodeći večeri u kafanama".⁴²⁹

Zakonska zaštita zemljišnog minimuma, čije važenje je vlada Nikole Pašića produžila 1907. godine, proizvodio je dejstva koja su evropskim i ruskim putnicima posebno imponovala. Zakon je delimično ograničavao raspolaganje zemljom u smislu zabrane otuđenja one površine koja bi omogućila prehranu seljačke porodice, sprečivši na taj način pauperizaciju, prosjačenje i glad, što su u Rusiji toga vremena bile redovne pojave. Državna zaštita jednakosti u imovini, "plodna zemlja koja se u nekim delovima Srbije nikad ne đubri", skromnost u potrebama i "jednakost na nivou minimuma", pri čemu je taj minimum bio svima dostupan, neke su od okolnosti su koje čine svakodnevni život u Srbiji između dva veka. Emil de Lavel, belgijski ekonomista, autor knjige o Balkanskom poluostrvu, zapisao je o Srbima da "svi poseduju izvesnu imovinu i ne može se videti onaj kontrast između prekomernog izobilja i krajnje bede" što je u Belgiji veoma često. Lavel je čak konstatovao da "Srbi jedu meso jedanput dnevno, osim kad nisu dužni da poste". Sličnu impresiju ima i Gustav Raš, nemački pravnik i putopisac, zapažajući da je "čak i u dnevni obrok zatvorenika ulazilo pola funte mesa", kao i Pavel Apolonovič Rovinski, ruski naučnik i putopisac koji konstatuje da srpske seljake nije zahvatilo zlo pauperizacije i da se "u poređenju sa drugima dobro hrane i dobro odevaju".⁴³⁰

Iscrpan pregled narodnih jela i pića u Srbiji, zajedno sa poreklom i svojstvima biljnih kultura koje su se koristile za ishranu, načinom pripreme i opisom inventara koji je za te svrhe bio u upotrebi, uredio je početkom 20. veka Jovan Erdeljanović u okviru dve knjige izdanja *Srpska narodna jela i pića, Srpskog etnografskog zbornika*. Prateći dinamiku poljskih radova, seljak je uzimao dva glavna obroka dnevno, ručak između 10 i 11 sati, a večeru između 18 i 19 sati, kada bi

⁴²⁸ Meri Edit Daram, *Kroz srpske zemlje (1900-1903)*, preveo i napisao pogovor Vujadin Milanović (Beograd: Srpska Evropa, 1997), 151.

⁴²⁹ Slobodan Markovich, *British perceptions of Serbia and the Balkans: 1903-1906* (Paris: Dialogue Association, 2000), 161.

⁴³⁰ Andrej Leonidovič Šemjakin, "Srpsko društvo ..." , 115. Prema: Emil de Lavel, *Балканский полуостровъ II* (Москва: К. Т. Солдатенкова, 1889), 27, 193; Pavel Apolonovič Rovinski, *Записи о Србији: 1868-1869 : (из путникових бележјака) II* (Novi Sad: Matica Srpska, 1994); Gustav Raš, *Srbija i Srbi* (Novi Sad: Orpheus, 2001), 71, 344.

radovi bili obavljani. U letnje doba, dok se radilo na njivi ili polju, iznosila se oko 14 sati užina sastavljena od sira, voća i kiselog mleka. Služila je za okrepljenje i jela se polako. Mast se malo trošila, posebno u sredinama gde je u blizini bilo Turaka. Zejtin je upotrebljavan samo za post, i to veoma štedljivo.⁴³¹

Zbog celodnevnih obaveza oko stoke i živine, žene na selu nisu imale toliko vremena za pripremu hrane kao gradske domaćice u 19. veku, čiji delokrug se ograničavao samo na domaćinstvo. Seoski jelovnik je zato bio jednostavniji, posebno u sezoni poljoprivrednih radova. Ručak u gradskim domaćinstvima je uglavnom bio skroman, zbog celodnevnih obaveza domaćina koji je kući dolazio na večeru, kad su se spremala bolja jela. U gradskim sredinama bilo je veoma rašireno poslovanje furundžija koji su obavljali uslužno pečenje već pripremljene hrane. Tokom prve polovine 19. veka, uobičajeno je bilo obedovanje na "sofri", niskoj vrsti stola oko kojeg se sedelo na jastucima. Hrana se uzimala sa "sinije", velikog metalnog poslužavnika na koji su stavljeni tanjiri. Jelovnik, kao i predmeti kojima je prosečni građanin toga vremena bio okružen, bio je sastavni deo tursko - orijentalnog nasleđa.

Jak uticaj nemačke kuhinje, kao i nemačkog stila u vođenju domaćinstva, prelivao se postepeno sa područja Vojvodine na Beograd i ostala mesta u unutrašnjosti Srbije. Način pripremanja hrane, kuhinjski inventar, nove biljne kulture koje su ranije u Srbiji bile nepoznate⁴³², kao i uvođenje doručka u režim redovnih dnevnih obroka, posledice su srednjeevropskih uticaja na formiranje svakodnevne životne prakse građanskog sloja u Srbiji. Ishrana kao deo svakodnevnice u Srbiji, unapređivana je tokom 19. i 20. veka pod uticajem privrednog (gajenje većeg broja kultura), ekonomskog (povećavanje kupovne moći) i religijskog (kalendar posebnog režima ishrane u vreme verskih praznika) faktora. Ustaljivanjem građanskih navika i povećanjem broja pismenih, posebno u gradskim sredinama, potiče da utiče i medijski faktor, pojavom većeg broja novinskih izdanja i knjiga namenjenih ženama i domaćinstvu.⁴³³

⁴³¹ Stanoje Mijatović, "Srpska narodna jela u Levču i Temniću", u *Srpska narodna jela i pića (Srpski etnografski zbornik)* urednik: Jovan Erdeljanović (Beograd: Srpska Kraljevska akademija nauka, 1908), 7-73.

⁴³² U prvoj polovini 19. veka, u Srbiji se nije znalo za karfiol, kelj, kelerabu, spanać, grašak, šargarepu i paradajz. Ove biljke su uvedene u široku upotrebu preko podunavskih Nemaca. Početkom veka, počeo je da se širi krompir kao značajna poljoprivredna kultura, a pre njega paprika, pasulj i kukuruz koji je bolje od pšenice uspevao u brdsko-planinskim predelima i vremenom postao glavna ratarska kultura u Srbiji.

⁴³³ Prvi *Srpski kuvar* pojavio se 1855. godine, kao izdanje autora Jeroteja Draganovića, kuvara u manastiru Krušedol. Knjiga je ponovo štampana deset godina kasnije u izdanju knjižare Ignjata Fuksa u Novom Sadu. U 1877. godini pojavio se *Veliki srpski kuvar za upotrebu srpskih domaćica*, koji je doživeo veliku popularnost i više puta je preštampan. Slične knjige koje obiluju praktičnim savetima, pripremili su i objavili mnogi autori.

Organizacija ishrane, proizvodnja hrane, izrada većine predmeta neophodnih za život porodice, kao i organizacija svih vitalnih događaja, dugo se odvijala u okviru proširene porodice. Model zadruge, kao glavna odlika socijalne organizacije Srba u 19. veku, koji sadrži principe izbornosti, starešinstva i potčinjavanja, ustalio se na nivou opštine gde su kmetovi birani na zborovima, pa je običan seljak, kome nisu do kraja bili jasni principi političkog sistema, tako shvatao i državu, kao višestruko uvećanu kopiju zadruge i njenih tradicija. U taj model demokratije savršeno se uklapa autoritarna vlast vođe, koga seljak poznaje, sam ga bira, pa mu se stoga i potčinjava.⁴³⁴ Kolektivizam ovog tipa svakako je imao uticaja na formu i stil svakodnevnog života čoveka u Srbiji, sve do međuratnog perioda kad jačaju elementi zapadnjačkog individualizma.

Još jedan element koji je određivao kvalitet svakodnevnog života pojedinca u srpskom agrarnom društvu svakako je tradicija, odnosno prošlost kao vrlo značajno ishodište svake aktivnosti. Obaveznost ponavljanja praksi iz prošlosti, kao jedan od stereotipa koji su bili duboko ukorenjeni u biću srpskog naroda, prepoznaje se i kroz odnos prema oružju. Jedan pokušaj države da natera stanovništvo na život bez obavezne lične naoružanosti doveo je do Timočke bune.

Meri Edit Daram ukazuje na postojanje ambivalentnosti između duboke srpske vezanosti za prošlost, i nastojanja Srbije da postane deo evropskog sveta od kojeg je tako dugo bila odsečena. Dihotomiju tradicije i modernizacije, ona je sažela kroz zaključak da "Srbija, bez obzira na svoju zapadnoevropsku spoljašnjost, još nije naučila da žuri".⁴³⁵

Ipak, kako se vidi iz mnogih slikovitih zapisa, svakodnevni život u Srbiji se menjao pod novim istorijskim okolnostima i raznim pojedinačnim uticajima. U knjizi *Kneževina Srbija*, Milan Đ. Milićević je zabeležio kako je život u Beogradu postajao drugačiji posle donošenja Trećeg hatišerifa 1833. godine. Rok za iseljavanje Turaka produžen je za još pet godina, pa je bilo vidljivo "da se srpski elemenat u beogradskoj varoši snaži sve više i više, i da Beograd dobija jevropski izgled gde stanuju Srbi, a da ostaje istočni nemar, nečistota i nepomičnost u krajevima u kojima sede Turci."⁴³⁶

Procesi preobražaja nastavljeni su u celoj Srbiji a posebno u Beogradu gde se proces evropeizacije svakodnevnog života najbrže odvijao. "Od preuzimanja gradova 1867. godine", navodi dalje Milićević, "celokupan Beograd dobiva oblik sasvim nov. Pre nekoliko desetina godina, glavna varoš Srbije bila je nešto turska, nešto grčka, nešto kosmopolitska, a valjda

⁴³⁴ Andrej Leonidovič Šemjakin, "Srpsko društvo ...", 118.

⁴³⁵ Meri Edit Daram, *Kroz srpske ...*, 140.

⁴³⁶ Milan Đ. Milićević, *Kneževina Srbija; Beograd kao deo Šumadije* (Beograd: Državna štamparija, 1876), 21.

najmanje srpska. Na ulicama se govorilo turski i pokvareno srpski, u dućanima mahom grčki, a u crkvi i školi više grčki nego srpski. Kuće, dućani, radnje, odelo, način života i svi običaji bili su istočni. Danas je to sve izmenjeno. Turski se jezik ne čuje nigde; grčki vrlo retko; srpski se čisti i ispravlja svaki dan. Kuće, dućani, zanati, odelo i običaji, sve se to ulepšava prema onome što se vidi na zapadu, u najbližem susedstvu. Naročito žensko odelo brzo menja svoj oblik, tako da je danas vrlo teško naći žensko dete, mao ono bilo iz koga mu drago reda Beograđana koje ne bi bilo obučeno i očešljano po jevropskom načinu.

Pored odela, ušla su i ulaze svaki dan u običaj stranska jela i pića, zabave, veselja i svi drugi oblici života varoškoga. Uza sve to, uvlači se i masa tuđinskih reči u srpski jezik."⁴³⁷

Među onima koji su govorili nemački u Beogradu, tokom prve polovine 19. veka, bilo je mnogo Srba sa prostora današnje Vojvodine. Njihov modernizacijski doprinos, dobijao je širu dimenziju jer su neposredno delovali na formiranje kulturnog profila sunarodnika među kojima su živeći. Oni donose nameštaj, kuhinjski pribor, razne druge industrijske produkte, utiču na modu i stil ponašanja. To se vidi na fotografijama koje su nastale sredinom 19. veka. Sva vizuelna građa, nastala raznim fotografskim tehnikama, pokazuje da je prelazak sa turskog načina oblačenja na evropski način, išao preko mlađih generacija. Stariji ljudi su, više nego danas, bili uzdržani u prihvatanju promena, osim ukoliko je prilagođavanje njihovog spoljnog izgleda imalo poslovnu svrhu. Prenosioci evropskog stila često su profesionalno bili trgovci, najčešće Cincari kojih je bilo u svim delovima Srbije. Osim nameštaja, oni su u svoje kuće prvi unosili predmete kao što su klavir ili velosiped (bicikl), koji se ne smatraju neophodnim za život ali mogu da ga unaprede i ulepšaju. Takav oblik kulture, posebno u stanovanju i odevanju, ogledao se u kombinaciji dve vrste iskustava, osmanskog i evropskog građanskog.

Kultura građanskog društva koja se u Srbiji razvijala između autententičnog nacionalizma, baziranog na tradicionalnom nasleđu, i postepeno prihvatanih vrednosti razvijenih građanskih zajednica, bila je zajednička manjim i većim sredinama. Po ugledu na vodeći intelektualni sloj, građani su prihvatili ideale prosvete, negovali građanske vrline, a poštovanje zakona, prava na nepovredivost imovine i prava na privatnost, bile su neizostavne komponente građanskog reda. Onaj ko je mogao sebi da priušti, vodio je računa o svom oblačenju, obazrivo se ponašao u skladu sa važećim standardima sredine a trudio se i da se samoizgrađuje kroz putovanja, posete muzejima i pozorištima u nekoj od metropola. Čitaonički pokret koji je posebno bio aktuelan do Prvog

⁴³⁷ Isto, 23.

svetskog rata, razvio je kod pismenog dela stanovništva kulturu knjige i periodike a poseta čitaonici postajala je deo dnevnog rituala. Mnogobrojna udruženja, klubovi i slične forme organizovanja, bile su samonikle klice civilnog društva⁴³⁸ iz kojih su nastale značajne institucije, kao Matica srpska u Novom Sadu i Građanska kasina u Beogradu.⁴³⁹

Socijalna monolitnost srpskog društva, nestajala je paralelno sa rastom i jačanjem gradova. U odnosu na statični, seljački, tradicionalni, većinski deo Srbije, onaj koji se mogao nazvati urbanim, nekad i sam nastao iz seljaštva, ubrzano počinje da se transformiše i pozicionira na suprotnoj strani novih socijalnih i kulturnih dihotomija. Holm Zundhausen uočava u *Istoriji Srbije od 19. do 21. veka* postojanje predmodernog-ruralnog i varoško-građanskog sveta, koji je, sa svoje strane, predvojen na zapadni i slavenofilski orijentisan deo. Unutar "predmodernog sveta", stagniralo je brojno nadmoćnije, neobrazovano seosko stanovništvo koje živi svojim načinom života, u siromaštvu, nostalgично okrenuto ka tradiciji. "Varoško-građanski svet", s druge strane, bio je imućniji sloj sačinjen od državnih činovnika, političara, preduzimača, kao i u inostranstvu školovane inteligencije, svet okrenut modernosti, sa načinom života koji se postepeno menja i obogaćuje novim elementima.⁴⁴⁰

Nove dihotomije u Srbiji nastaju i na relaciji između unutrašnjosti i prestonice koja se permanentno širila, finansijski jačala i kulturno prednjačila. Ostali srpski gradovi nisu uspevali da postignu dinamiku Beograda, pa ni u smislu kvaliteta života koji je podrazumevao glavni grad. Na delu je bila svojevrsna "enklavizacija" kako je taj proces nazvao istoričar Predrag Marković, objašnjavajući "proces pretvaranja Beograda u oazu napretka u pustinji stagnirajućeg agrarnog društva".⁴⁴¹ Takođe, unutar samog Beograda, bila je vidljiva polarizacija između centra i periferije. Sve modernizacijske pojavnosti, od politike i kulture, do materijalnih dokaza tehnološkog napretka

⁴³⁸ Tokom cele druge polovine XIX veka osnivana su različita udruženja: Advokatsko udruženje 1871, Srpsko lekarsko društvo 1874, Srpski industrijalac 1885, Apotekarsko društvo 1887, Učiteljsko udruženje 1889. godine i druga. Broj tih udruženja se od poslednje decenije 19. veka do Prvog svetskog rata povećao sa 40 na gotovo 100. Dubravka Stojanović, *Kaldrma i asfalt: urbanizacija i evropeizacija Beograda 1890-1914* (Beograd: Clio, 2008), 255.

⁴³⁹ "Građanska kasina je kao ustanova imala svoj naročiti i veliki značaj za život naše prestonice i za razvitak i napredak našeg društva. Ona je bilo središte gde se zbiralo sve što je uglednije, i trgovac i oficir i činovnik, i gde je naš stari Beograd nalazio one intimne porodične zabave kakve su naročito u toj ustanovi negovane. U Građanskoj kasini održavali su se najotmeniji koncerti, besede i zabave i Građanska kasina je dugi niz godina zamenjivala današnji Narodni univerzitet, jer su u njoj održavana redovna predavanja iz svih oblasti nauke i života". Branislav Nušić, *Iz poluprošlosti* (Beograd: Geca Kon, 1935), 193, 194.

http://www.digitalna.nb.rs/wb/NBS/Knjige/branislav_nusic/II_4042_022 (Fond Narodne biblioteke Srbije), pristupljeno 22.02.2017.

⁴⁴⁰ "Nisu građanski viši slojevi sa svojim balovima, literarnim salonima, učenim društvima, predstavljali realno postojeću Srbiju, nego su je predstavljali seljaci ugroženi od privredno - socijalnog kolapsa i mučeni strahovima za svoju budućnost." Holm Zundhausen, *Istorija Srbije od 19. do 21. veka* (Beograd: Clio, 2008), 206, 207.

⁴⁴¹ Predrag Marković, *Beograd i Evropa ...*, 205.

i urbanističko - arhitektonskih trendova, bile su prisutne u centru, ali nisu dopirale do unutrašnjosti, pa ni do periferijskih delova glavnog grada.

Industrijska revolucija u Velikoj Britaniji a kasnije i u kontinentalnim evropskim zemljama kapitalističkog uređenja, posebno u Francuskoj i Nemačkoj, inicirala je masovne narodne pokrete bazirane na kultu telesnog zdravlja, vežbanja, nedeljnih i godišnjih odmora.⁴⁴² Ovaj fenomen nastao je na temelju trostranog interesa. Najpre, poslodavci su shvatili da su im za posao potrebni zdravi i snažni radnici, okrepljeni na početku radne nedelje i spremni za postizanje zadatih radnih normi. Država je imala interes u mogućnosti da kontroliše i usmerava predvidive procese kakvi su vikend-migracije do izletišta i nazad, da razvija turizam kao novu privrednu granu, ali da pre svega ostvari vojno-odbrambeni interes preko muškaraca izgrađenih sportom. Na kraju, mogućnost da brinu o svom zdravlju, kulturnom i sportskom izgrađivanju, radnici su prepoznavali kao veliku sindikalnu pobedu.

U međuratnom periodu, obuhvat populacije sportom i rekreativnim aktivnostima postignut je osnivanjem jedinstvene viteške organizacije *Soko Kraljevine Jugoslavije*, decembra 1929. godine, iako sokolstvo kao sistem vežbanja postoji u Srbiji od 1891. kad je *Beogradsko društvo za gimnastiku i borenje* odlučilo da promeni ime u *Beogradsko gimnastičko društvo "Soko"*, i da umesto nemačkog metoda primenjuje češki, koji je 1862. godine razvio filozof Miroslav Tirš. Soko Kraljevine Jugoslavije, bio je jedna od komponenti projekta integralnog jugoslovenstva, nastao spajanjem srpskih, hrvatskih i slovenačkih skolskih organizacija, sa ciljem da moralno i fizički vaspitava jugoslovenske državljane. Sokoli su bili nezaobilazni deo svakodnevnog života, ne samo za građane koji su vežbali, već i za javnost koja je rado pratila njihove sletove, parade i ostale aktivnosti.

Interesovanje za fizičko vežbanje, nastajalo je uporedo sa efektima mnogih nastojanja da se kod varoškog stanovništva podigne nivo svesti o poštovanju higijenskih standarda urbanog prostora, kao i lične higijene. Skromnost kućnog inventara, tradicija zajedničkog življenja, kao i celodnevni poljoprivredni poslovi, otežavali su takva nastojanja na selu. Uslovljeni kaznama, ali i socijalnim osudama, stanovnici gradova i varoši su morali da usvajaju nova pravila ponašanja i stiču nove navike, što je postepeno razvijalo netrpeljivost prema nečistoći. Ipak, pitanja

⁴⁴² Kaspar Maze, *Bezgranična zabava: uspon masovne kulture: 1850-1970*, prevod s nemačkog Nina Petrović (Beograd : Službeni glasnik, 2008), 121-133.

kontrolisanog snabdevanja vodom, javnih toaleta, kanalizacije, kao i ukupne javne infrastrukture, ostaju višedecenijski problem u Srbiji koji direktno utiče na kvalitet i stil svakodnevnog života.

Jedan od osnovnih problema društvene istorije svakako se tiče prostora u kome se odvijaju socijalni procesi. Arhitektonsko-urbanistički milje koji profiliše sadržaj javnog i privatnog života pojedinca, bio je daleko povoljniji u primorskim gradovima i ravničarskim naseljima u sastavu Austro-Ugarske, nego u Srbiji. Kvalitet stambenog fonda unapređivan je u mirnodopskim uslovima, i to su činili vladajući slojevi kao i drugi imućni građani, prihvatajući aktuelne građevinske programe i stilove, odnosno tipska rešenja, iz inostranstva. Objekti u kojima se odvijao privatni život kasnije su dobijali lični pečat prema zahtevima investitora, ali su dva uslova bila primarna. Jedan je reprezentativnost preko koje se obezbeđivala socijalna promocija, naglašavao ideološki stav i klasni status. Drugi je poštovanje zakonskih normi koje država nije uvek strogo primenjivala na kompletnom prostoru naselja, pa su se ona razvijala stihijski.

Ustaljeni metodi orijentalnog organizovanja prostora, napušteni su radikalnom evropeizacijom srpske arhitekture i urbanizma, tokom šeste decenije 19. veka. Naselja u Srbiji se urbanistički rekonstruišu kroz neposredno učešće stranih inženjera i arhitekata, koje postepeno zamenjuju domaći stručnjaci. Novim propisima potiskuje se koncept orijentalnog života unutar visokih zidova pojedinačnih kuća. Formiraju se trgovi i gradske četvrti, ulice se ispravljaju a javni objekti grade tako da se vidno razlikuju od privatnih. Potrebe ljudi za komunikacijom, razonodom, kulturnim sadržajima, putovanjima u druge krajeve, za različitim načinima korišćenja slobodnog vremena, podstakle su razvoj novih tipova javnih zgrada u kojima su se te privatne potrebe zadovoljavale - kafana, gradskih i banjskih hotela, kockarnica, pozorišta, zgrada različitih esnafskih i kulturno-prosvetnih udruženja u kojima su održavani balovi, svečanosti i ceremonije, kao i parkova, šetališta i dugačkih uličnih poteza u kojima se predveče šetalo i pokazivalo. Kafane su uvek bile pune gostiju, pogotovu one koje su imale dvorišne bašte ili pivnice u suteranima.

Kao u zapadnoj kulturi življenja, gde je svakodnevni život prostorno razdvojen na mesto stanovanja, mesto rada i mesta za slobodne aktivnosti, u Srbiji 19. veka kafana kao jedan od javnih prostora postaje "prva institucionalizacija relativno slobodne razmene mišljenja, otvorenog političkog rezonovanja, kasnije i političkog organizovanja", kako smatra istoričarka Dubravka Stojanović⁴⁴³. Ona je u knjizi *Kaldrma i asfalt: urbanizacija i evropeizacija Beograda 1890-1914* ukazala da su prvi objektivni zahtevi narastajućeg modernizovanog društva artikulisani u

⁴⁴³ Dubravka Stojanović, *Kaldrma i asfalt...*, 265.

kafanama, zato što su prema tadašnjim propisima one mogle postojati jedino u gradovima i varošima, postavši tako jedna od institucija urbanog života i jedini izraz javnog života.

Put do punog etabliranja pojedinih kulturnih institucija, u smislu njihovog fizičkog postojanja, vodio je preko kafana. Mnogi hroničari društvenog života notirali su sve primere koji potvrđuju kulturni doprinos srpskih kafana, u Beogradu ali i unutrašnjosti. Oni se odnose na prve pozorišne predstave odigrane u zatvorenom prostoru, koncerte klasične muzike, ili balove, održane van ekskluzivnog dvorskog ambijenta, prve izložbe ili književne večeri. Takve manifestacije, zahtevale su veći i specifičniji prostor u odnosu na druge društvene aktivnosti. Samo prostrani ugostiteljski objekti koji raspolažu velikim salama, mogli su poslužiti svrsi.⁴⁴⁴ U kafanama su, osim poslovnih susreta, održavani sastanci raznih građanskih udruženja i političkih organizacija. Škole stranih jezika i škole plesa, najčešće su u ovoj vrsti javnog prostora obavljale svoje aktivnosti. Mnogi listovi su pokrenuti u kafanama, jer su one bile mesta susretanja novinara, javnih poslenika i onih koji su bili voljni da takve poduhvate finansiraju.

Bolje kafane, posebno prestoničke, bile su jedan od faktora evropeizacije i kosmopolitizacije jer su imale publiku sastavljenu od mladih ljudi školovanih u inostranstvu, neženjenih činovnika, oficira i stranaca. Davanje zvučnih imena srpskim kafanama, najčešće po nazivima evropskih metropola, otkriva potrebu još uvek veoma zatvorenog društva da se otvori.⁴⁴⁵

Svakodnevni život u Srbiji, menjao se u međuratnom periodu pod uticajem demografskih, političkih i kulturnih promena. Velike ljudske i materijalne gubitke pretrpela je skoro svaka porodica u Srbiji, što je suštinski izmenilo način života pojedinca unutar najužeg okruženja.⁴⁴⁶ Stvaranje jugoslovenske države otvaralo je nove procese u socijalnoj sferi, pre svega na planu kulturnih razlika. Težilo se da različiti kulturni modeli sinergično deluju ka stvaranju jedinstvenog kulturnog obrasca unutar političkog projekta integralnog jugoslovenstva. Na javni i privatni život u Srbiji u međuratnom periodu, paralelno sa sve većom prisutnošću naučnih i tehnoloških novina, posebno utiče burni razvoj štampanih medija i rastući uticaj radija.

⁴⁴⁴ Uroš Živković, "Institucija kafane kao ogledalo društvenog života Beograda: uloga i funkcije kafana u Beogradu u oblikovanju modernosti u Srbiji XIX i XX veka", *Sinteza*, V/1 (2013): 159.

⁴⁴⁵ Dubravka Stojanović, *Kaldrma i asfalt ...*, 268.

⁴⁴⁶ "Ratovi su doneli rastavljanje porodica, kidali stare lične veze, ali i stvarali nove. (...) Masovno odsustvo muškaraca (...) dovelo je do iznuđene zamene uloga polova u vođenju osakaćenih domaćinstava, prepuštenih ženama i nedorasloj deci. Tako je, na primer, frustrirajuća odvojenost bračnih drugova, roditelja i dece, trajala u slučaju srpskih vojnika, sa manjim prekidima, gotovo osam godina (1912-1920) i morala je da ostavi posledice na njihove odnose." Milan Ristović, "Od konstrukcije do dekonstrukcije privatnosti (i nazad)", u: *Privatni život kod Srba u dvadesetom veku (Beograd: Clio, 2007)*, 17.

U sredini koja je još uvek ogromnim delom ruralna, novostvoreni potencijali ne mogu da utiču na ostvarenje kvalitativnih promena svakodnevnog života. Realni prostor na kojem se odvijao javni i privatni život pojedinaca na selu, ostao je u suštini nepromenjen zbog malog radijusa kretanja, najčešće u okviru granica seoskog atara. Za mnoge seljake, najimpresivnije iskustvo u životu bilo je služenje vojske, ili odlazak u pečalbu, što je bilo jednako upoznavanju nekog novog, drugačijeg sveta.⁴⁴⁷ Okvir u kojem su živеле žene bio je još uži, često ograničen samo na kuću i poljoprivredne poslove.

Građanski model života, uspostavljen u većim gradskim sredinama u prethodnom periodu, nastavio je da se učvršćuje, šireći se prema unutrašnjosti, ali zadržavajući dve kulturne forme: jednu staru, patrijarhalnu, formiranu u postosmansko vreme, i novu građansku formu koja bez ostatka ne pristaje na razlike u odnosu na evropski stil života i njegove pojavnosti. Moglo bi se ipak reći da je dugo preovlađivao onaj obrazac u kome je žena i dalje bila središna figura "kućanstva" i "domazluka".⁴⁴⁸ Ipak, u odnosu na modernizaciju ukupne infrastrukture u Srbiji, posebno u unutrašnjosti, koja nikada nije postigla nivo evropskog ideala dovršenosti, kao i u odnosu na kvalitet objekata za stanovanje i njihovu opremljenost, neki elementi evropskog stila su zavladaali u potpunosti u građanskom okruženju. Jedan od tih elemenata je moda. Analizirajući fenomen odevanja i mode u Srbiji u prvoj polovini 20. veka, Bojana Popović konstatuje da je Srbija "deo opšteg modnog sistema". Srpski građanski kostim, kao autentični proizvod koji je objedinjavao uticaje Istoka i Zapada, potisnut je sedamdesetih godina 19. veka u korist evropske mode, mada se u nekim sredinama u unutrašnjosti Srbije zadržao do Prvog svetskog rata, ali i kasnije ako su u pitanju svečane prilike ili kostimirani balovi.⁴⁴⁹

Aleksandar Deroko u spisu *Beograd na susretu dva veka*, navodi običaj toga vremena da dečak dobija od porodice štap i šešir kad položi maturu. Bez ta dva predmeta, odrastao muškarac iz građanske sredine, nije se mogao zamisliti na ulici ili u bilo kom javnom prostoru. Devojka je posle položene mature dobijala svoju prvu balsku haljinu.⁴⁵⁰

⁴⁴⁷ Isto, 18.

⁴⁴⁸ Preovlađuje vrednosna orijentacija "da se žena zatvori u individualistički shvaćenu sferu građanskog tipa, jer se to smatra uslovom stabilnosti braka i porodice. Ženina posvećenost bračnim, majčinskim i domaćinskim dužnostima ističe se kao neprikosnoveni ideal". Gordana Tripković, *Materinstvo: kulturni obrazac Srba*, (Novi Sad: Matica srpska, 1997), 189.

⁴⁴⁹ Bojana Popović, "Odevanje i moda u Srbiji u prvoj polovini 20. veka", u: *Privatni život kod Srba u dvadesetom veku*, urednik: Milan Ristović (Beograd: Clio, 2007), 318.

⁴⁵⁰ Aleksandar Deroko, "Beograd na susretu dva veka", u: *Beograd u sećanjima 1900-1918* (Beograd: Srpska književna zadruga, 1977), 40.

Tokom prve polovine 20. veka, boravak u javnom prostoru je propisivao određena pravila pristojnosti u odevanju i ponašanju. Bez šešira, izrađenog od materijala koji je u skladu s godišnjim dobom, a čiji su oblik i dekoracija uslovljeni trenutnom modom, niko, pa ni deca, nije izlazio iz kuće. Udate žene i udovice mogle su da nose i šešire sa šlajerom, velom koji pokriva lice, ali je takav šešir bio nezamisliv na neudatoj osobi.⁴⁵¹ Rukavice su, takođe, bile obavezne na ulici, ali su nošene i u svečanim prilikama, uz tačno propisanu odeću. Muškarci su na ulici morali da nose štap ili kišobran, a žene obavezno suncobran.⁴⁵² I posle Velikog rata ovaj običaj je zadržan ali je vremenom postao obeležje starije generacije. Modnim promenama građanstvo se prilagođavalo prateći uvozne modne žurnale ili ponudu filmske industrije. Razvijala se profesija modnog krojača, koja je podrazumevala i obavezna povremena putovanja u modne centre odakle su donošeni šnitovi za nove modele. Modni stvaraoci postale su javne ličnosti u Srbiji, a finansijska unosnost njihovog posla omogućila im je napredovanje u društvenoj lestvici.⁴⁵³ Odevanjem se iskazivala pripadnost i "pristojnost", što je ograničavalo individualniji izbor a istovremeno je olakšavalo patrijarhalnom društvu da prihvata opšte modne vrednosti.

Evolucija kvaliteta i sadržaja svakodnevnog života u Srbiji, imala je svoje diskontinuitete oličene u ratovima, kada su pravila menjana, shodno novim društvenim prilikama. Ono što karakteriše svakodnevicu, kao pojavni oblik kulturnog obrasca nacije u redovnim okolnostima, ne važi u celosti za periode oskudice, fizičke ugroženosti, kao i drugačijeg emotivnog odnosa prema strancima, u smislu njihovog dotadašnjeg kulturnog uticaja. Svakodnevni život naroda u vanrednim okolnostima, svakako je posebna tema koja zahteva autonomnu analizu.

⁴⁵¹ Isto, 40.

⁴⁵² Mata Milošević, "Dečaštvo u Molerovoj ulici", u: *Beograd u sećanjima 1900-1918* (Beograd: Srpska književna zadruga, 1977), 177.

⁴⁵³ Bojana Popović, "Odevanje i moda ...", 323.

5. TRANZICIONI DOMETI TERITORIJA KOJE SU PRIKLJUČENE SRBIJI 1878. GODINE

5.1. Elementi stare balkanske urbane civilizacije u kulturi stanovništva Novih krajeva

Polu veka samostalnog razvoja, od donošenja hatišerifa iz 1830. do sticanja nezavisnosti na Berlinskom kongresu, učinilo je Srbiju civilizacijski superiornijom u odnosu na periferne oblasti Osmanskog carstva, pa i na novooslobođene krajeve koji su priključeni 1878. godine. U ovom periodu, tanzimatske reforme, primenjivane od 1839. do 1876. godine nisu poboljšale funkcionisanje sistema državne uprave, niti su poboljšale status podanika, posebno na njenim rubnim teritorijama. U turbulentnim ustaničkim godinama početkom veka, kao i proširenjem Srbije na osnovu Jedrenskog mira, oblasti oko Niša, Pirota, Leskovca, Prokuplja i Vranja su ostale u sastavu osmanske države, samim tim i van domašaja nastupajućih procesa političke, ekonomske i društvene modernizacije.

Veoma retko se u srpskoj historiografiji konstatuje par propuštenih prilika da pojedina mesta sa prostora koji su kasnije nazvani "novim krajevima", mnogo ranije postanu sastavni delovi nove srpske države, pa da, samim tim, učestvuju u procesima modernizacijske transformacije Kneževine Srbije. Vladimir Stojančević ukazuje da je "niško-leskovačko područje ušlo u orbitu aktivnih političkih zbivanja 1804/1805. godine, ne samo u Beogradskom pašaluku", pa su ova dva mesta bila, mada kratkotrajno, oslobođana od prisustva turske vlasti. Leskovac 1807. a Niš-varoš 1811. uz mogućnost da se to u Nišu dešavalo i 1809. godine. Još nekoliko mesta je oslobođano tokom Prvog srpskog ustanka, ali se nisu mogli zadržati. Prokuplje i Kuršumljija su oslobođeni 1806. godine, Bela Palanka i Belogradčik (u današnjoj Bugarskoj) 1809., a na drugim frontovima Nova Varoš, Sjenica Novi Pazar-varoš i Prijepolje.

Austrijski izvori sistematizovani u 12 knjiga Alekse Ivića, *Spisi bečkih arhiva o Prvom srpskom ustanku*, na koje se poziva Stojančević, govore da je u proleće 1807. godine probijen ustanički opsadni obruč oko Leskovca, kako bi pobjegao Šehsuvar-Šašit paša, zapovednik sandžaka, koji je posle boja na Ivankovcu premestio administrativno sedište iz Kruševca u

Leskovac.⁴⁵⁴ Ustanici pod komandom Ilije Strelje, jednog od Karađorđevih vojvoda poreklom iz okoline Vlasotinca, zarobili su pašin harem i opljačkali njegov saraj sa velikim dragocenostima u novcu i pokućstvu.⁴⁵⁵ Ako se zna da su Vlasotince i Derven (Grdelička klisura) sa Dedobarskim hanom, bili pod kontrolom ustanika, pa i cela Poljanica i Porečje, a da je u Jablanici delovao Cvetko Vranovački,⁴⁵⁶ onda je više nego izvesno da je Leskovac bio u okruženju i zadržan u ustaničkoj vlasti nekoliko nedelja, sve do propasti utvrđenog ustaničkog logora Dedobarski han. Ivićeve ispise austrijske službene građe potvrđuje Milan Đ. Milićević⁴⁵⁷, a o saznanjima da se opkoljavanje Leskovca desilo i 1809. godine, ali bez prodiranja u grad, raspravljali su u novije vreme Vladimir Stojančević i Sergije Dimitrijević.

Ustanici su, kako se vidi u austrijskim izveštajima sa terena, ulazili u nišku Jagodin-malu, uz mogućnosti da osvoje Niš, od čega su odustali zbog neslaganja srpskih komandanata Miloja Petrovića i Petra Dobrnjca oko načina na koji bi trebalo zauzeti Nišku tvrđavu.⁴⁵⁸ Do obnove borbi za Niš došlo je 1811. godine, kada su ustanici ušli u Jagodin-malu i nišku varoš, primoravši Turke da se sklone u tvrđavu.⁴⁵⁹

Neposredno učešće lokalnih Srba u borbenim dejstvima pod komandom Đorđa Petrovića, kasnije i Miloša Obrenovića, bilo je raširena pojava toga vremena. Neki od njih su sticali vojna zvanja u Karađorđevoj vojsci, a bilo je i onih čija su se imena nalazila na listi za ekstradikciju koju

⁴⁵⁴ Vladimir Stojančević, "Da li su Leskovac i Niš-varoš bili oslobođeni u Prvom srpskom ustanku?", u *Leskovački zbornik* 37, 37 (1997): 158, prema: Aleksa Ivić, *Spisi bečkih arhiva o Prvom srpskom ustanku*, "Izveštaj iz Zemuna, 26, III 1807", knjiga IV (Subotica: Gradska štamparija i knjigoveznica, 1938), 327.

⁴⁵⁵ "Die Kundschaft von Nissa liefert die Nachricht, dass ... Bimbasha Strelia die Stadt Leskovatz überfallen den grössten Theil von den Iler das dortigen Schaschit-Pascha niedergemacht und desen nach Albanien mit Schätzen, Praetiosen und sonstigen Ilabseligkeiten expedierte Familie gefangen gemacht habe. Die Nissa selbst steht in gefahr täglich überfallen zu werden". Aleksa Ivić, *Spisi bečkih arhiva o Prvom srpskom ustanku*, knjiga IV (Subotica: Gradska štamparija i knjigoveznica, 1938), 176.

Aleksa Ivić, *Dokumenti o ustanku Srba pod Karađorđem Petrovićem* (Zagreb: Kraljevska zemaljska ziskara, 1920), 364-369.

⁴⁵⁶ Sergije Dimitrijević, *Strelja: Leskovčani u prvom srpskom ustanku: istorija i predanje* (Leskovac: Napredak, 1954), 18-23, 68-73.

⁴⁵⁷ Milan Đ. Milićević, *Pomenik znamenitih ljudi u srpskog naroda, fototipsko izdanje iz 1888. godine* (Beograd: Slovo ljubve, 1888), 699-702.

⁴⁵⁸ Miloje Petrović i Petar Dobrnjac su iz logora u Matejevcu, "in einer Nacht einen Theil der Vorstadt, Mala Jagodina genannt, überfallen hatten, aber von denen Türken ... abgapped und mit einen wirklichen verlust an Tödten von 60 Köpfen und viellen Verwundeten ... derer 40 braveren Betyaren sind in der Vorstadt abgeschnihten und in einen Keller sich zu verbergen gezwungen worden ... und zum Ilungers Todt bestimt". Aleksa Ivić, *Spisi ...*, knjiga IV, 353.

⁴⁵⁹ Zauzimanje Niša se desilo posle bitke na Gramadi, od 11. do 23. septembra, kada su Mladen Milovanović i ruski pukovnik Polturacki potukli niškog vezira Huršid pašu a Karađorđe preko Toponice i Medoševca potisnuo Turke u Nišku tvrđavu. "Videvši da se tvrđava ne može zauzeti, počem je nekoliko topova na Niš opalio, Karađorđe sa 3000 vojnika se vrati u otečestvo Srbiju", Vladimir Stojančević, "Da li su Leskovac i Niš-varoš bili oslobođeni u Prvom srpskom ustanku?", u *Leskovački zbornik* 37, 37 (1997): 159, prema: Petar Radovanović, *Войне Срба сЪ Турцьма: одЪ устанка вожда србскогЪ Карађорђа, до септембра месеца 1813 год. или до паденія србскогЪ* (Beograd: у Правителственой Кнѣгопечатнѣи, 1852), 36.

je Porta, posle propasti ustanka, tražila od Austrije.

Priključenje Srbiji, do kojeg je došlo tek sedam decenija kasnije uspešnim završetkom Drugog srpsko-turskog rata, zavisilo je samo od Srbije i velikih sila, ali je u međuvremenu, počevši od Prvog srpskog ustanka, bilo i mnoštvo lokalnih nastojanja da se realizuju egzistencijalni interesi hrišćanskog stanovništva na prostoru nazvanom "Novi krajevi".

5.1.1. Život pod osmanskom upravom i reakcije na srpske ustanke

Mnogi učesnici ustanka migrirali su u pravcu Beograda i Šumadije, zajedno sa brojnim stanovništvom, kad je doneta odluka o povlačenju ustaničke vojske sa oslobođenih teritorija južno i jugoistočno od Jastrepa i Aleksinca, jer ih je bilo nemoguće sačuvati.⁴⁶⁰ Kako se vidi iz austrijskih izveštaja i domaćih izvora, područja Nišave, Toplice i Južne Morave nisu bila jedina van Beogradskog pašaluka zahvaćena ustankom. Pod komandom kneza Cvetka Popovića, srpske ustaničke snage dopirale su do Laba, Prištine i Goljaka. Kombinovani odred vojvode Ilije Strelje, sastavljen od vojnika, dobrovoljaca i lokalnih ustanika, delovao je na terenu iznad Masurice.⁴⁶¹ Ta jedinica trebalo je da dostavi puške i barut ustanicima ovog kraja, kako bi leskovačka i niška oblast, prema Karađorđevoj viziji, bile potpuno očišćene od Turaka i prisajedinjenje Srbiji.⁴⁶²

Slabljenje autoriteta centralnih vlasti u Osmanskom carstvu krajem 18. veka, stvorilo je okolnosti koje su na kraju dovele do srpskih ustanaka, ali su dugo opstajale van granica novostvorene srpske države u vidu janjičarskih uzurpacija, čitlučenja i krdžalijskih pljački. Do polovine 19. veka, spahije koje su proterane iz Miloševe Srbije, proširile su i pojačale čitlučki sistem, naročito u Toplici, niškoj i leskovačkoj kotlini, kao i vranjskom Pomoravlju. Broj poreskih

⁴⁶⁰ Oko 10.000 leskovačkih, prokupačkih i kuršumlijskih Srba naselilo se od 1805. do 1809. godine i kasnije u selima Temnić, Levač i Belica, u Jagodinskoj nahiji. Takođe, četiri do pet hiljada izbeglica iz Pirota, Niša, Leskovca i Prokuplja, kolonizovalo je okolinu Beograda i Smedereva. Vladimir Stojančević, "Prvi srpski ustanak i leskovački kraj", *Leskovački zbornik* 2, 2 (1962): 20.

Detaljnije o broju izbeglih sa prostora četiri nahije, do sloma Prvog srpskog ustanka, kao i o prezimenima porodica i mestima koja su naseljavali: Borislava Lilić, "Migracije iz neoslobođenih krajeva od Turaka u Karađorđevu Srbiju 1804-1813. godine", u: *Leskovački zbornik* 45,45 (2005):257-271.

U izbegličkom talasu 1813. godine, od avgusta do kraja oktobra u Austriju je izbeglo 120.000 do 150.000 lica. U Karlovcu su upućene po tri porodice iz Pirota i Novog Pazara, šest iz Kruševca, sedam iz Prokuplja, 11 iz Leskovca i 22 iz Niša. Vladan Gavrilović, "Izbeglice iz Srbije u Karlovcima od 1813. do 1815. godine", *Istorijski časopis*, 42,43 (1995-1996):287-295.

⁴⁶¹ Milenko Vukićević, *Pisma iz Prvog i Drugog srpskog ustanka* (Beograd: Srpska kraljevska akademija, 1900), 137.

⁴⁶² Aleksa Ivić, *Spisi ...*, knjiga IV, 389.

davanja permanentno je rastao, u skladu sa potrebama lokalnih gospodara. Nepodnošljiv život primorao je 1835. godine seljake iz okoline Niša da se žale knezu Milošu, tražeći pomoć koju on nije mogao da pruži, posle čega je planula pobuna sa stravičnim posledicama po hrišćansko stanovništvo. To nije bio prvi slučaj traženja spasa u Srbiji. Takvi kontakti pokušavani su i ranije. Specifičan je primer iz 1833. godine, kad se na teror onih Turaka koji su izbegli iz Kruševačke, Ražanjske i Paraćinske nahije, a naselili se uglavnom u Leskovačkoj nahiji, žalila knezu Milošu jedna leskovačka deputacija 1833. godine, tražeći da se leskovački kraj pripoji Srbiji.

Ipak, bez obzira na iskustvo sa represalijama, u 1841. godini je došlo do nove bune na većem prostoru. Narod pirotске, niške i prokupačke nahije, tražio je da prestanu otmice i ubijanja, da se ukine kuluk i tačno naznače rajinska davanja. Bojeći se stradanja kakva su pojedini krajevi već pretrpeli, te godine je 11.000 ljudi prebeglo u Srbiju, poteravši sa sobom rogatu stoku, ovce i konje koji su im preostali.

Na bezvlašće koje se manifestovalo kroz otimanje imovine, ubistva i silovanja, nadovezalo se nekoliko epidemija kuge koja je u krajevima oko Niša, Leskovca i Pirota zabeležena i ranije - 1813, 1814, 1815, 1829, 1830 i 1831. godine. Epidemijski udar 1836. godine, koji se produžio na 1837. i 1838. imao je posebno tragične posledice, jer se kuga nije zadržala samo u varošima. Veliki broj ljudskih života odnela je u ravničarskim pa i planinskim selima. Iz Carigrada, kuga se proširila na celo Balkansko poluostrvo, a na prostoru današnje jugoistočne Srbije posebno su stradali Niš i Pirot. Takođe su bili zahvaćeni Leskovac i Vranje, ali i manja mesta - Vlasotinca, Bela Palanka, i Crna Trava. Posebno je bio ugrožen Niš gde je kuga dolazila iz tri pravca. U avgustu 1837. u Sofiji je dnevno umiralo i 200 ljudi, u Pirotu je samo u jednom danu umrlo "92 hristijana i 36 Turaka".⁴⁶³ U Prištini, kako beleži Ami Bue, tokom jula i avgusta dnevno je umiralo po 80, po 100, pa čak i po 150 ljudi.⁴⁶⁴ U Nišu je stradalo 19.000 ljudi, najviše krajem leta i početkom jeseni 1837. kad ih je dnevno umiralo više od stotinu.⁴⁶⁵ Srbija je tada zatvorila granice, osim nekoliko prelaza na kojima je organizovala karantine.⁴⁶⁶

Povlačenjem epidemije krajem januara 1838., i vraćanjem graničnog režima u redovno stanje, obnavljaju se kontakti sa ciljem poboljšanja statusa hrišćanskog stanovništva. Od 1840. Srbi

⁴⁶³ Vojislav Mihailović, *Iz istorije saniteta u obnovljenoj Srbiji od 1804-1860* (Beograd: Naučna knjiga, 1951), 524. (Izveštaj od 25. VIII 1837.)

⁴⁶⁴ Vladimir Stojančević, *Jugoistočna Srbija u XIX veku 1804-1878* (Niš: Prosveta, 1996), 117, prema: Ami Boué, *La Turquie d'Europe* (Paris : Arthus Bertrand, 1840), 345.

⁴⁶⁵ Vladimir Stojančević, *Jugoistočna Srbija ...* , 117. Prema: Arhiv Srbije. KK. Aleksinačka nahija. Izv. od 12.VIII 1837.

⁴⁶⁶ Vojislav Mihailović, *Iz istorije saniteta ...* , 515.

južnog Pomoravlja imaju svoju zavereničku organizaciju i drže svoje predstavnike kod srpske vlade, a primio ih je i ruski konzul u Beogradu. Pripreme za ustanak obuhvatile su, sa znanjem srpske i ruske vlade, Niški i Prištinski sandžak sa delovima Prizrenskog i Novopazarskog pašaluka. U aprilu 1841. godine podigle su se na ustanak Niška, Prokupačka, Pirotska, Vranjska, Belogradčička i Berkovačka (u današnjoj Bugarskoj) nahija.

Ustanak je ugušen uz teške represalije i razaranja materijalnih dobara. Zapaljeno je 225 sela. Godinu dana kasnije, izbila je "Vranjska buna", protiv Husein paše⁴⁶⁷ koji je svrgnut, a pašaluk ukinut. Ipak, stanje u vranjskom pomoravlju se stalno pogoršavalo a broj iseljenih porodica rastao je sve do oslobođenja 1878. godine.⁴⁶⁸

Mnogi Srbi koji su ovom prilikom izbegli u Srbiju, primili su srpsko državljanstvo ali su zadržali veze sa starim krajem, gde su im ostali srodnici i nepokretna imovina. Nezadovoljstvo nedovoljnim zauzimanjem kneza Aleksandra Karađorđevića za sunarodnike u Turskoj, bilo je uzrok njihovog okretanja knezu Milošu koji je iz emigracije u Vlaškoj pripremao i finansijski pomagao stvaranje mreže, uz rusku diplomatsku pomoć, za konačno podizanje bune u Srbiji, i odvajanje Stare Srbije iz sastava Osmanskog carstva. Ova zavera je otkrivena, njeni učesnici, srpski državljani, uhapšeni i osuđeni. Deset godina kasnije, otkrivena je nova zavera i obimne pripreme za ustanak u Staroj Srbiji i današnjoj zapadnoj Bugarskoj, ali je tim povodom Omer paša Latas, sa najvišim ovlašćenjima iz Carigrada izvršio istragu o nepravilnostima i zločinima na celoj teritoriji Niša, Pirota, Trna, Leskovca i Vranja, konstatujući ono što se u Porti inače znalo, da samovlašće lokalnih gospodara na rubnim delovima Carstva postoji, i da je teško suzbiti ga.⁴⁶⁹

Iste okolnosti isleđivao je 1860. Kibrizli Mehmed paša, tokom svog pedesetodnevnog

⁴⁶⁷ "Arbanasi Prištinskog pašaluka i nekih okolnih predela, digli su se 1843. protiv turske vojske a i protiv Husein paše vranjskog, pa su ubrzo ušli u Vranje i nagnali ga na bekstvo u Krivu Palanku, odnosno u Veles. Ovu pobunu je ugušio tek sledeće godine Omer paša. Te godine, carska vojska ušla je u Vranje i ukinula Vranjski pašaluk." Vladimir Stojančević, "Žalbe Srba Vranjanaca protiv Husein Paše 1839-1842. godine" u: *Leskovački zbornik* 14, 14 (1974): 149-153.

⁴⁶⁸ Vidosava Stojančević, "Iseljavanje Vranjanaca van matice u prošlosti i danas", *Leskovački zbornik* 3, 3 (1963): 86-115.

⁴⁶⁹ Za vreme sultana Abdula Medžida, pod pritiskom stranih sila, izdat je 1839. godine *Gilhanski hatišerif*, kojim je obećana sigurnost života, imanja i časti svih podanika, pravilnost u regrutovanju i služenju u vojsci a naročito u razrezu i skupljanju poraza, s tim što se ukida njihovo davanje u zakup. Isti sultan je 1856. godine, na zahtev Francuske, Engleske i Austrije, objavio *Hatimumajun (carsko pismo)*, kojim je priznata sloboda vere, uveden isti porez za sve građane, ponovo je ukinuto izdavanje poreza u zakup, zabranjeni su ponižavajući nazivi za hrišćane a državne službe učinjene pristupačnim i nemuslimanima. Po Carskom pismu, svedočenje muslimana i nemuslimana pred sudom trebalo je da ima jednaku vrednost, obećana je reforma krivičnog zakona i krivičnog postupka, kao i kažnjivost podmićivanja. Iako su se hrišćani pozivali na carske uredbe, otpori su bili jaki a čitlučenje se nastavljalo. Zbog toga je Porta donela 1860. godine "Leskovački zakon" kojim je trebalo urediti agrarne odnose u oblastima zahvaćenim čitlučenjem. Aleksa S. Jovanović, *Istorijski razvitak srpske zadruge* (Beograd: Svetozar Nikolić, 1896), 179-188.

boravka u Ponišavlju i južnom Pomoravlju, poznat u tim krajevima kao Sadrzam.⁴⁷⁰ Kao veliki vezir sa najširim ovlašćenjima od Porte, ovaj turski državnik saslušavao je mnoge Srbe u Nišu, Pirotu i Leskovcu, naročito u vezi ranijih buna. Iako je samo u Pirotu primio više od 3.000 žalbi, ostao je dosledan svojim diskriminatorskim stavovima u odnosu na hrišćane. Čak je smenio niškog Zejnel pašu koji je bio poznat po korektnosti prema Srbima.

Njegova višemesečna inspekcija niškog i vidinskog sandžaka, dovela je 1860. godine do usvajanja *Leskovačkog zakona*, pravnog dokumenta prevedenog na srpski jezik, koji je u 17 članova trebalo da sadrži rešenja za poremećene agrarne odnose u celom Niškom sandžaku. Nije poznato ko je, i u kom svojstvu, učestvovao u sačinjavanju ovog dokumenta, ali je sasvim izvesno da je on neposredna poslednica Sadrzamove inspekcije, i da je proizvod velikog narodnog nezadovoljstva, uporne i dokumentovane podrške srpske vlade, kao i diplomatskih pritisaka Rusije.⁴⁷¹

Permanentni pritisci na hrišćansko stanovništvo, i povremena reagovanja u vidu buna i ustanaka, odražavali su se devastirajuće na materijalnu i duhovnu kulturu tog prostora. Bez obzira na sadržaj *Gilhanskog hatišerifa* i proglašavanje *Tanzimata*, narod je do polovine 19. veka bio doveden do granice fizičkog uništenja i totalne materijalne propasti.

Tanzimat je dočekan među hrišćanima sa radošću i izjavama podaničke pokornosti i poslušnosti sultanu, a muslimani su na pokušaj reformi reagovali revoltom i fanatizovanim verskim protestima. Radoš Trebješanin koji je istraživao tokove Tanzimata u leskovačkoj nahiji, objašnjava otpor lokalnih gospodara prema reformama gubljenjem privilegija, jer su, "živeći lagodno od rada čifčija, izgubili radne navike i kulturu rada, poimanje proizvodnje i volju za

⁴⁷⁰ Porta očigledno nije ozbiljno pristupila problemu gospodarstva u duhu obećanih reformi. "Leskovački zakon", donet po naredbi Kibrizli Mehmed paše, i čitavo njegovo putovanje po krajevima Carstva ogrezlim u bezakonju, " ... samo služe za obmanjivanje predstavnika sila u Carigradu. (---) Veliki vezir je ovo pitanje u Nišu dodirnuo samo utoliko, ukoliko je, u svakoj prilici dao za pravo muslimanima. Štaviše, baš time što je veliki vezir tako jednostavno dodirnuo ovo pitanje, nastalo je za hrišćane još gore stanje u ovom pogledu. A napred smo pomenuli da su Turci posle odlaska velikog vezira prigrabili i pritisli mnoga, i od onih sela koja su dotle bila svoja. Osim toga, veliki vezir je u niškoj oblasti nastao da, do krajnjih granica, kazni baš one hrišćane koji su se usuđivali da se žale protivu zloupotreba vlasti i pritiska muslimanskoga, i to ne samo na Porti i njemu ovde, u Nišu, nego i stranim silama". Milan Đ. Milićević, *Kraljevina Srbija* (Beograd: Kraljevska srpska državna štamparija, 1884), 36-55, 93, 107, 115, 134, 135.

⁴⁷¹ Integralni tekst *Leskovačkog zakona* u: Dragoljub Trajković, "Oko Leskovačkog zakona od 27. ziklade 1275. godine", *Leskovački zbornik* 4, 4 (1964): 137-141.

"Leskovački zakon objavljen je 27. zilkade 1275. godine, na čitav mesec dana po odlasku iz Niša velikog vezira Kibrizli Mehmed-paše, za čiji je glavni zadatak na putu kroz naše krajeve bilo objavljeno pitanje gospodarstva u Niškom pašaluku. Ovaj zakon je nesumnjivo donet po naredbi Kibrizlije (koji je u Južnom Pomoravlju zapamćen pod imenom Sadrzama), a verovatno i izrađen za vreme njegovog boravka u Nišu, i na primerku koji je došao do ruku Alekse Jovanovića, pri kraju, nalazio se pečat turske vlasti i datum 12. oktobar 1860. godine." Isto. Prema: Aleksa S. Jovanović, *Prinosci za istoriju starog srpskog prava* II (Beograd: Nova trgovačka štamparija, 1900), 116-119.

takmičenjem u proizvodnoj konkurenciji. (...) Nesposobni da se snađu u uslovima izmenjene hijerarhije i autoriteta centralne vlasti vraćenog reformama, oni se opredeljuju za gaženje principa nove državne politike, pojačavajući pljačku i varajući sultana."⁴⁷²

Sukobi konzervativnih muslimanskih struja i Porte, bili su u ovom periodu česta pojava u pojedinim krajevima Osmanskog carstva. Na Balkanskom poluostrvu nisu se ograničavali samo na Niški sandžak. Mržnja protiv pobunjenih hrišćana naročito je generisana među svrgnutim spahijama i muhadžirima, izbeglim posle ustupanja Srbiji severnih delova Leskovačkog pašaluka. U delovima Prištinskog sandžaka izbio je 1843. godine arbanaški ustanak koji je ugušen godinu dana kasnije.⁴⁷³ Pobunjenici su zauzeli i opljačkali Vranje. Kako je zabeležio Jovan Hadži Vasiljević, jedan odred sa oko 900 ljudi, došao je u leskovački kraj tražeći od Ismail paše da se pridruži ustanku, pojača represalije prema hrišćanima i krene na srpsku granicu. Vranjski paša Husein, morao je da pobjegne pred pobunjenicima i skloni se u Veles i Bitolj a celokupno imanje mu je opljačkano, mada je on poreklom bio njihov sunarodnik iz roda Bušatlija. Svuda gde su vođene borbe između pobunjenika i snaga Omer paše, najviše je stradalo hrišćansko stanovništvo, naročito u prvih nekoliko meseci, dok su regularne snage trpele poraze.⁴⁷⁴

Traumatično privikavanje na principe modernih država, dovelo je do velikog pada agrarne proizvodnje i uvlačenja carstva u sve ozbiljniju materijalnu krizu. *Srbske novine* koje su pratile pisanje turskih izvora, navodile su primer napredovanja poljoprivrede u Bugarskoj, naročito u Sofijskom sandžaku, kao i porast izvoza Dunavom, turskim i pozajmljenim ruskim šlepovima, za Evropu. Istovremeno, dešavalo se opšte stagniranje proizvodnje u niškoj, leskovačkoj, prokupskoj i pirotskoj nahiji, što je dovelo do novog hatišerifa, objavljenog 17. marta 1846. godine.⁴⁷⁵ Uprkos

⁴⁷² Radoš Trebješanin, "Tokovi tanzimata u leskovačkoj nahiji od 3. novembra 1839. godine do oslobođenja 11.12.1877. godine", *Leskovački zbornik*, 14, 14 (1974): 156.

⁴⁷³ "Omer paša Latas je po ugušenju arbanaške bune iz Leskovca poslao okovanih, koje Arnauta koje Turaka, preko 300." Vladimir Stojančević, *Leskovac i leskovačka nahija u XIX veku (1804 -1878)*, (Leskovac, Narodni muzej, 1987), 108. prema: Jovan Hadži Vasiljević, *Ka istoriji grada Vranja*, 338

⁴⁷⁴ "Posledice sukoba su bile pustonosne. Iza pobunjenika, gde god su prošli ili se duže zadržavali, ostalo je svuda puno ubijenih ljudi, žena i dece, opljačkanih sela, popaljenih imanja, na celom prostoru Pomoravlja, sve do Kumanova koje je takođe teško stradalo." Александар Матковски, "Извештаи на француските конзули од Солун за востанието на Дервиш Царе", *Гласник. Институт за национална историја*, 23, 1 (1979), 230-232, 238-239.

⁴⁷⁵ "Niko ne sme biti podvrgnut rabotama bez ajluka. Svaki poslanik dobiće nadnicu sorazmereniju svome trudu. Upravitelji zemaljski, sudije i činovnici, dužni su za sve što im treba plaćati. Isto tako, niko ne može što prodati ispod ili preko postojeće tarife."

"Činovnici i ostali kad god dođu u kakvu varoš i drugo koje mesto da danak primaju, ili za koji drugi posao, dužni su kao svaki putnik jesti i piti o svome trošku, pa ne uzimati ni jaje na poklon." (---) "Svi podanici Carstva, pošto plate pripadajući na sebe danak ispravno i na vreme, ne daju više ništa praviteljstvu." (---) "Sudije u parnicama koje će se na razmatranje njima podnositi, moraju suditi po najstrožijoj pravdi, i motriće dobro da se ne povredi pravo čije, bilo ono tkomu drago ..." *Srbske novine*, mart (1846), 100.

njegovom nastojanju da uredi odnose između muslimana, nemuslimana i vlasti, da potvrdi pravo na ličnu i imovinsku sigurnost, kao i da ekonomiju zasnuje na robno-novčanim odnosima umesto na goloj eksploataciji, promena u statusu počitlučenih seljaka skoro da nije bilo.

Tanzimatske reforme olakšale su život hrišćanima koji su živeli u gradovima. Poboljšao se i položaj crkve koja je dobila pravo da razrešava pitanja iz oblasti bračnog prava, obrazovanja i verskih poslova. U crkvi i čorbadžijama⁴⁷⁶ koji u njoj zauzimaju mesta tutora, članova školskih sinoda i odbornika crkveno-školskih opština, Turci su našli snagu koja im je omogućavala da smiruju narodne bune i produžavala vek trajanja njihovog feudalno-kapitalističkog društvenog poretka, primećuje istoričar Radoš Trebješanin u svojoj analizi o tokovima tanzimata u ovim krajevima. Turci su u prvo vreme pomagali srpske škole i crkve, pa je ubrzo Crkva postala važan faktor akumulacije kapitala i držalac zemljišnih poseda.⁴⁷⁷ Kao što su džamije raspolagale kućama, dućanima i zemljom, pa čak i pravom da naplaćuju mostarinu, Crkva je, u skladu sa društvenim i političkim prilikama, obnavljala i sticala imovinu, a u drugoj polovini 19. veka postajala je i ozbiljan kreditor, davala je novac pod interes i, koliko je poznato, to su na ovim prostorima bili začeci organizovanog plasiranja finansijskog kapitala.⁴⁷⁸

Situacija posle Krimskog rata i donošenje "Svečanog pisma" (*Hatimumajun*), 1856. godine, kojim su hrišćani formalno bili izjednačeni sa pripadnicima muslimanskog društva, doprinosila je njihovoj postepenoj emancipaciji. U godinama pre ovog rata i tokom njegovog dvogodišnjeg trajanja, mnogi hrišćani su učestvovali u povećanoj proizvodnji predmeta potrebnih za liferovanje turskoj vojsci. To je osnažilo zanatsku proizvodnju i povećalo obim korišćenja industrijskog bilja, naročito konoplje.

⁴⁷⁶ Ustaljeno je da se ovaj izraz koristi za bogatije seljake, kasnije za gradsku buržoaziju iz osmanskih vremena. Tačnije, u narodu se termin "čorbadži" uglavnom upotrebljavao da označi sunarodnike koji su bili u prilici da sebi priušte čorbu kao deo svakodnevnice ishrane. Po drugom shvatanju, čorbadžija je onaj ko je u poziciji da vrši neku vrstu raspoređivanja, odnosno raspodele materijalnih dobara.

Reč "čorbadži-baši" je turskog porekla i potiče iz janjičarske tradicije da svi činovi unutar jedinica glase tako da imaju vezu sa kuhinjom i kazanom, najvažnijim inventarom janjičara, i epicentrom njihovih života. Kazan je simbolički upućivao na zahvalnost sultanu što je hranitelj janjičara. "Čorbadži-baši", onaj koji sprema čorbu, bio je čin komandanta orte, jedinice u ekvivalentu bataljona.

⁴⁷⁷ "Crkva u Prokuplju poklonila je srpskoj vojsci 1877. godine 40.000 groša. Crkva u Leskovcu imala je te godine u kasi 2.000 cesarskih dukata namenjenih za izdržavanje škole, 75 duluma njiva i četiri dućana. Crkva u Nišu ponudila je vojsci 3.000 cesarskih dukata. Crkva u Rudaru kod Leskovca imala je oko 400 duluma ziratne zemlje, više kućnih placeva i vinograda, četiri vodenice, jednu kuću u Leskovcu, 39 motika vinograda i 10 kosa livade. (---) Sem toga u Leskovcu su postojali metosi; hilendarski, dečanski i jašunjski, sa znatnim dobrima u kućama i dućanima. Radoš Trebješanin, "Tokovi tanzimata ...", 171.

⁴⁷⁸ "U Leskovcu su sve okolne crkve posedovale kuće ili dućane. Nije zatečena 1878. godine ni jedna crkva u leskovačkoj nahiji koja nije imala veće komplekse ziratne zemlje, koševu za žito i svoj kapital. Radoš Trebješanin, "Leskovac posle oslobođenja 1877. godine", *Leskovački zbornik*, 18, 18 (1978):248.

Kao građanska klasa u usponu, Čorbadžije su koristili tanzimatski talas preuzimajući postepeno trgovinu i zanatstvo. Velika bogatstva stvorena su za relativno kratko vreme kod Srba i srbiziranih Cincara i Grka u Nišu, Vranju i Pirotu. Do srpsko-turskih ratova, svoje poslovanje su proširili na Skadar i Solun, Bosnu, Bugarsku, Makedoniju, Vlašku, Srbiju i Austro-Ugarsku. Bliski kontakti sa Kneževinom Srbijom uticali su vrlo povoljno na brz i siguran prosvetni i kulturni razvitak Južne Srbije. Prva ženska škola je otvorena u Nišu 1845. godine, a prva čitaonica u Leskovcu 1869.⁴⁷⁹ Knjige su se kupovale i od specijalizovanih trgovaca koji su se pojavljivali u vreme panadura. Zahvaljujući trgovačkim vezama dobavljaju se pojedina dela srpske svetovne i crkvene književnosti, knjige sa nacionalno-patriotskom sadržinom, periodika i školski udžbenici, naročito od 1861. godine.

Na kulturno-prosvetnom planu, tokom šezdesetih godina, sistematskom upotrebom srpskog književnog jezika, udžbenika iz beogradskih štamparija i angažovanjem učitelja iz Kneževine, južna Srbija u svemu ide za primerom i praksom Srbije, tako da su pokušaji bugarske egzarije i njene crkveno-školske politike, usmereni ka denacionalizaciji, dali zanemarljive efekte.⁴⁸⁰ Podrška iz Srbije doprinela je da se manastirski metod nastave u postojećim školama osavremeni učenjem zemljopisa i računa, narodnog srpskog jezika i pravopisa, jer su trgovci i zanatlije sve više tražili pragmatičnije obrazovanje. Razvijala se lokalna književnost, a niški učitelj Atanasije Petrović je 1859. preštampano je u Beogradu knjigu Georgija Zorića, *Rasad mudrosti ili saobranije poučiteljnih misli, filozofičeski rasuždenija, oštroumni izrečenija i poslovica*, finansiranu od prenumeranata.

Varoška naselja u "novim krajevima", bila su tipične orijentalne naseobine, uglavnom prljave i neregulisane, sa džamijama i tekijama, haremskim zidovima i baštama, drvenim ćepencima, bogatim konacima i bednim perifernim mahalama. Život u takvim mestima proticao je u znaku decenijama uhodavane podeljenosti stanovništva po verskoj osnovi. Za razliku od hrišćana kod kojih se posedovanje pismenosti smatralo velikim intelektualnim kapitalom, pojedini muslimani su završavali visoke škole u evropskim zemljama, ali nije zabeleženo da su svoja znanja primenjivali u svakodnevnom životu zajednice. S druge strane, hrišćanska (čorbadžijska) elita,

⁴⁷⁹ "Leskovačko čitalište je otvoreno kao drugo čitalište na srpskom jeziku u neoslobođenim krajevima, a prvo u Južnom Pomoravlju, odmah posle čitališta u Prištini, osnovanog 1865. godine. Pre toga, 1862. godine, niški valija Midhat paša, poreklom Grk, otvorio je u Nišu javnu knjižnicu i čitaonicu, sa knjigama raznovrsne sadržine. Knjižnica je bila otvorena i danju i noću. (...) Ovu knjižnicu su posećivali i niški Srbi jer je imala i knjige na srpskom jeziku." Radoš Trebješanin, "Tragom srpske knjige na teritoriji jugoistočne Srbije do 1878. godine" *Leskovački zbornik* 22, 22 (1982): 292.

⁴⁸⁰ Vladimir Sojančević, *Južna Srbija u XIX veku* (Niš: prosveta, 1996), 29.

ograničavala je svoje javno angažovanje na rad u crkvenim i školskim opštinama. Svoj materijalni status nisu eksponirali, živeli su u relativno skromnim kućama poučeni iskustvima iz ustanka 1841. godine, kad su sve bolje i lepše zgrade prve bile na udaru pljačkaša. Taj deo hrišćanskog stanovništva, kako je zabeležila istoriografija, imao je važnu i produktivnu ulogu pred oslobođenje 1877/78. godine, organizujući pregovore sa odlazećim Turcima, straže i zaštitu od pljačkanja, kao i privremene organe vlasti do potpunog preuzimanja mesta od strane nastupajuće srpske vojske.

5.1.2. Tradicionalna kultura i privredne delatnosti

Počev od organizacije javnog prostora do načina života unutar porodice, tradicionalna kultura seoskog i gradskog hrišćanskog stanovništva formirala se pod odlučujućim uticajem orijentalno-starobalkanskih elemenata. Tu kulturu oblikovao je i nametnuti status u odnosu na gospodareći muslimanski faktor, sa svim simboličkim radnjama koje su se zahtevale u komunikaciji muslimana i nemuslimana, uključujući oblačenje, zabranu nošenja oružja, zabranu jahanja konja ili poseban način ophođenja. Sredstvo kojim su takva ograničenja mogla da se prevaziđu ili ublaže, bila je mimikrija, posebno u varoškim sredinama, kao veoma rasprostranjena komponenta tradicionalne kulture. Usvajanjem nekih običaja ili navika gospodarećih struktura, kao i elemenata materijalnog kulturnog nasleđa, varošani su obezbeđivali životnu sigurnost i ekonomski status u neprijateljskoj sredini.

Tamo gde finansijske mogućnosti nisu bile prepreka, tursko-orijentalna varoška kuća i domaći život u njoj, nisu se razlikovali kod hrišćana u odnosu na muslimane. Mimikrija je najduže opstala u oblačenju, kao i međusobnom ophođenju, naročito kod srednjih i viših slojeva hrišćanskog stanovništva. Povučenosť žena i skrivanje devojaka pre udaje, život žena u okviru ženskog srodničkog kruga i druženja susedki hrišćanske i muslimanske vere, pojava konkubinata kod hrišćana u varošima, kao i pojave dobrovoljnog i nasilnog turčenja žena, takođe su bili oblici mimikrije. Usvajanje grčkog jezika kod viših hrišćanskih varoških slojeva, kao i usvajanje turskog jezika kod hrišćanskih žitelja varoši na jugu Srbije, posebna je mimikrijska praksa koja je imala za posledicu očuvanje mnogih turskih reči u etnografskoj terminologiji ovih varoši. Život u gradu podrazumevao je prostornu podvojenost različitih entiteta, odnosno stanovanje u mahalama. Za razliku od čaršije, trgovačkog dela koji se nalazio u centru naselja, mahala je po logici orijentalnih

naselja namenjena stanovanju i formirala se, pre svega, po verskom kriterijumu. Pod osmanskom upravom, hrišćanske mahale su se nalazile u nižim a muslimanske na višim delovima naselja. Drugi kriterijum je bio blizina čaršije ili vojnog objekta, ukoliko postoji, kao što što je u Nišu bilo razumljivo stacioniranje muslimana oko tvrđave čije dimenzije su davale mogućnost prihvatanja celokupnog muslimanskog stanovništva u slučaju potrebe. Kao celina za sebe, mahala se spontano urbanistički oblikuje, bez težnji da se smisleno uklapa u forme i prostorne funkcije susednih mahala. U tom haosu od spontano nastalog rasporeda kuća, dvorišta i sokaka, nije bilo mesta za generalnu regulaciju, niti se za to prepoznavala potreba. Urbanističke posledice mahalskog načina života vide se i danas u delovima Niša⁴⁸¹, Leskovca⁴⁸²Pirota, Prokuplja, i Vranja.

Populacija ovih varoši je konfesionalno i etnički uobičajeno složena, diferencirana po socijalno-ekonomskim kategorijama. Na etničke procese tokom 19. veka, u osnovi su uticali stari društveno-ekonomski odnosi, karakteristični za period razvoja vizantijsko-turske civilizacije centralno-balkanskog područja. Oni su uticali na formiranje specifičnih etničkih i psiholoških tipova starobalkanskih "čaršijlija", podeljenih na više i niže društvene slojeve i na konfesionalno različite grupe.⁴⁸³ Hrišćanske "hadžije", "čorbadžije" i "esnaf ljudi", kao i turske "erlije", bili su varoški viši, a pojam "fukara", odnosno sirotinja, obuhvatao je niže slojeve među hrišćanima i među muslimanima.⁴⁸⁴ Turci "erlije", kao i pripadnici viših slojeva u jevrejskim, cincarsko-grčkim ili srpskim zajednicama, osim što su mogli da budu zemljoposednici, bavili su se trgovinom. Pojedini zanati, kao sarački i berberski, bili su rezervisani isključivo za Turke. Grci i Cincari su preferirali tipične starobalkanske zanate: kujundžijski, kalajdžijski i kazandžijski. Cigani su se bavili kovačkim i potkivačkim zanatima. Bili su takođe poznati kao bunardžije ili džambasi (preprodavci konja). Nižim slojevima muhamedanskog varoškog stanovništva, bila su pristupačna

⁴⁸¹ Gradske četvrti u Nišu obrazovale su se manjim delom oko državnih objekata (oko džamije i mosta), a većim delom oko zadužbinskih zdanja. Prema prvom, do naših dana sačuvanom popisu, koji je izvršen 1498. godine, grad Niš imao je islamsku zajednicu koja je živela u tri mahale, obrazovane oko tri bogomolje. Popis iz 1564. godine pokazuje da je kasaba Niš imala šest muslimanskih mahala. Popis Niša, iz vremena sultana Murata III, svedoči o postojanju 10 mahala. Pred oslobođenje, Niš je bio sastavljen od 30 mahala od kojih je jedna bila jevrejska ("Čivutana"). <http://www.niscafe.com/gradske-cetvrti-i-znamenite-gradevine/> Pristupljeno 04. 04. 2017.

⁴⁸² "Izgradnja Leskovca nije tekla planski. U ovom gradu svako je radio za sebe, gradio je kako je hteo. Zato su njegove ulice bile uske i krivudave i u većini slučajeva su se završavale čorsokacima." Radmila Stojanović, "Izgled Leskovca za vreme Turaka", *Leskovački zbornik*, 7, 7 (1967): 50.

⁴⁸³ Borisava Lilić, "Tradicionalna kultura u jugoistočnoj Srbiji (do oslobođenja od Turaka)", *Leskovački zbornik*, 35, 35 (1995): 120.

⁴⁸⁴ Vladimir M. Nikolić, *Stari Pirot: etnološke beleške iz prošlosti grada* (Pirot: Muzej Ponišavlja, 1974), 17.

sitnija zanimanja tursko-orijentalnog porekla (salepdžije, bozadžije, alvadžije ili prodavci raznih slatkiša).⁴⁸⁵

Tokom druge polovine 19. veka, paralelno sa poboljšavanjem pravnog položaja nemuslimanskog stanovništva u Osmanskom carstvu, glavna osobina viših slojeva postaje etnička i konfesionalna heterogenost. Težnja za sticanjem postaje suštinski kvalitet čaršijskog mentaliteta. Bez obzira što socijalni vrh u lokalnim zajednicama gubi versku ekskluzivnost, privatni život njegovih pripadnika ostaje zatvoren u okviru porodične zajednice, organizovan po strogim, nepisanim pravilima društvene sredine. Hadžije, čorbadžije i golemaši činili su i godinama posle oslobođenja poseban, zatvoreni socijalno-ekonomski krug. Istovremeno, odatle se razvijao i širio autentičan čaršijski duh koji su činili specifičan moral i poseban pogled na život zasnovan na pobožnosti. Pod uticajem grčko-cincarskog mentaliteta, život hrišćanskih varošana bio je podređen potrebama zanimanja i njegovog značaja u životu čaršije. Takođe, od turskog varoškog elementa, kako beleži Milan Đ. Milićević, prihvaćen je javašluk,⁴⁸⁶ osvetoljubivost, ali i potreba za davanjem milostinje (činjenje "sevapa"), kao i strah od greha i sudbine.⁴⁸⁷ Ovakvi faktori odlučujuće su uticali na odnos među socijalnim grupama, način poslovanja i sticanja materijalnih dobara.

U jednom od radova o staroj balkanskoj urbanoj civilizaciji, Vidosava Stojančević ukazuje na procese prilagođavanja starog varoškog načina života početkom 19. veka, pod uticajima urbanog razvoja "koji prodiru preko Niša iz Srbije u južne srpske varoši". S druge strane, opšta politička i ekonomska nesigurnost stanovništva ruralnog zaleđa (...) pokrenula je mase seoskog stanovništva u varoši. Time upravo počinje nov proces njihovog povarošavanja a, istovremeno i raslojavanja stare balkanske urbane civilizacije pod uticajem stare patrijarhalne kulture.⁴⁸⁸ Usmeravanje balkanske trgovine sa juga ka severu, sa naglim rastom značaja moravsko-varinarske komunikacije, takođe ubrzava procese izjednačavanja stare balkanske urbane civilizacije sa urbanom kulturom severnih varoši oslobođene Srbije, preko kojih dopiru kulturni uticaji zapadne i centralne Evrope. Kasnijom izgradnjom železničke linije, nastupila je završna faza tog procesa kulturnog izjednačavanja.

⁴⁸⁵ Sevdelin Andrejević, "Ekonomski i socijalni položaj stanovnika novih krajeva od 1878. do 1884. godine", *Niški zbornik*, 6, 6 (1978): 89-101.

⁴⁸⁶ Srpska reč "polako" prevodi se na savremeni turski jezik kao "yavaşça". Mirjana Teodosijević, *Srpsko-turski rečnik* (Zemun, JRJ, 2015)

⁴⁸⁷ Milan Đ. Milićević, *Kraljevina Srbija* (Beograd: Kraljevska srpska državna štamparija, 1884), 109.

⁴⁸⁸ Vidosava Stojančević, "Elementi stare balkanske urbane civilizacije u južnoj Srbiji u 19. veku", *Leskovački zbornik*, 20, 20 (1980): 201.

Razgraničenje Srbije i Osmanskog carstva na osnovu carskog fermama iz 1833. godine, dovelo je do ustanovljavanja vojnih, carinskih i sanitarnih ustanova Kneževine Srbije. Tako utvrđena granica bila je funkcionalan sistem koji je naglašavao političku i ekonomsku izdvojenost Srbije od Turske, ali nije, tokom četiri ipo decenije postojanja, izazvala otuđenje i odnarođivanje srpskog stanovništva van nacionalne države. Sa stanovišta postojećih ličnih i ekonomskih veza, ova granična linija nije bila prirodna. Razdvajala je mnoge porodice i kidala dugotrajne privredne i društvene komunikacije stanovništva s obe strane granice.

Industrijska roba i novi zanatski proizvodi iz Srbije koji su se pojavljivali na lokalnim tržištima s druge strane granice, kao i saznanja o slobodnom životu i mogućnostima preduzetništva, izazivali su interesovanje kod sunarodnika u neoslobođenim krajevima. Sve to, uz stalno prisutnu misao da će oslobođenje doći upravo sa te strane, održavalo je hrišćansko stanovništvo "novih krajeva" u nastojanjima da ostvaruju i šire svoje lične i poslovne veze sa sunarodnicima u Srbiji, bez obzira na postojeće rizike, napore i odricanja. Milan Đ. Milićević je uočio njihovo socijalno-ekonomsko grupisanje u varošima i selima, kao i uticaj trgovine u kontekstu postojećih agrarnih odnosa, na dalji socijalno-ekonomski razvoj.⁴⁸⁹ Sve privredne i društvene karakteristike ovih krajeva, Milićević je tesno povezivao sa predeonim i etničkim odlikama stanovništva, njihovim mentalitetom i kulturnom tradicijom. Posebno je isticao sklonost ka pečalbarskim vrstama zanimanja zbog kojih će ovaj deo Srbije, kasnije, nakon oslobođenja, postati žarište pečalbarskih migracija.

Kao važno pogranično mesto toga vremena, Aleksinac je bio glavni karantin i glavna carinarnica (ćumruk). Evidencija koju su vodili srpski carinski službenici pokazuje da su ovaj granični prelaz najčešće prelazili stanovnici Niša, Prokuplja, Pirota, Leskovca i Vranja koji su i najviše ekonomski zavisili od Srbije. Posebno značajan vid robnog prometa bio je izvoz tranzitnog espapa, uglavnom polupreradevina i zanatskih proizvoda. Sa nekoliko natovarenih konja, trgovci su plaćali carinu u Aleksincu, zatim zalazili duboko u teritoriju Srbije, ostajali po nekoliko dana ili nedelja, a po povratku dobijali nazad, za neprodatu robu, deo iznosa carinske takse. Ovi trgovci su

⁴⁸⁹ Govoreći o Nišu i Leskovcu do 1878. godine, Milićević navodi da su ova dva grada imala široko razvijene trgovačke veze u uveznoj trgovini sa Beogradom, Sofijom, Trnovom, Ruščukom, Svištovom, Vidinom, Lom Palankom, Silistrijom, Plevnom, Pazardžikom, Filipopolisom, Eskizarom kod Stare Zagore, Kazanlukom, Slivenom i Jambolijom kod Burgasa. Izvezna trgovina je usmeravana preko Jedrena, Sereza, Skoplja, Velesa, Bitolja, Prilepa, Soluna, Janjine i Carigrada. Leskovac i Vranje trgovali su u velikom obimu sa Bosnom, sve do 1878. godine. Milan Đ. Milićević, *Kraljevina Srbija* (Beograd: Kraljevska srpska državna štamparija, 1884), 113.

imali najšire kontakte, i bili najbolji poznavaooci i tumači prilika u Srbiji i Turskoj.⁴⁹⁰ Osim trgovaca, u Srbiju koja je, iako agrarna zemlja, bila razvijenija u odnosu na bunama i odmazdama devastirane krajeve oko Niša, Leskovca, Pirota, Prokuplja i Vranja, odlazio je veliki broj pečalbara i kiridžija. Prevoženje razne robe preko granice, sa sopstvenom zapregom, bilo je četrdesetih godina 19. veka veoma učestalo pa su srpske vlasti donele zabranu takvog rada zbog zaštite interesa lokalnih prevoznika. Rešenje je pronađeno u kooperaciji sa podanicima Srbije, tako što se espap pretovarao na samoj granici.⁴⁹¹

Od 1836. godine trajali su pregovori srpskih i turskih vlasti oko potreba dvovlasnika, Srba i Turaka, da obrađuju zemlju koju su imali sa druge strane granice. U rešavanje ovog problema uključivali su se niški Osman paša i Knez Miloš, pa su dvovlasnici povremeno mogli da prelaze granični pojas radi obrađivanja njiva i vinograda, najčešće u periodima kad je na srpskoj strani slabio strah od prenošenja kuge.⁴⁹² Susreti Srba sa obe strane granice izdašno su korišćeni za dogovaranje, prenošenje poruka, razmenu informacija i svega drugog što je bilo od zajedničkog interesa. Na kraju, "zbog pobune koja se izrodila u niškom okrugu" Porta je 1844. godine zabranila dvovlasnicima da prelaze u Tursku "na račun imanja koja su im tada ujedno i oduzeta".⁴⁹³ Srpske vlasti su imale zaštitnički odnos prema dvovlasnicima, štiteći njihovu imovinu od nasrtaja lokalnih seljaka, i od plenidbenih zahteva poverilaca iz Srbije.

Tesne trgovačke veze, kao i neugašena svest o pripadnosti istom narodu, održala je višedecenijsku težnju da se u sadejstvima tokom drugog Srpsko-turskog rata završi proces oslobođenja i života u istoj samostalnoj državi, započet Prvim srpskim ustankom.

5.1.3. Beleške o Novim krajevima pre i posle oslobođenja

Koliko je poznato, prvi pisani prikaz Vranja i Leskovca, čiji je autor neko od srpskih naučnika, potiče od Vuka Karadžića. On je 1827. godine u svom listu *Danica* konstatovao da je

⁴⁹⁰ Sevdelin Andrejević, "Ekonomske veze novih krajeva sa Kneževinom Srbijom do oslobođenja od Turaka", *Leskovački zbornik*, 18, 18 (1978): 36. Prema: AS, MF - za 1841. godinu, dokument broj 206.

⁴⁹¹ Isto, 37. Prema: AS MUD-II za 1843. godinu V-6

⁴⁹² Isto, 34. Prema: AS, KK XXX - 1368.

⁴⁹³ Dragoljub K. Jovanović, *Iz Timočke krajine, knjaževački okrug, prilog za istoriju i etnografiju Srbije* (Beograd: Kraljevsko-srpska državna štamparija, 1889), 32.

ovaj deo srpskog etničkog prostora u potpunosti nepoznat i neopisan⁴⁹⁴ i da je čak, za razliku od oblasti kao što su Mačva, Braničevo ili Šumadija, krajevima oko Leskovca i Vranja nepoznato zajedničko geografsko ime. Na sugestiju Janka Šafarika, planirao je put u jugoistočnu Srbiju radi etnografskih, geografskih i lingvističkih istraživanja, ali to nije uspeo da ostvari.⁴⁹⁵

Ami Bue, lekar i naučnik širokih interesovanja, koji je bio u prijateljskim kontaktima sa Vukom Karadžićem, objavio je četvorotomnu studiju *Evropska Turska*, na osnovu četvorogodišnjih proučavanja balkanskih zemalja pod turskom vlašću. U ovom obimnom delu, najviše prostora posvetio je srpskim zemljama, takođe i u *Autobiografiji* koju je napisao dva godine pre svoje smrti.

Za vreme svog prvog putovanja 1836. godine, posetio je Niš, a godinu dana kasnije i Niš i Leskovac. Bio je poliglota i znao je, aktivno ili pasivno, pored dvanaestak drugih jezika, srpski i turski. Njegovi opisi su prvi doprinos naučnom sagledavanju prostora od Kosova do Timoka, odnosno srednjevekovne Dubočice, za koji je Vuk Karadžić kazao da je "najnepoznatiji komad Srbije". Na osnovu neposrednog uvida, ostavio je mnoštvo obaveštenja o etničkom sastavu stanovnika i njihovom broju, izgledu naseljenih mesta i geografsko-geološkim karakteristikama područja.⁴⁹⁶ Na osnovu njegovih opisa u *Evropskoj Turskoj*, poznati kartograf toga vremena, Hajnrih Kipert, sačinio je preciznu kartu Balkanskog poluostrva na kojoj je prvi put tačno prikazan ovaj prostor.

Vladimir Stojančević u delu *Leskovac i leskovačka nahija u 19. veku*, zaključuje da Ami

⁴⁹⁴ "Tako ostade bez ovakoga imena samo onaj komad Između Ibra, Kosova, Morave, Nišave, Stare planine i Suvare (Suve planine), đe je Novo brdo, Vranja, Kuršumlja, Kruševac, Prokuplje i Ljeskovac. Bez sumnje je i ovaj komad imao, a može biti i danas da ima, (...) ime, ali se ne zna, jer je ovo ionako najnepoznatiji komad Srbije; zato i na mapama svima stoji sav gotovo pust; a meni je pripovijedao jedan Ljeskovčanin da oko Ljeskovca ima sela kakogod i oko Kragujevca." Vuk Karadžić, "Opisanije zemlje / 8. Razdeljenije zemlje", *Danica*, (1827), 57/8.

http://www.digitalna.nb.rs/wb/NBS/Stara_i_retka_knjiga/Zbirka_knjiga_Vuka_Stefanovica_Karadzica/S-I-0088b#page/0/mode/1up (pristupljeno 08. 04. 2017.)

⁴⁹⁵ "Od kako sam počeo kupiti umotvorine naše narodnosti, jednako sam željan da obiđem sve jugoistočne krajeve naroda našega (...) ali se do danas nikako ne dade, i po svoj prilici ću ovu želju odnijeti sa sobom na onaj svijet." Vuk Karadžić, *Kovčežić za istoriju, jezik i običaje Srba sva tri zakona* (Beč: 1849), 1 (u napomeni).

http://www.digitalna.nb.rs/wb/NBS/Stara_i_retka_knjiga/Zbirka_knjiga_Vuka_Stefanovica_Karadzica/S-II-0470#page/0/mode/1up (pristupljeno 08. 04. 2017.)

⁴⁹⁶ Iako je dobro govorio srpski jezik, Bue mnoge nazive pogrešno beleži, ili su jezički deformisani. U *Evropskoj Turskoj* su najčešće pogrešno zapisani toponimi. Među krupne previde, svakako treba uvrstiti iskaz da kroz Leskovac protiče Morava, utisak da leskovački paša nije veliki ugnjetač (u vreme kad je zbog teških zuluma podizan narodni ustanak 1841. godine), kao i tvrdnju da Niš i njegovu okolinu, Pomoravlje i Šopluk nastanjuju Bugari.

"Francuski putopisac se očigledno poveo za pogrešnim stanovištem Pavla Šafarika, tada najvećeg autoriteta u oblasti slavistike, o etnografskom razgraničenju slovenskih naroda na Balkanu. (---) Prenebregnuvši gledišta Vuka Karadžića (ili ne znajući za njih), Bue je upao u krupnu zabludu, na štetu svog naučnog renomea". Dušan Janjić, "Ami Bue u Leskovcu i njegovoj okolini", *Leskovački zbornik*, 47, 47 (2007): 309.

Bue zaslužuje prvo mesto među istraživačima koji su obilazili tadašnji Niški sandžak, i hronološki i na osnovu obima novih saznanja ponuđenih javnosti. U pogledu proučavanja istorije, etnografije, statistike, geografije, kao i ekonomskih, političkih i kulturnih prilika u kojima je živeo srpski narod pod turskom vlašću, smatra Stojančević, nekoliko stranih naučnika, istraživača i diplomata, ostavilo je više podataka nego celokupna srpska historiografija 19. veka.⁴⁹⁷ I Vorington Wilkinson Smit, na jedan dan puta do Vranja, prolazeći Osmansko carstvo iz pravca Levanta i Soluna, konstatuje da je "prvi put u životu čuo bugarski govor". Njegovi turski pratioci objasnili su mu, bez ulaženja u etničke finese, da je taj jezik "ćaurski", za razliku od onog kojim govore muhamedanci.⁴⁹⁸ Kao i u beleškama Mite Rakića, četvrt veka kasnije, gde su se u oblasti Šopluka, sa obe strane aktuelne srpsko-bugarske granice, zazirući pred nepoznatima, ljudi izjašnjavali kao "hristiani", posebno u periodu jačanja bugarskog egzarhata.

Vilkinsonov boravak u Vranju protekao je u atmosferi stalne opasnosti od napada Albanaca koji su se upravo u to vreme pobunili, što je on i opisivao iz ugla gosta smeštenog u pašinom konaku, ne pominjući nigde Srbe kao stanovnike ove oblasti.⁴⁹⁹ Takođe, i opisi Niša i Leskovca su vrlo oskudni a ulaskom u Srbiju zapaža napredak koji je ostvaren uporedo sa političkim približavanjem Evropi.⁵⁰⁰

Kao stipendista univerziteta u Kembridžu, Smit je nekoliko godina boravio u Turskoj, a njegove beleške se ne mogu prihvatati kao neutralne, posebno u kontekstu nastojanja Engleske da se u raspadajućem Osmanskom carstvu što bolje pozicionira pred nastupajućim Krimskim ratom. S druge strane, Turci su se trudili, što se i vidi u ovom tekstu, da pred čestim istraživačima i putopiscima ostave što bolji utisak, svesni da je stranim posetiocima osim procene karaktera i spremnosti samih

⁴⁹⁷ "To su Ami Bue, Johan Georg Han, Vilijam Denton, Nil Popov i Feliks Kanic." Ovome treba dodati da je Bueovo delo bilo podsticaj za kasnija istraživanja Hana, Kanica i drugih. Vladimir Stojančević, *Leskovac i leskovačka nahija ...*, 9, 10.

⁴⁹⁸ "The first time I heard Bulgarian spoken, I asked what language it was, and was answered, "the Giaour language"; but this was naturally the response only of a Turk of Europe, whose dealings are with scarce any other infidels than with the Bulgarian peasants." Warington W. Smyth, *A Year with the Turks: or sketches of travel in the European and Asiatic dominions of the Sultan* (London: John W. Parker, 1854), 177.

<https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=nyp.33433082399829;view=1up;seq=17> (pristupljeno 09.04.2017.)

⁴⁹⁹ "Arnauti, svesni činjenice da će krađa ili zlostavljanje pravovernih pre ili kasnije biti propraćeni odmazdom, posegnuli su za Bugarima i Grcima kao pogodnim žrtvama za iskaljivanje besa; a veoma su dobro znali i da obilna pljačka hrišćanskih radnji tokom pobune i nereda neće biti predmet bilo kakvog ozbiljnog razmatranja od strane viših vlasti." Warington W. Smyth, *A Year with the Turks ...*, 202-204.

⁵⁰⁰ "Sve je nagoveštavalo industrijalizaciju i komfor, što je rezultat bezbednosti i mera koje je postigao knez Miloš, tada u egzilu". (---) "Trgovačka razmena odlučno napreduje u skladu sa povećanom bezbednošću, i ja sam večerao u udobnoj kolibi albanskog doseljenika iz Delvina, koji je bio primer onoga što ekonomija i progres mogu da proizvedu u ovakvim okolnostima". Warington W. Smyth, *A Year with the Turks...*, 225, 228.

Turaka, potrebno što više podataka o položaju i osobenostima manjinskih naroda.⁵⁰¹

Za precizniju percepciju tranzicionih dometa teritorija koje su priključene Srbiji 1878. godine, svakako su od većeg značaja beleške onih putnika koji su prolazili kroz "Novu Srbiju" neposredno posle Berlinskog kongresa. Budući da je stvar sa pripajanjem ova četiri okruga već bila svršena, putopisi nastali u tom periodu manje su opterećeni ideološkim elementima, pa se iz njih realnije može videti kako izgleda "nulta tačka", odnosno polazna pozicija sa koje kreće ukupan modernizacioni proces "novih krajeva".

U godinama pred početak srpsko-turskih ratova, i kasnije do balkanskih ratova, postojala su izražena putopisna interesovanja za prostore jugoistočne Srbije. Najčešće su realizovana paralelno sa obavljanjem državnih, vojnih, političkih, naučnih i sličnih poslova. Početkom sedme decenije 19. veka, Miloš S. Milojević objavio je dve knjige pod nazivom *Putopis dela Prave (Stare) Srbije*, a 1877. godine i treću kojom je obuhvatio prostore jugoistočne Srbije i Toplice. Kao i Mita Rakić, svoja putovanja je u časopisu *Otadžbina* opisivao u nastavcima Sreten L. Popović, a zatim je u Beogradu izašla i knjiga kratke putopisne proze *S Drine na Nišavu*, Milorada Popovića Šapčanina. Tri godine kasnije, Živan Živanović je objavio knjigu *Niš i niške znamenitosti*, a Stojan Novaković 1886. godine putopis *S Morave na Vardar*.⁵⁰²

Časopis *Otadžbina* je oslobođenim krajevima poklanjao mnogo pažnje pa su osim putopisnih priloga objavljivani prozni tekstovi i poezija raznih autora, među kojima se izdvaja Vojislav Ilić antologijskom pesmom *Jutro na Hisaru kod Leskovca*.⁵⁰³ Pored memoarskih tekstova Vladana Đorđevića, *Na granici* i *Preko granice*, objavljen je veći broj priloga koji se tiču vojnih

⁵⁰¹ "Pitanje manjina, čije su 'interese' Sile, svaka na svoj način, tvrdile da štite i predstavljaju, stajalo je uz samo središte celokupne evropske politike na Istoku. Jevreji, Grci i ruski pravoslavci, Druzi, Čerkezi, Jermeni, Kurdi, različite male hrišćanske sekte: svi su oni proučavani, za sve njih pravljani su planovi koje su crtale evropske sile, improvizujući koliko i konstruišući svoju politiku prema Orijentu." Edvard Said, *Orijentalizam* (Beograd, Biblioteka XX vek: Knjižara Krug, 2008), 259.

⁵⁰² Miloš S. Milojević, *Putopis dela Prave (Stare) Srbije*, knjiga 1 (Beograd: Glavna srpska knjižara Jovana D. Lazarevića, 1871), knjiga 2 (Beograd: Državna štamparija, 1872), knjiga 3 (Beograd: 1877)
Sreten L. Popović, *Putovanje po novoj Srbiji* (Novi Sad: Srpska knjižara Braće M. Popovića, 1879)
Živan Živanović, *Niš i niške znamenitosti* (Niš. Prosveta 2004)
Stojan Novaković, *S Morave na Vardar: 1886* (Beograd: Kraljevska srpska državna štamparija, 1892)
Mita Rakić, *Iz nove Srbije* (Leskovac: Narodni muzej, 1987)

⁵⁰³ Najznačajniji prozni pisci, saradnici *Otadžbine* bili su Ilija Vukićević (*Dva rastanka, Podsvojče, U novoj kući*), i Nikola Đorić (*Arnaut-bulbul, Bulče, Šta je uprav bilo?*). Dragutin Ilić, po ugledu na narodni poetski stil, objavio je pesme sa motivima starog Vranja (*Pod pendžerite, Prošeta moma*), Vojislav Ilić *Jutro na Hisaru kod Leskovca*, a treći brat Milutin Ilić napisao je pesmu *Ljubav*, datirajući je 3. februara 1888. u Prokuplju. U Nišu je živela do 1898. godine Jelena Dimitrijević, tada možda najvažnija pesnička pojava u južnoj Srbiji. Zanimajući se za život turske žene, napisala je nekoliko *Sarajskih pesama* u stilu starih turskih pesama, pevanih u Nišu. Takođe značajan pesnik bio je Đorđe P. Ilić čije su pesme *Slovak* i *Mesta slave* ispevane u Golemom selu kod Vranja. Staniša Vijinović, "Južna Srbija u časopisu *Otadžbina* (1880-1892)", *Leskovački zbornik*, 23, 23 (1983): 269-275.

operacija za oslobođenje jugoistočne Srbije ali i nekoliko naslova značajnih za život u posleratnom periodu. Dragocen izvor su članci *Zdravlje u Srbiji 1879. godine*, Vladana Đorđevića, sa detaljnim opisom sanitarno-zdravstvenog stanja stanovništva i podacima o bolestima u pirotskom, niškom, topličkom i vranjskom okrugu, kao i *Statistika škola u Kraljevini Srbiji za 1887-88. školsku godinu*, sa pregledom uspeha u gimnazijama, srednjim i osnovnim školama južne Srbije. Interesantna je *Češka bibliografija*, u kojoj se može pronaći podatak da je u češkom *Narodnom listu* za 1876. godinu objavljen putopis Srete A. Popovića, o putu od Beograda do Niša i od Niša do Pirota.⁵⁰⁴

Od putopisaca, najpopularniji autor, među mnogima koji su posetili novooslobođene sunarodnike, svakako je Dimitrije Mita Rakić, danas manje poznati pisac srpske sintakse i ortografije, prevodilac brojnih dela iz oblasti filozofije i književnosti, a od 1872. godine član Srpskog učenog društva. On je, odmah po potpisivanju Jedrenskog primirja, januara 1878. počeo da obilazi oslobođene krajeve, uključujući i one koji su juna i jula iste godine, odlukama Berlinskog kongresa vraćeni u sastav Turske (Lab, Moravica ...) ili ustupljeni Bugarskoj (Caribrodski i Dragomanski srez, Breznik i Trn sa okolinom). Krenuvši iz Niša prema Prokuplju i Kuršumliji, nastavio je prema Labu i Pustoj Reci, Golaku, Jablanici, Leskovcu i Vranju prateći tok reke Veternice. Obišao je zatim lužnički kraj, Pirot, Temsku, Sofiju, Trn i Znepolje.

Jedan od onih putnika koji su notirali drastične promene u Nišu i sličnim varošima posle oslobođenja, bio je i Sreten L. Popović, blizak prijatelj dinastije Obrenovića i visoki državni činovnik, jedan od prvih državnih pitomaca na školovanju u inostranstvu. U knjizi *Putovanje po novoj Srbiji*, on opisuje poslovnu užurbanost Srba i Turaka pod vojnom upravom, paralelno sa uspostavljanjem civilnih vlasti⁵⁰⁵, kooperativnost Turaka koji su odlučili da se ne sele, kao i prve pokazatelje naglog prihvatanja materijalnih i nematerijalnih elemenata zapadne civilizacije.⁵⁰⁶ U

⁵⁰⁴ *Otadžbina - književnost, nauka, društveni život*, Univerzitetska biblioteka "Svetozar Marković", <http://ubsm.bg.ac.rs/latinica/zbirka/novina/otadzgina-1875-1892>

⁵⁰⁵ Organizovanje srpskih civilnih vlasti u novim krajevima teklo je uporedo s vojnim akcijama, a nastavilo se posle prestanka vojnih operacija i zaključenja primirja i mira između Srbije i Turske još intenzivnije. Cilj je bio izjednačavanje organizacije vlasti i njenog funkcionisanja u novooslobođenim krajevima sa organizacijom i funkcionisanjem vlasti u dotrajnoj Srbiji. (---) Pored svih kadrovskih i drugih teškoća, do donošenja Privremenog zakona o uređenju oslobođenih predela, od 3. januara 1878. godine, bile su formirane uprave u Kuli, Prokuplju, Ak-Palanci, Pirotu, Leskovcu i Nišu, a do kraja januara u Vranju. Slobodanka Stojičić, "Privremena organizacija vlasti u novooslobođenim krajevima Srbije 1878. godine", *Leskovački zbornik*, 15, 15 (1975): 79, 85.

⁵⁰⁶ "Kad sam išao kroz niške sokake, videh mnoge zgrade porušene, isprovaljivane zidove, čitav krš od ruševina. (...) Docije doznadoh da su to po većoj česti turske kuće i dućani, da ih nisu srpski topovi porušili već da to čine sami Turci, ovdašnje erlije, građani koji su na svom dobru ostali i nisu se iselili. Došli civilizatori, ne dopadaju im se one pred dućanima nadstrešnice koje zatvaraju i kvare izgled i ne puštaju unutra svetlost. Ne dopadaju im se mali i niski

Leskovačkom zborniku pojavio se 1997. godine tekst o zaboravljenim i neobjavljenim dnevničkim beleškama Milana Đ. Milićevića, ispisanim u 16 knjiga, u kojima on, od osme do trinaeste knjige, pominje i jugoistočnu Srbiju za period od 1877. do 1885. godine. Ovi zapisi su, po svojoj sadržini, pre svega zanimljivi za vojnu istoriju jer se bave detaljima od značaja za vojne operacije u Srpsko-turskim ratovima, kao i Srpsko-bugarskom ratu 1885. Kao visoko pozicionirani državni funkcioner, Milićević je bio u poziciji da obavlja i zabeleži svoje razgovore sa srpskim ministrima i stranim diplomatama, ali i da detaljno opiše kneževa-kraljeva interesovanja za "nove krajeve". Pisao je svoja zapažanja i razmišljanja o potrebi ozbiljnog, multidisciplinarnog istraživanja oslobođenih teritorija, izgradnji železničkog pravca ka Nišu, kao i beleške o tada aktuelnoj inicijativi da se prestonica preseli u ovaj grad, ili da se Niš učini drugom prestonicom.⁵⁰⁷

Pored *Kraljevine Srbije*, posvećene "novim krajevima" u smislu doprinosa njihovom proučavanju, Milićević je o oslobođenim predelima objavio putopisne beleške *S Dunava nad Pčinju*⁵⁰⁸, *Pisma, priče i slike iz života u Srbiji (Putnička pisma iz Niša 1882. godine)*⁵⁰⁹, kao i nekoliko priča i zapisa u zbirkama *Zimnje večeri*⁵¹⁰, i *Letnje večeri*⁵¹¹. Njegova znanja o oslobođenim krajevima kretala su se u okviru tadašnjih, veoma oskudnih, opštih znanja i naučnih okvira o Balkanskom poluostrvu, do kojih je moglo da se dođe preko literature o takozvanoj "Jevropskoj Turskoj". Pisanjem o "Novim krajevima", pribavljanjem dokumentacije i donošenjem zaključaka o tadašnjim istorijskim procesima, Milićević postaje prvi historiograf četiri južnomoravska okruga.

dućani. Turci, dobivši kiriju za svoje zgrade, ruše staro prepravljaju od dosadanje tri do četiri mala dućana velike i prostrane kafane i gostionice. Vidim da se na sve strane živo radi. Prepravljaju se kaldrme. Što smeta izgledu, ruši se. Sokaci se šire itd. Takvog pokreta, takvog preobraćaja i živosti ne vide Niš ni za sto godina turske vladavine kao za ovo nekoliko meseci otkako naša vojska posede Niš."

"Naidosmo već i u leskovačke sokake. Idosmo najpre dosta po mraku (...) dok se ne ukazaše po sokacima zapaljeni fenjeri. Sokaci otkako naša vojska zauze Vranju, osvetljavaju se gasom (petroleumom), koji se takođe iz Soluna donosi i mnogo je jevtiniji nego u Beogradu To je čaršija, i vidi se da je civilizacija u osvetljenju prodrila i ovde, rer za vremena turskog varoši i sokaci nisu osvetljavani. (...) U kafane kojih za vreme tursko malo je i bilo, nije se išlo. Skupove javne Turci nisu davali hristijanima. Sad pak, pri dobro osvetljenim kafanama i spolja i iznutra, videsmo dosta sveta gde sedi napolju za stolom i pijucka (...) Vajfertovo pivo koje se čak iz Beograda donosi. Za stolovima beše i dosta gospoja, žena naših činovnika što je za Leskovčane odveć zazorno." Sreten L. Popović, *Putovanje po novoj Srbiji* (Beograd, Srpska književna zadruga, 1950), 273, 381, 477.

⁵⁰⁷ Mile Stanić, "Jugoistočna Srbija u dnevniku Milana Đ. Milićevića od 1877. do 1885. godine", *Leskovački zbornik*, 37. 37 (1997): 269-317.

⁵⁰⁸ Milan Đ. Milićević, *S Dunava nad Pčinju* (Beograd: Državna štamparija, 1882)

⁵⁰⁹ Na osnovu izvornog izdanja iz 1885. godine, koje je objavljeno u knjizi pod naslovom *Međudnevnicama: pisma, priče i slike iz života u Srbiji*, u izdanju Kraljevsko-srpske štamparije u Beogradu: Milan Đ. Milićević, *Putnička pisma iz Niša 1882. godine: stara pisma iz novih krajeva* (Niš: Grafika Galeb PTP: G. Maksimović: J. Mladenović, 2009), odlomak

⁵¹⁰ Milan Đ. Milićević, *Zimnje večeri* (Beograd: Geca Kon, 1922)

⁵¹¹ Milan Đ. Milićević, *Letnje večeri* (Beograd: Državna štamparija, 1880)

5.2. Razlike i specifičnosti u dosezanju modernosti

Može se reći da se politička, privredna i društvena istorija "Novih krajeva" tokom 19. veka sastoji iz tri perioda. Prvi je trajao do početka Tanzimatskih reformi 1839. godine. Početak ustavnog razvoja u Osmanskom carstvu 1856. omeđava drugi period, a treći se završava oslobođenjem u decembru 1877. godine.

Ovi periodi se poklapaju sa nekim od segmenata državne istorije Osmanskog carstva. Posmatrajući aktuelno zakonodavstvo toga vremena, kao i reformatorska nastojanja, može se delimično sagledati političko-pravni i društveno-kulturni položaj Srba, posebno u Niškom sandžaku (pašaluku)⁵¹² Za realniju percepciju, svakako je potrebno imati u vidu povremenu nemoć centralnih vlasti u Osmanskom carstvu da obuzdaju anarhiju i samovolju lokalnih gospodara na rubnim teritorijama, kao i da započnu modernizacijske procese savladavanjem barijera islamskog konzervativizma. U takvim uslovima, jednaka prava za podanike svih veroispovesti, bila su teško dostižan cilj. Zato je imovinsko stanje Srba hrišćana do Gilhanskog hatišerifa i nekoliko decenija kasnije bilo daleko ispod tursko-muslimanskog, pre svega zbog nepostojanja pravno-bezbednosnih uslova.

U godinama neposredno posle oslobođenja, za razliku od Leskovca, Vranja, Pirota i Prokuplja, Niš se, kao najveći grad i administrativno sedište u vreme osmanske vladavine, najbrže razvijao. Odlaskom muslimanskog stanovništva, Niš je, procentualno, izgubio manje poreskih obveznika, odnosno radno aktivnog stanovništva u odnosu na Leskovac. Broj muškaraca muslimana u niškoj kazi iznosio je petinu u odnosu na ukupan broj muškaraca, dok ih je u Leskovcu bila trećina. U Nišu je muhamedansko stanovništvo isključivo bilo tursko, a u drugim varošima ove oblasti mešovito arbanaško-tursko. Zanatstvo koje se u Nišu razvijalo tokom 18. veka, ušlo je pred oslobođenje u početnu fazu industrijske proizvodnje, najviše u oblasti kožarstva i vodeničarstva.⁵¹³ Zanimljiva su zapažanja Feliksa Kanica koji je dolazio u Niš 1860., 1870. i

⁵¹² Kao administrativna jedinica u sastavu Rumelijskog pašaluka, Niški sandžak je postojao od 15. veka do oslobođenja. Jedini diskontinuitet u administrativnom statusu ove teritorije, načinjen je 1846. godine, kad je podignuta u rang pašaluka, administrativne jedinice prvog reda. Niški pašaluk je prestao da postoji 1864. godine pripajanjem Dunavskom vilajetu.

⁵¹³ "Prema podacima turskog popisa iz 1873. godine, krajem turske vladavine, niški mutesariflik je, prema sumi godišnjih državnih prihoda, bio na drugom mestu po ekonomskoj razvijenosti, odmah posle sofijskog, a ispred vidinskog mutesariflika. Glavna suma godišnjih državnih prihoda u niškom mutesarifliku iznosila je te godine 25.009.642 turska groša, u sofijskom 29.846.923, a u vidinskom 21.942.832 turska groša, dok su ostali (prizrenski, skopljanski i novopazarski) bili znatno siromašniji. Etnička podela niške populacije u tom periodu, karakterisala je i privredu varoši: trgovinu i zanatstvo vodilo je većim delom tursko, a manjim delom hrišćansko (grčko, cincarsko i srpsko)

1887. godine, pa je bio u prilici da konstatuje napredak u izgledu i funkcionisanju Niša kao gradskog naselja.

Od "evropskih kuća za stanovanje" u srpskom delu varoši, do prisustva većeg broja stranaca privučenih izgradnjom železnice i novootvorenih konzulata (engleski, italijanski, austrijski a ubrzo i turski), sve je ukazivalo na promene koje su doprinele da se Niš razvijao kao gradsko naselje sa, do tada, najheterogenijom etničkom strukturom. Neki autori su zabeležili da su promene započete na prozaičan način, izbacivanjem "nekoliko hiljada kola đubreta sa niških ulica, izvan varoši", i dovlačenjem čiste zemlje i peska za nasipanje i uklanjanje baruština radi podizanja parkova na barovitim mestima".⁵¹⁴ Vidosava Stojančević u jednom od svojih istraživanja demografskih i socijalnih promena u južnim krajevima krajem 19. veka, ukazuje na zapise savremenika, da je preobražaj Niša, godinu dana posle donošenja regulacionog plana 1877. godine, bio temeljniji nego za čitav prethodni vek turske vladavine.⁵¹⁵

Pirot je, kako beleži Mita Rakić, dočekaos oslobođenje kao velika varoš, "po svoj prilici, po veličini četvrta u Srbiji. Ali nije ni lepo ni prijatno mesto".⁵¹⁶ Za Vranje je zapisao da je "prilično velika varoš, ali joj fizijonomija nije najprijatnija; kuće su slabe i trošne, zavučene u zidove; cela se varoš vrani". Za razliku od Vranja čija ga je okolina impresionirala, u Leskovcu i oko njega zapazio je nezdravo okruženje i zapisao da mu je jedina mana što je barovit.⁵¹⁷ Sergije Dimitrijević u knjizi *Gradska privreda starog Leskovca* napominje da je njegov urbani ambijent, "upotpunjen orijentalnim javašlukom, oličenim u potpunom nepostojanju komunalne brige". On takođe zaključuje da se početak tradicionalne leskovačke komunalne zaostalosti "verovatno nalazi u

stanovništvo." Vidosava Stojančević, "Etnička, demografska i socijalna struktura Niša posle oslobođenja od Turaka (1878-1885)", *Leskovački zbornik*, 13, 13 (1973): 170.

⁵¹⁴ Bruno Lovrić, *Istorija Niša: prilikom pedesetogodišnjice oslobođenja onstantinovog i Nemanjinog grada: 11. januara 1878-11. januara 1928* (Niš: Štamparija "Sv. var Konstantin", 1927), 85.

Milan Đ. Milićević, *Kraljevina Srbija: novi krajevi: geografija - orografija - hidrografija - topografija - arkeologija - istorija - etnografija - statistika - prosveta - kultura - uprava* (Beograd: Kraljevska srpska državna štamparija, 1884), 102.

⁵¹⁵ Vidosava Stojančević, "Etnička, demografska ..., 173.

⁵¹⁶ "Kuće su vrlo male i niske; Nišava ga, kad se god našali, topi; otud su sve kuće podvodne, a ulice i avlije u blatu; mesto je za celo nezdravo, ljudi su suvi i popijeni; rasa gedžava". (---) "Pirot je živa varoš, a Piroćanci su vrlo vredni ljudi. Tkačka radnja u velikom je jeku, a pirotski ćilimi čuveni su u Turskoj. U novije vreme, u Pirotu se radi i lep šajak, nalik na engleske materije za muško odelo, i tim šajkom odevaju se Piroćani, Nišlije i Leskovčani, a od pre nekoliko godine i gdekoji Beograđani." Mita Rakić, *Iz nove Srbije (Otađbina*, knj. 4, 5 i 6, 1880-1881) (Leskovac: Narodni muzej, 1987), 132, 133.

⁵¹⁷ "Čitavi krajevi leže u bari i žabokrečini. Bez sumnje će Leskovčani, sada kad su slobodni, nastati da otklone ovo zlo od sebe, i tada će Leskovac biti ne samo jedno od najboljih, nego i od najprijatnijih i najzdravijih mesta u Srbiji". Isto, 76.

izgledu starih leskovačkih ulica".⁵¹⁸

U *Kraljevini Srbiji*, posvećenoj novim krajevima, Milan Đ. Milićević, na kraju svake celine posvećene jednom od četiri okruga, navodi pregled "novih tekovina", odnosno modernizacijskih činjenica na datom prostoru, čije postojanje ilustruje razliku od osmanskih vremena. Mnoge od "tekovina", lociranih u Nišu i okolini, ustvari su, kako navodi Milićević, direktna zasluga Midhat paše⁵¹⁹, "koji je bio upravnik niški".

U tom periodu prosečeni su i nasuti putevi od Niša do Mramora ka Prokuplju, do Mominog kamena iza Grdeličke klisure prema Vranju, zajedno sa dva mosta na Moravi i jednim tunelom, kao i od Niša do Ploče, prema Beloj Palanci. Takođe, napravljen je i put od Leskovca, preko Vlasotinca za Pirot. Neposredno posle oslobođenja, srpska uprava je započela puteve od Niša do Gramade i do Katuna, preko Toponice. Most kod Mramora koji je u međuvremenu propao, zamenjen je gvozdenim mostom dugim 128 a širokim sedam metara, koji je država dala zakupcu pod arendu, a on je naplaćivao mostarinu. Mithat paša je podigao i nekoliko građevina, među kojima su vrednije; škola u porti nove pravoslavne crkve i bolnica kod Čele-kule sa 80 postelja. Za nekoliko godina posle oslobođenja, do 1882. u Nišu je izgrađena crkva i dve velike kasarne.

U Pirotu, Milićević je konstatovao radove na novom kamenom mostu dugačkom 60 metara, ali i planove za izgradnju gimnazije, osnovne škole i apoteke, kao i četiri osnovne škole u okolnim selima. U vranjskom okrugu, opet navodi kao zaslugu Midhat paše "čuvenog reformatora turskog koji je želeo pokazati se kao čovek podoban za jevropsku civilizaciju", probijanje dva putna pravca, jednog koji vodi od Niša, preko Leskovca i Vranja za Kumanovo i Skoplje, a drugog od Prištine, preko Vranja i Vlasine ka Trnu i Sofiji. Srpske vlasti su dovršile ovaj put, a u Vranju

⁵¹⁸ Sergije Dimitrijević, *Gradska privreda starog Leskovca* (Leskovac: Narodni muzej, 1952), 111.

⁵¹⁹ Midhat paša je bio turski zapovednik Niškog pašaluka sa sedištem u Nišu od 1860-1864. godine, veliki vezir školovan u Parizu, reformator i predsednik turske vlade 1876/77. godine, kada je proglasio ustav za celu Tursku sačinjen u duhu građanske demokratije sa parlamentom. Međutim, već u februaru 1877. godine je bio zbačen sa vlasti na mestu predsednika turske vlade i oteran u progonstvo u Arabistan (današnju Saudijsku Arabiju). Njegove reforme u Niškom pašaluku su bile toliko uspešne da ga je sultan Abdulaziz zadužio za izradu modela koji bi se primenjivao u drugim delovima carstva. <https://www.britannica.com/biography/Midhat-Pasha>

U knjizi *Midhat paša, politički život, službovanje i progonstvo, prema pokojnikovim beleškama u zatvoru* koju je 1907. godine objavio njegov sin Ali Hajdar Midhat, postoje i beleške koje se odnose na njegovo uspešno upravljanje Niškim pašalukom. "Već prve godine (1860) bio je izgrađen priličan broj puteva i kada se videlo da se sada, tvrdim putem, koliko može prebaciti za jedan dan u neko mesto teret od 500 oka, dok se ranije na toj relaciji za 150 oka moralo izgubiti 3 dana, iznet je zahtev da se poveća izgradnja puteva na sve strane. Tada je izgrađen put Niš-Kumanovo u dužini od 24 sata; Niš-granica Pazardžika (140 km od Sofije) preko Sofije, u dužini od 30 sati (...) Kako je saobraćaj novizgrađenim putevima postao olakšan i siguran, narod je počeo da izvozi svoje proizvode u Solun, Manastir i Plovdiv i to naročito vino, koje se u ovim krajevima proizvodilo u velikoj meri. Razvio se promet robom, putnicima i ostalim, koji se do tog vremena odvijao rekom Dunavom, kako iz Evrope, tako i iz Carigrada u Niš i iz Niša u suprotnom pravcu". <http://niskevesti.rs/11954-zapisi-o-nisu-grad-u-vreme-midhat-pase/>

podigle zgradu za vojnu bolnicu.⁵²⁰

Neke od teritorija koje su oslobođene u Drugom srpsko-turskom ratu,⁵²¹ nisu dugo ostale pod kontrolom srpske vojske da bi na njima počelo uređenje po savremenijim modelima. Jačanjem zagovornika jedne od dve postojeće spoljopolitičke opcije u Moskvi, ruska balkanska politika se promenila u korist stvaranja bugarske države, sa teritorijama koje bi, osim cele Makedonije obuhvatile Vranje i Pirot. O promeni ruskih planova Srbija nije bila zvanično obaveštena. Misija koju je srpska vlada poslala u Jedrene, odnosno San Stefan, uspeła je umesto takozvanog minimalnog teritorijalnog zahteva koji se odnosio na niški, novopazarski i prištinski sandžak, da izdejstvuje priznavanje prava jedino na Leskovac i Belu Palanku.

San-Stefanski mirovni ugovor, potpisan 3. marta 1878. godine, nije postigao izvršno dejstvo jer njegove odluke nisu primenjivane dve nedelje, a zatim je suspendovan zbog žestokog reagovanja velikih sila. *Status quo militaire* koji se, sa malim izmenama, zadržao narednih meseci, omogućio je Srbiji da u oslobođenim krajevima ukine zatečene agrarne odnose, utvrdi tursku privatnu i državnu imovinu, popiše stanovništvo i organizuje civilnu upravu. Berlinski kongres na kojem je Srbija primljena u krug nezavisnih država, odredio je njenu novu granicu prema Turskoj dodeljivanjem vranjskog okruga, a prema Bugarskoj ostavivši pirotski okrug Srbiji a trnski i dragomanski srez Bugarskoj. Drugi rat Srbije i Osmanske carevine, poznat u nacionalnoj historiografiji kao Rat Srbije za slobodu i nezavisnost, završen je zvanično 22. avgusta 1878. godine proglašenjem *Zakona o nezavisnosti* i izdavanjem *Proklamacije* kneza Milana Obrenovića o njegovom pravnom okončanju.

Za Srbiju i novooslobođene krajeve, Berlinski kongres je bio završni čin jednog istog istorijskog nastojanja, započetog Nevesinjskom puškom 1875. godine. Srbija je dobila proširenje sa 1.112 naselja i 299.640 stanovnika, na prostoru od 10.972 kilometra kvadratnih⁵²², uz istovremeno oslobađanje od pravnih, političkih i ekonomskih obaveza prema Porti. Preduzete međunarodne obaveze koje su se, pre svega, odnosile na izgradnju železničke pruge od Beograda do Niša, sa produženjem prema Pirotu i Vranju, podstakle su dalju modernizaciju zemlje. Odstranjivanje uticaja bugarske egzarhijske crkvene uprave doprinelo je duhovnoj i etničkoj homogenizaciji naroda. Ostaci stare patrijarhalne balkanske civilizacije opstali su samo u meri

⁵²⁰ Milan Đ. Milićević, *Kraljevina Srbija: novi krajevi ...*, 161-163, 269, 333, 418.

⁵²¹ Niš, Pirot, Prokuplje, Leskovac, Bela Palanka, Kuršumlja, Vranje, Gnjilane, manastir Gračanica i Novo Brdo, Caribrod, Dragoman, Trn, Breznik, Bosilegrad, Radomir, predeo u severozapadnoj Bugarskoj sa Kulom (Adlije), do blizine Vidina i Belogradčika.

⁵²² Milan Đ. Milićević, *Kraljevina Srbija ...*, XV, XVI

koja nije u koliziji sa modernizacijskim nastojanjima i koja omogućava vezu sa tradicijom.

Pripajanje četiri okruga Srbiji svakako je za ovu oblast najznačajniji istorijski događaj, još od propasti srpske srednjevekovne države. Godina u kojoj su priključeni matici, ujedno je i godina početka njihovog integrisanja, odnosno političkog i pravnog ujednačavanja u državni sistem Srbije, na čemu se radilo još u prvim danima preuzimanja vlasti. Taj proces je bio nužan i logičan, zbog postojanja nasleđenih državnopravnih i ekonomskih odnosa iz perioda turske vladavine koji se u momentu pripajanja Srbiji postavljaju kao specifični i posebni u poređenju sa odnosima u Kneževini. Posmatrani u celini, "novi krajevi" su se razlikovali od doratne Srbije koliko su postojale razlike između Srbije i Turske, kao zasebnih ekonomskih, političkih, državnih, pravnih i uopšte društvenih sistema. Specifičnosti "novih krajeva", kako tumači Slobodanka Stojičić, se upravo baziraju na razlici ta dva sistema, a proces ujednačavanja bio je nužna posledica širenja Srbije na istok i jug. Ona dalje smatra, da "u proučavanju te problematike treba istovremeno pratiti dvostruke niti procesa izjednačavanja". S jedne strane je izjednačavanje koje se postiže nizom faktičkih mera na uvođenju organizacije vlasti iz doratne Srbije, s druge strane, svi aspekti ujednačavanja, ekonomski, pravni i politički⁵²³.

Izjednačavanje novih krajeva sa doratnom Srbijom ne može se posmatrati u smislu linearnog i jednoglasnog brisanja svih razlika, odnosno potpunog uklapanja postojećih društvenih ustanova i odnosa u državni organizam. To je, svakako, za svaki od segmenata izjednačavanja, bio proces koji ima svoj početak, a ne može se uvek tačno i pojedinačno kazati kad je završen. Izjednačavanje nikad nije moglo da se postigne u celosti, najviše zbog činjenice da je pola veka produženog trajanja osmanskog ekonomskog i državno-pravnog sistema u ovim krajevima ostavilo duboke posledice u vidu ekonomske zaostalosti, kao i na ukupne društvene odnose.

Državno-pravno i političko izjednačavanje novih krajeva bio je proces čije su osnove postavljene u periodu od 1878. do 1883. godine, pa se može reći da je za ovaj segment tranzicije novih krajeva, poznato koliko je trajalo njihovo potpuno uključivanje u ustavne okvire, odnosno u politički, državni i pravni život Kneževine Srbije. Ukidanjem privremenih organa vlasti i teritorijalnom podelom na okruge, srezove i opštine, nastupilo je i organizaciono izjednačavanje. Neki pravni propisi doratne Srbije primenjivani su pod privremenim upravama, a neki su počeli da važe kasnije. Posle 1883. godine, sva društvena i politička zbivanja u Kraljevini Srbiji u državno-

⁵²³ Slobodanka Stojičić, *Novi krajevi Srbije 1878-1883: Državnopravno i političko izjednačavanje novooslobođenih krajeva sa doratnom kneževinom Srbijom* (Leskovac: Narodni muzej u Leskovcu, 1975), 8.

pravnom smislu, podjednako se reflektuju i u novim krajevima. U tom pogledu, više se ne može govoriti o njihovoj posebnosti, odnosno specifičnosti, pa ni celovitosti, jer su započeli svoj razvoj kao posebne političke i ekonomske celine. Pojam "novih krajeva" je vremenom počeo da nestaje u korist češćeg korišćenja geografskih odrednica, i uz različiti tretman i politički značaj pojedinih delova novih krajeva.

Ustavom iz 1869. godine bila je obezbeđena pravna osnova izjednačavanja novih krajeva sa dotadnom Srbijom, ali ustavna situacija nije svuda bila ista, niti su srpski građani u Novim krajevima bili u svemu isti sa građanima Kneževine Srbije. Na bazi Ustava, doneto je više novih propisa za nove krajeve, kao što je i uskraćeno proširivanje važnosti nekih propisa Kneževine Srbije, čime je stvorena posebna ustavna situacija. To su, pre svega pitanja organizacije vlasti, kao i pitanja lične i imovinske sigurnosti građana tog prostora.⁵²⁴

Privremena organizacija vlasti u novim krajevima bila je samo pripremna faza izjednačavanja, i nije sadržala elemente definitivnog rešavanja ekonomskih i društvenih problema. Prvi koraci ka uspostavljanju srpske civilne uprave u oslobođenim područjima, zahtevali su obezbeđivanje dovoljnog broja činovnika koje bi Vrhovna komanda mogla da upućuje na "dužnost uređenja i administriranja zauzetih predela".

U pismu kneza Milana ministru unutrašnjih dela, čija je sadržina 15. decembra 1877. godine predočena Ministarskom savetu, stoji da se "sve više i više oseća potreba da se u delovima Turske, koje naša vojska zauzimalje, na mesto dosadašnjih vlasti koih nestaje, uspostavljaju naše vlasti radi održanja reda među svetom onamošnjim, koji bez vlasti nije u stanju da opstane ni jedan dan, radi čuvanja državne imovine turske, koja iza njih zaostaje, od grabeža i raznošenja, radi uvođenja sudstva i finansijske uprave i što je najglavnije radi pribiranja hrane, koja zaostaje iza Turaka, kao privatna ili državna svojina turska". Zato je knez Milan tražio da se svi činovnici stave na raspolaganje Vrhovnoj komandi, da ih ona, "kad se gdi ukaže potreba pozove i na izvesne

⁵²⁴ "Zakonski tekstovi Kneževine Srbije kojima se obezbeđivalo učešće građana u izboru opštinskih vlasti i pružale mogućnosti za ličnu imovinsku sigurnost i zaštitu, nisu prošireni u pogledu svoje važnosti na nove krajeve. Iz određenih razloga, mimoidejna je i odugovlačena njihova primena, izričito ili prećutno, zakonskim ili faktičkim putem uvedeni su drugi propisi. (...) Privremena organizacija vlasti u novim krajevima, posebno je pravno ustrojena i odvijala se u tri faze: Prva je trajala od početka rata do donošenja *Privremenog zakona o uređenju oslobođenih predela*, 3. januara 1878. godine. Druga je završena 14. maja, *Zakonom o privremenom upravnom podeljenju i snabdenju sa vlastima oslobođenih predela*. Celokupan proces privremene organizacije vlasti okončan je donošenjem *Ukaza o određenju prostora i granica okruzima i srezovima*, odnosno *Zakonom o podeli prisajedinjenog zemljišta na okruge i srezove*, 17. decembra 1878. godine, kojim je obezbeđeno uvođenje stalnih organa vlasti." Isto, 35, 38, 41- 43.

dužnosti određuje i upućuje."⁵²⁵

Sprovođenje ovih zadataka bilo je u nadležnosti Alimpija Vasiljevića, člana Vlade pri Vrhovnoj komandi, koji je istovremeno bio direktno podređen knezu kao vrhovnom komandantu.⁵²⁶ Sa takvom pozicijom, Vasiljević je bio spona između Vlade, odnosno ministra unutrašnjih dela pod čiju su nadležnost došli novi krajevi, i Vrhovne komande koja je tokom trajanja ratnih dejstava bila jedina stvarno nadležna.⁵²⁷ Privremene uprave novoformiranih okruga i srezova stvorile su osnovu za stvarno izjednačavanje, najpre popisom stanovništva i grupisanjem sela u opštine, opština u srezove a srezova u okruge, kao i stvaranjem prvih opštinskih vlasti.⁵²⁸

Prvi redovni posleratni saziv Narodne skupštine, održan u Nišu 1878. godine, potvrdio je takvu teritorijalnu organizaciju donošenjem *Zakona o podeli prisajedinjenog zemljišta na okruge i srezove*, na osnovu koga su u februaru naredne godine, odgovarajućim ukazom, određene granice srezovima kao i mesta za sreske kancelarije. Opštinsko pitanje u novim krajevima ostalo je, međutim, neregulisano, jer se pitanje izjednačavanja na tom nivou vlasti izbegavalo. Policijski organi su i dalje imali pravo da postavljaju i smenjuju organe opštinske vlasti, kao i da kontrolišu obavljanje opštinskih poslova.

Zahtevi građana novih krajeva da se prekine odugovlačenje sa primenom Zakona o ustrojstvu opština i opštinskih vlasti, iz 1866. kao i izmena i dopuna tog zakona, iz 1875. godine, odnosno, da se način ustrojstva opština primenjuje i na njih, postajali su sve češći. S druge strane, česte su bile tvrdnje da ljudi u novim krajevima još nisu zreli za samoupravu, i da je u toj oblasti princip postepenog izjednačavanja jedini ispravan. Ovo pitanje je pokretano na razne načine, sve dok nova, naprednjačka vlada Milana Piroćanca od oktobra 1880. godine, nije došla do prilike da realizuje nekadašnja opoziciona naprednjačko-radikalska zalaganja. Ipak, i u tom političkom periodu, problem opštinske samouprave je odugovlačen i rešavan fragmentarno. Prvi posleratni izbori za narodne poslanike na kojima su učestvovali i građani novih krajeva, održani su 29. oktobra 1878. godine, a imena izabranih poslanika bila su poznata 10. novembra. Pored 103 narodna poslanika iz dotadne Srbije, skupštinski sastav je činilo i 25 poslanika iz novih krajeva.

⁵²⁵ Isto. Prema: Arhiv Srbije: Ministarstvo unutrašnjih dela, 1/215-1878, Pismo kneza Milana ministru unutrašnjih dela Radivoju Milojkoviću od 15. decembra 1877. godine

⁵²⁶ "Knez je uzeo od Vlade ovlašćenje, da onaj ministar, koji se pri njemu (tj. knezu kao vrhovnom komandantu) nalazi, organizuje srpsku upravu po svima strukama u oslobođenim mestima", Alimpije Vasiljević, *Moje uspomene* (Beograd: Srpska književna zadruga, 1990), 24.

⁵²⁷ Jevrem Grujić, *Druga vlada Obrenovića i turski ratovi* (Beograd: Srpska kraljevska akademija, 1923), Zapisi Jevrema Grujića, knjiga III, 312.

⁵²⁸ Slobodanka Stojičić, "Privremena organizacija vlasti ...", 104-106.

Sledeći, prevremeni izbori održani su 1880. a naredni 1883. godine.

Poslanici iz novih krajeva kojih je u ovom periodu bilo ukupno 80, mogu se smatrati pionirima političkog izjednačavanja sa Srbijom u starim granicama. Smatrani od političkih faktora u Srbiji za sirov politički materijal koji ne poznaje političke veštine i nema političke pretenzije, oni su relativno brzo postali faktori uticaja za čiju podršku se bore sve tri političke stranke u Srbiji. U okviru starih granica bilo je malo politički neopredeljenih građana pa zato ni jedna stranka nije smela da kasni u pridobijanju potencijalnih pristalica sa nedavno stečenim biračkim pravom. Posle oslobađanja novih krajeva, stranke su započele njihovo osvajanje.⁵²⁹

Pitanje ukupnosti razvoja ovog područja još uvek je ostalo neobrađeno, jer je nakon početne euforije, pisanja u *Otadžbini* i ostalim listovima, kao i ličnog zauzimanja pojedinih istraživača, neposredna zainteresovanost počela da slabi, a obrada novih krajeva ostala je vremenom na nivou razvoja lokalne literature i lokalnih doprinosa. Pokretanjem lokalnih naučnih zbornika⁵³⁰, postignuta je potpuna sadržajna i formalna rascepanost.

⁵²⁹ Već 1881. godine u Nišu i Leskovcu su formirani odbori Napredne stranke. Za razliku od stranačkog života u doratnoj Srbiji gde je političko pozicioniranje bio dugotrajan proces, u novim krajevima su se stranačke pristalice opredeljivale najčešće na osnovu ličnih poznanstava, porodičnih ili poslovnih veza. Tako je Nikola - Kole Rašić iz Niša, koji se proslavio učešćem i predvodništvom u ratovima protiv Turaka, započeo političku karijeru kao pripadnik Liberalne stranke što je razumljivo, s obzirom na njegove ranije bliske ratne kontakte sa zvaničnim predstavnicima srpskih vlasti. Na izborima 1883. godine, od ukupno 702 birača koliko je izašlo na izbore, za Nikolu Rašića je glasalo 575. Niš je postao tvrđava liberala. Pirot je od 1880. godine bio opredeljen za radikale.

⁵³⁰ *Leskovački zbornik* (od 1960.), *Vranjski glasnik* (od 1965.), *Pirotski zbornik* (1968.), *Niški zbornik* (od 1973.), *Vlasotinački zbornik* (od 2003), *Toplički zbornik* (od 2016. godine).

6. KARAKTERISTIKE PREDMODERNIZACIJSKOG PERIODA U LESKOVCU

6.1. Istorijske okolnosti

U poslednjih sto godina osmanske vlasti, Leskovac je zadržao status upravnog centra relativno velike oblasti, čija se površina menjala u zavisnosti od unutrašnjih prilika i organizacionih promena u državi. Osim političkih, često su privredni i geografski faktori odlučivali o veličini upravnog područja čiji je Leskovac bio administrativno središte.

Do stupanja na snagu Gilhanskog hatišerifa 1839. godine i upravnih reformi kojima je Porta nastavila ukidanje spahijskog vojno-političkog i privrednog sistema, postojao je Leskovački pašaluk kao deo Rumelijskog vilajeta. Do 1833. godine obuhvatao je teritoriju nekadašnjeg Kruševačkog sandžaka, Aleksinačke i Ražanjske nahije sa Paraćinom.⁵³¹ Šašit Paša, koji je 40 godina upravljao ovim pašalukom, umro je 1830. godine a neposredno posle toga, Trećim hatišerifom, severni delovi pašaluka pripojeni su Srbiji.

Desetogodišnji period posle smrti Šašit paše protekao je u anarhiji zbog jačanja muslimanske opozicije koja je podržavala odmetnutog Mustafa pašu Skadarskog. Među njima je bilo mnogo doseljenika iz Srbije⁵³² koji su nastojali da čitlučenjem ili na druge načine, uspostavljanjem oligarhijske vlasti, povrate svoje izgubljene privilegije. Stanje dugotrajnog bezakonja izazvalo je 1841. godine narodni ustanak u kojem je, nakon odmazde, veliki broj ljudi nastradao a pojedina naselja su spaljena i trajno fizički nestala.

Tokom sledećih decenija, u sistemu *ejaleta*, leskovačka oblast bila je deo niškog ejaleta

⁵³¹ "Do austrijsko-turskog rata 1788/89. godine, Leskovac (na turskom *Leskovdža*), ulazio je u sastav Kruševačkog (*Aladža-hisar*) sandžaka Rumelijskog vilajeta. U toku ovog rata, Austrijanci su uz pomoć srpskih dobrovoljačkih odreda uzeli Kruševac, sedište sandžaka, pa je, po sklapanju Svištovskog mira 1791. godine, sandžak beg, ili paša, prešao u Leskovac koji nije stradao u ratnim operacijama. Upravo u to doba, za vreme reformnih nastojanja sultana Selima III, starinska forma organizacije sandžaka zamenjuje se stvaranjem manjih i podesnijih upravno-teritorijalnih jedinica - pašaluka. Tako je postao Leskovački pašaluk, koji je ustvari zamenio raniju teritoriju Kruševačkog sandžaka." Vladimir Stojančević, "Leskovac kao administrativno područje za poslednjih sto godina turske vlasti", *Leskovački zbornik*, 3,3 (1963): 62.

⁵³² Hatišerifom iz 1833. godine bilo je predviđeno da se muslimani iz šest nahija pripojenih Srbiji moraju odmah iseliti, za razliku od onih koji su bili nastanjeni u drugim delovima Srbije. Njima je dat rok od pet godina da prodaju svoja imanja ukoliko za njih imaju tapije. Muslimani nastanjeni u Beogradu nisu po ovom dokumentu imali obavezu napuštanja Srbije.

(sandžaka), u statusu *kaze*.⁵³³ Kako su administrativne promene u Osmanskom carstvu druge polovine 19. veka bile česte, Leskovac je pripadao različitim administrativnim celinama višeg ranga. Do 1868. godine, kao deo Niškog sandžaka, bio je u Dunavskom vilajetu sa sedištem u Ruščuku. Niški sandžak je zatim izdvojen u Kosovski vilajet sa Prizrenom kao upravnim mestom.⁵³⁴ Ovo stanje trajalo je do oslobođenja 1877. godine.

Na prostoru Leskovačkog pašaluka i, kasnije, u leskovačkoj nahiji kao i okolnim nahijama, hrišćansko stanovništvo je krajem 18. i početkom 19. veka imalo dominantnu većinu koja se kasnije procentualno smanjivala pod uticajem migracija i stradanja, izazvanim učešćem u Prvom srpskom ustanku i čestim narodnim bunama. Duhovna svest i običajna tradicija, kao i predstave o istorijskoj pripadnosti, postojale su kao konstanta u svakodnevnom životu. Neprekinuto postojanje crkvene organizacije i crkveno-narodnih opština, bilo je značajan integrativni faktor. Malobrojna varoška elita sastavljena od trgovaca i zanatlija, među kojima je bilo i onih iz starinačkih rodova sa velikim društvenim ugledom, birala je iz svojih krugova varoške i nahijske kodžabaše i ustabaše (starešine zanatlijskih esnafa). Ugled, bogatstvo i uticaj ovih struktura unutar hrišćanskih zajednica, priznavale su domorodačke, jerlijske familije, i službene vlasti, još od vremena sultana reformatora Selima III. Ta novovekovna društvena elita (na osnovu bogatstva, ugleda i priznavanja od strane vladajućeg elementa, ali ne i na osnovu obrazovanja), davala je narodne predvodnike u svim nacionalnim poslovima koji su usledili, od učešća u Prvom srpskom ustanku i kasnijim narodnim bunama, do priprema za konačno oslobođenje 1877. godine.

Ove okolnosti zaokružene su postojanjem određenih oblika ograničenih lokalnih samouprava na prostoru Ponišavlja i južnog Pomoravlja. Ne samo Leskovac sa svojim pašalukom, odnosno leskovačka nahija u kasnijem periodu, već i neki delovi okolnih pašaluka, imali su mogućnost uređivanja odnosa unutar hrišćanske populacije, pod ustanovom kneza ili knežina.

Korene ove prakse treba tražiti u sukobima sultana Selima III sa janjičarima, krajem 18. veka. U pokušajima da se suzbije samovolja ovog odmetnutog vojničkog reda, tražile su se i usluge namenski formiranih srpskih jedinica među kojima je bilo i vojnika sa završenom

⁵³³ Po zakonu o organizaciji ejaleta, Turska je bila podeljena na 36 *ejaleta* čije su niže jedinice bili *sandžaci* (live) a u okviru sandžaka *kaze* (nahije). Jedan takav ejalet nosio je naziv Niški, koji je bio sastavljen iz četiri sandžaka (Niškog, Sofijskog, Samokovskog i Čustendilskog). U sastav Niškog ejaleta ulazili su Prokuplje, Kuršumlija, Pirot, Berkovica i Leskovac kao kaze. Vranje je propadalo Skopskom, odnosno Prizrenskom ejaletu.

⁵³⁴ Po jednom turskom službenom popisu iz 1873. godine, leskovačka kaza kojom je upravljao kajmakam, brojala je 21.030 muškaraca hrišćana i 10.523 muškaraca muslimana. Sam Leskovac imao je po ovom popisu 13.445 stanovnika, odnosno 2.500 hrišćanskih i 1.000 muslimanskih kuća. Susedne kaze bile su na severu prokupačka, niška i pirotska, na istoku trnska (znepoljska), na jugu vranjska i giljanska, na zapadu kuršumlijska i prištinska. Vladimir Stojančević, "Leskovac kao ...", 64.

austrijskom vojnom obukom. Nagrada za lojalnost bilo je donošenje fermana kojim se daju veća prava Srbima, i prenošenje određenih nadležnosti na knezove u selima i ober-knezove u knežinama i nahijama. Oni su zastupali narod pred osmanskim vlastima, vodeći istovremeno računa o interesima države i sultana u odnosu na podanike.

Nasledni knez leskovačkog kraja u vreme Prvog srpskog ustanka bio je Momir Stojanović, na osnovu carskog berata (fermana) izdatog njegovom ocu Stojanu. Knez Momir je po odobrenju leskovačkog paše "da ide k Srbima", dobijao naoružanje i okupljao ljudstvo iz svojih knežina. To je bilo moguće u početnoj fazi borbe sa dahijama, kad su lokalni predstavnici carske vlasti pomagali Srbe u interesu opšteg mira i carske vlasti, kako bi se suzbijali uzurpatori u beogradskom pašaluku.⁵³⁵ Posle toga, Momir je, kao i drugi kneževi, prišao ustanicima, vodeći u prvo vreme vojne operacije oko Prokuplja i Kuršumlije a kasnije učestvujući u napadu na Beograd. Narednih godina, živeći u izbeglištvu u Srbiji, vršio je civilnu upravu nad izbeglim stanovništvom leskovačke nahije.

Kratkotrajni narodni ustanak u Niškom sandžaku 1841. godine, koji je zahvatio ceo leskovački kraj, pored niške, pirotske, prokupačke i delova vranjske i kumanovske nahije, imao je tragične posledice na društveni i ekonomski položaj srpskog stanovništva. Odmazdu koja je usledila, karakterisala je pasivnost regularnih turskih vlasti a sa druge strane apsolutna inicijativa bašibozuka, usmerena ka zaokruženju čitluka i uspostavljanju potpunih čitlučkih produkcionih odnosa. Zbog svakodnevnog terora, obično bi se, posle serije ubistava uglednih i uticajnih hrišćana, neko od uticajnih muslimana ponudio da postane "zaštitnik sela" što je obavezno značilo prelaženje na čitlučki model agrarno-pravnih odnosa. U takvim okolnostima, Leskovac je morao da plati tešku kontribuciju da ne bi u potpunosti nastradao od bašibozuka, kao što se desilo u obližnjem selu Turekovac, gde od 150 kuća ni jedna nije ostala.⁵³⁶

Kao mesto koje je dalo najviše političkih prvaka u narodnom ustanku, Leskovac je stradao više od drugih nahijskih središta. U samoj varoši, hrišćani su javno i bez suda ubijani a veliki broj žena, devojaka i dece odvedeno je u ropstvo. Ubijanja i otimanja imovine trajali su cele godine a naročito tokom leta. U ovom periodu čitlučenje postiže najveći obim, kao i broj porodica i pojedinaca koji su uspeli da pobegnu u Srbiju.

⁵³⁵ Dragoslav Janković, *Francuska štampa o Prvom srpskom ustanku* (Beograd: Naučno delo, 1959), 116, 134.

⁵³⁶ "Pedeset hiljada groša i tri topa raznoga platna i najboljeg sukna bili su cena da se spase varoška crkva od paljenja i demoliranja". Nil Aleksandrovič, Popov, *Srbija i Rusija: od Kočine krajine do Sv. Andrijevske skupštine III* (Beograd, Državna štamparija, 1870), 436, 437.

Sljedeća faza pogoršanja socijalno-ekonomskog stanja hrišćana u celom Niškom sandžaku i leskovačkoj kazi, nastala je posle poraza Rusije u Krimskom ratu 1856. godine, paralelno sa nesređenim unutrašnje-političkim prilikama u Srbiji. Nova politika Porte prema hrišćanskim podanicima, usmerena ka saniranju ratnih rashoda, naročito je pogodila pogranične krajeve prema Srbiji, zato što su agrarno bili bogati, a posebno zbog podozrevanja prema političkim vezama sa Srbijom. Istovremeno, čitlučka eksploatacija seljaka dobijala je nove forme iznuđivanja agrarnih obaveza, uz nastavljanje represalija. Organi upravne vlasti, poslovično su bili pasivni, ili zbog nemoći da sankcionišu lokalne gospodare, ili zbog sopstvene sklonosti ka podmićivanju. U takvim okolnostima, Porta je više bila zainteresovana za obaveštajne podatke sa ovog područja, koji bi se ticali političkog delovanja Srbije, nego što su je zanimale nebrojene žalbe stanovništva.

Za vreme svoje druge vladavine, knez Miloš je bio posvećen problemu niško-leskovačkog kraja, i naporima da Porta tamo zavede zakonitost. Knez Mihailo se u jednom pismu Vuku Karadžiću iz januara 1860. godine bavio "leskovačkim problemom" obavestivši ga o rastućem broju prebega "od Leskovačke naije".⁵³⁷

Oštriji spoljno-politički kurs srpske vlade, kao i diplomatski pritisak Rusije, doveo je do višemesečne inspekcije Kibrizli Mehmed paše, velikog vezira koji je dobio od Porte najšira ovlašćenja da ustanovi osnovne uzroke narodnih tužbi i žalbi, kao i da smiri napetosti u Vidinskom i Niškom sandžaku, za koje se smatralo da su posebno izloženi srpskoj agitaciji. Direktna posledica ove misije, kako se smatra u istoriografiji, bilo je donošenje *Leskovačkog zakona*, pravnog dokumenta koji je važan za uređenje agrarnih odnosa na širem području nego što je leskovačka kaza. Iako su efekti njegove neposredne primene u prvo vreme bili nedovoljni, zbog samovolje lokalnih gospodara u odnosu na centralnu vlast, njime je seoskom stanovništvu priznato pravo na samoodbranu od vanzakonske ekonomske eksploatacije koja je dobijala sistemske forme političkog i društvenog bespravljia. Važno je i to što je, uprkos sabotiranju, ovim zakonom sprečeno dalje prostorno širenje čitlučkog sistema, a stvoren je i precizan zakonski osnov za pokretanje sudskih sporova protiv uzurpatora.

Permanentno pogoršavanje društvenog i ekonomskog položaja srpskog naroda, posebno seljaka u Niškom, Novopazarskom i Prištinskom (Prizrenskom) sandžaku, nastavilo se sve do oslobođenja 1877. godine. Vanzakonske radnje oko pretvaranja spahijskih dobara i seljačkih baština u privatne posede novih vlasnika, "angarija", odnosno kuluk, "iltizam", ili ubiranje

⁵³⁷ Ljubomir Stojanović, *Vukova prepiska*, knjiga 7 (Beograd: Državna štamparija Kraljevine Srbije, 1913), 642.

državnog poreza pod zakup⁵³⁸, kao i monopolsko diktiranje cena poljoprivrednih proizvoda, postupci su zbog kojih je većina seljaka pala ispod granice egzistencijalnog minimuma. Pored toga, uplitanje u društveni, običajni i porodični život seljaka, kao i policijski pritisak zbog sumnji na postojanje političkih zavera u korist Srbije, rušilo je i poslednja uverenja u ozbiljnost i pravičnost osmanske uprave i sudstva.⁵³⁹ Slobodna, odnosno rajetinska sela imala su tačno utvrđene poreske obaveze prema državi, a ona koja su postala privatni posedi tokom čitlučenja, sasvim drugačije ekonomske uslove, na osnovu kojih seljaci nisu mogli da utiču na vrstu proizvodnje, niti na visinu svog udela u dobiti. Jedino je život u varošima bio podnošljiviji zbog bolje sudske i policijske zaštite stanovništva, što je u određenoj meri koristilo i nemuslimanima.

Tokom ovog perioda, pojedinim učitlučenim selima ponuđeno je pravo otkupa od zavisnosti, odnosno mogućnost da otkupe ceo čifluk ili njegov deo. To su pojedina sela oko Niša i u dolini reke Vlasine iskoristila kolektivno, a bilo je i pojedinaca hrišćana koji su na taj način postali vlasnici jednog ili više čifluka, najviše u okolini Leskovca.⁵⁴⁰ Ovi "kršteni Turci", kako su ih nazivali sunarodnici, bili su prvi leskovački buržuj koji su se klasno konfrontirali sa gospodarskim slojem, koristeći izmenjene pravne i političke okolnosti u Osmanskom carstvu da dosledno akumuliraju kapital. Među njima je bilo onih koji su se isticali u nacionalnom radu, svesni da zbog svoga bogatstva, ugleda i pismenosti pripadaju prirodnoj eliti nemuslimanskog dela

⁵³⁸ Radi lakše realizacije svojih agrarnih prihoda, Porta je odlučila da prepusti ubiranje poreza pojedinim Turcima koji su mogli da plate zakup ovog prava, i tako se za kratko vreme obogatili na osnovu ostvarene razlike, tražeći u pojedinim slučajevima od seljaka i višestruko veće iznose. Među iltizamdzijama je bilo i hrišćana. Tako je u lokalnoj istoriografiji poznat slučaj Stojanče Deninog koji je imao ferman da naplaćuje porez u selima Razgojna i Brejanovce kod Leskovca.

"Od zarade koju je ostvarivao kao poreznik, kupio je od Turaka zemlju u ataru sela Brejanovce koju su za njegov račun obrađivali seljaci. Za sebe je uzimao desetak. (...) Već 1878. godine, po nestanku turske vlasti, Stojanča se kao kolaborant našao u neugodnom položaju. Naglo je osiromašio i do kraja života se izdržavao od prošnje." Jovan Jovanović, *Leskovačko polje i Babička gora* (Leskovac: Narodni muzej, 1978), 42.

⁵³⁹ *Iltizam* (arapski, turski) zakup, аренда <https://www.scribd.com/document/171472874/bosansko-turski-rijecnik>
Vladimir Stojančević, *Južnoslovenski narodi u Osmanskom carstvu od Jedrenskog mira 1829. do Pariskog kongresa 1856. godine* (Beograd: Izdavačko - štamparsko preduzeće PTT, 1971), 107-144.

⁵⁴⁰ Leskovački trgovac Neško Mitrović imao je 12 čifčija u selu Čukljenik, sa imanjima, kućama i okućnicama. Gliša Kostić je držao 11 domova u Nakrivnju a Kosta Ilić, kasniji industrijalac, čak 36 kuća u Gornjem Bunibrodu. Sotir Čohadžić iz Niša je imao čifluk sa šest kuća i čifčijama u selu Nomanica. Leskovačke čifluk sahibije su postali neki Grei (Panajotović iz Niša, u selu Dobrotin imao 14 domova čifčija sa kućama, okućnicama i imanjima) dvojica Jermena, kao i jedan Jevrejin nastanjen u Nišu (Kario Moreno, devet čifčijskih kuća u Zalužnju, sa okućnicama i imanjima).

Neki od Leskovčana su imali dobro uhodanu trgovinu koja je podrazumevala partnersko učešće Turaka uz korišćenje njihovog povlašćenog statusa. Mnogi su, zahvaljujući takvom poslovanju, naučili da iskorišćavaju Turke i njihovu sklonost da žive na veresiju. "Leskovački trgovac Vasiljko H. Milovanović je davao Turcima na poček robu iz svog dućana i pozajmljivao im novac. Od njih je uzimao nepopunjene priznanice i sam unosio proizvoljne sume, a posle rata odneo je sudu preko 500 takvih priznanica, pretvarajući ih u tapije na zaostala turska imanja. Među njegovim dužnicima bilo je Turaka i Arbanasa širom čitave nahije. Takvih primera je inače veliki broj". Radoš Trebješanin, "Leskovac posle oslobođenja 1877. godine", *Leskovački zbornik*, 18, 18 (1978): 282.

stanovništva. Mnogi su, međutim, bili posvećeni jedino sticanju bogatstva, bez empatije za sunarodnike koje su eksploatisali na čiflucima. O nacionalnom oslobođenju nisu razmišljali jer im nije bilo potrebno.

Istorijske okolnosti od uticaja na formiranje društvenog, ekonomskog i kulturnog profila zajednice, na osnovu kojeg se mogu apstrahovati njegove premodernizacijske karakteristike, završavaju se oslobođenjem Leskovca, 11. decembra 1877., odnosno aktiviranjem vojne uprave početkom januara sledeće godine. Upravljanje procesima od tada postaje suštinski različito. Osmanlijska uprava i povlašćeni etničko-konfesionalni elementi nestaju ili gube svaki uticaj. Domicilno stanovništvo prvi put dobija priliku da se opredeljuje i da učestvuje u zajedničkim poslovima.

6.2. Demografske karakteristike i kretanja

Period turske najezde u vreme uspona moći osmanske države, kao i period slabljenja i raspada osmanske vlasti do konačnog povlačenja iz srpskih zemalja, karakteristični su, pored ostalog, po masovnim pomeranjima stanovništva. Izazvane konkretnim istorijskim događajima, najčešće većim vojnim operacijama koje su uključivale surovo postupanje prema civilima, migracije su bile česte i na prostoru sliva Južne Morave. Dolina ove reke postala je u 18. i 19. veku etapno migraciono područje duž moravsko-varinarske komunikacije.

Paralelno sa povlačenjem srpske srednjovekovne države ka severu, do njenog konačnog sloma, trajalo je doseljavanje turskog stanovništva pravcem od juga ka severu. Tokom 19. veka i kasnije, njihove migracije dobijaju suprotan pravac, preobraćujući se u muhadžirske seobe⁵⁴¹, koje su na južnomoravskom etničkom području dostigle široke razmere tokom srpsko-turskog rata 1877/78. godine. Zajedno sa prestankom osmanske vlasti, nestalo je muslimanskog stanovništva iz Niša, Leskovca, Vranja, i ostalih manjih sredina na ovom području.⁵⁴²

⁵⁴¹ Iseljavanje seoskog muslimanskog stanovništva iz Srbije posle 1830. godine, a naročito posle priključenja šest nahija 1834. i predaje gradova 1867. godine, znatno su poremetili etničku i demografsku strukturu Leskovca i leskovačkog kraja, na štetu hrišćanskog elementa. Ovaj proces pojačavala je i politika Šašit paše, koji je tokom svoje vladavine od kraja 18. veka do 1830. godine sistematski naseljavao Arbanase u etnički čisto područje leskovačkog kraja, tako da je njihov broj pred oslobođenje dostizao 12% u naseljima na prostoru leskovačkog okruga. Milan Đ. Milićević, *Kraljevina Srbija* (Beograd: Kraljevska srpska državna štamparija, 1884), 52.

⁵⁴² "Čudan fatalan običaj imaju muslimani i oni koji u njihovu veru pristanu. Ne drže se pošto zemlju izgube. Iz Niša, Pirota, Prokuplja, Leskovca i Vranja, oni su se gotovo svi iselili, mada su im međunarodni ugovori i naši zakoni

Masovno pomeranje srpskog stanovništva ka severu, 1690. godine, posle neuspele austrijske vojne kampanje protiv Turaka, kao i 1740. godine, zbog posledica rusko-austro-turskog rata (1735-1739), izazvalo je doseljavanje Albanaca (Arbanasa) u napuštene krajeve. Dukađinska migraciona struja popunila je prostor Vranja i Masurice, spuštajući se u dolinu Morave i Poljanicu, koristeći uglavnom poprečne komunikacije.⁵⁴³

Migracije Srba hrišćana bile su daleko kompleksnije i češće, ne svodeći se samo na dve velike seobe. Jedan od uzroka iseljavanja iz vranjskog kraja ka severu, preko oblasti Poljanica koja obuhvata tok reke Veternice prema Leskovcu i Južnoj Moravi,⁵⁴⁴ bili su upadi krdžalija. Procesi čitlučenja u 19. veku, kao i kulučenje u rudnicima, takođe su terali narod na iseljavanje u Srbiju. Krupna pomeranja stanovništva dešavala su se tokom trajanja ratnih operacija u Prvom srpskom ustanku, kao i kasnijim neuspehim ustancima u južnom Pomoravlju. Oslobođenje južnih krajeva od Turaka, na kraju je izazvalo doseljavanja sa okolnih planinskih područja u dolinu Južne Morave, radi zauzimanja napuštenih tursko-arbanaških poseda.

Značajna kretanja nastupila su kasnije kao ekonomski motivisane privremene pečalbarske seobe sezonskih radnika, seoskih i gradskih zanatlija sa prostora od Vranja do Niša ka severnim delovima Srbije. Demografska pomeranja izazvalo je i postavljanje železničke komunikacije kroz dolinu Južne Morave, posle čega su naselja na ovom području bitno promenila strukturu svog stanovništva. Starinački element je postajao sve manje zastupljen, a doseljenici moravsko-varždarske struje, oni iz Stare Srbije i posebno torlačko-šopsko stanovništvo, bili su sve brojniji. Ovakve demografske izmene zahvatile su većinu varoških sredina u blizini železničke pruge i putnih pravaca, naročito Leskovac kao značajan trgovački i zanatski centar toga vremena. Prema Cvijićevim ispitivanjima, doseljenika iz ovih oblasti ima i dalje niz Moravu, sve do Lepenice i beogradskih torlačkih sela.⁵⁴⁵

sve garantovali. Od velikog negdašnjeg broja u Nišu, sad ih je mali i neznatni broj, u Prokuplju ih nema nikako, u Leskovcu vrlo malo, u Vranju ni jednoga". Stojan Novaković, *S Morave na Vardar* (Beograd: Kraljevska srpska državna štamparija, 1892), 11.

⁵⁴³ Rista Nikolić, *Širenje Arnauta u srpske zemlje* (Beograd: Mlada Srbija, 1938), 110-112, 125, 126.

Jovan-Hadži Vasiljević, *Južna Stara Srbija, II - Preševska oblast* (Vranje: Istorijski arhiv "31. januar", 2015), 118. (Reprint izdanje povodom stogodišnjice prvog izdanja knjige)

⁵⁴⁴ Do probijanja puta kroz Grdeličku klisuru, u vreme vlasti Mithat paše (1860-1864), komunikacije severa Balkanskog poluostrva sa Skopljem i Solunom išle su preko planine Kukavice dolinom reke Veternice od Vranja ka Leskovcu, ili preko oblasti Vlasine, ka Vlasotincu i Leskovcu.

⁵⁴⁵ "U severnoj Srbiji sam posmatrao dve veće šopske grupe, jednu u slivu Lepenice u blizini Kragujevca (Sipić, Crni Kao i dr.), drugu u okolini Beograda (Mokri Lug, Rakovica, Banjica, itd.). Oni su se ovde naselili u u XIX veka i najduže su očuvali svoj dijalekat. kao i žensku nošnju i neke običaje." Jovan Cvijić, *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje* (Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika Socijalističke republike Srbije, 1966), 169.

Hronološki posmatrano, na kasnije ljudske potencijale Leskovca i leskovačke oblasti, najviše je, u negativnom smislu, uticao period velikog pražnjenja, izazvan turskom odmazdom posle povlačenja Austrijanaca. Odmazda je trajala puna tri meseca, bez ikakve intervencije Porte. Tek krajem marta 1690. godine, napisan je ferman o zaustavljanju pokolja i robljenja.⁵⁴⁶ Narednih deset godina, u južnom Pomoravlju, gde su se ukrštale važne komunikacije, trajao je pravi hajdučki rat. Turski poraz kod Slankamena 1691. godine, pokrenuo je hajdučku akciju, pa su, radi efikasnijeg presretanja ordija u povratku sa ratišta, najpre napali Leskovac, Kruševac i Prokuplje. Leskovac su tokom te decenije napadali ukupno tri puta.⁵⁴⁷

Posledice razaranja i pustošenja u ovom periodu mogu se sagledati iz pojedinih zvaničnih izvora koje navodi istoričarka Radmila Tričković. "Kao i sva zemlja koja je bila poprište velikog rata, Leskovac je sa okolinom i susednim gradskim naseljima bio teško razoren i opustošen. Građevine koje su činile čuveni panađur, važan za regionalnu ekonomiju, fizički su uništene. Kada su 1703. godine istekli svi posleratni oproštaji od dažbina, Porta je prilikom sastavljanja haračkih spiskova priznala da je u Beogradskom pašaluku kao i južno od njega (...) ostao tek svaki osmi predratni obveznik osnovne hrišćanske podaničke dažbine.⁵⁴⁸ (...) U Leskovačkom kadiluku, računato je pre rata 3.400 haračkih kuća. U 1710. godini, Ibrahim aga, potpisnik deftera, našao je na tom prostoru ukupno 575 obveznika - 16 varošana u samom Leskovcu i 559 zemljoradnika u 99 sela. U 15 sela ovog kadiluka našao je 112 Arnauta, a u leskovačkoj kasabi 135 muslimana, od kojih su 17 bili Cigani. Pored toga, potpisnik je u ovom kadiluku našao 17 rupnika Srba i još 17 rupnika Arnauta. Imena poslednjih - Hasan sin Đure, Ali sin Marka, Mehmed, sin Abdulaha - svedoče o njihovoj skorašnjoj islamizaciji. Ne računajući predratne rudare, upoređivanje haračkih spiskova i popisa iz 1710. godine pokazuje da je u Leskovačkom kadiluku ostao tek svaki 23. predratni hrišćanski podanik.⁵⁴⁹

⁵⁴⁶ Rajko L. Veselinović, *Vojvodina, Srbija i Makedonija pod turskom vlašću u drugoj polovini XVII veka* (Novi Sad: Matica srpska, 1960), 126.

⁵⁴⁷ Radmila Tričković, "Leskovac u velikom ratu (1683-1699)", *Leskovački zbornik*, 18, 18 (1978): 15. Prema: *Mühimme Defteri* 110, str. 107, 321, 385.

⁵⁴⁸ "Popis triju nahija iz 1710. godine svedoči da je gubitak stanovništva progresivno rastao idući prema jugu. Na prostoru niškog, Prokupačkog i Leskovačkog kadiluka, računato je dorata ukupno 6.530 haračkih kuća: 2.300 u Niškom, 830 u Prokupačkom i 3.400 u Leskovačkom. Tih 6.530 kuća moglo je dati 26.120 posleratnih haračkih obveznika. Potpisnik iz 1710. godine našao je vega 1.330 podanika - raje, udovica, osakaćenih i za rad nesposobnih ljudi. To je tek dvadeseti deo predratnog hrišćanskog stanovništva na tom prostoru, a ukupni gubitak dvostruko veći u odnosu na čitav Beogradski pašaluk". Isto, 20.

⁵⁴⁹ Isto, 20. *Maliye Defteri* 4276, 1-4.

Da bi zaustavio masovno bežanje naroda, veliki vezir je u drugoj polovini septembra 1690. godine, na putu od Niša prema Smederevu, objavio ferman kojim je pozivao na povratak prebegli narod iz zemalja preko Save i Dunava. Svim povratnicima jamčio je punu zaštitu i pomilovanje. (...) Prvi plodovi ovog fermana bili su sasvim žalosni. U danima osvajanja Beograda vratile su se u svoja mesta jedino one izbeglice koje je vojska uhvatila u bekstvu ili isterala iz pećina i zbegova duž puta. Među njima nije bilo nijednog povratnika iz leskovačkog kraja.⁵⁵⁰

Iako su Srbi učestvovali i u sledećem ratu Austrije i Turske 1737. godine, nema dokaza da se u njemu borilo i leskovačko stanovništvo, niti da su posle austrijskog povlačenja za njima pošle izbeglice iz leskovačke oblasti, Jablanice ili Puste Reke.

Kraj 18. veka bio je za Leskovačko Pomoravlje, u demografskom smislu, opet u znaku odliva stanovništva, i to u pravcu Vranjske Pčinje koja je sa Vranjem kao glavnim mestom imala u tom periodu snošljiv agrarni poredak. Među doseljenicima iz raznih krajeva, bilo je stanovnika leskovačke oblasti, najviše iz Jablanice i Puste Reke kojima su Arnauti otimali zemlju. Iz neposredne okoline Leskovca ljudi su se iseljavali da bi izbegli arnautske zulume, osvetu zbog ubistava ili kazne zbog drugih krivičnih dela. Bilo je i onih koji su kao čifčije odvedeni iz Leskovca u Vranjsku Pčinju.⁵⁵¹

U vreme Prvog srpskog ustanka, središte leskovačke emigracije bio je Kruševac, odakle su vojno delovali vojvoda Ilija Strelja i Momir Stojanović, knez Leskovačke nahije. Sa većim brojem bećara, knez Momir je i ranije pod oružjem prelazio u Beogradski pašaluk posle prvih sukoba sa dahijama, kao deo ispomoći koju je leskovački Šašit paša odvojio za borbu protiv odmetnutih janjičara. Kasnije, krajem 1805. ili početkom 1806. godine, priključivši se ustanicima, postao je posvećen vojnim ciljevima dok nije predao vojne nadležnosti Iliji Strelji, postavljenom vojvodi poreklom iz vlasotinačkog sela Gradište. Zbog rastućeg broja izbeglica iz leskovačkog kraja, tokom trajanja ustanka, knez Momir je nad njima obavljao civilnu upravu i kasnije ostao da živi u Jagodini, ne prekidajući veze sa zavičajem.

Izbeglo stanovništvo iz Leskovca i okoline, naselilo se u nekoliko oblasti Srbije, najviše u okolini Beograda.⁵⁵² U jednom broju *Politike*, neposredno pred Drugi svetski rat, u reportaži o

⁵⁵⁰ Isto, *Mühimme Defteri* 100, str. 99, 100, 102, 103.

⁵⁵¹ Dragoljub Trajković, "Stanovništvo leskovačkog kraja...", *Leskovački zbornik*, 2, 2 (1962): 26.

⁵⁵² Porodica Nikole Spasića, beogradskog trgovca i zadužbinara, je doseljena u Beograd iz leskovačkog kraja, u vreme Prvog srpskog ustanka. Takođe, predak srpskog vojvode Stepe Stepanovića, doselio se u Kumodraž iz okoline Leskovca između 1807. i 1809. godine. Sveštenik Stojan - Ceka Stanković iz sela Mrštane kod Leskovca poneo je sa

Paliluli kao delu Beograda koji su nastanili doseljenici, nabrajaju se, na osnovu autentičnih izjava, porekla pojedinih porodica. Tako je za Stefanoviće, čiji je rodonačelnik bio Ljuba Stefanović, rentijer, ranije zemljodjelac i rabadžija, rečeno da su "došli u Beograd iz Leskovca, posle pobune koja se desila 1835. godine". Za Čupiće (Mladenoviće) se navodi da su rodom iz Vlasotinca, i da su otišli posle pobune u Nišu protiv Salih paše "koji je zbog ugnjetavanja Srba poslat na zatočenje u Elbasan". Najpre su se naselili u Savamali a potom, 1840. godine prešli na Palilulu.⁵⁵³

U jednom delu o ekonomskoj istoriji Beograda, opisuju se nastojanja da najveći srpski grad razvije povrtarstvo, stočarstvo i vinogradarstvo za svoje potrebe. Autor Vladislav Milenković navodi da je "baštovanluk bio razvijen i u današnjoj Paliluli koju su naselili Nišlije i Leskovčani. Došavši u Beograd oni su sa sobom doveli i bivole koje su, kao izdržljive, upotrebljavali za rabadžiluk, njihovo glavno zanimanje u to doba, a od bivolica su prodavali mleko".⁵⁵⁴

Još u vreme prve vlade kneza Miloša, kako navodi Tihomir Đorđević, Iz Leskovca i okoline su dolazile u Srbiju dunđeri, užari, mutavdžije, bojadžije, kovači i druge zanatlije, a "na glavnom drumu su se mogla videti samo njihova tovarna kola koja su polako vukli bivoli".⁵⁵⁵

U Temniću, Levču i Belici kod Jagodine, najviše je doseljenika iz Leskovca, Vlasotinca, i uopšte, iz južnog Pomoravlja. Veće grupe izbeglica, u vreme Prvog Srpskog ustanka naseljavale su se pored Lepenice, Mlave i u okolini Smedereva.

Doseljenika iz Leskovca i okoline ima i u okolini Beograda, u Resniku, Ritopeku, Ripnju i Barajevu. Posle 1860. godine, u Beograd je prešlo nekoliko trgovačkih porodica iz Leskovca. Broj trgovaca i preduzetnika iz Leskovca, koji su se doselili u Beograd, naročito je porastao u godinama neposredno posle oslobođenja od Turaka, kao i fabričkih radnika posle Prvog svetskog rata, paralelno sa širenjem poslova koncerna braće Ilić. Ova vrsta ekonomskih migranata brojala je pred

sobom srebrom okovano jevanđelje, koje je potom, kao porodična dragocenost, čuvano kod njegove ćerke Petrije za koju se zna da se oko 1812. godine udala za Đorđa Ljotića iz poznate smederevske trgovačke porodice.

Spomenica Nikole Spasića (Beograd: Zadužbina Nikole Spasića, 1931), 7.

Emilo Belić, *Stepa Stepanović*, Edicija: Biografije znamenitih ljudi (Beograd: Jugo-istok, 1938), 7.

Ljubica Vl. Ljotić, *Memoari* (Minhen: Vladimir Ljotić, 1973), 16.

⁵⁵³ "Sve do 1835. Palilula je bila slabo naseljena i u njoj su bile njive i livade imućnijih Beograđana. Krajem 1834. i tokom 1835. Palilula se počela naseljavati. Doseljenici su bili najviše iz Savamale i okoline Leskovca. Iz drugih krajeva bilo ih je znatno manje. (...) Doseljenici su se najviše doselili u današnjim ulicama: Takovskoj, Kraljice Marije, Bitoljskoj, Knez Danilovoj i Dalmatinskoj. Svim naseljenicima dato je zemljište besplatno i koliko je koji hteo. (...) Na kraju Palilule, između Aleksandrove, Bitoljske i Grobljanske ulice bili su obori." Dragutin J. Ranković, "Palilula i Palilulci (Iz starog Beograda)", *Politika*, 30.03.1941. str. 24.

⁵⁵⁴ Vladislav Milenković, *Ekonomska istorija Beograda do svetskoga rata* (Beograd: Piščevo izdanje, 1932), 126.

⁵⁵⁵ "Skoro kod svake drumske mehane, bila je poneka nastrešnica u kojoj su kolari radili svoj zanat, poglavito radi rabadžija, kad im se što slomi pa ne mogu sami da poprave. Ovi su kolari su većinom doseljeni iz okoline Niša ili Leskovca." Tihomir Đorđević, *Iz Srbije kneza Miloša* (Beograd: Izdavačka knjižarnica Gece Kona, 1922), 40.

Drugi svetski rat oko hiljadu ljudi, u svim profesijama.

Fenomen ekonomske migracije iz leskovačkog, vranjskog i pirotskog kraja, kao i "celog vardarskog sliva", ka Srbiji, Bugarskoj i Rumuniji, još od početka 19. veka, proučavao je i Jovan Cvijić. On navodi da je "poznato pečalbarstvo čifčija koji su išli u Srbiju i Bugarsku", kao i da "idu seljaci za Rumuniju osobito za vreme žetve, pa se opet vraćaju; usled toga gotovo po svim varošima Rumunije ima doseljenika iz istočne i južne Srbije, dosta iz Leskovca".⁵⁵⁶

Još jedna vrsta ekonomske emigracije, koja je počela posle oslobođenja i trajala do kraja 19. veka, bilo je naseljavanje topličkog kraja. Ovi pokreti stanovništva iz leskovačkog, vranjskog i vlasinskog područja, za razliku od dolazaka udaljenijih kolonista, nisu imali izraziti istorijsko-politički, već socijalno-ekonomski karakter. Pokretanjem takvih migracija želelo se, pre svega, rešavanje deficita agrarnih površina, naročito u planinskom delu ovih oblasti. Stanovnici nekih naselja, u okolnostima visokog prirodnog priraštaja, nisu mogli da zadovolje potrebu za obradivom zemljom u Leskovcu, Vranju i okolini, jer su ih već otkupili lokalni trgovci i zanatlije, a delom imućniji seljaci. U Topličkom okrugu je posle 1878. godine bilo dosta nezauzetih gospodarskih imanja odseljenih Arbanasa, koja su postala državna dobra ili su izdavana kolonistima u zakup. Naseljenicima koji su poznavali neki od zanata, država je po Zakonu o kolonizaciji od 3. januara 1880. godine davala posebne pogodnosti.⁵⁵⁷

Sličan državni program usmerio je, u manjem broju, između dva svetska rata stanovništvo leskovačkih sela prema naseljima Skopske kotline. Zajedno sa doseljenicima iz Gornje Pčinje i Bosilegradskog krajišta, oni su u ovim naseljima činili oko 75% stanovništva, dok ih bugarske okupacione vlasti delom nisu iselile 1941. godine.⁵⁵⁸

Iz ovog pregleda se vidi da su migracije iz oblasti Južne Morave i Leskovačkog polja bile uzrokovane istorijskim i psihološkim činiocima, kao i ekonomskim faktorom, upravo kako je

⁵⁵⁶ Jovan Cvijić, *Balkansko poluostrvo* i južnoslovenske zemlje (Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika Socijalističke republike Srbije, 1966), 157.

⁵⁵⁷ Zakon o kolonizaciji (član 1.) obezbeđivao je posebne uslove "za naseljavanje ljudi koji se zanimaju zemljoradnjom ili kakvim zanatima, neophodnim potrebama seoskog stanovništva, (...) imajući pri tome u vidu prvenstveno ekonomsko uzdizanje zapustelih sela i predela u Srbiji". Kako je stanovništvo Leskovca i ostalih mesta uz Južnu Moravu dobrim delom bilo zanatsko, uslovi za njihovo orijentisanje ka Topličkom okrugu bili su izrazito povoljni. Dodeljena zemlja prelazila je u vlasništvo posle 15 godina obrađivanja. Prve tri godine su bili oslobođeni državnog poreza, ali su plaćali opštinski. Nisu morali da služe narodnu vojsku tri godine, a stajaću pet godina. Zanatlijama je davana besplatna građa iz opštinske i državne šume. Milenko Marković, *Toplica u prošlosti* (Niš: Štamparija "Sveti car Konstantin" 1932), 250.

⁵⁵⁸ Skopska sela Brzak, Bujkovac, Mrševac i Trubarevo su tipični primeri naselja u kojima brojčano dominiraju rodovi poreklom iz Leskovačkog Pomoravlja. Jovan Trifunski, "Stanovnici Južnog Pomoravlja, Gornje Pčinje i Krajišta naseljeni u selima Skopske kotline", *Leskovački zbornik*, 4, 4 (1964): 85.

fenomen metanastazičkih kretanja objasnio Jovan Cvijić u delu *Balkansko poluostrvo*. Svi faktori koje on navodi, uticali su u znatnoj meri i na leskovački kraj - od seoba uzrokovanih turskom najezdom, preko onih koje su posledica austro-turskih ratova, srpskih ratova za nezavisnost, ili neuspešnih narodnih buna, do janjičarskih ili krdžalijskih aktivnosti.⁵⁵⁹ Ekonomske seobe leskovačkog stanovništva dešavale su se pod uticajem povoljnijih agrarnih uslova u Srbiji, kao i državnog programa naseljavanja graničnog pojasa posle oslobođenja. U tom periodu, paralelno sa jačanjem političkog, kulturnog i ekonomskog potencijala Leskovca u srpskoj državi, raste i njegova privlačnost za potencijalne doseljenike.

Kao aktivno metanastazičko područje, južnomoravska oblast sa Leskovcem, davala je severnom delu Srbije znatan deo stanovništva i služila kao etapna migraciona zona u demografskim kretanjima sa juga na sever i obratno. Posle oslobođenja od Turaka, Leskovac počinje da se formira kao područje dinamičnih lokalnih migracija, odnosno kao imigraciona zona u periodu snažnog širenja industrije.⁵⁶⁰ Sve to je na ovom području pokrenulo značajne procese asimilacije i simbioze starijeg etničkog sloja sa novopridošlim doseljeničkim elementima.⁵⁶¹ U takvim procesima, leskovački kraj se formirao kao specifično područje materijalne i duhovne narodne kulture.⁵⁶²

⁵⁵⁹ Jovan Cvijić, *Balkansko poluostrvo ...*, 144-158.

⁵⁶⁰ Priliv doseljenika u novonastalim ekonomskim i političkim okolnostima posle oslobođenja od Turaka, pogodovao je procesima modernizacije u Leskovcu. Napuštena sela i imanja su veoma brzo kolonizovana, a sam grad je brzo povratio broj stanovnika koji se smanjio odlaskom muslimana. Prema popisu iz 1890. godine od 13. 641 stanovnika u Leskovcu, 625 je bilo iz drugih mesta u Srbiji, a 332 iz drugih država. Žitelja druge narodnosti bilo je 629, a pripadnika drugih religija 552. Sergije Dimitrijević, *Istorija Leskovca i okoline*, (Leskovac: Narodni muzej, 1983),

⁵⁶¹ Demografski priliv nastavio se i kasnije a činili su ga, osim stanovništva iz zaleđa, i stranci, kao faktori koji se mogu smatrati nosiocima modernizacionih elemenata. Osim državnih službenika i nameštenika, oni su radnici u lokalnoj ekonomiji, belogardejska emigracija, zanatlije u novim zanatima, preduzetnici u savremenim profesijama i svi drugi akteri koji se, kao nosioci novih praksi, mogu smatrati delom tog polideterminizma. Ovde, se ustvari formira trougao, tipičan za sva naselja koja su bila privlačna zbog snažnije industrijalizacije. S jedne strane je varoško stanovništvo, s druge bivši seljaci koji donose mentalitet svog ruralnog zaleđa. S treće strane su došljaci i tuđini.

⁵⁶² "Po nizu kulturnih karakteristika, autohtono stanovništvo Leskovca ima dosta sličnosti sa stanovništvom južnih srpskih krajeva koje je živelo u istim istorijsko-političkim i socijalno-ekonomskim uslovima u prošlosti. Međutim, sve te zajedničke crte dobile su na tlu leskovačkog kraja lokalnu boju po kojoj su se Leskovčani uvek razlikovali od susednih krajeva. Tako se u načinu zanimanja i privređivanja, u nošnji, običajima, govoru, folkloru, 'leskovačko' razlikovalo od 'vranjskog' i 'niškog'.

Ratovi za oslobođenje južnih srpskih krajeva 1876. i 1877. godine predstavljaju presudnu prekretnicu za razvoj ovih srpskih oblasti. Svojim istorijsko-političkim posledicama, oni su pokrenuli niz značajnih demografskih procesa koji su formirali osnove za savremenu ekonomsku strukturu leskovačkog kraja i njegov kulturni razvoj" Vidosava Nikolić - Stojančević, "Etničke karakteristike ...", 36, 37.

6.3. Uticaji na formiranje lokalnih specifičnosti

Kao deo centralne oblasti Balkanskog poluostrva, Južno Pomoravlje je prošlo kroz mnogobrojne i krupne kulturne procese. Ukrštanje poprečnih puteva sa glavnom, uzdužnom, moravsko-vardarskom komunikacijom, učinilo je da oblast Južne Morave, osim komunikacionog, postane i važno kulturno raskršće u unutrašnjosti Balkanskog poluostrva. Istorijske i geografske okolnosti, demografska prožimanja, kao i performanse lokalnih ekonomija, uticale su na formiranje kulturnih zona o čijim je karakteristikama Jovan Cvijić izveo značajne zaključke, korisne i za savremena istraživanja lokalnih kulturnih profila.⁵⁶³

Elementi stare balkanske civilizacije čiji su nosioci bili Grci i Cincari, u Leskovcu se pojavljuju izmešani sa elementima tursko-istočnjačke kulture. Ovo je karakteristično za sva gradska naselja u dolini Južne Morave, posebno ona koja su se, kao što je slučaj sa Leskovcem, najvećim delom formirala u dugotrajnom periodu osmanske vladavine, sa svim uticajima koje je ona sa sobom nosila. Celokupno područje Južne Morave, odnosno Leskovačkog polja, prema Cvijićevoj podeli, pripada zoni patrijarhalne kulture, čiji je nosilac srpsko stanovništvo, i koja je duboko prožeta elementima uticaja tursko-istočnjačke civilizacije.

Osnova tih uticaja je osmansko zakonodavstvo a njihovi nosioci islamizirano stanovništvo. Posledice ustrojstva u kojem vladajući element vrši uticaj na pravno-politički potčinjenu grupu, vidljiv je u načinu oblačenja, organizaciji javnog i privatnog prostora, folkloru, govoru, običajima i socijalnoj polarizaciji koja se među hrišćanima ogledala u postojanju "čaršijlija" i "čorbadžija" u odnosu na običan narod.

Običajno pravo, koje vuče korene iz srpskog srednjevekovnog života, takođe je bilo regulativni faktor unutar srpske hrišćanske zajednice na širem prostoru Leskovca. Ono je istovremeno bilo i ključni korektiv u nekim arhaičnim privrednim aktivnostima specifičnim za ovo područje, kao što je praksa nomadskog stočarenja, kiridžijski transport, zanimanja koja su direktno u funkciji karavanskog saobraćaja (kovači, potkivači, samardžije, kolari, džambasi). U sistemu postojanja čaršije, gde su svi privredni akteri poznati jedni drugima, među zanatlijama i trgovcima, kao i onima koji su se bavili uslužnim delatnostima, oštra konkurencija je odstranjivala one koji su bili skloni podvalama. Od nesolidne prakse nije moglo da se živi.

⁵⁶³ Jovan Cvijić, *Balkansko poluostrvo ...*, 113-127.

Nepisanim pravilima regulisani su i odnosi u porodičnoj zadruzi kao specifičnoj patrijarhalnoj formi porodičnog i društvenog života. Snaga običajnog prava počela je da slabi pojavom protoindustrijskih oblika privređivanja, da bi uplivom vlasnika kapitala u zakonodavnu i izvršnu vlast, posle oslobođenja, socijalno-ekonomski odnosi dobili modernu formu i određeni stepen instrumentalizacije.

Cvijićeva tipologija etnopsiholoških odlika balkanskog stanovništva, priključila je južnomoravski tip, dominantan u etničkoj strukturi Leskovca, "južnomoravsko-vargarskom varijetetu centralnog balkanskog tipa" čija se osnovna crta ispoljava u predanosti radu, štedljivosti, uzdržanosti, prisebnosti i preduzimljivosti. Ove se osobine posmatraju kao recidiv rajinskog mentaliteta⁵⁶⁴, ali i sklop karakteristika koje su došle do punog izražaja "u uslovima slobodnog života". Cvijić kod autohtonog stanovništva u slivu Južne Morave ističe izraženi poriv za sticanjem i bogaćenjem a, s druge strane, prigušenu osećajnost, krotkost i smirenost, osećanje patrijarhalnog stida i plašljivosti, što u izvesnim okolnostima potpuno nestaje da bi se u životnoj praksi pretvorilo u "odlučnost do zanosa, bilo u osećanjima, bilo u materijalnim aktivnostima".⁵⁶⁵

Analizom osobina starinačkog stanovništva Leskovca, o čemu postoje relevantni izvori, čak i svedočenja na osnovu usmenih izjava savremenika,⁵⁶⁶ može se doći do zaključka da se one u velikoj meri poklapaju sa osobinama etničke grupacije Šopova. Ovaj autohtoni starobalkanski profil nastanjen je u Šopluku, prostranoj teritoriji koja većim delom obuhvata zapad Bugarske a manjim Istočnu Srbiju.⁵⁶⁷ Vladimir Dvorniković je u *Karakterologiji Jugoslovena* uvrstio Šopove

⁵⁶⁴ "Rajinske osobine" su najviše izražene u centralnom i istočnom tipu, mada postoje u dinarskom pa čak i panonskom tipu. (...) Od mnogobrojnih rajinskih osobina centralnog tipa, najviše padaju u oči one osobine koje potiču od moralne mimikrije. (...) Ugledanje na gospodare bilo je poglavito u varošima, ređe u selima. Sastojalo se u usvajanju turskog načina života, naravno, samo unekoliko (...) pošto se raja ne može ponašati kao gospodari. (...) Neposredni uticaj stega i nasilja pokazuje se u tome što su skoro kod svih hrišćana razvijeni strah i plašljivost.

Uz arhaičnost, starobalkanske i rajinske osobine, javljaju se i nekolike naročite osobine koje su vrlo rasprostranjene kod ovoga stanovništva. Na prvom mestu je posedovanje realističkih crta, *rabota* kao glavni životni motiv. (...) Zavezanost, takt, vladanje sobom (...) Duhovna darovitost (...) Prilagodljivost i usavršivost." Isto, 441-447.

⁵⁶⁵ Isto, 454, 455.

⁵⁶⁶ "Pravoslavno srpsko stanovništvo starog Leskovca bilo je seljačkog porekla, sastavljeno većinom od doseljenika iz bliže okoline a samo delom iz udaljenijih krajeva sa jugoistoka i jugozapada. Doseljenici su pored najnužnije imovine donosili u grad na Veternici i mnoge svoje običaje i navike, svoj govor i mnoge osobine drugačijeg mentaliteta i, uopšte, drukčijih psihičkih odlika nego li što su bile kod stanovnika koje su u tom mestu zaticali". Dragoljub Trajković, "Prilozi proučavanju starog Leskovca (osobina starih Leskovčana)", *Leskovački zbornik*, 18, 18 (1978): 253.

⁵⁶⁷ Kolevka srpskog Šopluka su Vlasinske planine i planine Krajišta sa vrhovima koji se penju iznad 2.000 metara nadmorske visine, kao što su Midžor, Besna Kobila, Bele Vode i Osogovske planine. Rista Nikolić, *Krajište i Vlasina* (Beograd: Srpska kraljevska akademija, 19??), 5, 6.

u jedinstvene psihičke i etničke grupe i otvorio pitanje dinarsko-šopskog antagonizma.⁵⁶⁸ Glavne osobine Šopova: pitomost, trpeljivost, istrajnost, radinost i štedljivost, a sa druge strane manjak imaginacije i nizak nivo pobožnosti⁵⁶⁹, skoro u potpunosti se poklapaju sa osobinama Leskovčana, a razlikuju od dinarskih, pre svega crnogorskih osobina, koje su definisali Cvijić i drugi autoriteti. Stari Šopovi su poznavali i priznavali samo realan svet iz kojeg su skupljali saznanja isključivo na osnovu životnih iskustava.

Baveći se ratarstvom i povrtarstvom, starinačko stanovništvo leskovačkog kraja je, živeći u ravnici, moglo da opstane zahvaljujući velikim radnim naporima, razvijajući tako staloznost i radinost. Stalno na udaru oružanih formacija, živeći vekovima pod okupacijom, morali su da steknu trpeljivost i uzdržanost⁵⁷⁰, ali i osobinu stalnosti, odnosno postojanosti. Jovan Jovanović, jedan od najplodnijih istraživača demografskih i geografskih odlika leskovačkog kraja, zaključio je u radu koji se odnosi na neke odlike Šopova, da su Leskovčanima "glavni saučesnici u industrijskom stvaralaštvu bili ljudi sa istoka, iz Bugarske, dakle preko Šopluka". Pre toga, "Makedonci su ih obogatili zanatima, dok su trgovinu učili od Grka i Cincara".⁵⁷¹

⁵⁶⁸ "Pretežno nedinarski Šop smatra dinarskog čoveka zapadnih krajeva Jugoslavije površnim, hvališom i brbljivcem koji nije sposoban za pravi rad i život". Vladimir Dvorniković, *Karaterologija Jugoslovena* (Beograd: Prosveta, 2000), 192, 236.

⁵⁶⁹ Ovo je osobina koja se ne sreće kod starinačkog stanovništva u Leskovcu i okolini. Pobožnost kao identitetska komponenta prenosila se uspešno na doseljenike.

"Leskovčani su i pobožni ljudi. Oni se još uvek krste prolazeći pored crkve i celivaju ikone za vreme službe" Sreten Dinić, ured., *Spomenica na proslavu pedesetogodišnjice oslobođenja Leskovca: 1877/1927* (Leskovac: Soko, 1928), 130.

"Narod je inače u određene dane odlazio u Kumarevsku crkvu za koju se govorilo da radi i donosi popovima prihod kao da je vodenica sa 24 vitla". Dragoljub Trajković, "Prilozi proučavanju ...", 256.

"Ta sredina ima jednu isključivu odliku: Ona je strogo pravoslavna. U Leskovcu niko izjutra neće da otvori dućan i čekmedže dok se prethodno ne prekrsti". S. M. "Srpski Mančester bez srpskih predrasuda", *Vreme*, 26. avgust 1930. <http://digitalna.nb.rs/wb/NBS/novine/vreme/1930/08/26#page/5/mode/1up>, pristupljeno 15.04.2017.

⁵⁷⁰ "Uzdržanost ljudi južnomoravskih predela vuče svoje korene iz njihove vekovne potčinjenosti, najpre domaćim a docnije i muslimanskim gospodarima. Taj vekovni položaj uticao je nesumnjivo i na njihovu duhovnu skučenost, na njihovu povučenost u sebe, uzdržanost koja je bila znatno manja kod bogatijeg varošskog elementa, nego li kod seljaka, ali je i kod jednog i kod drugog arhaičnost njihovog govora, koja je takođe bila posledica ropstva, predstavljala još jednu smetnju za naglo otvaranje pred onima koji su se od meštana razlikovali ne samo položajem nego i drukčijim govorom." Dragoljub Trajković, "Prilozi proučavanju ...", 258.

⁵⁷¹ "Šopovi su ojačali ove karakterne crte Leskovčana i dali im veću snagu i vrednost. Stari Leskovčani su malo marili za birokratske položaje. Oni nisu dali ni jednog vojskovođu. Nema ju ni jednog naučnika, umetnika ili književnika. U privredi su pokazali veliki smisao za stvaralaštvo. Tu, sa tim osobinama, imaju mnogo sličnosti sa Šopovima, koje su, možda, i od njih primili, u svakom slučaju preko njih." (...) "Kada se budu proučavale sve komponente psihologije Leskovčana, veoma značajna poenta pašće na onu sa istoka, to će reći na oticaj koji su ostavili ljudi Šopluka". Jovan Jovanović, "Šopovi, neke njihove odlike i kretanja", *Leskovački zbornik*, 5, 5 (1965): 55.

Kod Šopova nije bilo epske poezije, bilo kakvog pesničkog zanosa ili idealizma. Kod Leskovčana je praktikovano pevanje uz gusle, što je, međutim, bila izuzetno retka praksa.⁵⁷² Dokazano je, međutim, kao što pesme na srpskom jeziku iz turskog perioda sadrže elemente orijentalnog folklora, i kao što u nekim pesmama postoji dvojezičnost,⁵⁷³ da su pojedini Srbi na prostoru cele nahije imali gusle, a da su i Turci voleli epske pesme ukoliko ne pevaju o Kosovu, hajducima i ustancima. Tako je zabeležen običaj niškog komandanta poljske policije Mehmeda zvanog Beli da peva uz gusle što je činio i prilikom čestih dolazaka u Leskovac.⁵⁷⁴

U nekoliko polemičkih tekstova od kraja šezdesetih do početka osamdesetih 20.veka, razmatrano je pitanje postojanja ili nepostojanja epskog narodnog stvaralaštva u Leskovcu i okolini, pri čemu se ostalo na stavu Dragoljuba Đorđevića koji smatra da sporadični slučajevi pevanja uz gusle nisu dokaz postojanja epskog narodnog stvaralaštva, jer ne postoji ni jedna zabeležena i sačuvana epska narodna pesma sa ovog područja.⁵⁷⁵ Ovaj mentalitetski element pojavio se tek posle oslobođenja i delimične promene kulturnog ambijenta, čemu su u izvesnoj meri doprineli doseljenici sa prostora Crne Gore, nastanivši se kao graničari na obodnom, planinskom delu leskovačke kotline. Trajković takođe tvrdi da se u Leskovcu "nikada nije mnogo srbovalo"⁵⁷⁶, i da je "za jedan pun nacionalizam, za jedno nacionalno revolucionarstvo (...) nedostajalo razvijene narodne tradicije kakvu su imali Dinarci". Leskovački nacionalizam je, pre svega, bio ekonomski a njihovo široko učešće u narodnim ustancima i predanost zavereničkom radu, bila je motivisana egzistencijalnom ugroženošću.⁵⁷⁷

Kod Leskovčana, kao i kod Šopova, kult rada, posebno u periodima kad su postojali uslovi agrarnog privređivanja, svakako nije ostavljao vremena za epiku i promovisanje junaštva. Kao

⁵⁷² Lokalna folklorna književnost se razvila u obe književne forme, u stihu kao i u prozi, s tim što je leskovački folklor u stihu negovao pretežno liriku. Epika je u njemu u tako minimalnoj meri da se može reći kako je i nema. Iako je bilo pokušaja da se ta pojava ispita, oni su ostali do sada nedovoljni i bezuspešni. Nasuprot toj oskudici leskovačkoga pesničkoga folklora u epici, za njegovu liriku se s pouzdanošću može tvrditi kako je brojna, raznovrsna i sadržajna." Brana Mitrović, "Leskovački književni folklor", *Leskovački zbornik*, 22, 22 (1982): 427.

⁵⁷³ Pesma *Aman vodeničar, bre*, pevana je i na turskom jeziku.

⁵⁷⁴ Radoš Trebješanin, "Tragom srpske knjige na teritoriji jugoistočne Srbije do 1878. godine, *Leskovački zbornik*, 22, 22 (1982): 297.

⁵⁷⁵ "Ja odavno pozivam istraživače na ovoj teritoriji, etnologue, etnografe i etnogeografe da pokažu našoj javnosti junačke epske pesme koje su bilo od njih ili drugih nađene na području Južnog Pomoravlja, kao originalne tvorevine njegovog stanovništva iz vremena pre njegovog oslobođenja od Turaka, dakle bez ponavljanja onih iz Vukovih ili iz drugih zbirki. Dragoljub Trajković, "Građa za istoriju ...", 26.

⁵⁷⁶ Dragoljub Trajković, *Iz našeg Menčestra* (Beograd: b.i. 1953), 21

⁵⁷⁷ "Slično predanosti veri, koja je ustvari služila kao opravdanje crkvene organizacije, nacionalizam Leskovčana (ovde prvenstveno mislimo na najjači red narodne mase, na trgovački red i red bogatijih zanatlija s kojima počinje formiranje našeg građanstva), izrastao je iz njihove ekonomike. On je bio potreba njihove trgovine. (---) O kakvoj razvijenoj nacionalnoj svesti nije moglo biti govora. Šta više, među samim leskovačkim čorbadžijama bilo je nekoliko egzarhista." (Dragoljub Trajković, *Silute iz Fanara: prilozi za studiju Mančesterstva* (Leskovac: b.i. 1932), 19, 21.

narod sa sličnim govorom i pogledima na život, bez obzira na svoja preovlađujuće stočarska iskustva, Šopovi su se veoma lako uklapali u ratarskim seljačkim sredinama Leskovačkog Pomoravlja, pa i samom Leskovcu. Suočeni sa padom konjunktura stočarske proizvodnje, oni su na vreme savladali zidarski zanat, preuzevši ga od došljaka iz Makedonije, a zatim i tesarski, pinterski, grnčarski, ciglarski i ćerimidžijski. Pre i posle oslobođenja 1877/78. godine, kao narod bez oduševljenja za birokratske, ali i za trgovačke poslove, Šopovi su gradovima jugoistočne Srbije dali jak privredni impuls, naročito u građevinskoj industriji.

Pre masovnog silaska u leskovačku ravnicu, oni su decenijama bili prisutni u ekonomiji Leskovca i okoline. Uz doseljenike iz oblasti Pčinje, kao i one iz gornjeg toka Vardara, Šopovi su u najvećoj meri doprinosili formiranju etno-psihičkih osobina mikrosredine koja obuhvata Leskovac i njegovo zaleđe.

Jedna od onih specifičnosti leskovačke mikrosredine koja je najpoznatija u laičkoj javnosti, svakako je lokalni govor, jedan iz grupe prizrensko-timočkih govora, autentičan u odnosu na susedne i slične varijetete kakvi su niški ili vranjanski. Jovan Jovanović, u opsežnoj raspravi povodom pojavljivanja *Rečnika leskovačkog govora*⁵⁷⁸, navodi relevantne sličnosti u zvaničnom jeziku Despotovine za vreme Stefana Lazarevića, na kojem su pisani zakoni. Propast srpske despotovine 1459. godine "doveo je do razučivanja srpskog naroda, pa i raslojavanja u njegovom govornom jeziku (...) Leskovac i njegova okolina su ostali oaza srpskog autohtonog društva sa mnogim arhaičnim odlikama, počev od odevanja do govornog jezika koji se suštinski nije menjao tokom vekova. (...) Ni turskom feudalnom društvu nije bilo u interesu da raseljava ovaj agrarno bogati kraj, nastanjen iskusnim zemljoradnicima. Arhaični srpski govor razvijao se tokom okupacije najviše trpeći turske kulturne uticaje, a u daleko manjoj meri uticaje pridošlica koji su, sve dok su dolazili pojedinačno, bili asimilovani u monolitnu masu autohtonog stanovništva."⁵⁷⁹

I Brana Mitrović, autor ovog rečnika, navodeći lingvističku argumentaciju, objašnjava da se pomeranjem težišta srpske države na sever, aktuelni govor toga vremena zadržao i ograničio geografski u okviru kotline koja ga i dalje prostorno definiše. On takođe tvrdi da nije teško ustanoviti osnovu narodnog postupka na stvaranju leskovačkoga govora, kada se analizira sastav

⁵⁷⁸ Mitrović, Brana. *Rečnik leskovačkog govora*. Leskovac: Narodni muzej, 1984.

⁵⁷⁹ "Na njih se sačuvao trag u nazivima rodova u pojedinim selima i u samom Leskovcu. "Šopci", "Erci". Ali ni jedan Šop ili Era ne govori jezikom svoga starog zavičaja već pravim leskovačkim govorom. Stari naseljenici u Pustoj reci, u selu Đinduši zvani Veležani, govore leskovačkim govorom bez ijednog traga makedonskog jezika. Isto tako u Leskovcu žive potomci makedonskih doseljenika (...) koji govore kao pravi Leskovčani." Jovan Jovanović, "O leskovačkom govoru", *Leskovački zbornik*, 28, 28 (1988): 227, 228.

samoga jezika.⁵⁸⁰

U jezičkoj nauci, prvi podaci o leskovačkom govoru nalaze se kod Norvežanina Olafa Broka, koji je 1903. godine objavio u Beču knjigu *Dijalekti najjužnije Srbije*⁵⁸¹. To je prva monografija o srpskim dijalektima, zasnovana je na terenskom radu u okolini Niša i predelima koji se nalaze južno i jugoistočno, do tadašnjih granica Bugarske i Turske. Dve godine kasnije, Aleksandar Belić je reagovao na Brokovo delo obimnom raspravom *Dijalekti istočne i južne Srbije*⁵⁸². Ipak, tek tokom druge polovine 20. veka proučavanje leskovačkog govora postaje temeljnije, sa više podataka i zaključaka, dostižući za sada više od 700 bibliografskih jedinica.⁵⁸³

U međuvremenu, stvarani su ozbiljni preduslovi za proučavanje leskovačkog govora, otvaranjem pitanja kulturne istorije, usmenog narodnog stvaralaštva i etničke strukture koja je u tome učestvovala. Prikupljen je obiman materijal u vidu zapisa lirskog pesništva i proze, kao i onomastičke građe. Do početka sedamdesetih godina prošlog veka, registrovano je i obrađeno više od 1.000 leskovačkih lirskih pesama, od čega je polovinu (416) prikupio etnomuzikolog Miodrag Vasiljević.⁵⁸⁴

Kraću raspravu pod nazivom *Leskovački govor*, objavio je 1977. godine Jovan Mihajlović, a 1984. godine pojavilo se prvo izdanje *Rečnika leskovačkog govora*, autora Brane Mitrovića. Na Filozofskom fakultetu u Nišu, u okviru projekta *Leksikološka istraživanja jugoistočne Srbije*, proučavano je više tema, najviše stočarska i ratarska leksika, gde je leskovački kraj zastupljen sa nekoliko punktova.⁵⁸⁵

Jezički fond leskovačkog govora, možda više nego drugih srpskih ekavsko-štokavskih govora prizrensko-timočke dijalekatske zone, odlikuje se pozajmicama iz turskog jezika. Opšti tip je objašnjiv geografskim i drugim uslovima. Današnji govor Leskovca i okoline nije u potpunosti

⁵⁸⁰ "Osamivši se u svom unutrašnjem postojanju pred turskom najezdom, na jednoj strani, i gubljenjem veze sa dotadašnjim srednjevekovnim društvenim stanjem, narod našega kraja je za svoje međusobno sporazumevanje i duhovne manifestacije počeo graditi svoj lokalni jezik, leskovački govor. On je i dotle, još pre nailaska Turaka, morao imati neke početke takvog jezika, ali je njegova potreba morala nastati tek sa turskom invazijom, jer mu jezička pomoć iz srpskog središta nije pomagala." Brana Mitrović, "Leskovački govor", *Leskovački zbornik*, 21, 21 (1981): 204, 205, 206.

⁵⁸¹ Olaf Broch, *Die Dialekte des südlichen Serbiens*. Wien: der Balkankommission Linguistische Abteilung III, 1903.

⁵⁸² Aleksandar Belić, *Dijalekti istočne i južne Srbije*. Srpski dijalektološki zbornik, knj. 1, Beograd: CKA, 1905.

⁵⁸³ Nedeljko Bogdanović, *O leskovačkom govoru* (Leskovac: Leskovački kulturni centar, 2009), 11.

⁵⁸⁴ Miodrag A. Vasiljević, *Narodne melodije leskovačkog kraja*. Beograd: Srpska akademija nauka, 1960.

⁵⁸⁵ Jordana Marković, *Južnomoravska povrtarska leksika*. Niš: Filozofski fakultet u Nišu, 1998.

onakav kakav je bio pre 100, 200 i više godina. On se u ponečem razlikuje i od govora koji je ispitivao Aleksandar Belić.⁵⁸⁶

U svakom slučaju, leskovački govor, kao jedan od nosilaca lokalnih specifičnosti, imao je sopstvene korene i pravac razvoja, kao i drugi dijalekti srpskoga jezika. U tom smislu, treba ga smatrati prirodnim varijetetom jedinstvenog narodnog govora, u istoj ravni sa dijalektom istočne Hercegovine od kojeg je doradom (eksplicitnim normiranjem) stvoren standardni srpski jezik. Dijalekti su autentična posledica prirodnog razvoja jezika na određenom geografskom području, za razliku od standardnog jezika koji je veštačka tvorevina. U odnosu na 1847. godinu, kada su trijumfovale ideje Vuka Karadžića, ili 1868. koja se smatra zvaničnom godinom pobeđe Vukove reforme jezika i pravopisa, leskovačko područje nije izgubilo mnogo vremena zbog kasnijeg priključenja istom jezičkom standardu. Uvođenje zvaničnog srpskog jezika u komunikacioni proces, i ovde je sporo napredovalo i posle priključenja Srbiji, zbog nedovoljnog broja školovanih ljudi, upućenih u jezičke standarde. S druge strane, leskovački govor se i danas paralelno koristi kao lokalna jezička praksa koja ima svoja izgrađena pravila i svoj unutrašnji život.⁵⁸⁷

U novije doba, najčešće u periodu između dva svetska rata, bilo je pokušaja da se proučava leskovački mentalitet, kao jedan od specifikuma lokalne sredine. Sreten Dinić, svrstan od savremenika među najuglednije intelektualce toga vremena, isticao je u svojim javnim istupanjima negativan stav prema ćivtinskom mentalitetu Leskovčana, ukazujući na važnost pravilnog odnosa pojedinaca prema moralu u okviru zajednice. U knjizi *Čaršija i kultura* sastavljenoj od već objavljenih članaka i namenski pisanih tekstova, Dinić definiše pojam ćivte prema tumačenju Svetozara Markovića, kao čoveka "bez razvitka misli i osećanja, bez nauke, kulture i morala, bez usavršavanja ličnosti i društvenih odnošaja. Baveći se fenomenom poslovičnog nepostojanja osećaja Leskovčana za zajedničke stvari, Dinić navodi kako se za 40 godina od oslobođenja podiglo mnogo dućana, fabrika i radionica, "sve ono što donosi rentu," a "nisu podignuti nova

⁵⁸⁶ Jovan Mihajlović, *Leskovački govor* (Leskovac: Narodni muzej, 1977), 72.

⁵⁸⁷ "Dok južnomoravsko narečje vodi jezičke osobine jedne široke, vrlo raznolike teritorije južnog Pomoravlja, leskovački govor ih je kondenzovao u regionalnom okviru u kome se oformio i razvio. On se više držao svog srednjevekovnog uzora, nego narečje koje je primilo uticaje sa raznih strana. Ostavši dosledno na staroj, srednjevekovnoj jezičkoj varijanti, na prvobitnoj recenziji, kako u fonetici tako i u morfologiji, etimologiji, sintaksi i akcentu, on predstavlja potpunu diferencijaciju od južnomoravskog narečja. Gradeći specifične svoje lokalne osobine, prema odgovarajućim okolnostima i potrebama, leskovački govor je ostao njima veran čuvajući poluklas, diftong dz, svodeći imensku promenu na dva padeža, reducirajući konjugaciju na najnužnije oblike i puneći leksiku podjednako starim i novim izrazima i rečima. Tako je postao regionalni jezik leskovačkog kraja, leskovački govor." Brana Mitrović, "Pred leskovačkim govorom danas", *Leskovački zbornik*, 19. 19 (1979): 290.

crkva, kaldrma, kanalizacija, kej, park, kupatilo, most, itd. jer ne donose rentu"⁵⁸⁸. Govoreći o Leskovcu kao gradu, Dinić konstatuje da je "njega industrija proslavila, ali ga kultura ne hvali mnogo i ona ga čak više baca u zasenak manjih i naprednijih varoši"⁵⁸⁹.

Autor zaključuje na osnovu opisa sredine koju je dobro poznao, jer je u njoj živeo, da Leskovac, "iako je velika varoš", treba svrstati u red ćiftinskih varoši", a za to su odgovorni oni u kojima je toliko razvijen lični interes da za zajednički interes nemaju osećaja".

Oštar prema preduzetničkom delu stanovništva, Dinić na drugom mestu ima reči hvale za svoje sugrađane, nalazeći da su oni "u osnovi dobri i pitomi ljudi, iskreni i familijarni".⁵⁹⁰ Čuveni leskovački lekar i plodan književnik, Žak Konfino, koji se rodio u Leskovcu a medicinu završio u Beču i Bernu, nije bio oduševljen mišljenjem o svojim zemljacima. On je u Leskovačkom glasniku objašnjavao zbog čega je Leskovac bio "žrtva čitavog niza zapostavljenosti i nepravdi", pa je pored ostalog napisao da Leskovčani nisu imali dostojnog predstavnika koji bi se uspešno zalagao za njihove interese, i da činovnici koji su u njemu službovali posle oslobođenja, napredujući u međuvremenu do viših pozicija, "nisu poneli baš lepe utiske". Zato je stvoreno mnenje da, "kad se o nekom rekne da je 'pravi Leskovčanin', to on sigurno nije zaslužio osobinama koje se stavljaju u prvi red ljudskih vrlina".⁵⁹¹ Za štetan stereotip iz perioda pre industrijalizacije, koji se o Leskovcu kao "prljavom gradu" i Leskovčanima kao "ćivtama" počeo menjati tek krajem dvadesetih godina 20. veka, Konfino optužuje "nedoučene činovnike iz Srbije kralja Milana".⁵⁹²

Dve strane lokalnog identiteta, preduzetnička i obična ljudska, u Leskovcu svakako nisu nastale u kratkom periodu, kao posledica promenjenih okolnosti u društvu, već su posledica evolucije preduslova za formatiranje narodnog karaktera, nastalih još u predmodernizacijskim vremenima. Dinićeva borba protiv uskogrudosti tadašnje poslovne elite ustvari je sukob modernog

⁵⁸⁸ Sreten Dinić, *Čaršija i kultura* (Beograd: Rajković i Ćuković), 25, 26.

⁵⁸⁹ "Kad u jednom gradu vidite samo zgrade za lično bogaćenje a nema crkve, škole, dobrih puteva, parkova, bolnica, humanih ustanova ... onda znajte da je u tom mestu zavladao ćiftizam. (---) Jer onaj čovek kome je uvek glavno i preče svoje bogatstvo, ne samo što ništa ne radi za kulturu, nego ništa i ne daje. (...) Sve je živo uprlo oči u tezgju, kasu, akciju, kupon i uopšte u svoju rentu, i ništa ga se drugo i ne tiče." Sreten Dinić, *Čaršija i kultura* (Beograd: Rajković i Ćuković), 30.

⁵⁹⁰ Sreten Dinić, ured., *Spomenica na proslavu pedesetogodišnjice oslobođenja Leskovca: 1877/1927* (Leskovac: Soko, 1928),

⁵⁹¹ "Nekako smo rđavo zabeleženi. Nama se uvek nešto zameralo. I Leskovcu i Leskovčanima. Kad se o nekom našem rekne da je 'pravi Leskovčanin', to on sigurno nije zaslužio osobinama koje se stavljaju u prvi red ljudskih vrlina". Žak Konfino, "Loša sreća Leskovca", *Leskovački glasnik*, 5. oktobar, 1930. str. 3.

⁵⁹² "U administraciji se kod te ocene i ostalo. Ta ocena glasi otprilike ovako: Leskovčanin je ćivta, a Leskovac varoš ćivta. Sve je naše ružno i prostački, počev od našeg narečja pa do naših navika i našeg reda i poretka. (...) kafane nam već s prvim mrakom zvrjile prazne, bogati su radili baš kao i najsiromašniji, a naše najuglednije domačice radile po kući baš kao da su sluškinje. I da smo se stegli baš kao dve pare u kesi." Žak Konfino, "Loša sreća Leskovca", *Leskovački glasnik*, 5. oktobar, 1930. str. 3.

i tradicionalnog načina razmišljanja, sudar nastojanja da svi imaju korist od velikog bogatstva koje se taložilo kod pojedinaca, i okoštalog tradicionalnog mentaliteta, pogubnog za preduzetnika, ukoliko se pored svog posla zanima i za ono što je javni interes. "Takvi ljudi mnogo gube u očima društva", konstatovali su čak i autori reportaža o Leskovcu objavljenih u prestoničkim listovima *Vreme*⁵⁹³ i *Politika*⁵⁹⁴.

Dragoljub Trajković, jedan od malobrojnih autora koji su se bavili proučavanjem osobina starih Leskovčana, sveo je svoja saznanja na nekoliko crta.

Stari Leskovčani nisu bili rasipnici, jer su, kad je u pitanju bila neindustrijska privreda teško dolazili do sredstava za život. Kod roditelja nije bilo sentimentalnosti prema deci, čak ni kod bogatijih. Odmah posle osnovne škole su počinjala da rade ili su nastavljala školovanje. Svi koji su bili u mogućnosti, usmeravali su decu na studiranje za neku od unosnih profesija. Privrženost veri i crkvi postojala je paralelno sa ukorenjenim fatalizmom nasleđenim od Turaka (k'smet - taksirat). Povučenosť u sebe i ćutljivosť, odnosno nekonfliktnosť, bila je osobina izgrađena u neprijateljskom okruženju, koja je dugo opstala u Leskovcu i okolini.⁵⁹⁵

U jednom od ćlanaka objavljenih u brošuri *Leskovac juće i danas*, Brana Mitrović je ukazao da se mentalitet Leskovčana ne može shvatiti ukoliko se prethodno ne uoći njegova heterogenosť. Otuda dolaze nesporazumi, a pogrešna percepcija stvara štetna predubeđenja.

Nalazeći se na liniji centralne saobraćajnice Balkana, nemajući ulogu ma kakvog ozbiljnijeg administrativnog centra, Leskovac je navodio svoje stanovnike da trezveno trgovaćki deluju, suoćeni sa ozbiljnošću svog socijalnog položenja.

Trgovci su decenijama pre oslobođenja bili jedini predstavnici grada. Osnova njihovih operacija bila je štednja. Oni su odvajali od nužnih potreba svojih porodica da bi napravili početni kapital. Zato se i događalo da se imovinsko stanje trgovaćkog staleženja u Leskovcu dizalo, ali ne i njihov domaći život, standard života uopšte, kao i gradske prilike.⁵⁹⁶ Mitrović primećuje, kao što je

⁵⁹³ C. M. "Srpski Manćester bez srpskih predrasuda", *Vreme*, 26. avgust 1930. str. 5.

⁵⁹⁴ "Leskovćani su gotovi da o njima misle kao o rđavim trgovcima ili industrijalcima". Pavle Cerović, "Leskovac, varoš sa preko dvadeset industrijskih preduzeća", *Politika*, 17. avgust, 1929. str.7.

⁵⁹⁵ "Ne prićaav se Leskovćani za kule vavilonske, no kude ima odma. Trak para, trak ćaša. Indžilir, advokat, doktor i takoj nešto". "Rod za roda, sirenje za pare". Najpametnijeg sina zadržava kod sebe u radnji. Najmanje sposobnog šalje u državnu službu, "država air da mu vidi". "Svoj 'leb jedi, tuđu brigu ne vodi". "Krotko jagnje devet majke sisa". "Trpi dušo - traj kožo". Dragoljub Trajković, "Prilozi proućavanju ...", 253-264.

⁵⁹⁶ "Priprost zbog nedovoljnog obrazovanja, jer se ono sastojalo u najboljem slućaju od osnovne škole, uskih pogleda i sirov, leskovaćki trgovac je i pored menjanja sredine ostajao isti. Na svom narećju, sa svom prostotom logike, kojih se i pored potsmevanja nije stideo, on je istrajnošću postizavao ono što su drugi postizavali sposobnošću i obrazovanjem. Time se on, gotovo sasvim, po stećenim karakteristikama približio svome bliskom susedu i takode trgovcu, bugarskome Baja-Ganju (...) prostodušan u svemu što se ne bi ticalo špekulacija, nepristupaćan dubljim i

ranije bila praksa u Srbiji, u procesu jačanja države i njenog činovničkog aparata, da su trgovci postali obrazovaniji, da su mnogi "uskočili u činovnike" i počeli da menjaju navike, pa "čak i da pokazuju oduševljenje za javne stvari". To je zadalo definitivni udar dojučerašnjem mentalitetu, a "na mesto njega se stvara novi mentalitet čije su linije nejasne."

Zanatski red je stvarao svoj mentalitet u okviru esnafske tradicije. Posvećeni radu i proizvodnji za tržište, oni su izgradili čvrsta etička pravila i poglede na svoje mesto u društvu, u odnosu na mušterije i u odnosu na vlasti. Zaštićeni unutar esnafske organizacije mogli su da razviju kvalitete koji su samo njima bili svojstveni.⁵⁹⁷

Jačanjem industrije i propadanjem zanata, nestaje i ovaj činilac građanskog mentaliteta. Mnoge zanatlje se trude da postanu najamni radnici u industriji, prihvatajući drugačiji, radnički mentalitet, za koji Mitrović tvrdi da je, "uz nešto intelektualaca i činovnika, jedini napredan elemenat".⁵⁹⁸

Oskudni uslovi života u gradskom zaleđu, kao i oblastima iz kojih se stanovništvo preseljavalo u Leskovac, uticali su na prehrambene i stambene navike, koje su se zadržale u siromašnim i srednje situiranim slojevima, pa i porodicama prve generacije bogataša. Tako Milivoje Perović u romanu *Golemaši* opisuje porodicu vlasnika najveće fabrike u izmišljenom gradu Brestovcu.⁵⁹⁹ Sličnih primera iz predmodernizacijskog perioda, sve do povratka druge generacije vlasnika kapitala sa studija, iz gradova zapadne i srednje Evrope, često ima u historiografiji, kao i literaturi. Mnogi od prvobitnih kapitalista zadržavali su raniji stil života, bez obzira na veliko bogatstvo, i često su troškove za sebe i članove porodice držali u okviru

širim uticajima, niskih navika. Nije bilo retko da on na jednoj strani zelenaši, ili radi nešto još gore, a na drugoj strani često ide u crkvu, obilno daje za nju, i pobožno se krsti pred zatvorenim vratima svoje radnje." Brana Mitrović, *Leskovac juče i danas* (Leskovac: Uredništvo, 1935), 64, 65.

⁵⁹⁷ "U vreme cvetanja zanatstva, esnafskom duhu odgovarali su: umerena pobožnost, strogo ali čovečno postupanje prema mlađima, izvesna ugladenost, obazrivost i obzirnost, odmerenost, uzdržanost, učtivost (...) uzajamnost, solidarnost, savesnost u poslu, vaspitan ukus, ozbiljnost, poniznost (smernost), poštovanje čorbadžija i gospodara, strahopoštovanje prema vlastima. Po odlasku Turaka, izčezavaju jedna za drugom karakteristike esnafske psihologije, esnafskog mentaliteta, esnafske etike i uopšte, esnafskog duha ..." Dragoljub Trajković, *U čemu je tajna pojave i razvitka industrije u Leskovcu* (Užice: Đačka knjižara i štamparija Zdravka Miloševića, 1940), 33, 34.

⁵⁹⁸ "Za njega se većinom ne može vezati ni jedna od čisto leskovačkih osobina građanstva: štedljivost bliska tvrdičluku, težnja ka kapitalizovanju, indiferentnost prema duhovnom uzdizanju, nedovoljni smisao za svoja prava, asocijalnost, ograničavanje u potrebama i nizak standard života". Brana Mitrović, *Leskovac juče i danas ...*, 67.

⁵⁹⁹ "On se ispe na malu verandu i odmah ode u svoju sobu da obuče staro odelo. Samo dve vrste odela promenio je u životu. Nekad je nosio fermen, čakšire i šubaru, a kasnije crno evropsko odelo, belu košulju sa krutim prsima i na glavi volucilinder. No kad bi to odelo dotrajalo te bi morao praviti novo, staro je još uvek kod kuće nosio. Nije dozvoljavao ni da se stara obuća baca ... Ljutio se na ženu: zašto je kupovala meso kad je mogla badava da ga dobije? Pa i vino je mogao da donese neko od onih čipčija sa sela (...) Napoličari su mu doista redom donosili sve namirnice koje su mu bile potrebne. Rashode u kući sveo je samo na električnu struju, odžačara, kiselo mleko koje je večeravao, porez i sveće za crkvu". Milivoje Perović, *Golemaši* (Subotica: Minerva, 1955), 35, 37.

minimumu. Svaka kuća, osim kod ekstremne sirotinje, obavezno je imala veliku baštu u kojoj se uzgajalo povrće za potrebe domaćinstva. Do donošenja komunalnih zabrana za gradsko područje, u delu dvorišta su se tovile svinje ili gajila živina. To je bila obaveza žena i dece, bez obzira na socijalni status porodice.

Žitelji Leskovca u to vreme inače nisu bili krupne građe, a ishrana je bila poslovično skromna. Živelo se po mahalama kojih je u Leskovcu sa dolaskom Turaka bilo dve, a u godini njihovog odlaska 20, i za svaku se može tačno odrediti gde se nalazila jer su sačuvale nekadašnja imena. Ukupan izgled starog Leskovca bio je uslovljen tadašnom ekonomskom strukturom društva i poljoprivrednim potencijalima njegove okoline, sa čaršijom kao središtem robnih i novčanih tokova. Akteri tog privrednog aparata nisu bili samo bogati turski feudalci, već i grčko- jevrejski trgovački faktor sa strane, ali i rastući čorbadžijski stalež.

I turske i srpske gospodske kuće građene su stilski reprezentativne i udobne, osim u periodima posle nemira i buna kad se zaziralo od pljački. Svaka je imala amamdžik (kupati), ćiler (ostavu), mutvak (kuhinju), a postojala je i neka vrsta lavaboa koji je preko zemljane cevi odvodio prljavu vodu. I takve vrste kuća građene su od drveta, ali su upotrebljavane masivne grede i daske. Praznine između greda popunjavane su pečenom ciglom a u blato za premazivanje zidova stavljan je kreč.

Sirotinjske kuće su bile veoma male, pletene prućem i premazivane blatom. Pokrivane su slamom a na mala prozorska okna nisu stavljana stakla. Za Leskovac su bile specifične "redene kuće", sa po dvadeset ili trideset stanova u nizu, pokrivene zajedničkim krovom, ali sa po jednom ili dve prostorije. Tu je stanovao siromašan došljački svet. Početak tradicionalne leskovačke komunalne zaostalosti, kako smatra Sergije Dimitrijević, svakako treba tražiti u nepostojanju urbanističkog reda i posledicama javašluka kao urbanog životnog stila.⁶⁰⁰ Iako je krajem 19. veka imao 850 zdanja različitih namena i spadao u veća mesta današnje Srbije, u Leskovcu se nije zateklo ništa od reprezentativnih civilnih ili vojnih objekata. Njegova građevinska struktura bila je skromnih dimenzija i dometa pa je iza Turaka ostalo svega nekoliko privatnih zgrada značajnije arhitektonske vrednosti.

U urbanističkom smislu, Leskovac je bio prepušten samom sebi, ali je pretrpeo jednu delimičnu regulaciju o kojoj se ne zna mnogo, kao ni o Avdi paši, njenom pokretaču. U svakom slučaju, Leskovac je dočekao oslobođenje sa dve velike prave ulice i nekoliko poprečnih, takođe

⁶⁰⁰ Sergije Dimitrijević, *Gradska privreda starog Leskovca* (Leskovac: Narodni muzej, 1952), 111.

urbanistički rešenih ulica. Ovaj deo grada je činio čaršiju i gradski centar, a bio je i povezan sa mostovima.

Posle oslobođenja, nastavljeno je sa intervencijama koje se tek mogu nazvati pripremama za kompleksnije modernizacione promene u Leskovcu. Obim kapitalnih radova bio je daleko manji od onih koji su, već prvih meseci, pokrenuti u Nišu, kao važnom urbanom i administrativnom centru od značaja za državu. Ipak, talas skidanja ćepenaka i rušenja visokih turskih zidova oko kuća, zahvatio je leskovačku čaršiju i mahale.⁶⁰¹ Opisujući prve godine u slobodi, Sergije Dimitrijević konstatuje da su na njihova mesta dolazili dućani i tarabe. Ubrzo je pored grada prošla železnica, počeli su da se zidaju fabrički dimnjaci, a i da se postavljaju električni stubovi⁶⁰², kao sve uverljiviji pokazatelji modernizacijskih namera države i građana.

Lokalne specifičnosti nisu nestale prostom sistemskom promenom. Autentična orijentalna kultura, iako inferiorna, bila je smetnja modernim uticajima sve dok su njeni nosioci bili fizički prisutni, ali uticaji tog kulturnog kruga nastavili su se i kasnije. Bez obzira na jake recidive takvog životnog stila, koji su dugo bili evidentni u narodu, pojedini vesnici modernosti stigli su u Leskovac još za vreme Turaka⁶⁰³, da bi se posle oslobođenja kumulativno pojavljivali.⁶⁰⁴

6.4. Profil trgovine i zanatstva

Ekonomska osnova Leskovca kao gradskog naselja bila je uvek agrarna, uslovljena prirodnim potencijalima njegovog zaleđa. Takva je ostala do početka industrijalizacije, kad rastuća masovna proizvodnja počinje da utiče na opadanje zanatstva i radikalnu izmenu agrarne strukture.

⁶⁰¹ "Odlaskom Turaka i njihove političke vlasti koja se graničila sa bezvlašćem, nestankom njihovog raspojasanog načina života, Leskovac brzo zatire sve njihove tragove (amame, džamije, visoke ograde i uzane ulice) i počinje da se izgrađuje i prima oblik pristojne palanke". Milivoje Perović, *Leskovac trgovački i industrijski grad* (Leskovac: Narodni muzej, 1954), 50.

⁶⁰² Sergije Dimitrijević, *Gradska privreda ...*, 122.

⁶⁰³ "Oko 1870. godine u leskovačkoj nahiji izgrađivan je državni drum koji je Leskovac vezivao sa Nišom i Pirotom, pod staranjem posebnog 'indžinira', zatim je uveden telegraf koji je Leskovac vezao sa Prizrenom, Nišom i sa Carigradom. Vladimir Stojančević, *Leskovac i leskovačka nahija u XIX veku (1804-1878)* (Leskovac: Narodni muzej, 1987), 162.

⁶⁰⁴ U toku 1878. godine, u Leskovcu je otvorena prva povlašćena knjižara. Zatim je formirano *Besedsko društvo*. Pri sreskim načelstvima oformljene su manje biblioteke iz kojih su knjige davane građanstvu na korišćenje. Do jeseni te godine, u Leskovcu koji nije imao nijednog fakultetski obrazovanog čoveka, steklo se devet osoba tog nivoa obrazovanja. Istovremeno, jevrejska i turska zajednica u Leskovcu osnovale su svoje škole. Industrijski proizvodi poreklom iz evropskih zemalja, kojih je ranije bilo u manjem broju, uglavnom u bogatijom trgovačkim porodicama, postali su dostupniji.

U periodu ekspanzije tekstilne industrije, pre svega vunarske, mnogostruko je porasla potrošnja uvozne, a smanjivala se proizvodnja domaće vune. Takođe, površine pod kudeljom permanentno su smanjivane, a taj proces je pratilo nestajanje pojedinih zanata, najčešće onih koji su bili masovno zastupljeni u ekonomiji predmodernizacijskog perioda.

Ključne karakteristike protoindustrijske faze u Leskovcu, svakako su funkcionalna povezanost trgovine i zanatstva, neograničena zastupljenost proizvoda od konoplje u trgovačkoj ponudi, a zatim i vunenog gajtana kao prvog proizvoda masovne produkcije.

U monografiji povodom tri decenije od osnivanja prve tekstilne fabrike u Leskovcu, Čedomir Joksimović ističe da je 1887. godine u Srbiji bilo 685 užarskih majstora od čega u Leskovcu i Vranju sa njihovim okolinama 624 a u ostalim krajevima 61.⁶⁰⁵ Za vreme Turaka, karavani leskovačkih trgovaca raznosili su užariju na sve strane Balkanskog poluostrva (...) čak u Malu Aziju.⁶⁰⁶

Zahvaljujući kulturi kudelje, na tržištima koja su je tradicionalno prihvatila, plasirani su i ostali proizvodi leskovačkog područja; crvena mlevena paprika koja je uzgajana u velikim količinama i pripremana za tržište u posebnim vodenicama, zatim razni poljoprivredni alati izrađivani od drveta u selima ispod planine Kukavice, kao i gajtan iz Bugarske koji kasnije postaje unosan leskovački proizvod. Sa postojećih prodajnih punktova donošena je roba za lokalnu potrošnju, što je smanjivalo cenu transporta. Tako široko razvijena trgovačka mreža stvarala je i održavala druge potrebe od značaja za jačanje lokalnih resursa. Leskovac je tada imao izuzetne potencijale u kolskom transportu. Zatim, trgovci su nastojali da lokalne škole i učitelje održe u svrhu svojih poslova, najmanje do nivoa dobrog poznavanja računa. Takođe, šezdesetih godina 19. veka, zbog mnogih trgovinskih veza, osetila se potreba za učiteljima francuskog i turskog jezika. Iako su pokušali da dovedu učitelja francuskog jezika iz Bugarske, u tome nisu uspeali, a grčki i turski jezik su izučavani u školama. Mnogi Leskovčani su govorili turski, a Turci su, okruženi većinskim hrišćanskim stanovništvom, uglavnom poznavali srpski jezik.

Sergije Dimitrijević koji je izučavao dubrovačke arhive i, uopšte, njihovo trgovačko prisustvo u jugoistočnoj Srbiji tokom srednjeg veka, ističe da Dubrovčani nisu ostavili pisane tragove o konoplarskoj proizvođačko-trgovačkoj specijalizaciji. On se slaže sa onim autorima koji

⁶⁰⁵ Čedomir Joksimović, *Srpski Mančestar Leskovac* (Leskovac: Štamparsko-umetnički zavod Pokret, 1930), 25.

⁶⁰⁶ "Oni su išli u Bugarski, Trakiju, Carigrad, Grčku, Makedoniju, Albaniju, Bosnu i Hercegovinu, Rumuniju i Mađarsku. U nekim mestima, Leskovčani su imali i svoje magaze." Dragoljub Trajković, *Istorija leskovačke industrije do Drugog svetskog rata* (Beograd: D. M. Trajković, 1961), 8.

smatraju da je izvozna užarska proizvodnja Leskovca i Vranja nastala iz zanatske proizvodnje namenjene lokalnom tržištu, ali tek sa razvitkom robne privrede, kada je lokalni kapital ojačao u mesnoj trgovini i počeo da se orijentiše na izvozne artikle. Za razliku od ostalih proizvoda, izrađevine od kudeljke imale su ogroman obim potrošnje. Glavna kudeljna pijaca Južnog Pomoravlja nalazila se u Leskovcu, gde su se snabdevali čak i vranjski trgovci mada su imali mogućnost nabavke i u svojoj neposrednoj okolini.⁶⁰⁷

Milivoje Savić je procenjivao godišnju proizvodnju užarije oko Leskovca i Vranja na 10 do 150 hiljada konjskih tovara. Za pojedine godine, on konstatuje toliko velike transporte da su iznajmljivane kiridžije iz Lužnice, Trna i Sofije.⁶⁰⁸ Milan Đ. Milićević je zabeležio da su se u Leskovcu proizvodili čak i teški brodski konopci koji su prodavani u primorskim mestima.⁶⁰⁹ U godinama oko 1840. samo je Leskovac trgovao sa severnom Srbijom, a užarski proizvodi koji su se mogli naći u Beogradu, uglavnom su dolazili iz Leskovca, na bivolskim kolima.⁶¹⁰ Izvoz leskovačke užarije za Beograd pominje i austrijski konzul Johan Georg Han, u beleškama sa putovanja za Solun.⁶¹¹

Posle oslobođenja, zbog izmenjene carinske politike okolnih zemalja, i zbog uvoza italijanske užarije, izvoz ove vrste proizvoda je počeo permanentno da opada, iako se povremeno oporavljao zahvaljujući završetku železničke pruge, izvozu u Austro-Ugarsku, a od 1900. godine i u Nemačku, posle ukidanja carine na kudeljne proizvode.⁶¹² Ipak, kako navodi Milivoje Savić u delu *Proizvodnja kudeljke ...* obim užarske proizvodnje u zanatima i kućnoj radinosti u Južnom Pomoravlju, iako je i dalje bio vrlo veliki na kraju prve decenije 20. veka, "ne da se uporediti sa obimom koga je imao u drugoj polovini 19. veka".⁶¹³

Još jedan razlog je bio presudan za postepeno nestajanje kudeljkarstva na kojem su stvoreni najveći lokalni trgovački kapitali. Tradicionalni način obrade konoplje, još u primarnoj sirovinskoj fazi, čupanje stabljika umesto košenja, doprinelo je održavanju grubosti sirovine i neupotrebljivosti

⁶⁰⁷ Sergije Dimitrijević, *Gradska privreda ...*, 69.

⁶⁰⁸ Milivoje Savić, *Proizvodnja kudeljke i užarska kućevna industrija u Vranjskom okrugu* (Beograd: Nova štamparija S. Radenkovića i brata, 1913), 19, 42.

⁶⁰⁹ Milan Đ. Milićević, *S Dunava na Pčinju*, (Beograd: Državna štamparija, 1882), 307.

⁶¹⁰ Milivoje Savić, *Proizvodnja kudeljke ...*, 19, 45.

⁶¹¹ Johann Georg von Hahn, *Reise von Belgrad nach Salonik* (Wien: Kaiserlich königliche Hof - und Staatsdruckerei, 1861), 58.

⁶¹² Milivoje Savić, "Proizvodnja kudeljke i užarije u Srbiji" (feljton), *Leskovački glasnik*, 5. januar 1924. str. 2, 3.

⁶¹³ "Koliko je ova privredna grana bila pogođena promenama na tržištu, najbolje se vidi iz činjenice da je posle 1906. godine, kada je Bugarska uvela zaštitne carine i počela da razvija vlastitu užarsku proizvodnju, oko 800 udarskih radnika napustilo Južno pomoravlje i otišlo u Bugarsku." Milivoje Savić, *Proizvodnja kudeljke ...*, 55.

za izradu platna, što se u pojedinim zemljama uveliko radilo, pa i u Bugarskoj gde su lokalni preduzetnici početkom 20. veka počeli da preuzimaju primat od leskovačkog monopola. U ovoj vrsti posla, novac je bio kod trgovaca koji su prodavali užariju a ne kod zanatlija koji su stvarali proizvod, ili još manje kod seljaka koji su gajili konoplju i pripremali je za zanatsku obradu. U takvoj konstelaciji nije bilo uslova za modernizaciju kudeljarske radinosti, čije opadanje objašnjava zašto je leskovačka industrija počela sa druge tačke i razvila se u drugoj grani. Ovaj paradoks je stvaran decenijama, pa je i u međuratnom periodu ta privredna delatnost, sa veoma starom tradicijom i dovoljno lokalnih sirovina, ostala primitivna, zapuštena, zakržljala i neorganizovana.⁶¹⁴

Lokalno zanatstvo u Leskovcu potiče iz perioda srednjevekovne srpske države, ali se o njegovom punom razvoju, bez statusnih i drugih ograničanja, može govoriti tek u kontekstu značajnih pravno-političkih promena, posebno posle Krimskog rata kad su hrišćani formalno bili izjednačeni sa muslimanima. U tom periodu, svako je mogao da otvori zanatsku radnju a da se istovremeno bavi zemljoradnjom i trgovinom. U Leskovcu je većina domaćinstava obrađivala zemlju, baveći se istovremeno nekim zanatom u kućnoj radinosti, ili trgovinom, što je bilo korisno u zimskom periodu kad nema agrarnih prihoda. Bujanje zanatstva pretvorilo je agrarne aktivnosti od glavnog u dopunsko zanimanje. Ovo kombinovanje zanatske i zemljoradničke delatnosti bila je jedna od osobenosti gradskog života u Leskovcu i u periodu između dva svetska rata.

Krimski rat je važan za društvenu i ekonomsku istoriju mnogih delova Osmanskog carstva pa i za leskovačko područje. Povećane potrebe vojske angažovale su zanatske potencijale mnogih gradova, među njima i Leskovca koji je u tom periodu napredovao najviše u populacionom i privrednom pogledu. Krajem 1858. godine, Leskovac je, po austrijskom konzulu Johanu Georgu Hanu, imao 2.400 hrišćanskih, oko 500 tursko-muslimanskih, 10 jevrejskih i 30 ciganskih kuća, sa ukupno oko 15.000 stanovnika, za 3.000 više nego 20 godina ranije.⁶¹⁵

Pod pritiskom britanskih i francuskih diplomata i komandanata, vojne liferacije su plaćane u gotovom, radi stabilnijeg dostavljanja na ratište. Izvesnost redovne zarade dovela je do spontane privredne mobilizacije svih vrsta proizvođača, trgovaca, zakupaca i kiridžija, koji su se angažovali

⁶¹⁴ Koliko je odustajanje od konopljarskog posla bilo pogrešan i anarhičan proces, pokazuje primer preuzeća za preradu konoplje koje je poslovalo u Leskovcu posle Drugog svetskog rata. "Kapacitet ovog preduzeća je 80 do 100 vagona užarije godišnje a zarada 400 %. Izvesne sirovine se kupuju po 6 dinara kg. u samom Leskovcu. a produktat od tih sirovina koji sa radničkom nadnicom košta svega 12 dinara, prodaje se u Leskovcu po 45-50 dinara." Milivoje Perović, *Leskovac trgovački ...*, 110.

⁶¹⁵ Johann Georg von Hahn, *Reise von Belgrad ...*, 28.

na snabdevanju turske vojske i njenih saveznika u ratu protiv Rusa. Velika potražnja pokrenula je naročito razvoj zanatlijskih manufaktura i veletrgovina, posebno ako su vlasnici imali ortakluk sa inostranim "arendatorima" i komisionerima, uživaocima prava takozvane konzularne jurisdikcije.⁶¹⁶ Oni su pravili velike poslove i za kratko vreme stekli velike kapitale. Do kraja rata, u Vranju i Leskovcu, Turci su izgubili trgovački primat, a nekoliko hadžijskih i čorbadžijskih trgovačkih porodica počelo je da uspostavlja ravnotežu ekonomskog uticaja u tim mestima. Ovom procesu doprinela je, u okolnostima višestruko uvećanje tražnje, poslovična indiferentnost turskog varošskog patricijata prema privrednim poduhvatima. Njihova pasivizacija omogućila je bogatim hrišćanskim porodicama preuzimanje dućana i magaza, poljoprivrednih površina, konopljišta, vodenica i valjavica, kao i učešće u koncesijama.

Za razliku od niških Turaka, leskovački Turci se uglavnom nisu zanimali zanatima i trgovinom. Najbogatije turske gradske porodice imale su čifluke, nekretnine za izdavanje i prodavale su robu na veliko. Ostali Turci držali su nekoliko duvandžinica i radili potkivački i berberski zanat, koji je inače bio njihov monopol. Takođe su prerađivali kožu (tabaci) i bili boltadžije (trgovina sitnim manufakturnim ili industrijskim predmetima), kojih nikad nije bilo više nego dva do tri.⁶¹⁷ Srbi su činili četiri petine gradskog stanovništva, imali u rukama skoro svu trgovinu i gotovo sve zanate, a paralelno su obrađivali njive, vinograde i bašte.

Kako su stvoreni uslovi za ekonomsko napredovanje hrišćanskog elementa u pojedinim gradovima Osmanskog carstva tokom druge polovine 19. veka, najsažetije objašnjava Milivoje Perović u delu *Leskovac trgovački i industrijski grad*. Mentalitetski faktor značajno je uticao na stvaranje modernizacijskih potencijala delova današnje Srbije i Bugarske, u predmodernizacijskom periodu, koji je karakterisala jaka presija lokalnih gospodara u selima, gde se agrarna produkcija oduzimala od seljaka do minimuma za preživljavanje, i gde centralne vlasti u dugom periodu nisu imale snagu da primene zakone.

Kod ljudi koji žive severno od Niša, zaključuje Perović na osnovu proučavanja za potrebe svoje ekonomske monografije, karakteristična je žudnja za slobodom i širinom. Dok su ljudi u Bugarskoj (a i u Leskovcu) ispred turskih zuluma ostavljali zemlju i bežali u varoš, u Srbiji su bežali u šume i planine. Dok su na taj način u Bugarskoj nicali velike varoši sa moćnim zanatskim staležom, iz koga se diferencirao red čorbadžija, koji je prešao nivo zanatlija i bavio se prodajom

⁶¹⁶ Vladimir Stojančević, *Leskovac i leskovačka nahija u XIX veku (1804-1878)* (Leskovac: Narodni muzej, 1987), 124.

⁶¹⁷ Milivoje Perović, *Leskovac trgovački ...*, 34.

otkupljenih zanatskih proizvoda, dotle, u severnoj Srbiji, do duboko u devetnaesti vek, sem palanki, odakle se administriralo, nije ni bilo pravih gradova. "Kad su Turci napustili zemlju, selo je još uvek ostalo patrijarhalno; napuštene gradove su popunjavali Srbi, ali to za prvi mah nije bio onaj gradski element sa juga, nego samo povarošeni seljaci. Ukoliko se ti gradovi tako i nazovu, onda ih treba razlikovati od onih na jugu".⁶¹⁸

U nekoliko svojih studija, Dragoljub Trajković⁶¹⁹ i Sergije Dimitrijević⁶²⁰ ukazuju da trgovina i zanatstvo u pojedinim slučajevima u Leskovcu dobijaju protoindustrijske forme upravo tokom perioda posle Krimskog rata. Povećana potražnja sirovina i materijala u proizvodnom zanatstvu, uticala je na značajno povećanje površina pod industrijskim biljem (duvanom, konopljom i pamukom), i gajenje svilenih buba. Specifična tražnja i povoljniji uslovi za preduzetništvo, uticali su na razvoj novih zanata - platnarskog, svilarskog i suknarskog. Mehandžije i bakali pojavili su se u gradovima u većem broju a proizvodnja je rasla u mutavdžijskom, mumdžijskom, drvodeljskom, pinterskom, kazandžijskom i saračko-sedlarskom zanatu. Potreba za pojačanom logistikom u ratnim naporima, posebno je uticala na pojavu većeg broja rabadžija i kiridžija, angažovanih na dostavljanju robe prema donjem toku Dunava i sabirnim mestima na Crnom moru u današnjoj Bugarskoj, u Dobrudži i Carigradu.

U poslednjoj deceniji turskog prisustva, Leskovac je po zanatsko-trgovačkim potencijalima i prisustvu na udaljenim tržištima, prevazišao lokalne okvire. U *Kraljevini Srbiji*, Milan Đ. Milićević beleži kako "Leskovac ima trgovačkih radnji" sa Nišom, Aleksincem, Beogradom, i

⁶¹⁸ "Leskovac je uvek imao tesne veze sa privredom Bugarske. Spadajući sa njom zajedno u zonu vizantijske kulture, Leskovac je uvek sa njom imao bolje privredne veze i veće sličnosti u mentalitetu ljudi, socijalnom uređenju i ekonomskim odnosima, nego sa Srbijom. Od Bugarske ga je delio visok planinski lanac, ali od Srbije politička granica, jer su u vreme turskoga carstva oštrije bile izražene granice između kulturnih zona nego između narodnosti. Leskovac je, sem toga, bio tako dugo sa Bugarskom u istoj privrednoj oblasti." Isto ... , 55, 62.

⁶¹⁹ "Zanatstvo je bila razvijena privredna grana u Leskovcu a leskovačke zanatlije solidni i dobri majstori. Dve trećine hrišćanskog srpskog gradskog stanovništva bavile su se trovinom i zanatima. Za vreme Turaka postojali su od zanata: abadžijski, konduradžijski, papudžijski, dugmedžijski (izrada zvona i prstenova), sarački, ekmekdžijski, simidžijski, mumdžijski (izrada sveća i sapuna), voskarski, šećerdžijski, češljarski, užarski ... pojedini zanati su se cepali u više struka." Dragoljub Trajković, *U čemu je tajna ...*, 25.

⁶²⁰ "U tursko vreme, sredinom 19. veka, postojali su zanati: alački (izrada jorgana), dugmedžijski (livenje bronzne i mesinga), kondurdžijski (obuća), ćurčijski, terzijski, abadžijski, mehandžijski, kasapski, papudžijski, bakalski, crkvenjački, sajmakdžijski, kalajdžijski, boltadžijski, mumdžijski (prerada loja u sveće i sapun), duvandžijski, kiridžijski (transport na konjima), berberski, kovački, bojadžijski, bazrdanski (trgovci manufakturom na detalj), rabadžijski (transport bivoljom zapregom), užarski, dunderški, furnadžijski, grnčarski, kožarski, baštovanski, češljarski, kačarski, kalpakdžijski, bivolarski, ribarski, handžijski, potkivački (nalbanti), presukački, baštovanski, kujundžijski, vodeničarski (...) Kazandžije, sarači, kazasi (gajtandžije), simidžije, barudžije (izrada baruta), kafedžije, tufekdžije (puškari), kalemdžije, remenari, klinčari, grebenari, samardžije, bičegdžije (nožari), kožuhari ... takođe su bili tražene i cenjene zanatlije Opančara uopšte nije bilo u našim krajevima. Bilo je trgovaca, daskala (učitelja) i popova. Što se tiče limara (kubedžija), stolara, staklorezaca, molera, bravara, krojača, crevara i sličnih zanimanja, to su zanati koji su se pojavili tek posle oslobođenja". Sergije Dimitrijević, *Gradska privreda ...*, 13-15.

mnogim pijacama po Bugarskoj, (...) imaju svoje magaze u Jedrenu i (...) na primorju Egejskog mora. Kudelju su prodavali u Štipu, Serezu, Skoplju, Velesu, Prilepu, Bitolju, Solunu (...) Janjini i Epiru.⁶²¹ U gradu je pre srpsko - turskih ratova poslovalo više od 800 radnji a 1884. godine, kako navodi Spiridon Gopčević, tačno 843 radnje gostioničara, sitnih trgovaca i zanatlija koji su praktikovali ukupno 95 zanata. Ukoliko se ovaj obim produkcije uporedi sa Beogradom, gde je živelo tri puta više stanovnika i poslovalo 966 radnji, može se zaključiti da je Leskovac, po broju radnji u odnosu na broj stanovnika, bio, uz Kragujevac, najveći čaršijski centar Srbije.⁶²²

Trgovci i zanatlije koji su činili glavninu leskovačkog stanovništva bili su posebna društvena i klasna celina u odnosu na seljake i varošku sirotinju, a sa druge strane u odnosu na sveštenike, čorbadžije i hadžije koji su održavali političke veze sa srpskim vlastima i radili na organizaciji školstva u Leskovcu i Vlasotincu. Bez obzira na mukotrpan, mnogočasovni dnevni rad, oskudicu i neizvesnu budućnost, zanatlije su pokušavale da održavaju navike koje su bile na višem stepenu civilizacije urbanog tipa.

Profesionalna, esnafska organizacija leskovačkih zanatlija, definisala je i njihov društveni status. Iako je u srednjovekovnoj Srbiji bilo cehovskih organizacija, ne može se reći da su esnafi 19. veka nastavljači te tradicije, zbog činjenice da organizovano zanatstvo u vreme osmanske okupacije nije moglo da postoji pre donošenja odgovarajućih zakona, odnosno potrebe države da svoje poreske prihode organizuje na savremenijim osnovama. Ozbiljni sistemski uslovi za razvoj trgovine i zanatstva u Osmanskom carstvu nastaju tek posle tanzimatskih reformi, a u delovima gde se centralna vlast borila protiv lokalnih uzurpatora, mnogo kasnije.

Da nije bilo esnafa, modela staleškog organizovanja koji su turske vlasti uvažavale, ekonomski prosperitet leskovačkog građanstva od polovine 19. veka ne bi mnogo značio u društvenom i kulturnom smislu za život stanovništva varoši, a posredno i okolnih sela. Sprega esnafa i pravoslavne crkve u čijem duhovnom i političkom uticaju na parohijane su predstavnici esnafa imali počasno mesto, bila je omogućena Hatihumajunom iz 1856. godine, koji je dao veća prava hrišćanima i njihovim verskim organizacijama. U Leskovcu, veći značaj od sakralnog uticaja crkve imalo je njeno društveno i nacionalno-političko delovanje preko crkveno-školskog odbora poznatijeg kao *Sinod*. Njegove aktivnosti su bile najviše usmerene na obrazovanje hrišćanske dece,

⁶²¹ Milan Đ. Milićević, *Kraljevina Srbija* (Beograd: Kraljevska srpska državna štamparija, 1884), 113.

⁶²² U 1884. godini, Beograd je imao 35.483 stanovnika i 966 radnji gostioničara, sitnih trgovaca i zanatlija, od čega 560 pravih zanatskih radnji. U Nišu: 16.178/830/515. U Leskovcu: 10.870/843/517. U Kragujevcu: 9.083/650/505 zanatskih radnji. Spiridon Gopčević, *Serbien und die Serben* (Leipzig: Verlag von B. Elischer Nachfolger, 1888), 162-165.

veze sa vlastima i Prosvetnim odborom u Srbiji⁶²³ a kasnije i na formiranje nacionalnih kulturnih ustanova.

O leskovačkim esnafima tokom 19. veka nema službenih podataka iz kojih bi se videlo koju vrstu uvida u njihovo postojanje i delovanje su imali lokalni organi vlasti. Sergije Dimitrijević tvrdi u *Gradskoj privredi starog Leskovca* da su esnafska dokumenta postojala, ali su "uništena za vreme prve okupacije", najverovatnije od strane Bugara, čija je okupaciona vlast, inače, u oba rata, sistematski uništavala istorijske izvore.

Zapisi na ikonama koje su esnafi darivali staroj leskovačkoj crkvi, verodostojni su dokazi o njihovom postojanju. Najstariji takav trag, kako navodi Dimitrijević, nalazi se na ikoni proroka Ilije, na kojoj piše da je 1817. godine ikonu priložio esnaf ćurčijski. Godine 1865. esnaf obućarski je obnovio ikonu Svetog Spiridona i Haralampija. Na velikoj ikoni Ćirila i Metodija, neki esnafi su nabrojani a za ostale se kaže "i drugi".⁶²⁴ Takođe, na najvećem zvonu stare leskovačke crkve opstao je zapis iz kojeg se vidi da je zvono liveno 1879. godine i da je prilog većeg broja esnafa.

Na ikonama crkve u leskovačkom selu Turekovac, pominju se "kjurčiski", terziski" i "bakalski" rufet (ondašnji naziv za esnaf).

I o esnafima koji su stvoreni posle oslobođenja ima malo podataka. Na crkvenom zvonu iz 1879. godine navode se kao darodavci "šusterski, bakalski, terziski, mehanski, kazandžiski, bojadžinski, kantaradžiski, puškarski, lebarski, mundžiski, lončarski, rogožarski, pinterski, ćurčiski, potkivački, kasapski, kujudžiski i baštovanski". Godine 1891. postojali su, međutim, bakalsko-trgovački, bojadžijski, kačarski, kovački i potkivački, obućarski i ćurčijsko-sarački esnafi.⁶²⁵ U Novim krajevima, period normativne konsolidacije i uvođenja u birokratske procedure, postojao je za svaku oblast, pa su u tom procesu nestali oni esnafi koji su realno funkcionisali, ali nikada nisu imali pravni status. Među njima je, svakako, i "esnaf orački zemljodelski" koji se u leskovačkoj crkvi Svetog Ilije pominje na ikoni Svetog Save i Svetog Simeona iz 1894. godine, mada nikada

⁶²³ Specijalni odbor za prosvetni rad u južnim neoslobođenim slovenskim krajevima, osnovan u Beogradu 1868. godine činili su arhimadrit Nićifor Dučić, istoričar i akademik Panta Srećković, kao i Miloš Milojević, istoričar i političar, kasnije profesor i direktor leskovačke Gimnazije. *Sinod* je od 1861. godine, zahvaljujući trgovačkim vezama, dobavljaio pojedina dela srpske svetovne i crkvene književnosti, knjige sa nacionalno-patriotskom sadržinom, periodiku i školske udžbenike. Već do 1869. godine, bilo je dovoljno opismenjenih da se na bazi malog broja knjiga, pretežno verskog sadržaja, ustanovi prva čitaonica u Leskovcu o kojoj danas nema nikakvih podataka osim što se, zahvaljujući Spiridonu Gopčeviću, zna da je postojala.

⁶²⁴ "Pomjani Gospodi esnaf terziski, habadžiski, kjurčiski, mehadžiski, kasapski, papukdžiski, bakalski, mutafčiski, i proči druge esnafa". Sergije Dimitrijević, *Gradska privreda ...*, 5.

⁶²⁵ Jovan Bešlić, *Trgovačko zanatlijski šematizam kraljevine Srbije* (Beograd: Štamparija Petra K. Takaskovića), sveska 3.

nije postojao kao zvaničan esnaf, već samo kao jedan od naziva za grupisanje zemljoradnika u prigodnim prilikama.

U periodu neposredno posle oslobođenja, u Leskovcu je poslovalo 12 bojadžija, 10 svećara, 250 sitnih trgovaca, 60 gostioničara i kafedžija, 25 obućara, 10 ćurčija, 10 mutavdžija, 5 berbera, 15 lončara, 15 kačara, 300 užara, 65 terzija, 16 abadžija, 6 potkivača, 15 kovača, 3 stolara, 8 kolara, 3 kujundžije i 6 kazandžija. Dunderi nisu popisani pošto su dolazili iz okolnih sela i nisu imali radnje. Užara je bilo više nego u celoj Srbiji, sitnih trgovaca više nego u Beogradu ili ma kojem drugom gradu, a bojadžijsko-farbarskih i kovačkih radnji više nego u Nišu. U strukturi zanata uočljivo je da ne postoje opančari koji su se pojavili kasnije, kao i nepostojanje modernih zanata (krojača i bravara). Vrlo slabo je zastupljen stolarski zanat koji takođe spada u nove zanate, ali i berberski čiji su majstori, Turci, napustili Leskovac.⁶²⁶

Posle donošenja Zakona o radnjama 1910. godine, pristupilo se likvidaciji esnafa u celoj Srbiji pa i Leskovcu.

6.5. Ekonomsko i društveno pozicioniranje pojedinih etniciteta

Rigidna statusna podela između muslimana i hrišćana, suštinski je trajala na prostoru balkanskog dela Osmanskog carstva sve do oslobođenja, bez obzira na reformske poteze vlasti tokom 19. veka i formalno izjednačavanje podanika u pravima i obavezama Hatišerifom od Gilhane iz 1839. i Hatihumajunom iz 1856. godine. Raskorak između formalnog i stvarnog stanja nikada nije u potpunosti prevaziđen. Takav režim obuhvatao je sve segmente života i mogao je biti fleksibilniji u mirnijim periodima, ali se naglo zaoštavao tokom pobuna ili posle njihovog gušenja. Takođe, uobičajeno u Osmanskom carstvu bilo je da podnošljivost pritiska na ljude nemuslimanske veroispovesti zavisi u velikoj meri od ličnih osobina oblasnog gospodara, posebno na nivou upravljanja velikim teritorijama kakve su ejaleti (pašaluci, beglerbegluci), odnosno vilajeti posle administrativne reforme 1864. godine.

Pozicioniranje pojedinih etniciteta na velikom prostoru kojem pripadaju Leskovac i okolina, nije bilo samo ekonomsko ili društveno, već je imalo i težinu prvorazrednog političkog pitanja. Dve najbrojnije etničke grupe: Srbi-hrišćani i Turci-muslimani pozicionirani su kroz odnos

⁶²⁶ Sergije Dimitrijević, *Gradska privreda ...*, 10.

međusobnog osporavanja. Srbi osporavaju gospodareći sloj u njegovoj nameri da održi i produži postojeće stanje. Druga strana osporava nastojanja Srba da postanu nešto drugo osim obespravljene radne snage. Ova vrsta antagonizma, pretvorena u konstantu, davala je prostor pojedinim etničkim faktorima iz okruženja koji su takođe bili u završnoj fazi nacionalnog artikulisanja.

Mada malobrojni u Leskovcu, Bugari su pokušavali posle proglašenja bugarske Egzarhije sultanovim fermanom od 27. februara 1870. godine da nametanjem egzarhata postignu političke ciljeve, odnosno bugarizaciju oblasti oko Leskovca, Niša, Pirota i Vranja. Uprkos mnogim pritiscima Bugara koji su bili u službi turskih vlasti, kao i samog Abdurahman paše, niškog mutesarifa koji je, po pisanju Jovana Hadži Vasiljevića bio "javni plaćenik bugarske organizacije u Carigradu"⁶²⁷, Leskovčani su odbijali kontakte sa egzarhijskim sveštenicima, a naređenje iz Porte da škola u Leskovcu prihvati bugarski jezik, leskovački Sinod nije prihvatio.

Pokušaji da se preko crkvenih lica utiča na nacionalno oblikovanje lokalnog stanovništva, dešavali su se i pre neuspele egzarhističke misije. U tom smislu treba izdvojiti fenomen grčkog pravoslavnog bigotizma⁶²⁸, čiji je je uticaj na području Leskovačke nahije počeo da slabi tek posle 1853. godine kada je sultan dao pravo hrišćanima da sami razrešavaju pitanja koja se tiču crkve, škole i braka. Ovaj proces je nepovratno pokrenut tri godine kasnije Hatihumajunom, odnosno mogućnošću svih hrišćana da otvaraju škole na svom jeziku. Grčki sveštenici i vladike koji su imali neprijateljski stav prema mogućnosti postojanja srpskih škola, od tada su u defanzivi, a Vaseljenska patrijaršija bila je u stanju stalnih trvenja sa srpskom i bugarskom crkvenom organizacijom.⁶²⁹

Pouzdana podaci o prisustvu Grka u Leskovcu, datiraju tek iz prvih decenija 19. veka, mada je uputno uzeti u obzir činjenice iz kojih proizilazi da su na ovom prostoru i ranije imali svoje

⁶²⁷ Jovan Hadži Vasiljević, *Prosvetne i političke prilike u južnim srpskim oblastima u XIX veku* (Beograd: Društvo svetoga Save, 1928), 355.

⁶²⁸ Vladike, Grci po narodnosti a jelinisti ili turkofili po ubeđenju, podsticali su sujeverje kod naroda i postavljali nepismene sveštenike, trudeći se da zarade svuda gde je moguće. Jedan zaplanjski sveštenik nosio je sa sobom konjsku potkovicu, prao je u vodi i tu vodu prodavao vernicima kao neobično lekovitu. Vranjanski sveštenici su odbili 1878. godine da uđu u opštinske uprave zato što su bili nepismeni, a pirotski su čak bugarski čitali, pisali i govorili. Ni u Leskovačkoj nahiji nije bilo bolje. Trebalo je dosta vremena da se nauče kako se vode matične knjige a neki su zbog toga "kao nesposobni udaljeni sa parohija". Radoš Trebješanin, "Tokovi tanzimata u leskovačkoj nahiji od 3. novembra 1839. godine do oslobođenja 11.XII 1877. g." *Leskovački zbornik*, 14, 14 (1974): 170.

⁶²⁹ Grčka crkva je koristila mogućnost za koju se ranije izborila, da širi među balkanskim hrišćanima uticaj i ideologiju svoje države i nacije. (...) Bugari su odlučno nastavili borbu protiv grčke hijerarhije, patrijaršista i fanariota i mnoge svoje arhijereje fanariote jednostavno proterali iz svojih krajeva. Upornim nastojanjem a uz pomoć ruske diplomatije, oni dobijaju 1870. svoga egzarha i mogućnost da organizuju hrišćansku egzarhističku crkvu na Balkanu. (...) Od 1970. godine nastaju oštri sukobi između bugarske egzarhističke crkve koja je nosila ideju bugarskog nacionalizma o velikom bugarskom carstvu, i srpske crkve koja je, s druge strane, nosila nacionalnu propagandu Načertanija. Isto, 171.

interese. Na područje Leskovca su dolazili za sve vreme turske vladavine kao sveštenici i njihovi pratioci, kao trgovci i držaoci hanova. Njihovo pozicioniranje kroz trgovački posao, toliko je bilo temeljito, da su pre šireg ulaska Srba u trgovačke krugove, ljudi u okolini Leskovca sve trgovce nazivali Grcima. Godine 1854. Vorington Wilkinson Smit konstatuje, opisujući Leskovac, "... i veliki broj Grka"⁶³⁰ Robert Cipijan je deset godina ranije "video u Leskovcu 12.000 duša obe vere", pojašnjavajući da "Leskovac ima 6 mošeja, sat kulu, merkatum i mnogo Grka i Arbanasa". Naseljenost Grka u Leskovcu potvrđuje Han 1858. godine, kao i drugi putopisci. Prva srpska službena statistika iz 1890. godine, neposredno po oslobođenju od Turaka, popisala je, međutim, svega 59 stanovnika grčkog jezika što ukazuje na etničke asimilacione procese u oslobođenim krajevima, koji su posle 1878. godine ušli u završnu fazu srbiziranja. To je zaključio i Sergije Dimitrijević koji je koristio alternativne izvore da bi ustanovio grčko-cincarsko poreklo mnogih leskovačkih porodica.⁶³¹ On ističe da su Cincari došli u sam grad Leskovac prethodnim stočarenjem u njegovoj okolini. Isto smatra Dragoljub Trajković, takođe jedan od najčešće citiranih autora.

Isprva kao prenosnici robe a zatim kao samostalni trgovci, Cincari su se relativno rano uključili u veliku ekonomsku grupu koju je Trajan Stojanović nazvao "pobedonosnim balkanskim pravoslavnim trgovcima". Sa kiradžijstva su prelazili na trgovinu, a sa nomadskog stočarstva na sedelački gradski život. Po prirodi stvari, trgovina je zahtevala pismenost, poznavanje računa i znanje stranih jezika. Istovremeno, dugačka putovanja izvan osmanskih granica, dovodila su ih u dodir sa brojnim tekovinama tadašnje civilizacije i omogućila im da usvajaju nove navike, ideje i načine rada, da prenose alate, knjige i ostale predmete kojih nije bilo u njihovom okruženju. Zato su kuće cincarskih trgovaca već na prvi pogled bile drugačije od ostalih, jer su se razlikovale veličinom, čistoćom, urednošću i nameštajem nabavljenim u inostranstvu. Isto je važno i za većinu hanova koje su još krajem XIX veka u evropskom delu Turske uglavnom držali Cincari.

U gradovima Srbije, ali i većinski hrišćanskim mestima unutar Osmanskog carstva, Cincari su bili osnivači građanskog staleža. U teferu protopopa Prokopija iz 1863. godine, na koji se poziva Sergije Dimitrijević, stoji u rubrici "varoš", da su vlasnici pet kuća od kupno 47 u njegovoj parohiji Grci ili Cincari, što je značilo oko 11% gradskog stanovništva.⁶³²

⁶³⁰ Warington Wilkinson Smyth, *A Year With the Turks...*, 363.

⁶³¹ Sergije Dimitrijević, *Gradska privreda ...*, 24, 28-32.

⁶³² Navode se imena: Ćir Profirov Anastas, Ćir Kosta, Kir Nikolča, Kir Sotirov Petre i Kir Sotirać, Pored toga, među Grcima se pominju četiri hadžije i dvojica ekimbaša (Đorđa i Zaharać). Pomenut je i Grk Đorđe Aleksić, prvi

Za najstariju poznatu leskovačku firmu smatra se *Gvoždarska radnja Đorđa Kražića i sinova*, osnovana 1827. godine. Hristićev *Trgovačko-zanatlijski šematizam* iz 1896-97. godine pominje kao najstarije leskovačke firme gvoždarske radnje Trifuna Dočića (osnovana 1849.) i braće Kražić (1864.) koje takođe pripadaju istoj cincarskoj porodici a nastale su deobom.⁶³³ Ova gvoždarska radnja koja je nabavljala robu iz inostranstva, imala je značajnu modernizacijsku ulogu. Prvo prozorsko staklo postavljeno u Leskovcu, kupljeno je u radnji Đorđa Kražića, kao i prva petrolejska lampa sa staklom. Kražići su prodavali prve gvozdene plugove a imali su i apotekarski raf u gvoždarskoj radnji.⁶³⁴

Osim Cincara koji su se pozicionirali kao urbani trgovačko-zanatlijski element, u okolini Leskovca je postojala posebna grupa Aromuna, Vlaha, odnosno Cincara koji za razliku od istorodnika trgovaca i zanatlija nisu imali posebnih dodira sa gradom i građanima. Njih je narod nazivao Sarakačanima, Karakačanima, Cincarima i Grcima, ali im je najopštiji i najpoznatiji naziv Ašani. I oni su poreklom iz oblasti Janjine u severozapadnoj Grčkoj. Nomadski su se bavili ovčarstvom na prostoru od Vranja do Pirota i posedovali su stada od po nekoliko hiljada grla. Bili su najkrupniji snabdevači prvih proizvođača gajtana. Njihov poseban doprinos lokalnoj poljoprivredi bila je tehnologija proizvodnje kačkavalja, koju nisu krili od meštana.⁶³⁵

Politički kontekst balkanskog dela Osmanskog carstva početkom 19. veka, nije davao prostor za društveno ili ekonomsko pozicioniranje hrišćana, posebno Srba čiji je pokret za osamostaljivanje uzimao široke razmere. U takvim okolnostima nije bilo jednostavno ni ostvarivanje direktnih kontakata sa turskim trgovcima i predstavnicima lokalnih vlasti radi poslovnih ili sličnih potreba. Tu vrstu posredovanja obavljali su Jevreji kojih je, prema tvrdnji Milivoja Perovića, tada bilo veoma mnogo u Leskovcu, u periodima kad grad i njegova okolina nisu bili zahvaćeni ratnim dejstvima.⁶³⁶ Broj Jevreja opadao je tokom druge polovine 19. veka pa je tako, neposredno posle rata 1877. godine, vrhovna komanda srpske vojske registrovala 29 jevrejskih kuća sa ukupno "75 duša muških i 82 ženske". Popisom stanovništva iz 1890. godine registrovano je 112 Jevreja u Leskovcu a 1895. bilo ih je 133. Za razliku od Cincara koji su po

školorani apotekar u Leskovcu. Apoteku je otvorio 1862. godine a njegovo potomstvo po ženskoj liniji još uvek postoji, poznato kao familija "Beogradac". Isto, 27.

⁶³³ Svetislav Hristić, *Trgovinsko-zanatlijski šematizam Kraljevine Srbije: za 1896-1897*. Beograd: S. R. Hristić, 1896.

⁶³⁴ Sergije Dimitrijević, *Grada za proučavanje Leskovca i okoline* (Leskovac: Napredak, 1952), 15.

⁶³⁵ Dragutin Đorđević, "Ašani u leskovačkom kraju", *Leskovački zbornik*, 7, 7 (1977): 211.

⁶³⁶ Milivoje Perović, *Leskovac trgovački ...*, 50.

iseljavanju Turaka ostajali u Leskovcu i uglavnom svesno učestvovali u procesu svoje asimilacije, Jevreji su radije odlazili u Tursku.

U *Trgovačko-zanatlijskom šematizmu* Jovana Bešlića, vidi se da u poslednjoj deceniji 19. veka među zanatlijama u Leskovcu ima muslimana i Jevreja. Dve jevrejske radnje obavljale su tradicionalni sarafski (menjački) posao, jedan je bio mesar za religijske potrebe a jedan obućar.⁶³⁷ Turci i Jevreji obrazovali su posle oslobođenja posebne verske opštine.

Iako nisu uspevali da se društveno i ekonomski pozicioniraju ni pre ni posle 1877. godine, leskovački Romi (vođeni u ovom periodu u popisnim knjigama i drugim zvaničnim dokumentima kao Cigani), imali su u okviru tradicionalne podele poslova svoja mesta, naročito u konopljarstvu. Sadašnje najveće romsko naselje Podvrce⁶³⁸ u Leskovcu nastalo je upravo na mestu nekadašnjih bara u kojima se, kao i u obližnjoj reci Veternici, potapala konoplja, odvajalo kudeljno vlakno i spremalo za sledeću tehnološku fazu obrade. Romi iz Sa'at male⁶³⁹, na drugom delu Leskovca, nisu obavljali najteži i najslabije plaćeni posao u konopljarstvu. Bili su orijentisani na preprodaju konja (džambasi), bavili se pletenjem korpi od pruća i muzikom.

U široj okolini Leskovca, posebno na važnijim putnim pravcima, Romi su obavljali u primitivnim staništima kovački i potkivački zanat. U pravcu Vladičinog Hana i Masurice, na pojedinim mestima su topili i prerađivali rudu gvožđa.⁶⁴⁰ Neke poslove u Leskovcu su obavljali uglavnom Romi. Radili su kao nosači (amali), čistači cipela ili kiridžije. Osnovno školstvo obuhvatilo je deo ove populacije tek u periodu posle Drugog svetskog rata.

Najstariji dokument koji pominje Rome kao stanovnike Leskovca je turski popis stanovništva iz 1570. godine, iz koga se vidi da je tada bilo 13 romskih kuća odvojenih od muslimana i hrišćana, naseljenih posebno u odvojenoj četvrti (mahali).⁶⁴¹

⁶³⁷ Jovan Bešlić, *Trgovačko-zanatlijski šematizam ...*, 1891.

⁶³⁸ Naselje se zove *Podvrce*, na osnovu izraza "pod vrce", što znači na tržnici konoplje i konopljarskih proizvoda koji vise preko vratila, izloženi za prodaju.

⁶³⁹ Leskovac je bio jedan od prvih turskih gradova koji je dobio javni časovnik. Postavljen je na "sahat-kulu", na padini brda Hisar u turskoj mahali, gde su, po njihovom odlasku 1877. godine, nastavili da žive Cigani koji se nisu iseljavali ali nisu ni menjali veroispovest. Taj deo grada i danas nosi naziv po "sahat- kuli".

"Prvi javni časovnik u balkanskom delu Osmanlijskog carstva nalazio se na drvenom zvoniku u Skoplju i donet je iz Sigeta, ubrzo pošto su ga osvojili 1566. godine. Do 1850. samo je nekoliko gradova u Turskoj imalo sahat kulu. Među njima su osim Skoplja Leskovac, Niš, Gabrovo i Nevesinje." Trajan Stojanović, *Balkanska civilizacija* (Beograd; Centar za geopoetiku, 1995), 163.

⁶⁴⁰ Vidosava Stojančević, "Romi (Cigani) u južnoj Srbiji", *Leskovački zbornik* 21, 21 (1981): 139.

⁶⁴¹ Broj muslimanskih kuća u Leskovcu u vreme ovog popisa bio je 250, hrišćanskih 27 a kao novi stanovnici kasabe javljaju se "Cigani – muslimani" u 13 kuća. Olga Zirojević, "Leskovac u 15. i 16. veku", *Leskovački zbornik* 9, 9 (1969), 168.

U prvim popisima stanovništva oslobođenih predela, nova srpska administracija svrstavala je romsko stanovništvo u kategoriju "turskog-muhamedanskog" odnosno "hrišćanskog po veroispovesti", kao i u kategoriju "tuđe narodnosti". Za taj period može se uzeti kao verodostojna beleška Mite Rakića, objavljena u časopisu *Otadžbina*. On je notirao da je "za vreme rata, po popisu koji je naredila Vrhovna komanda, u Leskovcu bilo ukupno 2.117 kuća, od kojih 48 ciganskih domova sa 244 duše".⁶⁴² Popisom 1884. oni su prvi put uneti kao ravnopravna kategorija inorodnog stanovništva u pogledu priznavanja narodnosti, konfesije i jezika. Najveći broj Roma u to vreme bio je nastanjen u seoskim naseljima.

Tek u novije vreme moguće je pronaći potpunije doprinose iz oblasti proučavanja antropogeografskih i etnogeografskih karakteristika Roma (Cigana) i njihovih naseobina na prostoru juga Srbije i posebno Leskovca. U takvim studijama i priložima, autori su prikazali elemente opšteg kulturnog prilagođavanja i etničkog preobražavanja romskog stanovništva na ovim prostorima, kao i elemente njihovog običajnog života. U ovim radovima posebno je uočen i proučavan proces etničkog i kulturnog prožimanja između Srba i inorodne grupe Roma, kao i proces preobražavanja kulture i mentaliteta Roma u uslovima industrijskog razvoja i urbanizacije.

6.6. Evolucija prvobitne akumulacije (protoindustrijski koreni autohtone leskovačke ekonomije)

Industrijski kapital leskovačkih preduzetnika nastao je granskim preusmeravanjem trgovačkog kapitala koji je stvoren na velikom tržištu Osmanskog carstva, u periodu povoljnih istorijskih i političkih okolnosti. Od ukupnog broja trgovaca, kojih je u Leskovcu bilo nesrazmerno mnogo u odnosu na broj stanovnika, tek je nekolicina ulagala u protoindustrijske oblike proizvodnje, deleći materijal (najčešće vunu) seoskim porodicama radi ručne pripreme za izradu finalnog proizvoda. Veliki trgovci su svoje zarade kasnije ulagali direktno, kao deoničarski kapital novoosnovanih industrijskih preduzeća.

Baveći se postojanjem predindustrijskih oblika proizvodnje u Srbiji 19. veka, Mari - Žanin Čalić ukazuje u knjizi *Socijalna istorija Srbije* da postojanje protoindustrijske razvojne faze u Jugoistočnoj Evropi nije dovoljno ispitivano. U oblastima visokog nataliteta i nedovoljnih

⁶⁴² Mita Rakić, *Iz nove Srbije (Leskovac: Narodni muzej, 1987), 77.*

poljoprivrednih površina, u Srbiji i Bugarskoj intenzivno se razvijala kućna radinost kao dopuna agrarnih prihoda.⁶⁴³ U okvirima Osmanskog carstva, pojedine zone i regioni na Balkanskom poluostrvu, bili su specijalizovani za izradu pojedinih vrsta zanatske robe. Ne samo u Srbiji, već i u susednim krajevima, formirali su se zanatski centri koji su proizvodili za ceo osmanski privredni prostor.⁶⁴⁴ Tako su oblasti oko Vranja i Leskovca postale prepoznatljive po užarstvu, tkanju, obradi kamena i drveta.

Leskovac je tada bio najveći užarski centar, istovremeno i stecište raznih zanata. Međutim, uzrok razvijanja zanatske radinosti u Leskovcu i okolini, nije bio nedostatak zemlje, već veoma razvijena trgovina užarijom, mlevenom paprikom i poljoprivrednim alatima od drveta. Povećanoj potražnji trgovaca za pojedinim vrstama robe odgovaralo se pojačanim angažovanjem u kućnoj radinosti, naročito tokom zimskih meseci, van sezone poljoprivrednih radova. Pojedini stanovnici Leskovca bavili su se kasnije isključivo zanatima ili trgovinom.

Izuzetan agrarni potencijal leskovačke kotline jedna je od konstanti koje su prethodile razvoju trgovine. Najpotpuniji podaci o ekonomskoj eksploataciji tih bogatstava postoje u dubrovačkim trgovačkim knjigama i spisima,⁶⁴⁵ mada su, osim Dubrovčana, i druge organizovane trgovačke mreže⁶⁴⁶ otkupljivale i prosleđivale sirovine i poluproizvode sa područja srednjevekovne Glubočice u kojoj je Leskovac najveće naseljeno mesto.

Agrarna bogatstva leskovačkog kraja bila su ekonomska konstanta tog područja i tokom trajanja osmanske vlasti. O dimenzijama ostvarenih agrarnih prihoda govori i činjenica da je Porta

⁶⁴³ "Čim u jednom kraju u takvoj masi kućevna industrija postoji, to je najbolji dokaz da u tim mestima nije zemljoradnja i stočarstvo u stanju stanovništvo da ishrani, kao i da ima veštih i vrednih ruku, koje taj rad mogu obavljati. To pak znači da su ta mesta zrela za industriju". Milivoje Savić, *Nаша industrija i zanati: njine osnovice, stanje, odnosi, važnost, putevi, prošlost i budućnost*, II (Beograd: Ministarstvo trgovine i industrije, 1922), 90.

⁶⁴⁴ Mari - Žanin Čalić, *Socijalna istorija Srbije 1815-1941: usporeni napredak u industrijalizaciji* (Beograd, Clio, 2004), 93.

⁶⁴⁵ Sergije Dimitrijević, *Dubrovački karavani u južnoj Srbiji u 17. veku*. Beograd: SANU - Istorijski institut, 1958.

Sergije Dimitrijević, *Dubrovačka trgovina u Leskovcu i okolini*. Leskovac, separat časopisa *Naše stvaranje*, 1955.

Dragoljub Trajković, *Nemanjina Dubočica: od najstarijeg vremena do oslobođenja od Turaka*. Beograd: Turistička štampa, 1961.

Bogumil Hrabak, "Dubrovčani u Dubočici i Leskovcu u feudalno doba." U *Leskovački zbornik* 41, 41. Leskovac: Narodni muzej, 2001.

⁶⁴⁶ Postoji zapis o slučaju uznemiravanja Dubrovčana u Leskovcu od strane jevrejske porodice Mađari, nastanjene u Sofiji, kao i drugih njihovih sunarodnika koji su ih progonili zbog nenaplaćenih pozajmica.

Pored Dubrovčana, najveći iscrpljivači sirovina iz Dubočice i dela Kosova, kao i kreditori mnogih poslovnih operacija u Leskovcu i okolini, bili su Sofijski Jevreji. čija pozicija pred turskim vlastima ipak nije bila tako dobra kao dubrovačka.

Bogumil Hrabak, "Dubrovčani u Dubočici ...", 350.

od fiskalnih i desečarskih (zakupničkih) prihoda u Leskovačkom pašaluku (kasnije nahiji), dok je postojao, pokrivala državne rashode sa područja Bosanskog pašaluka - vilajeta.⁶⁴⁷

Prirodni potencijali leskovačke kotline ne mogu se, međutim, jednako posmatrati u različitim vremenskim kontekstima kao ključni faktor ekonomskog razvoja, iako na tome mnogi autori insistiraju. Činjenica je da se iz oblasti Glubočice u vreme dubrovačke trgovine liferovalo dovoljno robe, jer u suprotnom, trgovci iz udaljenog Dubrovnika ne bi imali interes da osnivaju koloniju u Prokuplju i trgovačke stanice u Leskovcu i drugim mestima. Ali u 19. veku, bez trgovine koja se razgranala ka svim značajnim tržištima Balkanskog poluostrva i bez užarske radinosti u kojoj je ostvarena jedna vrsta monopola, bilo bi nemoguće da Leskovac postane zanatski i trgovački centar većeg značaja i da dostigne onaj populacioni obim i onu ekonomsku snagu koju je imao. Za populaciju koja je na tom prostoru dostigla preko 100.000 ljudi, kao i za uvećane poreske obaveze koje se nisu mogle izbeći, oblast leskovačke kotline više nije bila "mnogo prostrana", niti "veoma plodna i bogata", nego je tek bila dovoljna da se proces formiranja trgovačkog grada dovede do kraja.

Reforme u osmanskoj državi, čija je intencija bila prelaženje sa ratne na robnu privredu, i jačanje trgovine davanjem jednakih mogućnosti svim podanicima, pokazale su pozitivne efekte u vreme Krimskog rata. Tada su preduzetnici u pojedinim delovima Carstva akumulirali prve kapitale, nastavljajući sa trgovačkim operacijama i dočekujući promenu državnog okvira sa finansijskim potencijalom koji im je omogućio da opet značajno uvećaju svoje bogatstvo.

Par decenija pre konačnog oslobođenja, balkanski hrišćani su imali kontrolu nad skoro celokupnim zanatstvom i trgovinom, a u slučaju potrebe za likvidnim kapitalom radi proširenja posla, uzimali su pozajmice kod Turaka koji su imali slobodan finansijski kapital stican po osnovu zemljišne rente. Značajni kreditori privrede bili su i pojedini crkveni velikodostojnici, kao i čorbadžije koji se od klasične trgovine sve više okreću ka velikim poslovnim operacijama i davanju novca pod interes.⁶⁴⁸

Posle Berlinskog kongresa, ukidanje starog zemljišnog poretka na priključenim teritorijama otvorilo je novu priliku za trgovačke špekulacije, najčešće u prometu nekretnina, jer iseljeni Turci nisu bili u stanju da plaćaju državi agrarne dugove, ali ni da čekaju previše dugo na prodaju svojih

⁶⁴⁷ Vladimir Stojančević, "Gestrateški, ekonomski i kulturni značaj Leskovca u razvoju srpske države i društva Novog veka", *Leskovački zbornik*, 36, 36, (1996): 6.

⁶⁴⁸ Jovan Hadži Vasiljević, *Prosvetne i političke prilike u južnim srpskim oblastima u XIX veku: (do srpsko-turskih ratova 1876-78)* (Beograd: Društvo Svetoga Save, 1928), 334-339, 341.

Dragoljub Trajković, *Siluate iz Fanara* (Leskovac, b.i, 1932), 11-16.

poseda. Naročito uspešan u tim operacijama bio je čorbadžijski red, čija se društvena moć višestruko uvećala u odnosu na pozicije koje su imali u staroj državi. Njihov stav prema novoj državi nije bio neprijateljski, kao što, uostalom, mnogi od njih ranije nisu aktivno radili protiv turske vladavine jer su a priori opredeljeni za režim, a protiv svake opozicije. Tako u Leskovcu međusobna sprega čorbadžija dobija savremenije forme. Ovaj stalež svuda polako nestaje pretvarajući se u interesne grupe krupnih trgovaca koji sa drugim ljudima od uticaja žele direktne kontakte sa državnim vrhom, ne opredeljujući se za paktiranje sa radikalima već sa režimom kralja Milana. Shodno njihovoj društvenoj poziciji, ali i načinu poslovanja, može se reći da su čorbadžije prethodnica pojavi industrijalaca i bankara u ovim delovima Srbije.⁶⁴⁹

Slično onima koji su neposredno nakon oslobođenja znatno uvećali svoja bogatstva zahvaljujući posedovanju izvesne gotovine i unosnim isplatama odlazećih Turaka, zanatlije u Leskovcu imale su, kako zaključuje Dragoljub Trajković, malo razloga da budu nezadovoljni novim stanjem jer su u novoj državi mogli bolje da žive. Industrija u Leskovcu i u drugim delovima Srbije nije bila u stanju da zadovolji ukupnu tražnju. Zanatstvo u celosti postaje ugroženo (zavisno od grane), tek nekoliko decenija kasnije. Statistički podaci u ovoj oblasti su najsažetiji pokazatelj dinamike njegovog opadanja. Tako je, srazmerno opadanju obima trgovine užarijom, u 1929. godini u Leskovcu bilo 150 do 200 salera (užara), u odnosu na dve do tri hiljade zanatlija te vrste, koji su pola veka ranije bili deo najunosnijeg lokalnog posla.⁶⁵⁰ Neposredno pred Prvi svetski rat, u Leskovcu je bilo 603 lica koja su izrađivala užariju a 1988 lica je živelo od tog rada. U samom gradu i okolnim selima, sezonski je bilo angažovano 4.000 užara⁶⁵¹ Takođe, ukupan broj zanatskih radnji u Leskovcu nije rastao sa porastom broja stanovnika nego se

⁶⁴⁹ "Jer industriji koja je u Leskovcu bila tek započela, za njen prosperitet bila je potrebna briga države, simpatije njene trgovinske i industrijske politike, bile su joj potrebne povlastice. I inače konzervativno leskovačko bogato građanstvo našlo je da mu je u interesu ako se osloni na reakcionarnu politiku kralja Milana." Dragoljub Trajković, *Iz našeg Menčestra* (Beograd: b.i., 1953), 35.

Sergije Dimitrijević, *Gradska privreda ...*, 19.

⁶⁵⁰ Užarstvo u Leskovcu nije propalo samo zbog toga što je modernizacija potpuno zaobišla ovu oblast privrede (od načina obrade konoplje do izrade mnogih drugih proizvoda, osim kanapa i kudeljje). Veliki udar pretrpelo je posle 1894. godine, kad su uvozne carine u Bugarskoj povećane 11 puta, sa pet dinara za 100 kilograma užarske robe, na 55 dinara za istu količinu. Istovremeno, u celoj Evropi je porasla potražnja za neobrađenom konopljom, a njena cena je povećana sa 45 na čak 70 dinara za 100 oka u sirovinskom stanju. Za razliku od gotovog proizvoda, Bugarska nije opteretila carinama konoplju kao sirovinu za užarski zanat. Posledice su bile da je polovina užara u Leskovcu i Vranju ostala bez posla. Izvoz konoplje u Bugarsku je povećan za oko 20 puta, što je pratio i odliv stručne radne snage. Bugarska država je potsticala razvoj užarstva carinskim i poreskim pogodnostima, a bugarski preduzetnici su nudili dvostruke nadnice i trudili se da pridobiju što više kvalifikovanih užara iz Srbije. Tako je iz ova dva zanatska regiona otišlo u Bugarsku 800 majstora. Milivoje Savić, *Naša industrija i zanati: njine osnovice, stanje, odnosi, važnost, putevi, prošlost i budućnost*, II (Beograd: Ministarstvo trgovine i industrije, 1922), 168, 185, 194.

⁶⁵¹ *Statistika Kraljevine Srbije*, knj. I, deo 1. Beograd: Ministarstvo narodne privrede, 1893.

smanjivao u odnosu na period pre oslobođenja. Tada ih je bilo 700 do 800, sa ukupno 95 raznih zanata. U 1929. godini, kako navodi Dragoljub Trajković, opstalo je 38 raznih zanata u 500 zanatskih radnji koje osim vlasnika angažuju još 809 pomoćnika i 349 učenika.⁶⁵²

Prvobitna akumulacija kapitala u Leskovcu nastajala je, dakle, još u okvirima velikog tržišta osmanske države, i to, pre svega, na osnovu velike potražnje za proizvodima od konoplje. Kasnije se javlja još jedan strateški proizvod koji u trgovini postaje osnov velike zarade, ali i novog preduzetničkog početka u manufakturnoj proizvodnji, a zatim industriji. Vuneni gajtan, autentični bugarski proizvod⁶⁵³, postao je ključni pojam u nastanku lokalne industrije Leskovca u početnoj fazi njenog razvoja.

Gajtan je nabavljan od bugarskih trgovaca, ili direktno od proizvođača, kao produkt domaće radinosti, finaliziran u primitivnim uslovima pomoću čarkova koji su pokretani snagom vode. Bugari su snabdevali gajtanom ceo Balkan a centar ove proizvodnje bio je u Gabrovu i Kaloferu.⁶⁵⁴ Od vune domaćeg porekla, koju su dobijale od preduzetnika, siromašne seljanke i varošanke izrađivale su na svojim preslicama pređu koja je dalje prosleđivana kao polufabrikat. U literaturi nema podataka da su drugi trgovci osim leskovačkih prenosili gajtan u srpske krajeve. Razlog je bio vrlo jednostavan. Onaj ko je donosio vrlo traženu leskovačku užariju a zatim od ostvarene zarade kupovao na istom mestu vuneni gajtan, imao je daleko veću zaradu od kupaca koji bi putne troškove i robu finansirali gotovinom.

Stvaranjem bugarske države i prisajedinjenjem krajeva oko Pirota, Niša, Leskovca i Vranja Kneževini Srbiji, nastao je problem dvostrukih carina što se veoma brzo odrazilo na poskupljenje gajtana. Stanje je još više pogoršao kratkotrajni srpsko-bugarski rat. Grupa leskovačkih trgovaca pronašla je rešenje u sopstvenoj izradi gajtana za tržište Srbije⁶⁵⁵, na ilegalno prenetim čarkovima iz Bugarske, koji su najpre postavljeni 1884. godine u Strojkovcu kod Leskovca, a pet godina kasnije delom premešteni u obližnje Vučje, u vodenicu koja je imala snažniji protok vode, a samim tim i kontinuitet u radu tokom letnjih meseci. Ovde je proizvodnja proširena sa 100 novih čarkova nabavljenih u Nemačkoj. Kao u Bugarskoj, ovaj poslovni poduhvat

⁶⁵² Dragoljub Trajković, "Leskovac danas", u: *Leskovac juče i danas*, (Leskovac: izdanje uredništva 1935), 26.

⁶⁵³ "U zapadnim i severnim delovima Poluostrva ove vrste domaće radinosti nije bilo, ali se gajtan jako tražio jer je poznato da se mnogo troši pri izradi ne samo šumadiskih nego i turskih odela." Milivoje Perović, *Leskovac trgovački ...*, 32.

⁶⁵⁴ Ivan Bataklijev, *Bugarska: kratak geografski pregled* (Beograd: Jugoslovensko-bugarska liga, 1938), 46.

⁶⁵⁵ "Lutajući tuđim zemljama (...) leskovački trgovci su se navikli da zapažaju sve našta su nailazili, gde kakva kultura uspeva, šta nedostaje, kako se radi i zarađuje, tehnički napredak, tržište. Kao dobre mušterije, njih su kasnije puštali da pregledaju tvornička postrojenja gde se izrađivala roba koju su kupovali. Tako su zapazili da ta postrojenja nisu skupa niti komplikovana, i da bi ih i oni sami mogli imati". Isto, 33.

je angažovao veliki broj lokalnih žena u kućnoj radinosti, koje su spremale pređu za proizvodnju gajtana. Povremeno je ovih najamnica bilo više od 800,⁶⁵⁶ ali njihov učinak ipak nije bio dovoljan za kapacitete 75 čarkova pokretanih vodom. Zato je firma ubrzo prešla na nabavku pređe iz inostranstva.⁶⁵⁷

Iako je stalno povećavalo obim proizvodnje, ovo tekstilno preduzeće nije uspevalo da zadovolji potražnju, tako da je veliki broj leskovačkih trgovaca ostajao bez gajtana. Oni su se snalazili švercom bugarskog gajtana preko Pirota, ili uvozom preko Trsta, dok nisu 1890. godine osnovali drugu gajtanaru, dvadesetak kilometara od Leskovca u selu Kozare, na istoimenoj reci. Ometanje ovog poduhvata od vlasnika prve gajtanare, preraslo je u otvorenu netrpeljivost dve grupe trgovaca-preduzetnika koja je na kraju prevaziđena 1895. godine stvaranjem jednog od dva suprotstavljena ortakluka. Ovakvom ishodu je doprineo pritisak zvanične privredne politike Srbije ali i proizvodnja gajtana u Minhovoj fabrici u Paraćinu, od vune za koju, na osnovu postojećih povlastica, nije plaćana carina. Politički motivisano skidanje carine na gajtan tokom devedesetih godina, takođe je bio razlog za jedinstvo prvih leskovačkih industrijalaca jer je bugarski gajtan ugrožavao njihove interese boljim kvalitetom i neograničenim količinama.

Leskovačka fabrika (*Prva kralj. srpska povlašćena fabrika vunenog gajtana, pozamanterških i pletarskih izrada Popovića, Ilića i Komp.*) je ubrzo nabavila moderni seflaktor (mašinu za pređenje), i tako se oslobodila uvoza vune za dve fuzionisane fabrike gajtana.⁶⁵⁸

Konkurencija Minhove fabrike i bugarskih proizvođača, bila je, međutim, suviše jaka da bi leskovačka fabrika opstala. Dug akcionarskog društva dostigao je 1.200.000 dinara, što je u to vreme bila zastrašujuća cifra za firmu koja je osnovana sa 250.000 dinara. Posebno je bio kritičan period do 1896. godine kada je Antonije Popović, jedan od akcionara, ne mogavši da izdrži pritisak, izvršio samoubistvo. U takvim okolnostima leskovačku industriju spasio je požar u kome je 1904. godine fabrika Minh-Šumpeter izgorela do temelja. Povećana konjunktura posle ovog događaja dovela je do postepenog istupanja pojedinih ortaka iz zajedničkog preduzeća, radi

⁶⁵⁶ U jednom od svojih izveštaja o stanju gajtanara u Strojkovcu i Vučju, sresko načelstvo dalo je 1890. godine detaljan opis ovog kaparaškog sistema. "Na predivu naše vune rade preko zime 1.00 do 2.000 radenica, a leti 700 do 800. One su radenice iz Leskovca i okolnih sela. Vunu za predivo nose i rade kod svojih kuća, pa ispredenu prodaju stovarištu fabričkom u Leskovcu. (...) Predivom se zanimaju i starije žene koje inače nisu za druge teže radove. Mnoge kuće pomažu se zaradom od pređenja vune za ovu fabriku, iako je nagrada dosta mala." Nikola Vučo, *Razvoj industrije u Srbiji u XIX veku* (Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 1981), 214.

⁶⁵⁷ "Začeci leskovačkoga tekstila", Gr. Božović, *Politika*, 14. juli 1938. str. 12.

<http://digitalna.nb.rs/wb/NBS/novine/politika/1938/07/14#page/10/mode/1up>, pristupljeno 28.06.2017.

⁶⁵⁸ *Spomenica na proslavu pedesetogodišnjice oslobođenja Leskovca: 1877-1927*, ur: Sreten Dinić i Dragutin Todorović (Leskovac: Soko, 1928), 164.

osnivanja samostalnih fabrika. Stara fabrika je već 1908. godine postala jedna od najvećih na Balkanu, a gajtan je i tada bio jedan od najvažnijih artikala leskovačke industrije.

Iako se u lokalnoj historiografiji smatra nespornim da ugovor od 1. jula 1896. godine, kojim je u Leskovcu osnovana prva fabrika štofa⁶⁵⁹ znači početak industrijalizacije u Leskovcu a period pre toga treba smatrati preindustrijskim, nužno je napomenuti da su nastajanjem prve velike koncentracije kapitala u tekstilnoj industriji stvoreni uslovi za dinamični razvoj ove grane, ali je profil proizvodnje u drugim oblastima i dalje nosio protoindustrijske odlike. Proizvodnja cigle i crepa, na primer, osim u nekoliko slučajeva, odvijala se decenijama posle ovog datuma ručno, često u šestomesečnom periodu, na otvorenom prostoru, uz korišćenje pečalbarske radne snage čiji je radni dan trajao 14 sati.

Evolucija iz trgovačko-zanatskog grada u industrijski grad ne bi bila moguća u Leskovcu, u uslovima feudalnih odnosa unutar osmanske države, kao uostalom ni u bugarskim gradovima rane industrijalizacije⁶⁶⁰. Bez obzira na povremene poduhvate u reformisanju države i njenog aparata, administracija Osmanskog carstva je bila suviše neefikasna i slaba u odnosu na rubna područja, posebno na Balkanu, gde su se lokalni gospodari često ponašali kao suvereni državnici unutar carevine. U tim uslovima, bogatstva koja su stvarana trgovinom, lihvarstvom ili rentijerstvom, čuvana su u obliku zlata ili nekretnina, bez daljih ambicija. Imovinska nesigurnost, uprkos deklarisanju jednakosti svih podanika, opstajala je do kraja osmanske vlasti. Nepostojanje ili nepoštovanje pravnog reda i sigurnosti, ometalo je razvoj kapitalizma⁶⁶¹. Privredne snage nisu mogle da se dalje razvijaju u tom sistemu osim da ga ruše ili menjaju. Zato se nestanak osmanske vlasti sa balkanskog prostora, odnosno stvaranje nacionalnih država na proverenim i potvrđenim ekonomskim i političkim principima, smatra ključnim faktorom privrednog razvoja. Takve okolnosti su pogodovale daljem razvoju, odnosno uvećanju ranije stvorenih kapitala.

⁶⁵⁹ Stalni kapital preduzeća predstavljale su tri dotadašnje vodence sa svojim inventarom, novopodignuta fabrička zgrada u Leskovcu i mašine koje su kupljene u Nemačkoj.

⁶⁶⁰ Još pre oslobođenja, u Bugarskoj su postojale tri fabrike: u Slivenu, Karlovu i Plovdivu. Slivenska fabrika je osnovana 1834. godine i snabdevala je suknom tursku armiju. Prerađivala je godišnje 120.000 oka vune i izrađivala oko 80.000 metara šajka. Zapošljavala je oko 300 radnika i radnica od kojih su dobar deo bili Cigani. (...) Među radnicima je bilo nekoliko stručnjaka, stranaca iz Nemačke i Češke. Posle oslobođenja, fabrika je pretvorana u akcionarsko društvo ali se nije održala.

Posle oslobođenja, u Bugarskoj naglo niču fabrike i ocrtavaju se centri nove industrije: Sliven, Karlovo, Gabrovo i Kalofer. Do oslobođenja, u Slivenu je postojalo 13, a do 1904. godine 15 fabrika. Gabrovo je bilo centar gajtandžijske radinosti. Milivoje Perović, *Leskovac ...*, prema: Danilov, "Prva bugarska tekstilna fabrika", 54 -55.

⁶⁶¹ Turci su 1877. godine zapalili i potno uništili fabriku industrijalca Ivana Grozeva u Karlovu.

Za kompleksno sagledavanje fenomena lokalne ekonomije u Leskovcu, posebno u njenim prvim fazama, potrebno je apstrahovati nekoliko elemenata. Najpre, visoku i dugotrajnu konjunkturu industrijske konoplje i proizvoda koji se od nje mogu napraviti. Mada se u literaturi eksploatacija ove biljke u leskovačkom Petorečju datira čak na antička vremena, činjenica je da proizvodi od konoplje nisu bili zastupljeni u nabavkama dubrovačkih trgovaca tokom srednjeg veka, i da se ovaj posao razvijao kasnije. Konoplja je u osnovi značajnih trgovačkih zarada, pa i nekih, za to vreme neuobičajeno velikih bogatstava.⁶⁶²

Izrada gajtana je deo tradicionalne kućne radinosti u gradovima Bugarske, na čemu je do oslobođenja akumulirano dovoljno kapitala za pokretanje manufaktura koje su brzo dobile industrijsku dimenziju. Bez obzira na razvijeno zanatstvo i njegovu ulogu u konopljarskoj proizvodnji, koreni leskovačke industrije su u osnovi trgovački, a bugarske industrije zanatski.

Nesporno autohtona⁶⁶³, industrija u Leskovcu je s obzirom na njene aktore istovremeno tradicionalna, bez mnogo elemenata modernosti u svojim počecima. Nastala je na lokalnom kapitalu stvorenom na bazi lokalnog proizvoda, od strane lokalnih preduzetnika koji su, svako za sebe, činili deo trgovačkog užarskog monopola. Prva generacija industrijalaca imala je do kraja života sve tradicionalne lokalne odlike koje se nisu razlikovale od odlika ukupnog stanovništva. Sve do pred kraj međuratnog perioda, kapital na kojem je počivala leskovačka industrija, bio je isključivo lokalni, bez ijednog zabeleženog slučaja da je neko iz drugih delova Srbije ili inostranstva bilo šta u Leskovcu investirao.⁶⁶⁴ Takođe, u Leskovcu se lokalna privreda razvijala bez državne podrške, što se može objasniti ogromnim budžetskim deficitom Kraljevine Srbije u to vreme, i troškovima na izgradnji železnice.

U takvim okolnostima, iako suštinski tradicionalna, lokalna društva na priključenim teritorijama prate modernizaciju intencije srpskih vlasti. Pritom, kada je reč o Leskovcu, izvesnu važnost ima i činjenica da je razvoj grada u okviru sopstvene nacionalne države u kojoj građani

⁶⁶² Gavra Čuljković, osnivač fabrike gumenih proizvoda u Leskovcu, i gumarske industrije u Srbiji, bio je najveći izvoznik konoplje. Na tom poslu, kojim se bavio neprekidno 50 godina, sve do svoje smrti, zaradio je dovoljno da kupi čitave kvartove u Leskovcu i komplekse poljoprivrednog zemljišta u okolini. Posle oslobođenja, usmeravao je višak kapitala u industriju.

⁶⁶³ Autohtoni (gr.): urođen, urođenički, starosedelački; samonikao, samobitan, <http://www.vokabular.org/?search=autohtoni&lang=sr-lat>, pristupljeno 29.06.2017.

⁶⁶⁴ Sve je to čisti nacionalni kapital, još bolje - samo leskovački kapital. Nema tu ni pare ne samo stranog, već ni kapitala koji bi poticao iz neke druge sredine sem leskovačke (...) No najzanimljivije je da u leskovačkoj industriji nema ni pare jevrejskog kapitala. (...) Leskovčani su uvek težili da ostanu u poslu sami. "Psihologija leskovačke industrije: 500.000.000 dinara, 5.000 radnika i 36 industrijskih preduzeća na leskovačkoj kaldrmi" *Pravda*, 30. decembar 1936.

nisu bili podređeni već slobodni, doprineo opštoj klimi promena i razvio entuzijazam primetan kod mladih nacija i mladih država. Oni su prvi put, stvarno a ne deklarativno, dobili potpuna ustavna prava, stekli pravo na političku participaciju i druge slobode koje do tada nisu imali, što je nesumnjivo uticalo na snažan zamah modernizacije.

Ovi procesi, međutim, nisu završavani bez teškoća. Državno-pravno i političko izjednačavanje novih krajeva sadržalo je određene opstrukcije i usporavanja. S druge strane, postojanje dualne ekonomije koja je karakteristična za sva nerazvijena društva, zaustavljalo je uticaje svih evropskih strujanja i modernizacijskih procesa koji su se odvijali u Leskovcu, na svega nekoliko kilometara od grada. Zbog toga je za ovaj period uputnije govoriti o modernizacionim procesima u Leskovcu a ne u leskovačkom kraju, kao što je, u modernizacijskom smislu, postojala ogromna civilizacijska razlika između Beograda i tadašnjeg sela Rakovica, ili prvih bugarskih zanatsko-industrijskih centara u odnosu na njihova zaleđa.

Nesumnjivo je, dakle, da je za pokretanje modernizacionih procesa u Leskovcu presudnu ulogu imala promena državnog okvira 1878. godine, kao što je za modernizaciju Srbije i ostalih balkanskih zemalja presudno bilo izdvajanje iz sastava Turske. U okolnostima kad je preduzetnička klasa bila suviše slaba, pokretači modernizacije postaju političke elite a institucionalni okvir koji se stvara pod uticajem politike utiče zatim na ekonomiju i podstiče društvenu modernizaciju. Taj modernizacioni tok imao je kvalitativno lokalne specifičnosti, a u Leskovcu je poseban po tome što su ga 1877. godine zaobišla ratna dejstva, raspolagao je sa dovoljno trgovačkog kapitala, okruženje sa raznovrsnim agrarnim sirovinama pomoglo je formiranju zanatskog i trgovačkog centra, a stanovništvo je tradicionalno fokusirano na rad i zaradu.

Iz svega navedenog, proizilazi hipoteza da su akumulirani trgovački kapital, siroviniski resursi, demografski potencijal, kao i specifični elementi tradicije na priključenim teritorijama, uticali kroz proces institucionalizacije posle priključenja Srbiji, na uspešnost i posebnost modernizacije u Leskovcu.⁶⁶⁵

⁶⁶⁵ Iako je u slučaju priključenih teritorija proces prilagođavanja evropskom modelu započeo sa zakašnjenjem od četiri decenije, on je u mnogim segmentima bio brži, i ubedljiviji, u čemu se sadrži intelektualni problem, odnosno paradoks vredan istraživanja. Do sada je kroz literaturu samo konstatovan brži tempo razvoja u Leskovcu, ali se problemu nije uvek pristupalo eksplanatorno.

7. PRVI KORACI - DRŽAVA KAO NAJZNAČAJNIJI POKRETAČ MODERNIZACIJE

7.1. Obaveze Srbije po Berlinskom ugovoru

Sazvan radi revidiranja rusko-osmanskog Sanstefanskog ugovora, Berlinski kongres je značio završetak Velike istočne krize, započete Hercegovačkim ustankom u leto 1875. godine. Iako je na ovom skupu velikih sila dobila nezavisnost i teritorijalno uvećanje za 10.972 km² (nepunih 30 procenata), Srbija u celini nije mogla biti zadovoljna diplomatskim ishodom srpsko-turskih ratova, bez obzira što je prethodni mirovni ugovor bio daleko nepovoljniji⁶⁶⁶. I u jednom i u drugom slučaju, nisu zadržane sve ratne tekovine Srbije, ali je njen novi međunarodni status trebalo da bude kompenzacija za neostvarenost tada aktuelnih pretenzija.

I pored teritorijalnih dobitaka, sve balkanske zemlje su bile ogorčene novom preraspodelom i razočarane u Rusiju od koje su više očekivale⁶⁶⁷. Vojni poraz koji je Srbija pretrpela u Prvom srpsko-turskom ratu doveo je u sumnju njene potencijale da bez pomoći Rusije postane epicentar južnoslovenskog ujedinjenja, ili makar ujedinjenja Srba u Osmanlijskom carstvu. Osnivanje autonomne Bugarske u predimenzionarnim okvirima, i ozvaničenje takvog stanja Sanstefanskim ugovorom, shvaćeno je kao gubitak ruske podrške, posle čega je na Berlinskom kongresu Srbija dobila od Austro-Ugarske punu diplomatsku pomoć⁶⁶⁸, ali i uslovljavanja koja će

⁶⁶⁶ "O tome pored ostalog može da posvedoči i činjenica da je samo teritorija Bugarske koju je srpska vojska oslobodila od Turaka pre nego što se spojila sa Rusima bila veća od četiri okruga koja će dobiti na Berlinskom kongresu." Vladimir Stojančević, "Uloga Srbije u oslobođenju krajeva zapadne Bugarske i srpska uprava u tzv. kulskom srezu 1877-1879", *Istorijski časopis*, 24 (1977): 223-233.

⁶⁶⁷ Srpskoj vladi je bilo poznato da je Rusija, po odredbama Pariskog mira iz 1856. godine, posle njenog poraza u Krimskom ratu, mogla da potpiše sa Turskom samo "preliminarni mir", a da odredbe mirovnog sporazuma moraju da potvrde velike sile.

⁶⁶⁸ U kontaktima koji su imali za cilj pripremu posete Jovana Ristića Beču, pre održavanja Berlinskog kongresa, Austro-Ugarska strana je insistirala na "meri predusretljivosti" koju će Srbija ispoljiti, i od koje će zavisiti stepen njene podrške na kongresu. Tražena predusretljivost Srbije, odnosila se na odustajanje od Novog Pazara, ekonomsko vezivanje Srbije za Austro-Ugarsku, regulaciju Đerdapa i na izgradnju železničke pruga koja bi se povezala sa železničkim sistemima Austro-Ugarske i Turske. U složenoj novonastaloj situaciji, srpska vlada je takva očekivanja ocenila kao prihvatljiva, ne reagujući čak ni na obaveštenje da će Austro-Ugarska vojska zauzeti Ada-kale, odakle se turska posada povukla jer je Porta "želela da izbegne nepotrebne troškove". Mihailo Vojvodić, D. Živojinović, A. Mitrović, R. Samardžić, *Srbija 1878: dokumenti* (Beograd: Srpska književna zadruga, 1978), 354-358.

je već 1881. godine učiniti ekonomski i politički zavisnom od Dvojne monarhije.⁶⁶⁹

Ponašanje Rusije posle rata koji je vodila protiv Turske uz pomoć malih balkanskih država Srbije, Crne Gore i Rumunije, bilo je motivisano strateškim težnjama da izlaskom na topla mora postane mediteranska sila. Kontrolom desne obale Dunava i planine Balkan koja je bila prirodna smetnja u ranijim operacijama ruske vojske, kao i zaposedanjem teritorija koje obuhvataju današnju jugoistočnu Srbiju, Makedoniju i sever Grčke, trebalo je zaprečiti pravac vojnog i ekonomskog prodiranja Austro-Ugarske prema Solunu a istovremeno pripremiti pozicije za buduće lakše osvajanje Carigrada, odnosno bosforskog moreuza. Osnova takve politike koja je ishodovala formiranjem velike bugarske države, bila je podela sfera uticaja na Balkanu, pri čemu je istočni deo trebalo da pripadne Rusiji.⁶⁷⁰ Status Srbije bio je u tom smislu neodređen tako da Rusija nije videla razloge za njeno dalje teritorijalno širenje i vojno jačanje.

Sanstefanski mir kojim je stvorena bugarska država pod ruskom kontrolom, bio je neprihvatljiv za Engesku i Austro-Ugarsku, kao i za sve balkanske narode, osim za Bugare. Želeći da izbegne ratni sukob sa Engleskom i Austro-Ugarskom, ruska vlada je učestvovala u procesu usaglašavanja interesa velikih sila po pitanju ostataka Osmanskog carstva na Balkanskom poluostrvu. Sa Engleskom je 18. maja zaključen tajni sporazum, čime su skicirane odluke budućeg Berlinskog kongresa. Kneževini Bugarskoj su projektovane granice od balkanskog venca do Dunava, a južni deo trebalo je da bude autonomna pokrajina Osmanske carevine pod nazivom Istočna Rumelija. Engleska je istakla pretenzije na zauzimanje Kipra. Sličan sporazum, Engleska je 25. maja potpisala sa Austro-Ugarskom. Na samom kongresu od 13. juna do 13. jula 1878. godine, nije bilo mnogo spornih tačaka jer su sve bile prethodno usaglašene diplomatskim kontaktima. Srbija i druge balkanske zemlje nisu imale aktivno pravo učešća na kongresu⁶⁷¹.

⁶⁶⁹ Austro-Ugarski uslovi za pomoć Srbiji, bili su poznati tek na Berlinskom kongresu. Odnosili su se na: (1) potpisivanje trgovinskog ugovora, (2) povezivanje srpsko-austrougarskih železnica u roku od tri godine (pruga Beograd-Niš koja će se u dva raka nastavljati ka postojećim turskim pravcima Mitrovica-Solun i Sofija-Carigrad), (3) "jednoobrazno građenje, držanje i eksploatacija svih železnica" pod nadzorom zajedničke Austro-Ugarsko-Tursko-Srpsko-Bugarske komisije, i (4) zajedničko regulisanje plovidbe Đerdapom. Isto, 492, 493.

⁶⁷⁰ "Rusija, videći da će morati ući u rat sa Turskom radi balkanskih hrišćana, namisli da obezbedi svoje zaleđe jednim ugovorom sa Austrijom. U Rajhštatu, 8. jula 1876., sastali su se car Aleksandar II i Franja Josif. Tom prilikom, donesena je odluka da se očuva integritet Srbije i Crne Gore u slučaju njihova poraza; a pri pobedi obe bi zemlje imale dobiti neke pogranične srezove u Bosni i Hercegovini, dok bi ostalu Bosnu, radi koje je rat i početak, zaposela Austro-Ugarska. (...) Rusija nudi Beču nagradu za neutralnost u idućem ratu i obećava mu tajnim ugovorom od 15. januara 1877. Bosnu i Hercegovinu." Vladimir Ćorović, *Velika Srbija* (Beograd: Narodno delo, 1924), 55, 56.

⁶⁷¹ "Jedna od važnih preokupacija većine učesnika Berlinskog kongresa (...) bila je borba protiv jačanja slovenskog elementa na jugoistoku Evrope (...) zato što se u tom nacionalnom i etničkom elementu video prvenstveno poverenik ruske politike. O protivslovenskom duhu koji se osećao na kongresu svedoči pored ostalog i činjenica da su od svih delegata malih balkanskih naroda, koji su se sa svojim zahtevima i molbama sjatili u Berlin, na njegovim

Berlinski kongres je završen potpisivanjem obavezujućeg dokumenta kojim je sanstefanski ugovor stavljen van snage. Berlinskim ugovorom obuhvaćena su konačna rešenja za sve aspiracije država koje su na bilo koji način bile uključene u ratna ili diplomatska dešavanja na Balkanskom poluostrvu. Pravni položaj Kneževine Srbije, sa njenim novim granicama, i njenim obavezama, definisan je u nekoliko članova ugovora⁶⁷², počev od člana 34. kojim joj se priznaje nezavisnost.

Zatečeni trgovački odnosi Kneževine Srbije i stranih država, prava i povlastice stranih podanika, kao i pravo konzulske jurisdikcije, imali su da ostanu nepromenjeni do njihovog daljeg rešavanja. Garantovana je sloboda vere i veroispovesti, građanska i politička prava. Predviđeno je donošenje potrebnih konvencija između Austro-Ugarske, Porte, Srbije i Bugarske, u vezi dovršavanja započete mreže železnica u evropskoj Turskoj, naročito onih pravaca koji će prolaziti preko teritorija priključenih Srbiji. Regulisano je pitanje svojine nad imanjima i zemljištem u posedu muslimana koji budu želeli da se nastane izvan Kneževine Srbije, u smislu slobodnog raspolaganja imovinom koja se može iznajmiti ili prodati.

Srpskoj vojsci dat je rok od 15 dana za napuštanje zaposednutih teritorija koje nisu ušle u sastav srpske države. Takođe, u istom roku, turska vojska je bila u obavezi da napusti sve teritorije koje su se našle u granicama Kneževine Srbije. Deo Berlinskog ugovora koji se odnosi na Srbiju, predviđao je preuzimanje dela turskog državnog duga "čija će se visina odrediti u saglasnosti sa Visokom Portom a na pravednoj osnovi".

Narodna skupština koja se 5. avgusta sastala u Kragujevcu, primila je aklamacijom odluke Berlinskog kongresa u vezi sa Srbijom. Bez otpora su prošle i odredbe privrednog sporazuma sa Austro-Ugarskom. Radosno je proslavljena kneževa proklamacija o "uspostavljanju" nezavisnosti Srbije; liberalna vlada i knez su bili na vrhuncu moći i autoriteta.⁶⁷³ Već 22. avgusta bio je proglašen Zakon o nezavisnosti i izdata proklamacija kneza Milana Obrenovića o pravnom okončanju drugog rata Srbije protiv Osmanske carevine.

Iako su srpski državni vrh a i javnost u Srbiji očekivali mnogo veće teritorijalne dobitke u Drugom srpsko-turskom ratu, kao i pravednije rešenje za Bosnu i Hercegovinu, odluke donete na Berlinskom kongresu mogu se u celini smatrati pozitivnim za dalji nacionalni razvitak i

sednicama saslušani samo predstavnici Grčke i Rumunije. Delegatima Crne Gore i Srbije, a još manje drugih balkanskih naroda, takva prilika nije pružena". Čedomir Popov u: *Istorija srpskog naroda: od Prvog ustanka do Berlinskog kongresa 1804-1878*, knj. V/1 (Beograd: Srpska književna zadruga, 1981), 415.

⁶⁷² Mihailo Vojvodić, D. Živojinović, A. Mitrović, R. Samardžić, *Srbija 1878: dokumenti ...*, 569-571.

⁶⁷³ "Pa ipak se senka nedovršenosti dela narodnog oslobođenja i ujedinjenja nije dala ukloniti; sudbina Bosne i Hercegovine mutila je mnogima radost, a teška ekonomska i finansijska pitanja tražila su neodložne mere i rešenja. Čedomir Popov u: *Istorija srpskog naroda ...*, 420.

modernizaciju Srbije. Osim što je postala nezavisna država, uvećana za četiri okruga sa 300.000 stanovnika u preko 1.100 naselja, Srbija je omogućila pravno, ekonomsko i socijalno oslobođenje stanovništva priključenih krajeva. Njen geostrateški i politički položaj na Balkanskom poluostrvu se značajno popravio širenjem na dolinu Južne Morave, što je kasnije, ispunjavanjem obaveza po Berlinskom ugovoru koje se odnose na saobraćajnu infrastrukturu, dodatno kapitalizovano. Srbija je postala važna tranzitna zemlja za vezu srednje i zapadne Evrope sa Solunom i Carigradom.

Priključenje četiri okruga Srbiji i uređenje balkanskog prostora po aktuelnom viđenju velikih sila na Berlinskom kongresu, doprinelo je njenoj privrednoj, političkoj kulturnoj i etničkoj homogenizaciji. Agresivno asimilatorsko egzarhijsko delovanje pomagano od turskih vlasti, prestalo je širenjem nacionalnog sistema školstva i nacionalne crkvene organizacije. Za veliki deo ruralnog stanovništva na ovom prostoru, posebno je bilo važno ukidanje zaostalih agrarno- pravnih produkcionih odnosa.

7.2. Popisi

U periodu značajnih demografskih promena od Drugog srpsko-turskog rata do kompleksne primene onog dela Berlinskog ugovora koji se odnosi na obaveze Kneževine Srbije, etničke karakteristike leskovačkog kraja mogu se verodostojno procenjivati na osnovu poslednjeg turskog popisa, prvog srpskog službenog popisa, ali i aktivnosti privremenih vojnih vlasti na terenu koje su imale za cilj sticanje realnih saznanja o stanju i brojnosti stanovništva, broju i pravnom statusu nepokretnosti, kao i količinama hrane i materijalnih dobara od značaja za vojne i civilne potrebe.

Etnička, demografska i socijalno-ekonomska struktura oblasti koja gravitira Leskovcu, često se menjala tokom trajanja osmanske vlasti. Poslednji demografski pritisak većeg obima desio se kao posledica iseljavanja muslimanskog stanovništva iz Srbije posle 1830. godine i priliva muhadžira nakon predaje gradova Srbiji. Epilog takvih procesa bilo je stanje koje je zatekla srpska oslobodilačka vojska u decembru 1877. godine.

Po nalogu Vrhovne komande, njena novouspostavljena Uprava za Nove krajeve naložila je obavljanje tačnog popisa po upravnim oblastima, iz koga će se videti broj postojećih sela i domova, kao i etnička, odnosno konfesionalna pripadnost stanovništva. Prema sačinjenom *Spisku opština i sela u nahiji leskovačkoj*, koji je u svom izveštaju "članu vlade kod Vrhovne komande,

ministru prosvete i crkvenih dela" uputio "izaslanik vladin Uprave leskovačke" Manojlo Marić, popisom je bilo obuhvaćeno ukupno 215 naselja u okviru 30 seoskih i dve varoške opštine (Leskovac i Vlasotince), sa ukupno 11.691 kućom.⁶⁷⁴ Iz finalnog pregleda popisa obavljenog u 32 opštine koliko ih je tada bilo na teritoriji cele nahije, vidi se da je u Leskovcu kao najvećem mestu zatečeno 1785 srpskih domova, 115 turskih, 32 jevrejska i, kao posebna stavka, oko 700 kuća "Turaka koji su odbegli". U poređenju sa stanjem iz tridesetih godina 19. veka kad je Leskovac imao 3.000 kuća i 12.000 stanovnika, ili dve decenije kasnije kad broj stanovnika narasta na "15.000 u 2.400 hrišćanskih, 500 turskih, 10 jevrejskih i 30 ciganskih kuća"⁶⁷⁵, može se zaključiti da je brojnost srpskog stanovništva u gradu Leskovcu znatno opala tokom poslednjih decenija turske vlasti, a da je broj muslimana neznatno porastao. Prema poslednjoj turskoj službenoj statistici nekoliko godina pre srpsko-turskih ratova, u Leskovcu je bilo popisano ukupno 2.500 hrišćanskih kuća i 1.000 muslimanskih, sa ukupno 13.445 stanovnika.⁶⁷⁶

Tokom napredovanja srpske vojske prema Leskovcu, muslimansko stanovništvo se masovno pokrenulo prema Vranju, Gnjilanu, Prištini, Mitrovici, Kumanovu, Skoplju i Solunu, a najimućniji su odlazili dublje u Tursku. Od oko 5.000 Turaka koliko je u Leskovcu živelo pred oslobođenje, ostalo je na teritoriji celog sreza leskovačkog 826 onih koji nisu imali načina da pobjegnu. Skoro polovina od tog broja živela je u Leskovcu (120 Turaka i 250 muhamedanskih Cigana)⁶⁷⁷. Neki od njih su otišli kasnije.

Pojedine jevrejske trgovačke, kao i romske muslimanske porodice, priključile su se prvom talasu izbeglica, tako da ih prvi popis posle oslobođenja nije registrovao. Takođe, popisom nisu obuhvaćene niti pojedine kategorije hrišćanskog stanovništva, kao što su Cincari ili hristijanizovani Cigani, inače upisivani kao Srbi. Među Turcima čije je prisustvo konstatovano prvim popisom, takođe je veći broj Cigana muslimana, koji se tek u kasnijim popisima evidentiraju i po etničkom a ne isključivo po konfesionalnom kriterijumu. Popisom stanovništva Srbije iz 1890. godine, ustanovljeno je da je na prostoru leskovačkog sreza bilo 2,6%, odnosno 1274 stanovnika

⁶⁷⁴ Vidosava Nikolić-Stojančević, "Etničke karakteristike leskovačkog kraja u vreme oslobođenja od Turaka 1877/78. godine", *Leskovački zbornik* 7, 7 (1967): 26, prema: Državni arhiv NR Srbije (DANRS), K64, br. 42, 49.

⁶⁷⁵ Milan Đ. Milićević, *Kraljevina Srbija: novi krajevi* (Beograd: Kraljevska srpska državna štamparija, 1884), 215.

⁶⁷⁶ Za potrebe administrativno-upravnih i crkveno-prosvetnih delatnosti, kao i za pripremu vojnih operacija 1876-1878. godine, korišćeni su zvanični turski statistički podaci u nedostatku drugih relevantnih informacija. Administracija srpske države koristila je prevod turskog statističkog pregleda, (1873. godina) koji je izradilo Statističko odeljenje Ministarstva finansija Srbije (...) sa posebnim pogledom oblasti Stare Srbije. Vidosava Nikolić-Stojančević, *Leskovac i oslobođeni predeli Srbije 1877-1878. godine* (Leskovac, Narodni muzej, 1975), 9-14.

⁶⁷⁷ *Državopis Srbije XI* (Beograd: Kraljevsko-srpska državna štamparija, 1889), 56, 57.

koji se nisu izjašnjavali kao Srbi.

Od zaostalih Turaka u Leskovcu, još prvih nedelja po oslobođenju grada bila je formirana posebna opština od 62 turske familije, koje su "ostale podanici srpski", i sarađivale sa srpskim vlastima u administrativnoj organizaciji srpske opštine. Predsednik ove prve leskovačke "turske" (muhamedanske) opštine bio je Mehmed Efendi Sulejman.⁶⁷⁸ Takođe, i pripadnici 32 jevrejske familije u Leskovcu obrazovale su posebnu opštinu čiji je prvi predstavnik pred srpskim vlastima bio Bicion Menaše.⁶⁷⁹

Relativno složena srpska etnička osnova u Leskovcu i okolini (stalni priliv iz sela moravskog sliva, emigranti od kraja 18. veka iz kosovsko-metohijskih i makedonskih krajeva, ekonomske migracije iz oblasti Šopluka), postala je posle 1877. godine još složenija u procesu unutrašnjih pregrupisanja i razmeštanja srpskog lokalnog stanovništva, kao i zbog doseljavanja iz drugih srpskih oblasti.

Metodološki utemeljeni redovni popisi stanovništva u potpunom obuhvatu počeli su u Srbiji da se organizuju tek 1834. godine. Pre toga su, shodno tadašnjoj praksi, obavljani samo delimični popisi, pre svega u fiskalne svrhe. Posle završenog popisa u 1874. godini, planiran je novi za 1878. a pripreme su počele decembra prethodne godine u jeku ratnih dejstava. Međutim, iako je štampanje obrazaca završeno tek u proleće, popis nije ni obavljen tokom 1878. godine zbog krupnih političkih događaja (Berlinski kongres, izbori za narodnu skupštinu, uređenje novih oblasti) koji su na to uticali. Nepoznanice koje je trebalo razrešiti, dovele su do uverenja da je umesto popisa u celoj Srbiji, gde je stanje u vezi stanovništva i ostalih primarnih stavki uglavnom bilo poznato, urgentnije obaviti popis u Novim krajevima. Vladimir Jovanović, tadašnji ministar finansija, odlučio je 22. januara 1879. godine da se popis izvrši samo u novim oblastima.⁶⁸⁰ Jedini problem za realizaciju tog posla bila je konačna administrativno-teritorijalna podela na koju se čekalo.

⁶⁷⁸ *Spomenica na proslavu pedesetogodišnjice oslobođenja Leskovca: 1877-1927*, ur: Sreten Dinić i Dragutin Todorović (Leskovac: Soko, 1928), 121.

⁶⁷⁹ U čestitanjima Knezu Milanu povodom Nove godine i oslobođenja Niša, objavljenim na naslovnoj strani *Srpskih novina*, u ime građana Leskovca i oslobođene leskovačke opštine bili su potpisani njen predsednik Neško Mitrović u ime Srba, Mehmed Sulejman u ime Turaka, i tri predstavnika jevrejske opštine. *Srpske novine*, 20. januar 1878.

⁶⁸⁰ "Značaj ovog popisa je u činjenici da je njime, prvi put u istoriji Novih krajeva, prebrojano njihovo stanovništvo. Sve naše znanje o numeričkom razvitku ljudstva tih krajeva pre 1878. godine potiče od nesigurnih turskih poreskih deftera ili iz zabeležaka pojedinih putopisaca." Stanovništvo Narodne republike Srbije, od 1834-1953 (Beograd: Zavod za statistiku i evidenciju N. R. Srbije, 1953), 14.

<http://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/G1953/pdf/G19534002.pdf>, pristupljeno 15.07.2017.

Leskovac je po tom popisu, završenom polovinom 1879. godine, imao 2.061 kuću sa ukupno 2.158 porodica, odnosno 9.788 žitelja od kojih je 2.368 plaćalo građanski danak (porez). Od plaćanja poreza bilo je oslobođeno ukupno 115 lica.

Tri decenije kasnije, po popisu iz 1910. godine, poslednjem koji je vršen u Kraljevini Srbiji kao državnoj zajednici, evidentirane su u Leskovcu 2.792 kuće sa 2.806 porodica. Zvanično je bilo nastanjeno u gradu 14.438 stanovnika, od kojih je 14.266 bilo evidentirano kao "prisutni stanovnici".⁶⁸¹

U međuvremenu, popisom iz 1884. godine, ustanovljen je rast broja domova na 2.343, i broja stanovnika u opštini leskovačkoj na 10.870. U celom leskovačkom srezu živelo je tada 43.585 ljudi.⁶⁸²

Popisom zemljišta radi raspoređivanja zemljišnog poreza na teritoriji leskovačkog sreza 1884/85, kvalitet zemlje je najvećim delom kategorisan na treću i četvrtu klasu, a tek u manjem broju naselja popisano je ziratno zemljište koje pripada prvoj klasi. Takođe je preovlašivalo drugorazredno i trećerazredno zemljište pod utrinama. Ziratno zemljište je bilo popisano kao privatna svojina, dok su utrine i šume bile u kolektivnom, crkveno-manastirskom ili opštinskom vlasništvu. Varoš Leskovac je raspolagala sa 1.960,59 hektara ziratih površina i 450 hektara zemljišta pod šumom i utrinama.⁶⁸³ Posedovanje prigradske poljoprivredne zone bila je decenijama značajna prihodna stavka opštinske kase.⁶⁸⁴

U svim popisima posle oslobođenja od Turaka, vidljiv je razvoj Leskovca kao jakog zanatsko-trgovačkog središta. Bila su evidentirana brojna domaćinstva sa znatnim poljoprivrednim površinama u vlasništvu, kao i mešovita poljoprivredno-zanatska i trgovačka domaćinstva. Prema vrsti zanimanja starešine domaćinstva, u prehrambenoj proizvodnji su bila 104 nosioca delatnosti, u izradi odela i obuće 215. Zanatlija u oblasti izrade predmeta za kuću, pokućstvo i stanovanje bilo je 86, a "ostalim građevinskim zanimanjima" bavilo se 357 domaćinstava. Najviše porodica, 435,

⁶⁸¹ <http://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/G1911/pdf/G191111001.pdf>, pristupljeno 12. 07. 2017.

Poslednji popis u međuratnom periodu, za vreme Kraljevine Jugoslavije, pokazao je da Leskovac ima 77.262 stanovnika, od kojih su 74.894 pravoslavni, 279 rimokatolici, 29 evangelisti, a 1963 islamske vere, da 29 lica koristi mađarski kao maternji jezik, 82 nemački a 9 arnautski (albanski).

<http://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/G1931/pdf/G19314001.pdf>, pristupljeno 12. 07. 2017.

⁶⁸² *Državopis Srbije XVI* (Beograd: Kraljevsko-srpska državna štamparija, 1889), 238, 239.

⁶⁸³ Vidosava Stojančević, "Leskovac i leskovački kraj u prvim godinama posle oslobođenja od Turaka (1878-1885. godine)", *Leskovački zbornik* 18, 18 (1978) prema: Arhiv Srbije, MF. Pr. *Knjiga rasporeda poreze*, 1884: 85.

⁶⁸⁴ "Leskovačka opština je prigrabila nepokretnu imovinu raseljenih Turaka toliko da je smatrana jednom od najbogatijih opština u Srbiji. Njen godišnji fond gotovine iznosio je 1879. godine 100.000 dinara. Radoš Trebješanin, "Leskovac posle oslobođenja 1877. godine", *Leskovački zbornik*, 18, 18 (1978): 282.

bavilo se trgovinom i ugostiteljstvom. Izradom poljoprivrednih proizvoda se bavilo 309 domaćinstava, 58 je bilo u zanimanjima vezanim za saobraćaj a 62 u prosvetnoj i drugim javnim službama.⁶⁸⁵ Takva raznovrsnost zanatske proizvodnje i usluga u Leskovcu, prvih godina posle oslobođenja, ukazuje na tradicionalne osnove ekonomske i socijalne strukture varoši. Zanimanja kojim se stanovništvo bavilo bila su vezana za tradicionalni način života, odnosno starinski način ishrane, odevanja, trgovanja, transporta, snabdevanja i stanovanja.⁶⁸⁶

Posle Berlinskog kongresa, u Srbiji je sprovedeno šest popisa, među kojima su postojale znatne metodološke razlike. Popisi od 1890. do 1910. prikazivali su stanje stanovništva po većem broju obeležja i po strožijoj metodologiji, za razliku od prethodnih kojima su prvenstveno prebrojavane "poreske glave". Sprovedeni su po savremenim zahtevima statistike i pokazivali su stanje u tačno određenom vremenskom momentu (ponoć između 31. decembra i 1. januara).⁶⁸⁷

Po popisu 1890. godine, broj stanovnika na nivou leskovačkog sreza porastao je na 49.787 faktički stalno nastanjenih. Statistika za ovaj popis, objavljena tri godine kasnije, daje mogućnost pretrage i upoređivanja podataka po raznim kriterijumima, pa se tako može videti da je polovinom poslednje decenije 19. veka u Leskovcu, gledano po osnovu maternjeg jezika, živelo osam osoba koje govore italijanski, 328 lica čiji je maternji jezik turski, 85 Cigana, 20 Cincara, 17 Čeha, 112 Jevreja, 45 Grka, šest Nemica, petoro koji govore mađarski, dvojica Jermena i jedan Bugarin. Sa Srbima, to je bilo ukupno 12.132 stanovnika, od kojih 11.580 pravoslavne vere.⁶⁸⁸ Istovremeno, u celom Leskovačkom srezu, registrovano je 353 Turaka, 739 Cigana, 26 Cincara, 17 Čeha, 112 Jevreja, 59 Grka, desetoro sa italijanskim jezikom kao maternjim⁶⁸⁹, 10 koji govore nemački,

⁶⁸⁵ Vidosava Nikolić-Stojančević, "Leskovac i leskovački kraj ...", 159-164.

⁶⁸⁶ "U poreskim popisima, došljačko varoško stanovništvo iz okolnih sela, za razliku od ostalog varoškog stanovništva, popisivano je prema zanimanju i kategorijama "zemljodelac", "težak", "baštovan", "nadničar", "križać", a krajevi i predgrađe varoši gde su se nastanjivali sa gradskom sirotinjom, u posleratnim godinama je dobilo naziv "nova mala". Sergije Dimitrijević, *Gradska privreda starog Leskovca (Leskovac: Narodni muzej, 1952)*, 110.

⁶⁸⁷ "Prema preporukama s Međunarodnog statističkog kongresa održanog 1872. godine, popise je trebalo sprovesti pomoću individualnih upitnika za svakog prisutnog stanovnika ili pomoću upitnika za svako domaćinstvo. Na ovaj način, popisom se utvrđivalo faktičko stanje stanovništva, odnosno svaki stanovnik bio je popisao u mestu u kome se zatekao u trenutku sprovođenja popisa. Ova preporuka nije primenjena u popisu iz 1884. godine, ali se po njoj postupalo počev od 1890. godine." Predrag Čanović, ured. *Dva veka razvoja Srbije: statistički pregled* (Beograd: Republički zavod za statistiku Srbije, 2008), 46.

⁶⁸⁸ *Statistika: Popis stanovništva u Kraljevini Srbiji 31. decembra 1890. godine* (Beograd: Državna štamparija Kraljevine Srbije, 1993), 20-21, 44.

⁶⁸⁹ U vreme izgradnje magistralne železničke komunikacije Niš – Vranje – Skoplje – Solun, kao privremeni stanovnici javljaju se stranci iz Evrope (Italije, Francuske i Rumunije), kao inženjeri i drugi železnički stručnjaci koji su se nastanjivali u nekim od leskovačkih naselja pored železničke trase. Tako je u Brestovcu popisao kao strano domaćinstvo u knjizi rasporeda poreze na zemljište za 1885. godinu preduzimač *Rafael Anđelo* sa četiri radnika, rodnom iz Italije, a u Maloj Kopašnici Inženjer *Šarl Oble* sa slugom i porodicom, kao i *Sima Obilović* iz Moldave, takođe sa porodicom. Vidosava Nikolić-Stojančević, "Leskovac i leskovački kraj ...", 155.

odnosno, pet čiji je maternji jezik mađarski, dvojica Jermena i 11 Bugara.

Rezultati započetih procesa otvaranja prema svetu, mogu se okvirno uočiti već u ovom statističkom pregledu. Stefan Bojadžov, jedan od dvojice Bugara koji su došli u Leskovac kao akcionari prvih tekstilnih preduzeća, sigurno je do tada bio nastanjen u Leskovcu. Manuil Ilijev, koji je kao akcionar druge gajtanare, zadužen za funkcionisanje njenih postrojenja, morao da živi bliže fabrici (vodenici) u Vučju, verovatno je tamo bio i nastanjen, o čemu, međutim, nisu sačuvani nikakvi podaci. Neki od Bugara koji su živeli u ostalim opštinama leskovačkog sreza, takođe su radili kao prvi stručnjaci u postojećim fabrikama. Uočljivo je da su sve osobe nemačkog maternjeg jezika ženskog pola, kao i većina onih čiji je maternji jezik mađarski, pa se može pretpostaviti da su došle u Leskovac kao supruge. Za porodice Čeha se zna da su se nastanjivale u Leskovcu iz poslovnih razloga, zapošljavajući se u lokalnoj industriji.

Iz ovog pregleda se takođe vidi da su svi Jevreji živeli u Leskovcu, kao i većina Turaka. Utvrđeno je da se posle oslobođenja većina Cigana koji se nisu iselili, nastanila u okolnim selima, što je ovaj popis i pokazao kao veliku disproporciju u odnosu na broj "varoških Cigana"⁶⁹⁰. Za dvojicu Jermena koji se pominju u ovom popisu se zna da su živeli u Leskovcu još za vreme Turaka i bavili se mehandžijskim poslom.

Ne može se reći da su "novi krajevi" u potpunosti bili *terra incognita* za srpsku državu, i da su popisi obavljeni isključivo zbog toga. Pretenzije na oblasti Niša, Leskovca, Pirota i Prokuplja, pa i dalje na jug, dokle su dopirala ratna dejstva u vreme Karađorđevog ustanka, bile su inače tokom 19. veka polazna tačka aktivnosti srpske diplomatije, obaveštajnog rada raznih saradnika na terenu, kao i pisanja pojedinih autora, naročito istoričara i etnologa. Iz tih saznanja sistematizovani su mnogi korisni podaci od geopolitičkog značaja.

Srpska vojska i diplomatija imale su, što se tiče poznavanja geografskih, demografskih i ostalih prilika, dovoljno argumenata za odbranu svojih stavova, kako prema svojim ruskim saveznicima neposredno pre početka ratnih dejstava, tako i na samom Berlinskom kongresu, koliko je to bilo moguće, budući da su zvanično prisustvo i kontakti njenih predstavnika značajno bili redukovani. Međutim, krupne nepoznanice nastajale su kao posledica demografskih pomeranja u periodu oslobađanja novih okruga, pri čemu se veliki broj ljudi odselio, otuđivši pritom značajna

⁶⁹⁰ Romske porodice u Leskovcu i danas znaju za podelu po socijalnim i kulturnim razlikama na Cigane "erlije" i ostale za koje postoji naziv "gurbeti". Jovan Jovanović koji je polovinom 20. veka terenski istraživao ovu populaciju u Leskovcu, nije uspeo da ustanovi po kom kriterijumu "erlije" sebe smatraju za višu kategoriju, osim po predanju da su uvek živeli u gradu i radili bolje cenjene poslove. U njihovom jeziku postoje razlike koje su se održale do savremenog doba. Jovan Jovanović, "Leskovački Cigani", *Leskovački zbornik*, 10, 10 (1970): 189.

pokretna sredstva u vidu transportnih kola i stoke. Osim toga, obaveze koje su Srbiji nametnute odlukama Berlinskog kongresa i ticale se imovine odbeglih Turaka, takođe su zahtevale hitno obavljanje popisa. Takođe, kasnija politika demografskog jačanja novih rubnih područja podrazumevala je prethodnu radnju popisivanja nepokretnosti koje bi bile date na rasplaganje budućim naseljenicima.

Još jedan državni posao vezan za kompleksno poznavanje terena i demografskih prilika morao je biti što pre završen. U skladu sa postojećim zakonima, u kratkom periodu nakon oslobođenja, pristupilo se političkom i administrativnom uređenju Novih krajeva.

7.3. Političko i administrativno uređenje Novih krajeva

Odlazak turske vojne sile i nestanak turskih organa vlasti sa prostora jugoistočne Srbije, podrazumevao je i prestanak važenja turskih zakona. Do konačnog statusnog rešavanja ove oblasti, od oslobođenja do Berlinskog kongresa, proteklo je više od pola godine, i za to vreme, nije se smeo dozvoliti nikakav pravni vakuum. Na teritorijama koje su vojno zauzimate, a početkom važenja Berlinskog ugovora i po međunarodnom pravu došle pod njenu jurisdikciju, srpsku vladu je najpre predstavljao njen izaslanik. Pomeranjem fronta, vojska je ostavljala civilnim vlastima organizaciju života u pozadini, zadržavajući pritom nadležnosti nadzora. U tom periodu, primenjivana su *Pravila za rukovodstvo svim činovnicima u zauzetim srpskim zemljama*, zakonski propis od 23. decembra 1877. godine.⁶⁹¹

U nedostatku dovoljno kvalifikovanih ljudi koji bi obavljali posao državnih činovnika, kao i zbog finansijskih nemogućnosti postavljanja kompleksnijeg upravnog aparata za oslobođene krajeve, struktura uprave je bila vrlo jednostavna. Sreska uprava se sastojala od tri činovnika različitih nadležnosti (policija, sudstvo i finansije). Oni su delovali kolegijalno a osnovni zadatak im je bio "da budu na usluzi srpskoj vojsci". Prostor bivše leskovačke kaze (nahije) postao je okvir nadležnosti "Uprave leskovačke", koja je osim varoši leskovačke i vlasotinačke obuhvatala i 274 sela. U slučaju pitanja političko-administrativne prirode, obraćali su se članu vlade pri Vrhovnoj komandi. Sreska uprava je obavljala inicijalne poslove u popisu opština i spoznaji njihovih granica, kao i granica sreza za koji su bili nadležni. Uređivali su i rad opštinskih vlasti koje su se

⁶⁹¹ Vidosava Nikolić-Stojančević, *Leskovac i oslobođeni predeli ...*, 28. Prema: Arhiv Srbije PO K-64/14.

sastojale u prvo vreme od kmeta i jednog njegovog zamenika, sa pet do petnaest odbornika i nekoliko "opštinskih služitelja".

Već 3. januara 1878. godine donet je *Privremeni zakon o uređenju oslobođenih predela*, kao predlog kasnijeg *Zakona o uređenju oslobođenih predela*.⁶⁹² Ovim zakonom su definisane nadležnosti vojnih i civilnih vlasti. Određena je teritorijalna i sudska nadležnost opštinskog kmeta koji je bio ovlašćen da sudi u građanskim parnicama male vrednosti, i za manje istupne krivice. Sudske nadležnosti zaokružene su po ovom zakonu uvođenjem institucije sreskog sudije i velikog sudije, što su nove instance koje u starim granicama nisu postojale. Sreski sudija je obuhvatao nadležnosti adekvatne okružnim sudovima. Velike sudije su preuzele nadležnosti kasacionih i apelacionih sudova iz starih granica Srbije.

Sreska uprava je 5. januara formirala u Leskovcu "varoško predstavništvo", koje se zaklelo na vernost knezu i na poslušnost pretpostavljenim vlastima. Od onih građana koji su imali konja, formirana je varoška žandarmerija i napravljen spisak od 150 pouzdanih ljudi za noćnu stražarsku službu, sve do prestanka borbi u Grdeličkoj klisuri, odnosno sklapanja primirja u Jedrenu 19. januara.

Od 14. maja 1878. godine, na osnovu *Zakona o privremenom upravnom podeljenju i snabdevanju sa vlastima oslobođenih predela*, oslobođene oblasti su bile podeljene na šest okruga, sa 21 srezom i opštinama u njihovom sastavu.⁶⁹³ Administrativna podela oslobođenih predela, izvršena do 10. avgusta 1878. godine prestala je da važi ratifikacijom Berlinskog mirovnog ugovora, posle čega su izvršene znatne izmene. Definitivna teritorijalna podela Novih krajeva ustanovljena je od 17. decembra 1878. godine, donošenjem *Zakona o podeli prisajedinjenog zemljišta na okruge i srezove*, i organizovanjem tog dela teritorije na četiri okruga i 15 srezova⁶⁹⁴. Posle ratifikacije Berlinskog ugovora, ukinuti su privremeni srezovi Vučitrnski i Ibarski, kao i ceo Kulski okrug sa Trnskim srezom u današnjoj Bugarskoj, a privremeni organi vlasti na tim

⁶⁹² *Srpske novine* 7, 10. januar 1878. str. 1-3.

⁶⁹³ Okrug niški bio je sa srezovima niškim, koprivničkim i belopalanačkim. U sastav Leskovačkog okruga ulazili su veternički, vlasotinački i pustorečki srez. Vranjski okrug se sastojao od vlasinskog, poljaničkog, moravskog i pčinjskog sreza. Kuršumlijski okrug su činili prkupački, kuršumlijski, ibarski i vučitrnski srez. Pirotski okrug se sastojao iz srezova visočkog, brezničkog, nišavskog, trnskog i lužničkog. Okrug kulski su činila dva sreza, kulski i novoselski. *Zbornik zakona i uredaba u Kneževini Srbiji*, XXXII, 308.

⁶⁹⁴ *Zakon o podeli prisajedinjenog zemljišta na okruge i srezove* (član 1.) odredio je postojanje: 1) Niškog okruga (sedište u Nišu) sa srezovima Niškim, Zaplanjskim, Leskovačkim i Vlasotinačkim; 2) Pirotskog okruga (Piroto) sa Nišavskim, Visočkim, Belopalanačkim i Lužničkim srezom; 3) Vranjskog okruga (sa kancelarijom u Vranju) koji čine Pčinjski, Poljanički i Masurički srez; 4) Topličkog okruga (sa privremenom stolicom u Prokuplju) sa srezovima Dobričkim, Prokupačkim, Kosaničkim i Jablaničkim. *Zbornik zakona i uredaba* XXXIV, 1879, 32-34.

teritorijama prestali su da postoje. Unutar novoformiranih okruga došlo je do promena u grupisanju opština u srezove, kao i određivanje "mesta stanovanja sreskih vlasti". Novo ustrojstvo Novih krajeva definitivno je rešeno *Ukazom o određenju prostora o granicama okruzima i srezovima i mesta za sreske kancelarije u oslobođenom i prisajedinjenom Srbiji zemljištu, dokle se međunarodna granica potpuno ne obeleži*⁶⁹⁵. U ovom ukazu kneza Milana pobrojana su sva sela (ukupno 1001) koja ulaze u sastav pet okruga u Novim krajevima, čime je ostvareno administrativno jedinstvo celokupne teritorije Kneževine Srbije.

Za razliku od mnogih oslobođenih naselja čija je dalja sudbina bila nepoznata u smislu buduće državne pripadnosti, Leskovac od početka ratnih dejstava nije bio sporan. I po Jedrenskom primirju i po Sanstefanskom ugovoru, što se tiče razgraničenja, ulazio je u sastav Kneževine Srbije, što je definitivno ozvaničeno Berlinskim ugovorom.

7.3.1. "Pitanje izjednačenja" kao poseban politički problem

Novooslobođeni krajevi Srbije morali su se uključiti u celokupni društveno-politički sistem dotadne Srbije sa svim nasleđenim karakteristikama turskog feudalnog ekonomskog, političkog, državnog i pravnog sistema. Zbog toga se njihovim pripajanjem Kneževini Srbiji postavio problem izjednačenja u svim sferama društvenih odnosa sa dotadnom Srbijom.⁶⁹⁶ Proces izgradnje nacionalne vlasti, državne administracije i lokalne uprave i uopšte, ujednačavanje pravnog sistema oslobođenih oblasti i pravnog sistema dotadne Srbije, trajao je oko pet godina (1877-1882). Sadržao se u paralelnom rešavanju tri značajna pravno-politička pitanja koja su se ticala uređivanja organizacije novih lokalnih organa vlasti, uređivanja agrarnih odnosa i naseljavanja Novih krajeva.

U normativnom smislu, proces izjednačavanja nije počeo samim oslobađanjem Novih krajeva. Vlada Stevče Mihailovića pod kojom su vođeni ratovi protiv Turske i ostvarena nezavisnost Srbije, primenjivala je mere od interesa za izjednačavanje novooslobođenih krajeva samo u smislu nužnih, tekućih poslova, bez učešća Skupštine, a na osnovu ovlašćenja po članu 56

⁶⁹⁵ Isto, 196-209.

⁶⁹⁶ Slobodanka Stojičić, *Agrarno pitanje u novooslobođenim krajevima Srbije posle srpsko-turskih ratova 1878-1907*. (Leskovac: Narodni muzej, 1987), 5.

Ustava.⁶⁹⁷ Trajna statusna rešenja u poratnom periodu, nisu bila predmet razmatranja te vlade koja je, uostalom, imala unapred ograničeno vreme trajanja i unapred projektovane ciljeve, pa do podnošenja ostavke 30. septembra 1878. neki krupniji koraci u unutrašnjoj politici nisu preduzimani. Problem izjednačenja ostavljen je u punoj meri vladi Jovana Ristića, koja je bila čisto liberalnog sastava.

Ostajući dosledni principima umerenosti i postepenosti, liberali su i po pitanju izjednačavanja Novih krajeva sa sistemom Kneževine proklamovali takav stav kao zvaničnu politiku, dok je opozicija isticala zahtev za što bržim izjednačavanjem, ili za rešavanjem tog problema trenutnim aktom. Pitanje izjednačenja je tako postalo specifično političko pitanje, mada ni jedna od postojećih političkih grupacija nije mogla da obrazloži svoje pozicije političkim programom. Opozicija u periodu do oktobra 1880. godine, tokom trajanja vlade Jovana Ristića, ne može se opisati kao stranačka. Programi političkih organizacija su tek nastajali, a u redovima opozicije za vreme liberalne vlade, najviše je bilo budućih radikala.⁶⁹⁸

Na važnost pitanja izjednačenja novih krajeva sa dotadnom Srbijom ukazao je Knez Milan u prestonoj besedi prilikom otvaranja prve posleratne redovne skupštinske sednice 1878/79. godine u Nišu, preporučivši pažnji poslanika predloge zakona koji se odnose na uređenje oslobođenih predela, "kako bi smo ih spremili da s potrebnom postupnošću, a što pre budu učesnici zakona koji važe u starim granicama Kneževine". I u skupštinskoj adresi, kao odgovoru na prestonu besedu, prihvaćen je princip postupnosti u vezi sa novim krajevima.⁶⁹⁹

Zainteresovanost političkih činilaca u Srbiji za Nove krajeve, pokazala se i na skupštinskom zasedanju 1879/80. godine. Manifestovana najpre kao zainteresovanost vlade i kao zainteresovanost opozicije, ona je kasnije poprimila jedinstvenu formu stranačke zainteresovanosti, u čijoj pozadini se mogla prepoznati želja za pridobijanjem pristalica i zadobijanjem prednosti u

⁶⁹⁷ Član 56: "Samo u slučaju kad je zemaljska bezbednost, bilo spolja bilo iznutra, u velikoj opasnosti a skupština nije sakupljena, Knjaz može što je nužno, ma da bi za to potrebovalo sadejstva skupštinskog, sam na predlog ministarskog saveta narediti, što će silu zakona imati, a kad se prva skupština sastane, njoj će ovako vanredno izdati zakon podneti na odobrenje. No bez odobrenja skupštine ne može se ni u kom slučaju danak ili opšti prerez ustanoviti, ni postojeći preinačiti." *Ustav Knjaževstva Srbije* (Beograd: Državna štamparija, 1869). 19. http://digitalna.nb.rs/wb/NBS/Tematske_kolekcije/Srpski_ustavi/RA-ustav-1869#page/1/mode/1up, pristupljeno 19. 07. 2017.

⁶⁹⁸ Jovan Milićević, "Opozicija u Srbiji uoči stvaranja organizovanih političkih stranaka", *Istorijski glasnik* 2 (1969), 9-26.

⁶⁹⁹ "Imajući na umu da je razumna postupnost u svakom radu najbolje i najveće jemstvo sreće i napretka, a u primeni k narodnom životu ponajneophodnija - narodno će predstavništvo brižljivo postarati se i svesrdno pripomoći, da i novo oslobođeni srpski predeli postupno uđu u uživanje sviju onih blagodeti kojima se koriste i ostali građani slobodne i nezavisne Srbije". *Protokoli Narodne skupštine držane u Nišu 1878-79. god.* (Beograd: Državna štamparija 1879), 10, 35.

društvenom i političkom životu Novih krajeva. Skupštinska većina je kao najveći argument za svoj protivan stav isticala mišljenje poslanika iz Novih krajeva da im pravno i političko izjednačavanje nije potrebno.⁷⁰⁰ Takođe, u upotrebi je bilo i mišljenje činovnika na službi u prisajedinjenim oblastima, da bi izjednačavanje donelo više štete nego koristi. Bilo je i argumenata u vezi donošenja zakona kojim bi se rešilo agrarno pitanje u novim krajevima, i koji se ne bi mogao primenjivati u starim krajevima gde gospodarstva i spahiluci ne postoje.⁷⁰¹ U tadašnjem Niškom okrugu bilo je 100 čifluka, u Leskovačkom 130, a Prokupačkom 140.⁷⁰²

Pitanje izjednačenja treba posmatrati kao širi okvir agrarnog pitanja koje nije bilo samo unutrašnje, već i važno međunarodno pitanje, budući da njegovu pravnu i političku osnovu čini Berlinski ugovor o miru. Proklamovanu nezavisnost Srbije i njeno teritorijalno uvećenje, velike sile su uslovljavale obeštećenjem Turske i bivših muslimanskih posednika, što Srbija, finansijski iscrpljena u dva rata nije mogla da podnese. Kneževina je bila prisiljena da ostvari zaštitu imovinskih prava muslimana, na štetu svojih podanika kojima je nametnula teret otkupa zemlje iako su sebe smatrali sopstvenicima⁷⁰³.

Može se reći da je proces razrešavanja agrarnih odnosa u novooslobođenim krajevima trajao skoro tri decenije, i da, analogno tome, ukupni proces izjednačenja nije mogao biti ubrzan. Kroz *Zakon o uređivanju agrarnih odnošaja* iz 1880. godine, i *Zakon o agrarnom zajmu* donet

⁷⁰⁰ Arandel Marinković, poslanik iz Dedine Bare, Sreza veteraničkog, isticao je da mnogim praksama u svakodnevnom životu građana Srbije, stanovništvo u novim krajevima nije doraslo: "Ako stupe zakoni koji važe za Srbiju u starim granicama, da važe ti zakoni i u novim predelima, onda ćemo da imamo i advokate, i tu se onda ne može ni pisar naći da kome što napiše, nego narod mora da uzima advokate (...) da ga obrću tamo-amu. Naš bi narod u ovim predelima bio tako, kao da bi ga neko u kupine zapleo. Mi i sad dajemo i uzimamo novac po starom običaju bez obligacija, a kad se traži naplata, ono se podvedu svedoci, a drugo ništa, pa tako neka i od sada ostane". Slobodanka Stojičić, *Novi krajevi Srbije 1878-1883: Državopravno i političko izjednačavanje novooslobođenih krajeva sa dotadnom kneževinom Srbijom* (Leskovac: Narodni muzej, 1975), 29, prema: *Stenografske beleške Narodne skupštine*, 1879/80, 118, 119.

⁷⁰¹ "Kako ćemo dakle da izjavimo želju da i u starim i u novim predelima važe jedi isti zakoni, kad u isto doba za nove predele uvodimo zakone koje se na stere ne mogu primeniti. To je protivrečnost koja bi nas mogla kompromitovati pred svetom," Isto, 203, 204.

⁷⁰² Miroslav Đorđević, "Inostrani komentari Zakona o uređenju agrarnih odnosa u novooslobođenim krajevima Srbije od 1880. godine", *Leskovački zbornik*, 18, 18 (1978): 70.

⁷⁰³ Tapije nad selima, koje su pojedinim uzurpatorima obezbeđivale gospodarluk, po pravilu su bile falsifikovane od strane nadležnih državnih organa, čak i u slučajevima kad su u periodu ukidanja gospodarluka spahije isplaćivane iz državne kase. Slično je bilo i u slučaju preuzimanja većih zemljišnih površina, gde je primenjivana sila, pa čak i utamničenje ili vešanje, po naređenju viših instanci, onih seljaka koji su se žalili. Rešavanje takvih slučajeva kasnije su komplikovali hrišćani nakupci nekretnina, koji su Turke simbolično isplaćivali a zatim pokušavali da seljacima, odnosno državi, prodaju istu zemlju po višestruko uvećanim cenama. (Svedočenja narodnih poslanika o primerima nasilnog pribavljanja tapija) Slobodanka Stojičić, *Agrarno pitanje ...*, 27-31, prema: *Stenografske beleške Narodne skupštine*, 1879/80, Stojilko Bornodolčević 2353, Arandel Marinković 2349, Jeremija Panić 2346, Kole Rašić 2339.

dve godine kasnije, konstituisane su obaveze seljaka u postupku otkupa zemlje.⁷⁰⁴ Prvim zakonom država je priznala pravo čiflik sahibija na novčanu nadoknadu za učitlučene zemljišne površine čime je priznala i posledice čitlučenja u ovim krajevima za vreme osmanske vlasti.⁷⁰⁵

Istražujući sve mere kojima se srpska država bavila rešavajući problem agrarnih odnosa, Slobodanka Stojičić koja je posebno proučavala agrarno pitanje u Novim krajevima, zaključila je da u tadašnjim okolnostima apsolutno nije bilo izvodljiva naplata agrarnih dugova zbog nepostojanja ekonomske moći dužnika. Odredbu iz člana 8. *Zakona o uređivanju agrarnih odnošaja*, da se otkupnina mora platiti najduže za pet godina, seljaci su tumačili kao mogućnost da na kraju tog perioda, pre njegovog isteka, mogu platiti celokupan dug, što se redovno nije dešavalo. Zbog toga je država zaključila agrarni zajam i ušla u kompleksan i dugotrajan postupak konkretnog razrešavanja agrarno-pravnih odnosa⁷⁰⁶ preko odgovarajućih komisija i mesno nadležnih sudova. Na isplaćeno zemljište stavljana je intabulacija, pa su agrarni dužnici bili u obavezi da vraćaju državi zajam sa interesom narednih 15 do 25 godina. Međutim, ubrzo se pokazalo da je to neizvodljivo zbog ekstremnog osiromašenja seljaka tokom dugog perioda čitlučke eksploatacije. Zato je država bila prinuđena da ukine solidarnost vraćanja duga na nivou sela ili opštine, zatim i da se odrekne kamata u celini, da bi posle davanja niza olakšica u otplati glavnog duga oprostila kompletne iznose onima koji nisu uspeli da ga otplate. Na taj način su likvidirane i poslednje posledice feudalnih odnosa iz perioda osmanske vlasti. Seljaci su konačno postali nesporni vlasnici zemlje koju obrađuju.⁷⁰⁷

Kako pitanje izjednačenja nije rešeno ni na drugom skupštinskom zasedanju u oslobođenom Nišu, uticajni politički faktori toga doba uspeli su da ovu temu skinu sa skupštinskog dnevnog reda. Rešavanje tog pitanja nastavljeno je polako i parcijalno, kako je i planirano u

⁷⁰⁴ Mogućnost otkupa zemlje i kuća iseljenih muslimana pokrenula je naseljenike iz Srbije, kao i one iz još neoslobođenih susednih krajeva pod Turskom, pa čak i lokalno seosko stanovništvo na premeštanja i preseljavanja u plodnija područja. To je izazivalo žalbe mnogih meštana i zahteve da im se dozvoli preča kupovina imanja od Turaka. U najnepovoljnijoj poziciji bili su seljaci koji su ta imanja obrađivali kao čifčije, a nisu imali novac za njihov otkup. Vidosava Nikolić-Stojančević, *Leskovac i oslobođeni predeli...*, 83. Prema: Arhiv Srbije "P", 1878, reg. br. 2885.

⁷⁰⁵ Stojan Novaković, *Vaskrs države srpske; Pronijari i baštinici: (spahije i čitluk sahibije); Udara ili Samovlasno apšenje za dug; Srednjovekovna Srbija i rimsko pravo; Poslanica Stojana Novakovića* (Beograd: Službeni list SFRJ, 1986), 220.

⁷⁰⁶ Pored *Zakona o uređivanju agrarnih odnošaja* i *Zakona o agrarnom zajmu*, doneti su *Zakon o oduženju agrarnog zajma u oslobođenim pokrajinama* (1891. godine), *Zakon o izmenama i dopunama Zakona o oduženju agrarnog zajma u oslobođenim pokrajinama* (1902. godine), *Zakon o izmenama i dopunama u Zakonu o oduženju agrarnog duga u novooslobođenim pokrajinama* (1907. godine).

⁷⁰⁷ Mnoge porodice poreklom iz jugoistočne Srbije i danas čuvaju tapije kao dokaz da su stekli trajno vlasništvo nad zemljom. Dobrosav Turović, *Gornja Jablanica kroz istoriju* (Beograd, Zavičajno udruženje "Gornja Jablanica, 2002), 116, 123.

pripremi zakonske regulative kojom je trebalo harmonizovati uređenje dva suštinski različita dela Srbije, novog i starog. Mada će kod svake etape toga procesa biti vidljive pojavnosti političkog karaktera, pitanje izjednačenja se više nije postavljalo kao jedinstven politički problem. Iako ono nije rešeno u svim svojim segmentima, pojam "novih krajeva" spontano je, već posle nekoliko godina, istisnut iz upotrebe, primereno realnosti koja je podrazumevala podjednak uticaj društvenih, političkih, pravnih i ekonomskih procesa nastalih u Srbiji, na sve njene delove, pa i na leskovački kraj.

7.3.2. Ustavni položaj novooslobođenih krajeva

Sve pravne radnje koje su preduzimane u procesu izjednačenja novih krajeva sa dotadnom Srbijom, imale su svoje utemeljenje u Ustavu Kneževine Srbije iz 1869. godine. Istovremeno, u dugom periodu koji se protezao godinama posle oslobođenja, trajala je posebna ustavna situacija, jer su neki zakoni, bazirani na Ustavu, važili samo za Nove krajeve a nekim zakonima je uskraćeno proširivanje njihove važnosti na celu zemlju. Bez obzira na nejednak političko-pravni tretman građana, njihova ustavna prava su u osnovi bila ista, samom činjenicom širenja važnosti Ustava od dana priznavanja nezavisnosti Srbije u novim granicama. Njihov položaj je regulisan i *Privremenim zakonom o uređenju novih predela* od 3. januara 1878. godine, kao položaj srpskih građana.⁷⁰⁸ Činjenica da se od samog početka sva prava građana nisu u potpunosti ostvarivala, obrazlagana je specifičnim političkim, pravnim i ekonomskim odnosima u Novim krajevima, dok takvo stanje nije u potpunosti prevaziđeno.

Već krajem 1878. godine, građani Novih krajeva ostvarili su na osnovu članova 46. i 47. Ustava Kneževine Srbije svoje aktivno i pasivno biračko pravo, a narodni predstavnici u Skupštini tretirani su jednako sa ostalim poslancima. Pitanje lične i imovinske sigurnosti građana u oslobođenim oblastima, kao i pitanje izbora opštinskih vlasti, ostalo je otvoreno neočekivano dugo, kao posledica odnosa političkih snaga u Srbiji i njihovog reflektovanja na Nove krajeve.

⁷⁰⁸ Po ovom zakonu, (član 74.) srpski građanin u prisajedinjenim područjima postaje svaki onaj "koji se u vreme oslobođenja našao nastanjen na njemu, kao dotle bivši stanovnik tog mesta", Članom 75. garantovano je da su "pred zakonom ravni svi građani", uključujući (član 77.) i slobodu veroispovesti. Ove dve odredbe bile su već sadržane Ustavom, ali sledeći član (76.) detaljnije je razrađivao istu materiju u specifičnim uslovima novih krajeva: "Zakon srpski daje zaštitu građaninu srpskom hrišćanske kao i građaninu srpskom muhamedanske ili koje druge zakonom priznate vere". Članom 79. ta zaštita je obezbeđena i strancima u oslobođenim predelima.

Zakon o suđenju i o zakonima po kojima će se suditi u oslobođenim predelima, od 31. decembra 1878. godine, izuzeo je tako od upotrebe van granica dotadne Srbije *Izmene i dopune u Zakoniku o postupku sudskom u krivičnim delima* od 10. januara 1876. godine,⁷⁰⁹ čime su građani Novih krajeva bili lišeni tekovina novog buržoaskog društva na planu lične i imovinske sigurnosti, tamo gde inače najčešće dolazi do povrede ljudskih prava. Insistirajući na trenutnom pravno-političkom izjednačenju građana prisajedinjenih teritorija, opozicija je ukazivala da su oni izjednačeni u obavezama, kao platioci poreza, vojni i komorski obveznici, ali ne i u pravima koja garantuje demokratsko ustrojstvo države.

Vlada Milana Piroćanca koja je od novembra 1880. godine bila u prilici da promeni takvo stanje, nije to učinila na platformi svog nekadašnjeg programa već pod pritiskom opozicione Radikalne stranke. Tako je pitanje lične i imovinske sigurnosti građana rešeno na VII skupštinskom sastanku 15. januara 1881. godine izmenama i dopunama *Zakona o suđenju i o zakonima po kojima će se suditi u oslobođenim predelima*. Ranije izuzete iz primene u Novim krajevima, izmene i dopune od 10. januara 1876. godine uvedene su u važnost, uz obrazloženje ministra pravde da je to "u ono vreme imalo opravdanoga uzroka, ali danas, kad su tamo uređene vlasti kao i u starim granicama (...) nema razloga da se ovi izuzetci od opštih zakona i dalje održavaju".⁷¹⁰ Veoma važan *Zakon o uvođenju u život za oslobođene i prisajedinjene predele Zakona po struci policijskoj* donet je 30. marta 1881. godine. Prethodno su stupili na snagu *Zakon o jednoobraznom pečatu* (28. decembar 1879.) i *Zakon o uređenju kafana i mehandžija i kafedžija u oslobođenim i prisajedinjenim predelima* (1880.) koji su značajni za uređenje dela preduzetničke oblasti.⁷¹¹ *Zakon o advokatima* čija primena je zaustavljena za Nove krajeve još u vreme privremenih vlasti, zbog bojazni da bi narod, neupućen u pravne forme a privržen običajnom pravu, postao žrtva nesavesnih advokata, konačno je počeo da se primenjuje na celokupnom pravnom prostoru Srbije, a zatim je protegnuto i važenje ostalih zakona.

Paralelno sa postupnim uređivanjem pravnog statusa građana, odvijao se i proces, takođe postepenog, organizacionog ustrojavanja novooslobođenih krajeva, po ugledu na organizaciono ustrojstvo Kneževine Srbije. Prvi koraci ka uspostavljanju srpskih civilnih vlasti imali su vojni

⁷⁰⁹ Tačkom 3. člana 4. ovog zakona, predviđeno je da njegovim stupanjem na snagu počinje da važi u prisajedinjenim predelima *Zakonik o postupku sudskom u krivičnim delima od 10. aprila 1865. godine sa izmenama i dopunama njegovim*, "izuzimajući samo izmene i dopune od 10. januara 1876. godine". Slobodanka Stojičić, *Novi krajevi Srbije ...*, 36. Prema: *Zbornik zakona i uredaba u Knjažestvu Srbiji XXIII*, 44.

⁷¹⁰ Isto, 36. Prema: *Stenografske beleške Narodne skupštine 1880/81*, 110.

⁷¹¹ *Zbornik zakona i uredaba u Knjažestvu Srbiji XXXV, od prvog juna do 1. avgusta 1880*, (Beograd: Državna štamparija, 1880), 48, 49, 53-55.

karakter i bili su posledica vojnih akcija, sa direktnim uplivom vojnog personala. Berlinski ugovor i njegova ratifikacija, otvorila je mogućnost trajnog delovanja države u procesu organizacionog izjednačavanja.

Organizaciono ujednačenje podrazumevalo je funkcionisanje onakve lokalne vlasti kakva je postojala u Kneževini Srbiji, teritorijalno postavljena prema okruzima, srezovima i opštinama. Ni ovo pitanje se nije moglo rešiti trenutnim aktom, već takođe postepeno, u ovom slučaju preko posebne, privremene organizacije vlasti, koja je trebalo da pripremi mogućnost trajnog rešenja. U tom smislu, osnovni zadatak privremenih uprava bio je da popiše opštine, ustanovi koja naselja čine srezove i gde su njihove granice, čime bi se dobila osnova za teritorijalnu podelu Novih krajeva, bez koje se ne može pristupiti teritorijalnom izjednačenju.

Privremenim zakonom o uređenju novih predela od 3. januara 1878. godine, nisu obezbeđeni uslovi da se prostim prenošenjem formi iz dotadne Srbije započne taj proces. Aktima koja su stupala na snagu u periodu pre ratifikacije Berlinskog mirovnog ugovora, postizali su se drugi ciljevi. Suštinski, radnje koje su preduzimane u ovom periodu treba shvatiti kao pripremu za početak procesa teritorijalno-političkog izjednačenja koji, posle obavljenih popisa, počinje *Zakonom o privremenom upravnom podeljenju i snabdevanju sa vlastima oslobođenih predela*. Iako teritorijalna organizacija sa šest okruga, postavljena po ovom zakonu, nije mogla da se održi, s obzirom na detalje kasnije donetog Berlinskog ugovora, koji se odnose na Srbiju, "snabdevanje sa vlastima oslobođenih predela", institucionalno rešeno na ovaj način, svakako je značajno kao prvi modernizacijski korak države Srbije od početka njenog fizičkog prisustvovanja na prostoru Novih krajeva. To je značilo pre svega normativizovanje fizičkog prisustva njenih državnih činovnika koji su imali da primenjuju, svaki za svoju oblast, onakve uzuse u svakodnevnoj praksi, kakvi su odlika modernih društava.

Pitanje teritorijalno-političkog, odnosno organizacionog izjednačavanja oslobođenih oblasti kasnije je rešeno *Zakonom o podeli prisajedinjenog zemljišta na okruge i srezove*, i to u uslovima posle Berlinskog kongresa kada su u međunarodnim okvirima stvoreni uslovi za trajno obeležavanje granica Srbije prema Bugarskoj i Turskoj. Jedan element izjednačavanja po ovom zakonu je postignut stvaranjem četiri okruga, jer je poštovan kriterijum da oni po teritoriji i broju stanovnika budu slični sa okruzima u Srbiji. Na osnovu ovog zakona, donet je i ukaz kojim se određuju granice srezova i okruga, kao i sreska, odnosno opštinska središta. Time je postavljena formalna osnova za teritorijalno izjednačavanje Novih krajeva.

Završna faza ovog procesa, dalje prostiranje propisa Kneževine Srbije na onaj deo gde je bio na snazi poseban normativni režim, obuhvatala je duži period. Faktičko izjednačavanje na nivou okruga i srezova, bilo je u mnogim elementima postignuto i pre formalnog izjednačavanja. Na nivou opština, rešavanje ovog pitanja se izbegavalo a kontrola obavljanja opštinskih poslova, kao i postavljanje i smenjivanje opštinskih organa vlasti, ostalo je u nadležnosti policijskih organa. Napore da se postigne unifikacija po pitanju lokalne samouprave, jedne od najvažnijih političkih tekovina u Srbiji, najviše je podnosila skupštinska opozicija, ali i sami građani.

Argumenti vlasti koja je usporavala rešavanje ovog problema, kao i argumenti opozicije, ilustruju svu složenost i političku obojenost "opštinskog pitanja" u periodu posle oslobođenja. Naprednjačka vlada je u relativno kratkom periodu, za manje od pola godine od preuzimanja vlasti, donela odluku o izjednačenju opština, pripremajući istovremeno ukidanje *Zakona o ustrojstvu opština i opštinskih vlasti* iz 1966. godine, kao i izmene i dopune tog zakona iz 1875. koje su Novim krajevima bile uskraćene.⁷¹²

Posle neuspeha na skupštinskim izborima 7. septembra 1883. godine, vlada Milana Piroćanca dala je ostavku. Da ne bi poverio mandat radikalima koji su na ovim izborima osvojili najviše glasova, kralj Milan se odlučio da formira činovničku vladu sa Nikolom Hristićem kao predsednikom. U atmosferi pojačane policijske kontrole nakon gušenja Timočke bune, raspisani su izbori za 5. januar 1884. godine na kojima su, bez učešća političkih stranaka, građani sa biračkim pravom glasali za kandidate koje je određivala policija. Novi mandat za sastav vlade dobio je Milutin Garašanin. Ubrzo je u Skupštini usvojen i nacrt novog *Zakona o izmenama i dopunama u Zakonu o ustrojstvu opština i opštinskih vlasti*⁷¹³ koji je izradilo Ministarstvo unutrašnjih dela.

Praktično je ovim zakonom od 11. juna 1884. godine, posle višegodišnjeg čekanja, bilo rešeno "opštinsko pitanje" u Novim krajevima, ali na način koji je bio neprihvatljiv građanima cele Srbije. Novi zakon je bio mnogo rigidniji od svih prethodnih zakona kojima se regulisala oblast lokalne samouprave. Naprednjačka vlada je njime htela da postigne visok stepen državne kontrole u smislu proširivanja nadležnosti državnih organa na sve nadležnosti opštine, čime bi obezbedila centralizaciju vlasti. Policiji su data široka diskreciona ovlašćenja u pogledu nadzora i smenjivanja

⁷¹² "Tako su Novi krajevi bili prinuđeni da posle nepune godine dana (do 1. marta 1882. godine) vrše novo grupisanje po opštinama i učestvuju na novim opštinskim izborima, saglasno naprednjačkom izumu o velikim opštinama i novim opštinskim propisima, koji su ovoga puta bili jedinstveni za celu Srbiju". Slobodanka Stojičić, *Novi krajevi Srbije ...*, 53.

⁷¹³ *Zbornik zakona i uredaba u Kraljevini Srbiji* XL (Beograd: Kraljevsko-srpska državna štamparija, 1884), 167-195.

opštinskih institucija radi "zaštite državnih ili opštinskih interesa". U takvom zakonu nije moglo biti govora o samoupravi⁷¹⁴. Čak je i provereni konzervativac kakav je bio Slobodan Jovanović naglasio da je ovaj naprednjački zakon bio jedan od najkonzervativnijih zakona o opštinama, ocenjujući ga kao veoma krut pravni akt.⁷¹⁵

7.3.3. Teritorijalna podela leskovačke nahije na opštine i srezove

Formiranje Uprave leskovačke⁷¹⁶, u isto vreme kad su formirane ostale uprave u Novim krajevima, bio je preduslov za kasniju teritorijalnu reorganizaciju Leskovačke nahije. Vladin izaslanik Manojlo Marić⁷¹⁷, obavestio je o tome Alimpija Vasiljevića, člana Vlade pri Vrhovnoj komandi u Nišu, prvim aktom Uprave leskovačke, datiranim sa 31. decembrom 1877. godine⁷¹⁸. On je, preuzimajući nadzor nad stanjem u Leskovcu, i postavljajući tročlanu činovničku upravu po uputstvima srpske vrhovne komande za formiranje uprava u oslobođenim predelima, zatekao "predstavništvo varoško" koje se sastojalo iz predsednika i pet članova, postavljenih po odlasku Turaka, sa "odaslanicima evrejske opštine i ovde zaostalih Turaka".⁷¹⁹

Već tokom rada na prvom popisu, Uprava leskovačka je mogla da uoči veoma skromnu osnovu Leskovca i okoline, koja se ogledala u niskom potencijalu 274 popisana naselja, od kojih je

⁷¹⁴ Ružica Guzina, *Opština u Srbiji: 1839-1918: pravno-politička i sociološka studija* (Beograd: Rad, 1976), 286.

⁷¹⁵ Miroslav Svirčević, *Lokalna uprava i razvoj moderne srpske države: od knežinske do moderne samouprave* (Beograd: Balkanološki institut SANU, 2011), 361, 362.

⁷¹⁶ Saglasno *Pravilima za rukovodstvo svima činovnicima u zauzetim srpskim zemljama* od 23. decembra 1877. godine, Uprava leskovačka je formirana već 1. januara 1878. U Leskovcu su 28. decembra 1877. godine bili upućeni kao članovi Uprave Dimitrije Savić, sreski načelnik u penziji iz Čuprije, Dimitrije Bogdanović, činovnik Okruga čuprijskog u penziji, i Stevan Kačanski, profesor gimnazije u Kragujevcu i Beogradu, najpopularniji srpski patriotski pesnik toga vremena. Kačanski je iz Drugog srpsko-turskog rata izašao sa činom majora. Na dužnosti člana Uprave u Leskovcu proveo dva meseca. Pisar Uprave leskovačke bio je Kosta Stojanović, privremeni učitelj čokešinski, a upravitelj Manojlo Marić.

⁷¹⁷ Prvi privremeni organi civilne vlasti u Novim krajevima bili su vladini izaslanici. Njih su slali u središnja mesta tek oslobođenih teritorija vojne starešine (knez Milan, general Kosta Protić, pukovnik Antonije Orešković) i Alimpije Vasiljević, ministar za prosvetu i crkvena dela, član Vlade pri Vrhovnoj komandi srpske vojske, u čijoj je nadležnosti bila "organizacija civilne uprave po svim strukama" u Novim krajevima. Alimpije Vasiljević, *Moje uspomene: Uspomene na kralja Milana*, (Beograd, Srpska književna zadruga, 1990), 24.

⁷¹⁸ "Kako se iz navedenog akta vidi, prva srpska uprava u Leskovcu formirana je u saradnji sa predstavnicima privremeno obrazovanog "predstavništva varoškog", i postavljenih članova uprave od strane Vrhovne komande. Iz izveštaja se upravo zapaža kako se u ovom poslu počinjalo gotovo ni iz čega, sa malobrojnim administrativnim kadrom, zbog čega je izaslanik M. Marić već u prvom narednom aktu insistirao kod člana Vlade na slanju "što skorije još jednog člana pravnika". Vidosava Nikolić-Stojančević, *Leskovac i oslobođeni predeli ...*, 93. Prema: Arhiv SR Srbije, PO K-64/421 (Del. br. 24).

⁷¹⁹ *Spomenica na proslavu ...*, 119-121.

svoga šest brojalo više od 100 domova. Kao poseban problem pri izboru kmetova i formiranju opštinskih sudova, pokazao se visok stepen nepismenosti, odnosno nizak nivo prosvetnih i kulturnih prilika u celom kraju. Iz drugog izveštaja izaslanika Marića⁷²⁰, vidi se da će prioritet Uprave leskovačke biti određivanje područja opština i organizacija sreske uprave, pri čemu će se orijentisati prema starim granicama "kajmakamluka", odnosno nahije. Predstavnik opštinskih vlasti su birali među starim kmetovima, primenili su moderan metod podele grada na kvartove, što je kasnije bitno uticalo na urbani i populacioni razvoj, a u slučaju ostalih naselja izvršena je njihova klasifikacija prema tipu i položaju, prema demografskoj i etničkoj strukturi.

Već u izveštaju od 13. marta 1878. godine, sadržan je "Spisak opština i sela u najji leskovačkoj", koji je ustvari prvi detaljan popis naselja i stanovništva oslobođenog Leskovca i leskovačke oblasti.⁷²¹ Iz ovog detaljnog spiska može se zaključiti da su mnoga naselja planinska, udaljena od puteva i bez privrednih i društvenih veza sa gradom ili većim naseljima. Određujući nove opštinske međe i seoske atare, leskovačka uprava je značajno doprinela njihovom povezivanju, vodeći se logikom pretvaranja većih i jačih sela u opštinske centre. Pritom je, osim pragmatizma kao podrazumevajućeg kriterijuma, poštovana tradicija lokalnog stanovništva u pogledu međa, održavanja uzajamnih veza i načinu izbora kmetova i lokalnih odbornika. Na ovaj način formirane su ukupno 32 opštine⁷²², 30 seoskih uz već postojeće varoši Leskovac i Vlasotince. Teritorija Leskovačke uprave zahvatala je veliki prostor između teritorija svih ostalih uprava u Novim krajevima. Svi glavni komunikacioni pravci (od Vranja ka Nišu i Aleksincu, i od Kuršumlije i Prokuplja ka Pirotu i Trnu) su tuda prolazili. Uvažavajući prostorne i populacione faktore, izaslanik Marić je u ovaj dopis sa svim popisanim i opisanim naseljima uvrstio i predlog da tako opisana teritorija postane poseban okrug sa budućim srezovima: veterničkim

⁷²⁰ Vidosava Nikolić-Stojančević, *Leskovac i oslobođeni predeli ...*, 93. Prema: Arhiv SR Srbije, PO K-64/65.

⁷²¹ Kompletan spisak seoskih opština sa pripadajućim naseljima, prema originalnom dokumentu, u: Vidosava Nikolić-Stojančević, *Leskovac i oslobođeni predeli ...*, 98-104. Prema: Arhiv SR Srbije, PO K-64/350.

U sastav ovih opština nisu ušla 53 sela u kojima nije bilo stanovnika, osim pojedinih porodica u planinskim zbegovima, za koje se nije znalo da li će se, i kada vratiti svojim kućama.

⁷²² Opredeljenje da se prve opštine formiraju od najviše dva do tri sela, čija međusobna udaljenost nije prelazila "po sahatu", i da broj sela u opštini zavisi od zadatog preseka koji je iznosio 1.000 stanovnika, nije moglo da se primeni u leskovačkom kraju. U svom izveštaju članu Vlade pisanom 12. januara 1878. godine, M. Marić je izneo svoje razloge za stvaranje opština "od poviše sela" u okolini Leskovca. On kaže da se "član 1. novog Zakona u ovoj nahiji, izuzimajući varoš Leskovac, ne bi ni primeniti mogao, jer u njoj su sela izvanredno mala: ima ih sa pet kuća, većina ih je 20-60 a samo šest sela sa više od 100 kuća. Opštine se, dakle, bezuslovno moraju sastaviti od poviše sela". Olga Savić, "Osvrt na privredne prilike i probleme naselja u okolini Leskovca u 1878. godini i stvaranje prvih opština", *Leskovački zbornik* 7, 7 (1967): 44.

(leskovačkim), vlasotinačkim i pustorečkim⁷²³. Leskovačka uprava je prva ostvarila svoj osnovni zadatak propisan *Pravilima za rukovodstvo svima činovnicima u zauzetim srpskim zemljama*, dostavljajući već sredinom marta 1878. izveštaj o popisu stanovnika i sela, organizovanju opština i formiranju opštinskih vlasti.

Leskovački okrug, uspostavljen prvom privremenom teritorijalnom podelom Novih krajeva po *Zakonu o privremenom upravnom podeljenju i snabdenju sa vlastima oslobođenih krajeva*, opremljen posebnim činovničkim kadrom po istom zakonu, takođe je sa uspehom počeo da funkcioniše nastavljajući delatnost leskovačke uprave⁷²⁴. Od svih novih okruga najmanje je bio zaokupljen problemima koji prate tek uspostavljenju organizaciju vlasti. Ipak, sa trajnom teritorijalnom podelom Novih krajeva, Leskovac je izgubio položaj okružnog mesta. Time je zaustavljen njegov razvitak kao okružnog administrativnog središta. Leskovački srez postao je deo Niškog okruga a leskovačko područje podeljeno je između niškog, topličkog, vranjskog i pirotskog okruga.⁷²⁵

Ove statusne promene na štetu Leskovca bile su tema čestih skupštinskih debata u 1878. i 1879. godini. Argumentovano zalaganje poslanika, kao i česte molbe građana Narodnoj skupštini, koji su isticali sve prednosti Leskovca da u trajnoj teritorijalnoj podeli dobije status okružnog mesta, nisu dale željene rezultate. U tim nastojanjima nije pomoglo ni isticanje činjenice da je Vrhovna komanda okvalifikovala zajedničke akcije stanovništva okoline Leskovca i ustanika Nikole Rašića, kao narodni ustanak,⁷²⁶ koji je presekao bilo kakvu mogućnost turske vojske da sa južne strane pritekne u pomoć odbrani Niša.

Kako je država unapred propisivala koliko će se izabrati poslanika iz određene oblasti, na izborima koji su održani 29. oktobra 1878. godine, za Leskovački okrug je bilo predviđeno šest

⁷²³ Na osnovu ovog dokumenta, formirana je kasnije Okružna leskovačka uprava, a zatim i sreska uprava na području Niškog a kasnije Vranjskog okruga. *Državopis Srbije*, (Beograd: Statističko odeljenje Ministarstva finansija) sv. XVI 1889. VIII-XVI, sv. XI 1882, 54-57.

⁷²⁴ Leskovački okrug je po članu 3. ovog zakona bio snabdeven sa 19 činovnika po struci ministarstva pravde, unutrašnjih dela i finansija, dok je ukupno predviđenih mesta po Šematizmu za 1878. godinu bilo 21. U odnosu na sve struke koje se nabrajaju u istom članu kao poželjne, Leskovački okrug je trebalo da dobije ukupno 33 činovnika. Međutim, u odnosu na stanje iz vremena Uprave leskovačke koja je u svom sastavu imala svega četiri činovnika, to se može smatrati velikim modernizacijskim doprinosom države u procesu izgradnje savremene uprave tog dela Srbije.

Raspored činovnika u Leskovačkom okrugu, po svim strukama, u: Slobodanka Stojičić, "Skupštinske debate 1878. i 1879. godine o uslovima da se Leskovac proglasi okružnim mestom", *Leskovački zbornik*, 13, 13 (1973): 57, 58. Prema: Arhiv Srbije, *Šematizam sa kalendarom za 1879. godinu*.

⁷²⁵ Isto, 53.

⁷²⁶ "Usled dolaska u Leskovac naših posmatrajućih odreda sa Mramora i Kočana, počeo se organizovati ustanak u okolini Leskovca". *Rat Srbije sa Turskom za oslobođenje i nezavisnost: 1877-1878. godine*, Priredilo: Operativno odeljenje Vrhovne komande (Beograd: Vrhovna komanda Srpske vojske, 1879), 55.

narodnih predstavnika (pet iz srezova i jedan iz okružne varoši Leskovac). Već 3. decembra, četiri dana pre nego što će ministar unutrašnjih dela, po ovlašćenju kneza Milana da podnese predlog zakona o podeli prisajedinjenog zemljišta na okruge i srezove, pročitano je na VIII skupštinskom sastanku predlog Neška Mitrovića, poslanika iz Leskovca i još pet poslanika iz srezova Okruga leskovačkog, "da se Leskovac oglasi za okružno mesto"⁷²⁷. Očigledno je, u trenutku kad je Leskovac inače još uvek bio okružno mesto po prethodnom zakonu, da su poslanici iz leskovačkog kraja bili upućeni u sadržaj novog zakona i planove o drugačijoj teritorijalnoj organizaciji Novih krajeva. Njihovom predlogu prethodila je molba 132 građanina Leskovca, podneta 1. decembra. Tu molbu je razmatrao zakonodavni skupštinski odbor, zajedno sa predlogom Zakona, a zatim i Narodna skupština.⁷²⁸ Mnogobroje argumentacije za prihvatanje podnetog predloga i protiv njega, sumirao je u završnoj reči ministar predsednik i ministar spoljnih poslova Jovan Ristić, zalažući se za prvobitnu projekciju Vlade o postojanju četiri okruga u Novim krajevima, pri čemu su Pirot, Vranje i Kuršumlija ocenjeni "od vlasti vojenih i civilnih" kao strateški važna mesta, a leskovački okrug bi, kao centralna oblast, značio suvišno finansijsko opterećenje za državnu kasu.

Predlog zakona o podeli prisajedinjenog zemljišta na okruge i srezove usvojen je na istom skupštinskom sastanku. Leskovački okrug više nije postojao. Formiran je leskovački srez sa 76 sela i Leskovcem kao sreskim mestom. Teritorija bivšeg okruga podeljena je pripajanjem njegovih delova svim okolnim okruzima.

Tačno godinu dana posle donošenja zakona po kojem je Leskovac izgubio status okružnog centra, pred Narodnom skupštinom se 16. decembra 1879. godine našao novi predlog, koji su ovoga puta potpisali 48 poslanika i 219 građana. Zahtev je pre svega bio obrazlagan velikom udaljenošću Niša i Vranja⁷²⁹, dangubom i materijalnom štetom koju trpi stanovništvo udaljenih naselja, za bilo koji upravni ili sudski postupak u kome učestvuju. Takođe, nije izostavljena činjenica da je Leskovac vekovima bio, pod Turcima, okružni centar, i da je stanovništvo ovoga kraja znatno doprinelo konačnom oslobođenju. I ovaj predlog je odbijen sa razlikom od svega pet glasova, mada je pitanje da li je ta skupštinska odluka bila validna, budući da na strani predlagača,

⁷²⁷ Slobodanka Stojičić, "Skupštinske debate ...", 59. Prema: *Protokoli Narodne skupštine 1878/79*. str. 50.

⁷²⁸ Stenografske beleške rasprava u Narodnoj skupštini povodom predloga grupe poslanika i molbe 132 građanina Leskovca i okoline da se Leskovac proglasi okružnim mestom. Isto, 59-62.

⁷²⁹ Izvesno uvažavanje razloga zbog kojih je traženo proglašenje Leskovca za okružno mesto, naročito u pogledu udaljenosti nekih naselja leskovačkog kraja od Niša, Vranja ili Prokuplja, pokazano je otvaranjem Drugog odeljenja niškog Okružnog suda u Leskovcu 1885. godine po *Zakonu o drugom odeljenju suda Okruga niškog*, od 16. juna 1884. godine (To pitanje je takođe pokretano od strane poslanika iz Leskovca i bilo je predmet skupštinskih debata 1882/83. i 1884. godine. *Zbornik zakona i uredaba u Kraljevini Srbiji izdatih od početka do kraja 1884. godine* (Beograd: Kraljevsko-srpska državna štamparija, 1884), 348-351.

a ni na strani finansijskog odbora koji se tome protivio, nije bilo glasova "polovine prisustvujućih članova i jedan više".⁷³⁰

Novi Ustav od 1888. godine zadržao je podelu zemlje na okruge, srezove i opštine. Saglasno ustavnim odredbama, marta 1890. godine, donet je i novi *Zakon o administrativnoj podeli Kraljevine Srbije*.⁷³¹ Na osnovu ovog zakona, smanjen je broj okruga u celoj Srbiji a ukidanje Niškog okruga imalo je za posledicu prebacivanje vlasotinačkog sreza u Pirotski okrug a leskovačkog sreza u novi, prošireni Vranjski okrug. Ovom okrugu pripao je i jablanički srez, ranije pripojen Topličkom okrugu. Sa političko-teritorijalnom reorganizacijom, povećane su i teritorije leskovačkog, jablaničkog i vlasotinačkog sreza⁷³². Kasnije ukidanje Ustava od 1888. kao i dve izmene zakona koji regulišu administrativno-teritorijalnu podelu Kraljevine Srbije, nisu uticale na status Leskovca i leskovačkog sreza. U sastavu Vranjskog okruga, Leskovac je dočekaao Prvi svetski rat, kao i okupaciju.

7.4. Nastanak političkog života (uspostavljanje i razvoj političkih institucija)

Za vreme ratova od 1876. do 1878. godine, uveden je potpuni državni nadzor nad opštinama u Srbiji, a pripremalo se i ukidanje *Zakona o ustrojstvu opština i opštinskih vlasti*, donetog 1866. sa izmenama i dopunama iz 1875 godine. Ratni uslovi su uticali na ograničavanje sloboda, što se posebno odnosilo na Nove krajeve izložene vojnim operacijama i posebnom pravnom režimu tokom posleratnih godina u kojem je trajao proces pravno-političkog izjednačenja sa dotadnom Srbijom. U takvim okolnostima, liberalna vlada Jovana Ristića nije imala interese da se postavlja liberalnije nego što je bila u dotadašnjem vršenju vlasti.

Stanovništvu Novih krajeva je u periodu neposredno nakon oslobođenja bila najvažnija dosledna primena propisa njihove nove države, bez obzira što ih nisu poznavali. Euforija zbog

⁷³⁰ Protiv je glasalo 66 poslanika, 61 za predlog a 19 je bilo uzdržano. Po članu 82. Ustava iz 1869. godine, "za punovažno zaključivanje iziskuje se da su za predlog dali glas najmanje polovina prisustvujućih članova i jedan više". Ova odluka, dakle, nije mogla da se donese bez nadpolovčnog glasanja 146 prisutnih poslanika. *Ustav Knjaževstva Srbije* (Beograd: Državna štamparija, 1869). 27.

http://digitalna.nb.rs/wb/NBS/Tematske_kolekcije/Srpski_ustavi/RA-ustav-1869#page/1/mode/1up, pristupljeno 29. 07. 2017.

⁷³¹ *Zbornik zakona i uredba u Kraljevini Srbiji: izdatih od 1. januara 1890. do kraja iste godine* 46 (Beograd: Kraljevsko-srpska državna štamparija, 1890), 281.

⁷³² Spisak naselja u okviru uvećanih srezova leskovačkog kraja u: Ljubodrag Popović, "Administrativno-teritorijalne promene leskovačkog kraja od 1878. do 1918. godine", *Leskovački zbornik*, 26, 26 (1986): 308, 309.

dugo očekivanog oslobođenja i entuzijazam karakterističan za mlade nacije, uticali su na bezrezervno poverenje u vlasti istorodnika koje su im donele slobodu. Većinom nepismeni, bez svesti o mogućnostima postojanja političkih prava i političkih institucija, oni su prihvatili kao prirodno stanje režim subordinacije i praksu postavljanje sreskih i okružnih vlasti, uz veliki uticaj policije na rad uprave. Smatrajući sreski i okružni nivo vlasti pripadajućom interesnom zonom države, a nemajući jasnu sliku o strukturi političkog vrha koji upravlja zemljom, građani novooslobođenih oblasti su počeli da žive svoj politički život interesovanjem za lokalnu samoupravu koja je prirodni izraz opštinskih i seoskih samoupravnih povlastica kakve su imali pod turskom vlašću. U tom periodu, najbliža njihovim očekivanjima bila je opštinska vlast po zakonskim izmenama iz 1875. a ne opština kao nastavak državne, policijske uprave po zakonu iz 1866. godine.⁷³³ O tome se kasnije često polemicalo u Narodnoj skupštini, kad su na dnevnom redu bila pitanja izjednačenja.

Svuda u Novim krajevima, pa i Leskovcu, opštinsku vlast, prema *Privremenom zakonu o uređenju oslobođenih predela*, od 3. januara 1878. vršio je kmet sa skromnim aparatom od jednog ili više pomoćnika, i sa pisarom (član 5). Njih je postavljala i smenjivala sreska upravna vlast (član 6). Deo strukture opštinskih vlasti bio je, prema istom zakonu Opštinski odbor, savetodavno telo sastavljeno od pet do 15 odbornika, u zavisnosti od broja poreskih glava u opštini, takođe sastavljeno od sreskih vlasti koja prethodno sasluša "kućne starešine na kućnom sastanku" (član 18). Sa spiskom svojih ovlašćenja i nadležnosti u ovako postavljenoj konstelaciji opštinske uprave, kmet je bio prvi neposredni policijski organ vlasti.

U ovoj fazi, ne može se govoriti o začecima političkog života, odnosno uspostavljanju i razvoju političkih institucija, jer pomenutim zakonom nije bila predviđeno postojanje opštinskog zbora kao organa opštinske vlasti, odnosno sredstva opštinske samoupravnosti. Nije bilo predviđeno ni postojanje opštinskih sudova kao nezavisnih institucija, već su sporove male vrednosti sudili kmetovi "po duši, po pameti i po pravdi", (član 12) orijentišući se prvenstveno prema običajnom pravu.

Mogućnost da više instance vlasti postavljaju na nivo opštine svoje eksponente, a da oni uživaju široka ovlašćenja, dovela je do čestih zloupotreba i do žalbi građana kroz čiju se sadržinu

⁷³³ Ustav od 1869. godine predviđa da su "opštine samostalne u svojoj upravi, shodno propisima zakona (deo IX, član 127)." Hronološki posmatrano, sa stanovišta obaveze usklađivanja zakona i ustava, opštinsko pitanje se primerenije moglo urediti izmenama i dopunama iz 1875. nego osnovnim zakonom iz 1866. godine koji je nastao pre usvajanja Ustava Kneževine Srbije od 1869. http://digitalna.nb.rs/wb/NBS/Tematske_kolekcije/Srpski_ustavi/RA-ustav-1869#page/20/mode/1up, pristupljeno 02.08.2017.

vidi njihova posvećenost čuvanju lokalne samouprave kao tradicionalne institucije na koju su navikli. Tako se već 17. novembra žalilo ministru unutrašnjih dela 250 građana Leskovca na izbor kmeta, kmetovskih pomoćnika, odbornika i pisara, jer prilikom njihovog postavljenja nisu, po privremenom zakonu od 3. januara, saslušana mišljenja kućnih starešina. Pritom su to bila lica koja su, kako se navodi u žalbi, povezana sa kompromitovanim činovnicima došlim sa strane.⁷³⁴ Žalioci su se ovom prilikom izjasnili i protiv izbora Neška Mitrovića za narodnog poslanika, za koga tvrde da je izabran "nastojavanjem i uplivom, a ne po volji naroda". Žalba je odbijena posle pribavljanja mišljenja sreskog načelnika Miloja Roksića, da "nije bilo kakve protivnosti članu 6. *Zakona o uređenju oslobođenih predela*, što je načelstvo, bez dogovora građana leskovačkih koji u žalbi na ovo udaraju", postavilo za pisare Mitu Protića i Ljubisava Stojanovića iz Požarevca, jer su oni "ljudi sposobni, vredni i poštteni, koji su se odma' u istoj opštini i nastanili".⁷³⁵

Slobodanka Stojičić koja je proučavala pravno-političke aspekte procesa ujednačavanja Novih krajeva, što su aktivnosti koje su prethodile potpunijoj izgradnji institucija i političkog života u ovom delu Srbije, ukazuje na činjenicu da su stranački odnosi iz doratne Srbije relativno brzo prodrli u ove krajeve. To se može zaključiti iz sadržine i epiloga ovog leskovačkog slučaja, kao i sličnih slučajeva u Vranju, Nišu i Pirotu, čiji je zajednički imenitelj nezaštićenost građana institucijama u sudaru sa vertikalno povezanim činovničkim strukturama. Ona ocenjuje da u okolnostima nepostojanja institucija nije moglo da dođe do autohtone reakcije građana na nezakonite izbore opštinskih vlasti. Nije bilo moguće da se ovakav otpor javi kod stanovništva tek oslobođenog turske eksploatacije i turskog političkog sistema, niti da se takav otpor dozvoli protiv civilne organizacije vlasti koja još uvek nosi mnoga obeležja vojnog karaktera.⁷³⁶

U situaciji kad nisu mogli da samostalno biraju kmetove kao eksponente opštinskog nivoa vlasti, građani Leskovca i drugih naselja u Novim krajevima su imali aktivno i pasivno biračko pravo, i učestvovali su na prvim skupštinskim izborima za trogodišnji skupštinski period od 1878. do 1880. godine. Tada je za Leskovački okrug birano, prema broju poreskih glava šest

⁷³⁴ Slobodanka Stojičić, "Prve opštinske vlasti u jugoistočnoj Srbiji posle oslobođenja 1878. godine", *Leskovački zbornik*, 17, 17 (1977): 113. Prema: Arhiv Srbije, Ministarstvo unutrašnjih dela, 14/22 - 1878. Leskovčana njih 250, žalba na izbor opštinskih časnika.

⁷³⁵ Isto, 114. Prema: Arhiv Srbije, Ministarstvo unutrašnjih dela, 14/22 -1878. Izveštaj zastupnika okružnog načelnika sreskog načelnika Miloja Roksića ministru unutrašnjih dela.

⁷³⁶ "Novodošavši činovnički kadar doneo je sa sobom svoje stranačko opredeljenje, sa svim strastima partijskog pripadništva u doratnoj Srbiji, u kojoj su politički odnosi u isto vreme doživljavali kulminaciju zaoštrenosti. (...) U takvoj situaciji, stranačka opredeljenost Novih krajeva je i te kako bitno pitanje u programima stranačkih grupacija doratne Srbije. (...) Neminovan je bio obračun između vladajućeg liberarnog režima i radikalno-naprednjačke skupštinske organizacije". Isto, 115.

poslanika. Jedno poslaničko mesto, prema istom kriterijumu je pripadalo Leskovcu, a za poslanika je izabran trgovac Neško Mitrović, predsednik opštine leskovačke.

Ukupno je tada, prema privremenoj teritorijalnoj podeli, izabrano 25 poslanika u pet postojećih okruga Novih krajeva⁷³⁷. Politički neizgrađeni, izabrani u istoj godini kad su njihove biračke oblasti oslobođene, kandidovani po mehanizmu kontrolisanom direktno sa državnog vrha, novi poslanici su bili pristalice vlasti. Ona je narodu koji predstavljaju donela slobodu, a njima je stvorila pozicije u novoj državi. Vladajućim liberalima je, uprkos popularnosti kod naroda zbog dobijene državne nezavisnosti, bilo jasno da im opstanak na vlasti nije bio moguć u borbi sa rastućom naprednjačko-radikalnom opozicijom, ukoliko ne prošire svoje političko uporište preko Novih krajeva, jedinog dela Srbije gde nije bilo politički opredeljenih građana.⁷³⁸

Dok se liberalna vlada borila za nove privrženike sa pozicija vlasti, kao predstavnik oslobodilaca i kao nosilac aktivnosti na uspostavljanju modernih načina svakodnevnog života, radikali i naprednjaci su za svoje političke ciljeve koristili skupštinsku tribinu, iznoseći svoje viđenje sporosti u procesu izjednačenja, primene zakona Kneževine Srbije na Nove krajeve, kao i rešavanja agrarnog pitanja. Mogućnosti za takav način zadobijanja novih pristalica bile su ograničene u posleratnim uslovima, pa je u tom smislu bila očigledna prednost liberalne grupe koja je za svoj prodor u Nove krajeve koristila strukturu vlasti.

Sličan odnos prema Novim krajevima zadržali su i naprednjaci posle dolaska na vlast oktobra 1880. godine. Izborima koji su iste godine održani⁷³⁹, promenjena je garnitura poslanika,

⁷³⁷ U "Spisku narodnih poslanika izabranih za trogodišnju skupštinsku periodu 1878, 1879. i 1880. godine", pored 103 narodna poslanika iz dotadne Kneževine Srbije, bilo je 25 narodnih poslanika iz Novih krajeva. iz Okruga leskovačkog, za poslanike su proglašeni Neško Mitrović, predsednik opštine leskovačke za varoš Leskovac (113), Naća Trajković, predsednik opštine trnjanske, za srez veternički (114), Randel Marinković, mehandžija iz Dedine Bare, za srez veternički (115), Stevan Popović, sveštenik iz Crne Trave, za srez vlasinski (116), Stojiljko Đokić, trgovac iz Vlasotince, za srez vlasinski (117), Lazar Denčić, predsednik opštine pertatske, za srez pustorečki (118). "Spisak narodnih poslanika izabranih za trogodišnju skupštinsku periodu 1878, 1879. i 1880. godine", *Srpske novine*, 10. novembar 1878. [://digitalna.nb.rs/wb/NBS/novine/srpske_novine/1878/11/10#page/0/mode/1up](http://digitalna.nb.rs/wb/NBS/novine/srpske_novine/1878/11/10#page/0/mode/1up), pristupljeno 30.07.2017.

⁷³⁸ "Samim izborom 25 poslanika u Novim krajevima, liberalna vlada, ovenčana slavom oslobodioca, dobila je u svojim istanjenim redovima skupštinske većine 25 novih privrženika. Drugačije i nije bilo moguće, jer je u ovom momentu to izraz razumljivog odnosa oslobođenog prema oslobodiocima i obrnuto. Vlada liberala a time i liberali kao politička grupa, iskoristili su taj odnos podređenosti Novih krajeva da za sebe vežu podršku prve garniture narodnih poslanika iz novih krajeva. U prvim posleratnim skupštinama, podrška poslanika iz Novih krajeva vladinim merama nije izostala. Slobodanka Stojičić, "Prva politička opredeljenja građana Leskovca i okoline (1878-1888)", *Leskovački zbornik*, 27, 27 (1987): 80.

⁷³⁹ Deset dana pre prvog skupštinskog sastanka, Srpske novine su objavile spisak 24 poslanika iz četiri okruga Novih krajeva. Za srez leskovački (u okviru Niškog okruga) izabrani su Vasiljko Cvetanović (64) iz Leskovca, i Trajko Živković (61) iz Pečenjevca. Za srez vlasotinački bio je izabran Arandel Marinković (63), raniji poslanik iz Dedine Bare. "Spisak narodnih i kneževih poslanika za trogodišnju periodu skupštinsku 1880, 1881. i 1882." *Srpske novine*, 20. decembar 1880.

ali se odnos prema vrhovnoj vlasti nije promenio, što je bio i cilj, postignut istim sredstvima. Još uvek politički neiskusni, građani Leskovca i okoline su, kao i svuda u Novim krajevima, ostali lojalni Vladi i njenim eksponentima na svim nivoima vlasti.

Radikalna stranka je i u novim okolnostima morala da se bori za nove pristalice isticanjem delova svog programa, pre svega naglašavajući posvećenost opštini kao osnovnoj samoupravnoj jedinici, a paralelno i pitanju lične i imovinske sigurnosti građana, tražeći od vlasti da im omoguće političko opredeljivanje bez pritisaka, ali prema ličnim afinitetima i interesima⁷⁴⁰.

Paralelno sa promenom političkih opredeljenja poslanika, menjalo se i opredeljenje građana, u procesu uzajamnog delovanja. Relativno brzo, kao poslanici iz Novih krajeva nastupali su u Narodnoj skupštini pojedini radikali koji su se i trajno nastanjivali, dolazeći zbog posla ili radi agitacije, odnosno širenja partijske mreže. Politička scena ovog prostora je počela da se parceliše a narodni poslanici prestaju da nastupaju jedinstveno, za razliku od perioda kad se rešavalo pitanje izjednačenja, i kad su zagovarali rešenja vladajuće većine.

Leskovac je od 1881. godine već formirao jaku organizacionu jedinicu Napredne stranke, o čemu su oni, preko svog predsednika Jovana Prokopovića, već sledeće godine obavestili Narodnu skupštinu. Niš je ostao privržen liberalima, dok se Pirot čvršće opredelio za Narodnu radikalnu stranku. Ranije jedinstven prostor Novih krajeva, povezivan etnički, ekonomski i konfesionalno, postao je fragmentiran po političkim stavovima i opredeljenima, koja nikada nisu ostajala ista.

Način i smer političkog opredeljivanja građana Leskovca i okoline, i njihovog stranačkog organizovanja tokom prvih deset godina od oslobođenja, pokazao se tokom biranja poverenika za izbor poslanika Velike narodne skupštine 1888. godine, na kojoj je trebalo da se donese novi ustav.

http://digitalna.nb.rs/wb/NBS/novine/srpske_novine/1880/12/20#page/0/mode/1up, pristupljeno 30.07.2017.

U okviru kvote za Okrug toplički, poslanik je postao advokat Uroš Knežević (101 i 117), sa kancelarijom u Leskovcu a ovde službeno naveden kao nastanjen u Beogradu. Knežević je tokom trajanja "agrarnog pitanja" bio poznat kao ekskluzivni zastupnik bogatih Turaka pred sudovima u Leskovcu i Nišu. Njegov izbor za poslanika u jablaničkom srezu je osporio verifikacioni odbor skupštine, "jer je Knežević, po svom pravu, izabran istovremeno i u jablaničkom i u karanovačkom srezu, primio izbor u karanovačkom srezu".

⁷⁴⁰ "Verifikacioni odbor je pored oglašavanja izbora poništenim ili zakonitim (za skupštinske izbore 1883. godine), za neka izborna mesta dao predlog da se naredi izviđaj a izabrani poslanici iz tih mesta da se odstrane iz skupštine. Među njima je i srez leskovački u Niškom okrugu gde protiv izbora dvojice poslanika, Vasiljka Cvetanovića i Arandela Cvetanovića postoji žalba 143 poverenika, koji broj poverenika ujedno predstavlja apsolutnu većinu svih poverenika na izbornoj skupštini, kojih je bilo 253."

"Žalba počinje tvrdnjom da je narod (...) sav kome je zakonom dato pravo da glasa sa jednim malim izuzetkom, dao glasa protiv naprednjačkog kandidata i glasao za opozicione kandidate Petra Živkovića iz Bogojevca i Tasu Arandelovića iz Leskovca. (...) Zatim se detaljno opisuje kako je došlo do toga da se glasovi dati za opozicione kandidate pridodaju naprednjačkim kandidatima Vasiljku Cvetanoviću iz Leskovca i Arandelu Cvetanoviću iz Oraovice. Slobodanka Stojičić, *Novi krajevi Srbije ...*, 85, 86. Prema: Stenografske beleške vanredne narodne skupštine 1883, 16. - Arhiv Srbije, Narodna skupština F.IV.P-1/83. (Žalba 143 poverenika iz sreza leskovačkog na izbor poslanika).

To su za stanovnike Novih krajeva sa biračkim pravom ujedno bili osmi izbori na kojima su učestvovali. Prethodnih sedam izbornih ciklusa za običnu narodnu skupštinu, održavano je skoro svake godine (1880, 1882, 1883, 1884, 1886, 1887, 1888), što je bilo dovoljno za početno stranačko diferenciranje poslanika i poverenika u opštinama koji su ih birali.⁷⁴¹

Kao nikad do tada, izbore za Veliku narodnu skupštinu obeležile su mnogobrojne žalbe i primedbe povodom raznovrsnih neregularnosti, pre svega od strane policijskih službenika i činovnika opštinskih vlasti, ali i povodom čestih fizičkih obračuna u kojima su učestvovali čak i kandidati za poslanike. Neško Mitrović, kandidat za poslanika, raniji predsednik opštine i pristalica liberala, optužio je kandidata naprednjaka da ga je tukao na dan izbora poverenika u leskovačkoj opštini, a sreskog načelnika da je svojim postupcima sprečavao slobodu izbora. U turekovačkoj opštini su tvrdili da su kmetovi sami birali poverenike a da niko od glasača nije glasao. Sukob glasača sa policijom, odbornicima i kmetovima bio je masovan, a nezadovoljnici predvođeni radikalima uputili su se prema Leskovcu. I u brestovačkoj opštini bilo je nemira zato što su kmetovi sami birali poverenike.

Zbog ovakvih slučajeva (Leskovac nije bio izuzetak u odnosu na opšte stanje u Srbiji), naređeno je ponavljanje izbora i na zahtev kralja Milana formirane su posebne tročlane komisije za svaku opštinu, sastavljene od predstavnika svih stranaka⁷⁴². Vladajućci naprednjaci su posle ovoga bili indisponirani, jer su radikali i liberali počeli da primenjuju silu na biralištima tako što bi glasali za poverenike a onda ostajali u prostoriji kako glasači naprednjaka ne bi mogli da uđu. Načelnik sreza leskovačkog isticao je u svojim izveštajima i žalbi Narodnoj skupštini, koja sadrži i primedbe na izbor poverenika u opštinama jašunjskoj, vučjanskoj i turekovačkoj, da su "na opštinski zbor u Leskovcu masovno došli ljudi koji nemaju pravo da glasaju."⁷⁴³

⁷⁴¹ Fragmentacija jedinstvenog političkog bloka počinje u Leskovcu već početkom osamdesetih godina 19. veka. Raste broj građana zainteresovanih za politiku, kao i međusobna netrpeljivost političkih neistomišljenika, posebno u vreme izbora. Česta su javna trvenja između lokalnih liberala i naprednjaka, naročito u glasilima *Istok* i *Videlo*. Intencije ovakvih istupanja, kao i sadržaj objavljenih članaka, ukazuju da se političari Leskovca i okoline dosledno ugledaju na stil koji uveliko preovlađuje u Srbiji. Najkonzistentniji pregled javnih političkih obračuna koji, pored ostalog, ilustruju mukotrpan nastanak političkog života na prostoru Leskovca i okoline, nalazi se u: Dragoljub Trajković, *Iz prošlosti Leskovca i okoline: studije i članci* (Leskovac: Narodni muzej, 1977), 121-130.

⁷⁴² Publicista Živan Živanović, jedan od vodećih liberala, zabeležio je kako je posle kraljevih mera na obezbeđenju slobode izbora postalo jasno da će opozicija imati povoljniji položaj i da će to značiti kraj vlasti Napredne stranke. Neregularnosti u izbornom nadmetanju bile su međutim, posle toga, kako se pokazalo, obostrane. Živan Živanović, *Politička istorija Srbije u drugoj polovini XIX veka: od proglašenja nezavisnosti Srbije do abdikacije kralja Milana: 1878-1879*, knjiga II (Beograd: Geca Kon, 1924), 378.

⁷⁴³ "Sakupljena rulja bila je naoružana noževima, a neki su i vadili gole noževe i čekali nepovoljne birače da glasaju. (...) Birački spisak predsednik nije overio niti je izabrane poverenike izveo na biralište. (U razgojanskoj opštini izbor je bio pod pritiskom kraljevog komesara Nikole Petrovića koji nije dao da se sa birališta uklone oni koji

Iz leskovačkog sreza učestvovalo je u radu ove skupštine 12 narodnih poslanika. Nisu učestvovali u debati povodom nacrtu ustava ali su glasali za skupštinsko časništvo iz čega se vidi njihovo radikalsko, odnosno liberalno opredeljenje. Za kandidate radikala, Kostu Taušanovića kao predsednika i Ristu Popovića, potpredsednika Velike narodne skupštine glasalo je sedam poslanika iz leskovačkog kraja. Za liberale Todora Tucakovića i Aleksandra Nikolajevića, kandidate za predsednika, odnosno potpredsednika, izjasnilo se pet poslanika. Međutim, svi su glasali za predloženi nacrt novog ustava u celini.⁷⁴⁴ Velika narodna skupština je održana od 11. do 22. decembra 1888. godine i na njoj je usvojen Ustav Kraljevine Srbije.

Politički život u Leskovcu nastavio se u duhu partijskih surevnjivosti i tokom perioda vladavine poslednjeg vladara iz dinastije Obrenovića, najpre pod Ustavom iz 1888.⁷⁴⁵ a potom, posle državnog udara od 9. maja 1894. pod Ustavom iz 1869. Ukidanjem aktuelnog ustava, ukinuti su i organski zakoni vezani za njega, kao što su vraćanjem starog ustava pojedini zakoni vraćeni na snagu, među njima i izborni skupštinski zakon iz 1870. godine. Takvo stanje je trajalo do donošenja Ustava od 1901. godine koji je u političku praksu uveo dvodomi predstavnički sistem (Senat i Narodnu skupštinu).

Na izborima za narodne poslanike održanim 14. septembra 1889. godine, za varoš Leskovac uredno su overene i objavljene dve kandidatske liste. Naprednjačka stranka, koja je inače imala svoj pododbor u Leskovcu i ranije znatno učešće u političkom životu, nije na ovim izborima učestvovala. Glasali su oni građani koji su do tada platili porez i dobili biračku kartu, pa je na osnovu glasanja 335 građana izašlih na izbore, u Leskovcu pobedila lista Liberalne stranke sa 175 glasova (kandidat Nikola Petrović, sudija suda okruga niškog II odeljenja), prema 160, koliko se izjasnilo za listu Narodne radikalne stranke (kandidat Lazar Lazarević, trgovac iz Leskovca). U celom leskovačkom srezu, gde su radikali ubedljivo pobeđivali, postotak glasova za Liberalnu

nemaju pravo glasa. (...) U jašunjskoj opštini izvršen je izbor pod pritiskom komesara Nikole Petrovića koji je hteo da izbacii iz biračkog odbora predsednika suda, pod čijim se predsedništvom vršio izbor poverenika. (...) U vučanskoj opštini izabran je za poverenika Stojan Jović iz Velikog Trnjana, koji se nalazi u pritvoru za upropašćen (...) novac što je kmet sakupio od seljana za porezu." Slobodanka Stojičić, "Izbori za Veliku ...", 119. Prema: Arhiv Srbije, V. NS. F I p. 1/1888. str. 384-385.

⁷⁴⁴ Isto, 121. Prema: Stenografske beleške Narodne skupštine, 104-108.

⁷⁴⁵ U delu IX Ustava od 1888. godine, o okruzima, srezovima i opštinama, predviđeno je članom 161. postojanje samoupravnih organa u okruzima (uz državne upravne vlasti). To su okružne skupštine i stalni okružni odbori. Opštinska samouprava regulisana je članom 162 ("Opštine imaju svoju samoupravu", a nju vrše opštinski sud, opštinski odbor i opštinski zbor). *Ustav Kraljevine Srbije proglašen 22. decembra 1888. godine na Velikoj narodnoj skupštini održanoj u Beogradu* (Beograd: Kraljevska srpska štamparija, 1888), 48.

http://digitalna.nb.rs/wb/NBS/Tematske_kolekcije/Srpski_ustavi/RA-ustav-1888#page/25/mode/1up, pristupljeno 02.08.2017.

stranku kretao se od 1,70% u opštini Razgojna, do 14,5% u opštini Brestovac, i 40% u kumarevskoj opštini. Ovakva neujednačenost u opredeljenju glasača, može se objasniti jedino apsolutnom dominacijom radikala na širem prostoru, ali i praksom koja će se kasnije potvrđivati, da su izborni rezultati u Leskovcu po pravilu drugačiji od onih u okruženju.⁷⁴⁶ To se, međutim nije desilo na izborima sledeće, 1890.godine za varoš Leskovac gde se birao jedan kandidat za poslanika. Pobedila je lista Narodne radikalne stranke, a poslanik je sa 317 glasova postao njen nosilac Lazar Lazarević, trgovac iz Leskovca. Liberali su dobili 157 glasova a naprednjaci koji su ovoga puta istakli listu, dobili su 44 glasa.

I za vranjski izborni okrug, gde je leskovački srez pripadao, istaknute su za izbore 14. septembra 1890. godine sve tri liste. Leskovački srez je, u odnosu na ukupan broj glasača u četiri sreza Vranjskog okruga (jablanički, masurički, pčinjski i poljanički) učestvovao sa 28,90%. Naprednjaci su u leskovačkom srezu dobili čak 53,81% a liberali 10,05% u odnosu na zbir glasova dobijenih u okrugu.

Sledeći izbori održani su 25. februara 1893. godine. U izboru za poslaničko mesto koje pripada varoši Leskovac pobedili su liberali sa 424 glasa. Lista Radikalne stranke osvojila je 173 a naprednjaci 50 glasova. Na nivou Vranjskog okruga lista Liberalne stranke osvojila je 10.627 glasova, duplo više od kandidata radikala (4.450) i naprednjaka (628). Iako su dobili većinu poslaničkih mesta, liberali su dva mesta morali preko izbornog količnika da prepuste radikalima. Ovoga puta, leskovački srez je doprineo rezultatu Radikalne stranke sa 40% u odnosu na ukupan broj glasova koje su osvojili u vranjskom izbornom okrugu, a broj liberalnih pristalica je bio znatno uvećan, za čak 718% (od 278 na 1996 glasača).⁷⁴⁷

I na ovim izborima bilo je žalbi zbog policijskog pritiska na birače, kao i zbog montiranja izbornih rezultata.⁷⁴⁸ Nova skupština, proizašla iz vrlo neizvesnih rezultata i od početka bez kvoruma, nije uspela da se konstituiše. Prekinula je rad zbog državnog udara kojim je maloletni

⁷⁴⁶ Na birališta su, prema važećem zakonu, mogli da izađu samo oni sa biračkom kartom, izdatom na osnovu uverenja o plaćenom porezu. U Vranjskom izbornom okrugu, od 12.648 birača, za kandidate Liberalne stranke sa opštim uslovima glasalo je 1404, a za kandidate sa naročitim uslovima 1693. Lista Radikalne stranke dobila je za kandidate sa opštim uslovima 11.248, a za kandidate sa naročitim uslovima 10.954 glasa. Svuda, osim u Leskovcu, ovi izbori su potvrdili dominaciju Radikalne stranke. Slobodanka Stojičić, "Skupštinski izbori u Leskovcu i leskovačkom srezumza vreme poslednjeg Obrenovića (1889-1903)", Leskovački zbornik 30, 30 (1990): 165.

⁷⁴⁷ Ukupan izborni materijal za varoš Leskovac sadržan je u predmetu Arhiva Srbije NSk.f XVI p. 13/1890.

Ukupan izborni materijal za vranjski izborni okrug sadržan je u predmetu Arhiva Srbije NSk.f II p. 1/1890.

⁷⁴⁸ Istražni skupštinski odbor naveo je podatak da je u celoj zemlji čak 274 predsednika biračkih odbora sprečeno 25. februara 1893. godine da vrši svoju dužnost. Među njima je veliki broj iz opština leskovačkog sreza. Izvodi iz žalbi upućenih narodnoj skupštini, u: Slobodanka Stojičić, "Skupštinski izbori u Leskovcu ...", 183-190.

Aleksandar Obrenović preuzeo kraljevsku vlast. Na ponovljenim izborima od 18. maja 1893. godine, Liberalna stranka nije učestvovala, pa dominacija radikala nije mogla biti dovedena u pitanje učešćem Napredne stranke. U Leskovcu su radikali pobedili sa 319 glasova prema 47. U Vranjskom okrugu, broj glasova koji su osvojili naprednjaci, takođe je bio zanemarljiv.

Do kraja vladavine Aleksandra Obrenovića, kao poslednjeg vladara iz ove dinastije, održani su izbori 7. aprila 1895, 22. juna 1897, i 23. maja 1898. godine, i to po izbornom skupštinskom zakonu od 1870. godine u uslovima suspenzije Ustava od 1888. i vraćanja prethodnog ustava donetog 1869. godine. Pod oktroisanim ustavom od 1901. godine, dva puta su zakazivani izbori za dvodomu skupštinu, koja na kraju nije ni konstituisana u celosti jer izbor senatora zakazan za 5. juni 1903. godine nije održan zbog prevrata od 29 maja.

Za leskovački kraj i za ostale oblasti priključene Srbiji posle ratova od 1876. do 1878. godine, ovaj period je značajan kao vreme uključivanja u sistem koji počiva na zakonima i predstavničkoj demokratiji. Bez obzira na manjkavosti i nesavršenosti takvog sistema, on je za ljude toga vremena, koji su ranije živeli u sistemu feudalno-autoritarnog tipa, značio veliki civilizacijski iskorak. Prvi koraci ka modernom načinu učestvovanja u javnom životu načinjeni su u periodu ustavnog uređenja kakvo je moglo biti kompatibilno sa shvatanjima Milana i Aleksandra Obrenovića. Ovaj period je takođe važan i zbog zaokruženih procesa pravno-političkog i teritorijalnog izjednačavanja sa dotadnom Srbijom, ali i zbog postepenog uvođenja novih praksi u privredni i društveni život, najviše preko državnog aparata i njegovih službenika. Prisustvo srpske države, značilo je tokom jedne ipo decenije, osim širenja demokratskih institucija na ovaj prostor, začetak i razvoj modernih privrednih i društvenih odnosa koji će narednih decenija, u nekim segmentima, prevazići dotadašnje uzore.

8. POLITIČKA MODERNIZACIJA

Proučavanje političke modernizacije u mikrosredini mora biti vezano za pitanja lokalne samouprave i zakona koji regulišu tu oblast. Izvestan napredak na tom polju postignut je Ustavom od 1888. godine, čija su načelna rešenja značila poboljšanje u odnosu na dotadašnju poziciju građana i njihova loša iskustva iz ophođenja sa lokalnim vlastima, pre svega sa policijskim kapetanima. Samo donošenje takvih zakona ima modernizacijski i demokratski značaj, jer je doprinelo emancipaciji lokalnih institucija u odnosu na centralnu državnu upravu koja je težila da zadrži tutorstvo nad svim nivoima vlasti. Radikali kojima se može priznati zasluga za taj početni korak, doneli su posle abdikacije kralja Milana i odluke Namesništva da im poveri formiranje vlade (1889-1892), pionirske zakone o lokalnoj samoupravi. U prvoj godini njihovog mandata usvojen je *Zakon o opštinama*, a godinu dana kasnije, *Zakon o uređenju okruga i srezova*.

Zakon o uređenju opština je predvideo postojanje opštinskog zbora, jedne vrste lokalnog predstavničkog tela, kao najvišeg organa opštinske vlasti. Takođe, postojao je i opštinski sud, zatim opštinski odbor čiji je broj odbornika bio srazmeran broju punopravnih glasača u opštini. Suštinski, ovaj zakon je rezultat kompromisa između radikala, dvora i drugih stranaka, kao što je i sam Ustav od 1888. godine bio proizvod okolnosti koje su pratile proces izgradnje pravno-političkog poretka u Srbiji. Iako nije dugo bio u primeni, taj zakon je značajan po idejama koje su osporile u praksi kruti centralizovani sistem lokalne uprave, suštinski nepromenjen od vremena kneza Miloša. Iskustva iz njegove primene bila su korisna za uređenje opštinske samouprava posle dinastičkog prevrata 1903. godine.

Posle promena u lokalnoj upravi koje su izvedene *Zakonom o izmenama i dopunama u Zakonu o opštinama* od 2. jula 1898. godine i *Zakonom o okružnim i sreskim skupštinama* od 9. decembra iste godine⁷⁴⁹ u vreme ličnog režima kralja Aleksandra Obrenovića, usvojen je *Zakon o opštinama*⁷⁵⁰ od 21. marta 1901. koji je detaljnije razradio odredbe člana 97. Ustava iz iste

⁷⁴⁹ *Zbornik zakona i uredaba u Kraljevini Srbiji izdatih od 1. januara 1898. do kraja iste godine*, 53 (Beograd: Kraljevsko-srpska državna štamparija, 1901), 257-264.

⁷⁵⁰ *Zbornik zakona i uredaba u Kraljevini Srbiji izdatih od 1. januara 1902. do kraja iste godine*, 57 (Beograd: Kraljevsko-srpska državna štamparija, 1904), 106-156.

godine⁷⁵¹. Njegovim donošenjem prestao je da važi Zakon o ustrojstvu opština i opštinskih vlasti od 1866. godine, sa svim izmenama i dopunama koje su ga u međuvremenu pratile. Polazio je od stepena lokalne samouprava sadržanom u zakonu iz 1889. godine, ali je u njemu preovladala ideja birokratskog centralizma kojom se vlast distribuira od ministarstva unutrašnjih dela, preko okruga i srezova, do opština. Ovaj zakon pripada grupi izuzetno važnih političkih zakona donetih u to vreme, među kojima su najznačajniji: *Zakon o izboru članova Narodnog predstavništva*, *Zakon o štampi* i *Zakon o uređenju Državnog saveta*.⁷⁵²

Posle ubistva Aleksandra Obrenovića i Drage Mašin, vraćen je na snagu Ustav od 22. decembra 1888. godine sa političkim zakonima koji su iz njega proistekli, sa izmenama i dopunama koje su zahtevale aktuelne političke prilike. Sa neznatnim izmenama, ovaj ustav je objavljen pod nazivom *Ustav od 5. juna 1903. godine*, a u periodu od 5. do 24. juna vraćen je na snagu set zakona značajnih za unapređenje političkog života, među kojima i *Zakon o opštinama*.⁷⁵³

U okolnostima postojanja novih političkih organizacija i doslednije primene parlamentarizma u Srbiji, donet je 1909. godine sasvim novi *Zakon o opštinama*, baziran na izmenama i dopunama zakona iz 1903. godine, noveliranog 1903, 1904. i 1905. godine. I *Zakon o uređenju okruga i srezova* iz 1905. godine, menjan je i dopunjavan tri puta.⁷⁵⁴ Mnogi drugi zakoni i niži pravni akti, takođe su dopunjavali i poboljšavali uređenje lokalne samouprave. *Zakon o izmenama i dopunama u Zakonu o opštinama*, donet takođe 1909. godine, bio je poslednji zakon u Kraljevini Srbiji koji reguliše oblast lokalne samouprave. On je značajan u vezi sa dodatnim obezbeđivanjem pravne sigurnosti u postupku izbora opštinskih organa vlasti.

Karakter lokalne samouprave u ovom periodu, sve do početka Prvog svetskog rata, znatno je poboljššan u smislu potpunog preciziranja poslova samoupravnog delokruga i potpunog ispunjenja uslova da građani sami biraju svoje organe, kao i da vrše njihov opoziv po potrebi, bez

⁷⁵¹ Član 97: "Opštine u svojim čisto unutarnjim poslovima određuju se po načelu samoupravnog. Granice njihove smouprave postaviće se zakonom". *Ustav Kraljevine Srbije* (Beograd: Državna štamparija Kraljevine Srbije, 1901), 32, 33.

http://digitalna.nb.rs/wb/NBS/Tematske_kolekcije/Srpski_ustavi/RA-ustav-1901#page/16/mode/1up, pristupljeno 05.08.2017.

⁷⁵² *Zbornik zakona i uredba u Kraljevini Srbiji izdatih od 1. januara 1901. do kraja iste godine*, 56. (Beograd: Kraljevsko-srpska državna štamparija, 1903), 692-765, 770-790, 790-797.

⁷⁵³ Isto, 599-783.

⁷⁵⁴ Zajedno sa izmenama i dopunama, ovaj zakon je objavljen kao posebna brošura: *Zakon od 12. aprila 1910. godine o izmenama i dopunama u Zakonu o uređenju okruga i srezova od 18. marta 1905. godine sa izmenama i dopunama od 26. aprila 1909. godine i od 5. februara 1910. godine*. Beograd: Država štamparija Kraljevine Srbije, 1910.

mešanja centralnih organa vlasti. Opštinski budžeti su bili samostalni, međutim, državne vlasti su imale načina da preko sreskih i okružnih načelstava utiču na pravno uređenje te oblasti. Takođe, više instance su mogle da vrše pravnu kontrolu rada opštinskih organa vlasti.

Neuređen stil vođenja lokalne politike u celoj tadašnjoj Srbiji, karakterističan po temperamentnosti i nemilosrdnom odnosu prema političkim protivnicima umanjivao je, u okruženju niske političke kulture, efekte koje može da proizvede postojanje dobro uređenih i modernih institucija političkog sistema. Osim toga, krupni unutrašnji i spoljnopolitički problemi⁷⁵⁵ odvlačili su pažnju države sa pitanja lokalnog uređenja, što se odrazilo na pravno-politički razvoj lokalnih samouprava. Ipak, u ovoj fazi političkog uređenja Kraljevine Srbije, prepoznatljiva su njena nastojanja da svoj političko-kulturni obrazac približi evropskim uzorima, sa svim elementima koji čine život u lokalnoj sredini.

Zakoni koji uređuju oblast lokalne samouprave, donošeni su i između dva svetska rata⁷⁵⁶, sa promenama na koje su uticale nove političke i pravne okolnosti, pre svega uključenje u novoformiranu državu i onih teritorija koje iza sebe imaju dijametralno različitu tradiciju lokalne samouprave, neujednačenu političku kulturu, nejednaku ekonomsku razvijenost, infrastrukturne i ostale elemente koji određuju modernizacijski nivo sredine. Do donošenja jedinstvenog *Zakona o opštinama* 1933. godine, koji je predvideo formiranje velikih opština sa najmanje 3.000 stanovnika, bili su na snazi predratni, odnosno "pokrajinski" zakoni.

8.1. Osnivanje i rad političkih stranaka u Leskovcu i okolini

Do 1881. godine u Srbiji nije bilo registrovanih političkih organizacija, pa samim tim ni u Novim krajevima. Leskovac je do ovog perioda, a i kasnije, svoje favorite pronalazio u postojećim političkim grupama na vlasti, sve do formiranja kritičnog broja stranačkih mesnih odbora koji su artikulisali političku opredeljenost građana sa biračkim pravom. U okolnostima slabe ili nikakve

⁷⁵⁵ Posle Majskog prevrata, zemlja je bila pod diplomatskom izolacijom (1903-1906). Na ovaj spoljnopolitički problem nastavio se trgovinski rat sa Austro-Ugarskom (1906-1911), zatim Aneksiona kriza (1908), i rad na zaključenju Balkanskog saveza koji je podrazumevao pripreme za rat protiv Osmanskog carstva.

⁷⁵⁶ *Zakon o opštinama*. Beograd: Geca Kon, 1919.

Najnoviji upravni i samoupravni zakoni: Zakon o oblasnoj i sreskoj samoupravi. Beograd: Knjižarnica Rajkovića i Ćukovića, 1924.

Zakon o opštinama. Beograd: Državna štamparija Kraljevine Jugoslavije, 1933.

Zakon o gradskim opštinama: od 22. jula 1934. Sarajevo: Male novine, 1934.

razvijenosti medija, što neposredniji kontakt sa glasačima bio je presudan. Prvi mesni odbor jedne političke stranke osnovan u Leskovcu pripadao je naprednjacima. Oni su posle izbora 1882. godine lako ostvarili opštinsku većinu i formirali vlast sa Tasom Miloševićem na mestu predsednika. Ipak, značaj posedovanja stranačke mreže i što brojnijeg članstva, najbolje je shvatila i pokazala Narodna radikalna stranka, nastojeći da formira što gušću partijsku infrastrukturu.

Do polovine poslednje decenije 19. veka, radikalizam koji se od početka učešća radikala u vladi 1888. godine širio okolnim selima, stekao je svoju stabilnu osnovu i u Leskovcu. Kao članovi pododbora Narodne radikalne stranke, od 1887. godine su bili izabrani: Laza Lazarević za predsednika, Mita Teokarević trgovac, kasnije industrijalac, za potpredsednika, Radoje Domanović nastavnik leskovačke niže gimnazije, koji će se kasnije proslaviti kao književnik, za sekretara. Krajem marta 1887. godine oni su samostalno formirali opštinsku upravu sa Sotiom Tomićem kao predsednikom opštine.

Period njihove stabilne i kontinuirane vlasti počinje 1901. godine sa Mihailom Babamilkićem koji je tada izabran za kmeta, a ubrzo za predsednika opštine, rešavajući u naletu mnoge probleme o kojima se do tada samo razgovaralo. Do balkanskih ratova, sa pozicija predsednika opštine i narodnog poslanika, uspeo je da realizuje izgradnju jedne školske zgrade, zatim zgrade opštine i bolničke zgrade. Završeno je izdizanje i popločavanje trotoara u čaršiji, u okviru plana opšte regulacije, podizanje dva betonska mosta, kao i uređenje četiri nove pijace, a najvažniji od svih leskovačkih projekata, izgradnja vodovoda, prekinut je ratom i završen u punom obimu tek dve decenije kasnije.

Krajem 19. veka u Leskovcu, paralelno sa širenjem radikalskog pokreta, stvaraju se i uslovi za kasniji nastanak komunističke, odnosno socijal-demokratske političke opcije. U 1894. godini, prvi pokušaj osnivanja saveza leskovačkih zanatlija i radnika osujetila je policija. U to vreme javljaju se prvi leskovački socijalisti, ali bez potencijala za šire klasno-političko organizovanje, mada je broj najamnih radnika u Leskovcu i okolini bio u porastu. Tek u maju 1903. godine bio je stvoren Radnički savez, po ugledu na ranije formirano Beogradsko radničko društvo. Do polovine te godine, održana je osnivačka konferencija Leskovačkog radničkog društva, izabrana privremena uprava i usvojena pravila.

Na osnivački kongres Srpske socijal-demokratske stranke, Radničko društvo je poslalo dva delegata iz Leskovca, Dušana Cvetkovića "Lešnjaka" i opštinskog inženjera Vladislava Savića, poreklom Užičanina, koji se inače doselio u Leskovac kao već formirani socijalista. Na

poslaničkim izborima održanim 8. septembra 1903. godine, Savić je dobio u Leskovcu 204 glasa što je bio ogroman uspeh jer su ostale partije prikupile ukupno 449 glasova. Osim toga, postojao je izborni cenz koji je mnoge radnike sprečavao da glasaju.

Ovi izbori su poništeni u Leskovcu a na ponovljenom glasanju socijalisti su dobili 259 glasova. Ipak, poslanik je postao liberal Tasa Petković. Radničke novine su pisale o "udruživanju buržoazije pred socijalističkom opasnošću" i o načinu na koji je njihov kandidat ipak pobeodio.⁷⁵⁷

Krajem septembra sledeće godine, formirana je u Leskovcu mesna partijska organizacija Srpske socijaldemokratske stranke. U godini pred početak balkanskih ratova, ona je sa 198 članova bila najbrojnija u unutrašnjosti Srbije. Formirani su odbori u još nekoliko većih naselja leskovačkog kraja. Na izborima 1. aprila 1912. godine, u Leskovcu je istaknuta kandidatura Dragiše Lapčevića, novinara iz Beograda. Socijalistička lista je dobila 321 glas, po čemu je Leskovac bio na četvrtom mestu u Srbiji, iza Beograda (1.102), Kragujevca (670) i Niša (469 glasova). I ovi izbori su ponovljeni a pobeđila je lista fuzionaša-disidenata.⁷⁵⁸

Posle prekida u radu zbog balkanskih ratova, mesna socijaldemokratska organizacija u Leskovcu obnovila je rad 1913. godine. Na opštinskim izborima 1914. godine, Leskovački socijalisti dobili su šest odborničkih mesta⁷⁵⁹.

8.1.1. Period starih stranaka do Šestojanuarske diktature

Pre oslobođenja Leskovca u Prvom svetskom ratu, sedmog oktobra 1918. godine (24. septembar po starom kalendaru), po odobrenju komandanta bugarskog garnizona koji se spremao na povlačenje, formirana je privremena leskovačka opština sa Aleksandrom Stojanovićem Kmetom na mestu predsednika. Privremena uprava je organizovala vitalne funkcije mesta (rad mlinova,

⁷⁵⁷ "U drugoj izbornoj borbi leskovačke gazde nisu birale sredstva da bi obezbedile svoju pobeđu. Glasovi su kupovani na veliko , a pijani glasači dovođeni su na biralište. Svaki glas plaćan je po tri dinara. (---) Za jednu noć i jedan dan kupljeno je 150 glasova." Sergije Dimitrijević, *Istorija radničkog pokreta Leskovca i okoline 1903-1914* (Leskovac: Odbor za proslavu pedesetogodišnjice radničkog pokreta u Leskovcu, 1953), 14. Prema: *Radničke novine* 50, 52, 54, 1903.

⁷⁵⁸ Fuzionaši sa Sotirom Ilićem dobili su 218, nacionalci i naprednjaci 442, fuzionaši-disidenti sa Baba Milkićem 619, a zanatlije 109. Samostalci nisu isticali svoju listu. Ponavljanje izbora u Leskovcu donelo je pobeđu Babamilkićevoj listi. "Svršetak izbora", *Politika*, 9. april 1912.

⁷⁵⁹ "Predsednik prve uprave bio je Đorđe Jovanović, sekretar Kosta Stevanović, a revizori Mihajlo Stanković i Milan Petković." Živan Stojković, H. Rakić, Z. Panajotović, *Građa za istoriju revolucionarnog radničkog pokreta Leskovca i Vranja 1895-1915*, I (Leskovac: Narodni muzej, 1982), 8.

pekara, mesara, kovačkih i potkivačkih radnji, kao i tehničkih radionica za opravku vojne opreme i oružja. Do 17. oktobra, kad je nastavljeno napredovanje, trajao je prihvata srpske i savezničke vojske sa kompletnom logistikom. Po odlasku vojske, nastavljene su aktivnosti na normalizaciji života, i organizovan popis stanovništva, sastavljanje biračkih spiskova, kao i tehnička priprema materijala za izbor nove opštinske vlasti.

Primenjivan je *Zakon o opštinama* donet 1903. godine. Opštinska uprava birala se na tri godine opštim i tajnim glasanjem. Na izborima su ranije učestvovali oni punoletni muškarci koji su plaćali najmanje 15 dinara godišnji porez i prireze, što je, međutim, promenjeno *Privremenim zakonom za izbore svih opštinskih časnika u granicama ranije Kraljevine Srbije*⁷⁶⁰, u smislu ukidanja imovinskog cenza. Prema ovom zakonu, glasanje je počev od izbora održanih 1920. godine bilo tajno, gumenim kuglicama na kojima je bio utisnut grb Kraljevine SHS. Na veliko iznenađenje dotadašnje političke nomenklature iz različitih stranaka, na ovim izborima su pobedili komunisti, osvojivši 24 odbornička mesta od postojećih 36, na koliko je Leskovac imao pravo kao naseljeno mesto sa preko 1.000 birača.

Okupljanje pristalica SSDP (Srpske socijal-demokratske, kasnije Komunističke partije), čija je mesna organizacija u Leskovcu obnovljena posle oslobođenja, počelo je decembra iste godine. Na prvim narednim opštinskim izborima, održanim u Vranjskom okrugu 22. avgusta 1920. komunisti su trijumfovali bazirajući kampanju na kritici prethodnih opštinskih čelnika. Jedan njihov plakat iz tog perioda veoma precizno ilustruje skromne modernizacione domete dotadašnjih opštinskih uprava.⁷⁶¹ Iznenađujuće visok učinak kratkotrajne vladavine komunista, pre nego što je ova partija zabranjena u celoj zemlji⁷⁶², sa druge strane pokazuje modernizacione potencijale njihove vlasti, pre svega u domenu komunalnog uređenja⁷⁶³.

⁷⁶⁰ *Službene novine Kraljevine SHS*, 15. maj 1920, broj 106.

⁷⁶¹ "U ovoj opštini od njenog oslobođenja od Turaka vladali su naprednjaci, liberali, smaostalci i fuzionaši a jedno vreme bio je i ukazni predsednik. (...) Radilo se kao i za vreme Turaka, (...) po varoši blato i đubre do kolena, kaldrma razrivena, varoški nužnici neočišćeni, u varoši sveopšti nered a u opštini sveopšti nerad. (...) Dok su bili Turci, varoš je imala obilatu pijaću vodu i javna i domaća kupatila. Naše opštinske političke uprave zatrpale su izvore pijaćih voda iz tog vremena i sada nemamo nijedne česme, nijednog bunara, nijednog izvora, a eno njihovi se tragovi vide (...) mesto zdrave vode sada pijemo vodu iz prljavog veteraničkog peska, a ne stignemo da se po jednom u godini okupamo jer su stara kupatila uništena a novih nemamo. Svi smo prljavi, svi smrdimo i cela varoš smrdi. (...) Čime se možete ponositi što ste građani ove varoši? Đubretom, baruštinama, kaljugom i smradom. Nikada u ovoj opštini nije bio zastupljen kakav bilo program rada." Plakat *Glasači! Spasavajte opštinu! Dajte opštinu komunistima!* Građa Narodnog muzeja u Leskovcu, inv. broj 9.

⁷⁶² Jovan Diskić, predsednik prve komunističke opštine u Leskovcu govorio je o ovom periodu prvi put tek posle radikalnih posleratnih ideoloških promena. Isticao je da su opštinski prihodi pošteno prikupljeni i racionalno trošeni. Povećana je budžetska stavka za pomoć sirotinji, izbeglicama i narodnim kuhinjama. (...) Mnoge ulice su kaldrmisane i poravnato barsko zemljište na gradskoj periferiji zvano "Rupe". Napravljen je gradski park, uređena stočna pijaca,

U celom Vranjskom okrugu, demokrate su osvojili 56 opština, radikali 36, komunisti dve a ostale liste četiri opštine⁷⁶⁴. Međutim, ako se pogledaju i rezultati opštinskih izbora u celoj Srbiji, sa ukupnim brojem opština koje su dobili komunisti, vidi se da su to veliki gradski centri, nosioci progresa i modernizacije, u kojima je živela trećina ukupnog stanovništva. Najveću pobedu komunisti su ostvarili u Leskovcu gde je na izbore izašlo 2.199 birača od kojih je za njihovu listu glasalo 1.160. Ostvarili su pravo na predsedničko mesto, tri kmeta i 24 od 36 odbornika. Za Demokratsku stranku bilo je određeno 666 glasača, a za Radikalnu 373.

Za razliku od Beograda, gde je komunistima zabranjen ulazak u opštinu zbog odbijanja da polože službenu zakletvu kojom se obavezuju na vernost kralju, u Leskovcu novoizabrani komunistički časnici nisu imali takve probleme, mada su prilikom polaganja zakletve odbili da pomenu kralja.⁷⁶⁵

Na osnovu člana 18. *Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi (Zakon o zaštiti države)*, koji predviđa da "ne mogu vršiti nikakvu javnu službu niti funkciju, niti časnici samoupravnih tela biti oni koji pripadaju komunističkoj stranci"⁷⁶⁶, Skupština je 4. avgusta 1921. godine poništila mandate komunističkim poslanicima. Na osnovu toga, poništeni su i mandati opštinskih odbornika tamo gde su pobedili komunisti. Opštinska uprava u Leskovcu je suspendovana, predsednik Jovan Diskić je uhapšen sa tri kmeta i nekoliko odbornika, a kasnije su uhapšeni i ostali odbornici sa još 16 komunista, zbog održavanja ilegalnog sastanka u *Radničkoj potrošačkoj zadruzi*.⁷⁶⁷ Iz istog razloga suspendovane su i uprave u vranjskoj, turekovačkoj, guberevačkoj i strojkovačkoj opštini, a na ponovljenim izborima 16. oktobra 1921. godine, učestvovala su dve liste: radikalska sa kandidatom Mihajlom Babamilkicom i demokratska sa

očišćen tok reke Veternice koja prolazi kroz grad i pošumljene njene obale. *Spomenica pedesetogodišnjice radničkog pokreta Leskovca i okoline: 1903-1953* (Leskovac: Odbor za proslavu pedesetogodišnjice radničkog pokreta u Leskovcu 1953, 1954), 269.

⁷⁶³ "Komunistička uprava (...) pokazala se agilnom i sposobnom da rešava komunalne probleme grada, posebno one koji su se ticali siromašnijih slojeva. Ali bez podrške 'viših vlasti' koje, ne samo što nisu pomagale, nego su i zazirale od komunista, i sa skromnim opštinskim prihodima, uprava nije mogla ni postići značajnije rezultate za desetomesečni period upravljanja opštinom." Momčilo Pavlović, M. Ninošević, V. Trajković, *Izborne borbe u leskovačkom kraju 1919-1939* (Leskovac: Narodni muzej, 1998), 52.

⁷⁶⁴ Hranislav Rakić, Živan Stojković, *Izbori u leskovačkom kraju: 1903-1938* (Leskovac: Istorijski arhiv, 1996), 51.

⁷⁶⁵ "Jedna od nada naših protivnika bila je da ćemo odbiti da položimo zakletvu prilikom prijema opštinske uprave. Hteli su da iskoriste ovo kao povod da nas izbace iz opštine. Mi nismo naseli na te njihove planove i položili smo zakletvu kao čisto zakonsku formalnost uz izvesnu ogradu od nje". Jovan Diskić, "Sećanje na 1920. godinu - komunistička opština", *Naša reč*, 10. oktobar 1959.

⁷⁶⁶ *Službene novine Kraljevine SHS*, 3. avgust 1921, 1920, broj 170L.

⁷⁶⁷ Na mesto suspendovane opštinske uprave postavljena je nova uprava sa predsednikom Čedom Nikolićem, pekarom (...) Ova uprava imala je zadatak da u najkraćem roku sprovede izbore za novu opštinsku vlast. Sergije Dimitrijević, *Istorija Leskovca i okoline: 1918-1928* (Leskovac: Narodni muzej, 1983), 72-80.

Đokom Vranjkićem. Pobili su radikali (959:898 glasova)⁷⁶⁸, a za predsednika opštine do novih opštinskih izbora 1923. godine, izabran je Babamilkić.

Komunisti su i u Leskovcu pokušavali da deluju preko novoosnovane Nezavisne radničke partije (NRPJ), a mesni odbor su formirali januara 1923. godine, da bi zatim učestvovali na opštinskim izborima. Uzeli su trećinu glasova (733 ili 30,47%), nešto manje od radikala (767 ili 31,88%). Na ovim izborima pobedila je lista Demokratske stranke sa 37%, odnosno 906 glasova. Predsednik opštine je postao industrijalac Milan Pop Dimić, koji je posle zabrane rada NRPJ izdao naredbu o oduzimanju odborničkih mandata šestorice članova Nezavisne radničke partije.

Na sledećim opštinskim izborima, 15. avgusta 1926. godine, na kojima su pobedile demokrate, lista Udruženih nezavisnih radnika, odnosno komunista, dobila je više glasova od radikala (786:767).

Lokalna organizacija Demokratske stranke⁷⁶⁹, osnovana je u Leskovcu krajem 1919. godine. Prvi veliki uspeh postigla je pobedom na opštinskim izborima, dve godine kasnije, sa listom Milana Pop Dimića, industrijalca koji je zbog svoje popularnosti dobio nadimak "Gandi leskovačke čaršije".

Poraz radikala na ovim opštinskim izborima, stvorio je u Leskovcu okolnosti koje su išle na ruku "Leskovačkom električnom društvu", jer su se radikali opirali njihovim nereálnim finansijskim aspiracijama, dok ih je Demokratska stranka u tome podržavala. *Leskovački glasnik* je u vreme pred održavanje izbora upozoravao da će uprava Električnog društva finansirati kampanju demokrata.⁷⁷⁰ Na sledećim opštinskim izborima, raspisanim za 15. avgust 1926. godine, Demokratska stranka je ponovo kandidovala Milana Pop Dimića čija je lista pobedila sa 136 glasova više od radikala. Već sledeće godine, Dimićeva uprava je morala da se uključi u rešavanje "električnog pitanja", odnosno reagovanja građana kojima je Električno društvo povećalo cene za električnu energiju. Posle neuspešnih pregovora, održan je zbor u centru grada i doneta rezolucija u kojoj se tražio raskid ugovora sa Električnim društvom.

Te godine organizovana je i velika proslava pedesetogodišnjice oslobođenja od Turaka.

Posle zavođenja Šestojanuarske diktature, Dimić je cele godine očekivao da bude smenjen,

⁷⁶⁸ *Samouprava*, 238, 18. oktobar 1921.

⁷⁶⁹ Lokalni lideri Demokratske stranke u Leskovcu bili su poznati bankari, industrijalci i advokati Živojin Rafajlović, Milan Pop Dimić, Nikola Dinić, Krsta Marković Burda, Sava Luković i mnogi drugi.

⁷⁷⁰ "Čujemo da je uprava Električnog društva odredila iz svoje kase 10.000 dinara za agitaciju na ovim izborima, te kako bi bio izabran demokratski kandidat, jer veruju da radikali i komunisti, ako uzmu opštinu, neće trpeti više ovo maltretiranje sa puštanjem slabe struje do 19 ipo sati i posle 21 sat radi štednje nafte". "Naše osvetljenje", *Leskovački glasnik*, 18. avgust 1923.

jer je to u javnosti bilo prihvaćeno kao "gotova stvar". Opštinska uprava je pod njegovim predsedništvom, i pored neizvesnosti svog položaja nastavljala da radi, najviše na rešavanju komunalnih problema, da bi je veliki župan Moravske oblasti na kraju smenio u skladu sa *Zakonom o izmenama i dopunama Zakona o opštinskim i oblasnim samoupravama*. Istim rešenjem, imenovao je za predsednika opštine bankara Mihajla Burinčića.⁷⁷¹

Narodna radikalna stranka⁷⁷² za vreme Kraljevine Srbije nije ostvarivala u samom Leskovcu političku dominaciju kakvu je imala u celoj Srbiji, a takvo raspoloženje birača opstalo je i u Kraljevini SHS. Za razliku od jablaničkog i vlasotinačkog sreza gde su radikali bili neprikosnoveni, u Leskovcu su uglavnom dobijali nešto manje glasova od demokrata. Rivalstvo te dve političke grupacije u Leskovačkom kraju bilo je u međuratnom periodu izraz suprotstavljenosti interesa pojedinih poslovnih krugova okupljenih oko *Trgovačke banke* koja je podržavala radikale, i *Centralne banke* gde se nalazilo uporište demokrata. Osećajući još od priključenja Srbiji da je Leskovac zapostavljen od strane države u odnosu na Niš i Vranje, grupe leskovačkih bogataša su nastojale da imaju u Narodnoj skupštini poslanike preko kojih bi štatile svoje interese, u čemu su često uspevale. Ovakav politički upliv pokušavale su za svoje političke favorite, a u interesu svojih krupnih komintenata, još dve leskovačke banke: *Novčani zavod Omladinska zadruga* i *Privredna banka*.⁷⁷³

Za razliku od parlamentarnih izbora na kojima su radikali bili uspešni čak i u Leskovcu, prevremeni opštinski izbori u leskovačkoj opštini, posle suspendovanja komunističke uprave, bili su jedini na kojima je njihova lista pobedila u međuratnom periodu, i na osnovu kojih su dobili funkciju predsednika opštine. Mihailo Babamilkić, političar starog kova koji je pristupio Narodnoj radikalnoj stranci 1888. i bio predsednik opštine od 1902. do 1913. godine, ponovo je došao na tu funkciju, a još jednom je postao čelni čovek leskovačke uprave 6. decembra 1935. godine, postavljenjem na osnovu dekreta ministra unutrašnjih dela.

⁷⁷¹ "Nova opštinska uprava", *Leskovački glasnik*, 16. novembar 1929.

⁷⁷² Iako u Leskovcu manje uticajna od Demokratske stranke, Radikalna stranka je u celom leskovačkom kraju bila najbrojnija. Njeni najpoznatiji predstavnici su Milutin Dragović, Gligorije Ivanović, Dimitrije On. Popović, Đura Krđžalić, Mihajlo Babamilkić, Mihajlo Jovanović, Dušan Stanković Slavuj, Vasilije Čile Milenković i Todor Tonić.

⁷⁷³ "Slobodno se može reći da je postojala opšta novčana zavisnost političara i državnih činovnika od leskovačkih bogataša. (...) Bankari i industrijalci finansirali su izbornu kampanju pojedinih kandidata, često i nezavisno od određene političke pripadnosti. (...) U Leskovcu, razvijenom privrednom centru, uloga novca u politici bila je vrlo velika. Leskovačka industrija, naročito tekstilna, crpla je dobrim delom svoje profite od državnih liferacija, povlastica i raznih, za nju povoljnih, odredaba privrednog zakonodavstva. Da bi se to postiglo, bilo je potrebno imati svoje ljude u Parlamentu." Sergije Dimitrijević, *Tako je nekad bilo: iz bliske prošlosti Leskovca* (Leskovac: Gradski odbor Narodnog fronta Leskovac, 1951), 7.

Glavna preokupacija Babamilkićeve uprave od 1921. do 1923. godine kad je na izborima pobedila Demokratska stranka, bilo je komunalno uređenje Leskovca za koji je bilo očigledno da je po tom pitanju izuzetno zapušten. U tom smislu, radikali su pred izbore 1923. godine organizovali preko opštinske uprave široku anketu o investicionim prioritetima Leskovca. Tako je Babamilkićev apsolutni prioritet bilo dovođenje zdrave pijaće vode,⁷⁷⁴ dok se lekar Žak Konfino više puta pojavljivao u javnosti sa predlozima da se prioriteto isušuje podvodna periferija kao izvorište zdravstvenih rizika. Međutim, osim pravljenja planova, tokom vlasti radikala u tom mandatu, nisu postignuti značajniji rezultati.

Politički život u Leskovcu između dva rata se u gradu i na širem području nastavio posle oslobođenja 1918. godine preko istih pojedinaca i stranaka koje su bile aktivne pre Prvog svetskog rata. Uslovi za organizovano političko delovanje i javno angažovanje pojedinaca, u ovom kratkom razdoblju od 23 godine nisu bili jednaki, pa se u smislu zakonodavstva i političkog ambijenta mogu prepoznati tri perioda.

Sve do 6. januara 1929. godine trajalo je vreme građanskog parlamentarizma, karakteristično po tajnom glasanju i učešću velikog broja stranaka i političkih grupa na izborima. U tom periodu održavani su izbori za ustavotvornu skupštinu 1920. godine a zatim parlamentarni izbori 1923, 1925. i 1927. godine. Otvorena diktatura kralja Aleksandra⁷⁷⁵, koja je zatim nastupila, uticala je da se kasnije, u tri izborna ciklusa, 1931, 1935. i 1938. godine, birači izjašnjavaju za kandidate javno, na zborovima. Treći je period od donošenja uredbe prema kojoj je trebalo da se ponovo uvede u praksu tajno glasanje, ali do održavanja tih izbora nije došlo.

⁷⁷⁴ "Uređenje Leskovca", *Leskovački glasnik*, 19. maj 1923.

⁷⁷⁵ Neposredno posle objave kraljeve diktature, Leskovac i Vlasotince je posetio Milorad Jovanović, veliki župan iz Niša, "da obiđe rad opštine po nadležstvima i da se po mogućstvu upozna sa narodom". U izveštaju *Leskovačkog glasnika*, navodi se da je on govorio pred punom opštinskom salom i da je objasnio namere i želje kraljeve da se zemlja odmori od partijskih trzavica. "Svi su se govornici složili u tome da su partije dojadile narodu i da bi želeli da se u ovoj zemlji jedanput radi na podizanju opšteg dobra. Ali traže dobru upravu opštinsku i činovništvo od strane države koje hoće da radi. Partija se mora prvo ozgo uništiti, pa će je i u narodu nestati". "Veliki župan u Leskovcu", *Leskovački glasnik*, 9. februar 1929.

Već 28 januara u Leskovcu su raspuštene sve stranke i partijske omladinske organizacije. Arhive i pečati su im konfiskovani a predstavnicima lokalnih partijskih odbora su saopštena rešenja o zabrani daljeg rada. *Rešenje poglavara Sreza leskovačkog (br.1396 od 28, januara 1929. godine), kojim se zabranjuju i rasturaju sva politička udruženja i partije u okvirima sreskih granica.* "Raspuštanje stranaka u Leskovcu", *Leskovački glasnik*, 2. februar 1929. i "Objava", *Leskovački glasnik*, 16. februar 1929.

Ukidanje stranačkih aktivnosti podržavano je u ovom periodu u svim listovima koji su imali mogućnost da izlaze. *Leskovački glasnik* je već 12. januara uporedio kraljevu proklamaciju sa prijatnim osećanjem unošenja badnjaka u kuću. "Svaki onaj ko je pratio naš politički život za poslednjih deset godina a pri tom Otadžbina mu je ležala na srcu, morao se je iskreno zaradovati ovom sjajnom koraku kraljevom. Jer je procivilo i drvo i kamen od svega onoga što se u poslednje vreme događalo kod nas." "Kraljeva proklamacija", *Leskovački glasnik*, 12. januar 1929.

Početak perioda između dva svetska rata, u Leskovačkom kraju (jablanički, vlasotinački i leskovački srez), svoju lokalnu stranačku organizaciju imale su Narodna radikalna stranka, Jugoslovenska demokratska stranka, Zemljoradnička stranka, Jugoslovenska republikanska stranka i Komunistička partija Jugoslavije koja je bila zabranjena od donošenja *Obznanе* (1920) a zatim *Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi* (1921).

U međuratnom periodu, Leskovac je imao i političke organizacije krajnjeg desnog usmerenja. Srpska nacionalna omladina (SRNAO), osnovala je 1924. godine mesni odbor a od 1925. pominje se ogranak ORJUN-e (Organizacija jugoslovenskih nacionalista) koja je bila bliska Pribećevičevoj frakciji Demokratske stranke, a imala je i posebne uniforme sa crnim košuljama, kožnim opasačima i prekoračnim kaišem. *Leskovački glasnik* je objavio jedan poziv "uniformisanom članstvu" da učestvuje na Manifestaciji nacionalista u Leskovcu povodom šestog septembra, na dan rođenja prestolonaslednika Petra.⁷⁷⁶ Od 1927. godine, u Skoplju je izlazio list *Jugoslavija* kao organ jugoslovenskih nacionalista Leskovca i Skoplja. Krajem 1927. godine, u Leskovcu je osnovan i mesni odbor Narodne odbrane.⁷⁷⁷

Posle Šestojanuarske diktature, režim je protežirao Jugoslovensku nacionalnu stranku (JNS) i Jugoslovensku radikalnu zajednicu (JRZ), a od 1935. godine zabeleženi su pokušaji Dimitrija Ljotića (Zbor), i Dragoljuba Jovanovića⁷⁷⁸ sa strankom levo orijentisanih zemljoradnika da pridobijaju pristalice za svoju politiku.

8.1.2. Period novih stranaka posle Šestojanuarske diktature

Mere koje su donošene u ovom periodu, doprinele su smirivanju političkih i nacionalnih strasti, a upravu na nivou cele zemlje učinile su efikasnijom. Međutim, veliki zadaci koji su postavljeni uvođenjem diktature, nisu ostvareni. Suštinski važan posao na depolitizaciji zemlje,

⁷⁷⁶ "Zabava i manifestacija Or-ju-ne" u Leskovcu", *Leskovački glasnik*, 4. septembar 1926.

⁷⁷⁷ Živan Stojković, S. Stojičić, H. Rakić, *Istorija Leskovca* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1992), 188.

⁷⁷⁸ Dok su se skoro sve građanske stranke ponašale pasivno u prvoj godini neposredne uprave kralja Aleksandra, trudeći se da stvaraju pretpostavke za politički angažman u budućim, izmenjenim uslovima, pojedine ličnosti se nisu mirile sa ograničenjima koja je diktatura podrazumevala. U leto 1929. godine, Dragoljub Jovanović je održao u Leskovcu sastanak na kojem se razgovaralo o načinu borbe protiv režima. Na tom sastanku sastavljena je *Leskovačka rezolucija*, dokument u 12 tačaka koji je kao letak rasturan po Leskovcu, Beogradu i još nekim mestima. "Ova rezolucija, uz sva preterivanja, predstavlja prvu i celovitu kritiku diktature i odudara od opšte podrške i hvalospeva kralju za uvođenje režima čvrste ruke." Momčilo Pavlović, M. Ninošević, V. Trajković, *Izborne borbe ...*, 32-34.

vlada Petra Živkovića poverila je političkim ličnostima koje su neiskreno prihvatile novu realnost, trudeći se da osiguraju svoje položaje i buduće partijske kombinacije.

Slično je bilo i u leskovačkom kraju gde je javnost većim delom pozitivno prihvatila ukidanje političkih sloboda, očekujući da će diktatura biti efikasna u rešavanju najkrupnijih problema, kao i da će urediti polje političkog delovanja. U novoj organizaciji države, leskovački srez je sa celim Vranjskim okrugom pripao Vardarskoj banovini. U sva tri sreza leskovačkog kraja, živelo je 185.725 stanovnika, od kojih je 45.000 imalo biračko pravo. Leskovački srez je imao 22 opštine sa 77.215 stanovnika u 12.479 domaćinstava⁷⁷⁹. Leskovac je bio najjači industrijski centar Vardarske banovine a po obimu trgovine bio je drugi, odmah iza Skoplja.

Pod međunarodnim i unutrašnjim pritiscima, uzdrman posledicama svetske ekonomske krize, režim je 3. septembra 1931. godine doneo Ustav, sa intencijama očuvanja državnog i narodnog jedinstva, državne celine i državnog uređenja po smernicama kojih se držao od uvođenja šestojanuarske diktature. Organizovan je izborni sistem donošenjem zakona koji su bili potrebni za održavanje izbora 8. novembra 1931. godine. Dozvoljeno je formiranje političkih stranaka ukoliko imaju jugoslovenski sadržaj rada i programe.

Nekadašnji radikalni poslanik Todor Tonić, koji je u leskovačkom srezu pobedio na ovim izborima, pokrenuo je inicijativu za formiranje lokalnog ogranka novoformirane državne stranke, pod nazivom Jugoslovenska radikalna seljačka demokratija (JRSD). Ona je obuhvatala provladine grupe i pojedince iz nekadašnjih stranaka koje su prišle vladi i podržavale integralno jugoslovenstvo i državni unitarizam. Oslanjala se na materijalnu i političku pomoć države. Jula 1933. godine, pošto je donela novi program i statut, stranka je promenila ime u Jugoslovensku nacionalnu stranku (JNS). U međuvremenu, u Leskovcu je stekla veliki broj pristalica. Ipak, posle ubistva kralja Aleksandra, počela je da slabi, paralelno sa jačanjem stranaka koje su ranije postojale.

Prvi opštinski izbori posle Septembarskog ustava održani su 15. oktobra 1933. na osnovu *Zakona o opštinama*⁷⁸⁰ od 14. marta iste godine. Ovaj zakon je definisao opštine kao samoupravna tela, neprekidne prirodne i ekonomske jedinice koje su po pravilu obuhvatala najmanje 3.000 stanovnika. Po ranijem zakonu iz 1903. godine, čije su odredbe važile za Srbiju i Crnu Goru,

⁷⁷⁹ *Almanah Kraljevine Jugoslavije, mart-avgust 1931.* (Zagreb: Glavno uredništvo Almanaha Kraljevine Jugoslavije, 1931), 627-639.

⁷⁸⁰ Bogoljub Milosavljević, *Dva veka lokalne samouprave u Srbiji: razvoj zakonodavstva 1804-2014* (Beograd: Stalna konferencija gradova i opština - Savez gradova i opština Srbije, 2015), 228. (Integralni tekst zakona)

opštine su bile "osnovne upravne i sudske jedinice, a sačinjavali su ih oni srpski državljani koji su stalno živeli u varošima, varošicama i selima, sa najmanje 200 punoletnih građana.

Opštinski odbori birali su se po novom zakonu opštim, jednakim, neposrednim i javnim glasanjem na tri godine. Odbornici su uvedeni u dužnost na svečanoj sednici desetog dana od izbora. Onaj koji nije hteo da tom prilikom položi zakletvu na vernost kralju i otadžbini, gubio je status odbornika i kažnjavan je sa 1.000 dinara u korist opštine. Visoke kazne bile su predviđene i za izostajanje sa sednica, kao i za napuštanje sednica. Pritom, odbornici za rad u opštinskom odboru nisu primali platu. Predsednik je bio onaj odbornik koji je izabran kao nosilac najbrojnije kandidatske liste. U gradskim opštinama, predsednici su i dalje postavljeni kraljevim dekretom.

Od polovine septembra kad je počela predizborna kampanja, u svim opštinama leskovačkog kraja zakazivani su zborovi i konferencije. Tada je u tri sreza leskovačke opštine bilo upisano 42.058 birača, od kojih je na glasačka mesta izašlo 75%. Sve kandidatske liste u leskovačkom srezu pripadale su Jugoslovenskoj nacionalnoj stranci (JNS). Isto je bilo jablaničkom i vlasotinačkom srezu a na prostoru cele Vardarske banovine, pored vladine liste isticane su neopredeljene i opozicione liste. JNS je pobedila u 433 opštine od ukupno 440, neopredeljeni u pet, a opozicija u dve opštine. U Leskovcu je za predsednika opštine izabran Mihajlo Burinčić koji je zbog umešanosti u kriminalne radnje smenjen posle tri meseca, a zatim uhapšen i osuđen. Za predsednika opštine postavljen je Žarko Spasić, dotadašnji prvi kmet.

Ukrupnjavanje opština po novom zakonu koji je zahtevao minimum 3.000 stanovnika po samoupravnoj jedinici, izazvao je već sledeće godine, 23. decembra, dopunske izbore koji su važili za novoformirane opštine. Bez obzira što su sve istaknute liste pripadale Jugoslovenskoj nacionalnoj stranci, kampanja je bila burna, sa čestim izgredima i tučama, najčešće povodom izričitih želja pojedinih sela da daju kandidata za predsednika opštine.⁷⁸¹

Pad vlade Bogoljuba Jevtića 24. juna 1935. godine, ubrzao je već postojeće aktivnosti na formiranju nove političke grupacije, koju je činio deo Glavnog odbora Radikalne stranke, zajedno sa Slovenskom ljudskom strankom i Jugoslovenskom muslimanskom organizacijom. Posle

⁷⁸¹ "Dosadašnje opštine mrštanska, manojlovačka i bogojevačka u srezu leskovačkom spajaju se u jednu, po novom zakonu. I narod nema ništa protiv toga. Ali on ne može da ostane ravnodušan ko će mu biti pretседnik. Svako selo bi htelo da bude pretседnik njegov. I oko toga krv i nož! Pa ko da plati ceh nego učitelj.

G. Drag. Jovanović, pošao je za Leskovac u subotu uveče. Blizu Leskovca (...) sreli su ga oko 30 seljaka iz Mrštana i Bratmilovca i povikali: dole učitelj Manojlovački! On je sišao sa velocipeda i počeo da se objašnjava sa njima. Dok ti ga neko mlatne štapom po glavi i onesvesti. Još nekoliko udaraca po rukama i nogama. Jedva je uspeo da izvuče živu glavu i stigao sav krvav u policiju i bolnicu da se previje." "Izborne tuče: učitelja manojlovačkog isprebijali seljaci", *Leskovački glasnik*, 22. decembar 1934.

višemesečnih priprema i pregovora, nova stranka je prijavljena Ministarstvu unutrašnjih poslova 19. avgusta kao Jugoslovenska radikalna zajednica (JRZ). Već 28. avgusta, dan po dobijanju odobrenja za rad, u dnevnim listovima su objavljeni statut stranke i program koji je isticao široku samoupravu lokalnih zajednica, "na način koji nije u suprotnosti sa državom".⁷⁸²

Pojedine političke ličnosti u Leskovcu počele su posle Jevtićevog odlaska manevar prestrojavanja prema novom predsedniku vlade Milanu Stojadinoviću. Osnivani su privremeni mesni odbori Jugoslovenske radikalne zajednice, a u Leskovcu se kao pokretač i organizator nove stranke pojavljuje narodni poslanik Todor Tonić, nekadašnji radikal i osnivač lokalnih odbora JNS.

Paralelno sa osnivanem nove provladine mreže u leskovačkom kraju, nastajala je Udružena opozicija, koja je okupljala većinom bivše demokrate, pristalice Ljubomira Davidovića, i pripadnike frakcija u Radikalnoj i Zemljoradničkoj stranci. Socijalnu osnovu ove političke grupacije, u Leskovcu su činili bogatiji zemljoradnici, deo trgovačkog staleža, industrijalci ali i pojedini intelektualci. Udružena opozicija je imala veliki uticaj, ali je uporište u biračkom telu, dokazano na ranijim izborima, pre uvođenja diktature, imala i leva frakcija Zemljoradničke stranke, kao i KPJ. Uticaj ostalih, manjih političkih grupacija, od kojih je jedna Zbor Dimitrija Ljotića, bio je u Leskovcu zanemarljiv.

Opštinski izbori 6. decembra 1936. godine, bili su prilika i za JRZ i za opozicione liste da provere svoj uticaj na biračko telo. Međutim, ovim izborima Udružena opozicija nije pridavala veliki politički značaj, smatrajući da njihovu vrednost umanjuje obaveza javnog glasanja, kao i široke mogućnosti falsifikovanja izborne volje građana. Ipak, pozvali su svoje članove i simpatizere na jedinstvo i solidarnost, i preporučili im da biraju najpoštenije i najzaslužnije narodne predstavnike. Udružena opozicija je za ove izbore istakla pet kandidatskih lista u leskovačkom srezu, a JRZ 35. Za razliku od ranijih izbora kad je jedina imala liste kandidata za odbornike lokalnih skupština, JNS ovoga puta nije istakla nijednu listu.

Kako se i očekivalo, JRZ je pobedila u devet seoskih opština leskovačkog sreza. Liste neopredeljenih su dobile izbore u četiri, a lista Udružene opozicije i kompromisna lista po jednu. Slično je bilo i u 20 opština vlasotinačkog sreza gde je JRZ svuda imala svoje kandidate a u nekim opštinama i više lista. Bez obzira što je politička scena u Vlasotincu postala skoro jednopartijska, što je u manjoj meri moglo da važi i za Leskovac, to učesnike u političkim borbama nije

⁷⁸² Dragan Tešić, *Jugoslovenska radikalna zajednica u Srbiji: 1935-1939* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1997), 39-41.

sprečavalo da se ponašaju isključivo i beskompromisno, kao u periodu najžešćeg borbenog parlamentarizma, koji je diktatura htela da iskoreni. *Leskovački glasnik* je tada, prativši povremeno neke od političkih fenomena u lokalnoj sredini, zabeležio da se politički život u Vlasotincu vodi za prestižom, "u cilju moći, u cilju ličnog interesa i neizgladljive mržnje". Autor članka koji se osvrnuo na ove pojave, zaključio je da "Vlasotince postaje jedno partizansko bunjište, možda jedinstveno u državi, gde se prilikom izbora mogu videti bezbroj porazbijanih glava, polomljeni prozori na kućama i čuti jake detonacije ekrazita, sve to praćeno oduševljenim odobravanjem i zadovoljenih strasti".

Kao i u opštinama leskovačkog sreza, svuda gde su izbori poništavani zbog neregularnosti, u sledećem krugu je pobeđivala JRZ. Na prostoru cele Vardarske banovine, se 89 posto izašlih na glasanje opredelilo za JRZ a 6,7 procenata za liste Udružene opozicije. Partija Milana Stojadinovića je uspešno debitovala u 344 opštine od ukupno 365 u kojima su organizovani izbori. JNS ipak nije sasvim nestala, pobedila je u dve opštine.⁷⁸³

Sa ovakvim odnosom snaga, politički akteri u Leskovcu, Vardarskoj banovini i širem području, učestvovali su na poslednjim parlamentarnim izborima u Kraljevini Jugoslaviji, 11. decembra 1938. godine, a vladajući establišment je uz korišćenje državnih resursa, usmeravao i druge procese, kao što su bili izbori za senatore 6. februara 1938. godine, i izbori za senat 13. novembra 1939. Na ovim parlamentarnim izborima, u sva tri sreza leskovačkog kraja isticane su tri liste. Vladina lista (Milan Stojadinović i JRZ), dobila je 22.514 (61,19%) glasova, lista Udružene opozicije 14.262 (38,76%), dok je lista Dimitrija Ljotića dobila samo 12 glasova.⁷⁸⁴ U samom Leskovcu, međutim, gde je na izbore izašlo 3.258 glasača, lista Udružene opozicije dobila je 1.803 glasa (55,34%) a JRZ 1.455 glasova (44,65%). Za listu Dimitrija Ljotića glasalo je pet birača (0,23%).

Politički život u Leskovcu pred Drugi svetski rat nastavio se u vidu refleksija na politička događanja u zemlji posle Stojadinovićevog odlaska sa vlasti, a izbijanja Dragiše Cvetkovića u prvi plan. Jugoslovenska radikalna zajednica koju je Cvetković preuzeo, nije više uživala popularnost iz vremena Stojadinovićevog dolaska na vlast. Svestan te činjenice, Cvetković je nastojao da postigne sporazume sa različitim srpskim strankama, naročito sa Narodnom radikalnom strankom, i tako stvori jedinstveni politički front. Istovremeno, i Milan Stojadinović je stvorio svoju stranku

⁷⁸³ "Definitivni rezultati opštinskih izbora u Vardarskoj i Dunavskoj banovini", *Vreme*, 8. decembar 1936.

"Zvanični rezultati opštinskih izbora u Vardarskoj i Dunavskoj banovini", *Politika*, 9. decembar 1936.

⁷⁸⁴ "Rezultati izbora za Narodnu skupštinu", *Politika*, 13. decembra 1938.

pod nazivom Srpska radikalna stranka, koja nije dobila svoju šansu zbog Cvetkovićeve odluke da Stojadinovića sa još nekoliko njemu bliskih ministara stavi na penzionu listu a da zatim ga deportuje, uz pomoć Britanaca koji su ga smatrali nemačkim čovekom.

Stare stranke su posle propasti državnih stranačkih projekata (JNS i JRZ) počele da obnavljaju svoje aktivnosti u Leskovcu. Posebno su bili aktivni odbori Demokratske i Zemljoradničke stranke, organizujući zborove u Leskovcu i okolnim mestima.

Borba za osvajanje opštinske vlasti vodila se od 1920. do 1926. godine uz izraženu komponentu javnosti, što nije sprečavalo učesnike da pribegavaju neregularnostima ukoliko procene da će to doprineti slabljenju protivnika i jačanju sopstvene opcije. Na izborima 1920. godine u Leskovcu poredili su komunisti, na ponovljenim izborima posle ukidanja komunističke opštine, poredili su radikali a u sledeća dva izborna ciklusa, 1923. i 1926. godine, najviše glasova dobila je Demokratska stranka, koja je u ovom periodu i najduže vladala. Ukidanje stranačkog organizovanja u periodu diktature kralja Aleksandra, preinačeno je u mogućnost partijskog delovanja pod strogom kontrolom države, što je ostvareno u kratkom periodu postojanja JNS a kasnije JRZ.

U svim etapama političkog života u Leskovcu, nastojanja opštinskih vlasti da se gradske funkcije modernizuju, nisu ostvarivana do kraja. Pitanje komunalnog uređenja grada nosilo je sa sobom problem nepostojanja vodovoda i kanalizacije, regulaciju grada, isušivanje bara i kaldrmisanje ulica. Sve to je bilo u disproorciji sa burnim razvojem ekonomije i društvenih odnosa, često na veliko čuđenje onih koji su, raznim povodima, posećivali Leskovac tog vremena.

8.1.3. Izborni teror u leskovačkom kraju

Poslovične neregularnosti povodom izbora narodnih poslanika i kandidata za funkcionere lokalnih vlasti, bile su redovna pojava u Srbiji 19. veka, pa i u leskovačkom kraju čije stanovništvo nije imalo na raspolaganju dovoljno vremena za sticanje političke kulture potrebne za učestvovanje u demokratskim procesima. Iako je ova praksa sankcionisana kroz pojedine izborne zakone, ona se nastavila i tokom 20. veka, manifestujući se u vidu krađe glasova, nameštanja izbornih rezultata, potkupljivanja, raznih oblika psihološkog pritiska na birače, rasturanja predizbornih skupova oponenta, prebijanja neistomišljenika ali i političkih ubistava od kojih su mnoga dokumentovana.

Nedovoljno visoka demokratska svest kod birača, često je bila zanemarljiv deo faktora od uticaja na izazivanje incidenata. Češće su to bili ozbiljni interesi onih činilaca koji se personalno ne pojavljuju kao kandidati na izborima, ali ulažu novac u kampanje da bi im se preko angažovanja njihovih favorita kasnije vraćao kroz koncesije, liferacije ili preko državnih odluka kakve mogu biti povoljne za posao. Zato je u bogatijim gradovima, kakav je bio Leskovac, intenzitet i učestalost takvih pritisaka bila izraženija nego u sredinama bez razvijene industrije i bankarstva.

Sergije Dimitrijević, jedan od najplodnijih istraživača međuratnog perioda u Leskovcu, istovremeno i savremenik događaja iz tog vremena, smatra da je "glavna izborna i koruptivna snaga u leskovačkom kraju bila bogataška grupa okupljena oko Centralne banke, najveće leskovačke banke".⁷⁸⁵ Za ilustraciju ove tvrdnje, on navodi članak Sretena Dinića, urednika u *Leskovačkom glasniku*, koji je postavio pitanje visokih troškova agitacije i zaključio u članku "Korupcija i demagogija" da se "korupcija kapariše na izborima".⁷⁸⁶ U jednoj brošuri izdatoj polovinom 20. veka, Dimitrijević je precizno opisao kako je izgledalo kupovanje glasova od 1931. godine i dalje, kao posledica uvođenja javnog glasanja na izborima.⁷⁸⁷

Tamo gde nije bilo već formiranih krupnih kapitala, uloga pojedinih političara u izbornom teroru, izbijala je u prvi plan. U jablaničkom srezu, dugogodišnji radikalni poslanik Milutin Dragović, vladao je strahom, obračunavajući se svim sredstvima, pa i ubistvima, sa onima koji su ga osporavali. Optužbe protiv Dragovića mogle su da se čuju od poslanika u Narodnoj skupštini, ili da se pročitaju u štampi. On je, međutim, ostajao nedodirljiv dobijajući redovno na izborima, ali i zbog svojih zasluga u odnosu na dinastiju Karađorđevića. Za Dragovića se vezuju ubistva Milana

⁷⁸⁵ "Ona je dugo vremena podržavala Demokratsku stranku, a njen dugogodišnji kandidat bio je Žika Rafajlović, krupni industrijalac i poznati eksploator. (...) Banku su sačinjavali: predsednik banke Vasilije Cile Milenković i krupni akcionari Tasa Stojanović Graočanka advokat, Proka Tasić trgovac i zelenaš, Čeda Todorović vlasnik velike šnajderske radionice koja je upošljavala desetak radnika, i drugi. (...) Mada Centralna banka nije uspela 1926. godine da se fuzioniše s Trgovačkom bankom, izgleda da joj je pošlo za rukom da zagospodari Leskovačkom kreditnom bankom." Sergije Dimitrijević, *Istorija Leskovca i okoline...*, 199, 201.

⁷⁸⁶ Sreten Dinić, "Korupcija i demagogija", *Leskovački glasnik*, 24. jul 1926.

⁷⁸⁷ "Sa uvođenjem javnih izbora, kupovanja glasova se neobično jako razvilo. Na ranijim tajnim izborima, uglavnom su se kupovali agitatori, poznata lica. Sa javnim izborima, težište je preneto na kupovinu birača. Za izore 1931. i 1935. godine, postojali su ljudi koji su kaparisali glasove, i posle dobijene potvrde, da je dotično lice glasalo po naređenju, isplaćivali ostatak. anaiksd to kupovanje nije bilo tako javno kao 1938. godine. Todor Tonić, jedan od poslaničkih kandidata (Narodna radikalna stranka, zatim JNS, pa JRZ) je taj posao organizovao preko opštinskih delovođa. Centralna banka pak, bila je izgubila svaki osećaj stida. Ona je javno, na svojim šalterima, isplaćivala glasače. Pred njenom zgradom, stajali su dugački redovi ljudi koji su čekali pare. (...) Ovakav otvoreni bezobrazluk revoltirao je građane. Sa zбора kod Kasparove kafane, kandidat Centralne banke morao je da beži i da se krije u susednom podrumu. Na intervenciju banke, policija je pohapsila nekoliko radnika i studenata. (...) Narod se tada okupio pred opštinom i počeo da skandira (...) Onda je sreski načelnik Putniković Naredio komandantu žandarmerije Ikiću (...) da puca u narod. Tom prilikom su poginula dva lica a tri su bila ranjena." Sergije Dimitrijević, *Tako je nekad bilo...*, 9, 10.

Lazarevića iz Čukovca, predsednika opštine u Kosančiću (1925), Icka N. iz Gornjeg Brijanja, Aleksandra N. iz Granice⁷⁸⁸, Đorđa Đorđevića, bivšeg predsednika opštine Buvce, kao i Vase Popovića, člana Glavnog odbora Demokratske stranke, koji je ubijen iz puške u proleće 1923. godine. Nevezano za Dragovića, postoje tvrdnje da su radikalska ubijanja u leskovačkom kraju počela vrlo rano.⁷⁸⁹

Vlasotinački srez i samo Vlasotince, kako tvrde savremenici, takođe je imalo svoje specifičnosti u stilu političkog obračunavanja. Izborne borbe tamo nisu poprimale oblik kriminalnih obračuna, niti su bile usmerene ka finansijskim špekulacijama i aferama vezanim za protivnika, već su plasirane prevare, podvale i razne političke smisalice, a oponenti su vredani direktno i na ličnoj osnovi.

U jednoj zbirci dokumenata koji se tiču istorije radničkog pokreta u leskovačkom i vranjskom kraju, navodi se opis fizičkog sukoba pristalica dve kandidacione liste, liberalno-naprednjačke i radikalske, za opštinske izbore 1903. godine. Sam događaj nema veliki značaj, ali može da posluži za ilustraciju redovnog ponašanja stranačkih aktivista, u čemu često učestvuju državni činovnici i funkcioneri. U ovoj tuči su debitovali socijalisti, kao četvrti politički element u Leskovcu, posle već prisutnih liberala, naprednjaka i radikala. Oni su na molbu radikalskog kandidata Mihaila Babamilkića iskreno podržali njegovu listu, i nenaoružani pružili otpor pristalicama liberala i naprednjaka koji su pokušali da rasture radikalsko-radnički zbor.⁷⁹⁰

Početak veka, nošenje štapova i bilo kakvog ličnog naoružanja bilo je već zabranjeno odlukom Ministarstva unutrašnjih dela, posle jedne masovne trodnevne tuče na beogradskim Terazijama, 13. maja 1889. godine, sa nekoliko hiljada učesnika, motivisane političkom netrpeljivošću između radikala, naprednjaka i liberala. O tome je anonimni autor pisao u brošuri

⁷⁸⁸ Hranislav Rakić, "Bojnik i njegova tragedija", *Leskovački zbornik*, 12, 12 (1972): 32.

⁷⁸⁹ Tako su između 1887. i 1893. godine ubijeni Milan Todorović, bivši narodni poslanik i predsednik opštine lebanske, Milan Rajčić iz Dragovca (1887), Arsa Boškoić iz Grgurovca (1889), Avram Jovović iz Razgojne, srez leskovački, Naća Mitić Kocić iz Dadinca, srez vlasotinački (1890), Ivanča Nedeljковиć, mehadžija iz Kopašnice, srez leskovački (1889). U naprednjačkoj štampi pominju se detaljnije terorističke akcije u Retkoceru, Lebanu i Turekovcu. (...) Prilike se nisu promenile ni posle Prvog svetskog rata. Sergije Dimitrijević, *Istorija Leskovca i okoline ...*, 453. Prema: *Ko su i šta su srpski radikali*, (Pančevo, 1900), 86, 88, 91, 93, 109, 110, 115.

⁷⁹⁰ "Za opštinsko časništvo bile su dve kandidatske liste: naprednjačko-liberalna i radikalna. Radnici su pomagali radikale, ali (...) naoružani naprednjaci i liberali navreše na biralište - radikali pobegoše, nenaoružani radnici ostadoše da zaštite svoja prava. To je izazvalo nered, te je komesar morao raspustiti zbor. Naprednjaci i liberali ubojice, radikali kukavice: samo leskovački socijaldemokrati ostadoše da zaštite svoje glasačko pravo. I opet se veli, da radnici nisu dorasli za politiku! Živan Stojković, H. Rakić, Z. Panajotović, *Građa za istoriju revolucionarnog radničkog pokreta ...*, 26. Prema: *Radničke novine*, 4. jul 1903.

*Tri dana krvlju poprskana: trodnevna slika Beograda.*⁷⁹¹ Ipak, zabrana nikada do kraja nije poštovana. U Leskovcu se čak dešavalo da birači budu pretresani od žandarmerije na putu ka biračkim mestima, ali da ih tamo čekaju spremljeni štapovi ili čak vatreno oružje, ukoliko je njihova opcija planirala da izazove sukob.

Proučavajući stenografske beleške Narodne skupštine, Nikola P. Ilić, autor knjige o političkim ubistvima u leskovačkom kraju, dopunio je postojeće podatke o izbornom teroru na području jablaničkog sreza, kao i na nešto širem prostoru. On se u tom istraživanju zanimao pre svega za Milutina Dragovića i za radikale koji su, zahvaljujući Dragovićevoj surovosti, neobično dugo opstali na vlasti u Lebanu i ostalim opštinama jablaničkog sreza.

Pred poslanicima su iznošene i pojedinosti o ponašanju radikala Mihajla Babamilkića, dugogodišnjeg predsednika leskovačke opštine u periodu od 1903. do 1913. i još dva mandata u međuratnom periodu, koji je uslovljavao birače da se zakunu na krstu i jevanđelju da će glasati za njega. Znao je da za dan izbora zakupi sve fijakere u Leskovcu kako bi prevozili glasače, a dešavalo se da na opredeljivanje građana u Babamilkićevu korist utiče i prisustvo Stanka Miloševića, načelnika Sreza leskovačkog sa naoružanim žandarmima.

U kafani u selu Gazdare, radikali su tukli Dišu Miloševića, pripadnika Naprednjačke stranke, a u kancelariji medveđske opštine, predsednik Radisav Luković i blagajnik Vasa Lazarević, "stari radikali", tukli su "samostalca" Milana Milojkovića iz Gazdara.

Pred izbore 10. jula 1905. godine, socijalisti, pisar i blagajnik opštine u Bojniku, svađali su se pred đacima bojničke škole sa učiteljem Gligorijem Kostićem, pripadnikom Samostalne radikalne stranke i tukli ga. Pre toga, na učitelja je neko noću pucao iz pištolja i promašio ga.

Narodni poslanik Mihajlo Jovanović iznosio je pred skupštinom brojne primere zloupotreba i pritisaka na birače preko državnih službenika, najčešće šumara, koji su po nalogu kmetova optuživali opozicione ličnosti za krađu šume, kako bi ih kompromitovali u narodu. U pečenjevačkoj opštini notirani su brojni primeri otpuštanja, premeštanja i proganjanja sve dok žrtva ne bi promenila partijsku stranu. Prema nepokolebljivima primenjivane su surovije mere. Stojiljku Saviću iz Lipovice spaljena je rezervna stočna hrana i nekoliko ekonomskih zgrada. Cvetku Lazareviću iz Kutleša posečen je voćnjak. U raspravi između pristalica poslaničkih kandidata Todora Tonića i Živojina Rafailovića u Pečenjevcu, na dan održavanja Rafailovićevo predizbornog zbora, poginuo je Svetislav Zdravković posle uboda nožem i udarca štapom.

⁷⁹¹ *Tri dana krvlju poprskana: trodnevna slika Beograda.* Beograd: Štamparija Svetozara Nikolića, 1889.

Narodni poslanik Radosav Agatonović posebno je u skupštini napadao narodnog poslanika Milutina Dragovića, tvrdeći da je u sprezi sa čuvarima šuma, da prima mito, pljačka i ucenjuje ljude. Dragovića je od krivične odgovornosti spasao imunitet, ali je iznošenje brojnih primera političkog terora u jablaničkom srezu, u čemu je Dragović imao učešće, uticalo da ga poslanici manje uvažavaju.⁷⁹² Iznošeni su i dokazi o Dragovićevoj saradnji sa pojedinim hajducima koji su prisiljavali birače da glasaju za njega.

Politička ubijanja su se nastavila i u periodu između dva svetska rata. Veliko uznemirenje u javnosti izazvalo je ubistvo sveštenika Vase Popovića, narodnog poslanika Demokratske stranke za Srez jablanički, čemu je prethodila skupštinska svađa između njega i poslanika Milutina Dragovića, povodom ubistva Milana Lazarevića iz sela Čukovca, predsednika opštine u Kosančiću. Za ovo ubistvo koje se desilo deset meseci ranije, 19. maja 1925. godine, Dragović je optužio Popovića. Međutim, u javnosti se kalkuliralo da je motiv velika Lazarevićeva popularnost među radikalima što je moglo da odluči njegovu kandidaturu na parlamentarnim izborima umesto Dragovića, koji je imao sve manje uticaja u narodu. Rasprava između dvojice poslanika prerasla je u duži skupštinski govor poslanika Vase Popovića, u kome je izneo tvrdnje da "nije samo policija korumpirana, nego su i sudovi korumpirani", a "organi ministra finansija nisu ništa bolji od organa policijskih". Iznoseći dalje sve primere korupcije i političkog terora u jablaničkom srezu, završio je govor zaključkom da "sadašnji režim ne valja i trebalo bi ga srušiti, a na tim ruševinama sazidati nešto novo, nešto dostojno predratne srpske demokratije".⁷⁹³

Stenogram ovog govora objavljen je u Beogradu i Leskovcu kao posebna publikacija, a preneli su ga i pojedini listovi.⁷⁹⁴ Od tada je proganjan i na kraju ubijen 19. juna 1932. godine. Posle višemesečne istrage, za ubistvo su osuđeni Božidar Slijepčević i Marko Sušić koji nisu otkrili naručioce i organizatore ubistva zbog straha za svoje porodice. Milorad Perović iz Konjovca i Novko Ilić, čuvar polja iz Dragovca pušteni su na slobodu zbog nedostatka dokaza.⁷⁹⁵ Braća Milutin i Miloš Dragović postali su veliki dužnici Miloradu Peroviću, organizatoru više ubistava.

⁷⁹² Nikola P. Ilić, *Politička ubistva u leskovačkom kraju: 1887-1941* (Leskovac, Fileks, 2007), 14-17. Prema: Stenografske beleške vanrednog saziva Narodne skupštine od 1. avgusta 1905, strane 13, 58, 59, 146-148.

⁷⁹³ Joca Mihajlović, "Pop Vasa Popović", *Leskovački zbornik*, 10, 10 (1970): 191-201.

⁷⁹⁴ Govor je iz temelja poljuljao Dragovićeve pozicije u javnom životu. Stenografski je zabeležen i po stenogramu štampan kao skupštinski materijal. Jedan primerak ove brošure nađen je u džepu Vase Popovića posle njegovog ubistva. *Govor pop Vase Popovića, narodnog poslanika za Srez Jablanički: održan 29. marta ove god. u Narodnoj skupštini u debati oko budžeta ministarstva finansija i finansijskog zakona*. Leskovac: Štamparija Ž. D. Obrenovića, 1926.

⁷⁹⁵ "Pogibija sveštenika vase Popovića, paroha bojničkog", *Leskovački glasnik* 25. jun, 1932. "Pred suđenjem o ubistvu pop Vase Popovića", *Leskovački glasnik* 10. decembar 1932.

Stvorili su sa njim čvrstu i poverljivu političku vezu. Kad se 1933. godine kandidovao za predsednika opštine Donje Konjuvce, pomogli su mu i bio je izabran. Na izborima 11. decembra 1938. godine, Miloš Dragović je izabran za narodnog poslanika a Perović za njegovog zamenika. Kad je posle smrti senatora Mihaila Lukarevića Miloš Dragović izabran za senatora, poslaničko mesto je ustupio svom zameniku Peroviću.⁷⁹⁶

Politički teror u jablaničkom srezu bio je ekstrem zajedničkog imenitelja koji se pojavljivao u svim krajevima Srbije. Ispadi u vreme izbora bili su sankcionisani izbornim zakonima kroz jasne odredbe o slobodi izbora. Predviđano je i kažnjavanje za davanje lažnih obećanja ili poklona, za iskazivanje pretnji, ili za nasilje prema biračima. Ipak, u stvarnosti je bilo nedovoljno osuđenih za izborni teror u odnosu na broj registrovanih slučajeva. Objašnjenje ovakve činjenice treba tražiti u statističkom odnosu izazvanih incidenata gde su inicijatori i akteri većinom bili u sprezi sa vladajućim strukturama ili su se u inkriminisanom trenutku nalazili u državnoj službi. Takvi predmeti su teško dolazili do suda ili su sankcionisani izvršnim presudama samo u izuzetnim slučajevima. Ni oštrije postavljen *Zakon o izboru narodnih poslanika za Narodnu skupštinu*, iz 1931. godine, nije u tom smislu postigao preokret.⁷⁹⁷

Političke strasti se nisu stišavale ni posle izbora. Tako je 1933. godine Svetozar Milovanović, student iz sela Sejanice, star 26 godina, pobedio na izborima u Grdelici i onda pretukao Todora Stojkovića, pobeđenog rivala koji je pre toga deset godina bio predsednik grdeličke opštine. Poslanik Todor Tonić je posle pobede na izborima psovao suparničkog kandidata Živojina Rafailovića, a tokom procesa u Sreskom sudu gde je vođen pretres protiv grupe koja je optužena za koruptivne predizborne radnje u korist Tonića, ušao je u sudnicu bez kucanja i pretio sudiji da će ga najuriti iz Leskovca ukoliko ne oslobodi njegove ljude.

⁷⁹⁶ "Dragovići su koristili Milorada Perovića za još nekoliko političkih likvidacija na Kosovu i Metohiji, u Vranjskom okrugu i Makedoniji."

"Pre ubistva Vase Popovića organizovao je ubistvo Đorđa Đorđevića Maglenca (novembar 1931. godine), bivšeg predsednika opštine Buvce, zbog agitacije za listu bivših radikala, direktnih Dragovićevih protivnika." Nikola P. Ilić, *Politička ubistva ...*, 57, 80. Prema: Spisi Okružnog suda u Leskovcu K.br. 522/32, Arhiv UDB u Lebanu (Dosijea Milutina Dragovića i Milorada Perovića).

⁷⁹⁷ U vreme uvođenja diktature od 6. januara 1929. godine, mnogi intelektualci su se zalagali za uređeniji politički prostor i zaustavljanje permanentnih stranačkih sukoba koji su prerastali u personalne netrpeljivosti i uticali na svakodnevni život stanovništva. Očekivali su da će se izborni teror iskoreniti posle ukidanja stranaka i uvođenja strogih pravila ponašanja. Sa istom praksom se, međutim, nastavilo i kasnije, pod drugačijim imenima stranaka. Politički akteri i njihove pristalice, uglavnom su ostajali isti. Nekoliko takvih razmišljanja objavio je *Leskovački glasnik*.

"Politika je postala najordinarnija trovina i političari pojedini trgovci i odmetnici od sviju svetinja zemaljskih zarad svojih ličnih interesa. Demagogija je počela da izbacuje sve više šljama na površinu, kultura i prave vrednosti potisnute su u pozadinu, a partijski korteši i orgijaši počeli su bili da upotrebljavaju i teror zarad postignuća svojih smerova". "Kraljeva proklamacija", *Leskovački glasnik*, 2, 12. januar 1929.

Brojni primeri izbornih tuča i raznih pritisaka na glasače pre i posle izbora, nizali su se u leskovačkom kraju tokom međuratnog perioda, istom dinamikom kao u vreme Kraljevine Srbije krajem 19. i početkom 20. veka. Tuče su se uglavnom dešavale na predizbornim zborovima, najčešće u kafanama. Stranački aktivisti suprotstavljene opcije posećivali su takve skupove naoružani štapovima i trudili se da ih rasture. Veliki broj povređenih od udaraca štapom ili kamenom smatrao se uobičajenom posledicom predizbornih aktivnosti. Oni birači koji su dolazili iz udaljenijih mesta, nosili su ispod gunja manju sekiru, koja je u to vreme bila uobičajeni rekvizit za odbranu od planinskih zveri, pasa, ali i ljudi.

Političko ubeđivanje štapovima preživeo je 1934. godine učitelj koji se kandidovao za predsednika opštine u selu Manojlovce i zbog toga bio pretučen od strane većeg broja seljaka iz mesta koja su imala svog kandidata. Sledeće godine, narodnog poslanika Todora Tonića napao je držaljom od motike u kafani ekskluzivnog hotela "Kostić" Cvetko Petković, koji je pre toga, kao pristalica opozicije, išao kroz Leskovac i izvikivao parole. Iste godine, zbog napada na Dimitrija Ljotića koji je u Leskovcu držao zbor i tom prilikom bio lakše povređen, privedeni su u policiju jedan student, jedan advokatski pripravnik, tri radnika iz Leskovca i dva seljaka iz okoline. Uhapšeno je i nekoliko izgrednika koji su "potezali motkom na sreskog načelnika g. Mitića".⁷⁹⁸

Uzavrele strasti pred izbore 11. decembra 1938. godine dovele su u Leskovcu do sukoba demonstranata, pristalica Udružene opozicije, i žandarma koji su pucali u njih prilikom pokušaja da uđu u sresko načelstvo kako bi izdejstvovali puštanje na slobodu nekoliko pre toga uhapšenih protivnika Jugoslovenske radikalne zajednice. Tom prilikom, po naređenju sreskog načelnika da se demonstranti razjure, otvorena je vatra, i od kuršuma su pogiuli Matija Jovanović i Marko Naumović, a više građana je ranjeno.

Neredi su počeli zbog upada levičara (komunisti, pristalice Zemljoradničke stranke i studenti) na zbor koji je u kafani "Kaspar" držao Micko Milenković, kandidat JRZ za narodnog poslanika. Kafana je bila demolirana, kandidat Milenković je pobjegao a šalteri Centralne banke su inače, preko celog dana bili otvoreni za isplatu njegovih glasača. Mnogi su znali da su državni organi u predizornoj kampanji radili za vladine kandidate, pa se tvrdilo da će po završetku javnog izjašnjavaanja veliki broj glasova biti pripisan Micku Milenkoviću. Posle glasanja, uhapšeno je 40 pristalica opozicije, a Izborna komisija je na kraju izbornog dana, saopštavajući rezultate glasanja

⁷⁹⁸ "Demonstracija na leskovačkom zboru g. D. Ljotića", *Leskovački glasnik*, 25. juli 1936.

ukazala na moguću pobjedu JRZ što je izazvalo masovno okupljanje i zahteve da se uhapšeni puste iz pritvora.⁷⁹⁹

Odabrani i karakteristični primeri iz kojih se sastoji ovaj pregled, samo su deo izbornih događanja od početka parlamentarizma u leskovačkom kraju. Postojanje izbornog terora je pokazatelj nivoa rane političke kulture i demokratske svesti kod stanovništva, kao i uređenosti državne uprave, posebno ako se ona otvoreno angažuje u korist prorežimskih kandidata. Incidenti ove vrste ne govore samo o lokalnoj sredini i njenim političkim akterima, već ukazuju na odnos političkih snaga, distribuciju interesa i zloupotrebe moći, koja kreće iz vrhova vlasti.

8.2. Moderno i tradicionalno u političkom delovanju stranaka i narodnih predstavnika

Narodni poslanici⁸⁰⁰ i "opštinski časnici"⁸⁰¹, kako su se tada zvali funkcioneri koje ističu stranačke liste kao kandidate za predsednike opština i niže lokalne funkcionere, dobijali su priliku da utiču na evropeiziranje zajednica koje su predstavljali, ali i da doprinesu čuvanju tradicionalnih vrednosti koje su tada bile značajne komponente nacionalnog identiteta. U kojoj meri je njihovo delovanje bilo modernizacijsko ili tradicionalističko, teško je odrediti, jer je jednim delom moralo da bude usaglašeno sa partijskim opredeljenjima stranaka koje su ih kandidovale, a drugim je bilo vezano za sam profil njihovih ličnosti. U tom smislu, važno je napomenuti da je modernizacijski potencijal partijskih programa stranaka u Srbiji, i kasnije u Jugoslaviji, često bio neusaglašen sa njihovom stvarnom politikom, ali ni evropsko obrazovanje i opredeljenost pojedinih narodnih

⁷⁹⁹ Svedočenja Jovana Diskića, Dobrivoja Jovića i Stojana Petkovića: *Materijal radničkog pokreta Leskovca*, Narodni muzej Leskovac, inventarni broj 183.

⁸⁰⁰ U periodu od početka 20. veka do Prvog svetskog rata, narodni poslanici iz Leskovca, izabrani kao kandidati Narodne radikalne stranke, bili su Mihailo Babamilkić, Sotir Tomić i Sotir Ilić, a iz okoline Milutin Dragović i Mihailo Jovanović.

Poslanik Samostalne radikalne stranke iz Leskovca bio je Živojin Hadžić, a iz drugih opština leskovačkog sreza Krsta Marković Burda, Nikola Cakić, Mitar Mičić, Miloš Đorđević, Mihailo Pejić, Gavriilo Nikolić i Kosta Hadžić.

Svakako je najistaknutiji leskovački predstavnik Liberalne stranke bio Živojin Rafailović (od 1905. i kasnije na listama Demokratske stranke). Osim njega, kao poslanici liberala pojavljuju se Proka Mitrović, Stojan Nikolić Sikićkin i Vasilije Milenković koji je došao na mesto preminulog Stojana kao njegov zamenik.

Srpska napredna stranka je bila raspuštena 1896. i obnovljena 1906. godine, ali u ovom periodu nije imala poslanike.

⁸⁰¹ Od 1903. do 1913. godine, predsednik leskovačke opštine, u kontinuitetu je radikal Mihailo Babamilkić. Biran je i za narodnog poslanika. Na poziciju predsednika vraćao se i u međuratnom periodu. Bio je poznat po svom isticanju da ograničenim budžetom za infrastrukturne radove postiže veliki učinak ("Sas malečke pare džumbus pravim").

predstavnik, nisu obavezno morali da znače njihovu modernizacijsku usmerenost, odnosno emancipovanost od tradicionalističkih balasta i populizma u političkom nastupanju. S druge strane, pojedini narodni poslanici iz leskovačkog kraja, odnosno predsednici opština, kao ljudi iz naroda skromnog obrazovanja, imali su veoma moderne koncepte u radu i značajne modernizacijske učinke na pozicijama sa kojih su delovali.

Prvu strateški važnu i modernizacijski značajnu inicijativu podneli su u Narodnoj skupštini poslanici Neško Mitrović iz Leskovca, Stojilko Đokić iz Vlasotinca, Lazar Denčić, Arandel Marinković i Naća Trajković, svi iz leskovačkog kraja, "da se Leskovac proglasi za okružnu varoš". Procenjivalo se da bi uz tu vrstu državne pomoći Leskovac brže napredovao kao privredni i politički centar, što se kasnije videlo na primerima Niša i Vranja. Ovoj inicijativi se pridružio Uroš Knežević, poslanik iz Sreza jablaničkog, ali je ubrzo odustao od predloga. Molba Leskovca je odbijena i on je od tada, za razliku od okolnih okružnih centara, bio upućen u razvojnom smislu, uglavnom na svoje snage. Ovi poslanici, posebno Arandel Marinković, koji je bio iz grdeličkog kraja, dela gde su se vodila ratna dejstva prilikom evakuacije Turaka, bili su takođe prinuđeni da traže pomoć za sirotinju, invalide i za kompletna sela u Srezu veterničkom, "u kojima je narod sasvim upropašćen". Takođe, često su upozoravali na ponašanje pojedinih državnih činovnika, najčešće zbog bahatog odnosa prema narodu⁸⁰², ili zbog finansijskih zloupotreba na štetu stanovništva. U ovom kontekstu pominjao se u skupštinskoj raspravi, i načelnik Sreza jablaničkog, povodom jednog pisma iz Lebana. Arandel Marinković je pokreteo i pitanje "zloupotreba popovskih" u leskovačkom kraju, ali nije jasno da li su njegovi motivi bili da pomogne seoskoj sirotinji, ili da se obračuna sa sveštenikom Josifom Petrovićem, koji je bio uticajan liberal, i redovno je naprednjacima pravio smetnje u narodu.

Poslanik Mihailo Jeremić, iz Sreza porečkog, tada u okviru Okruga krajinskog, tražio je da se opravi put od Leskovca do Lebana i od Leskovca do Miroševca, "jer su oba u rđavom stanju". Arandel Marinković se zalagao za podizanje većeg broja školskih zgrada, i tražio je da se od novca iz državne kase izgradi škola u Dedinoj Bari (deo leskovačkog kraja uz Grdeličku klisuru), a

⁸⁰² Mnogo je primera samovolje državnih činovnika u Novim krajevima, od nivoa sreskih načelnika do opštinskih delovođa, ili u okviru komisija koje su rešavale agrarna pitanja. Najkrupnije finansijske mahinacije obavljane su preko otkupa imanja izbeglih Turaka.

Vasiljko Cvetković je podneo zahtev da se leskovačka Realna gimnazija podigne od dva razreda na četiri.⁸⁰³

Polovinom poslednje decenije, 19. veka, za period 1894/1896. godine, svi poslanici leskovačkog i vlasotinačkog sreza pripadali su Naprednoj stranci, a oni iz jablaničkog sreza bili su "nezavisni liberali". Za leskovački srez poslanici su bili Nikola Jovanović, Đorđe Aleksić, Petko Jovanović i Toma Stojković. U okolnostima ličnog režima kralja Aleksandra, onako kako je tada važeći ustav predivdao, za kraljevog poslanika bio je postavljen i Kosta Ivković, direktor niže leskovačke gimnazije. U prvoj godini 20. veka, tadašnji poslanici iz leskovačkog kraja, Gligorije Jovanović, Đorđe Aleksić, Petar Popović, Stoiljko Lepoić, Arandel Marinković i Stojan Ninić, ponovo su pokrenuli postupak proglašenja Leskovca za okružno mesto.

Arandel Marinković se u ovom periodu posebno zalagao da se dužnicima iz novooslobođenih predela oprostí agrarni dug, "jer neprestano dolaze molbe i žalbe iz naroda, gde se seljaci žale da im poreznici prodaju kuće i kućišta i sve što imaju za taj dug". Ovaj deo njegovog poslaničkog delovanja svakako je važan za saniranje teškog socijalnog položaja seljaka pod teretom državnih obaveza po Berlinskom ugovoru, vezanim za imovinu iseljenih Turaka. Ipak, pravu modernizacionu dimenziju ima njegova doslednost u traženju načina da se putem državnih olakšica u novooslobođenim krajevima "podižu građevine za prosvetne ciljeve". Januara 1901. godine, on je sa ostalim poslanicima podneo predlog da se usvoji molba građana Leskovca za uspostavljanje potpune državne gimnazije koja bi se zvala "Gimnazija kraljice Drage u Leskovcu".

Na izborima koji su održani 8. septembra 1903. godine, za poslanika iz leskovačkog kraja izabran je advokat Spasoje Vuksanović koji je uz Arandala Marinkovića spadao u najaktivnije poslanike tokom postojanja Kraljevine Srbije. Istovremeno, to je bio prvi školovani poslanik poreklom iz Leskovca i okoline.⁸⁰⁴ Pokušao je da otvori pitanje političkih špekulanata, povodom spoznaje da leskovačke čorbadžije organizovano plaćaju birače kako bi imali svog poslanika u Narodnoj skupštini. Učestvovao je u debati o opštinama, debati povodom predloga zakona o štampi, zalagao se za štednju, odnosno izmenu zakona o troškovima upravnih vlasti.

Leskovački poslanik Tasa Petković uzeo je kao svoj poslanički predlog molbu Leskovčana da se izmenom i dopunom *Zakona o srednjim školama* omogući i njihovoj ženskoj deci pohađanje gimnazije, obrazlažući to procenom da uključivanje ženske dece u gimnazijsko školovanje ne bi

⁸⁰³ Dragoljub Trajković, *Iz prošlosti Leskovca i okoline* (Leskovac: Narodni muzej, 1977), 109-117, 123-124. Prema: Stenografske beleške Narodne skupštine 1878-1880.

⁸⁰⁴ Isto. Prema: Stenografske beleške u radu Narodne skupštine, 1903.

izazvalo nikakve nove troškove. Njegov predlog je, međutim, odbijen zbog člana 4. tog zakona koji zabranjuje da se muška i ženska deca školuju zajedno.

Česti izbori i relativno veliki broj poslaničkih mesta na koji su Leskovac i sva tri sreza leskovačkog kraja imali pravo, uveli su u Narodnu skupštinu mnoga imena. Neke od tih političkih ličnosti pojavljuju se u skupštini tokom dva ili više mandata, ispred jedne ili više stranaka. Hroničari onog dela skupštinskog života koji se tiče južnih krajeva Srbije,⁸⁰⁵ posebno Leskovca, dali su kroz svoje radove, na osnovu proučavanja skupštinskih stenograma, presek tema kojim su se narodni predstavnici bavili u periodu postojanja Kneževine i Kraljevine Srbije, i kasnije. Oni su pokretali pitanje zauzimanja šuma i utrina, trasiranja puteva, izgradnje mostova, regulacije reka i potoka. Raspravljali su o socijalnim i fiskalnim temama. Povremeno su vraćali u aktuelnost pitanje leskovačkog okruga, tražeći najpre da se Leskovac proglasi za okružno mesto a kasnije da se sedište okruga premesti iz Vranja u Leskovac. Tražili su da se u Leskovcu izgradi sreska bolnica, obezbedi lekar za Vlasotinački srez i da se ulaganjem u prevenciju spreči umiranje dece od šarlaha

U međuratnom periodu, za Leskovački srez raspisivani su sedam puta opštinski izbori, koliko je bilo i parlamantarnih (četiri puta u Kraljevini SHS za vreme građanskog parlamentarizma i tri puta u Kraljevini Jugoslaviji od 1929. do 1941. godine), u kojima je srez kao administrativno-upravna jedinica istovremeno bio izborna oblast. Posle zavođenja šestojanuarske diktature, predsednici opština nisu birani na izborima već su postavljeni dekretom.

Dolazak na vlast u ovom periodu, kao i ranije, političarima je bio imperativno važan, posebno kod dve dominantne stranke, demokratske i radikalne. Ka tom cilju se išlo korišćenjem svih sredstava, često i nečasnih. Obećanja koja su davana biračima po pravilu su prevazilazila potencijale opština i njihovih čelnika, kao i realni uticaj narodnih poslanika u vrhovima državne vlasti. U takvim okolnostima, nije se moglo razmišljati o izradi sveobuhvatnog i dugoročnog modernizacijskog projekta razvoja lokalne zajednice, jer se sva energija partijskih aparata usmeravala na pridobijanje birača. Primarnu važnost u političkom delovanju stranaka imali su poslovni interesi finansijera. Zbog toga je najočigledniji modernizacioni pomak u Leskovcu

⁸⁰⁵ Dragoljub Trajković. *Južno pomoravlje u glasu svojih poslanika 1903-1914*. Leskovac: Narodni muzej, 1981.
Slobodanka Stojičić. *Novi krajevi Srbije (1878-1883): državnopravno i političko izjednačavanje novooslobođenih krajeva sa dotadnom kneževinom Srbijom*. Leskovac: Narodni muzej, 1975.
Sergije Dimitrijević. *Istorija Leskovca ...*, 1983.

ostvaren u privrednom segmentu a svaki napredak na polju komunalnog uređenja dolazio je kao plod ličnog zalaganja i snalaženja pojedinih predsednika opština⁸⁰⁶ ili narodnih poslanika⁸⁰⁷.

U tom smislu, značajan je, a istovremeno karakterističan, učinak trojice predsednika leskovačke opštine i njihovih uprava.⁸⁰⁸

Najduže je na vlasti opstajao radikal Mihailo Babamilkić, koji je kao predsednik opštine i narodni poslanik iz Leskovca dobijao mandate u čak tri države, Kraljevini Srbiji a zatim Kraljevini SHS i Jugoslaviji. Svestan da je bolji život u gradu nemoguć bez pristupa pijaćoj vodi i postojanja sistema gradskog vodovoda, on je to pitanje pokrenuo tokom svog prvog mandata, početkom 20. veka. Uspeo je da izgradi tri javne česme. Do početka balkanskih ratova, školsku infrastrukturu proširio je za 17 učionica u dve zgrade, sa pripadajućim kancelarijama, započeo regulaciju grada, popločavanje trotoara i pokrivanje ulica kamenom kockom. U ovom periodu izgrađena su dva velika i dva manja mosta na reci Veternici koja protiče kroz Leskovac. Od opštinskih prihoda

⁸⁰⁶ U međuratnom periodu, predsednici leskovačke opštine bili su: 1920. godine Jovan Diskić (komunista), 1921. Čeda Nikolić (demokrata), 1921-1923. Mihajlo Babamilkić (radikal), 1923-1929. Milan Pop Dimić (demokrata), 1929-1934. Mihajlo Burinčić, 1934. Žarko Spasić, 1934-1935. Đorđe Banković, 1935-1939. Mihajlo Babamilkić, 1939-1940. Vojislav Ilić.

⁸⁰⁷ Narodni poslanici iz tri sreza leskovačkog kraja, izabrani 1920. godine bili su:

- Živojin Rafajlović, Krsta Marković, Mitar Braunović i Dragutin Vljaković, ispred Demokratske stranke.
- Milutin Dragović, Gligorije Ivanović, Stojan Kostić i Vljako Kocić, ispred Radikalne stranke.
- Filip Filipović, sa liste KPJ.
- Uroš Stajić, Savez zemljoradnika.

Poslanici izabrani 1923. godine:

- Ljuba Davidović (Hrista Prikić), Proka Stanković, Živojin Rafajlović, ispred Demokratske stranke.
- Milutin Dragović, Vljako Kocić, Dimitrije On. Popović, ispred Radikalne stranke.

Poslanici izabrani 1925. godine:

- Živojin Rafajlović, Nikola Miljković, Vasa Popović, ispred Demokratske stranke.
- Milutin Dragović, Vljako Kocić, Dimitrije On. Popović, Đura Krdžalić, ispred Radikalne stranke.

Poslanici izabrani 1927. godine:

- Milutin Dragović, Vljako Kocić, Dimitrije On. Popović, Bora Jovčić, ispred Radikalne stranke.
- Živojin Rafajlović, Dušan Maksimović, Krsta Marković, ispred Demokratske stranke.

Poslanici izabrani 1931. godine:

- Todor Tonić, Miloš Dragović, Dimitrije On. Popović (lista Petra Živkovića).

Poslanici izabrani 1935. godine:

- Todor Tonić, Miljan Perović, Dušan Milošević (lista Bogoljuba Jevtića).

Poslanici izabrani 1938. godine:

- Todor Tonić, Milorad Perović, Rista Arandelović (lista Milana Stojadinovića).

⁸⁰⁸ Obavljajući svakodnevne poslove koje podrazumeva vođenje opštinske uprave, ali bez modernizacionih iskoraka u smislu kapitalnih komunalnih investicija, mnogi čelni ljudi leskovačke opštine su završili svoje mandate ili su bili smenjivani, da bi ubrzo posle toga bili zaboravljeni. Jedan od njih, Đorđe Banković, postavljen je za predsednika leskovačke opštine zato što se njegovo ime, po azbučnom redu, nalazilo na prvom mestu sa spiska odbornika. Neki predsednici su to postali automatski, sa pozicije prvog kmeta, posle obavljenih smena.

Osim Mihajla Babamilkića, Milana Pop Dimića i Jovana Diskića, po konkretnom i kreativnom doprinosu modernizaciji Leskovca može se izdvojiti još i Mihailo Burinčić, najkontroverzniji predratni predsednik leskovačke opštine, koji je osnovao i opremio Dobrovoljnu požarsku družinu za grad Leskovac. Bio je i utemeljivač Aero kluba u Leskovcu. Međutim, ostao je zapamćen po koruptivnim delima i bahatom ponašanju, zbog čega je pod velikim pritiskom političke javnosti smenjen. U jednom periodu voleo je da se predstavlja kao "leskovački Musolini".

podignuta je opštinska zgrada, odnosno gradsko poglavarstvo. Izgrađena je opštinska klanica i postavljene opštinske vage pored žitne pijace i na železničkoj stanici. Kao poslanik u periodu između 1905. i 1907. godine uspeo je da izdejstvuje izgradnju bolnice u Leskovcu državnim sredstvima, za potrebe leskovačkog, jablaničkog i vlasotinačkog sreza. Brigu o narodnom zdravlju nastavio je vrativši se dekretom ministra unutrašnjih dela na funkciju predsednika opštine od 1935. do 1939. godine kada je smenjen. U tom periodu otvorio je u dozidanom delu gradskog poglavarstva opštinsku ambulantu za besplatno lečenje građanstva, sa deset odeljenja. Podignuta je i posebna zgrada na periferiji sa 12 odeljenja, za smeštaj starih, bolesnih, iznemoglih i siromašnih. Uspeo je da tri glavne ulice (Kralja Petra, Kralja Aleksandra i Kralja Milana) kompletno pokrije kamenom kockom a trotoare asfaltom. Veliki privredni značaj imalo je ustupanje opštinskog zemljišta Upravi državnog monopola, radi podizanja magacina za duvan, pored železničke stanice, u kojem se zaposlilo 600 ljudi, uglavnom gradske sirotinje i seljaka iz okoline.⁸⁰⁹

Period njegovog vođenja opštinske uprave posle smenjivanja i hapšenja komunista 1921. godine, nije bio tako uspešan, osim što je izdejstvovao odluku da se na osnovu nepokretnog opštinskog imanja zaključi zajam od 10 miliona dinara radi kompleksnog uređenja varoši. U tom periodu, Leskovcu je nedostajao vodovod, javno kupatilo, sirotinjski dom, ali i nova crkva. Prioritetno je trebalo isušiti barski teren kojim je Leskovac bio okružen, i pretvoriti ga u zemljište pogodno za širenje naselja i industrije. Takođe, bila je neophodna nivelacija građevinskog zemljišta i urbanistička regulacija, što je uključivalo i korito reke Veternice. Planirano je proširenje zgrade leskovačke gimnazije. Novac od zajma delom je trebalo uložiti u objekte od kojih bi opština prihodovala (moderne kasapnice i dućani za iznajmljivanje).⁸¹⁰ Tokom 1922. godine raspisana je licitacija za podizanje trotoara od tesanog kamena u nekoliko ulica. U sledećoj godini obavljeno je "krštavanje ulica" i numerisanje domova".⁸¹¹ Razmatrana je i mogućnost izgradnje vodovodne, kanalizacione i tramvajske mreže putem stranih koncesija, dok je pitanje lošeg osvetljenja trebalo rešavati raskidanjem ugovora sa Električnim društvom i podizanjem opštinske centrale od materijala iz ratnih reparacija.⁸¹²

⁸⁰⁹ "Eto, dakle šta je radio i uradio Mihajlo Babamilkić za vreme njegovog predsednikovanja. Da je rađeno i urađeno toliko u vremenu kada su na čelu Leskovca bile druge opštinske uprave, a naročito u vremenu od 1924. do 1928. godine u doba kada je novca bilo u izobilju, kada su se novcem i deca igrala, i kada je prirez bio 100% i 200%, verujem da grad Leskovac ne bi bio danas neuređen, na veliku sramotu nazivu koji s pravom nosi." "Leskovac - grad sa razvijenom industrijom i zapuštenim komunalnim uređenjem", *Leskovački glasnik*, 17. jul 1937.

⁸¹⁰ "Zajam opštine leskovačke", *Leskovački glasnik*, 12. mart 1922.

⁸¹¹ "Jedva jednom", *Leskovački glasnik*, 14. jul 1923.

⁸¹² "Za uređenje Leskovca", *Leskovački glasnik*, 3. septembar 1922.

Za opštinske izbore 1923. godine, Radikalna stranka nije kandidovala Babamilkića. Pobedila je lista Demokratske stranke a industrijalac (jedan od vlasnika fabrike gajtana i vunice Kulića, Ilića i Pop Dimića) i demokrata Milan Pop Dimić bio je od tada neprekidno na poziciji predsednika opštine, sve do 1929. godine. Tokom prvog njegovog mandata izvršena su početna bušenja oko Leskovca, do dubine od 40 metara gde je, na više lokacija, pronađena zdrava pijaća voda pod pritiskom. Ubrzo je postavljeno prvih pet pumpi, čime je delimično rešen problem vodosnabdevanja.

Krajem 1923. godine otvoreno je prvo dečje zabavište u Leskovcu.⁸¹³ Sledeće godine prosečeno je nekoliko novih ulica i kaldrmisan put prema industrijskoj zoni, zbog čega je opozicija uporno prozivala Pop Dimića, jer se u tom delu Leskovca nalazila njegova fabrika. Opština je ustupila jedan deo okružne ekonomije za podizanje kasarne.⁸¹⁴ Otvorena je još jedna poštansko-telegrafska stanica. Urađen je elaborat za istraživanje podzemnih voda koje bi koristio budući vodovodski sistem Leskovca.⁸¹⁵

U jednoj drvenoj kući dobijenoj od reparacija, koja je o trošku opštine preseljena u Leskovac, 1928. godine je otvoren dispanzer za matere, odojčad i malu decu. Istovremeno je otvoreno javno kupatilo.⁸¹⁶ Sečenjem i ravnanjem jednog brda na periferiji Leskovca, odakle je zemlja upotrebljena za popunjavanje obližnjeg močvarnog terena, stvoren je prvi gradski park, uređen po pravilima pejzažne arhitekture. Za ovaj posao opština je angažovala "stručnog gradinara" Jozefa Muhku. Za dalji komunalni razvoj Leskovca napravljeni su ambiciozni planovi. U svrhu njihovog realizovanja, opština je na predlog predsednika Pop Dimića trebalo da se zaduži kod finansijskih institucija u Budimpešti za 10 miliona dinara, radi izgradnje vodovoda, presecanja i kaldrmisanja ulica, podizanja još jednog betonskog mosta, kao i nekoliko novih opštinskih dućana i magacina. Ovaj zajam nije zaključen, pa je kao privremeno rešenje radi poboljšanja vodosnabdevanja odlučeno da se izbuši još 10 poluarteskih bunara, kako bi svi delovi grada imali javne česme.

Ova opštinska uprava je suspendovana novembra 1929. godine u režimu Šestojanuarske diktature, rešenjem velikog župana Moravske oblasti.⁸¹⁷

⁸¹³ "Osvećenje dečjeg zabavišta", *Leskovački glasnik*, 24. novembar 1923.

⁸¹⁴ "Komandant Moravske divizijske oblasti u Leskovcu", *Leskovački glasnik*, 21. februar 1925.

⁸¹⁵ "Elaborat za istraživanje voda za vodovod varoši Leskovac", *Leskovački glasnik*, 20. jun 1925.

⁸¹⁶ "Iz opštinskog odbora", *Leskovački glasnik*, 29. septembar 1928.

⁸¹⁷ Čedomir Joksimović, *Srpski Mančester Leskovac u 1930. god.* (Leskovac: Štamparsko - umetnički zavod Pokret, 1930), 111.

Za razliku od mnogih opština u Srbiji, leskovačka je u međuratnom periodu imala kratkotrajnu komunističku upravu. Njen predsednik Jovan Diskić, proveo je na toj funkciji nepunih godinu dana, ali se izdvaja od političara građanskih političkih opredeljenja po sasvim drugačijem stilu vladanja. Desetomesečni period u kojem je delovala komunistička uprava bio je suviše kratak za rešavanje pitanja vodovoda i kanalizacije, nepotpune zdravstvene zaštite stanovništva ili nezdravog barskog okruženja, kao i urbanističkog haosa koji je u to vreme još uvek sadržao recidive turskog načina života. Okruženi tihom opstrukcijom viših upravnih organa, oni su suzbili svakodnevni nerad i pijanstvo kod opštinskih činovnika, tražeći da se svi opštinski poslovi završavaju odmah i na licu mesta što je posebno značilo siromašnim seljacima iz obodnih naselja opštine. Racionalno su prikupljali i trošili opštinske prihode, koji su se za kratko vreme utrostručili. Rešenjem budžeta za tu godinu, pokriveni su svi vanbudžetski izdaci ranijih uprava.

U pogledu sanitetskih prilika, cilj ove uprave je bio da ispuni bare, jaruge i lokve u okolini grada koje su bile najveći zdravstveni rizik po stanovništvo. Na zahtev Ministarstvu narodnog zdravlja da im se za taj poduhvat obezbede vagoneti i šine, niko nije odgovorio, pa su opštinskim sredstvima sanirane najbliže jaruge i lokve.⁸¹⁸ Takođe, formiran je fond za podizanje modernog kupatila i započeto uređenje terena za prvi moderan gradski park, što se kao posledica ovih aktivnosti desilo tek kasnijih godina, za vreme vladavine Milana Pop Dimića i Demokratske stranke.⁸¹⁹

⁸¹⁸ "Sama varoš beše sva u blatu, smradu, gadu đubretu i crkotinama. Odmah su preduzete najenergičnije mere da se sve to očisti. Nedeljama i mesecima vučeno je đubre iz ove varoši. Izvučeno je i ono đubre dok je ova varoš bila Dubočica. A obala rečna, puna smrada i gada, očišćena je i zasađena vrbom i bagremom. (---) Ovako energičnim čišćenjem. varoš je jednog momenta izgledala kao kad se čovek u čisto ruho preobuče. (---) Čujte i ovo: za vreme dok su vaši izabranici bili u opštini komandant okružne komande rekao je: 'ne tiče me se koji su to ljudi, ali ja ću predložiti da se odlikuju, jer u okrugu nema bolje opštinske uprave od leskovačke'. To je on rekao onda, kad je ovu opštinsku upravu bila fama da je komunistička, da je destruktivna." Plakat, *Radnici i građani! Ne glasajte u opštinskim izborima!*, u potpisu Dragiša Lapčević, Tasa Miljković, Relja Stanković, Kosta Stevanović, Vasa Cvetković, Milan Stanojević; Arhivska građa Narodnog muzeja u Leskovcu, inv. broj 13.

⁸¹⁹ "Da bismo ulepšali grad i poboljšali higijenske i zdravstvene prilike u njemu, odmah smo pristupili generalnom čišćenju ulica, pošumljavanju, podizanju parkova i zelenila, istraživanju zdrave pijaće vode, podizanju narodnog kupatila, kaldrisanju postojećih i prosecanju novih ulica, podizanju koša za smeštaj hrane sa opštinskog imanja (...), popunjavanju svih kaljuga u gradu. (...) Mi smo kod viših vlasti nailazili na veliki otpor. Sve naše odluke koje su morale ići na odobrenje kod viših vlasti, bile su većinom poništene zbog bojazni da se ne popularišemo u narodu. (...) Kaljugu 'Rupe' hteli smo da popunimo zemljom koja bi se dobila nivelacijom brda 'Tursko groblje' a namesto brda hteli smo da izgradimo par. Da bi to postigli, obratili smo se tadašnjem ministru zdravlja i socijalne politike Rafajloviću, koji je bio i poslanik Vranjskog okruga, da nam stavi na raspolaganje vagonete i šine kojih je tada bilo u izobilju iz ratnog plena. On nam na to nije hteo ni da odgovori. Tako je Rafajlović koga je Leskovac birao za narodnog poslanika vodio 'narodnu politiku.' Jovan Diskić, "Sećanje na 1920. godinu - komunistička opština", *Naša reč*, 10. oktobar 1959.

Činjenica je da je komunistička opština pokazala veliku posvećenost i sposobnost za rešavanje komunalnih problema. Istovremeno, ukazala je samim svojim postojanjem na jednu konstantu koja je aktuelna i u savremenom demokratskom uređenju u Srbiji, na pitanje kompatibilnosti lokalnih vlasti sa političkim opcijama koje kontrolišu ministarstva, sreski ili okružni nivo. Tako je komunističkoj upravi u Leskovcu objektivna smetnja bilo zaziranje od komunista, odnosno nepostojanje spremnosti da se sa njima službeno komunicira, a još manje da im se odobri materijalna podrška u interesu lokalnog stanovništva.

U političkom delovanju stranaka i pojedinaca u Leskovcu i leskovačkom kraju, posebno u izbornim borbama koje često nisu imale ni pravila ni meru, stranački programi su često bili zaboravljani, ili se politički akteri nikada nisu ni upoznavali sa njihovom sadržinom. Izborna iskustva pokazuju da su se birači uvek više opredeljivali prema stranačkim i lokalnim političkim vođama nego prema stranačkim programima i proklamacijama. Brojni primeri pokazuju da kod većine nije bilo konstantnog političkog uverenja, već se ono prilagođavalo trenutnim konstelacijama. Političke institucije koje su do tada stvorene, najmanje su korišćene za široko promovisanje demokratije i za prohodnost narodnih interesa.

Postignuti stepen političke modernizacije onih delova Srbije koji su pred Drugi svetski rat obeležavali tek pola veka oslobođenja od Turaka, zbog svega navedenog se ne može oceniti pozitivno. O doprinosu političara i političkih opcija modernizaciji Leskovca i drugih naseljenih mesta Leskovačkog sreza, odnosno leskovačkog kraja, može se zato suditi samo na osnovu materijalnih činjenica, odnosno kapitalizovanja političkog poverenja koje su uživali tokom trajanja svojih mandata. Neki od prvorazrednih prioriteta lokalne politike u prvoj polovini 20. veka (potpuna urbanizacija, zaokruženi sistem vodovoda i kanalizacije, potpuno saniranje barskog terena u neposrednom okruženju Leskovca) realizovani su tek u godinama posle Drugog svetskog rata, u sasvim drugačijem političkom ambijentu.

9. PRIVREDNA MODERNIZACIJA

U ekonomskoj monografiji o Leskovcu kao trgovačkom i industrijskom gradu, pisanoj polovinom 20. veka, Milivoje Perović konstatuje da bi srpska privreda ličila na organizam iz kojeg je izvađen jedan od najvažnijih organa, ukoliko bi se iz nje odstranio privredni doprinos Leskovca s kraja 19. i tokom prve četiri decenije 20. veka.⁸²⁰ On ističe sličnosti nastanka leskovačke industrije sa procesima koji su se odvijali u Lankaširu tokom 18. i 19. veka, ili sredinom 19. veka u bugarskom Gabrovu. Takođe, ukazuje na zapuštenost ekonomske istorije Leskovca, nesrazmerno značaju njegove industrije, objašnjavajući da je razlog u slabom interesovanju nauke za političku istoriju toga kraja, zatim u činjenici da se nalazio na granicama kulturnih zona, "bez mogućnosti da postane politički centar, središte kakve oblasti ili začetnik kakvog pokreta". Takođe, kako primećuje Perović, "u oblasti Leskovca je sve sitno, obično i svakodnevno, bez ičega što bi pobudilo interesovanje za veličinu bilo koje vrste, za neobične podvige i dostignuća, za revolucije, poeziju ili ideale". Ljudi su uvek bili "savijeni ka zemlji i potpuno angažovani u svom radu i zarađivanju".⁸²¹

I bugarski istraživač Hristo Berov ukazuje na sličnosti Leskovca i Gabrova, dva mesta u unutrašnjosti svojih država, koja su po industrijskoj snazi bila odmah iza prestonice u Srbiji, odnosno Bugarskoj. I Gabrovo i Leskovac su imali ujednačen razvoj do 1878. godine, a posle toga razvijaju sličnu demografsku strukturu i beleže slične momente u razvoju njihovih industrija. Upravo iz gajtandžijskog (i trgovačkog) esnafa su se pojavili prvi gabrovski (i leskovački) fabrikanti.⁸²² Oba grada su u svojim državama po broju preduzeća bili vodeći centri u vunarskoj tekstilnoj proizvodnji, sa ogromnim uticajem na celokupni privredni razvoj u Srbiji i Bugarskoj.

⁸²⁰ Milivoje Perović, *Leskovac: trgovački i industrijski grad: ekonomska monografija* (Leskovac: Narodni muzej, 1954), 3.

⁸²¹ "Kao prvi autor koji je punudio zaokruženu i metodološki utemeljenu elaboraciju privrednog fenomena Leskovca, u to vreme značajnog i van nacionalnih okvira, Perović je potražio njegove temelje u dugoj trgovačkoj istoriji pod Turcima, kada je "akumulirana jedna ogromna privredna snaga koja je, oslobođena turske vladavine i feudalnih odnosa, odjednom nezadrživo izbila. Šema privrednog razvoja Leskovca je: konoplja - trgovina kudeljom i užarijom - industrija". Isto, 4.

⁸²² Ova dva centra su bila katalizatori pojave novih grana industrije. U Gabrovu je paralelno počela da se razvija kožarska, a u Leskovcu pamučno-tekstilna proizvodnja. Početkom 20. veka pojavile su se i prve fabrike za preradu lana i konoplje. Sa takvom koncentracijom industrijskih objekata, podrazumevajuća je činjenica da su gradovi Gabrovo i Leskovac među prvima dobili hidroelektrane iz kojih se snabdevala industrija, kasnije i domaćinstva, električnom energijom. Hristo Berov, "Balkanska industrija balkanskih 'Mančestera': Leskovac i Gabrovo (1878-1912), *Godišnjak za društvenu istoriju*, 19, 3 (2012): 8, 14, 38, 39.

Sergije Dimitrijević je u delu svojih beležaka objavljenim posthumno ukazao na postojanje kulta industrijskih pionira, stvorenog između dva rata kroz delovanje pojedinih autora (Čedomir Joksimović, Dragoljub Trajković, Sreten Dinić, pa i Jovan Jovanović koji se formirao pod ideološkim uticajem Jovana Cvijića). Neki od njih pripisuju zasluge za nastanak industrije u Leskovcu isključivo pojedinim preduzimljivim ličnostima "čije su biografije i fotografije glavni sadržaj takvih studija".

Za razliku od ostalih autora, Dimitrijević se opredeljuje za elemente koji doprinose rađanju i bujanju industrije, prvenstveno kroz činioce koji generalno, kako ih vidi ekonomska nauka, stvaraju realnu osnovu industrijskog razvoja. To su (1) potrebna finansijska sredstva, (2) raspoloživa radna snaga, (3) visoka profitna stopa na jednom poslu koja izražava potrebe tržišta, i najzad, (4) minimum ispunjenja sekundarnih uslova (postojanje pogonske snage, sirovina i ostalih prirodnih uslova, izvestan nivo kvalifikacija i poznavanja proizvodnog procesa u meri koja je dovoljna za početak, mogućnost dokapitalizacije, inicijativni momenat i slično). Svi ovi elementi trebalo bi da u zbiru predstavljaju ekonomsko-geografsku prednost određene oblasti, a da u pojedinim slučajevima neki od njih budu presudni. Leskovac, međutim nije imao tu sinergiju povoljnosti. Čak se u periodu najveće ekspanzije ovog basena govorilo u pojedinim ekonomskim krugovima, da Leskovac nema perspektivu za dalji industrijski razvoj, i da je njegova industrija veštačka tvorevina koja dugoročno ne može opstati po standardima ekonomske nauke, pre svega zbog nepostojanja sirovinske baze.⁸²³

Formiranje kapitala (1) u Leskovcu dešavalo se kao posledica trgovačkih operacija i rasprostranjenog zelenašenja. Zelenašenje je posebno bilo generisano bedom na selu. Trgovina je bila intenzivna jer se raspolagalo izvoznom robom, a Leskovac se kao trgovački centar nalazio na raskrsnici migracionih struja i time postao prirodni posrednik između migracionih centara. Za lokalno plasiranje kapitala, ovde je bila značajna ekonomsko-geografska inercija (sentimentalna vezanost za kraj, bolje poznavanje lokalnih prilika, ekonomski rashodi preseljenja).

U odnosu na realni agrarni potencijal i nizak nivo proizvodnih snaga u poljoprivredi, leskovački kraj se tada mogao smatrati prenaseljenim. Površina ziratne zemlje po stanovniku ovde nije realan ekonomski pokazatelj, jer je veći deo zemljišnog fonda bio pod kontrolom gradskih

⁸²³ Sergije Dimitrijević, "Uslovi postanka leskovačke industrije i njena budućnost", priredila Danica Milić, *Leskovački zbornik*, 52, 52 (2012): 131.

bogataša i manastira, što je stvaralo nadprosečan broj bezemljaša i uticalo na visoku ponudu radne snage (2) i nizak nivo nadnica.

Carinskim otežavanjem robnog prometa između Srbije i Bugarske, nagomilani trgovački kapital koji bi se usmerio u nabavku robe, postao je neangažovan, odnosno slobodan za preusmeravanje. U slučaju leskovačkih trgovaca, kasnije industrijalaca, on je plasiran u proizvodnju gajtana, koja je garantovala visoku profitnu stopu (3).

Na razvoj industrije u ovom delu Srbije uticali su i mnogi drugi faktori (4). Leskovac je imao sreću da bude jedan od gradova kroz koje je prošla železnica, postajući prvo veliko industrijsko mesto iz pravca Soluna, preko čije luke se uvoze velike količine sirovina. Paralelno sa ekspanzijom industrije u Leskovcu, zanatstvo se povlačilo ne mogavši da izdrži konkurenciju industrijskih preduzeća. Zato je permanentni nedostatak roba na pijacama povoljno uticao na cene fabrikata. Uz to, bile su redovne i državne nabavke. Takav rast profita uticao je da industrijski kapital postepeno prelazi u formu finansijskog kapitala, šireći se prema severu, gde su podizana industrijska preduzeća, i jugu, gde je plasiran u električne centrale i mlinove.⁸²⁴

U knjizi kojom objašnjava korene industrijskog razvoja u Leskovcu⁸²⁵, Dragoljub Trajković nabraja da su to položaj na važnom evropskom putu, duga tradicija gajenja konoplje i, na kraju, zavođenja carina za uvoz bugarskog gajtana. Međutim, i mnogi drugi razlozi su, kako on smatra, doveli do ekspanzije industrijskog kapitala i njegovog prerastanja u višu, bankarsku fazu. Pre svega, to je podrška države, naročito posle donošenja zakona o industrijskim preduzećima od 1873.⁸²⁶ i 1898.⁸²⁷ godine. Zatim, visoka carinska tarifa tokom Carinskog rata, moćna carinska zaštita svih industrijskih grana od 1925. godine, uz mogućnost korišćenja povoljnih kredita, olakšice u poreskom i taksenom zakonodavstvu, kao i oslobađanje od opštinskih tereta i dažbina. Država je generisala obimne nabavke,⁸²⁸ pre svega za vojsku, motivisala potrošače raznim

⁸²⁴ Isto, 133-137.

⁸²⁵ "U (lokalnoj) istoriografiji, kao i u raznim napisima koji dodiruju pitanje postanka i razvoja leskovačke industrije, sve do najnovijeg vremena, dobile su mesta mnoge tvrdnje koje sa pravom istorijom leskovačke privrede nemaju nikakve veze. Legendarnoga o prvim tvorcima leskovačkog fabričkog tekstila ima čak i u delima koja pretenduju na izvesno naučno priznanje". Dragoljub Trajković, *U čemu je tajna pojave i razvitka industrije u Leskovcu?* (Užice: Đačka knjižara i štamparija Zdravka Miloševića, 1940), 88, 89.

⁸²⁶ Zakon o potpomaganju industrijskih preduzeća, donet 31. 12. 1873. godine, *Srpske novine* 42, 20, 24. januar 1873.

⁸²⁷ Zakon o potpomaganju domaće radinosti (industrije), donet 16. 07. 1898. *Srpske novine* 55,158, 23. jul 1898.

⁸²⁸ "Za svaku proizvodnju jedna od najvažnijih stvari jeste tržište: pronalazak stalnih potrošača koji bi u isto vreme bili i sigurni platci. Takav jedan potrošač jeste država, koju su naši industrijalci još u početku svoje delatnosti uspeli da zainteresuju za već čuveno 'leskovačko sukno' ili 'leskovački šajak'. Od 1898. godine (...) leskovačke fabrike

instrumentima, utvrđivala industrijske zone i privlačila strani kapital u Srbiju. Rastu industrijskih akumulacija kapitala naročito je pomagalo odsustvo socijalnog zakonodavstva, praćeno izobiljem radne snage zbog opadanja prihoda u zanatstvu i domaćoj radinosti. U periodu industrijske ekspanzije, Leskovac je bio grad brojne sirotinje koja se povećavala stalnim pritiskom seljaštva na lokalno tržište rada.⁸²⁹

Nesporno je da su Trajkovićeve i Dimitrijevićeve zapažanja tačna i sveobuhvatna, kao i tvrdnje Milivoja Perovića. Slični momenti se mogu naći kod ostalih autora koji su se bavili ekonomskom istorijom Leskovca. Navedeni uticaji se, međutim, najvećim delom odnose na celokupnu državnu teritoriju a lokalne specifičnosti koje su, u slučaju Leskovca, dovele do burnog industrijskog razvoja, nisu do sada, u postojećoj literaturi, dovoljno objašnjene.

Na osnovu istraživanja i analize svih okolnosti koje su činile predistoriju, kulturni i politički milje autohtone industrije stacionirane u Leskovcu i okolini, može se reći, kao što je u dosadašnjem tekstu objašnjeno, da je njoj prethodila prvobitna akumulacija kapitala u lokalnim okvirima, nastala još na velikom tržištu osmanske države, u periodu povoljnih privrednih i političkih okolnosti, na osnovu velike potražnje za proizvodima od konoplje a kasnije i vunenog gajtana. Za razliku od industrijskih početaka u prvim privrednim centrima Bugarske, koji su imali zanatsku osnovu, poreklo leskovačkog industrijskog kapitala je prvenstveno trgovačko. Osim akumuliranog trgovačkog kapitala, na uspešnost i posebnost industrijalizacije i modernizacije u Leskovcu uticali su siroviniski resursi, demografski potencijal oličen u brojnoj i jeftinoj radnoj snazi, kao i specifični elementi lokalne tradicije, koji se sadrže, pre svega, u mentalitetu lokalnog stanovništva, tradicionalno fokusiranog na rad i zaradu.

U smislu značaja lokalnog mentaliteta, kao faktora uticaja na razvoj industrije, može se prihvatiti tvrdnja Sergija Dimitrijevića da bogataši odudaraju mentalitetski od naroda iz okoline⁸³⁰,

imale su državnih nabavki." Dragoljub Trajković, "Leskovac danas" u: *Leskovac juče i danas*, uredili Aristomen Ristić i Svetomir Stojanović (Leskovac: Uredništvo, 1935), 24.

⁸²⁹ "Još odmah, država je izašla u susret mladoj privrednoj grani, industriji, jednim zakonom o povlasticama industriskim preduzećima, dajući te povlastice i mimo taj zakon. Ona je industriji izlazila u susret i time što dugo nije donela nikakvo socialno zakonodavstvo, i to sve do 1910. godine. Te godine je donet *Zakon o radnjama* u kome ima nešto od onoga što se zove socialno zakonodavstvo, ali (...) moderno radničko zakonodavstvo dobili smo tek 1921. i 1922. godine. Tada su doneti zakoni o zaštiti radnika, o inspekciji rada i o osiguranju radnika.

Inače, u Leskovcu je uvek bilo mnogo sirotinje (...) tako da je leskovačkoj industriji uvek na raspoloženju bila velika količina radne snage." Isto, 1935), 23.

⁸³⁰ "Što se tiče mentaliteta bogataša, ovaj potpuno odudara od duhovnih osobina naroda iz okoline. Na njega se ne može gledati kao na neku urođenu odliku, već kao na proizvod socialno-ekonomskih odnosa. Vlasnici kapitala, koji neprestano teže za profitom, izgrađuju svoj karakter zavisno od tog njihovog životnog cilja". Sergije Dimitrijević,

ali se ne može preći preko činjenice da je prva generacija bogataša bila redom skromnog porekla i da je posedovala sve tradicionalne odlike uobičajene u narodu, od odevanja do načina ishrane i stanovanja, podele rada i uloga unutar porodice, pa i navike da paralelno sa velikim poslovima kojima su se bavili održavaju sitne poljoprivredne površine, najčešće pod baštovanskim kulturama, radi smanjenja troškova za izdržavanje domaćinstva. Tradicionalna fokusiranost stanovništva na rad i zaradu, kao značajna mentalitetska odlika stanovništva leskovačke kotline, takođe je pozitivno uticala na političku i socijalnu stabilnost, ali i na potencijale lokalnog tržišta u čijim finansijskim tokovima se nalazio i novac onog građanstva i seljaštva koje nije bilo uključeno u krupne poslove.

9.1. Opšte karakteristike privredne strukture u Leskovcu

Nastao u doba visoke konjunktore kao centar tekstilne industrije, industrijski Leskovac je do 1935. godine postigao široku gransku disperziju. U članku "Leskovac danas", Dragoljub Trajković navodi da se u Leskovcu, osim 13 tekstilnih preduzeća (devet u gradu i četiri u okolini), nalazi jedna fabrika gume, dve livnice, jedna radionica za proizvodnju eksera, dve fabrike sapuna, dve parne strugare, dve fabrike za proizvodnju stolica, fabrika gvozdениh kreveta, fabrika piva i slada, fabrika zejtina, tri fabrike različitih keramičkih (ciglarsko-creparskih proizvoda), jedna radionica za obradu pletvarskog (krečnjačkog) mermera, električna centrala, tri automatska mlina, jedan mlin za mlevenje začinske paprike, pet mašinsko-stolarskih radionica.⁸³¹ To je takođe bio

"Leskovačka industrija" u: *Leskovac juče i danas*, Aristomen Ristić i Svetomir Stojanović, ured. (Leskovac: Uredništvo, 1935), 28.

⁸³¹ Najveći deo postrojenja međuratne leskovačke industrije, kao i kompletni mašinski parkovi pojedinih fabrika preseljeni su posle Drugog svetskog rata u druge delove tadašnje FNRJ. Srboljub Milenković, jedan od posleratnih predsednika leskovačke opštine, napisao je o razaranju leskovačke industrije u američko-britanskom bombardovanju septembra 1944. godine, i rasparčavanju njenih ostataka u godinama komunističke vlasti koje su sledile, obimnu studiju. Njegovi podaci o potencijalima lokalne privrede u Leskovcu (bez podataka o mnogobrojnim proizvodnim i drugim firmama u ostalim delovima države, koje su bile pod kontrolom vlasnika sa sedištem u Leskovcu) neznatno se razlikuju od Trajkovićevih, zbog vremenske razlike od pet godina.

"Uoči Drugog svetskog rata, Leskovac kao grad sa 18.000 stanovnika imao je 45 manjih i većih preduzeća u raznim privrednim granama: 8 tekstilnih fabrika, 3 trikotaže, 4 grafička preduzeća, 1 fabriku zejtina, 3 fabrike keramičke proizvodnje (cigle, crepa, kaljevih peći), 3 automatska mlina plus jedan mlin za mlevenje paprike, 2 fabrike za proizvodnju gume, 1 fabriku piva, slada i leda, 2 fabrike stolica, 7 metalnih preduzeća, 2 strugare, 5 mašinsko-stolarskih radionica, 1 autotransportno preduzeće, 1 električnu centralu, 2 livnice, 2 radionice za proizvodnju rublja i šajkača. Takođe je bilo 375 trgovačkih radnji, 13 grosističkih firmi od kojih je 10 trgovalo sa inostranstvom, 579 registrovanih zanatlijskih firmi i 200 neregistrovanih zanatlija, 150 kafana i dva solidna hotela. (...) Uporedo sa

"grad povećeg broja banaka i lihvara"⁸³² i velikog broja proizvodnih zanatskih i trgovačkih radnji. U njemu je, shodno primeni tadašnjeg socijalnog zakonodavstva, postojao ured za osiguranje radnika, kojih je bilo 3.000, sa regulisanim nadnicama i radnim vremenom. I zanatlije kojih je sa oko 300 šegrta bilo skoro 1.000 u Leskovcu, mogli su da koriste usluge ekspoziture za osiguranje, a radno vreme i nadnice su im bile uređene, što je bio veliki normativni iskorak u odnosu na divljaštvo u oblasti radnih odnosa sa početka perioda industrijalizacije.⁸³³

U izveštajima i beleškama Milivoja Savića, dugogodišnjeg načelnika Ministarstva trgovine i industrije, koje su objavljivane u periodu od 1923. do 1929. godine⁸³⁴, a sistematski su obuhvatale veće istorijsko-geografske celine, ili pojedina urbana naselja i srezove, ima kvalifikovanih podataka o industriji, zanatstvu, i poljoprivredi na prostoru koji gravitira Leskovcu. Savić je tretirao Leskovac kao industrijsko i zanatsko mesto, ali ukazuje i na rasprostranjenu kućnu radinost, posebno u selima i u periodu mirovanja poljoprivrednih radova⁸³⁵. On je takođe navodio mnoge specijalizacije od mesta do mesta, iz čega se vidi spisak proizvoda stvorenih iz sirovinske baze pojedinih atara.

Opisujući industrijska preduzeća, Savić je polazio od proizvodnog programa, dajući primedbe koje bi mogle biti od značaja za tu vrstu produkcije. Postojeće fabrike je navodio po granama, u zavisnosti od dinamike izlaženja njegovih 11 knjiga sa ukupno 12 svezaka.

Kao preduzeće od čijeg rada su zavisile sve fabrike, Savić navodi električnu centralu koja je 1902. sagrađena na reci Vučjanki, sa kapacitetom za proizvodnju 250 kilovata električne

razvojem industrije formirao se i bankarski kapital koji je bio koncentrisan u sedam novčanih zavoda." Srbljub Milenković, *Razaranje leskovačke industrije: 1941-1953* (Leskovac: Narodni muzej, 2003), 11.

⁸³² Dragoljub Trajković, "Leskovac danas" ... , 18.

⁸³³ Dragiša Lapčević, *Položaj radničke klase i sindikalni pokret u Srbiji* (Beroград: Centralni sekretarijat radničkih komora, 1928), 83, 84, 115-117, 122-124.

⁸³⁴ Savić, Milivoje. *Naša industrija i zanati: njine osnovice, stanje, odnosi, važnost, putevi, prošlost i budućnost*, knjiga 1-3. Beograd: Ministarstvo trgovine i industrije, 1922.

Savić, Milivoje. *Naša industrija, zanati i trgovina: njine osnovice, stanje, odnosi, važnost, putevi, prošlost i budućnost*, knjiga 4-6. Beograd: Ministarstvo trgovine i industrije, 1925.

Savić, Milivoje. *Naša industrija, zanati, trgovina i poljoprivreda: njine osnovice, stanje, odnosi, važnost, putevi, prošlost i budućnost*, knjiga 7-11. Beograd: Ministarstvo trgovine i industrije, 1930.

⁸³⁵ "Dvadesetih godina izvesna domaća radinost bila je razvijena i više je ličila na industriju nego na zanatstvo. U leskovačkom srezu je živelo više od 100 žena koje su izrađivale platno za potkošulje i oko 60 žena koje su (...) plele vunene čarape i sličnu vunenu galanteriju. (...) Osim Roma koji su izrađivali šešire, po selima su postojale radionice koje su izrađivale šešire za potrebe lokalnog tržišta. Oko 100 seljaka pravilo je eksere, sađake i slične predmete, koji su u pogledu plasmana bili organizovani. Prodaja robe je bila kolektivna. (...) Selo je nadraslo nivo poljoprivredne proizvodnje i pokazalo smisao za kolektivno udruživanje i nastupanje. Te odlike leskovačkog kraja doprinele su da se svetska ekonomska kriza manje osećala nego u pravim industrijskim regionima." Bogumil Hrabak, "Prilog privrednoj industriji Leskovca 1919-1931. godine", *Leskovački zbornik*, 50, 50 (2010): 215. Prema: Milivoje Savić, *Naša industrija, zanati, trgovina i poljoprivreda: njine osnovice, stanje, odnosi, važnost, putevi, prošlost i budućnost*, VIII (Beograd: Ministarstvo trgovine i industrije, 1930), 298, 300, 305, 306.

energije, koliko je procenjeno da će biti potrebno Leskovcu i okolini. Ubrzo je podignuta i jedna centrala u gradu, koja je pokretana dizel motorom. Do 1928. godine, hidroelektrana je pojačana sa još dve turbine, a kalorična elektrana u Leskovcu je duplirala proizvodnju ugradnjom još jednog dizel agregata. Struktura kapitala "Električnog društva" bazirala se na bezimnim akcijama koje su glasile na donosioca, pa je na taj način prvi put u leskovačku privredu ušao strani kapital. Šveđani koji su se pojavili kao suvlasnici "Električnog društva", birani su za članove Upravnog odbora.

Osim hidrocentrale u Vučju i kalorične centrale u Leskovcu, Društvo je posedovalo električnu centralu u Prištini koju je vodilo kao svoju filijalu. Postrojenja je opsluživalo 30 radnika sa osmočasovnim radnim vremenom, bez prestanka u toku godine. Najveći deo proizvedene energije dostavljan je industriji.⁸³⁶

Karakteristike međuratnog perioda u Leskovcu, u pogledu industrijskog razvoja, svakako se odnose na dve pojave. Jedna je trend prerastanja uhodanih zanatskih radnji u industrijske faktore, na osnovu porasta obima proizvodnje i broja angažovanog ljudstva. Za razliku od ranijeg perioda u kojem je budućnost industrijskog preduzeća zavisila od visine akumuliranog trgovačkog kapitala, novi učesnici na tržištu razvijali su se iz tekućih prihoda po plasmanu ostvarene proizvodnje, ili bankarskih kredita koji su postajali pristupačni. Druga pojava je usledila još tokom apsolutne dominacije isplativosti ulaganja u tekstilnu industriju i odnosi se na postepenu disperziju kapitala koji se usmerava ka drugim granama i tehnologijama.

Tako se lokalna industrijska struktura u Leskovcu, osim proizvođača u grani tekstila, širi u periodu između dva svetska rata na oblasti koje su mogle u dužem periodu političke i ekonomske stabilnosti da ostvare značajne rezultate.

Iako je neposredno posle Prvog svetskog rata imao samo četiri fabrike u oblasti obrade metala, za Leskovac je to bio značajan pokazatelj da se industrijska budućnost kreće i prema drugim granama koje u perspektivi mogu biti unosnije od dotadašnje tekstilne industrije. Jedna od tih firmi, "Prva srpska fabrika za livenje i preradu svih vrsta metala Kukar i Jović", imala je 70 radnika i postojala je pre balkanskih ratova⁸³⁷.

Trajko Đorđević Kukar, ranije trgovac metalnom galanterijom, osnovao je 1912. godine "Prvu srpsku fabriku mesinganog građevinskog okova" i livnicu metala, koja je radila za vreme balkanskih i Prvog svetskog rata, sve do evakuacije. Posle rata je osnovao "Fabriku gvozdениh

⁸³⁶ Živan Stojković, S. Stojičić, H. Rakić, *Istorija Leskovca* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1992), 240.

⁸³⁷ Pominje se u kalendaru "Srpska industrija" za 1914. godinu. Sergije Dimitrijević, *Gradska privreda starog Leskovca*, (Leskovac: Gradski narodni muzej, 1952), 93.

kreveta i nameštaja Trajka Đorđevića Kukara" koja je prerađivala žicu i proizvodila, tada moderan, nameštaj od gvozdених elemenata. Ove dve firme su se spojile 1937. godine u jedinstvenu kompaniju koja se na osnovu proizvodnog programa zvala "Fabrika sapuna i parfimerije, gvozdenog sobnog nameštaja i livnica metala Trajko Đorđević Kukar".

Potrebe građevinskiх предузетника za ekserima zadovoljavala je "Fabrika eksera braće Blaževića", koja nikada nije imala više od 15 radnika. Nekoliko godina posle rata, pojavila se i proizvodnja drugih proizvoda široke potrošnje, napravljenih od metala, u improvizovanim pogonima Hristodora Tasića, od kojih je jedan izgoreo u požaru 1925. godine. Često prozivan zbog neprimerenih uslova za rad i široke eksploatacije dece⁸³⁸, on je nastavljao sa istim stilom poslovanja. Njegova fabrika proizvodila je kašike i viljuške, građevinski okov, lance, zvonca, dečje pištolje, kutije za ambalažu i ostale sitne proizvode od metala.

Od 1928. godine počele su da posluju "Livnica gvožđa i metala Sava", Radula Dedića i Dragoljuba Grujića, kao i "Tvornica poljoprivrednih sprava Dočića i Mladenovića", čiji su vlasnici, Dušan Dočić i Todor Mladenović Zuckić zapošljavali do 80 radnika.

Livnica "Sava" je izrađivala sitne mašinske delove, točkove za vetrenjače i kopačice, plotne za šporete ali i monolitne mašinske delove do 1.000 kilograma. Imala je veliki značaj za rastuću lokalnu industriju zbog povremenih kvarova ili pucanja mašina, čije su polomljene delove izlivali. Zapošljavala je deset do dvadeset radnika. Dragoljub Grujić je iza sebe imao bogato iskustvo diplomiranog majstora, sticano u kragujevačkom vojno-tehničkom zavodu, livnicama "Lesner" i "Feniks" iz Petrograda, kao francuskoj livnici "Bonvillain et Konceray".

Relativno zakasnela, proizvodnja poljoprivrednih sprava koju su Dočić i Mladenović započeli, imala je veliki značaj za unapređenje poljoprivrede, posebno u ratarstvu, a razvijana je na istim osnovama posle Drugog svetskog rata u uslovima izmenjene svojinske strukture.

Pred Drugi svetski rat, 1938. godine, osnovana je "Tvornica za preradu metala i drvenarije Major", Budimira Stojiljkovića, koja je imala 40 radnika.

⁸³⁸ "Fabrika Hristodora Tasića (...) nadživela je sto komisija koje su sve redom preporučivale da se u interesu zdravlja zaposlenih radnika i suseda njena vrata zatvore, ili da se poruši do temelja. (...) Hrostodor Tasić je u svom 'preduzeću' uposlio na desetine maloletnih lica. Njihova zdravlja naćeo je rad koji obavlja 12 ćasova."

"Ovih dana on je kaźnjen za svoje postupke sa mesec dana zatvora (...) stoga Ńto posao obavlja i preko svih zabrana i opomena da to ne ćini na naćin koji je u njegovoj svesti naŃao veliko opravdanje ćinjenicom da se ovako najbolje zarađuje."

"Fabrika" Hristodora Tasića predstavlja grubu povredu socijal. zakonskih propisa zbog postupanja prema maloletnim radnicima i zbog svih neprijatnosti koje donosi svojim susedima. "Leskovaćka 'fabrika' kaŃika i viljuŃaka preživela je stotu komisiju i nastavila rad.", *Vreme*, 20. januar 1937.

Godinu dana kasnije nastala je "Tvornica veštačkih gvozdениh izrađevina Montafon". Ovaj poslovni poduhvat pokrenut je kapitalom tekstilnog preduzeća "Gligorije Petrović i komp". a vlasnici su bili industrijalac Kosta Vranjkić i tehničar Feodor Medinski koji se u Leskovcu nastanio kao ruski emigrant. Ovo preduzeće je na početku imalo skroman poslovni prostor ali su osnivači nabavili potpuno novu opremu i tehnologiju iz Čehoslovačke, odakle je dovedeno nekoliko Čeha radi organizovanja proizvodnje rada u fabrici. Za njih su pored fabrike izgrađeni stanovi.

Pored raznovrsnih gvozdениh i mesinganih predmeta, okova za građevinarstvo i potkovića, "Montafon" je izrađivao pozlaćene i srebrne komplete pribora za jelo, aluminijumsko posuđe, lustere, porcije za vojsku i metalne delove za gas-maske. Firma je, zavisno od potreba tržišta, zapošljavala 50 do 80 radnika. Imala i sektor za tehničke usluge u oblasti automobilizma. Neposredno pred Drugi svetski rat, "Montafon" je bio jedino preduzeće metalske struke iz Leskovca koje je učestvovalo na Međunarodnom sajmu u Solunu.

Zahvaljujući kvalitetnoj nanosnoj ilovači koja se nalazi na mnogim mestima leskovačkog petorečja, proizvodnja cigle u primitivnim uslovima nastala je na potezu od Puste reke do Vlasotinca relativno rano. Tradicija pečenja cigle u improvizovanim zemljanim pećima nastavila se u mnogim selima na ovom području i posle Drugog svetskog rata, uz simboličnu ili nikakvu upotrebu mehanizacije.

Tek početkom 20. veka, uspostavljen je industrijski oblik eksploatacije postojećih resursa. Prva firma koja se bavila tim poslom bila je "Keramička fabrika Rafajlovića, Sokolovića i Bejaza", osnovana 1907. godine. Od proširenja 1911. koristila je električni pogon i kružnu peć. Osim cigle i crepa, proizvodila je keramičke pločice i tanjire. Ponovo je proširena i delimično modernizovana 1925. godine.

Druga fabrika građevinskog materijala bila je zajedničko preduzeće Trajka Đorđevića Kukara i Jovana Kocića. Posle osnivanja 1911. godine, dva puta je proširivana. U međuratnom periodu primetna su nastojanja vlasnika da tehnološki unapređuju proizvodnju.⁸³⁹

Treća fabrika cigle i crepa izgrađena je 1923. godina i poslovala je nepunu deceniju pod imenom "Morava". Zbog smanjene tražnje u vreme svetske ekonomske krize, fabrika je 1933. prodana na licitaciji konzorcijumu Milče Sokolovića, Radoja Arandelovića, Vlajka, Vojislava i

⁸³⁹ "Prva srpska moderna fabrika duplo falcovanog crepa Kukar i Kocić u Leskovcu instalirala je u ovoj godini nove najmodernije mašine kako za izradu Crepa tako i za preradu sirovog materijala, i u mogućnosti je da suzbije apsolutno svaku konkurenciju, kako u kvalitetu tako i u ceni, zato fabrika skreće pažnju potrošačima Crepa da se svaki izvoli na licu mesta uveriti." Oglas *Fabrike duplo falcovanog crepa Kukar i Kocić* u Leskovcu, *Leskovački glasnik*, 27. avgust 1927.

Svetozara Ilića, posle čega je nastavila rad kao "Fabrika crepa i cigalja J. Morava". Ova ciglana je imala daleko manju produkciju od prve dve, a radila je samo tokom sezone, od aprila do septembra, angažujući prosečno 50 radnika.

U grani hemijske industrije u Leskovcu nastajale su prve firme sa korenima iz zanatstva, najčešće u mumdžijskim radionicama (proizvodnja sveća i sapuna). Rodonačelnik leskovačke hemijske industrije svakako je mumdžija Jovan Vlajčić sa "Prvom leskovačkom fabrikom mirisavih i peraćih sapuna Jovana Vlajčića i sinova". Pravu industrijsku formu fabrika je dobila 1926. godine završetkom velike trospratne zgrade i pratećih objekata, instaliranjem savremenih mašina i proširenjem proizvodnje na kozmetiku i parfimeriju. Tada je promenila naziv u "Kaloderma, fabrika parfimerije, kozmetike i sapuna Jovana Vlajčića i sinova - Leskovac"⁸⁴⁰. Posle njegove smrti zvala se "Fabrika sapuna i parfimerije Jovana Vlajčića i sinova", ali je poslovala kao filijala istoimenog akcionarskog društva iz Beograda. Vlasnici firme su bili Petar, Todor i Milan Vlajčić. Fabrika u Leskovcu se zvala "Jablanica" i proizvodila je šareni i beli sapun za pranje kao i 1.000 kilograma toaletnog sapuna godišnje. Takođe su izrađivani u manjim količinama parfimerijski i kozmetički proizvodi. Fabrika je zapošljavala 120 radnika sa prosekom iskorišćenosti kapaciteta tokom tridesetih godina od 50%, zbog slabije tražnje i visokih cena proizvoda, uslovljenih raznim državnim nametima (porezima, banovinskim i opštinskim trošarinama) na luksuznu robu.

Fabniku sapuna i parfimerije imala je u svom sastavu i firma Trajka Đorđevića Kukara, sa tradicijom u zanatstvu od 1879. godine. Njegovi sinovi Petar i Đorđe Đorđević upravljali su od 1926. godine industrijskom proizvodnjom sapuna za pranje, medicinskog sapuna, antiseptičkih sredstava kao i sapuna za industrijsku namenu. Fabrika sa 60 zaposlenih, većinom žena, poslovala je u okviru jedinstvene firme koja je bila prisutna i u metalskoj industriji.

Agrarno okruženje Leskovca pogodovalo je razvoju prehrambene industrije koja te potencijale nije iskoristila u punoj meri ni pre ni posle Drugog svetskog rata. Usmeravanje privatnih investicija u proizvodnju hrane počelo je veoma kasno. Tek 1925. godine pojavio se prvi pogon ove vrste, "Leskovačka parna pivara i fabrika slada i leda Alekse Đorđevića Kukara", koja je

⁸⁴⁰ Vlajčić je kasnije morao da odustane od neovlašćene upotrebe zaštićenog imena "Kaloderma", posle vođenja privrednog spora koji je izgubio. Ipak, fabrika je nastavila da proizvodi sapun sa imenom "Kajoderma", sličan po dizajnu sa nemačkim originalom. Zbog toga je firma Wolf & Son iz grada Karlsruhe ponovo tužila. "Spor 'Kaloderma' protiv 'Kajoderma'", *Vreme*, 9. april 1927.

čak, u dužem periodu radila sa polovinom kapaciteta i na kraju postala vlasništvo "Leskovačke privredne banke".

Trgovci Antanas Mitrović i Dragutin Gičić, osnovali su 1928. godine "Fabriku zejtina Sveti Nikola" Mitrovića i Gičića. Od 1931. godine, Nikola Stojiljković, grosistički trgovac kolonijalnom robom, postao je novi vlasnik ove fabrike i promenio joj ime u "Fabrika stonog ulja Dubočica". Fabrika je proizvodila i uljane pogače za prehranu stoke. Zapošljavala je 30 radnika.

U sastavu "Izvozničko-uvozničke i kolonijalne trgovine na veliko", vlasnika Mihajla Krstića i Dimitrija Nikolića, postojala je radionica za izradu sirila pod nazivom "Prva leskovačka fabrika veštačkog sirišta Krstića i Nikolića".

U međuratnom periodu, ova prerađivačka grana zasnivala se najviše na velikom broju mlinova od kojih je "Automatski mlin Živka Stojiljkovića" kao najstariji, a ujedno i najveći u ovom periodu osnovan 1897. a rekonstruisan i modernizovan 1921. godine. Živko Stojiljković je osim mlina u Leskovcu takođe imao veliki mlin u Kumanovu a podigao je u istom mestu električnu centralu.⁸⁴¹

Pred izbijanje balkanskih ratova, 1912. godine osnovan je "Automatski mlin Jovanović i Popović", industrijalaca Jovana Jovanovića, Milana i Petra Popovića.

Dvadesetih godina osnovano je još nekoliko mlinova. "Narodni mlin" sopstvenika Gavre Čuljkovića počeo je da radi 1924. a godinu dana kasnije "Motorni mlin Kostadina i Petronija Stojkovića". Od 1932. do 1936. godine pojavljuju se motorni mlinovi Kuzmana Stojanovića, Stanka Petrovića i Jovana Jovića koji su poslovali u okolnim selima, kao i motorni mlin trgovca Dušana Mitića Krnjića koji je kasnije takođe izmešten iz Leskovca u jedno od sela koja su raspolagala viškovima žita.

Za privrednu strukturu Leskovca toga vremena, posebno je značajan "Mlin za proizvodnju aleve paprike Stojana Hadži Čičanovića", jer je značajno povećao obim finalizacije inače velikih količina začinske paprike koja se tradicionalno proizvodila u Leskovcu. Čičanovićev automatski mlin samo je nastavak specifične vrste mlinarstva kojom se tokom pola veka, na vodeničarski način, bavila njegova porodica.

⁸⁴¹ "Osvetljenje koje je Kumanovo dobilo spada u najlepša osvetljenja jer firma Ž. Stojiljković garantuje punu voltažu na svima mestima u varoši. No pored tog savršenstva u tehničkom pogledu, to osvetljenje je prava blagodet tek po tome što je cena električnoj struji tako jevtina, da je za nas bar u Leskovcu neverovatna (...) da je stvarno uzevši struja u Kumanovu duplo jevtinija." "Lepo upoređenje", *Leskovački glasnik*, 4. decembar 1926.

Neposredno posle Prvog svetskog rata u Leskovcu i okolini je postojalo ukupno 12, za to vreme modernih mlinova, koji se ipak nisu mogli svrstavati u veće privredne jedinice. Zapošljavali su pet do 15 radnika, često radeći sa delom kapaciteta. U periodu do 1928. godine izgrađeno je još šest mlinova. Automatski mlin Živka Stojilkovića se razlikovao od svih ostalih u mlinarskom poslu, jer je to bio veliki pogon sa najviše 200 radnika, povezan industrijskim kolosekom sa železničkom stanicom, proizvođač 350 vagona brašna u 1933. godini.

U toku Drugog svetskog rata formirana je u Leskovcu i radionica za proizvodnju marmelade. Uništena je u američko-britanskom bombardovanju Leskovca, zajedno sa poslovnom dokumentacijom, tako da o njoj ne postoje bliži podaci. Takođe se zna da je postojala "Destilerija konjaka, ruma i likera Hisar" Koste V. Popovića, koja je prodavala više vrsta alkoholnih pića "samo na veliko" i "u svim jačinama", što se vidi iz objavljenih oglasa.

U oblasti prerade gume i drveta, najznačajnija je "Prva jugoslovenska fabrika gume Rekord", vlasnika Jovana Čuljkovića. Ova firma je pokrenula proces pokrivanja domaćom proizvodnjom još jedne grupe proizvoda koji su se do tada nabavljali iz uvoza. U 1925. godini kada je otvorena, fabrika je proizvodila samo gumene potpetice a kasnije gumene opanke, valjke, creva, dihtunge, gume za bicikle, lepak za gumu i razne sitne tehničke artikle. Deset godina kasnije, fabrika postaje akcionarsko društvo pod nazivom Tvornica gumenih proizvoda "Rekord Josifa Čuljkovića a.d. Beograd - fabrika u Leskovcu". Tada je već postojala i proizvodnja većeg broja modela gumene i gumeno-platnene obuće građanskog tipa, kakva se do tada nabavljala iz uvoza. Proizvedeći gumenu obuću za selo, po pristupačnim cenama, Čuljkovićeva fabrika je dala veliki modernizacijski doprinos u oblasti higijene jer je tako suzbijala upotrebu opanaka od presne kože koja je značila zdravstveni rizik zbog česte pijave crnog prišta.

Tokom Drugog svetskog rata i kasnije, u talasu izmeštanja leskovačke industrije, ova fabrika je i fizički premeštena u Beograd, u industrijski deo Rakovice.⁸⁴² Čuljkovićeva fabrika je za kratko vreme izrasla u ozbiljnog proizvođača sa 150 do 250 zaposlenih radnika, razvijajući se i dalje u dve proizvodne jedinice.

⁸⁴² Pošto je formiranjem akcionarskog društva izmestio registraciju firme iz Leskovca u Beograd, Čuljković je 1940. godine dobio ponudu od beogradskih opštinskih vlasti da izgradi novu fabriku na besplatnom opštinskom placu u Rakovici. Realizaciju ovog projekta usporio je rat, ali su je zatim ubrzale katastrofalne poplave koje su 1942. godine pogodile Leskovac. Odmah po povlačenju poplave, fabrika gume sa 40 do 45 manjih i većih proizvodnih mašina, alatima, priborom i laboratorijom, preseljena je iz Leskovca. Na taj način, Leskovac je izgubio sredstva rada u iznosu 120 miliona dinara i moguću proizvodnju od 450 miliona, kao i stalno zaposlenje za 300 do 400 radnika.

Iako je ostavljajući u Leskovcu drugu fabriku za proizvodnju gumene robe Čuljković planirao da ubuduće radi na dve lokacije, posleratne vlasti su i nju izmestile, tako da je ova vrsta privredne aktivnosti potpuno nestala iz Leskovca. Srboljub Milenković, *Razaranje leskovačke industrije* .. , 28.

Proizvodnja gumarske robe se pokazala dobrim poslom, pa je neposredno pred Drugi svetski rat industrijalac Nikola Stamenković organizovao fabriku sa sličnim programom, i nazvao je "Morava". Fabrika je proizvodila gumenu obuću i potpetice. Posle rata je pripojena niškom "Vulkanu" čime je gumarska industrija u Leskovcu u potpunosti ugašena.

U ovoj grani postojale su još tri strugare, jedna mašinska radionica i dve fabrike. Jedna od njih, "Fabrika za izradu stolica od savijenog drveta Ilića, Teokarevića i Petrovića", koja se nalazila u Leskovcu, uništena je u ratu i obnovljena 1925. godine. Zapošljavala je 120 radnika. Ubrzo je prešla u vlasništvo Gligorija Petrovića. Iste godine, sa 25 radnika, u selu Kopašnica kod Leskovca počela je rad fabrika za preradu drveta "Sredor".

Drugi svetski rat je zaustavio razvoj ove grane, kao i drugih koje su se relativno kasno pojavile a imale su izgleda za privredni uspeh, najviše zbog očigledne potrebe stanovništva za jeftinijim domaćim proizvodima umesto uvoznih, koji su jedino bili dostupni. Takođe, pojedine delatnosti, kao što je prerada drveta, imale su izdašnu i dugoročnu sirovinsku osnovu u neposrednoj okolini Leskovca.

Pojava veće količine proizvedene robe postavila je tržištu zahteve koji se tiču njenog prevoza. Osim železnicom, robni transport je obavljan kamionima nekoliko novonastalih transportnih preduzeća, od kojih je bilo najveće "Autobusko i teretno transportno preduzeće Begović-Đokić", sa pet autobusa i pet kamiona. Firma je imala i radionicu za opravku kamiona, autobusa i putničkih vozila, kao i za prepravku sa benzinskih motora na upotrebu uglja ili drva.

U opštoj euforiji industrijalizacije dvadesetih i tridesetih godina, postojao je veliki broj firmi koje su stvorene malim ili nikakvim kapitalom. Mnoge su tavorile kao male zanatske radionice obezbeđujući vlasnicima tek minimalnu egzistenciju, što ih nije sprečavalo da se predstavljaju industrijalcima⁸⁴³ i da svoje firme nazivaju fabrikama. Visoke cene uvoznih proizvoda generisale su u ovom periodu tražnju za domaćim zamenama koje bi bile pristupačne siromašnom stanovništvu pa je to značilo šansu za opstanak takvih firmi, čiji je rast i razvoj prekinut novim svetskim ratom.

⁸⁴³ - Znaš onoga (...) Pre neki dan je svoj ručni mlin za alevu papriku pretvorio u osam konjskih snaga i, vidim, štampao vizitkarte: "industrijalac". Ovim bađavžijama što dolaze iz Beograda, zijaju ovuda i pišu po novinama, to je smešno. Ali, on će i biti industrijalac, čekaj samo ... Milivoje Perović, *Golemaši* (Subotica: Minerva, 1955), 120.

9.1.1. Tekstilna industrija

Po broju fabrika, tekstilna industrija je bila najzastupljenija u privrednoj strukturi Leskovca. Početkom tridesetih godina postojalo je već 14 fabrika u ovoj oblasti. Pojedina preduzeća održavala su proizvodnju više kategorija artikala, neka su imala kooperativne veze sa drugim fabrikama unutar porodičnog kruga. Najveća firma unutar tekstilne grane, tada je bio koncern porodice Ilić.

Kupovina fabrike štofova u Beogradu od nemačkog industrijalca Evgenija Mihela na Karaburmi 1906. godine, koju su realizovali sinovi Koste Ilića⁸⁴⁴, jednog od osnivača tekstilne industrije u Leskovcu, smatra se početkom stvaranja najvećeg tekstilnog koncerna u Srbiji. Osnovan uz pomoć industrijalca Lazara Dunderškog iz Srbobrana, i zajmom iz Srpske banke⁸⁴⁵ u Zagrebu, koncern se kasnije širio do posedovanja 17 fabrika u tekstilnoj grani, jednog električnog preduzeća i brojnih nekretnina.⁸⁴⁶

Osnovu za početak širenja ove značajne privredne grupacije činila je "Fabrika gajtana, pozamanterijske i platnarske izrade", osnovana u Leskovcu 1897. godine. Kako je u fabrici Evgenija Mihela prodatoj Ilićima 1906. godine imao svoj udeo i Karl Volf, vlasnik fabrike za preradu kudelje u Vranjskoj Banji, koja je bila povezana sa beogradskom fabrikom, ova porodica je bila u prilici da sa tri fabrike u posedu osnuje kompaniju pod nazivom "Kosta Ilić sa Sinovima i Komp". Već 1910. godine, kompanija postaje akcionarsko društvo sa značajnim učešćem "Srpske banke" i misijom da se bavi "podizanjem fabrika, osnivanjem filijala, industrijskim i trgovačkim poslovima". Kupovinom moderne tekstilne fabrike "The First Serbian Weaving Comp. Ltd". (osnovana od "A. Krompton & Co. Ltd", iz Shaw kod Mančestera) u Beogradu, od "Ungarische

⁸⁴⁴ Sinovi Koste Ilića Mumdzije, osnivači koncerna, bili su Vlada Ilić (predsednik *Centralne industrijske korporacije Jugoslavije, Beogradske industrijske komore*, a od januara 1935. do septembra 1939. godine gradonačelnik Beograda), Sotir Ilić i Milan Ilić. Kosta Ilić je imao još trojicu sinova; Mihajla, Petra i Blagoja, kao i ćerke Jevrosimu i Vasiliju.

⁸⁴⁵ Srpska banka je osnovana 3. aprila 1895. godine u Zagrebu. Postojala je do Drugog svetskog rata kao jedna od najvećih banaka u tadašnjoj državi. Bila je većinski vlasnik *Jadransko-podunavske banke* u Beogradu. Pred ukidanje u vreme NDH raspolagala je kapitalom od 40,5 miliona dinara podeljenih u 50.000 akcija. <http://www.srpska-banka.com/OBNOVA/Obnova.pdf>, pristupljeno 19. 09. 2017.

⁸⁴⁶ Sredinom tridesetih godina, Koncern je imao u svom sastavu osam tekstilnih fabrika na teritoriji Kraljevine Jugoslavije. U Beogradu Fabriku vunelih tkanina Kosta Ilić i sinovi AD, Tekstilnu fabriku Koste Ilića i sinova AD, Prvu srpsku fabriku konfekcije AD. U Velikom Bečkereku Srpsku fabriku tepiha Lazar Dunderški i Prvu srpsku fabriku mraža AD. U Karlovcu Fabriku vunelih tkanina Vuna DD i Tekstilnu industriju AD. U Leskovcu Fabriku kanapa i užarije Porodica Ilić je takođe posedovala Parni mlin Srbija u Skoplju i Fabriku hemijskih proizvoda Hemikos u Beogradu. Sreten Dinić i Dragutin Todorović: ured. *Spomenica na proslavu pedesetogodišnjice oslobođenja Leskovca* (Leskovac: Soko, 1928), 166-168.

Textilindustrie", koja je posedovala savremenu predionicu po izumu engleskog pronalazača Haterlija i bila naslednik firme "Haterleu & Crompton"⁸⁴⁷, došli su u posed savremene tehnologije za proizvodnju tekstila. Dvadesetih godina su osnovali fabriku konfekcije na Karaburmi zajedno sa bečkom firmom "M. Neumann, Soehne & Co", od koje su preuzeli mašine i stručno osoblje. Kupili su kasnije još nekoliko domaćih fabrika i akcije tekstilne fabrike "Mautner" u Beču, kao i akcije proizvođača mašina "Industrie und Handel A.G". iz Kemnica⁸⁴⁸.

Vlada Ilić koji je posle smrti brata Sotira došao na čelo koncerna, bio je tipičan predstavnik nemačke privredne škole. Po ugledu na nemačke fabrikante, uveo je obaveznu lekarsku negu, sazio radničke stanove, školu i zabavište za radničku decu, kao i osnovnu školu sa četiri razreda u okviru fabrike.⁸⁴⁹

"Industrija vunениh tkanina Lazar M. Teokarević" u Vučju podignuta je 1933. godine na ranije otkupljenom zemljištu, a puni kapacitet, kao veliki kompleks funkcionalno povezanih pogona⁸⁵⁰, postigla je tri godine kasnije. Ova fabrika, u nominalnom vlasništvu Lazara Teokarevića, postala je deo porodičnog poslovnog sistema, nakon njegovog istupanja iz štofare u Paraćinu⁸⁵¹, koju je vodio zajedno sa svojom braćom posle povlačenja njihovog oca Dimitrija Teokarevića, jednog od osnivača prve leskovačke tekstilne fabrike. Nova fabrika vunениh tkanina u Vučju imala je predionice češljanog prediva sa dva sistema - engleskim i francuskim. Mašine su kupovane od proizvođača "Sharpartier, Duisburg, Dopceross, Hartmann, Schener, Prince Smith i Rüti".⁸⁵² Fabrika je dala oblik Vučju koje postaje naselje gradskog tipa po viziji Lazara Teokarovića i ruskog arhitekta Grigorija Samojlova.

⁸⁴⁷ Nikola Vučo, "Tekstilna fabrika na Karaburmi od 1897. do 1941. godine", *Godišnjak grada Beograda*, 22, 22 (1975): 117, 118.

⁸⁴⁸ Ranka Gašić, "Leskovačka tekstilna industrija do Drugog svetskog rata", *Leskovački zbornik*, 49, 49, (2009): 96.

⁸⁴⁹ Isto, 97.

⁸⁵⁰ "Fabrika se prostirala na površini od 74.667 kvadratnih metara, od čega je 8.103 m² bilo pod industrijskim zgradama. Imala je 17 prizemnih objekata, jednu trospratnu upravnu zgradu i jednu šupu, dve vile za direktore, tri za činovnike sa po dva komforna stana, dve vile za radnike sa po četiri stana, dve radničke kolonije (jedna sa 10, druga sa 24 stana), menzu sa velikom salom, kuhinju, stan za nastojnika i 15 soba. Na ulazu u fabriku bila je portirnica s jedne i radničko-službenička zadruga s druge strane." Dragoljub Trajković i dr., *Sto godina leskovačke tekstilne industrije (1884-1984)* (Leskovac: Narodni muzej, 1984), 39.

⁸⁵¹ Dimitrije Mita Teokarović je počeo 1920. godine u Paraćinu, sa sinovima Vladom, Lazarom i Slavkom, izgradnju industrijskog preduzeća za prerađu vune, sa visokim, svetlim i prostranim halama koje su tokom narednih petnaest meseci prihvatile 20 tona mašina proizvedenih u Nemačkoj, Belgiji, Poljskoj i Austriji. U 1926. godini počeo je otkup i pripremu zemljišta za fabriku u Vučju koju je njegov srednji sin Lazar počeo da zida 1933. godine, nakon svog povlačenja iz porodične fabrike u Paraćinu. Slobodan Jovanović, "Ugledna porodica Dimitrija-Mite Teokarovića, pionira leskovačke tekstilne industrije", *Leskovački zbornik*, 45, 45, (2005): 280-282.

⁸⁵² Slobodan Jovanović, "Početak u Strojkovcu", *Leskoteks*, 13. januar 1984.

Sve do pred kraj 1940. godine, iako je država normativno regulisala pitanje radnog vremena, ono je u ovoj fabrici trajalo 12 sati. Broj zaposlenih je tada, od početnih 160, dostigao 650 radnika.⁸⁵³

"Fabrika vunениh tkanina, gajtana i pletiva Jovanovića i Popovića a.d." u Grdelici, postala je posle povlačenja prethodnih vlasnika (Mika Stanković, Gorča Kostić i Lazar Jovanović) jedna od najmodernijih i najprofitabilnijih fabrika u Srbiji.⁸⁵⁴ Nastala je od fabrike gajtana stvorene na potoku u blizini Grdelice, 1894. godine. Ne mogavši da izdrži konkurenciju postojećih gajtanara, prodana je osnivačima "Fabrike vunениh tkanina". Jovan Jovanović, jedan od vlasnika, diplomac tekstilne škole u Ahenu, bio je tehnički direktor fabrike a komercijalne poslove obavljao je drugi vlasnik, Milan Popović. Fabrika je zapošljavala 400 do 600 radnika. Osim fabričkog kompleksa i stovarišta za svoje proizvode u Leskovcu, raspolagala je sa pet stambenih zgrada, odnosno 23 stana za radnike i službenike. Fabrička postrojenja su širena sukcesivno a najveće proširenje obuhvatilo je 1926. godine nove fabričke zgrade od armiranog betona i modernizaciju mašinskog parka.

Pred kraj međuratnog perioda, ovo preduzeće je počelo proizvodnju za vojne potrebe, isporučujući najpre čebad a zatim kompletne uniforme. Za tu namenu angažovana je velika mreža privatnih krojačnica i domaćinstava od Leskovca i Vlasotinca do Bujanovca i Preševa, pa čak i u Gnjanu. Kontrolu gotovih proizvoda vršila je u samoj fabrici komisija sastavljena od tri intendantska oficira, koju je formiralo Ministarstvo vojske.

"Fabrika kanapa i užarije a.d." u Leskovcu, osnovana 1903. godine⁸⁵⁵, jedna je od onih koje su najviše oštećene i opljačkane tokom trajanja bugarske okupacije u Prvom svetskom ratu. Nije dobila pomoć od države na ime ratne štete, ali ni kredit za obnavljanje proizvodnje, pa je tek 1921. godine počela da isporučuje robu zahvaljujući pomoći od "Fabrike vunениh tkanina Koste Ilića i sinova a.d." iz Beograda, koji su posredno postali najveći akcionari. Te godine, novosagrađena hala koja je najpre korišćena kao magacin, postala je proizvodni pogon montiranjem najsavremenijih

⁸⁵³ Slobodan Jovanović, "Tekstilni štrajkovi", *Leskoteks*, 23. februar 1984.

⁸⁵⁴ "Kad se uđe u fabricu i vidi savršenstvo tehničkog uređaja, neumorni rad mašinerije, čovek i nehotice pomisli da se nalazi u nekom velikom industrijskom centru Evrope. A uređenje fabrike je u svakom pogledu najmodernije i po tome može da se meri sa ma kojim našim i stranim preduzećem za dokaz čega mogu da posluže priloženi uzorci izrada ove fabrike". Čedomir Joksimović, *Srpski Mančestar ...*, 30, 31.

⁸⁵⁵ Fabriku su osnovali Đorđe Stanojević, profesor Velike škole, Sotir Todorović, Đorđe Stojanović, Sotir Tomić, Spira Stamenković, Lazar Nikolčić, Sotir Ilić, Đorđe Cekić, Milan Cvetković i Mihajlo Srandelović, pod imenom *Prvo leskovačko akcionarsko društvo za preradu kudjelje i lana*. Pred početak Prvog balkanskog rata, većinu akcija otkupili su sinovi Koste Ilića. Prva velika modernizacija i proširenje fabrike obavljeno je 1923. godine, prijemom Dragutina Todorovića u akcionarsko društvo. Sreten Dinić i Dragutin Todorović: ured. *Spomenica ...*, 174.

mašina, kupljenih novcem po osnovu presude Višeg suda, na ime nadoknade za štetu koju je pričinio neprijatelj tokom trajanja okupacije.

Iako do 1927. godine fabrika nije mogla da računa na kredite Narodne banke, do 1928. je završeno elektrificiranje svih pogona. Preduzeće je koristilo svoja stovarišta u Skoplju, Kragujevcu i Šapcu, kao i veleprodajnu mrežu koncerna Ilić u čijem je sastavu poslovalo. Proizvodilo je za potrebe vojske. Prosečno je angažovalo 185 do 200 radnika uz pet majstora i sedam službenika. Radno vreme u ovoj firmi trajalo je 10 sati.

"Fabrika platna K. Ilića i sinova AD" u Leskovcu osnovana je 1912. godine, a poslovala je kao filijala Tekstilne fabrike Koste Ilića i sinova AD. Osim prerađivanja kudeljne pređe koju je dobijala iz susedne fabrike kanapa i užarije, proizvodila je i platno od uvoznog pamuka i lana. To je bila velika fabrika sa 275 razboja i sopstvenom električnom centralom koja je snabdevala strujom i drugu leskovačku fabriku koncerna porodice Ilić.⁸⁵⁶

"Fabrika vunenog prediva i gajtana Kulića, Popovića i Ilića" u Leskovcu, registrovana 1922. godine u Industrijskoj komori u Beogradu, prodana je još u izgradnji Josifu Jovanoviću, Milanu Pop Dimiću i Gligoriju Đorđeviću, i preregistrovana kao "Fabrika gajtana, vunice i pletiva Josifa Jovanovića i komp". Ovo je bila jedna od manjih fabrika, sa prosečno 35 radnika u proizvodnji, uz iskorišćenost kapaciteta do 60 %. Proizvodila je gajtan, burmu, vunicu i pletivo.⁸⁵⁷

"Fabrika platna i gajtana Lazara Dunderovića i komp. u Leskovcu", iako registrovana pre Prvog svetskog rata, počela je proizvodnju tek 1921. godine, posle rekonstrukcije, a tri godine kasnije, kad je Dunderović preminuo, novi vlasnici su joj promenili ime u "Fabrika vunenih i pamučnih tkanina Vranjkića, Stamenkovića i komp". Oni su promenili proizvodni program usmeravajući se na izradu pamučnih peškira, servijeta i čaršafa, a od 1928. godine vunenog štofa u novoj fabričkoj zgradi. Pri fabrici je otvoreno parno kupatilo sa vodom iz arteskog bunara, i bilo je dostupno građanstvu.

Opređeljeni za permanentno investiranje u proizvodnju artikala koji se traže na tržištu, vlasnici fabrike su bili direktno povezani sa bankama kao članovi upravnog odbora "Centralne banke" u Leskovcu.⁸⁵⁸ Dobro tehnološki opremljena, fabrika je uspevala da širi i prilagođava proizvodnju. Oprema, utenzilije i delovi za mašine, nabavljani su isključivo u inostranstvu, a vuna je kupovana od privatnih dobavljača iz Pirota, Negotina i Zaječara.

⁸⁵⁶ "Industrija Leskovca" (poseban božićni dodatak), *Leskovački glasnik*, 7. januar 1926. godine.

⁸⁵⁷ Čedomir Joksimović, *Srpski Mančestar* .. , 76.

⁸⁵⁸ Isto, 55, 56.

"Fabrika Ilića, Teokarevića i Petrovića", poznata u Leskovcu kao "Stara štofara"⁸⁵⁹, radila je od 1928. godine, posle istupanja Ilića i Teokarevića, kao "Fabrika vunениh tkanina Gligorija Petrovića". Posle njegove smrti, vlasnici fabrike su postali Đoka i Kosta Vranjkić, Gavra i Milan Stamenković, Jovan Ristić i Aca Hadži Kostić, a firma je promenila naziv u "Fabrika vunениh i pamučnih tkanina, pletiva i gajtana Gligorija Petrovića i komp". Imala je širok proizvodni program, od štofova za građanska odela i čoje i šajka za narodnu nošnju i razne tipove uniformi. Takođe, izrađivana je pređa i pletivo za potrebe trikotaža, gajtan, burma i bućma, kao i platno za veš, posteljine i stolnjake. Fabrika je u međuratnom periodu upošljavala 400 do 500 radnika, "isključivo domorodaca",⁸⁶⁰ do početka treće decenije kad je zaposleno 20 ruskih emigranata. U narednom periodu, rukovodstvo fabrike je nastojalo da što češće angažuje inženjere hemijske i tekstilne struke, kao i kvalifikovane radnike kakvih nije bilo u Leskovcu. Trećina radnika je imala obezbeđen smeštaj u "139 odeljenja za stanovanje činovnika, majstora i radnika".⁸⁶¹

"Fabrika vunениh tkanina"⁸⁶² koju su 1928. godine osnovali Mika Stanković sa sinom Dragutinom i Blagoje Tasić iz Leskovca, počela je da radi sa dozvolom tek juna 1931. godine. Mika i Dragutin Stanković su pre toga bili ortaci u grdeličkoj fabrici Jovanovića i Popovića. Sve do Drugog svetskog rata, tokom jedne decenije rada, iskorišćenost kapaciteta u ovoj fabrici koja je proizvodila isključivo vunenu čoju i ćebad bila je 90 procenata. Radna snaga je bila većinom nekvalifikovana (149 radnika), bilo je 11 kvalifikovanih i jedan sa fakultetskom diplomom. Zvanično radno vreme je bilo osmočasovno a tokom letnjeg perioda, radilo se u dve smene.

Između dva svetska rata osnovana je "Prva leskovačka trikotaža", vlasnika Milana Stojanovića i sina. Braća Milan i Proka Stojanović bili su među onim leskovačkim trgovcima i proizvođačima užarije koji su određeni period proveli u Bugarskoj privučeni raznim povoljnostima. Vratili su se u Leskovac neposredno pred Drugi balkanski rat.

Mašinsku radionicu za pletenje čarapa i drugih trikotažnih predmeta, Milan Stojanović je otvorio 1922. godine. Zapošljavao je isključivo siromašne devojke iz okoline, plaćajući ih kao učenice, čime je tokom jednogodišnje obuke ostvarivao ozbiljne uštede na nadnicama. Kako

⁸⁵⁹ Ova fabrika je bila najstarija leskovačka fabrika tkanina. Nastala je iz sporazuma vlasnika dve najstarije fabrike gajtana (iz Vučja i Kozara) od 1895. godine. Osamostaljivanjem članova prvobitne kompanije, nastajale su druge tekstilne fabrike u Leskovcu i van njega.

⁸⁶⁰ Čedomir Joksimović, *Srpski Mančester...*, 25.

⁸⁶¹ Dragoljub Trajković i dr., *Sto godina ...*, 76, 77. Prema: Upitnik o radu fabrike iz 1929. godine, Arhiv NM, n.g. i Anketni list br. 33 iz 1933. godine, Arhiv N.M. n.g.

⁸⁶² *Leskovački glasnik* navodi da je ova fabrika zidana 1927. godine, a početkom oktobra 1928. godine piše da će fabrička zgrada uskoro biti završena i da će to biti treća fabrika podignuta tokom 1928. godine. "Završavanje nove fabrike", *Leskovački glasnik*, 1. oktobar 1928.

nije mogao sve da ih zadrži na poslu, davao im je na otplatu mašine za pletenje, pa su za njegov račun nastavljale da rade kod svojih kuća. Neke od tih devojaka su se osamostavljivale i nastavljale da rade, a od ostvarene uštede Milan je nabavljao nove mašine na kojima je u fabrici radilo oko 30 žena.⁸⁶³

Od 1926. godine, u Leskovcu je radila "Tvornica belog rublja Todora Cekića Vojvodić i sinovi". Od 30 zaposlenih u ovoj maloj fabrici, 27 su bile žene a radilo se deset sati dnevno.

"Tvornica šajkača Dimitrija Dimitrijevića Smejurije", koja je do 1929. godine porasla na 30 radnika, bila je kao i Cekićeve "Tvornica belog rublja", jedna od onih firmi koje su menjale dotadašnju praksu da su industrijska preduzeća u Leskovcu nastajala isključivo iz plasmana trgovačkog kapitala. Njegova zanatska radnja sa pet radnika, počela je proizvodnju tada veoma traženog programa šajkača, i ubrzo je prerasla u veću manufakturu.

Od 1920. do 1922. godine postojala je u Vlasotincu fabrika platna pod imenom "Labud, fabrika vunениh tkanina Gligorija Jorgačevića u Vlasotincu". Ova mala fabrika sa 23 razboja preseljena je 1922. godine u Leskovac i prestala da radi zbog stečaja⁸⁶⁴. U njihovu novopodignutu zgradu uselila se Tekstilna škola.

9.1.2. Ostali faktori koji su uticali na privrednu strukturu Leskovca

Oni industrijski kapaciteti koji su stvoreni u Leskovcu do Prvog svetskog rata, uglavnom su porušeni i opljačkani od strane bugarske okupacione vojske tokom četiri godine njenog boravka u južnoj Srbiji.⁸⁶⁵ Šest preduzeća je potpuno fizički uništeno⁸⁶⁶ a druge firme su ostale bez pogonskih postrojenja i mašina koje su demontirane i prenete u Bugarsku.

⁸⁶³ Sergije Dimitrijević, *Istorija Leskovca i okoline (1918-1928)* (Leskovac: Narodni muzej, 1983), 171.

⁸⁶⁴ "Povodom stečaja g. Gligorija Jorgačevića", *Leskovački glasnik*, 17. septembar 1927.

⁸⁶⁵ "Koliki je bio stepen postradalosti industrije u Leskovcu može se zaključiti iz toga što je u jesen 1919. godine Leskovac dobio najviše pomoći od Berze rada od svih gradova u unutrašnjosti Srbije. Od 52.833 dinara, 46% pomoći isplaćeno je Beogradu, a 12,6% Leskovcu. (...) Fabrike i radionice prvo su eksploatisali Bugari, a potom Nemci. Bugari su odneli sve izradevine, sirovine, ručni alat, mašine, mlinske instalacije, dok su Nemci koristili zgrade za vojne potrebe i koristili prisutni materijal, ili izbacivali mašinske instalacije zbog prostora." Ivan Becić, "Ratna šteta načinjena leskovačkoj privredi u Prvom svetskom ratu", *Leskovački zbornik*, 55, 55 (2015): 176, 177.

⁸⁶⁶ Iz Izveštaja industrijskog udruženja u Leskovcu vidi se koje su fabrike bile potpuno uništene: Fabrika stolica Ilić, Teokarević i Petrović u Leskovcu, Fabrika gajtana Ilić, Teokarević i Petrović u Vučju, Fabrika keramičkih proizvoda T. Kalajdžić i sinovi (fabrika keramičkih peći), Fabrika nameštaja Cekić, Lazarević i Miljković u Leskovcu, Fabrika češljeva Dimitrija Nastića u Leskovcu, Mlin Petka Jovanovića u Bojniku. "Naša industrija: šta ometa pravilan razvoj naše industrije", *Leskovački glasnik* 3. mart 1923.

Faktori pokretanja obnove lokalnih industrijskih kapaciteta, osim onih koji su bili bespovratno izgubljeni, svakako se najvećim delom odnose na mogućnost naplate ratne štete, u čemu su posebno bili uspešni pojedini leskovački bogataši. U *Istoriji Leskovca i okoline*, Sergije Dimitrijević tvrdi da je ratna šteta ustanovljavana od strane korumpiranih komisija,⁸⁶⁷ i da su kompletna postrojenja i mašine iz ratnih reparacija, dospelih iz Nemačke, prodavane na licitacijama⁸⁶⁸. Takođe, kako navodi Dimitrijević, industrijalci su već u prvim godinama posle rata dobijali pozajmice od Ministarstva finansija iz kase sekvestirane neprijateljske imovine. Tek u avgustu 1922. godine, rešenjem Ministarskog saveta od 21. avgusta 1921. godine, bilo im je dozvoljeno da svoja potraživanja na ime ratne štete naplate u naturi "za izgubljene ili upropašćene mašine i sprave". Posle toga, polovina je mogla da se naplati u bonovima ratne štete, a ono što je prelazilo tu sumu tretiralo se kao beskametni zajam koji je vraćan za tri ili više godina. Ograničeni obavezom licitiranja, kao i visokim kaucijama, sitni preduzetnici nisu ni učestvovali na licitacijama, pa je sav materijal iz reparacija odlazio bogatašima koji su imali gotovinu i još su preko toga pomagani od države.

Osim onih preduzeća koja su sasvim uništena tokom okupacije, većina je u periodu od 1923. do 1928. godine temeljno reorganizovana i proširena. Sergije Dimitrijević daje o tome u *Istoriji Leskovca* detaljan tabelarni pregled, odakle se vidi da je sa 31 industrijskog preduzeća u 1923. godini, privredni potencijal Leskovca i okoline porastao tokom narednih pet godina za 72%, na ukupno 56 proizvodnih firmi (i još četiri velika preduzeća u grafičkoj industriji koja ovim pregledom nisu bila obuhvaćena), što je za dve trećine više od stanja neposredno po okončanju rata. U samom gradu bilo je 39 takvih preduzeća, a 17 u okolini. Ubrzani razvoj tokom ovog perioda nije pratio porast nadnica, skraćenje radnog vremena ili poboljšanje uslova rada. Izostajale su i opsežnije inspeksijske kontrole, a osmočasovno radno vreme određeno *Zakonom o zaštiti radnika* preinačeno je na pravno dozvoljen način, primoravanjem radnika da glasaju o produženju radnog vremena na ukupno 10 sati⁸⁶⁹.

⁸⁶⁷ Sergije Dimitrijević, *Istorija Leskovca ...*, 161.

⁸⁶⁸ Oglas u Leskovačkom glasniku: "Licitacija - Okr. odbor prodavaće u Leskovcu na dan 23. ov. mes. putem javne licitacije tri mlina dobivenih iz Nemačke na račun ratne odštete. Licitacija počinje od 4.500 din. pa na više. Kaucija 800 din." *Leskovački glasnik*, 19. novembar 1922.

⁸⁶⁹ Sergije Dimitrijević, *Istorija Leskovca ...*, 179-182, 185.

U ovom periodu raste i uticaj leskovačkih industrijalaca na privrednu politiku u državi, najviše preko "Industrijskog udruženja okruga vranjskog"⁸⁷⁰, čije sedište je bilo u Leskovcu. Industrijalac Miodrag Stojiljković, sin Živka Stojiljkovića, predsednik ovog udruženja, bio je istovremeno i potpredsednik "Centrale industrijskih korporacija Kraljevine SHS". Ova organizacija je stvorena u leto 1922. godine na Bledu, na inicijativu industrijalca Vlade Ilića, sa misijom "da bi se činili zajednički koraci kod svih nadležnih u težnji za održavanjem i pomaganjem industrije u celoj zemlji"⁸⁷¹. Industrijsko udruženje u Leskovcu bilo je, pored beogradskog, najaktivnije u celoj Srbiji. Zahtevi u korist lokalne privrede organizovano su isticani preko "Industrijske centrale i Industrijske komore u Beogradu", čiji je potpredsednik u periodu od 1914. do 1920. bio Vlada Ilić. Od 1922. godine, on je kao član Privrednog odseka "Industrijske komore" bio njen predstavnik u "Upravi za ratnu štetu".

Na neuobičajeno visok privredni rast u Leskovcu tokom dvadesetih godina 20. veka, posebno u grani tekstilne industrije, svakako su uticali oni faktori koji se tiču privrednog ambijenta u celoj državi. Oni se pre svega odnose na činjenicu da je proizvodnju mnogih fabrika većim delom preuzimalo uvećano unutrašnje tržište i da je tek manji deo preostajao za izvoz, tako da su problemi sa plasmanom robe bili minimalni. Državna uprava je bila visoko motivisana da preko industrijskih i sličnih organizacija i udruženja utiče na brži privredni oporavak Srbije⁸⁷², koja je u okviru Kraljevine SHS jedina bila ozbiljno postradala tokom rata i okupacije. Takođe, za razliku od predratnog perioda, pristup slobodnim bankarskim sredstvima je bio moguć uz niže troškove.

Na uspešan razvoj leskovačke industrije, naročito tekstilne, direktnije i efikasnije su delovali mnogi drugi faktori. Stepem eksploatacije radnika je bio tradicionalno visok što je povoljno uticalo na smanjenje varijabilnih troškova i davalo mogućnost da se isplati čak i poslovanje sa starim i rashodovanim mašinama, koje su kupovane u inostranstvu. Paralelno sa

⁸⁷⁰ Na godišnjoj skupštini Industrijskog udruženja za okrug vranjski, održanoj 22. marta 1925. godine, ova organizacija promenila je ime u Leskovačko industrijsko udruženje. Te godine, Leskovac i najbliža okolina imali su 33 industrijska preduzeća. "Sa skupštine leskovačkog industrijskog udruženja", *Leskovački glasnik*, 28. mart 1925.

⁸⁷¹ Vlada Popović, "Sa konferencije industrijalaca na Bledu", *Leskovački glasnik*, 20. avgust 1922.

⁸⁷² "Septembra 1919. godine, oslobođene su carina sve mašine i oruđa za rad kad ih uvoze industrijalci, zanatlije ili zemljoradnici, kao i sve sirovine i ostalo što je bilo potrebno za njihovu proizvodnju. Istim zakonom, Vladi je stavljeno u zadatak da vodi računa i o interesima potrošača; ali ona je ustvari išla na što jaču zaštitu naše industrije, na njeno obezbeđenje od strane konkurencije." Dragoljub Trajković, *Istorija leskovačke industrije do Drugog svetskog rata* (Beograd: D. M. Trajković, 1961), 45.

"Carinski zakon sa carinskom tarifom predstavlja danas najmoćnije oruđe za zaštitu, odnosno za favorizovanje jedne industriske grane uz odgovarajuću štetu za druge privredne grane. (...) Stari zakon (...) dao je velike povlastice industriji. Samo blagodareći tim povlasticama, naša se zemlja mogla da industrijalizuje i u vreme kada je privredna kriza u ostalom svetu gasila jednu fabriku za drugom" "Pred donošenjem novog carinskog zakona", *Politika*, 30. novembar 1938.

ovom mogućnošću, industrijalci su koristili visoke carinske zaštite⁸⁷³ i monopolistički položaj na tržištu u mnogim vrstama proizvodnje, a pre svega tamo gde postoje strateški i vojni interes, odnosno državne liferacije. Kao grad pored kojeg prolazi železnička pruga Beograd-Solun, Leskovac je jednostavno i lako bio snabdevan uvoznom vunom preko solunske luke, kao i ostalim sirovinama potrebnim za proizvodnju.

Dvadesetih godina nastaje pojava koja je dodatno uvećala zarade krupnih preduzetnika. Lokalni kapital, koji je u Leskovcu bio jedini kapital, jer se tradicionalno nisu prihvatila ulaganja sa strane, prerastao je prostor i broj stanovnika leskovačkog kraja, težeći plasmanu na nezasićenim područjima, gde postoji veća mogućnost za zaradu.⁸⁷⁴ Ovome je prethodila jedna neslavna epizoda leskovačkih preduzetnika koji su privučeni subvencijama bugarske države učestvovali svojim kapitalom u podizanju dve od tri fabrike užarije. Bugari kojima je bio cilj savladavanje tehnologije, ubrzo su odstranili svoje partnere iz Leskovca, bez obzira na njihove validne ugovore i potvrde o visini ulaganja.⁸⁷⁵

Kapital koji je imao poreklo u staroj leskovačkoj štofari, osnovanoj 1896. godine, počeo je još ranije da dominira srpskim privrednim prostorom u domenu proizvodnje tekstila. Porodica Koste Ilića je kupovinom fabrike štofa u Beogradu 1906. godine počela operaciju pomeranja ka prestonici i stvaranja najvećeg tekstilnog koncerna u zemlji. Porodica Mite Teokarevića, takođe jednog od osnivača leskovačke industrije, podigla je u Paraćinu "najveću i najmoderniju" fabriku

⁸⁷³ "Jednu za drugom, naša industrija otklonila je sve prepreke koje su smanjivale njen prosperitet i rentabilitet, a carinsko pitanje bilo je rešeno na njeno najveće zadovoljstvo. Godine 1925. pojavila se *Opšta carinska tarifa*. Ona po formi nije bila zakon jer nije doneta zakonodavnim putem, ali je i pored toga moćno štitila našu industriju. (---) To je bila, u odnosu na prosečnu vrednost proizvoda jedna od najviših carinskih zaštita industrije u svetu." Dragoljub Trajković, *Istorija leskovačke ...*, 43.

⁸⁷⁴ Izjava Vlade Popovića, zvaničnog predstavnika *Industrijskog udruženja za okrug Vranjski*: "Leskovčani imaju ne samo preduzeća u Leskovcu nego u Makedoniji, Beogradu i celoj Srbiji i Jugoslaviji, a njihov kapital investiran u industrijskim preduzećima iznosi toliko isto koliko sva ostala preduzeća u Srbiji koja su podignuta čisto srpskim kapitalom". *Leskovački glasnik* 13. avgust 1922.

⁸⁷⁵ "Sve ovo nije naučilo pameti naše ljude, nego su mnogi sada pohitali, te otvaraju u Bugarskoj radionice užarske, a jedna firma ovd. podiže čak i ogromnu fabriku užarije, a kako čujemo, neke se takođe spremaju da podignu, pošto je izvoz užarije iz naših krajeva zbog velike uvozne carine onemogućen." "Užarska domaća industrija na umoru", *Leskovački glasnik*, 5. novembar 1921.

vunenih tkanina na Balkanu⁸⁷⁶, koja je 1928. godine zapošljavala 800 radnika.

Vlasnik električne centrale u Prokuplju bio je leskovački bankar Vasilije Milenković.⁸⁷⁷

Veliki trgovački konzorcijum "Jugoslavija", osnovan u Beogradu posle Prvog svetskog rata na inicijativu leskovačkog trgovca Proke Stojanovića, i sastavljen uglavnom od članova sa kapitalom iz Leskovca, poslovao je posle istupanja nekih članova pod firmom "Dingarac, Stojanović i Goločevac", sa više filijala u zemlji i inostranstvu. *Leskovački glasnik* je ovo preduzeće za međunarodnu i unutrašnju trgovinu opisao kao "jednu od najvećih kuća u zemlji i moćan faktor na svetskim tržištima".⁸⁷⁸

Vlasnici mlina "Morava" u Jagodini, "Balkan" u Skoplju, i jednog manjeg mlina u Čupriji bili su iz Leskovca.⁸⁷⁹ Iste, 1922. godine, leskovačka "Trgovačka banka" preuzela je staru električnu centralu i vodovod u Skoplju i držala ih do 1929. godine.⁸⁸⁰ Poznato je i da je najveći mlin u Kumanovu bio vlasništvo leskovačkog industrijalca Živka Stojiljkovića, kao i tamošnja električna centrala⁸⁸¹. Dobivši koncesiju za podizanje električnih centrala u Velesu i Prištini⁸⁸², Stojiljković je odredio pravac razvoja svojoj firmi ka energetici kao najprofitabilnijoj grani koja će tek kasnije, sa reformama Milana Stojadinovića započeti punu ekspanziju.

Grana energetike bila je atraktivna i drugim preduzetnicima. "Leskovačka centralna banka" i "Skopska izvozna banka" finansirale su izgradnju moderne hidrocentrale na reci Peni kod Tetova, odakle je od 1926. godine snabdevano strujom Skoplje, Tetovo i Gostivar.⁸⁸³

⁸⁷⁶ U 1928. godini, štofara u Beogradu imala je 9.095 vretena i 120 širokih razboja. Paraćinska fabrika imala je 15.000 vretena i 200 razboja. Sve fabrike vunelih tkanina u Leskovcu imale su ukupno 14.300 vretena i 195 širokih razboja, što je manje od fabrike u Paraćinu. Istovremeno, industrija vunelih tkanina u Jugoslaviji raspolagala je sa 50.000 vretena i 750 razboja od kojih je tri četvrtine bilo u Srbiji (ukupno 37.595 vretena i 565 razboja). Paraćinska i beogradska štofara, dve nove fabrike (Vranjkići i Stankovići) koje su se 1927. godine zidale u Leskovcu, kao i fabrika vunelog prediva i gajtana Josifa Jovanovića raspolagale su kapitalom iznetim iz istog matičnog preduzeća.

⁸⁷⁷ "Naša industrija", *Leskovački glasnik*, 30. oktobar 1921.

⁸⁷⁸ Govor Todora Stojanovića povodom smrti Proke Stojanovića, *Leskovački glasnik*, 26. decembar, 1925.

⁸⁷⁹ Oglas: "Automatski mlinovi Leskovačke Centralne banke i braće A. Tasića, *Balkan* u Skoplju i *Morava* u Jagodini", *Leskovački glasnik*, 3. jul 1926.

"Leskovačka centralna banka u saradnji sa braćom Tasić podiže za sada najveći automatski mlin u Južnoj Srbiji koji će, (...) napraviti revoluciju u mlinarskoj proizvodnji ovih krajeva. Prema proceni stručnjaka, novo preduzeće biće u stanju prerađivati 40-60.000 kg. brašna dnevno". D. Bak, "Pisma sa Juga", *Politika*, 24. avgust 1922.

⁸⁸⁰ "Jedna afera u Skoplju: elektrika i vodovod pod zakup", *Vreme*, 15. avgust 1922.

Zdravko Petrović, *Industrija i rudarstvo Južne Srbije* (Beograd: Industrijski kurir, 1940), 33, 34.

⁸⁸¹ Isto 74.

⁸⁸² Isto, 66.

"Elektrika u Velesu", *Leskovački glasnik*, 21. septembar 1929.

⁸⁸³ Plasiranje leskovačkog kapitala na prostoru današnje Makedonije omogućeno je priključenjem te teritorije Srbiji, kao i geografskom blizinom Leskovca kao jedinog privrednog i bankarskog centra koji je raspolagao viškom kapitala bio u stanju da ga efikasno investira. Lokalni trgovački preduzetnici u Skoplju i ostalim gradovima, imali su pod turskom upravom naviku sticanja i čuvanja kapitala, ali ga nisu investirali u druge poslove.

Godinu dana posle oslobođenja Skoplja 1912. godine, Leskovčani su osnovali "Srpsku trgovačku banku" u Skoplju, pod čijom upravom je kasnije poslovalo mlinarsko preduzeće sa dnevnim kapacitetom 30 vagona brašna.

U periodu do Prvog svetskog rata, Leskovac je pod uticajem svih navedenih faktora prolazio završnu fazu transformacije od trgovačkog i zanatskog središta ka etapi u kojoj se profilise kao centar tekstilne industrije od nacionalnog značaja.⁸⁸⁴ U međuratnom periodu, posle uspešne obnove razrušenih i otuđenih kapaciteta, nastaje faza široke granske i prostorne disperzije investiranja⁸⁸⁵ koja utiče na dalji rast slobodnog kapitala, i na jačanje finansijskog sektora. Proces uvećavanja i transformisanja lokalnog kapitala stvorenog trgovinom u industrijski a zatim u bankarski, suštinski objašnjava prirodu privrednog razvoja Leskovca⁸⁸⁶ koji nije prekinut samo Drugim svetskim ratom već, u znatnijoj meri, voluntarističkim državno-partijskim intervencijama posle njegovog završetka.

9.2. Osnivanje i razvoj industrijskih preduzeća

Industrijska preduzeća u Leskovcu i okolini nastala su i razvijala se na trgovačkoj, a u kasnijoj fazi delimično na zanatskoj osnovi uloženog kapitala, u specifičnim i relativno povoljnim okolnostima nastalim uz uticaj više faktora. Za razliku od industrije u susednoj Bugarskoj, koja ima korene u zanatskoj proizvodnji, kućnoj radinosti i nekim protoindustrijskim oblicima preduzetništva, leskovačku lokalnu privredu su inicirale istorijske okolnosti u vidu carinskih

"U poslednje vreme, videvši šta Leskovčani rade, probudili su se i Skopljanci, i već se između sebe dogovaraju kako bi mogli i oni nešto da otpočnu... Daj bože da će uticaj leskovčana na Skoplje i okolinu uroditi plodom." "Uticaj Leskovčana u Skoplju i okolini", *Leskovački glasnik*, 5. septembar 1925.

⁸⁸⁴ Veći broj industrijskih preduzeća do 1912. godine imao je u celoj Srbiji samo Beograd. Ratimir Đunisijević, *Osnivanje industrijskih preduzeća i razvoj industrije u Srbiji do 1918. godine* (Beograd: BIGZ, 1990), 168.

⁸⁸⁵ Bujanje vunarske industrije u Leskovcu bio je uspešan katalizator pojave novih industrijskih grana. Spin-off efekat, poznat u ekonomskoj nauci i praksi, fenomen je leskovačke lokalne privrede pre i posle Prvog svetskog rata. Slična pojava nije zabeležena u Srbiji toga vremena. Mari Žanin Čalić ukazuje na "relativnu beznačajnost tekstilne industrije" u Srbiji, kakva je bila do kraja 19. veka, pa je zbog toga nužno morao izostati *spin-off* efekat, koji bi iz nje proizašao u vidu povećane potražnje za mašinama. Potrebe za mašinama i instalacijama bile su gotovo u potpunosti pokrivene uvozom iz inostranstva." Mari Žanin Čalić, *Socijalna istorija Srbije 1815-1941* (Beograd: 2004), 147, 148.

Činjenica je, međutim, da su profiti prvobitne tekstilne industrije u Leskovcu, u sadejstvu sa novonastalim trgovačkim profitima, generisali pojavu novih industrijskih grana u Leskovcu i van njega.

⁸⁸⁶ "Veliko je pitanje zašto su uspešni primeri Gabrova u Bugarskoj i Leskovca u Srbiji ostali izolovane pojave na Balkanskom poluostrvu, koje se ne uklapaju u tezu Majkla Palarea o neuspešnom ekonomskom razvoju balkanskih nacionalnih država posle 1878. godine, jer upravo ta dva primera pokazuju prednosti nacionalne industrije i ekonomije (...) Deo odgovora dao je i sam Palare; ksenofobija, korupcija, dominacija politike nad ekonomskim pragmatizmom." Hristo Berov, "Balkanska ...", 40.

smetnji za promet bugarskog gajtana i leskovačke užarije kao strateških proizvoda. Postojeći kapital kod trgovačkih preduzetnika našao je u takvoj novonastaloj situaciji drugačiji izraz.

Kao i nastanak lokalne industrije, njen je razvoj bio posledica mnogih specifičnosti, posebno u pogledu uloge države. Na prostoru Srbije postoje značajni industrijski centri u čijem je nastanku i razvoju bila presudna inicijativa državnih institucija, plasiranje državnog kapitala i proizvodnja za potrebe državnih funkcija, od kojih je funkcija odbrane bila najznačajnija. Država kao najsigurniji i najsolventniji kupac koji u kontinuitetu traži velike količine proizvoda, bila je takođe oslonac i podsticaj leskovačkoj tekstilnoj industriji. Ova industrijska preduzeća su bez izuzetaka bila privatna, bez ikakvih oblika državnog učešća, ali su značajni državni podsticaji u njenom rastu i širenju kapitala na druge grane i poslovne lokacije postojali kao konstanta, u vidu redovnih nabavki, visokih zaštitnih carina i povlastica prilikom investiranja u proizvodnju.

Hronologija nastanka industrije u Leskovcu počinje kvarenjem srpsko-bugarskih odnosa osamdesetih godina 19. veka, i određivanjem visokih carina na uvoz bugarskog gajtana. Dotadašnja regionalna trgovina bez granica počela je da trpi udarce od formiranja Kneževine Bugarske 1878. godine, a posebno u godini srpsko-bugarskog rata kad su stupile na snagu dvostruke, kako ih Dragoljub Trajković naziva "dvogube" carine.⁸⁸⁷ Tokom 19. veka, kako konstatuje Sergije Dimitrijević, kapitali uloženi u trgovinu permanentno su rasli. Ova novonastala istorijska okolnost značila je naglo postavljanje brane tom procesu, što je stvorilo potrebu da se novonastali problem reši na isti način, naglo i bez odlaganja, u korist nagomilanog trgovačkog kapitala umesto na njegovu štetu. Rešenje se nalazilo u spoznaji da je visoka uvozna carina bila premija za domaće proizvođače, a država je pored nje davala i druge povlastice.⁸⁸⁸

Iako je u nastanku prve leskovačke proizvodnje gajtana privatna inicijativa podržana sopstvenim kapitalom bila presudna, ipak je suštinski reč o presudnom uticaju države, bez čijih interventnih mera ne bi došlo do preusmeravanja trgovačkog kapitala u proizvodnju tekstila. Učesnici ovog privrednog poduhvata bili su Antonije Popović, Gligorije Jovanović, Dimitrije Teokarević i Proka Mitić, zajedno sa Bugarinom Stefanom Bojadžovim iz Karlova⁸⁸⁹, koji je pristao da čarkove ilegalno prenese iz svoje fabrike u Karlovu, na lokaciju vodenice u selu

⁸⁸⁷ "Poskupljivanje gajtana usled dvogube carine nagnalo je leskovačke trgovce da i sami pristupe njegovoj izradi." Dragoljub Trajković, "Leskovac danas", u: *Leskovac juče i danas* (Leskovac: Izdanje uredništva, 1935), 21.

⁸⁸⁸ Sergije Dimitrijević, "Leskovačka industrija", u: *Leskovac juče i danas* (Leskovac: Izdanje uredništva, 1935), 28.

⁸⁸⁹ U zajedničko preduzeće ortaci su uložili ukupno 72.844 dinara. (Dimitrije Teokarević 18.481, Gligorije Jovanović 18.213, Antonije Popović 17.737, Proka Mitić 8.147, a Bojadžov 10.263 dinara). Čedomir Joksimović, *Srpski Mančestar ...*, 73.

Strojkovce kod Leskovca, koja je za ove potrebe uzeta u zakup. Po dobijanju dozvole za rad 1884. godine, preduzeće Antonija Popovića i ostalih ubrzo je bilo povlašćeno⁸⁹⁰ *Zakonom o povlasticama industrijskim preduzećima*, od 1873. godine. Posle pet godina rada, kupili su vodenicu u Vučju, gde je snaga vode bila veća nego na Nakrivanjskoj reci kod Strojkovca.

Druga grupa trgovaca koja je u međuvremenu bila prinuđena da švercije bugarski gajtan, počela je 1888. godine pripreme za proizvodnju ovog artikla po istom poslovnom modelu, udruživanjem i uključivanjem u kompaniju Bugarina Manoila Ilijeva koji im je pomagao u prenošenju čarkova iz postojećih postrojenja u bugarskom gradu Kaloferu. Zatim je u zajedničkoj firmi, kao jedini ortak sa iskustvom u proizvodnji, bio nadležan za pitanja njenog obima i kvaliteta. Druga gajtanara dobila je povoljno mišljenje ministra narodne privrede 24. jula 1890. godine, a komisijski pregled je prošla u septembru sledeće godine.⁸⁹¹

Proizvodnja u drugoj gajtanari bila je u vodenici trgovca Koste Ilića, na Kozaračkoj reci kod Grdelice. Novu firmu su, osim Ilijeva, činili Kosta Ilić, Mihailo Janković i Gligorije Petrović.⁸⁹² Fabrika je protokolisana kao "Kosta Ilić i komp".

Posle jedne godine zajedničkog rada, želeći da samostalno vodi poslove, iz druge gajtanare je istupio Mihailo Janković. On je 1893. godine kupio vodenicu na Kozaračkoj reci od narodnog poslanika Arandela Marinkovića, gde je od beskamatnog kredita koji je dobio od "Klasne lutrije" osnovao moderan mlin i fabriku gajtana. Posle deset godina rada, on je zbog finansijskih teškoća primio za ortake Gligorija Jovanovića i Milana Popovića, trgovce iz Leskovca, prenevši na njih vlasništvo nad dve trećine mlina i gajtanare. Kasnije im je fiktivno ustupio i svoju trećinu da bi se preduzeće pojavilo pred državom kao novoosnovano i tako dobilo novu koncesiju. Jovanović i Popović su 1905. godine odstranili Jankovića iz zajedničkog preduzeća⁸⁹³ i kasnije formirali firmu

⁸⁹⁰ Povlastica je dobijena 6.09.1885. godine. Koncesionari su imali pravo "da uvoze mašine, delove od mašina, oruđe i sprave, kao i potrebnu im građu za ustrojstvo i rad fabrike, bez naplate carine i uzgrednih taksa". Takođe, dato im je pravo da izvoze svoje fabrikate i poluizrađevine bez naplate carine. Povlastice su izdavane na rok od osam godina uz uslov da fabrika bude podignuta za godinu dana. AS, MNP, Tf XLVI p. 37/906 u: Sergije Dimitrijević, *Počeci modernizacije leskovačke privrede* (Leskovac: Narodni muzej, 2003), 380-384.

⁸⁹¹ Predsednik ove komisije bio je Svetozar Zorić, profesor Velike škole. Komisija je ustanoviula da gajtanara poseduje 72 čarka, za četiri više od minimuma za traženje povlastica. Konstatovano je da se u ovoj vodenici, kao i strojkovačkoj, odnosno vučjanskoj gajtanari nalazi "običan sistem sprava za pletenje gajtana, pokretan direktno dejstvom vode, bez kakvog većeg centralnog motora". Nikola Vučo, *Razvoj industrije u Srbiji U XIX veku* (Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 1981), 211. Prema: AS MNP, 1894. Tf I, p. 47.

⁸⁹² Učešće Koste Ilića iznosilo je 36.000 a ostalih (Mihailo Janković, Gligorije Petrović i Manoil Ilijev) po 12.000, što je ukupno iznosilo 72.000 dinara osnivačkog kapitala.

⁸⁹³ Sudski spor koji je zatim nastao na osnovu Jankovićeve tužbe, godinama je ostao nerešen zbog ratova. Obnovljen je 1921. godine pokretanjem parnice koju je vodila firma Jovanović i Popović protiv Jankovićevih naslednika. Ovaj spor je okončan 1940. godine poravnanjem između parničara.

"Jovanović i Popović" u Grdelici koja će postati vlasništvo Lazara Jovanovića, braće Gligorija i Milana A. Popovića, Mike Stankovića i Gorče Kostića. Fabrika je počela da radi 1907. godine sa 50 radnika i koncesijama na 10 godina.⁸⁹⁴ Imala je dinamičan razvoj, prateći u obimu i kvalitetu proizvodnje fabriku Koste Ilića i ostalih.⁸⁹⁵

Poznati slučaj požara u velikoj Minhovoj fabrici u Paraćinu, prethodio je pojavi četvrte leskovačke gajtanare koju su septembra 1904. godine pokrenuli Josif Jovanović, nadzornik gajtanskog odeljenja paraćinske fabrike, Gustav Hubač, majstor prediva, i knjigovođa Joca Stanković. Nova gajtanara je takođe nastala na Kozaračkoj reci, kao preduzeće za proizvodnju gajtana i pletiva "Josif Jovanović i komp". Od početka je primenjivala moderan sistem izrade, koristeći Minhove mašine i sirovine otkupljene posle požara, kao i neoštećenu pogonsku mašinu od 50 konjskih snaga.⁸⁹⁶

Paraćinska štofara, krajem 19. veka jedini industrijski kapacitet u grani tekstila na teritoriji cele Srbije, takođe je proizvodila gajtan želeći da izbacila sa tržišta leskovačke preduzetnike čije su ambicije za rastom i širenjem bile očigledne. Bez obzira što je svojim proizvodom, izrađenim na kvalitetnijim mašinama i uz korišćenje ranije odobrenih povlastica stvarala poslovne probleme konkurenciji u Leskovcu, i skoro ih dovela do gašenja, Minhova fabrika je uticala na integrisanje prva dva ortakluka, motivisano prostom potrebom za opstankom u poslu. Zato je 1. jula 1895. godine, spajanjem prve dve gajtanare stvorena "Prva kralj. srpska povlašćena fabrika vunenog gajtana, pozamanteriskih i pletarskih izrada Popović, Ilić i Ko".⁸⁹⁷ u koju je svaki ortak uložio još po 30.000 dinara. Mašine za prvu leskovačku štofaru su kupovane u Nemačkoj, po uzoru na mašinske parkove bugarskih fabrika koje su budući industrijalci posećivali predstavljajući se kao potencijalni kupci njihovih proizvoda. Svesni superiornosti Minhove fabrike u proizvodnji gajtana, opredelili su se za izradu sukna i šajka, kao i čoje za potrebe vojske, što je garantovalo sigurniji plasman i naplatu. Gajtan su nastavile da izrađuju stare (vodenične) fabrike u Vučju i Kozaru.

⁸⁹⁴ Ratomir Đunisijević, *Osnivanje industrijskih preduzeća i razvoj industrije u Srbiji do 1918. godine* (Beograd: BIGZ, 1990), 193,194.

⁸⁹⁵ "Ovako izgrađena i snabdevena pojedinim modernim mašinama i vodnom turbinom, fabrika gajtana kod kozarske crkve predstavljala je mali model savremeno opremljene fabrike." Nikola Vučo, *Razvoj industrije u Srbiji U XIX veku* (Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 1981), 238, 239.

⁸⁹⁶ Nikola Vučo, *Razvoj industrije ...*, 212, 213.

⁸⁹⁷ Članovi društva su bili vlasnici dve prve gajtanare: Antonije Popović, Kosta Ilić - Mumđžija, Dimitrije - Mita Teokarević, Gligorije Jovanović, Gligorije Petrović, Petar K. Ilić, Stevan Bojadžov i Manuil Iljiev.

Na osnovu koncesije za izgradnju moderne fabrike za preradu vune⁸⁹⁸, obezbeđena je za početak rada manja zgrada, pogodna za instaliranje mašina.⁸⁹⁹ Nabavljena su tri razboja, selfaktor⁹⁰⁰ (automatska mašina za izradu fine pređe), valjavica i perionica za vunu, parni kotao za bojenje i parna mašina od 50 KS. U uslovima koncesije bio je predviđen desetogodišnji rok oslobađanja od poreza i taksi, bescarinski uvoz mašina i sirovina, kao i spisak artikala koji se mogu proizvoditi, da bi se izbegao sukob sa paraćinskom fabrikom. Već 1898. godine zainteresovali su državu za "leskovački šajak" i "leskovačko sukno", što ipak nije bitno popravilo loše rezultate na tržištu i kontinuitet poslovnih gubitaka. Fabrika je stabilizovala poslovanje tek nestankom Minhove fabrike⁹⁰¹ u požaru 1904. godine. Do 1908. godine, prva leskovačka fabrika vunenih tkanina je u svojoj grani bila najveća na Balkanu, raspolažući sa 105 razboja. Tokom 1909. i 1910. godine, njen šajak kupuje i turska vojska.

Posle istupanja Stevana Bojadžova i Manuila Ilijeva 1903. godine, a 1905. Gligorija Jovanovića i mase preminulog Antonija Popovića koju su predstavljali njegovi maloletni sinovi, stvorili su se uslovi za formiranje druge tekstilne fabrike, podignute u obližnjoj Grdelici pod nazivom "Jovanović, Popović i Komp". Oni su 1906. godine dobili povlastice na deset godina, odlukom Narodne skupštine.⁹⁰² Godinu dana kasnije, novom privrednom društvu su prišli Lazar Jovanović, Gligorije Kostić i Mika Stanković. Oni su se 1923. godine prijateljski razišli sa

⁸⁹⁸ Povlastica Antoniju Popoviću i Kostu Iliću za podizanje "jedne moderne fabrike gajtana, pozamanterijskih i pletarskih izrada" podrazumeva oslobađanje od plaćanja uvoznih i izvoznih carina, kao i "neposredne poreze na fabričku radnju". Vlasnici su obavezani da najviše za tri godine završe fabričku zgradu i da u njoj počnu rad, kao i da "poštuju sve policijsko-sanitetske propise, zapošljavajući radnike "prvenstveno iz Srbije". Povlastica je dobijena 1. juna 1895. godine, sa potpisom Sime Lozanića, ministra narodne privrede. AS, MNP, Tf XLVI p. 37/906 u: Sergije Dimitrijević, *Počeci modernizacije leskovačke privrede* (Leskovac: Narodni muzej, 2003), 385-389.

⁸⁹⁹ "Povlastičari su užurbano gradili svoju fabriku da bi stekla prednost kao prva povlašćena fabrika ove vrste proizvodnje u Srbiji. (...) Već početkom 1897. podignute su fabričke zgrade na severnoj strani Leskovca, (...) instalirana je celokupna oprema, te je fabrika puštena u rad. Ona je imala tri odeljka: gajtanaru u Vučju i u Kozaru kao pomoćne pletilice sa ukupno 140 čarkova, i glavni odeljak u Leskovcu. Celokupan kompleks zemljišta na kojem je jednim delom podignut glavni odeljak fabrike u Leskovcu, iznosio je 1 hektar i 78 ari a deo pod zgradama 1 ar i 27m²." Nikola Vučo, *Razvoj industrije ...*, 226.

⁹⁰⁰ "Navedene dve mašine leskovačke tekstilne fabrike predstavljale su tadašnju poslednju reč tehnike." Isto, 226.

⁹⁰¹ Ova fabrika je počela sa radom 1882. godine sa ulogom od 500.000 dinara. Radila je do požara 22. juna 1904. godine, "ali je bila osigurana, kako fabrika tako i roba". Branko Peruničić, *Grad Paraćin: 1815-1915* (Paraćin: Opštinska zajednica kulture, 1975), 678, 1052.

"Vlasnici su izgradnju fabrike počeli od vodenice. Od države su 1880. godine otkupili vodenicu na reci Crnici (...) Kneževim ukazom od 16. aprila 1880. godine dodeljene su isključive povlastice Bertoldu Minhu i Karlu Šumpeteru, fabrikantima čohane robe iz Triješa u Moravskoj "da fabrički proizvode u Srbiji čohu, sukno, vunene štofove, abu i predivo". Povlastice su od 1887. glasile na braću Minh. Nikola Vučo, *Razvoj industrije ...*, 199.

⁹⁰² Fabrika u Gdelici je od osnivanja nekoliko puta proširivana, a najveće povećanje izvršeno je u 1926. godini kada su sazidane nove fabričke zgrade od armiranog betona. Fabrika je potpuno modernizovana i zadovoljava do savršenstva sve zahteve današnje tehnike u tekstilnoj industriji. (---) Zaposleno je stalno oko 600 radnika i majstora i za njihov smeštaj, ukoliko nisu meštani, podignuti su stanovi u blizini fabrike veoma udobni i zdravi. Sreten Dinić i Dragutin Todorović: ur. *Spomenica na proslavu ...*, 171.

prvobitnim vlasnicima radi formiranja sopstvenih preduzeća. Fabrika je nastavila da radi pod istom firmom, kao akcionarsko društvo "Fabrika vunениh tkanina, gajtana i pletiva Jovanovića i Popovića a.d". u Grdelici.

Za pet godina, koliko je prošlo od oslobođenja, ova fabrika je napredovala brže od ostalih koje su Bugari temeljito opljačkali, odnoseći osim sirovina i polufabrikata mašine i ostale vrednosti. Sticajem okolnosti, posle povlačenja bugarske vojske u grdeličkoj fabrici je ostala veća količina vune i ostalih sirovina, što je vlasnicima fabrike omogućilo lakši i produktivniji početak poslovanja, odnosno prodaju proizvoda po višim cenama.⁹⁰³ Na ime ratne štete, naplatila je milion i 500.000 dinara, dok je ostaloj leskovačkoj industriji dato još 64 miliona i 135.000 dinara.⁹⁰⁴

Dve godine posle osnivanja grdeličke fabrike, pojavila se još jedna fabrika tekstila u Leskovcu, prva koja nije direktno povezana sa prvim gajtanarama ili kapitalom Popovića, Ilića i njihovih grupa. Kasnije vrlo napredna, "Fabrika Lazara Dunderovića i kompanije", namenjena izradi gajtana i pozamanterije, počela je već 1910. godine proizvodnju pamučnih tkanina, najpre na ručnim a zatim na savremenim mehaničkim razbojima.⁹⁰⁵ U ovo preduzeće su 1908. godine ušli Jovan Vranjkić i Spira Stamenković sa po 10.000 dinara, da bi kasnije povećali ulog i postali stvarni vlasnici preduzeća.

Stara fabrika je produžila rad sa vlasnicima Kostom i Petrom Ilićem, Dimitrijem Teokarevićem i Gligorijem Petrovićem. Sledeći koji je istupio iz firme, bio je Kosta Ilić sa sinovima koji su 1906. godine kupili "Povlašćenu fabriku čoje Evgenija Mihela i komp". u Beogradu.⁹⁰⁶ Mihelovu fabriku čiji je kapital uložen u građevine iznosio 1898. godine 60.000 dinara, u mašine 140.000, i koja je raspolagala sa 50.000 dinara obrtnog kapitala postizući godišnju vrednost proizvodnje od 25.000 dinara, Ilići su dokapitalizovali i modernizovali uloživši u narednih pet godina 450.000 dinara. Obrtni kapital je u ovom periodu porastao na milion dinara

⁹⁰³ Dragoljub Trajković, *U čemu je tajna ...*, 59.

⁹⁰⁴ Dragoljub Trajković, *Iz našeg Menčestra* (Beograd, b.i. 1953), 64.

⁹⁰⁵ Čedomir Joksimović, *Srpski Mančestar ...*, 55.

"Berberin Laza Dunderović dobio je 1906. godine na lozu, pa je odmah ostavio berberski zanat, udružio se sa jednim terzijom i jednim bojadžijom i osnovao fabriku gajtana. (---) Ovo je, između ostalog jedan karakterističan slučaj kako su u Leskovcu i od kojih ljudi osnivane fabrike". Milivoje Perović, *Leskovac: trgovački i ...*, 67.

⁹⁰⁶ Ovu fabriku je osnovao 1897. godine Evgenije Mihel, tehnički direktor štofare braće Minh. Poduhvat je finansirao njegov rođak, nemački industrijalac Karl Volf, koji je inače bio vlasnik kudeljare u Vranjskoj banji. Iako mala, fabrika je bila moderno opremljena i uspešno je svojim proizvodima osvajala tržište Srbije. Čedomir Joksimović, *Srpski Mančester Leskovac u 1930. godini* (Leskovac: Štamparsko-umetnički zavod "Pokret"), 49.

Na osnovu predloga ministra narodne privrede i povoljnog mišljenja Državnog saveta, Ministarski savet je rešenjem od 5. januara 1907. odobrio prenos Mihelove povlastice od 1897, sa svim pravima i obavezama na Blagoja, Milana, Sotira i Vladu Ilića, s tim da protokolišu firmu pod nazivom *Fabrika vunениh tkanina Koste Ilića i Sinova i Komp*. Nikola Vučo, *Razvoj industrije ...*, 229. Prema: AS, MNP, 1907, gr. 18, vr. 10.

godišnje, koliko je iznosila i vrednost proizvodnje.⁹⁰⁷ Fabrika je zapošljavala 80 radnika i proizvodila seljačko sukno, oficirsku i garnizonsku čuju, šajak, finije štofove i raznu ćebad.

Već 1910. godine stvoreno je akcionarsko društvo pod nazivom "Fabrika vunениh tkanina Koste Ilića i sinova a.d". u Beogradu. Firmi čiji su akcionari, osim braće Ilić, bili Lazar Dunderški, Đoka Dunderški, Gedeon Dunderški, budimpeštanska filijala "Srpske banke", Milivoje Šićarević i Stevan Karamata, izgradnja ili kupovina fabrika i njihova modernizacija, osnivanje filijala i trgovački poslovi, postaju način širenja porodičnog posla. Za takvu misiju osnovano je posebno akcionarsko društvo pod nazivom "Tekstilne fabrike Koste Ilića i Sinova a.d" u Beogradu u kojem su glavni akcionari bili braća Ilić i budimpeštanska filijala "Srpske banke", odnosno porodica Dunderški. Svi akcionari u oba društva su bili povezani, manje ili više, porodičnim vezama. Koncern koji je uspešno vodio Vlada Ilić, imao je 1930. godine tri fabrike u Beogradu⁹⁰⁸ dve u Karlovcu, dve u Velikom Bečkereku, jednu u Konaku i tri u Leskovcu,⁹⁰⁹ parni mlin "Srbija" u Skoplju i bankarsku radnju u Leskovcu. Uspešno poslovanje im je takođe pomoglo da kupe akcije tekstilne fabrike "Mautner" u Beču, kao i akcije proizvođača mašina "Industrie und Handel A.G." iz Kemnica.⁹¹⁰

Težeći da obuhvati razne grane tekstilne industrije, firma braće Ilić, veoma brzo je preuzela leskovačku "Fabriku kanapa i užarije", osnovanu 1903. godine kao "Prvo akcionarsko društvo za preradu kudelje i lana".⁹¹¹ U sastavu Koncerna poslovala je leskovačka platnara, velika fabrika sa

⁹⁰⁷ Isto , 229. Prema: AS, MNP, 1898, tf. III, p. 46, i AS, MNP, 1906. tf.XV, br. 102, tbr. 6341.

⁹⁰⁸ Držeći se proklamovane poslovne politike, proširili su poslovni sistem kupovinom tekstilne fabrike *Krompton* u Beogradu, u čijem sastavu je bila *Parna fabrika platnarije od pamuka, kudelje i lana Alekse Obradovića i Komp.* Januara 1911. godine kupljeno je *Prvo srpsko društvo za tekstilnu industriju* u Beogradu, fabrika koja je u svom sastavu imala povlasticu za fabričko tkanje, farbanje, beljenje i štampanje šamija, marama i ciceva. Iste godine, na Karaburmi je izgrađena predionica za pamučne otopke, u koju je ugrađena najsavremenija oprema poreklom iz Ugarske.

⁹⁰⁹ Beleška sa Industrijske izložbe u Leskovcu, otvorene 23. oktobra 1927. godine, povodom pedesetogodišnjice oslobođenja od Turaka, sadržala je i opis izloženih artikala Tekstilnog koncerna Ilić. Učestvovala su: Fabrika vunениh tkanina Kosta Ilić i sinovi a.d. Beograd (muški i ženski štofovi, čoja, šajak, ćebad, vuneni šalovi, bortne, vuneni gajtan, pertle za obuću), Tekstilne fabrike Koste Ilića i sinova Beograd - Leskovac (pamučne, lanene i kudeljne tkanine, amerikan platno, bela platna, porketi, gradl za dušeke, zavese i slični artikli), Srpska fabrika tepiha Lazar Dunderški a.d. Veliki Bečkerek (smirna, persijski tepisi, lauf tepisi, moket), Prva srpska fabrika mreža a.d. Veliki Bečkerek (sve vrste mreža za ribolov), Fabrika kanapa i užarije a.d. Leskovac (kanap, pređa, užarija, gurtne), Fabrika vunениh tkanina Vuna d.d. Karlovac (razna trikotaža), Fabrika konfekcije a.d. Konak - Banat (razna konfencionirana roba). Sreten Dinić i Dragutin Todorović: ured. *Spomenica na proslavu ...* , 79, 80.

⁹¹⁰ Ranka Gašić, "Leskovačka tekstilna industrija do Drugog svetskog rata", *Leskovački zbornik*, 49, 49, (2009): 96.

⁹¹¹ Dokumenti o prodaji akcija akcionarskog društva za preradu kudelje i lana 29. 1. avgusta - 1. septembra 1910. (Jovan Vranjkić 30 akcija, Stevan Živković 40 akcija, Spira Stamenković 30 akcija, Gligorije Stojanović 40 akcija, Proka Tasić 40 akcija). Originali: Zaostavština Sergija Dimitrijevića br. 8-12 u: Sergije Dimitrijević, *Počeci modernizacije ...* , 428-430.

275 razboja u statusu filijale centralne platnare u Beogradu. Takođe, 1911. godine izgrađena je tkačnica u Leskovcu kao filijala beogradske fabrike.

Iz prve leskovačke fabrike odstranjen je 1920. godine Dimitrije Teokarević, jer su njegovi sinovi odmah po završetku Prvog svetskog rata počeli da zidaju konkurentsku fabriku, opredelivši se za Paraćin kao pogodno mesto za nastavak poslovanja.⁹¹² "Industrija vunениh tkanina Vlade Teokarevića i komp." koju su podigli u Paraćinu, bila je školski primer modernizacije u privredi, odnosno praktične primene principa da visoka ulaganja mogu biti opravdana samo mašinama i tehnologijom poslednje generacije. Pored toga, Teokarevići su ciljali na masovniju produkciju radi postizanja niže cene po jedinici proizvoda. Zato je štofara u Paraćinu imala veće kapacitete od svih tada postojećih fabrika u Leskovcu koje su se bavile preradom vune. Među prvima u Srbiji, paraćinska štofara je ulagala u motivaciju radnika mimo ugovorenih nadnica. Osim fabričkih hala podignutih po projektu, od armiranog betona, sa propisanom visinom i osvetljenošću, preduzeće je posedovalo radničke stanove za smeštaj 100 porodica, i radnički dom u krugu fabrike, sa bibliotekom, čitaonicom i radničkim pozorištem.⁹¹³

Krajem dvadesetih godina, prva leskovačka fabrika⁹¹⁴ koja je 1910. godine kupila "Fabriku za preradu konoplje"⁹¹⁵ u Vranjskoj banji a 1911. preuzela u Leskovcu "Fabriku za izradu stolica i pokućstva od savijenog drveta", ostaje posle smrti Petra K. Ilića u posedu Gligorija Petrovića kao jedinog vlasnika.⁹¹⁶

Formiranjem poslovnih sistema nekoliko leskovačkih porodica utemeljitelja prve leskovačke fabrike, završena je osnivačka misija kapitala čije poreklo je bilo u onom preduzeću

⁹¹² Fabrika u Paraćinu je 1930. godine imala 800 radnika i proizvodila je godišnje milion metara raznih tkanina. Dragoljub Trajković, *Istorija leskovačke industrije do Drugog svetskog rata* (Beograd: D. M. Trajković, 1961), 22.

⁹¹³ "Predviđeno je sve (...) što moderna industrija zahteva kao osnovni uslov za razvitak i napredak preduzeća. Nisu tu samo radionice i mašine, nije se tu samo mislilo na preradu vune, nije se težilo samo za zaradom; tu se imalo na umu da se radnicima, svakomu od onih 800 ljudi i žena da sve ono što će ih privući preduzeću, što će izazvati volju i ljubav za rad. (...) Ona se može staviti u red najboljih svetskih fabrika u pogledu uređenja i organizacije." Čedomir Joksimović, *Srpski Mančester ...*, 38.

⁹¹⁴ Svaka promena vlasničke strukture izazivala je promenu imena prve leskovačke fabrike koja se posle 1927. godine, kad je umro drugi preostali kompanjon Petar K. Ilić, zvala *Fabrika vunениh tkanina Gligorija Petrovića*. Posle njegove smrti, firma je promenila naziv u *Fabrika vunениh i pamučnih tkanina, pletiva i gajtana Gligorija Petrovića i komp.* a vlasnici su postali Jovan Ristić, Aca Hadži Kostić, Đoka i Kosta Vranjkić, Gavra i Milan Stamenković.

⁹¹⁵ Fabrika za preradu konoplje u Vranjskoj Banji je sasvim spaljena od Bugara za vreme okupacije. Posle toga nije obnovljena.

⁹¹⁶ Osim što je posedovao ove tri fabrike, Gligorije Petrović je 1927. godine finansirao proširenje i rekonstrukciju fabrike porodice Vranjkić koju je 1906. godine osnovao Lazar Dunderović. Dragoljub Trajković, *Iz našeg Menčestra* (Beograd, b.i. 1953), 69.

koje su kasniji hroničari privredne istorije nazvali "maticom leskovačke industrije".⁹¹⁷ Nastanak drugih industrijskih preduzeća u Leskovcu rezultat je plasiranja novca koji su investitori stekli poslujući samostalno, mimo udruživanja prvih industrijalaca. Ipak, važno je naglasiti da su mnogi od njih svoje poslovno iskustvo sticali u nekoj od postojećih fabrika, neki su bili partneri, a u vlasničkoj strukturi pojedinih fabrika, često van tekstilne grane, nalazio se u određenim periodima njihovog poslovanja i kapital prve generacije leskovačkih kapitalista.

9.2.1. Transferi tehnologije i modernizacijski značaj smene generacija u vlasničkoj strukturi kapitala

Među vlasnicima kapitala u Leskovcu, bez obzira na visinu njihovog bogatstva, bilo je uobičajeno da se finansira obrazovanje potomaka na visokim školama, da se biraju struke koje će biti od koristi za porodični posao, kao i da se bračne veze ugovaraju samo u okviru istih ili sličnih socijalnih kategorija. Idealnim brakovima su smatrani oni čija će posledica biti ukрупnjavanje kapitala i jačanje porodičnih pozicija u društvu putem novih rodbinskih sprega.⁹¹⁸

Pripadnici prve generacije industrijalaca su na vreme shvatili da je fabrička proizvodnja, za razliku od trgovine kojom su se ranije bavili, zahtevan i kompleksan posao koji podrazumeva razne profile stručnosti, pre svega inženjersku stručnost. Suočeni sa tradicionalnim stavovima da bi sve vrste tekovina trebalo da ostanu u okviru porodice, oni su relativno brzo počeli da pripremaju

⁹¹⁷ Slobodan Jovanović, "Prvih dvadeset godina matice tekstilne industrije Srbije 1896-1915", *Leskovački zbornik*, 48, 48 (2008): 109-122.

Dragoljub Trajković, *U čemu je tajna...*, 58, 59.

⁹¹⁸ Leskovački bogati trgovci i zelenaši udavali su svoje ćerke najradije za knjigovođe ili advokate, da bi firma imala porodičnu podršku u svom poslovanju, sigurnost u čuvanju poslovnih tajni i oslonac za knjigovodstvene poreske malverzacije. Njihove kćeri su se udavale i za industrijalce, trgovce, lekare i apotekare (...) nijedna trgovačka ćerka se nije udala za nastavnika gimnazije ili učitelja iako ih je bilo u velikom broju.

Bankar Cile Milenković udao je svoje ćerke za Kostu Vranjkića, industrijalca, Milorada Milenkovića, pravnika -knjigovođu, koji je kasnije postavljen za direktora Centralne banke, Vlastu Stojanovića, pravnika, sina Tase Stojanovića, poznatog zelenaša i jednog od najvećih akcionara Centralne banke.

Gavra Čuljković, veliki izvoznik, udao je svoje ćerke za Milana Šop-Đokića, rentijera, Đoku Đorđevića Kukara, industrijalca, Đoku Vranjkića, industrijalca, i Nikolu Stojanovića, krupnog kolonijalnog trgovca.

Pera Popović-Tonkić, industrijalac, udao je svoje ćerke za Batu Rafajlovića, sina Živojina Rafajlovića, industrijalca i ministra u vladi Ljube Davidovića, za Jovu Milenkovića, pravnika, sina Cileta Milenkovića, bankara, i za Radeta Markovića, advokata iz Beograda.

Gorča Popović - Pop Način, bankar i rentijer, udao je svoje ćerke za Peru Đorđevića Kukara, industrijalca, dr Radeta Svilara, lekara, dr Sinišu (...) lekara iz Niša i (...) advokata, sina vladike niškog Jovana.

Nikola Kražić, krupni gvoždarski trgovac, udao je svoju ćerku za Milana Popovića - Tonkića, industrijalca.

Hranislav Rakić, *Naličje "zlatnog doba" Leskovca 1918-1941* (Leskovac: Gradski odbor SUBNOR-a) 2015), 97, 98.

naslednike, po pravilu sinove ili druge najbliže muške srodnike, za vođenje naraslih porodičnih poslova u industriji. Najbrojnije porodice industrijalaca bili su Ilići (Kosta Ilić-Mumdžija) i Teokarevići (Dimitrije-Mita Teokarević), pa je među njima bilo i najviše onih koji su diplomirali na prestižnim univerzitetima u inostranstvu.

Opšte je prihvaćeno mišljenje da istinska modernizacija industrijske proizvodnje počinje tek nastupanjem druge generacije industrijalaca, školovane na vodećim fakultetima i verzirane u svakodnevnoj praksi u firmama njihovih očeva, ili stranim fabrikama gde se odlazilo u okviru misije sticanja tehnoloških znanja. Ipak, ne mogu se prevideti činjenice da su neki elementi modernizacije bili standard i u ponašanju nepismenih ili polupismenih rodonačelnika industrije, jer su oni, za svoje prve pogone uglavnom kupovali moderne mašine, na šta ih je, uostalom, terao specificirani sadržaj obaveza koje su preuzimali od države prilikom dobijanja povlastica ("... da će fabriku snabdeti modernim mašinerijama").

Koliko je poznato iz dostupnih izvora od savremenika prvih leskovačkih industrijalaca, Vlada Ilić, sin Koste Ilića-Mumdžije, bio je prvi školovani srpski tekstilac.⁹¹⁹ Rođen 1882. godine, on se upoznao sa tekstilnom strukom u Nemačkoj, izučavajući tehničke uređaje i organizaciju velikih tekstilnih fabrika. Završio je trgovačku školu u Beču i tekstilnu tehničku školu u Ahenu.⁹²⁰ Kao predsednik beogradske opštine od 1935. do 1939. godine, i jedan od najvećih industrijalaca u Beogradu i Srbiji, bio je izraziti predstavnik beogradske privredne i političke elite pred Drugi svetski rat,⁹²¹ oženjen unukom Laze Dunderskog, a ćerkom Sime Jovanovića, kasacionog sudije.

Njegov stariji brat Sotir Ilić, jedan je od prvih školovanih ljudi koji su ušli u industriju. Završio je trgovačku akademiju u Ljubljani.⁹²² U 1903. godini učestvovao je sa grupom akcionara u osnivanju "Trgovačke banke" i "Fabrike kudelje". Za potrebe prve leskovačke fabrike putovao je sa Gligorijem Jovanovićem u Nemačku odakle su nabavljene prve mašine i postrojenja. Milan Ilić je u Beču učio nemački jezik i trgovinu.

Sinovi Dimitrija Teokarevića, Vlada, Laza i Svetislav, kao i njihov sestrić Predrag Nikolić, takođe su imali evropsko obrazovanje. Vlada se školovao u Francuskoj i Švajcarskoj, govorio je francuski i nemački jezik. Laza i Svetislav - Slavko, završili su školovanje u engleskom gradu Bretfordu. Govorili su engleski i francuski. Predrag je sa 16 godina uspeo da se povuče sa srpskom

⁹¹⁹ Sreten Dinić i Dragutin Todorović: ur. *Spomenica na proslavu ...*, 164.

⁹²⁰ Isto, 154.

⁹²¹ Ranka Gašić, "Leskovačka tekstilna industrija ...", 97.

⁹²² Sreten Dinić i Dragutin Todorović: ur. *Spomenica na ...*, 156.

vojskom preko Albanije. Tokom rata završio je licej u Tuluzu, a sa 23 godine diplomirao elektrotehniku. Govorio je engleski, francuski i italijanski, a služio se turskim jezikom.⁹²³ Kao pripadnik treće generacije ove porodice industrijalaca, učestvovao je u podizanju fabrike štofova u Paraćinu koja je za svoje vreme bila primer moderne industrije. Posle dopunskog školovanja u Engleskoj, iz oblasti tekstila, oženio se ćerkom vlasnika fabrike u Bretfordu i od njene porodice dobio kao miraz pet miliona dinara u novcu i mašinama, na osnovu čega je postao ortak u paraćinskoj štofari sa svojim ujacima.⁹²⁴

Porodice Ilić i Teokarević su bile poslovno vezane. Pre osnivanja fabrike u Paraćinu, Vlada Teokarević je izučavao tekstilnu industriju u Engleskoj, Francuskoj i Nemačkoj, a radio je, kao i njegov brat Lazar, u "Fabrici Koste Ilića i Sinova" na Karaburmi.

Miodrag Stojiljković, sin Živka Stojiljkovića, proveo je radi usavršavanja u mlinarskom poslu šest godina u Nemačkoj, najpre radeći u fabrici "Luter" za proizvodnju mlinarskih mašina u Braunšvajgu, a zatim u raznim mlinovima, prolazeći kroz sve faze usavršavanja, od učenika do montera i podmlinara.⁹²⁵ Mlin u Leskovcu a kasnije i moderniji mlin u Kumanovu, vodio je 20 godina sa braćom Radmilom, Dragomirom i Dušanom.

Posao Trajka Đorđevića Kukara u poslovima sa metalom, kozmetikom i ciglarstvom preuzeli su njegovi sinovi Đorđe, Petar i Dušan. Sa 12 godina, Đorđe je primljen za učenika u beogradsku gvoždarsku radnju "Stoiljković i Milosavljević" gde je proveo tri ipo godine a zatim postao učenik Trgovačke škole u Beču. Po završetku školovanja, radio je u jednoj od bečkih gvoždarskih radnji. Posle rata⁹²⁶, postao je predsednik leskovačke "Kreditne banke" i potpredsednik "Centralne banke". Bio je član uprave "Skopljanske električne centrale i vodovoda", "Industrijskog udruženja" u Leskovcu, i "Tetovskog električnog društva".

⁹²³ *Glasnik stalne konferencije gradova i opština Jugoslavije*, april-maj (Beograd: Stalna konferencija gradova i opština Jugoslavije, 1996), 16.

⁹²⁴ Slobodan Jovanović, "Ugledna porodica Dimitrija-Mite Teokarevića, pionira leskovačke tekstilne industrije", *Leskovački zbornik*, 45, 45 (2005): 277.

⁹²⁵ "Tako solidno pripremljen, (...) se vraća iz Nemačke 1907. godine i odmah preuzima vođenje očevog mlina u Leskovcu. Još u prvim godinama svoga rada, uvideo je da je potrebno preurediti mlin i modernizirati ga. Pod njegovim rukovođenjem izvršeno je prvo rekonstruisanje mlina. Na taj način, mlin je počeo da izrađuje i finija brašna i počeo da zadovoljava potrebe ovoga kraja." Drugo preuređenje i proširenje mlina zbog povećanog obima proizvodnje, započeto je pred rat a završeno 1921. godine. Tada su ugrađene najmodernije mašine a kapacitet podignut na pet vagona za 24 sata proizvodnje. Sreten Dinić i Dragutin Todorović: ur. *Spomenica na proslavu pedesetogodišnjice oslobođenja Leskovca* (Leskovac: Soko, 1928), 176, 177.

⁹²⁶ Po tvrdnji narodnog poslanika Mihaila Jovanovića, iznetoj u interpelaciji Ministarstvu trgovine i industrije, "Đoka Kukar je oglašen za vojnog begunca i krio se od vojne obaveze u Ženevi", a (...) "Pera Kukar je takođe oglašen za vojnog begunca". Dragoljub Trajković, *Za istoriju Leskovca i okoline: dokumenti, literatura, zapisi* (Leskovac: Narodni muzej, 1984), 101.

Dragutin Stanković, sin Mike Stankovića, dugogodišnjeg akcionara grdeličke fabrike a kasnije bankara i osnivača sopstvene tekstilne firme, završio je stručne škole u Engleskoj a njegov mlađi brat Blagoje Tasić se školovao u Brnu, gde je postao stručnjak za proizvodnju vunениh tkanina.

Po povratku Todora Vlajčića 1907. godine sa školovanja, i njegovog uključivanja u posao, porodična firma, "Fabrika sapuna i parfimerije Jovana Vlajčića i sinova", počela je bolje da radi. Od isplaćene ratne štete i tekućih prihoda, braća Todor, Petar i Milan 1926. godine podigli su novu fabričku zgradu i potpuno modernizovali proizvodnju, što je snizilo cene izrađevina i pozitivno uticalo na ukupno poslovanje. Posebno je značajno za ovu firmu bilo formiranje laboratorije za kontrolu kvaliteta, kojom su rukovodili Petrov sin Desimir i Todorov sin Dimitrije, industrijalci treće generacije koji su takođe završili visoke škole u inostranstvu.

U fabrici guma "Rekord" Josifa Čuljkovića, tehničke poslove je vodio njegov stariji sin Milorad Čuljković, a komercijalne Ljubomir Čuljković. Kao i drugi sinovi industrijalaca, školovali su se u inostranstvu.

Neuobičajeno za muški svet industrijalaca u međuratnom periodu, u Grdelici se desilo da posle smrti Jovana Jovanovića⁹²⁷, vlasnika "Fabrike vunениh tkanina, gajtana i pletiva", njegova žena Ljubica zauzme mesto u upravnom odboru, na osnovu porodičnog udela u vlasništvu. Isto su uradile Radulka, Natalija i Ljubica, ćerke Petra Popovića, drugog suvlasnika, preuzevši sve njegove poslove⁹²⁸. Do ovih promena došlo je tokom Drugog svetskog rata, dok je fabrika radila u ratnom režimu, pa se ne može pratiti i ocenjivati bilo kakav privredni učinak ove četiri žene.

Iako je industrijski rast u privatnim leskovačkim firmama i celoj jugoistočnoj Srbiji permanentno inicirao potrebu za stručnim majstorima i za inženjerima tekstilne, hemijske i mašinske struke, a u manjoj meri za pravnicima i ekonomistima, ideja o školovanju tekstilnih stručnjaka u Leskovcu nailazila je na otpor konzervativnih industrijalaca koji su smatrali da je dovoljno što njihovi sinovi po pravilu završavaju prestižne škole u evropskim zemljama. Narasle potrebe za stručnim radnicima rešavali su zapošljavajući strance kao kvalifikovano tehničko osoblje, najčešće iz Češke a tokom dvadesetih godina od ruskih emigranata. Inicijativu da se u Leskovcu osnuje "tekstilna stručno - zanatska škola za spremanje pomoćnog osoblja u svim

⁹²⁷ Jovan L. Jovanović, koji je primljen za ortaka u *Fabriku vunениh tkanina, gajtana i pletiva Jovanovića i popovića a.d. u Grdelici* 7. maja 1923. godine, posle povlačenja njegovog oca Lazara Jovanovića, pripadao je drugoj generaciji industrijalaca. Kao diplomac tekstilne škole u Ahenu, obavljao je u svojoj fabrici poslove tehničkog direktora. Arhiv *Tekstilne industrije Grdelica (TIG)*, neinventarisana građa.

⁹²⁸ Dragoljub Trajković i dr., *Sto godina leskovačke ...*, 52.

granama tekstilne struke" opstruirao je i Beograd koji je kod Ministarstva industrije i trgovine takođe bio zainteresovan za takvu obrazovnu ustanovu. Ona je na kraju ipak dodeljena Leskovcu⁹²⁹.

Transferi znanja i tehnologije bili su u Leskovcu konstanta koja je pratila rast tekstilne a zatim i drugih grana industrije. Taj proces je često podrazumevao mnogobrojne strance koji su radili na stručnim poslovima u leskovačkim fabrikama, ali se odvijao i preko kupovine mašina, odnosno kompletnih postrojenja za koje su proizvođači davali usluge montiranja i obuke rukovalaca⁹³⁰. Neke tehnologije su preuzimane kupovinom fabrika. Poseban doprinos ovoj vrsti modernizacije, dale su leskovačke firme u periodu stvarnog uticaja pripadnika druge generacije vlasnika kapitala, obrazovanih ljudi sa određenim iskustvom iz zapadnih zemalja. U tome su prednjačile industrijalske porodice Ilića i Teokarevića. Njihov doprinos modernizaciji nije se zadržavao samo u tehničko-tehnološkom segmentu, već u načinu organizacije posla, stvaranju raznih povoljnosti za stručne radnike u smislu obezbeđenog stanovanja i nestandardnih plata, kao i onim sadržajima koji su kasnije, u periodu socijalizma nazivani "društvenim standardom", i "sindikalnim davanjima" u cilju bolje motivacije zaposlenih. Takav iskorak bio je moguć samo kod manjeg broja firmi, gde je postojala visoka profitna stopa i stabilna akumulacija.

Prvi strani stručnjaci u leskovačkoj industriji bili su, kao što je već navedeno, Stefan Bojadžov i Manoil Ilijev, koji su pre stupanja u ortakluke sa Leskovčanima imali sopstvenu proizvodnju gajtana u Bugarskoj. Iako je javnost u Srbiji zbog visoke nezaposlenosti domaćeg stanovništva bila opredeljena protiv stranih radnika, o čemu se često pisalo u tadašnjoj štampi, njihovo angažovanje naročito je učestalo dvadesetih i tridesetih godina, motivisano najčešće realnim potrebama industrije za stručnjacima. U ove dve decenije, pripadnici prve generacije privrednika koji su smatrali da je za stručno vođenje fabrika dovoljan povratak njihovih sinova sa

⁹²⁹ Transferi znanja i tehnologije u ovom periodu nisu mogli da se ostvaruju bez stranaca ni u oblasti školstva, naročito u Državnoj stručnoj srednjoj tehničkoj tekstilnoj školi, osnovanoj 27. juna 1927. godine, koja je imala podrazumevajuću prirodnu spregu sa industrijom. Za prvog direktora škole postavljen je Čedomir Joksimović, koji je školovan u Rusiji. On je takođe i predavao, zajedno sa Danilom Vargom, Albinom Petelinšekom i Stankom Trausmilerom, troje stalnih nastavnika koji su angažovani od prve školske godine. Od honorarnih nastavnika, poznata su imena Igora Pavlova i Sretena Dinića. Sa prvom reorganizacijom škole, posle dve godine za direktora je došao Konstantin Božinović, mašinski inženjer iz Beograda koji je bio upoznat sa organizacijom stručnih škola u Čehoslovačkoj, pa je na osnovu toga sačinjen novi nastavni plan i program. U to vreme, u školu dolazi poznati tekstilni stručnjak Vilem Pušman. Aristomen Ristić i dr., *Četrdeset godina tekstilne tehničke škole u Leskovcu* (Leskovac: Tekstilni školski centar u Leskovcu, 1967), 33-46.

⁹³⁰ Tako izvesni gospodin Zimmerman iz Nemačke obaveštava prvu leskovačku fabriku ("Prva kraljevska srpska povlašćena fabrika vunenog gajtana, pozamanterijskih i pletarskih izrada i vunениh tkanina Ilić, Teokarović i Petrović") da će Eduard Müller iz Keichenberga biti zaposlen u leskovačkoj fabrici (radi stručne pomoći) od 29. maja do 28. juna 1906. g. "sa još dva majstora mehaničara tkačkih". Živan Stojković, S. Stojčić, H. Rakić, *Istorija Leskovca ...*, 121.

studija, većinom nisu više bili aktivni u firmama koje su osnovali. Tihom smenom generacija stvoreni su uslovi za primenu novog i modernog stila u poslovanju.

"Stara štofara" koja krajem dvadesetih godina, po okončanju sudskog spora između nasljednika Ilića i Teokarovića oko vlasničkih prava, menja ime u "Fabrika vunениh tkanina Gligorija Petrovića", sa Gligorijem Petrovićem kao jedinim vlasnikom, angažovala je inženjere tekstilne i hemijske struke kao i kvalifikovane radnike, koji su dolazili iz cele zemlje. Tako je u fabrici radio Dušan Rundo iz Mostara, iz slovenačkih Jesenica Albin Tavčar, iz Sarajeva dr Sead Hromić, iz Kočevlja Srećko Kajfen. Od kvalifikovanih stručnjaka radili su ruske izbeglice Đorđe Bezguli i Petar Akoljzin, kao i austrijski podanik Aleksandar Rozenšprung.⁹³¹ Zaposlili su još dvadesetak ruskih emigranata po njihovom dolasku u Leskovac.

U "Fabrici kanapa i užarije" u Leskovcu, odgovorni poslovođa bio je ruski izbeglica Valerijan Lang, rodом iz Varšave. Pored njega, u istoj fabrici su radili još jedan elektrotehničar i jedan bravar, takođe izbeglice iz Rusije.

Od 400 radnika grdeličke "Fabrike vunениh tkanina, gajtana i pletiva Jovanovića i Popovića", veći broj je bio nekvalifikovan a više od 50 maloletno. Kvalifikovano tehničko osoblje angažovali su iz inostranstva. U dokumentaciji ove fabrike ostala su imena zaposlenih stranaca za 1934. godinu. To su bili Gajer Karlo, Harkovski Jan mlađi, Harkovski Jan stariji i Vašek Josif, svi iz Čehoslovačke. Harkovski su došli u Jugoslaviju 1922. a Gajer i Vašek 1926. godine i svi su radili kao majstori.⁹³²

"Fabrika platna" u Leskovcu koja je od 1912. godine radila kao filijala "Tekstilne fabrike Koste Ilića i sinova a.d.", nije imala, za razliku od drugih fabrika, stanove koje bi ponudila majstorima i službenicima dovedenim sa strane. Tek 1923. godine, u ovoj fabrici se, kao i u celom koncernu Ilića zapošljavaju strani radnici. Tada su primljeni Leopold Hlopek iz Čehoslovačke kao tkač i Petar Bondar iz Rusije kao službenik. Dve godine kasnije, bilo je angažovano još šestoro radnika ruskog porekla: Dimitrije Filonov, tekstilni stručnjak iz Moskve, Đorđe Dubrovin, Đorđe Rak, Pavle Rulimenko, Boris Kljačin i Gavril Iveščenko, kao tekstilni radnici. Tokom 1930. godine, primljeni su kao tkači Jozef Burkert, Vili, Frida, Ema i Jelisaveta Polan, iz Čehoslovačke. Kasnije se u ovoj fabrici zaposlio Vladimir Gildovski, geodetski školski crtač iz Moskve.⁹³³

⁹³¹ Dragoljub Trajković i dr., *Sto godina leskovačke ...*, 77.

⁹³² Živan Stojković, "Rad nekoliko tekstilnih fabrika u Leskovcu i okolini od velike ekonomske krize do 1941. godine", *Leskovački zbornik*, 24, 24, (1984): 207.

⁹³³ Dragoljub Trajković i dr., *Sto godina leskovačke ...*, 66.

Stranaca je bilo sporadično i u drugim granama industrije ali ne kao u tekstilnim fabrikama. Strance koji se angažuju na privrednoj sceni karakteriše stručnost kao zajednički imenitelj, što ih u ovom periodu i kvalifikuje za doprinos lokalnoj industriji.

Za razliku od prakse angažovanja stranih stručnjaka, koja je, u manjoj meri, bila svojstvena i privrednicima stare generacije, modernizacija ukupnih proizvodnih potencijala putem nabavljanja savremene opreme i uvođenja novih tehnologija, bila je praksa njihovih naslednika, koji su paralelno, tamo gde je bilo potrebno, nastavljali da zapošljavaju strance. Modernizacioni napredak posebno je vidljiv u poslovnim pokazateljima firmi braće Ilić i braće Teokarević, posle istupanja njihovih očeva iz prve leskovačke fabrike.

U paraćinskoj fabrici za preradu vune, novoizgrađene hale su od 1921. godine prihvatile 20 tona novih mašina proizvedenih u Nemačkoj, Belgiji, Poljskoj i Austriji.⁹³⁴ Do 1938. godine, u fabrici je radilo 1.200 ljudi koji su uživali društveni standard pristupačan samo zaposlenima u izuzetno uspešnim i modernim firmama. Radno vreme je od početka iznosilo zakonskih osam sati, robu koja se proizvodila u fabrici kupovali su 30% jeftinije uz otplatu na više rata, prevoz je bio plaćen a onim radnicima koji nisu koristili voz podeljeno je 500 bicikala, takođe uz dugoročnu otplatu.⁹³⁵

U 1926. godini, Lazar Teokarević je, nakon svog povlačenja iz porodične fabrike u Paraćinu, počeo da otkupljuje i priprema zemljište za fabriku u Vučju koju je počeo da zida 1933. godine. Nova fabrika vunениh tkanina u Vučju imala je predionice češljanog prediva sa dva sistema - engleskim i francuskim. Mašine su kupovane od najboljih evropskih proizvođača "Sharpan-tier", "Duisburg", "Dopceross", "Hartmann", "Schener", "Prince Smith i Rüti".⁹³⁶ Zarade radnika su bile niže nego u Paraćinu, ali su kod tkača ili drugih poslužilaca mašina mogle da se uporede sa platama seoskih učitelja. Do pred kraj 1940. godine, jedna smena u ovoj fabrici trajala je 12 sati. Od početnih 160, broj radnika porastao je na 650. Fabrika je dala moderan oblik Vučju koje postaje naselje gradskog tipa po viziji Laze Teokarovića i ruskog arhitekta Grigorija Samojlova.⁹³⁷

⁹³⁴ "Fabričke hale su zahvatale prostor od 5.000 m² i predstavljale su za ono vreme najmodernije građene industrijske objekte sa visokim, svetlim i higijenskim proizvodnim odeljenjima. (...) Tehnološki, a i po izgledu, fabrika je bila veoma moderna za to vreme. Može se reći da su vlasnici išli u korak sa savremenom tekstilnom tehnologijom." Slobodan Jovanović, "Ugledna porodica ...", 276.

"Tehnologija u ovoj savremenoj fabrici je tako organizovana da nema ukrštanja od faze do faze i odvija se najkraćim putem, a organizovanost cele fabrike je vrhunska." Čedomir Joksimović, *Srpski Mančester ...*, 37-40.

⁹³⁵ "Kroz fabriku od koje žive više od hiljadu porodica", *Leskovački glasnik*, 4. jun 1938.

⁹³⁶ Dragoljub Trajković i dr., *Sto godina leskovačke ...*, 38-40.

⁹³⁷ "Nazivan 'dvorskim arhitektom Teokarovića', Samojlov nije prekidao prijateljstvo sa ovom porodicom do kraja života. Saradnja je počela 1934. godine i trajala do rata. U Vučju je projektovao upravnu zgradu fabrike, kuće za

Sinovi Koste Ilića su došli u posed engleske tehnologije kad su pred Prvi svetski rat otkupili beogradsku tekstilnu fabriku "Crompton Ltd". od "Ungarische Textilindustrie", koja je posedovala modernu predionicu po izumu engleskog pronalazača Haterlija i bila naslednik firme "Haterleu & Crompton".⁹³⁸ Dalje osavremenjivanje mašinskog parka uglavnom je vršeno preko proizvođača u Nemačkoj i Engleskoj, a u manjoj meri u Italiji, Austriji i Holandiji. Iz Nemačke su, pored sredstava od reparacija uvezili savremene mašine i stručnu radnu snagu, pa je u fabrici na Karaburmi, osim Čeha i Austrijanaca, radilo nekoliko stručnjaka poreklom Nemaca. U tkačnici pamuka koristili su engleske razboje "Northop" najnovijeg tipa. Dvadesetih godina su osnovali fabriku konfekcije na Karaburmi zajedno sa bečkom firmom "M. Neumann, Soehne & Co" od koje su preuzeli mašine i stručno osoblje. Dalje širenje obuhvatalo je, osim nekoliko domaćih fabrika, akcije bečke tekstilne fabrike "Mautner" i akcije proizvođača mašina "Industrie und Handel A.G." iz nemačkog mašinskog centra Kemnic.⁹³⁹

Na primerima poslovanja ova dva koncerna, može se uočiti njihova strateška opredeljenost za usaglašavanje organizacionih i proizvodnih standarda sa zahtevima međunarodnog tržišta, bez obzira što je veći deo proizvedene robe prodavan unutar domaće trgovinske mreže. Visokom kvalitetu izrađevina njihovih fabrika, svakako je doprinelo znanje koje su sticali školovanjem i praksom u inostranstvu, ali i uvoz stručne radne snage, uz pažljiv izbor kupljenih mašina.

Posmatrajući modernizacioni nivo lokalne industrije i postrojenja koja su investiranjem lokalnog kapitala podizana van Leskovca, uočava se i razlika u poslovnom dometu koji u međuratnom periodu ostvaruju pripadnici druge generacije industrijalaca iz porodica Teokarevića i Ilića u odnosu na ostale. U vunarskoj, mlinskoj i gumarskoj industriji u Leskovcu, kao i proizvodnji sapuna, tehnološka modernizacija dvadesetih i tridesetih godina postaje konstanta, mada ne svuda u istom obimu, i ne sa tako visokim ciljevima kakve su postavila i dostigla ova dva koncerna. U ostalim granama, modernizacioni dometi su slabiji, često limitirani finansijskim mogućnostima novoosnovanih preduzeća.

radnike, trg, vilu i crkvu Jovana Krstitelja. Njegovo delo je beogradska vila Laze Teokarovića na uglu Dedinjske ulice i bulevara Kralja Aleksandra. Postoje indicije da je projektovao i vilu Teokarovića uz fabrički kompleks u Paraćinu. Na uglu ulica Masarikove i Kralja Milana, na mestu gde će 1974. godine biti podignuta palata Beograđanka, 1941. godine je završeno kopanje temelja za palatu Teokarovića, koja bi postala antologijsko arhitektonsko delo da je završena." Milan Prosen, "Saradnja arhitekta Grigorija Samojlova sa porodicom Teokarović", *Leskovački zbornik*, 45, (2005): 105.

⁹³⁸ Nikola Vučo, "Tekstilna fabrika na Karaburmi od 1897. do 1941. godine", *Godišnjak grada Beograda*, 22 (1975): 119- 121.

⁹³⁹ Isto, 124-125.

9.3. Status radnika i sindikalna akcija

"Opšte je poznata činjenica da je radne snage u ovom industriskom centru oduvek bilo u izobilju. Niske nadnice i predugo radno vreme - to je podiglo leskovačku industriju, spasavalo je u najtežim momentima i davalo joj ogromne zarade u fazi prosperiteta".⁹⁴⁰ Na ovaj način Milivoje Perović, jedan od najplodnijih predratnih i posleratnih autora, kome se ne mogu pripisati ideološka ograničenja, vidi doprinos najamne radne snage industrijskom jačanju Leskovca.

Modernizacija proizvodnje u leskovačkim fabrikama uticala je na veću produktivnost i na sporiji rast broja radnika. S druge strane, i visok natalitet na selu je uticao na nisku cenu nadnice, kao što je u gradu proces propadanja zanata pred pritiskom sve veće količine industrijskih proizvoda na tržištu prevodio zanatlije u najamne radnike. Tako su, na početku rada jedne leskovačke fabrike iz metalske grane, prvih trideset radnika bili po struci prstendžije, kazandžije, kovači i šloseri, do tada samostalne zanatlije.⁹⁴¹ U prvim decenijama od nastanka leskovačke industrije, status radnika u lokalnoj industriji bio je, po svedočenjima savremenika, sličan statusu feudalnih kmetova, a bilo je i elemenata robovskog rada uz veoma raširenu eksploataciju dečje radne snage.⁹⁴²

Zloupotreba dečje radne snage u Srbiji toga vremena, a u Leskovcu posebno, bila je veliki društveni problem. U jednoj predstavi Saveza fabričkih radnika upućenoj Radničkoj komori, i prosleđenoj Ministarstvu narodne privrede, navodi se da je u fabrikama Ilića, Teokarevića i Petrovića radilo blizu 200 maloletnika oba pola u noćnim smenama koje su trajale 11 sati. Polovina tih maloletnika bila je mlađa od 16 godina. U izveštaju jednog privrednog inspektora koji

⁹⁴⁰ "Što se okoline grada tiče, to leskovačko polje jeste bilo neiscrpan rezervoar jevtine radne snage. (...) Posao (u fabrici) nije zahtevao osobito znanje i kvalifikacije, dovoljan je bio samo naporan, danonoćni fizički rad. Otada, kroz celu istoriju leskovačke industrije, pa i danas, polovinu leskovačkog radništva sačinjavaju seljaci. Ti seljaci su stvorili bar polovinu sjaja i bogatstva Leskovca." Milivoje Perović, *Leskovac: trgovački ...*, 81, 82.

⁹⁴¹ Isto, 83.

⁹⁴² "Država se nije interesovala za donošenje socijalnog zakonodavstva, niti za odnose između radnika i poslodavaca. (...) Radnici su radili do iznemoglosti, sa svega nekoliko sati prekida radi spavanja. (...) Kad bi neko oboleo ili ostareo, na njegovo mesto bi dolazio neko mlađi i zdraviji." Dragiša Lapčević, *Položaj radničke klase i sindikalni pokret u Srbiji* (Beograd: Centralni sekretarijat radničkih komora, 1928), 83, 84, 115-117.

"U fabrici prediva u Kozaru, radno vreme je trajalo od pet ujutru do sedam uveče. (...) U fabrici gajtana u Vučju, rad je neprekidan, a radnici nemaju smene. Kad radnik spava, onda njegove mašine nadgleda šegrt i obratno. Spavanje traje najmanje pet do šest časova. (...) Prizori kojima sam morao da prisustvujem obilazeći tekstilne fabrike u Leskovcu užasni su. Strašna slika eksploatacije nejake dece (...) izlazi nam ponovo pred oči, i (...) starija je i šireg obima nego u Nišu. Ove fabrike su prava paukova mreža za hvatanje dece od 6, 8, 10 ili 12 godina." Dimitrije Tucović, dopisi iz Leskovca, *Radničke novine*, 1,2,3. septembar 1911.

je ispitao 48 dece, stoji da je njihovo zdravstveno stanje veoma loše. Devetoro je imalo tuberkulozu, šestoro škrofule⁹⁴³, osam je bilo slabunjavo a svi ostali bolešljivi.⁹⁴⁴

Ni položaj učenika na izučavanju zanata nije bio bolji. Filip Filipović, sekretar Radničke komore je u okviru pregleda koji se bavi statusom 2.939 učenika u Srbiji obuhvatio stanje u Leskovcu, navodeći da je 60% učenika ispod 14 godina starosti, da niko nije radio manje od osam sati dnevno, četvrtina od 12 do 14 sati, 32% od 14 do 16 sati, a 15% je radilo i preko 16 sati dnevno. On konstatuje da je odlazak na zanat prava lutrija. "Jedan poslodavac nauči svoga učenika zanatu, vaspita ga za dobrog i savesnog radnika, drugi pak ništa ne obučava svoga učenika, a sasvim ga moralno, duhovno i fizički upropasti. Većina poslodavaca upotrebljava svoje učenike za kućne poslove, stalno ih tuku, ne dopuštaju im da posećuju večernje zanatske škole, primoravaju ih da rade 16-18 sati dnevno."⁹⁴⁵

Dragiša Lapčević koji je više puta pisao o Leskovcu, dolazeći kao novinar ili predsednik Srpske socijaldemokratske stranke, takođe je isticao da i pored širenja leskovačke industrije u i rasta broja fabrika, "radne snage ima previše". Zato su radničke zarade uvek bile niske. U 1910. godini su kod metalaca iznosile jedan dinar, krojač je bio plaćen 1,20 a obućar 0,80. U proseku, nadnice u Leskovcu su, kako navodi Lapčević, tada iznosile 0,80 dinara uz dugotrajan rad koji je u fabrici štofa trajao 13 sati po danu i 10 tokom noći. On je ustanovio, opisujući nehumane uslove rada i života u radničkim predgrađima, da u noćnom radu učestvuju žene i deca, da su deca često ispod 12 godina starosti, i da su plaćena 0,30 do 0,50 dinara.⁹⁴⁶

Na osnovu podataka iz *Statističkog godišnjaka* za 1902. godinu, može se videti da su prosečne nadnice u Srbiji iznosile 1,21 dinar i bile u nekim mestima dva puta veće nego u Leskovcu. Nadničar je u Beogradu mogao da zaradi 2,29 dinara, Šapcu 2,09 a u Leskovcu 0,90 dinara.⁹⁴⁷ Kilogram pšenice koštao je 1,44 dinara.

⁹⁴³ Škrofula, stari izraz za tuberkulozu limfnih žlezda u vratu. <https://www.ordinacije.info/skrofula-medicinski-recnik-medicinski-pojmovi/>

Tuberkulozni otok žlezda, otečena i otvrdla vratna žlezda, guka; škrofula. <http://staznaci.com/skrofula>

⁹⁴⁴ Dimitrije Tucović, *Sabrana dela*, (Dela srpskih socijalista/Institut za istoriju radničkog pokreta Srbije) VIII (Beograd: Rad, 1980), 246-249.

"Podaci o saslušanoj deci koja rade u leskovačkim fabrikama" (tabelarni pregled) Sergije Dimitrijević, ured. *Spomenica pedesetogodišnjice radničkog pokreta Leskovca i okoline 1903-1953* (Leskovac: Odbor za proslavu pedesetogodišnjice radničkog pokreta u Leskovcu, 1953), 164, 165. Prema: *Radničke novine*, 102/1914.

⁹⁴⁵ Filip Filipović, *Sabrana dela (1914- 1916)* IV (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1987), 341.

⁹⁴⁶ Dragiša Lapčević, *Položaj radničke klase ...*, 83, 84.

⁹⁴⁷ "Privredno i radničko stanje u Leskovcu", *Radničke novine*, 24. april 1910. U: *Građa za istoriju revolucionarnog radničkog pokreta Leskovca i Vranja 1895-1915* (Članci iz radničke štampe 1895-1915), (Leskovac: Narodni muzej, 1982), 347-350.

Prirodan proces organizovanja radnika kao posebne socijalne kategorije u društvu počeo je u Leskovcu tek u prvoj deceniji 20. veka. Sindikalnim organizacijama koje su počele da funkcionišu 1903. godine prethodila su razna "društva za uzajamno pomaganje", kao i pokušaji organizovanih proslava Prvog maja. Na zboru organizovanom u Leskovcu sa 1.000 radnika 13. jula 1903. godine, osnovano je Radničko društvo⁹⁴⁸, zatim pododbor Saveza kožarsko-prerađivačkih radnika, a sledeće godine pododbor Saveza tekstilnih radnika. U 1906. godini organizovan je pododbor Saveza metalnih radnika. Postojale su, takođe, i lokalne organizacije drvodeljskih radnika, kelnera, krojačkih radnika i mlinsko-pekarskih radnika koji su uspešno rasturane i opstruirane, tako da su često imale svega po nekoliko članova.⁹⁴⁹

Posle 1907. godine, pojačano angažovanje Dragiše Lapčevića, Dimitrija Tucovića i drugih socijalista u leskovačkom i vranjskom kraju, počelo je da daje rezultate u smislu bolje organizovanosti i veće brojnosti fabričkih i drugih radnika. Do 1909. godine, Savez kelnerskih radnika u Leskovcu bio je najjača mesna sindikalna organizacija.

Početak avgusta 1910. godine obrazovano je sindikalno veće koje je počelo da radni na sindikalnom organizovanju radnika i na obrazovanju sindikalnih pododborova.⁹⁵⁰ Kriza organizovanosti radnika u Leskovcu, tek tada je u potpunosti savladana, broj članova je prevazišao početnu cifru a sindikalni pododbori su ojačali i ustalili se. Novoformirano Mesno sindikalno veće kupilo je za 1.800 dinara novu zgradu i u potpunosti je isplatilo. Na taj način, Leskovac je dobio radnički dom u isto vreme kad i Beograd. To su bila jedina dva radnička doma u predratnoj Srbiji.⁹⁵¹

U leto 1910. godine izglasan je *Zakon o radnjama*⁹⁵² koji je pod višegodišnjim sindikalnim pritiscima najzad usvojen u obliku teksta kojim su radnici bili zadovoljni. Ovim zakonom uvedeno je desetočasovno radno vreme za zanatlijske i industrijske radnike, a za trgovačke pomoćnike dvanaestočasovno. Zakon je zabranjivao rad nedeljom i praznikom osim u nekim granama

⁹⁴⁸ Sergije Dimitrijević, ured. *Spomenica pedesetogodišnjice...*, 12, 13
Živan Stojković, Hranislav Rakić, *Sindikalni pokret Leskovca 1904-1954* (Leskovac, Narodni muzej, 1995), 14, 15.

⁹⁴⁹ Isto, 28-34.

⁹⁵⁰ "Sindikalno veće u Leskovcu", *Radničke novine*, 12. avgust 1910. U: *Grada za istoriju...*, 363.

⁹⁵¹ To je bila manja starinska kuća koja se pokazala kao nepogodna za radnički dom. Posle nekoliko meseci doneta je odluka da se kuća proda i da se novac uloži kod *Leskovačke štedionice* na račun *Fonda za podizanje radničkog doma*. Taj fond je praktično iščezao posle Prvog svetskog rata usled izmene vrednosti novca (kazivanje V. Diskića). Sergije Dimitrijević, ured. *Spomenica pedesetogodišnjice ...*, 92.

⁹⁵² *Zakon o radnjama* je izglasan 10. juna, a objavljen u Službenim novinama 29. juna 1910. godine. Stupio je na snagu 1. jula 1911. godine. *Srpske novine*, 10, jun 1910.
http://digitalna.nb.rs/wb/NBS/novine/srpske_novine/1910/06/29#page/3/mode/1up

privrede. Radno vreme za decu od 14 do 16 godina bilo je ograničeno na osam sati, a noćni i praznični rad potpuno zabranjeni za žene i decu ispod 18 godina. Uvedena je povećana nagrada za noćni i prekovremeni rad. Priznato je pravo štrajka i udruživanja, uvedeno obavezno osiguranje u slučaju bolesti koje su snosili radnici i poslodavci po pola, ili u slučaju nesreća, za šta je poslodavac u celosti plaćao osiguranje. Zakon je takođe predviđao osnivanje privredne inspekcije kao državnog inspeksijskog organa, i Radničke komore koja je trebalo da predstavlja radnike i da utiče na njegovu doslednu primenu.

Donošenje *Zakona o radnjama* imalo je veliki modernizacioni značaj, ali je ponašanje izvršne vlasti u smislu njegove primene bilo izrazito antimodernizacijsko. Neprimenjivanje ovog zakona izazvalo je permanentne reakcije radničkih organizacija, pa čak i sreskog kapetana u Leskovcu koji je upozorio industrijalce na obavezu njegovog poštovanja.⁹⁵³

Do početka ratova 1912-1918, ignorisanje *Zakona o radnjama* izazvalo je u celoj Srbiji česte štrajkove i druge sukobe sa poslodavcima. Kao i ranijih godina manifestovanje radničkog nezadovoljstva u Leskovcu nije davalo željene rezultate, pre svega zbog mogućnosti poslodavaca da članove radničkih organizacija brzo zamene.⁹⁵⁴

Tek 28. februara 1914. godine izbio je u fabrici Ilića, Petrovića i Teokarevića, zbog loših uslova rada opšti radnički štrajk⁹⁵⁵ koji je trajao nekoliko dana i bio uspešan. Umesto da uvažavaju naredbu Ministarstva narodne privrede koju je i leskovačka policija oglasila, da se moraju obavezno primenivati odredbe *Zakona o radnjama*, poslodavci su prvom prilikom, povodom proslave Prvog maja, uzvratili masovnim otpuštanjem, pa je 19. aprila po starom kalendaru 840

⁹⁵³ "Kada je sreski kapetan pozvao ove industrijalce i skrenuo im pažnju na *Zakon o radnjama*, jedan od njih odgovorio je: 'Gospodine kapetane, za mene taj zakon ne važi jer nije dobro izrađen.' Sergije Dimitrijević, ured. *Spomenica pedesetogodišnjice ...*, 101. Prema: Dimitrije Tucović, "Pismo sa puta", *Radničke novine*, 163/1911.

⁹⁵⁴ Prvi štrajk zabeležen u Leskovcu izbio je 1904. godine među drvodeljskim (stolarskim) radnicima, trajao je četiri dana, imao devet učesnika i bio je uspešan. Sledeće godine, takođe uspešno, štrajkovalo je 48 krojača. Već naredni štrajk, među kožarskim radnicima, slomljen je uz pomoć štrajkbrehera. I u 1906. godini, zabeležena su dva štrajka i oba su se završila neuspešno, kao mnogi pokušaji leskovačkih radnika do početka ratova od 1912. godine.

Iako je Leskovac spadao u veće industrijske centre, brojnost radnika u odnosu na brojnost nezaposlenih dugo je bila faktor koji radnici nisu mogli da iskoriste za svoje ciljeve. U četiri leskovačke fabrike 1910. godine, radilo je 1.000 radnika među kojima je bilo 400 dece koja su se prikazivala kao "učenici".

"Borba krojačkih radnika", *Radničke novine*, 10. novembar 1905. U: *Grada za istoriju ...*, 103. Sergije Dimitrijević, ured. *Spomenica pedesetogodišnjice ...*, 90.

⁹⁵⁵ U Radničkim novinama, u članku koji je potpisan sa J.D. (najverovatnije Jovan Diskić), navodi se da su prilikom isplate zarada radnici postavili poslodavcima uslove: da se u fabrici obavezno primenjuje *Zakon o radnjama*, da se povećaju nadnice i da se prestane sa tučom, maltretiranjem i potcenjivanjem radnika. Odmah je usledio odgovor: "Ko neće da radi, neka ide!" Kao reakcija na ovakav stav poslodavaca, radnici su stupili u štrajk, u čemu su prednjačile žene-radnice. Pododbor saveza tekstilnih radnika u Leskovcu stavio se na čelo štrajka i odredio pregovarače s fabričkim poslodavcima. Stojan Kesić, "Veliki štrajk leskovačkih tekstilaca 1914. godine", *Leskovački zbornik*, 33, 33 (1993): 257.

radnika obnovilo štrajk koji je trajao punih 78 dana. Povodom februarskog štrajka, načelnik Okruga vranjskog izrazio je u dopisu Ministarstvu unutrašnjih dela bojazan da će se svih 1.000 radnika u leskovačkim fabrikama priključiti štrajku.⁹⁵⁶ U sledećem dopisu on tvrdi da mir i poredak nisu bili ugroženi, a demantuje tvrdnje industrijalaca da su organizovani radnici "kamama, štapovima i goveđim žilama sprečavali one koji ne učestvuju u štrajku da uđu u fabrike". Konstatovao je problem u odbijanju industrijalaca da vrata na posao 700 otpuštenih, zato što su organizovani.

U sledećem dopisu, Mita Teokarević se ispred fabričke uprave ponovo obraća Ministarstvu unutrašnjih dela, žaleći se na policijske vlasti koje ne reaguju na zahtev da se ispred fabričkih kapija odstrane lica "za koja ne znamo čime se inače zanimaju" i koja "sprečavaju ulazak radnika u fabriku". On je takođe opisao da je fabrika "blokirana sa sviju strana, i niko ne može u fabriku ući dok ne prođe kroz patrole opsađivača, kao kroz purgatorijum", a sopstvenici prolaze kroz patrole sa opasnošću po svoj život jer ih "opsađivači sakriveni gađaju u kolima kamenjem".

Ministarstvu unutrašnjih dela se obraćala i "Radnička komora u Srbiji", insistirajući "da se poštuje Zakon o radnjama i sloboda radničkog štrajka, kao i da se zabrani policijskim vlastima posredovanje u korist fabrikanaata dovoženjem štrajkbrehera i teranjem leskovačke dece na rad u fabrike".⁹⁵⁷

Iako je u međuratnom periodu oblast radnog zakonodavstva bila uređena⁹⁵⁸, mehanizam primene tih zakona nije davao rezultate, pa se u tadašnjoj radničkoj štampi mogu naći mnogobrojne tvrdnje o uskraćivanju prava na zakonski uređeno radno vreme i nadnice. U jednom sindikalnom listu upozorava se da nalazi inspekcije rada posle inspekcijske kontrole u nekoliko leskovačkih fabrika i radionica nisu zasnovani na činjenicama jer su poslodavci pretili radnicima zatvorom da ne govore istinu o dužini radnog vremena. Autor dopisa konstatuje da je "od Obznane eksploatacija u Leskovcu postala bezgranična, kako u fabrikama tako i u radionicama".⁹⁵⁹ Isto

⁹⁵⁶ Ljubodrag Popović, "Dokumenti o štrajku radnika u Leskovcu 1914. godine", *Leskovalki zbornik*, 14, 14 (1974): 194. Prema: AS, MUD, 1914, Pf 9 r. 145.

⁹⁵⁷ Isto, 194. Prema: AS, MUD, 1914, Pf 19 r. 80; AS, MUD, 1914, Pf 21 r. 49

⁹⁵⁸ *Zakonom o inspekciji rada, Zakonom o zaštiti radnika i Zakonom o osiguranju radnika* zabranjen je noćni rad za žene i za muškarce do 18 godina, kao i zapošljavanje dece do 14 godina. Osim toga, predviđeno je osmočasovno radno vreme koje se može produžiti za dva časa dnevno samo u slučaju ako se za to izjasne četiri petine radnika. Ovi zakoni se uglavnom nisu poštovali, a tarifni ugovori su otkazivani. Radno vreme koje je do Obznane u većini mesta iznosilo osam časova, ubrzo je ponovo iznosilo deset i više sati. Hranislav Rakić, "Stvaranje klasnih i nezavisnih sindikata u Leskovcu i njihov rad do 1929. godine", *Leskovački zbornik*, 9, 9 (1969): 5.

⁹⁵⁹ "U fabrici Ilića (...) radništvo je u tolikoj meri fizički upropašćeno prekomernom eksploatacijom - dugim radnim vremenom i strahovito niskim nadnicama, da je to strahovito ina njihove duše uticalo, tako da je sa tim svetom nemoguće opštiti, oni su postali nesposobni ma o čemu govoriti sa čovekom."Dopis iz Leskovca", *Organizovani*

sindikalno glasilo nekoliko meseci kasnije optužuje inspektore da su korumpirani jer kontrolu u leskovačkim fabrikama svode na kafanska druženja sa fabrikantima.⁹⁶⁰

Pregled aktuelnih podataka o visini nadnica i dužini radnog vremena u Leskovcu, dale su *Radničke novine* iz decembra 1927. godine, ukazujući da je reč o gradu koji je "pre rata imao 13.000 a sada 17.000 stanovnika i 30 industrijskih preduzeća." U ovom članku daje se širi pregled zatečenog stanja i navodi da su nadnice u leskovačkim fabrikama osetno manje nego u drugim delovima Srbije, a radno vreme iznosi 10, 11 ili 12 sati, sa samo jednim izuzetkom (u fabrici piva i slada) gde se radilo zakonom propisanih osam sati.⁹⁶¹

Posle donošenja *Uredbe o otvaranju i zatvaranju trgovačkih radnji za oblast nišku*, *Leskovački glasnik* je objavio zapis o poslodavcima koji otvaraju radnje u tri ili četiri sata izjutra, a zatvaraju ih u deset sati uveče, maltretirajući pritom i svoje radnike i okolno građanstvo.⁹⁶²

Saradnik *Radničkih novina*, koje su se često bavile socijalnim i ekonomskim statusom radnika u Leskovcu, zaključuje u jednom tekstu da "leskovački industrijalci imaju tri saveznika: nekaku decu od deset godina, žene koje zapošljavaju i živote im ubijaju, a pored ovih ministre i narodne poslanike koje imaju kao svoje ortake" (...) i koji ih štite "od provođenja zakonske zaštite radničke". Kao poseban primer, navodi se za ilustraciju teškog stanja u fabrici crepa, da radno vreme traje 15 sati dnevno a inspekcija rada iz Niša na to ne reaguje, jer je suvlasnik firme Živojin Rafajlović tada bio viđen za budućeg ministra. Stanje u tekstilnim fabrikama, prema navođenju novinara ovog lista je slično, jer se u njima radilo od deset do 14 sati a deca su primala za isto radno vreme tri puta manje nadnice nego odrasli.⁹⁶³

U 1928. godini, zbog posledica ekonomske krize, od postojećih 3.000 radnika, 800 je ostalo bez posla. Samo fabrika "Ilić, Teokarević i Petrović" je otpustila 300 ljudi.⁹⁶⁴ Akcija za pomoć nezaposlenima koja se vodila u celoj Srbiji imala je rezultate i u Leskovcu, ali se ubrzo

radnik, 23. februar 1922. http://digitalna.nb.rs/wb/NBS/novine/organizovani_radnik/1922/02/23#page/2/mode/1up, pristupljeno 20.10.2017.

⁹⁶⁰ "Od osamsatnog radnog vremena nema ni pomena. Vrlo je mali broj radionica gde se radi 10 ili 9 sati, inače se svugde radi 14, 15 pa i 16 sati dnevno. Ima slučajeva gde poslodavci tuku radnike i, naravno, ostaju nekažnjeni. (...) Prilike pod kojima se ovde radi u fabrikama, crnje su i gore nego u srednjem veku. Radnici izgledaju kao mumije od preteranog rada i gladnih nadnica." "Beda radnika u Leskovcu", *Organizovani radnik* 27. jul 1922. http://digitalna.nb.rs/wb/NBS/novine/organizovani_radnik/1922/07/27#page/3/mode/1up pristupljeno 20.10.2017.

⁹⁶¹ Hranislav Rakić, *Naličje "zlatnog doba" Leskovca 1918-1941* (Leskovac: Gradski odbor SUBNOR-a) 2015), 36-38. Prema: *Radničke novine*, 7. decembar 1927.

⁹⁶² "Uredba o otvaranju i zatvaranju trgovačkih radnji", *Leskovački glasnik*, 14. jul 1928.

⁹⁶³ Sergije Dimitrijević, *Istorija Leskovca ...*, 541, 542. Prema: "Leskovac - eldorado eksploatacije radnika", *Radničke novine*, 15. avgust 1928.

"Ministri - srbijanski industrijalci", *Radničke novine*, 15. avgust 1928.

⁹⁶⁴ "Besposlica kosi u Leskovcu", *Organizovani radnik*, 2. februar 1928.

posle donošenja rezolucije sa zahtevima prema leskovačkoj opštini koja se do tada držala po strani, pretvorila u demonstracije sa oko 1.000 učesnika.⁹⁶⁵

Iako je početkom 20. veka bilo povremenih manifestovanja radničkog nezadovoljstva, ti slučajevi, sve do opšteg radničkog štrajka u "staroj štofari", nisu bili ozbiljna smetnja poslodavcima i njihovim interesima. Serije Dimitrijević koji je na temu radničkog pokreta objavio nekoliko radova, ocenjuje da se radnički pokret pojavio u Leskovcu relativno kasno, i da je na to uticalo više faktora.

Jedan od razloga je iscrpljujući celodnevni rad, koji je "onemogućavao razvitak ličnog života" i "sprečavao sve ostale njegove društvene manifestacije izvan procesa proizvodnje".⁹⁶⁶ Na političku neorganizovanost radnika, uticala je njihova kulturna zaostalost koja je u to vreme bila velika u poređenju sa severnom Srbijom. Ukoliko se iz popisa 1900. godine izdvoji ukupan broj nepismenih, a zatim umanju za 11,58% koliko je iznosilo procentualno učešće dece do pet godina starosti, dobija se podatak da je udeo nepismenih u lokalnom stanovništvu iznosio u Vlasotincu 63,2%, Leskovcu 67,9%, a njegovom seoskom zaleđu i selima Jablaničkog, Vlasotinačkog i Leskovačkog sreza 93,4%.

Uslovi života u Srbiji posle oslobođenja, bili su ispunjeni recidivima ranijih društvenih odnosa i životnih navika. Poslodavci starije generacije primenivali su brutalne turske metode suzbijajući svaki pokušaj otpora, oslanjajući se često na lokalni činovnički aparat. Istovremeno, uticaji Vase Palagića, Svetozara Markovića i drugih nosilaca socijalističkih ideja bili su neznatni, sve do početka partijskog delovanja Dragiše Lapčevića i Dimitrija Tucovića, odnosno osnivanja prvih sindikalnih organizacija.

9.4. Sprega i ekspanzija industrijskog i bankarskog kapitala između dva rata

Posle osnivanja Privilegovane narodne banke Kraljevine Srbije, koja je počela rad 2. jula 1884. godine, hronični nedostatak komercijalnih zajmova kakvi su bili potrebni srpskoj privredi, počeo je da se rešava formiranjem novčanih zavoda na akcionarskoj osnovi. Pred balkanske ratove

⁹⁶⁵ "Uspeh demonstracija u Leskovcu", *Organizovani radnik*, 29. mart 1928.

⁹⁶⁶ "Živeći u tako teškim uslovima, leskovački je proletarijat spadao u red ne samo najbednijih radnika čitave Srbije, već istovremeno, on je dolazio među politički najzaostaliye radnike na Balkanu." Sergije Dimitrijević, *Počeci radničkog pokreta u Leskovcu* (Leskovac: Sresko sindikalno veće, 1951), 19, 20.

postojalo je 179 novčanih zavoda sa kapitalom od preko 50 miliona dinara. Naglo narasle potrebe za investicionim kapitalom posle Prvog svetskog rata, zbog potrebe za infrastrukturnom obnovom i vraćanjem ruinirane industrije u funkciju, dovele su do posebnih mera države⁹⁶⁷ na obnavljanju postojećih i osnivanju novih novčanih zavoda. Krajem 1921. godine u celoj Kraljevini SHS postojale su 583 banke a tokom sledeće godine, pojavilo se još 73. Od ukupnog broja banaka 40% se nalazilo u Srbiji.⁹⁶⁸

Do početka Prvog svetskog rata, u Leskovcu je radilo šest banaka, a dve u Vlasotincu.⁹⁶⁹ Pojava industrije u Leskovcu i potrebe zanatstva i trgovine za novcem koji se može pozajmiti bez zelenaških kamata, dovele su već 1. jula 1888. godine do osnivanja Udeoničarske štedionice⁹⁷⁰ kao prvog novčanog zavoda u Leskovcu. Kao jedini novčani zavod u Leskovcu, banka je u velikoj meri podstakla razvoj trgovine u tom periodu, i pokazala da je bankarstvo moguća i perspektivna delatnost. Na početku Prvog svetskog rata, aktivnosti banke su obustavljene, a sva arhiva je zakopana. Sotir N. Todorović, predsednik Udeoničarske štedionice ubijen je prilikom internacije u Bugarsku, a u njen poslovni prostor se tokom okupacije uselila Bugarska narodna banka.

Aktivnosti na obnovi porušene zemlje vodile su ka većoj tražnji finansijskog kapitala, što se najčešće rešavalo povećanjem glavnica banaka njihovim spajanjem. Tako je u Leskovcu integracijom Leskovačke udeoničarske štedionice i Leskovačke prometne banke⁹⁷¹ nastala 1921. godine Leskovačka centralna banka, na osnovu odluka sa zajedničke sednice upravnih i nadzornih

⁹⁶⁷ Privilegovana narodna banka Kraljevine Srbije prerasla je, po zakonu od 26. januara 1920. godine, u Narodnu banku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca i pod tim imenom preuzela je poslove na celoj teritoriji Kraljevine. Iako osnovana kao privilegovana privatna akcionarska ustanova, poslovanje Banke se odvijalo pod stalnom kontrolom države. https://www.nbs.rs/internet/latinica/10/10_8/index.html, pristupljeno 14. 10.2017.

⁹⁶⁸ "Banke u Jugoslaviji u 1923", *Leskovački glasnik* 2. avgust 1924.

⁹⁶⁹ Leskovačka udeoničarska štedionica, Leskovačka zadruga, Leskovačka privredna banka, Leskovačka kreditna banka, Leskovačka prometna banka, Leskovačka trgovačka banka, Vlasotinačka zadruga i Vlasotinačka prometna banka.

⁹⁷⁰ Osnivači prvog leskovačkog novčanog zavoda bili su Đorđe Aleksić, proka Maznić, Todor Stojanović, Jovan Prokopović, Lazar Lazarević, Petar Živković i drugi, sa planiranim iznosom osnovnog kapitala od 150.000 dinara. Prema usvojenim pravilima, banka se osniva "da bi svaki mogao uštedu umnožiti i da što lakše može naći zajam za unapređenje svoje radnje ili uopšte za namirenje svojih potreba". Dragiša Kostić, "Banke i bankarstvo na leskovačkom području do početka Prvog svetskog rata", *Leskovački zbornik*, 34, 34 (1994): 125. Prema: Arhiv Srbije, fond Ministarstva narodne privrede, TF 12 br.134/897, Pravila leskovačke udeoničarske štedionice iz 1889. godine.

⁹⁷¹ Počela sa radom 1. jula 1908. godine u jeku carinskog rata sa Austro-Ugarskom. Za poslovne ciljeve osnivači su proklamovali razvoj trgovine, industrije i zanatstva u Leskovcu. Na osnovu Statuta Leskovačke prometne banke koji je jedan od retkih sačuvanih dokumenata ovog novčanog zavoda, zna se da je osnivački kapital iznosio 25.000 dinara u srebru. Osnivači su bili Atanasije Stojanović, advokat, Stojan Nikolić, trgovac, Nikola Marinković, trgovac, Gligorije M. Tasić, ćurčija, Đorđe Petrović, bakalin, Dimitrije Tasić, trgovac, Kostadin Stojanović, stolar, Milan Stamenković, trgovac, Stojan Tasić, trgovac, i Milan Pop Dimić, trgovac. Prestala je sa radom na početku Prvog svetskog rata, a od 22. maja 1921. godine je u postupku fuzije sa Udeoničarskom štedionicom. Isto, 130, 131.

odbora ova dva novčana zavoda. Ministar trgovine i industrije odobrio je fuziju već posle nekoliko meseci.

Ipak, nedovoljna količina industrijskih proizvoda u zemlji, na tržištu koje se posle nastanka nove države znatno uvećalo, izazivala je rastuću tražnju u svim sektorima, pa su banke više bile zainteresovane za industrijske i trgovačke poslove nego za eskont. To je posebno bilo izraženo u Leskovcu, gde je Centralna banka, u prvoj godini svog osnivanja podigla u Skoplju mlin "Balkan" zajedno sa skopskim preduzećem "Braća Tasić". Nastavila je da ulaže u industrijske i trgovačke poslove, kao i kupovinu nekretnina.⁹⁷² Posebno velike investicije usmeravala je ka energetici.⁹⁷³

Poslovna politika ove, ali i drugih banaka, osporavana je u lokalnoj javnosti jer se smatralo da novac od kredita dobijenih od Narodne banke treba usmeravati u razvoj grada. Jedna od lokalnih banaka koja je u tom periodu počela da se usmerava na rad sa stanovništvom bila je Leskovačka zadruga⁹⁷⁴, koja je tako zadobila naklonost komintenata i višestruko uvećala iznos uloga položenih na štednju. Poslovnu politiku ove banke karakterisala je umerenost i svest o sopstvenim mogućnostima. Vremenom se opredelila isključivo za eskontovanje menica, i to iz sredstava prikupljenih putem štednje.

Leskovačka privredna banka⁹⁷⁵ je u većoj meri bila fokusirana ka investicijama u građevinsku industriju za koju se procenjivalo da će u dužem periodu biti kurentna. Banka je

⁹⁷² Ovaj mlin je u okviru konzorcijuma banke osnovao kao svoju filijalu automatski mlin Morava u Jagodini. Do početka Drugog svetskog rata, banka je kupila fabriku konzervi Dunav u Beogradu. Osim ulaganja u industrijske i trgovačke aktivnosti, banka se bavila poslovima koji su neuobičajeni za tu vrstu ustanova. Gradili su senatorijum u Surdulici, put od Prištine do Prepolca, most kod Kruševca na Rasini, školu u Leskovcu a finansirali su i regulaciju gornjeg toka Nišave kod Pirota, kao i podizanje grobljanske ograde u Leskovcu. Sergije Dimitrijević, *Istorija Leskovca ...*, 200.

⁹⁷³ Centralna banka je učestvovala u izgradnji elektrane kod Tetova, a sa Skopljskom izvoznom bankom uzimala je u zakup funkciju vodovosnabdevanja i osvetljavanja Skoplja. Pokazalo se da je investicija u hidroelektranu suviše velika, pa je 1929. i 1930. godine prodala svoj udeo u Tetovskom elektroindustrijskom, Skopljskom električnom i Leskovačkom električnom akcionarskom društvu. Osnivač Društva za električnu industriju Zemuna kome je Centralna banka prodala akcije ova tri preduzeća, bilo je švedsko akcionarsko društvo SVENSKA A.D. Ovim je napravljen presedan i izazvano veliko nezadovoljstvo u Leskovcu gde je postojalo nepisano pravilo da kapital u leskovačkoj industriji i leskovačkim bankama mora biti isključivo leskovački. "Prodaja akcija Električnog društva: švedski kapital u Leskovcu", *Leskovački glasnik*, 15. mart 1930.

⁹⁷⁴ Leskovačka zadruga je osnovana 1906. godine kao treći novčani zavod u Leskovcu, sa glavnicom od 200.000 dinara. Kao osnivači su navedeni Mika Cvetković, trgovac, Spira R. Vuksanović, advokat, Gligorije Popović, trgovac, Đorđe Cekić, trgovac, Dimitrije Spirić, trgovac, Dimitrije Gavrić, trgovac, Vasilije Ristić, obuçar, A. T. Dačić, gvožđar, A. M. Stojanović, krojač, Dimitrije Argirović, kafedžija, Mihajlo J. Burinčić, trgovac i Todor Đokić, bakalin. Dragiša Kostić, "Banke i bankarstvo ...", 34, 34 (1994): 136.

⁹⁷⁵ Leskovačka privredna banka je 10. maja protokolisana kod Sreskog suda 17. septembra 1911. godine. Glavnica ovog zavoda predviđena je Statutom na 500.000 dinara u srebru. Osnivači su bili Joca Stanković, industrijalac, Andol Dočić, gvožđar, Mihajlo M. Mumunski, trgovac, Grad. M. Đurović, advokat, Živko d. Obrenović, knjižar, Lazar Todorović, ekonom, Đorđe J. Cekić, trgovac i Milan T. Mitić, Krnjić. Ljubodrag Popović, "Privreda i finansije Leskovca u 1912/13. godini", *Leskovački zbornik*, 53, 53 (2013): 129. Prema: AS, MNP-T br. 83/914.

posedovala ciglanu kao i dva magacina za trgovinu poljoprivrednim proizvodima, posebno duvanom za koji je zakupila pravo na veleprodaju. Od 1925. godine otkupljivane su akcije leskovačke pivare od Alekse i Dušana Đorđevića Kukara, da bi do 1928. godine Privredna banka postala isključivi vlasnik.⁹⁷⁶ Kupovina ovog preduzeća i ulaganje novca u njegovo modernizovanje, smanjilo je likvidnost banke prema poveriocima, što je izazvalo povećanje osnivačkog kapitala i promenu u vlasničkoj strukturi. Do kraja međuratnog perioda, ova banka je posedovala i Fabriku leda i slada u Skoplju, jedan mlin i jedno stovarište.

Leskovačka privredna banka je pokazivala mnogo više smisla za trgovačke i industrijske poslove nego za čistu bankarsku delatnost. Pored Centralne banke, bila je jedan od nosilaca modernog bankarstva u Leskovcu.

Sličnim poslovima, ali u manjoj meri, bavila se Leskovačka kreditna banka.⁹⁷⁷ Ovaj novčani zavod počeo je da radi 1. avgusta 1911. godine. Dokapitalizacijom posle Prvog svetskog rata, pala je pod kontrolu Leskovačkog električnog društva u kome su većinski akcionari bili vlasnici Centralne banke. Na ovaj način, Leskovačka kreditna banka je pala u stečaj, bez obzira što načinom poslovanja nikada nije dovela u pitanje svoju likvidnost.

Leskovačka trgovačka banka⁹⁷⁸ osnovana je 1903. godine sa ciljem da posluje na bazi kapitala u srebru i da prevaziđe osnovnu manjkavost Udeoničarske štedionice, tada jedinog novčanog zavoda u Leskovcu koji je imao kapital u zlatu, što je usporavalo trgovačke poslove. Ovaj novčani zavod je vršio isključivo bankarske poslove a naročito eskont menica. Poslovanje Trgovačke banke bilo je sve vreme u znaku dominacije porodice Koste Ilića koja je imala kontrolni paket akcija i preko Sotira K. Ilića držala poziciju predsednika Upravnog odbora.

⁹⁷⁶ Pivara je bila snabdevena modernim mašinama tako da je njen kapacitet iznosio 15.000 hektolitara piva. Radi poboljšanja kvaliteta piva, banka je investirala u istraživanje izvorske vode. (...) Radi pridobijanja tržišta i opstanka, uprava Privredne banke je oglašavanjem u mesnim novinama isticala da nastoji da bančina pivara "dobije zavidno mesto u vencu leskovačke industrije". Ivan Becić, "Privatni novčani zavodi i bankarstvo u Leskovcu između dva svetska rata", *Istorija 20. veka: časopis Instituta za savremenu istoriju*, 1 (2002): 137.

⁹⁷⁷ Pokretači osnivanja Leskovačke kreditne banke su Bora N. Popović, advokat, Mijajlo Cekić, terzija, Blagoje M. Popović, trgovac, Todor Vlajčić, trgovac - sapundžija, Svetozar Cvetković, trgovac, Andrija Tasić, terzija-trgovac, Jovan Živković, trgovac, i Gligorije Stojanović. Njima se pridružio i akcionar Leskovačke privredne banke Milan T. Mitić Krmjić, trgovac. Ljubodrag Popović, "Privreda i finansije ...", 129. Prema: AS, MNP-T br. 4248/913.

⁹⁷⁸ Glavni pokretači osnivanja Leskovačke trgovačke banke su bili suvlasnici najstarije tekstilne fabrike u Leskovcu Sotir K. Ilić i Gligorije Petrović. Osim njih dvojice, kao osnivači se pominju Todor Naumović, sudija, Mihajlo Babamilkoć, kafedžija, Dimitrije Spirić, trgovac, Vasilije Milenković, trgovac, Mihajlo Burinčić, trgovac, Jovan Cekić, opančar-bakalin, Trajko Mladenović, trgovac i Milan K. Ilić, takođe iz porodice Koste Ilića-Mumdzije. Pravilima je predložen osnivački kapital od 200.000 dinara u srebru.

Gligorije Petrović koji 1928. godine postaje jedini vlasnik "stare štofare", otkupljuje veliki broj akcija Leskovačke centralne banke i radi sa njenim direktorom Vasilijem Milenkovićem na spajanju Centralne i Trgovačke banke u Tekstilnu banku, što se nije desilo zbog Petrovićeve smrti. Dragiša Kostić, "Banke i bankarstvo ...", 72.

Sergije Dimitrijević kvalifikuje ovu banku kao najvećeg sakupljača tuđeg kapitala u obliku uloga na štednju, i kao "drugog najvećeg zelenaša" u Leskovcu posle Centralne banke koja je 1927. godine imala 12 miliona dinara eskontiranih menica, a Trgovačka banka 11,2 miliona.⁹⁷⁹

U posleratnom periodu, leskovačke banke su trpele veliku finansijsku štetu zbog inflacije, zbog posledica okupacije i troškova saniranja materijalne štete. Poseban udarac bankarstvu zadala je država 1919. godine donošenje zakona o likvidaciji moratornog stanja 1914. što je u nedogled produžavalo vraćanje dugova.

Leskovačke banke su posebno dobro poslovale u periodu od 1925. do 1931. godine, što je uticalo da se osnuju još tri kreditna zavoda. Već 1932. godine nastala je kriza poverenja u banke kao posledica poremećaja u poslovanju, država je limitirala kamatne stope što je direktno ograničilo zarade banaka. Pre toga, posebno u 1923. godini, kamate u leskovačkim bankama su bile najviše u Srbiji, a dostizale su 40%, dok su se veće sume mogle dobiti u prestoničkim bankama sa takođe visokih 20-25% godišnje kamate. Zarade banaka na talasu velike potražnje za novcem bile su ogromne, jer su na novac uzet od Narodne banke plaćale šest do osam posto, a na položenu štednju 10 procenata.⁹⁸⁰ "Za vreme depresije", kako navodi Milivoje Perović, "kada su mnoge čaršije formalno razorene, u Leskovcu se nije osetio nikakav znatniji potres".⁹⁸¹

Sa osnivačkim kapitalom od dva miliona dinara, 1928. godine osnovana je Leskovačka štedionica AD⁹⁸², kao prvi novčani zavod koji je nastao posle rata.

Leskovačka zadružna banka AD⁹⁸³ osnovana je 1930. godine, sa kapitalom od dva miliona dinara. Trgovački kapitali pojedinih osnivača bili su za jednu deceniju poslovanja preko ove banke višestruko uvećani, a naročito je ostvarena dominacija Dimitrija Dimitrijevića koji je sa sinovima otkupio većinu akcija Zadružne banke.

⁹⁷⁹ Sergije Dimitrijević, *Istorija Leskovca ...*, 201.

⁹⁸⁰ "Novčana oskudica", *Leskovački glasnik*, 5. maj 1923.

⁹⁸¹ Milivoje Perović, *Leskovac: Trgovački ...*, 115.

⁹⁸² Osnovni kapital Leskovačke štedionice predviđen je na dva miliona dinara i podeljen je na 2.000 akcija po 1.000 dinara. Osnivači su bili Jovan Jovanović, industrijalac, Dušan Aleksić, trgovac, Mihajlo Maznić, apotekar, Blagoje Manić, advokat, Gligorje Cvetković, Kosta Cvetković, Stevan Đorđević, Nikola Cvetković, Jeftimije Hadži Jovančić, i Jova Prokopović - Grebenarović. Dragiša Kostić, "Banke i ...", 81.

⁹⁸³ Osnivačko društvo su činili Aleksa Cvetković, industrijalac, Staniša Kostić, advokat, Dimitrije Dimitrijević - Smejurijski, trgovac, Dušan Dimitrijević, trgovac, Dušan Đ. Šabinče, trgovac, Danilo Dunderović, trgovac, Milan Cekić, trgovac, Todor Tasić - Zec, trgovac i Proka Kalajdžić, industrijalac. Kao banka čiji su osnivači uglavnom trgovci, lakše je plasirala kredite, posebno u veletrgovinu, što je doprinisilo bržem obrtu. Isto, 82.

U 1932. godini, pojavila se Generalna banka AD⁹⁸⁴ sa početnim kapitalom od tri miliona dinara.

U međuratnom periodu bilo je u Leskovcu još nekoliko pokušaja osnivanja štedno-kreditnih ustanova. Jedna od tih neostvarenih banaka trebalo je da se zove Banka Kukar i Jović AD. Druga je bila Leskovačka banka AD, čiji osnivači nisu u celosti formirali dokumentaciju, pa zato nikada nije počela sa radom. Slično se desilo i Banci Čuljković AD, koja je zbog sličnih razloga izbrisana iz registra akcionarskih društava, kao i Tekstilnoj banci koja je trebalo da nastane integracijom Centralne i Trgovačke banke.

Proces preusmeravanja kapitala u finansijske operacije preko postojećih novčanih zavoda, doveo je u Leskovcu do nastojanja pojedinih porodica i pojedinaca da dođu u posed što većeg broja akcija, što je u periodu velike svetske ekonomske krize bilo olakšano povlačenjem malih akcionara. Osim toga, u posleratnoj inflaciji, stari kapitali su izgubili vrednost, pa su banke mogle da povećaju glavnice jedino na osnovu aktuelnog trgovačkog i industrijskog kapitala, čime je ubrzan proces srastanja uticaja iz ova tri sektora.

Rastom bankarskog sektora počela je pored industrijske da se stvara i finansijska elita, koju su građani identifikovali sa njihovim bankama, sve dok putevi kretanja bankarskih akcija nisu postali suviše zamršeni. Najveću disperziju akcija ostvarili su vlasnici Centralne banke koji su posedovali akcije i u drugim bankama, upravljali su Električnim društvom do njegove prodaje 1930. godine, a Kreditnu banku su uspeli da preuzmu u celosti.⁹⁸⁵ Koliko je bankarstvo napredovalo u Leskovcu tokom dvadesetih godina, srazmerno dinamici oporavka industrije, pokazuju podaci koje Sergije Dimitrijević navodi u njegovoj *Istoriji Leskovca i okoline*. Pet gradskih banaka imalo je u 1927. godini 28 miliona dinara uplaćenog kapitala. Devet novčanih zavoda u Nišu raspolagalo je sa 20 miliona dinara uplaćenog kapitala, sedam novčanih zavoda u Kragujevcu sa devet miliona, šest novčanih zavoda u Vranju sa sedam miliona dinara.⁹⁸⁶ Uoči Drugog svetskog rata u Leskovcu i okolini je radilo 11 banaka i štedionica.⁹⁸⁷

⁹⁸⁴ Osnivači Generalne banke bili su Proka Tasić, rentijer, Milić Đorić, preduzimač, Gorča Tasić, trgovac, D. P. Tasić, trgovac, Đ. Petrović, trgovac, A. Stojanović, advokat i G. Stojanović, trovac. Isto, 83.

⁹⁸⁵ Od 50.000 akcija *Kreditne banke*, akcionari *Centralne banke* posedovali su 47.780. Dragoljub Trajković, *Istorija leskovačke industrije ...*, 47, 48.

⁹⁸⁶ Sergije Dimitrijević, *Istorija Leskovca ...*, 203.

⁹⁸⁷ Leskovačka centralna banka nastala spajanjem Leskovačke udeoničarske štedionice i Leskovačke prometne banke 1921. godine, Leskovačka zadruga AD, Zadruga banka u Leskovcu, Omladinska zadruga za kredit i uštedu u Leskovcu, osnovana 1925. godine, Trgovačka banka, Privredna banka u Leskovcu, Vlasotinačka zadruga AD, i Vlasotinačka kreditna banka u Vlasotincu, Privredna banka AD i Jablanička kreditna štedionica u Lebanu. Blagoje Gligorijević, "Leskovačka industrija i banke za vreme rata", *Leskovački zbornik*, 22, 22 (1982): 371.

Neke leskovačke banke, i pojedina industrijska preduzeća, kao što se vidi iz ovog pregleda, vršila su misiju privredne modernizacije i ekonomskog razvoja na širem području, pre svega u današnjoj Makedoniji gde je posle odlaska Turaka postojao prazan prostor za poslovno širenje. Vlasnici kapitala, organizovani najvećim delom oko Centralne banke, spontano su počeli da smatraju jugoistočni deo države svojom interesnom zonom, često ističući u javnim istupima da je reč o podrazumevajućim i prirodnim težnjama.

Paralelno sa procesom prodiranja lokalnog leskovačkog kapitala u Kumanovo, Skoplje, Tetovo i ostala veća mesta, menjala se fizionomija Leskovca i sela u njegovom neposrednom okruženju.⁹⁸⁸ Takođe, u međuratnom periodu činjeni su modernizacijski naponi na izgradnji i poboljšanju infrastrukture, čija je okosnica bila železnička pruga.⁹⁸⁹ Od 1886. godine kada je prošla kroz Leskovac, njena eksploatacija je značajno doprinosila povećanju obima trgovine i plasmana industrijskih proizvoda.

Ovom spisku treba dodati Leskovačku štedionicu AD, koja je radila i za vreme rata, i filijalu Srpske zemljoradničke banke koja je postojala u Leskovcu 1921. godine. U 1928. godini pominje se i Predejanska privredna banka.

⁹⁸⁸ "U Leskovačkom polju zemlja ne pripada samo seljacima. Posednicima koji je ne obrađuju pripada 1.780 hektara. Oni su industrijalci, trgovci, popovi, učitelji, advokati i uopšte varošani. Dva manastira na desnoj strani Morave imaju oko 500 hektara zemlje. Iako je ova površina samo 10% uziračene zemlje, ipak je taj odnos daleko drugojačiji ako se zna da varošani ne uzimaju makar šta, nego samo najbolju zemlju pod vodom, humusnu ili pored drumova. (...) Seljaci sve više prodaju svoju zemlju, ostaju na njoj kao napoličari, a češće prelaze u masama u varoš, tonući u bedu i vukući za sobom i varoški proletarijat. (...) Grdelica i Vučje su pretvoreni u industrijska sela. Gde seljaci nisu mogli da odu do fabrike, fabrika je otišla do njih, usled nesrazmerno jevtinih režiskih troškova." Milivoje Perović, *Leskovac: trgovački ...*, 122-128.

⁹⁸⁹ Privrednu ekspanziju Leskovca limitirala je slaba komunikaciona mreža, pre svega nepostojanje kolateralnih, priključnih železničkih pravaca sa okolnim krajevima. (...) Zato je po *Zakonu o građenju i eksploataciji novih železnica* bilo odlučeno da se gradi pruga Pirot-Babušnica-Vlasotince-Leskovac-Lebane, što je, međutim, izostalo zbog ratnih prilika u periodu 1912-1918. godine. Ova pruga trebalo je da bude deo jedne mnogo duže železnice koja bi preko Leskovca polazila sa dunavskih pristaništa u istočnoj Srbiji, pa preko Prištine i Kosova na Jadransko more. Projekat je predviđao poseban krak "isključio industrijske pruge" prema selu Miroševce kako bi se napravila veza sa Poljanicom i vranjskim krajem. Na seoskim atarima duž ove pruge, predviđao se prostor za razvoj industrije.

Dosledni svojoj privrednoj politici, Leskovčani su predlagali da se za izgradnju pruge ne traži pomoć države, već da građani leskovačkog, jablaničkog i vlasotinačkog sreza pokriju predračunsku vrednost od 35 miliona upisom obveznica nominalne vrednosti po 1.000 dinara. Vladimir Stojančević, "Neizvršeni planovi oko izgradnje transverzalne železničke mreže oko Leskovca s početka 20. veka" *Leskovački zbornik*, 52, 52 (2012): 149-154. Prema: Milenković, Pera. *Železnice u okrugu Vranjskom*. Vranje: Okružni odbor okruga Vranjskog, 1926.

10. DRUŠTVENA MODERNIZACIJA

Period burnog razvoja ekonomije u Leskovcu između dva svetska rata, istovremeno je i period otvorenosti za sve vrste uticaja koji bi bili u stanju da potisnu svuda prisutnu i funkcionalnu mrežu tradicionalnih vrednosti, kakve u velikoj meri utiču na profil života u gradu, a u potpunosti na ruralnom području koje ga okružuje. Na osnovu relativno dobre polazne osnove, stvarane do početka balkanskih i Prvog svetskog rata, Leskovac je razvio veliki privredni potencijal, ali ne i komunalnu infrastrukturu koja je trebalo da bude srazmerna njegovoj ekonomskoj snazi. Saobraćajna infrastruktura u okolini takođe je bila slaba, kao i saobraćajne veze Leskovca sa drugim urbanim centrima u Srbiji. Jedina komunikacija, primerena zahtevima vremena, bila je železnička pruga koja je prošla pored Leskovca 1886. godine, u vreme Kraljevine Srbije. Ipak, u uslovima saobraćajne izolovanosti većeg dela države koji nisu imali na raspolaganju prugu, ali ni dobre puteve, Leskovac je spadao u ona mesta koja su zahvaljujući železnici dobila početnu prednost u modernizacionoj trci.

Srednja klasa kao nosilac društvene modernizacije, mogla je da se razvija samo u Leskovcu i, daleko manje u Vlasotincu, koje do tada nije doživelo industrijalizaciju, ali je na daleko skromnijoj trgovačkoj i zanatskoj osnovi razvijalo građanski duh. Modernizacioni procesi toga vremena imali su ograničeni domet i zaustavljali se na granicama urbanih zona, odakle je počinjao život ruralnog sveta, pritisnut tradicionalnim nasleđem i siromaštvom.

Proces društvene modernizacije usko je povezan sa prisutnošću državnih institucija i postojanjem ekonomije iz koje novonastali društveni procesi mogu da se finansiraju. Neke od društvenih funkcija, kao obrazovanje, urbanizacija ili zdravstvena zaštita, u većoj meri su rezultat modernizacionih nastojanja države. Druge funkcije u procesu svog nastajanja i razvoja postaju stvar civilnog sektora ili privatne inicijative u preduzetništvu. Za nešto više od dve decenije, društvena struktura u Leskovcu Kraljevine Jugoslavije, postala je mnogo kompleksnija od stanja u periodu Kraljevine Srbije, a odnos između tradicionalnog i modernog, značajno pomećen.

Ukoliko modernizacija znači poboljšanje i unapređenje uslova života kao posledicu stalnog naučnog i tehnološkog razvoja, u odnosu na evropeizaciju koja podrazumeva uticaj razvijenijeg

geografskog prostora⁹⁹⁰, ovde se može uočiti konstanta višedecenijskog prihvatanja takvih uticaja, kao i težnje da se u procesu formiranja i razvijanja sopstvene zajednice dostigne odabrani uzor.⁹⁹¹ Proces društvene modernizacije posebno je počeo da se ubrzava sa drugom ili trećom generacijom Leskovčana posle oslobođenja od Turaka, u vreme rapidnog rasta savremene industrijalizacije zapadnog tipa, i opadanja konzervativnosti male sredine. Faktori napretka u ovom segmentu su prihvatanje već dostignutog nivoa društvene modernizacije u Kraljevini Srbiji pre oslobođenja 1877. godine, povećan nivo pismenosti, blagi rast ekonomske moći pojedinca, veća fleksibilnost državnih institucija i kulturno vezivanje za pojedine spoljnopolitičke saveznice, posebno Francusku.

Ocenjivanje uspešnosti društvene modernizacije u nekom periodu može da bude i nerealno, ukoliko se dozvoli povodljivost u odnosu na savremene percepcije, na čestu sklonost ka idealizacijama prošlosti, odnosno preuveličavanju značaja koji je neko mesto imalo u okvirima tadašnje države. Iako najveći industrijski centar posle Beograda u okviru Srbije, Leskovac nije imao tako visoku poziciju za vreme Kraljevine SHS i Jugoslavije⁹⁹², jer je u novoj državi, bilo jačih industrijskih centara, a svakako razvijenijih u pogledu svih elemenata društvene modernizacije. Međutim, njegov društveni napredak u odnosu na relativno skoru tranziciju iz sasvim drugačijeg civilizacijskog kruga, svakako jeste rezultat koji zaslužuje razmatranje.

U tom smislu, značajno je pomenuti dve knjige koje se na dva različita načina bave takozvanim "zlatnim dobom Leskovca". To je istoimena ilustrovan monografija u izdanju leskovačkog Narodnog muzeja⁹⁹³, kao i knjiga *Naličje "zlatnog doba Leskovca"*⁹⁹⁴ koja se pojavila nekoliko meseci kasnije.

⁹⁹⁰ Andrej Mitrović, "Evropeizacija i/ili modernizacija", *Godišnjak za društvenu istoriju*, 1, 2 (1994): 143-145.

⁹⁹¹ U međuratnom jugoslovenskom društvu nema drugih uticaja osim evropskih, koji su mogli da utiču na njegovo oblikovanje. U slučaju srpskog međuratnog građanstva, može se reći da je evropeizacija inicijator modernizacije, odnosno njeno polazište. Predrag Marković, *Beograd i Evropa: 1918-1941: evropski uticaji na proces modernizacije Beograda* (Beograd: Savremena administracija, 1992), 28.

⁹⁹² Staviti ga u ravan sa Zagrebom, Beogradom, Osijekom, Sarajevom, Novim Sadom, Ljubljanom, Velikim Bečkerekom, Splitom ili Skopljem, krajnje je nerealno, jer su potencijali leskovačke privrede bili izuzetno skromni u odnosu na pomenute gradove. Dodatna razlika u korektno procenjenom nivou leskovačke industrije može se videti i u nadimku koji je ovaj grad poneo zbog visoke koncentracije tekstilne industrije. Dok se Leskovac i u međuratnom periodu a i danas naziva "srpskim Mančesterom", u međuratnom periodu je van Srbije, ali i u stručnim časopisima nazivan "srbijanskim Mančesterom", budući da je bilo gradova sa srpskim življem van Srbije koji su industrijski neuporedivo bili razvijeniji od Leskovca. Ivan Becić, "Prikaz knjige: Evropeizacija srpskog Mančestera", *Istorija 20. veka*, 1 (2011): 205.

⁹⁹³ Šimunec, Zvonimir, M. Ninošević i V. Trajković. *Zlatno doba Leskovca*. Leskovac: Narodni muzej, 2014.

⁹⁹⁴ Rakić, Hranislav. *Naličje "zlatnog doba" Leskovca*. Leskovac: Gradski odbor SUBNOR-a, 2015.

Nastala kao posledica velike izložbe i dokumentarnog filma o godinama najburnijeg razvoja Leskovca, monografija *Zlatno doba Leskovca* prikazala je u punom sjaju onu svetlu stranu koja se neguje u kolektivnom sećanju Leskovčana. Knjiga o naličju "zlatnog doba", prikazala je isključivo tamnu stranu međuratnog društva u ovom gradu, baveći se poslovnim i političkim ugledom leskovačkih bogataša pre "zlatnog doba", čuvenim nacionalnim aferama u kojima su akteri bili leskovački kapitalisti, položajem radnika, komunalnom entropijom, političkim ubistvima i kontekstom razvoja posle sloma Topličkog ustanka 1917. godine, tokom trajanja ekonomske krize 1921-1923., i velike ekonomske krize 1928-1933. godine, kao i u okolnostima *Obznane 1920. Zakona o zaštiti države 1921. i Šestojanuarske diktature 1929. godine.*

Mada nisu sinonimi, modernizacija i evropeizacija nose iste ili slične odlike a njihove pojavnosti u Leskovcu, u pozitivnom ili negativnom izdanju, često su bile ekstremnije nego u drugim mestima Srbije. Uticaji iz evropskog inostranstva naročito su se pojačali posle Prvog svetskog rata, povratkom većeg broja mlađih srpskih građana sa školovanja u Francuskoj i drugim savezničkim zemljama. Pobednička euforija u posleratnim godinama jača uticaj frankofonije pa je evropeizacija u Srbiji uglavnom bila profilisana prema aktuelno-poželjnom kulturnom uplivu Pariza. Neke od privilegija koje su bile na raspolaganju samo finansijskoj eliti pre rata, vremenom su postale dostupne sve brojnijoj srednjoj klasi u nastajanju. U posleratnom periodu poslovni ljudi svih profila su češće posećivali sajmove u inostranstvu, putovali zbog trgovačkih poslova ili zbog elementarnog turizma što je pojava kakva ranije skoro da nije postojala.

Oni koji su raspolagali novcem, bili su pioniri modernizacije u smislu nabavljanja i posedovanja predmeta koji reprezentuju industriju evropskog zapada, odnosno savremenu evropsku civilizaciju. Takva dostignuća imala su dvostruki kvalitet. Obezbeđivala su prestiž u lokalnoj sredini, ali i poboljšavala kvalitet života njihovih vlasnika. Najviše doprinosa osavremenjivanju javnog i privatnog života, bilo je tokom dvadesetih godina 20. veka. Posebno je bio značajan razvoj poštansko-telegrafskog i telefonskog saobraćaja koji se širio na Grdelicu (imala je poštansko-telegrafsku stanicu pre Prvog svetskog rata), Vlasotince (1921. godine), Predejane i Kosančić (1923.), a 1926. godine, poštansko-telegrafskim vezama i telefonskom linijom povezana je Crna Trava⁹⁹⁵, odnosno pojas prema bugarskoj granici. Oktobra te godine,

⁹⁹⁵ Izveštač sa jednog događaja u tom mestu konstatuje da Crna Trava ima poštu, telegraf, telefon i sreskog lekara dr Parhomenka, (...) Rusa. On kaže (nezadovoljan štednjom države na održavanju lokalne ambulante) - Crnotravci donose kulturu iz pečalbe, ali donose i tuberkulozu. Čitava polovina omladine je tuberkulozna. "Sa osvećenja Spomenika u Crnoj Travi", *Leskovački glasnik*, 13. avgust 1927.

Leskovac je direktnom telegrafskom linijom povezan sa Beogradom, a u izgledu je bila i uspostava direktne telefonske linije.⁹⁹⁶ U 1927. godini, osim u Leskovcu i ovim mestima, postojale su pošte u Medveđi, Lebanu i Sijarinskoj Banji. To je mnogima ličilo na rasipništvo, pa se čak i *Leskovački glasnik* zalagao za redukciju poštanske mreže.⁹⁹⁷

U Leskovcu je 1925. godine 13 građana posedovalo automobil, a 50 je imalo bicikl.⁹⁹⁸ Redovan putnički saobraćaj uspostavljen je 1922. godine između Leskovca i Vlasotinca, sa četiri vozila, od kojih je jedno imalo 16 sedišta. Firma Alekse Mladenovića uspostavila je u jesen 1924. godine redovnu liniju prema Lebanu.⁹⁹⁹

Prvi radio-aparat u Leskovcu posedovala je Građanska kasina, od početka 1925. godine.¹⁰⁰⁰ Mesec dana ranije, *Leskovački glasnik* je objavio opsežan tekst u kome objašnjava principe funkcionisanja "radio telegrafije" i mogućnosti novog uređaja koji je izazvao veliko interesovanje u svetu.¹⁰⁰¹

U proleće 1928. godine, predstavljena je u fabrici sapuna Jovana Vlajčića prva električna mašina za pranje rublja.¹⁰⁰² Dve godine pre toga, hotel "Plug" je predstavio "u novom dograđenom paviljonu engleske klozete i tekuću vodu".¹⁰⁰³

⁹⁹⁶ "Još jedna kulturna dobit", *Leskovački glasnik*, 9. oktobar 1926.

⁹⁹⁷ "Otvaranje državnih pošta", *Leskovački glasnik*, 29. oktobar 1927.

⁹⁹⁸ Pre rata je bilo dva automobila i nekoliko velosipeda. "Prvi auto u Leskovcu nabavio je Andrija Kiljam. Auto je bio marke "Laurin Klement" ("Škoda"), i bio je izrađen u čehoslovačkom gradu Jung-Bunzlau (Mlada Boleslava). Imao je motor od četiri konjske snage, trošio je 8 litara benzina na 100 kilometara. Razvijao je 36 do 40 kilometara na sat. Auto su rekvirirali Bugari 1915. godine. Sergije Dimitrijević, *Grada za proučavanje Leskovca i okoline* (Leskovac: Narodni muzej, 1952), 23.

U 1926. godini je otvorena šoferska škola koja je "radila 15 dana i organizovala 15. septembra ispit pred naročitom komisijom". "Šoferska škola", *Leskovački glasnik*, 18. septembar 1926.

⁹⁹⁹ "Automobil saobraćaj Leskovac-Lebane i obratno", *Leskovački glasnik*, 11. oktobar 1924.

¹⁰⁰⁰ U Građanskoj kasini namešten je jedan radio aparat koji će stajati u vezi sa svima radio stanicama u Evropi. Pomoću njega će se primati političke vesti, berzanski izveštaji i koncerati kako beogradske radio stanice, tako i svih stanica u velikim evropskim centrima. Do sada izvršeni opiti sa ovim aparatom dali su vrlo dobre rezultate, te ćemo od sada imati to prirodno zadovoljstvo, da slušamo svakog dana koncerte u Parizu, Londonu, Berlinu, Rimu, Beču i drugim mestima. "Radio u Leskovcu", *Leskovački glasnik*, 14. februar 1925.

¹⁰⁰¹ I u našoj zemlji interesovanje je veliko i broj prijemnih aparata rapidno raste. Instaliraju ih pojedinci, udruženja i korporacije. Pre mesec dana i Vranje je instaliralo radio prijemnik, pomoću koga redovno svakog dana sluša koncerte iz Beča, Berlina, Pariza, Rima. Zagreb je podigao ne samo mnogobrojne prijemnike, već podiže i jednu malu otpravnu stanicu kojom će svakog dana, po tri puta, davati političke, dnevne i berzanske vesti. "Radio telegrafija", *Leskovački glasnik*, 10. januar 1925.

¹⁰⁰² Prisutni su bili iznenađeni savršenstvom i praktičnošću mašine, jer je celokupan rad mašine uprošćen i bez ikakvog učešća čovekove radne snage. S' obzirom na malu potrošnju sapuna, na uštedu u gorivu i vodi, na brzinu obavljenog posla, mašina će neminovno postati neophodna potreba za čovekov život, te će se i taj primitivan, težak i prljav posao pretvoriti u posao od zadovoljstva. Neki viđeniji građani već su učinili porudžbine za mašinu te će se (...) sigurno ista dalje uvoditi. "Jedna uspela demonstracija", *Leskovački glasnik*, 28. april 1928.

¹⁰⁰³ Hotel će raspolagati engleskim klozetima što je, kao i vodood, novina za Leskovac. "Hotel 'Plug' postaje moderan Hotel", *Leskovački glasnik*, 28. avgust 1926.

Nova iskustva i učestali kontakti sa evropskim zemljama odrazili su se u Leskovcu na mnoge komponente kvaliteta života, od arhitekture i mode do vidljivih posledica raznih vrsta građanskog angažovanja, oličenim u proslavama, balovima, radu sokolskog ili pevačkog društva. S druge strane, popuštanje tradicionalnih veza dovelo je do rasta stope kriminala, naročito u oblasti krvnih delikata, sa imovinsko-pravnim sporovima kao polazištem. Nepoštovanje industrijskog zakonodavstva, kao jedne od evropskih tekovina, i slabost države u toj oblasti, dovelo je do nastavljanja eksploatacije dečjeg rada. Istovremeno, u odnosu na maloletnike, vrlo je raširena bila pojava uskraćivanja prava na obrazovanje.

Liberalizacija društvenih odnosa u Leskovcu, kao i celoj Srbiji, kretala se uzlaznom linijom tako da je tridesetih godina ispoljavala drugačiji kvalitet u odnosu na dvadesete. Osnovano se može pretpostaviti da bi patrijarhalno seljačko društvo, kakvo je bilo posle odlaska Turaka, i ostalo dominantno narednih decenija, svakako doživelo potpuni preobražaj da nije došlo do novog rata. Ideologija koja je posle njega nametnuta, i koja nije priznavala već ostvarena građanska dostignuća, sasvim je preusmerila proces društvene modernizacije, težeći izgrađivanju drugačijih odnosa.

10.1. Urbanizacija i stanovanje

Percepcije mnogih stranaca, prvenstveno novinara u međuratnom periodu, odnosile su se na nesrazmeru novčanih mogućnosti kojima je raspolagala lokalna finansijska elita, u odnosu na izgled Leskovca i njegovu komunalnu izgrađenost. Pavle Cerović, novinar *Politike* koji je 1929. godine objavio reportažu iz Leskovca, konstatuje "svako odsustvo smisla za zajedničke stvari", i zaključuje da "spoljašnji izgled Leskovca ne odgovara njegovoj ekonomskoj i finansijskoj snazi."¹⁰⁰⁴ Slično je zabeležio Ceko Stefanović, saradnik skopskog dnevnog lista *Vardar*. On je uporedivši savremene stanovnike Leskovca sa Turcima u vreme njihove uprave¹⁰⁰⁵ zaključio da je Leskovac izrastao iz orijentalne letargije u "jedan prilično kulturni grad", sa većim brojem lepih kuća podignutih posle rata, ali sa krivim i "raznoliko širokim ulicama", "uglavnom nepopločanim,

¹⁰⁰⁴ U Leskovcu kao retko gde vlada velika nečistoća. Kroz varoš protiče prljava Veternica koja u ove vrele julske dane širi nenasan zadržak i smrad, naročito sada kad su u nju počeli da potapaju konoplju. I pored toga što je postao jedan od najvećih industrijskih centara u Jugoslaviji, on je i dalje u mnogo čemu zadržao (...) izgled koji je imao pre pola stoleća. "Leskovac, varoš sa preko dvadeset velikih industrijskih preduzeća", *Politika*, 17. avgust, 1929.

¹⁰⁰⁵ "Bogougodni grad Leskovac", *Vardar*, 12. maj 1935.

ali "i one koje su popločane, u očajnom su stanju". Dalje, njegova zapažanja se odnose na neuređeno rečno korito, sa zapuštenim i nečistim obalama, na javne česme od kojih zavisi celokupno stanovništvo, na nepostojanje kanalizacije ali i na džinovsku divlju pijacu koja se subotom pojavi duž nekoliko kilometara glavnih ulica, od periferije do centra grada.

Polovinom tridesetih, *Politika* ponovo piše o Leskovcu, predstavljajući ga kao "mesto bez vodovoda i gotovo bez ikakvih komunikacija", kao i mesto kontrasta u kojem se na turskoj kaldrmi, pored novih i lepih kuća leskovačkih bogataša nalaze "niske i naherene udžerice leskovačke sirotinje". U reportaži povodom pola veka od nastanka leskovačke industrije, jedan od međunaslova glasi: "Leskovac je zaostala prljava varoš".¹⁰⁰⁶

U treću deceniju 20. veka, Leskovac je ušao bez vodovoda i kanalizacije, bez dovoljno javnih kupatila, uređenih pijaca i sa minimumom javnih zelenih površina. Prednost se davala širenju i ulepšavanju grada. Zdravom pijaćom vodom Leskovac se snabdevao iz rezervoara koji je bio izgrađen 1900. godine na temeljima starog turskog vodovoda. Dopremao je vodu do tri česme koje su se nalazile u širem centru grada (ispred Vlajčićeve fabrike sapuna u Širokoj čaršiji, na Kudeljnoj i na Glavnoj pijaci). Postojalo je nekoliko bunara sa zdravom pijaćom vodom. Do početka tridesetih godina podignuto je nekoliko pumpi u gradu koje su crple vodu sa dubine 40 metara. Ovakva privremena rešenja nisu mogla da omoguće uvođenje vode u stambene objekte, niti da zadovolje potrebe grada.¹⁰⁰⁷

Tokom leta 1937. godine, na stranicama *Leskovačkog glasnika* razvila se velika polemika u kojoj je učestvovao i Mihajlo Babamilkić, jedan od bivših predsednika leskovačke opštine. On je na toj funkciji ostvario najveći broj mandata i posebno bio posvećen rešavanju komunalnih problema.¹⁰⁰⁸ Iste godine, *Leskovački glasnik* je podržao inicijativu opštinskog lekara Ratka Svilara, koji je najvažnijim pitanjima smatrao rešavanje problema kanalizacije u Leskovcu, paralelno sa početkom eksploatacije podzemnog jezera na južnom delu grada, za potrebe budućeg gradskog vodovoda. Njegov referat na jednoj od sednica Gradskog veća, ustvari je popis svih komunalnih problema Leskovca, koji su istovremeno vezani za zdravstveno stanje stanovništva. Doktor Svilar je taksativno navodio i rešenja za višedecenijske komunalno-urbanističke nedoumice opštinskih vlasti, koje su u tom segmentu života modernizacijski zaostale više decenija za mnogim

¹⁰⁰⁶ "Navršilo se pedeset godina od osnivanja prve fabrike u Leskovcu", *Politika*, 8. avgust 1935.

¹⁰⁰⁷ Sergije Dimitrijević, *Istorija Leskovca i okoline (1918-1928)* (Leskovac: Narodni muzej, 1983), 255.

¹⁰⁰⁸ *Leskovački glasnik* 19. jun 1937, 3. jul 1937, 17. jul 1937.

Dragoljub Trajković, *Za istoriju Leskovca i okoline* (Leskovac: Narodni muzej, 1984), 58-61.

većim naseljima u Srbiji.¹⁰⁰⁹ Predložio je da se na osnovu precizne računice opština zaduži kod komercijalnih banaka i dovede grad u funkcionalno stanje za veoma kratko vreme.¹⁰¹⁰

Analiza komunalnog stanja Leskovca koju je dr Svilar prezentovao gradskom veću, sadrži 19 tačaka sa ponuđenim rešenjima. On je posebno ukazao na preduslove komunalnog uređenja u smislu dislociranja nekoliko manjih ne higijenskih naselja, radionica za preradu koža i kasapnica koje prljaju reku, zagađuju vazduh i zemljište u njihovoj okolini.

U to vreme, Leskovac je imao 106 ulica od kojih je 51 bila sasvim neuređena, odnosno bez kaldrme.¹⁰¹¹ Rad na njihovom regulisanju bio je nemoguć bez generalnog urbanističkog plana.

Dalji tekst Svilarovog plana odnosio se na drvorede, trotoare, gradske nužnike, ali i stavku da "privatna zidanja u Leskovcu treba dozvoljavati samo po građevinskom pravilniku".

Krajem 1937. godine, u raspravu se uključio i doktor Dušan Radaković, upozoravajući da se Leskovac davi u blatu i smradu "dok su druga mesta podigla sve što je korisno za njihove stanovnike". On je tražio da se najpre uklone uzročnici blata, smrada i bolesti, pa da se tek onda razmišlja o postavljanju kockaste kaldrme u glavnoj ulici.¹⁰¹²

Urbanizacija Leskovca, loši stambeni uslovi ogromne većine stanovnika, nezdravo okruženje i, uopšte, svi komunalni problemi, bili su česta tema lokalnih novina. Kako se može pratiti po pisanju *Leskovačkog glasnika* koji je u tom smislu najverodostojniji izvor, ovi tekstovi su tokom dve decenije, dvadesetih i tridesetih godina, slični jedni drugima. Zanimljiv je ton kojim autori tekstova komentarišu gradske prilike, od optimizma početkom dvadesetih, razočaranja krajem dvadesetih, do ljutnje i potpunog očajja pojedinih građana, koji tokom tridesetih preko novina otvoreno pišu gradskoj upravi.¹⁰¹³ Vidljiva komunalna zaostalost Leskovca često je opisivana i na stranicama listova koji su izlazili van Leskovca. Bilo je i prekora od onih koji su se zatekli u Leskovcu privatnim ili državnim poslom.¹⁰¹⁴

¹⁰⁰⁹ "Ka izgrađivanju Leskovca", *Leskovački glasnik*, 25. septembar, 1937, 2. oktobar 1937.

¹⁰¹⁰ Za uzimanje zajma ili za prodaju velikog opštinskog imanja *Mira*, od kojeg se leskovačka opština jednim delom izdržavala još od oslobođenja, zalagao se 13 godina ranije i Sreten Dinić, urednik *Leskovačkog glasnika*. On je smatrao da ne treba čuvati jedno tako veliko imanje sa primitivnom obradom u situaciji kad grad trpi za vodom i drugim nasušnim higijenskim potrebama, jer "tolike varoši žive bez imanja pa su mnogo uređenije i kulturnije". Dinić se zalagao za hitno urbanističko regulisanje grada i kumulativno rešavanje komunalnih problema i to prodajom opštinskog imanja, zaduživanjem i uvođenjem taksi. "Ka uređenju Leskovca", *Leskovački glasnik*, 26. maj 1924.

¹⁰¹¹ "Ka izgrađivanju Leskovca", *Leskovački glasnik*, 9. oktobar 1937.

¹⁰¹² "Grad Leskovac", *Leskovački glasnik*, 4. decembar 1937.

¹⁰¹³ Perica Hadži - Jovančić, *Evropeizacija srpskog Mančestera 1918-1941*. (Beograd: Udruženje za društvenu istoriju, 2010), 56.

¹⁰¹⁴ Prilikom sastanka u zgradi Narodne banke u Beogradu, povodom otvaranja filijale Narodne banke u Leskovcu, guverner dr Milan Radosavljević najpre je delegaciji Leskovca uputio prekor zbog "... neuređenja i

Transformacija iz neplanske i nefunkcionalne naseobine, kakva je Leskovac bio po odlasku Turaka, u grad evropskog profila koji je u stanju da zadovolji sve komunalne potrebe građana, odvijala se, kako se vidi iz verodostojnih izvora, vrlo sporo. Pojedina rešenja privremene opštinske uprave odmah posle oslobođenja nisu bila primenjiva na duži period, ali se već posle nekoliko godina delovalo u pravcu dugoročne komunalno-urbanističke modernizacije.

Tako je prvi regulacioni plan za rekonstrukciju Leskovca posle oslobođenja donet već 1882. godine.¹⁰¹⁵ Njegov autor je bio austrijski inženjer Vilhelm Bader. Planom rekonstrukcije zadržani su pravci čaršijskih ulica. Osnovna koncepcija preuređenja bila je da glavne ulice budu prave i dovoljno široke, po ugledu na evropske. Brdo Hisar i reka Veternica bile su zadate, prirodne konstante koje su uslovljavale izradu plana. Zadržavanjem trasa glavnih prilaznih puteva, Bader je obezbedio kontinuitet života stare čaršije i ovakvim planom umnogome odredio dalji urbanistički razvoj grada.¹⁰¹⁶ Pola veka kasnije, doneta je odluka o reviziji regulacionog plana koji nije sadržao zadovoljavajuća rešenja u segmentima vodovoda i kanalizacije, vitalno važnim za funkcionisanje grada koji je permanentno rastao.¹⁰¹⁷

Potreba za novim regulacionim planom bila je ustvari posledica stupanja na snagu novog građevinskog zakona iz decembra 1931. godine, koji je gradovima i opštinama nametao obavezu izrade regulacionog plana, definisanja užih i širih građevinskih rejonu, prostiranja zaštitnog zelenog pojasa, parkovskih površina i ulica koje se nastavljaju na banovinske ili državne puteve, pa bi zato morale biti proširene. Narednih godina nije obavljeno katastarsko snimanje terena, građevinske dozvole su izdavane bez jasnih kriterijuma, bilo je mnogo slučajeva bespravnog zauzeća državnog zemljišta, posebno na periferiji, pa do kraja treće decenije u pogledu izrade regulacionog plana nije učinjeno skoro ništa. Bez preciznog katastarskog plana, i regulacionog plana kao najvažnijeg prostornog dokumenta, nije bilo moguće rešavanje imovinsko-pravnih odnosa, kao ni bilo koji vid tehničkog planiranja radi unapređenja komunalnog stanja u gradu.

prljavštine našega grada kroz koji je nedavno prošlo". "Osnivanje filijala Narodne banke u Leskovcu", *Leskovački glasnik*, 24. jul 1937.

¹⁰¹⁵ Već je postojao jedan pokušaj delimične regulacije koju je sproveo Avdi-paša, vojni zapovednik Niškog sandžaka. On je tada, na zidanim temeljima, podigao most širine 14 metara i prosekao nekoliko pravih ulica kako bi se formirao gradski centar i omogućio drumski saobraćaj preko glavnog mosta. Sergeje Dimitrijević, *Gradska privreda starog Leskovca* (Leskovac: Gradski narodni muzej, 1952), 115.

¹⁰¹⁶ Leskovac je bio obuhvaćen državnim programom rekonstrukcije gradova. Donka Petković, *Leskovac - biografija grada* (Leskovac: Istorijski arhiv, 2014), 55.

¹⁰¹⁷ Regulacioni plan Leskovca izrađen je 1882. godine čiji se jedan primerak nalazi u Ministarstvu građevina a jedna neoverena kopija kod Opštine leskovačke; sam grad je već prosečeni tako reći živa je slika tog plana, te govoriti o nepostojanju plana nemoguće je. "Uređajne osnove grada Leskovca", *Leskovački glasnik*, 24. decembar 1932.

Leskovac je zato tridesetih godina, po pisanju njegovih hroničara i navodima iz dnevne i nedeljne štampe, imao mnogobrojne nerešene urbanističke probleme, poznate odgovornima za funkcionisanje grada, ali i laicima.

Kompleksno rešavanje vodosnabdevanja za industriju, kuće i stanove na urbanom prostoru Leskovca, započelo je tek 1954. godine, formiranjem odgovarajućeg komunalnog preduzeća, sistematskom i etapnom gradnjom vodovodske mreže.¹⁰¹⁸ Eksploatacija podzemnih voda na kojima je počivao ovaj sistem, započela je separatno dvadesetih i tridesetih godina.

Okruženost Leskovca mnogobrojnim barama koje su prirodna posledica niskog podvodnog zemljišta, pogoršavala se i zbog delatnosti keramičke industrija koja je iza sebe ostavljala ogromne jame posle završene eksploatacije gline. Sanaciju najvećeg kompleksa barskog zemljišta na severnom delu grada započela je 1921. godine komunistička opština, što je kasnije završeno pod vlastima drugačijih usmerenja. Smenjivanje i hapšenje komunističkih funkcionera sprečilo je brže rešavanje ovog problema koji je definitivno nestao tek sedamdesetih godina 20. veka, nasipanjem poslednje veće barske oblasti radi izgradnje industrijske zone.

Obezbeđenje reke Veternice od poplava i zagađenja raznim vrstama otpada, takođe nije završeno u ovom periodu, kao ni izgradnja keja koji je trebalo da bude sastavni deo urbanističkog rešavanja centralne gradske zone kroz koju ta reka protiče.

Svest o potrebi za javnim zelenim površinama nije postojala u vreme dominacije orijentalnog elementa i kulture stanovanja koja je podrazumevala dvorišta puna zelenila, ograđena visokim zidovima i organizovana kao isključivo privatni prostor. Zelene bašte sa cvećem, voćnim kulturama i povrćem za ishranu, ostale su i dalje kao životna navika, mada bez visokih zidova koji su rušeni na zahtev opštinskih uprava u godinama posle oslobođenja. Nedosledna primena Baderovog urbanističkog plana učinila je da se prvi gradski park podigne u Leskovcu tek 1921. godine, u kratkotrajnom periodu vladanja komunista, i to na parceli koju je kao zapuštenu deponiju prethodno otkupila radikalska uprava Mihajla Babamilkića. Iste godine, administracija Jovana Diskića pokrenula je i pitanje uređenja jedne od padina brda Hisar, zvane Tursko groblje, čime bi bila ostvarena dvostruka korist. Višak zemlje od zaravnjivanja brda trebalo je da se iskoristi za ispunjavanje najbližih bara, posle čega bi se pristupilo uređenju parka. Ukidanje komunističke uprave dovelo je do odlaganja ovog posla, koji je završen tek u 1928. godini jer je 1927. donet propis o zelenim površinama po kojem je svaka opština bila u obavezi da poseduje pet hektara pod

¹⁰¹⁸ <https://vodovodle.rs/istorijat.html>, pristupljeno 5. 11. 2017.

šumom. Do 1925. godini parkovski je uređen manji prostor na periferiji Leskovca, između Železničke stanice i Vašarišta. Park kod crkve Svetog Ilije, na drugom kraju brda Hisar, inače udaljen od Leskovca i korišćen kao izletišta, uređen je 1929. godine privatnom inicijativom omladine, od zarada ostvarenih priređivanjem matinea i balova.¹⁰¹⁹

Takođe, uređenje ulica i trotoara, bila je jedna od najfrekventnijih gradskih tema. Prvi uređeni trotoari pojavili su se oko kuća industrijalaca Ilića i Teokarevića, kao i kod Prvostepenog suda. Zatim je usledila preporuka svim građanima koji su u mogućnosti, da o svom trošku betoniraju ili popločaju trotoare ispred privatnih kuća i dućana, što je dovelo do opšte urbanističke neusaglašenosti u centru grada. Sve ulice koje su vodile ka periferiji bile su neuslovne i u još gorem stanju nego za vreme Turaka, jer je velika frekvencija radnika koji su odlazili prema fabrikama i nazad, a naročito teretni saobraćaj, izazvao oštećenje postojeće kaldrme, odnosno dugoročne probleme sa blatom i prašinom. Stanovnici rubnih delova opštine su čak organizovali akcioni odbor koji je trebalo "da zahteva od leskovačke opštine sanaciju tih ulica, ili da započne pregovore sa nekom drugom opštinom radi spajanja, ili pak da obrazuje zasebnu opštinu".¹⁰²⁰

Socijalna diferencijacija koja je imala svoj tok od zatečenog stanja 1877. godine do početka četvrte decenije 20. veka, uticala je na urbanističko raslojavanje Leskovca, deleći ga na centar koji se urbanizovao i periferiju koja je bila rezervoar radne snage, neplanska i nehidijenska naseobina. Kao u svim velikim gradovima, došljaci iz okolnih i udaljenijih sela su se naseljavali na periferiji stanujući za prvo vreme u improvizovanim skloništim, kasnije i kućama koje su mogli sami da naprave. Sa sobom su donosili stambene navike koje su podrazumevale i nepoznavanje mnogih civilizacijskih minimuma. Tako su, kako navodi Dragoljub Trajković, došljaci iz Šopluka u odnosu na starosedeoce nekih sela u leskovačkom kraju predstavljali progresivan element, "pošto su kao pečelbari krstarili po kulturnijim krajevima i saznavali za mnoge rekvizite napretka i kulture". Za razliku od starosedelaca Puste Reke koji su spavali na podu preko asure, Šopovi su koristili krevet. (---) Nisu, međutim bili tako zaostali samo starosedeoce u Pustoj Reci. I u samom Leskovcu se u mnogim kućama i ne samo siromašnim, sve do 1912. godine, pa i docnije, živelo vrlo primitivno i oskudno. Spavalo se na podu, na asuri, i pokrivalo prtenim čergama. Bilo je i pojedinaca koji su smatrali i govorili da su kreveti i udobnije postelje samo za bolesne.¹⁰²¹ Osim šopskih, i domaćinstva drugih doseljenika imala su minimalan nameštaj i kućni pribor.¹⁰²²

¹⁰¹⁹ "Zdravstvene prilike u Leskovcu", *Leskovački glasnik*, 21. januar 1922.

¹⁰²⁰ "Separatiste u Leskovcu: Oko uređenje varoši", *Leskovački glasnik*, 27. januar 1923.

¹⁰²¹ Dragoljub Trajković, *Iz prošlosti Leskovca i okoline: studije i članci* (Leskovac: Narodni muzej, 1977), 118.

Sirotinjske kuće građene ispod nivoa ulice, najčešće sa po dva odeljenja u kojima je živelo i po deset članova porodice, često bez ikakvog nameštaja, nalazile su se najviše na istočnoj i severnoj strani grada.¹⁰²³ Ova naselja su nastala na niskom podvodnom tlu okruženom barama, koje su pogodovale širenju bolesti izazvanih lošom ishranom i nehigijenom.¹⁰²⁴

Praksa izgradnje kuća od tvrdog materijala počinje sa pojavom odgovarajućih ciglarsko-creparskih proizvoda lokalnog porekla koji sa širenjem ove industrije postaju sve pristupačniji. Nove kuće su i dalje bile jednospratne, izgrađene u skladu sa imovinskim stanjem naručioca, sa većim ili manjim brojem ukrasa na fasadama.¹⁰²⁵ Do početka Drugog svetskog rata izgrađeno je nekoliko zgrada koje su imale spratove i korišćene su za stanovanje a višak prostora je bio namenjen rentiranju.¹⁰²⁶

Kuće su tamne i niske, potamnele i neokrećene. (...) Posteljne stvari se kod većine stanovnika sastoje od jedne ili dve asure (rogoži) koje se polože na zemljani pod, a preko njih se postavi prtena čerga i takav je isti i pokrivač. (...) Kreveti su retki. Adam Ilić, "Rujkovac", *Nedeljne novine*, 12. avgust 1934.

¹⁰²² Petrovčani su ljudi koji su mnogo polagali na svoje kulturno i ekonomsko podizanje. Oni školuju decu. Njihove su kuće po ugledu na varoške. Okrećene su, ograđene. Na prozorima zavese, unutra krevet. Jovan Jovanović, "Petrovac", *Nedeljne novine*, 13. maj 1934.

¹⁰²³ Sirotinjske kuće, takozvane čatmare su najčešće građene od blata i pruća. Posle ukopavanja osnove od kamena, postavljane su horizontalne i vertikalne grede a osnova zidne konstrukcije pravljena je od isprepletanog pruća koje bi se kasnije oblepilo blatom i slamom, a eventualno krećilo sa unutrašnje, ili sa obe strane. Pod u takvim kućama bio je zemljan a krov je pokrivan ćeremidom.

Druga vrsta kuće su bile tuglare, tako nazvane po nepečenim zemljanim blokovima od 30 do 40 cm. dužine, pravljenim od mašavine slame i zemlje koja se kopala na licu mesta. Posle sušenja, polagani su na horizontalne drvene grede iste širine koje su se nalazile između temelja i tuge, sprečavajući da zemljani blokovi povuku vlagu. Radi ojačanja, za uglove takvih kuća takođe su se koristile grede. Zidovi napravljeni od tuge su malterisani sa spoljne i unutrašnje strane.

Početkom dvadesetih godina, posteljina u ovakvim kućama bila je retkost a kao pokrivači su se koristile vunene čerge, tkanine koje su tkane od korišćenog tekstila. Čerge su stavljane i na pod. Oskudno pokušstvo bilo je izrađeno uglavnom od drveta, pa i obavezno drveno korito za kupanje koje se koristilo jednom nedeljno, leti u dvorištu a zimi pored ognjišta na kojem se zagrevala voda. U Leskovcu se voda zahvatala sa javnih česama.

¹⁰²⁴ Lekar Žak Konfino isticao je da je Leskovac "nezdrava varoš u kojoj polovina stanovništva propada ili umire od tuberkuloze". On je smatrao da se pitanje uređenja Leskovca "svodi na pitanje borbe Leskovčana protiv tuberkuloze", i da je rešenje "u presušivanju podvodne periferije (...) u pravilnom nivelisanju varoši i presušivanju vlage u njoj i oko nje, i u podizanju zdravih stanova za sirotinju". "Ka uređenju Leskovca", *Leskovački glasnik*, 16. jun 1923.

¹⁰²⁵ Modernizacija stanovanja u Leskovcu neminovno je vezana za jačanje srednje klase čije su kuće građene dvadesetih i tridesetih godina od tvrdog materijala. U odnosu na vlažne i zagušljive čatmare siromašnog sveta, higijenski uslovi u takvim kućama bili su nogo bolji. Njihovi vlasnici su bili trgovci i zanatlije, kao i pripadnici slobodnih profesija (advokati, lekari, ili inženjeri raznih profila). Kuće ovog tipa imali su i zaposleni u državnim službama. Tip takve gradske kuće podrazumevao je duboki podrum koji je zbog stalnosti temperature bio pogodan za čuvanje hrane, visoko prizemlje za stanovanje i prostrani tavanski prostor. U zavisnosti od broja članova porodice imale su tri ili četiri sobe a postojao je običaj korišćenja manjeg objekta u dvorištu, od jedne ili dve prostorije, koji je korišćen za kuvanje i obedovanje.

¹⁰²⁶ Kuće bogataša prve generacije, takođe jednospratne, razlikovale su se od kuća pripadnike srednje klase samo po veličini. Ugrađeni materijal je bio isti, ali su bile bolje opremljene. U takvim kućama postojali su i saloni sa stilskim nameštajem, ali su se otvarale samo povodom dolaska gostiju za važne porodične datume, verske ili državne praznike. Porodica je obično živela u starim kućama, a nove su služile samo za pokazivanje.

I kod siromašnih i kod porodica srednjeg staleža, potrebe za voćem i povrćem, kao i za mesom, zadovoljavane su uglavnom iz sopstvene proizvodnje, sa zadnje strane dvorišta u kojima se uzgajalo sve što je neophodno za ishranu domaćinstva. U pojedinim delovima Leskovca, živina, svinje i krupna stoka čuvana je u dvorištima sve do polovine 20. veka. U godinama ekonomskih kriza, pad cena poljoprivrednih proizvoda ugrožavao je seoska domaćinstva, ali je omogućio preživljavanje gradskog stanovništva koje nije imalo svoje kuće i okućnice.

Glavni pravci urbanizacije Leskovca granali su se od čaršije koja je presećala Leskovac i bila ispunjena objektima trgovačko-zanatske namene. Kuće imućnijih građana su podizane u blizini reprezentativnih državnih objekata, odnosno u novonastalim ulicama nedaleko od crkve, gimnazije i suda, ali i na drugoj obali reke Veternice gde je ranije tradicionalno obitavao turski vladajući sloj. Podizanje privatnih objekata za stanovanje ili poslovne namene, posebno onih reprezentativnih, sa raskošno uređenim fasadama, bilo je prirodna posledica rasta finansijskih mogućnosti vlasnika. Podrazumevalo se da broj novopodignutih zgrada od kvalitetnog materijala bude srazmeran rastu količine novca koji je bio u opticaju. Takve investicije ostvarivane su, međutim, u nerešenom javnom prostoru, čije uređivanje su najviše opstruirali bogati ljudi. Do poslovnog i biološkog kraja onog perioda u kojem su dominirali bogataši prve generacije, smatralo se neozbiljnim i nepopularnim odvajati novac za zajedničke potrebe. Onaj ko bi se na to osmelio, izgubio bi u Leskovcu deo poslovnog kredibiliteta. Povremene inicijative opštinskih uprava da pribave sredstva za komunalnu modernizaciju, uspešno su zaustavljane, kao i uvođenje opštinskog prireza koji je bio uobičajena praksa u mnogim opštinama, ali ne i u Leskovcu.¹⁰²⁷

Sredinom dvadesetih godina, građene su reprezentativne spratne kuće, po projektima poznatih arhitekata Branka Tasića i Dušana Jakšića, školovanih u Beogradu. Takođe, angažovani su beogradski projektni biro i Isaka Azriela, Branislava Kojića i Grigorija Samojlova. Kuće bogatih Leskovčana karakterisalo je ukrštanje različitih stilova. Krajem tridesetih godina, akademski eklektizam je potisnut bezornamentalnom modernom arhitekturom.

Višespratne zgrade koje su Leskovčani nazivali "palatama", imale su u prizemlju lokale a spratovi su korišćeni za izdavanje i stanovanje. Prvu monumentalnu zgradu tog tipa naručio je industrijalac Lazar Jovanović. Izgrađena je u maniru akademizma i srušena u američko-britanskom bombardovanju 1944. godine. Druga takva zgrada izgrađena krajem dvadesetih godina bila je palata Nikole Petrovića, vlasnika štamparije "Pokret".

Najreprezentativnija zgrada u Leskovcu iz ovog perioda, svakako je stambeno-poslovna zgrada Milana Popovića-Tonkića, koju su projektovali Miloš Manojlović i Isak Azriel.

¹⁰²⁷ Odluka opštinske uprave da naplaćuje industrijskim preduzećima upotrebu kolovoza, čime bi se omogućilo njihovo održavanje i modernizovanje, naišla je na veliki otpor preko Industrijskog udruženja i njegovog predsednika Miodraga Stojiljkovića, koji je u Leskovačkom glasniku objavio o tome duži tekst tvrdeći da će opštinski prihodi na taj način premašiti rashode, i da opština na tako ukočiti i smanjiti svoju industriju.

Ministar finansija je posle urgencije poslanika Živojina Rafajlovića, suvlasnika najveće ciglane u Leskovcu, poništio ovu taksu. "Leskovačka opštinska uprava sa Odborom i njeni pogledi na industriju", *Leskovački glasnik*, 21. januar 1922.

Činjenica da je u vremenu vlasti radikala Leskovac glasao uglavnom za Demokratsku stranku značila je da njegovi poslanici i opštinske uprave nisu mogle da računaju na državnu pomoć za kapitalne javne investicije. Posle železničke stanice, Gimnazije, opštinske zgrade, Sreskog načelstva, zgrade Prvostepenog suda, bolnice i nekoliko osnovnih škola podignutih pre rata, ništa od javnih administrativnih objekata nije građeno u Leskovcu, a Pošta, Poreska i Šumska uprava, Ured za osiguranje i ostale službe funkcionisale su u iznajmljenom prostoru.¹⁰²⁸ Sokolanu i novu sabornu crkvu građani su podigli dobrovoljnim prihodima. Tek 1928. godine, podignuta je Školska poliklinika kao prva državna zgrada posle rata. Leskovčani nisu krili negodovanje zbog očigledne favorizacije Niša od strane države, što je počelo odmah posle oslobođenja 1878.¹⁰²⁹

U Leskovcu se znalo da se od države ne može očekivati neka materijalna korist pa je 1927. godine veliko nezadovoljstvo izazvala vest da će se državnim novcem prvi put posle rata nešto graditi, i to drveni most širine tri metra preko reke Veternice, na istom mestu gde je postojao most širine 12 metara izgrađen u vreme Mithat paše. Razlog za takvo poniženje, autor članka objavljenog ovim povodom u Leskovačkom glasniku nalazi u tome "što Leskovčani gledaju svoje poslove a prema opštim poslovima su nemarni". Kao drugi razlog, on navodi to što "Leskovčani nisu dobri političari, te uvek šalju strance u Parlamenat, a u današnjem dobu sve poslove, počevši od postavljanja služitelja pa do ministara, poslanici svršavaju svojom intervencijom".¹⁰³⁰

Urbanistički razvoj Leskovca, zajedno sa komunalnim uređenjem grada primerenim vremenu, nije pratio privrednu ekspanziju i koncentraciju finansijske snage koja je bila

¹⁰²⁸ Sergije Dimitrijević, *Istorija Leskovca ...*, 263.

¹⁰²⁹ "Od oslobođenja 1878. godine, država je na sve načine pomogla Niš, dajući mu i kapom i šakom. (...) Razlozi su bili različiti, ali su oni stalno stvarali prilike za favorizovanje Niša, pa ma to bilo i na golemu štetu drugih, bilo daljih, bilo bližih gradova. Radilo se je tako da se gotovo s pravom može reći: da je vođena politika bezobzirnog povlašćivanja Niša. (...) Leskovcu niko nikada nije ništa dao, i sve što ima je stekao znojem, noktima i grbinama svoje dece. (...) Ako je država opšta mati, zbog čega jednom biti majka a drugom maćeha?" "Naše pravo", *Leskovački glasnik*, 28. februar 1925.

"Država na teritoriji Leskovca nema ni jednog svog kamena postavljenog ma u kojoj svrsi. Dok se u drugim krajevima zidaju kejevi, suše močvare, podižu putevi, ćuprije, stručne škole, ustanove, daju krediti koji se državi nikada neće vratiti, (...) Leskovcu se nije dalo nita, jer nema zgrade koju je država podigla u Leskovcu, a u analima naše države nema slučaja da je ikada Leskovcu data kakva pomoć ili kredit". "Ministar Prosvete i Leskovačka Delegacija", *Leskovački glasnik* 7. novembar 1925.

¹⁰³⁰ Dok su sve varoši dobile od države šta im se moglo dati, dotle je Leskovac samo davao.

Na Užice je samo Ministarstvo građevina od oslobođenja do sada utrošilo 46 miliona dinara nagradivši mu škole, gimnaziju, bolnice, nekoliko modernih betonskih mostova, sve puteve po okolini šosirane i moderan i vrlo lep put do Zlatibora koji služi isključivo za izlet Užičanima. Kragujevcu dva moderna betonska mosta na Lepenici, Učiteljsku školu, zgradu za gimnaziju, fabriku za izradu oružja, bolnicu i vodovod koji se sada gradi. Nišu takođe pored tolikih kasarna fabrika duvana od 25 miliona din. zgradu za Narodnu banku, za Upravu fondova, modernu železničku radionicu i vazdan drugih objekata. (...) Samo prema ovih nekoliko varoši vidi se da Leskovac nije ništa dobio i da je državno pastorče. "Leskovac (naš Mančester) - državno pastorče", *Leskovački glasnik*, 27. avgust 1927.

nesrazmerna njegovoj veličini. Taj paradoks se objašnjava negativnim stavom vlasnika kapitala prema javnom interesu, uslovljenošću predsednika opštine i opštinskih odbornika da se prilagođavaju njihovim poslovnim potrebama, kao i prioritetima narodnih poslanika koji su više bili usmereni ka lobističkim zaduženjima u korist svojih finansijera, nego što su ispunjavali obaveze prema oblasti, odnosno gradu koji predstavljaju. Od političke odgovornosti za takvo ponašanje aboliralo ih je neusaglašeno političko opredeljivanje Leskovčana, čije opštinske vlasti uglavnom nisu pripadale vladajućim opcijama u državi.

Takođe, u Leskovcu su teško prolazili pokušaji da se prirezima i lokalnim taksama obezbedi novac za komunalnu modernizaciju, jer bi to poskupljivalo poslovanje industrijskih preduzeća, zanatskih i trgovačkih radnji. Nije bilo spremnosti ni za finansijsko zaduživanje kod komercijalnih banaka zato što se smatralo da se novac može obezbediti unapređivanjem proizvodnje na ogromnom imanju koje je inače bilo u opštinskom posedu. Važna okolnost u analizi slabog komunalno-urbanističkog učinka lokalnih vlasti u Leskovcu, od čega je delom zavisio i kvalitet stanovanja, svakako je činjenica da je pre bilo kakvih kapitalnih radova na njegovom uređenju bilo nužno obezbediti sanaciju podvodnog barskog zemljišta i celovitu nivelaciju urbanog dela opštine, što je znatno poskupljivalo taj strateški poduhvat.

10.2. Zdravstvena zaštita

Pred kraj međuratnog perioda, još uvek se nije moglo reći da je država stavila pod kontrolu većinu negativnih procesa koji su se odvijali među stanovništvom. U pogledu zdravstvene prevencije, još uvek nije imala željeni stepen efikasnosti, naročito u smislu suzbijanja bolesti koje su bile široko rasprostranjene, a nastajale su kao posledica načina života, odnosno higijensko-stambenih navika.

Takozvane "sirotinjske bolesti", tuberkuloza limfnih žlezda i tuberkuloza pluća, bile su konstanta u Leskovcu, a 1923. godina prošla je u znaku epidemije šarlaha, sa velikim brojem smrtnih slučajeva. Dve trećine obolelih od tuberkuloze je umiralo a koliko su deca iz siromašnih

porodica bila na udaru govori apel dr Žaka Konfina da se hitno u blizini Leskovca otvori "lečilište za slabunjavu decu, koje bi imalo bar pedeset postelja".¹⁰³¹

Organizacija zdravstvene službe nije bila kompletna. U bolnicama nije bilo dovoljno personala, ali ni kreveta.¹⁰³² Siromašnim građanima je pristup lečenju bio otežan i zbog ustanovljavanja minimalne tarife za lekarske poslove, koju je 24. jula 1926. godine potvrdilo Ministarstvo narodnog zdravlja. Jedino kod opštinskog lekara bio je moguć besplatan lekarski pregled, ali sa "uverenjem o sirotom stanju".

Kakve su bile zdravstvene prilike u leskovačkom kraju krajem dvadesetih godina, može se videti iz službenog izveštaja u formi ankete, koju su Ministarstvu narodnog zdravlja podneli petorica sreskih lekara u Vlasotincu, Crnoj Travi, Grdelici, Lebanu, Kosančiću, i dvojica u Leskovcu.

Oni su konstatovali da je "svet seljački, kao i varoški, malo vaspitan o značaju higijene, o higijenskom uređenju stana, o bolestima, o prenošenju i širenju zaraznih bolesti, o negovanju i lečenju bolesnika", kao i (...) "higijenskom uređenju ne samo privatnih zgrada, nego i nekih javnih lokala, pa i nekih školskih zgrada". Imajući obavezu držanja predavanja o bolestima i higijeni, koja su povremeno organizovali uz svoje redovne lekarske obaveze, oni su redovno bili suočavani sa slabim interesovanjem, jer "narod slabo još veruje u lekarsku pomoć bolesniku, a više je odan nadržilekarstvu baba i vračarija".

Jedan od dvojice leskovačkih sanitetskih referenata, zaključio je, posle navođenja traženih podataka, da je "narod (ovde se misli na stanovništvo u selima oko Leskovca) suviše neupućen u higijenu kuće i porodice, živi potpuno nehigijenskim životom, retko koja kuća ima krevet. Svaki savet, svako predavanje, smatra sigurno kao reklamu lekara za svoj posao i kao napad na nadržilekarstvo u koje veruje".

Drugi sanitetski referent je detaljnije obratio pažnju na povezanost običaja i higijenskih navika sa visokom smrtnošću i neizlečivim zdravstvenim posledicama. Kao posebna kategorija se

¹⁰³¹ Bio sam tu skoro u Niškoj Banji da vidim taj sanatorijum za tuberkulozne, što su tamo podigli Englezi. Očekivao sam da ću naći neku veliku modernu zgradu, te sam bio vrlo iznenađen kad sam mesto nje sagledao samonekoliko baraka, napravljenih kao verande. Ali kad sam video bolesnike u njima i čuo kako im je dobro, bio sam veoma oduševljen. Ono što su Englezi mogli da učine za nas, tuđi narod, mogli bi smo i mi za svoju sirotinju učiniti. "Apel sanitetskoj upravi i imućnim građanima", *Leskovački glasnik*, 3. maj 1924.

¹⁰³² Stara bolnica u Leskovcu, podignuta 1907. godine, nije bila dovoljna za potrebe Leskovca, ali nije proširivana. Narodni poslanik Mihailo Jovanović, konstatovao je povodom "bolničkog pitanja", da čak i selo Dušnik u Zaplanju, u Niškom okrugu, "ima veću i bolju bolnicu od varoši Leskovca". "Zapostavljanje Leskovca", *Leskovački glasnik*, 3. decembar 1927.

apostrofiraju žene koje "nemaju ni najprimitivnije pojmove o higijeni, negovanju dece, uređenju stana, oblačenju, dijeti za bolesnike i decu". Takođe, ovaj lekar smatra da je "preko mere razvijeno vračarstvo koje odnosi ogromne žrtve. (...) Babice nema, ženidbe su štetne jer se momci žene u premladim godinama, obično su devojke 4-6 godina starije od momaka. (...) Rakija se troši previše. (...) Zarazne bolesti (kao sifilis) se uopšte ne leče", a "kuće, odnosno sobe u kojima umiru tuberkulozni se ne dezinfikuju, jer se i ne prijavljuju".¹⁰³³

Kao u slučaju endemskog nefritisa koji je u drugoj polovini 20. veka ustanovljen na severnom delu leskovačke opštine (područje sela Brestovac i Pečenjevce), dvadesetih godina se znalo za "problem slabe vode" na prostoru tadašnjih opština Vučje, Miroševce i Barje, odnosno za uzročnike gušavosti i kretenizma. Ni drugi delovi leskovačkog kraja nisu bili idealni za zdrav život, posebno leskovačka dolina koja je u to vreme još uvek bila dominantno barski predeo, pa se smatralo da je Leskovac "posle Skoplja i Prizrena jedan od najnezdravijih naših gradova".¹⁰³⁴

Kombinacija mnogih faktora u Leskovcu, od vazduha kontaminiranog gustim ugljenim dimom iz mnogobrojnih fabrika, pomešanog sa biološkim agensima iz nezdravog prirodnog okruženja, do nezdravog načina stanovanja doseljenika u improvizovanim kućama na periferiji, dovodila je do povećanog oboljevanja dece i odraslih. Tako se u školskom izveštaju leskovačke Realne gimnazije za školsku 1928/29. godinu kaže da je "opšte stanje učenika u zdravstvenom pogledu veoma nepovoljno" a "stanovi i ishrana đaka veoma rđava". Sledeće godine, u školskom izveštaju se navodi "kod vrlo mnogih anemija i malokrvnost, a kao posledice iste glavobolja i malaksalost, sve kao posledica slabe ishrane, napregnutog rada i većinom rđavih stanova". Za školsku 1930/31. godinu školski lekar navodi da je zdrave muške dece u nižim razredima 23%,

¹⁰³³ Stanovi su mali, prljavi i mračni, ne odgovaraju mestimično osnovnim zahtevima higijene. (Lebane)

Narod je (...) higijenski zaostao, veruje u vradžbine, nadrilekare i bajanje. Jedva deset posto ide lekaru i medicinski se leči. (Medveđa)

Što se tiče higijene, mnoga dobra volja propadne usled nemaštine i neorganizovanog rada. To se naročito opaža u odgajanju odojčadi, jer gotovo uvek devet desetina svoga rada i pažnje poklanja radu koji se ne odnosi na njeno dete a rezultat je veliki broj hipotrofične i rahitične dece, kao i veliki broj smrtnih slučajeva od kolerine, da i ne govorimo o nesrećnim slučajevima, gde pseto ili svinjče unakaze dete ostavljeno samo u dvorištu. Česti su i slučajevi opasnih opekotina dece. (Kosančić)

Sergije Dimitrijević, *Istorija Leskovca ...*, 279, 280. Prema: *Glasnik Ministarstva narodnog zdravlja*, 1-12, 93, 94, 96, 97, 121-124.

¹⁰³⁴ "To je naselje podignuto u ravnici, čiji je nagib prema severu vrlo neznatan, tako da se voda, posle bujnih kiša ili prolećnog otapanja snega u ogromnim količinama zadržava na samom terenu. (...) Tu se brzo zgadi predstavljajući veliku opasnost za stanovnike grada. (...) Takvih rupčaga i baruština ima i u samom centru grada. (...) Vodoravan položaj sprečava spiranje terena na kome je podignut grad, tako da ogromna prljavština ostaje tamo gde se i zatekla. (...) Zdravstvene prilike Leskovca pogoršava još i prljava Veternica čiji se smrad preko leta, usled topljenja konoplje, oseća na više od stotinu metara s obe strane rečnog korita. (...) Na zdravstveno stanje Leskovčana uticala je i industrija koja iz dana u dan uzima sve više maha." Predrag Đorđević, "Socialno-zdravstvene prilike u Leskovcu, u: *Leskovac juče i danas* (Leskovac: Izdanje uredništva, 1935), 49.

među ženskom 15%. Ukupno kod oba pola, u višim i nižim razredima, 55% učenika je imalo simptome plućnih bolesti.¹⁰³⁵ Kod vanškolske dece, posebno šegrta i onih koji su radili u fabrikama, zdravstveno stanje je bilo, prema tvrđenju radničke štampe, daleko gore.

Mada su višestruko porasli u odnosu na početne forme krajem 19. veka, potencijali zdravstvene službe u Leskovcu su dvadesetih i tridesetih godina 20. veka još uvek bili nedovoljni za potrebe naraslog gradskog stanovništva, a posebno za široku preventivu koja nije mogla da se izvede bez sadejstva sa drugim državnim funkcijama.

Zdravstvene usluge koje su bile pristupačne u Leskovcu pre oslobođenja, i godinama posle priključenja Srbiji, svakako se ne mogu nazvati organizovanim. Pod osmanskom vlašću lečenje u perifernim mestima, kakvo je bio Leskovac, bilo je stvar privatne prakse, odnosno preduzetništva u oblasti lečenja ljudi. U vreme vojne uprave, stanovništvo je prve zdravstvene usluge dobijalo od vojnih lekara koji su posle nekog vremena premešteni prema potrebama službe.¹⁰³⁶

Ami Bue, koji je boravio u Leskovcu 1837. godine, zabeležio je prisustvo jednog lekara koji je poreklom bio Albanac.¹⁰³⁷

Učitelj Josif Kostić je poznao turskog lekara u Leskovcu koji je završio medicinu, i bio je s njim u prijateljskim odnosima.¹⁰³⁸ Neposredno pred oslobođenje, postojao je u Leskovcu još jedan školovani lekar (hećim), Grk Panajotis Papakostopulos, a pre njega, lekarske usluge je davao i apotekar (hećim baša) Aleksijadis, takođe Grk, koji je 1862. godine osnovao prvu apoteku u Leskovcu i nazvao je "Hipokrat". Njegov sin Đorđe Aleksić, rođen u Janjini, diplomirao je farmaciju u Carigradu a zatim ordinirao u porodičnoj apoteci, a po potrebi je odlazio u kućne

¹⁰³⁵ Niža realna gimnazija. *Školski izveštaj za 1928/29 godinu*. Leskovac: b.i. 1929.

¹⁰³⁶ Iako prezauzeti lečenjem ranjenika i civilnih bolesnika, Vojni lekari su izvršili u Leskovcu i okolini prvu vakcinaciju protiv malih boginja. Alimpije Vasiljević, član Vlade pri vrhovnoj komandi u Nišu, tražio je (...) da vojna bolnica u Nišu uputi kao prvog lekara u naselja oslobođenih krajeva doktora Kazimira Stanislavskog, najpre sa zadatkom da izvrši vakcinaciju ("pelcovanje") dece protiv malig boginja, čija se epidemija bila razbuknula u selima oslobođenih predela u proleće 1878. godine. Vidosava Nikolić-Stojančević, *Leskovac i oslobođeni predeli Srbije 1877-1878. godine* (Leskovac: Narodni muzej, 1975), 64.

¹⁰³⁷ Ami Bue se nije dugo zadržao u Leskovcu. "Ipak, daje neke zanimljive podatke o močvarnom zemljištu istočno od grada koje valja isušiti da bi se dobila plodna zemlja. Smatra da medicina (l'art médical), ovde nije odsutna, pominjući da je sreo lekara Albanca (un Albanais)". Dušan Janjić, Ami Bue u Leskovcu i njegovoj okolini, *Leskovački zbornik*, 47, 47 (2007), 306.

¹⁰³⁸ Kao učitelj, imao sam jednog prijatelja, lekara, po narodnosti Turčina, ali je bio obrazovan čovek, pa je u meni našao čoveka s kojim je mogao menjati misli. Josif H. Kostić, *Oslobođenje grada Leskovca, Vlasotinca i okoline* (Leskovac: Narodni muzej, 1988). 14.

posete u gradu i van njega.¹⁰³⁹ Apotekarski posao posle oslobodjenja obavljao je i Dušan Beogradac, vojni apotekar iz Niša koji se kasnije stacionirao u Leskovcu.¹⁰⁴⁰

Odmah po oslobođenju, privatnom praksom bavio se bavio Marko Marković, koji se zatekao u Leskovcu kao vojni lekar. On je, od priključenja Srbiji, prvi privatni lekar koji je ordinirao u Leskovcu. U 1907. i 1908. godini, privatnu praksu je držao u Leskovcu Boško Konjović a od 1907. do 1910. Sotir Andrejević.¹⁰⁴¹ Između dva svetska rata, skoro svi lekari u Leskovcu imali su u nekom periodu privatnu praksu. Privatnih lekara bilo takođe je početkom 20. veka u sreskim mestima Lebane i Vlasotince.

Prvi privatni lekar-stomatolog u Leskovcu bila je od 1912. godine Sofija Dimitrijević, koja je diplomirala u Petrogradu.

Razvoj zdravstvene službe u Leskovcu, kao organizovane i zvanične delatnosti, može se pratiti od 1882. godine, od postavljenja Đorđa Dalaropulovića za prvog sreskog lekara, na osnovu *Zakona o uređenju sanitetske službe i čuvanja narodnog zdravlja Kneževine Srbije*. On je imao obavezu "da se bavi zdravstvenom problematikom i organizacijom zdravstvene službe u Srezu leskovačkom okruga vranjskog". Ostao je na poziciji sreskog lekara i sledeće, 1883. godine. U 1885. godini, Leskovac je dobio prvog opštinskog lekara. Na to mesto je raspoređen Rista Mihajlović, koji je takođe obavljao povereni posao dve godine.¹⁰⁴²

Posle Đorđa Delaropulovića, sreski lekar je postao Đorđe Petrović, koji je 1884. kad je postavljen, istovremeno i primljen u *Srpsko lekarsko društvo*. Njega je na mestu sreskog lekara nasledio 1886. godine Borisav Pavlović, koji je prvi Leskovčanin sa završenim medicinskim fakultetom. On je sa diplomom Medicinskog fakulteta Univerziteta u Beču učestvovao u stvaranju i razvijanju celokupne zdravstvene službe u leskovačkom kraju.¹⁰⁴³ Do kraja 19. veka, kad su lekari u Srbiji i dalje bili retki, Leskovac je redovno imao po nekoliko lekara, a od 1890. godine i

¹⁰³⁹ Sa oslobođenjem Leskovca, sanitetske vlasti su tražile da se apoteke preurede prema zakonskim propisima (Zakon za apoteke i apotekare, od 1865. godine), a apotekari podvrgnu dopunskim ispitima, pošto nisu priznavane diplome farmaceuta, kao ni diplome lekara stečene u Carigradu. Oni su bili u obavezi da dopunske ispite polažu u Parizu. Da bi to izbegao, hećim-baša Đorđe Aleksić je preuredio svoju apoteku kako je traženo, a u službu je uzeo njegovog zeta Dušana Beogradca, magistra farmacije, koji je radio u apoteci "Hipokrat" do 1922. godine kada je apoteku preuzeo Petar Diskić. Apotekar Aleksić je bio popularan u narodu i biran je za narodnog poslanika. Vukadin Ristić, *Razvoj zdravstvene službe u leskovačkom kraju 1878-2005* (Leskovac: Narodni muzej, 2006), 35.

¹⁰⁴⁰ Vidosava Nikolić-Stojančević, *Leskovac i ...*, 64.

¹⁰⁴¹ Vukadin Ristić, *Razvoj zdravstvene ...*, 114.

¹⁰⁴² Isto, 37, 38.

¹⁰⁴³ Drugi Leskovčanin koji je završio medicinski fakultet (takođe u Beču), bio je Todor Milenković. U Beč je otišao kao stipendista srpske vlade. Bio je prvi upravnik sreske bolnice u Leskovcu, sve do svoje smrti od infekcije pegavim tifusom 1913. godine. Spisak svih lekara koji su bili u leskovačkom kraju na privremenom i stalnom radu, pregledno i po godištim, od 1882. do 1914. godine, u: Vukadin Ristić, *Razvoj zdravstvene ...*, 41-46.

prvu diplomiranu babicu, Sofiju Dragić, koja je završila babičku školu u Beogradu. Od 1905. kao babica je radila i Jelica Nikolić, a od 1906. i Jelena Dušmanić. U periodu do Prvog svetskog rata, Leskovac je stalno imao tri babice.

Na osnovu standarda koje su postavljali *Zakon za apoteke i apotekare* iz 1865. godine, koji je određivao broj apoteka u naseljenom mestu u odnosu na broj stanovnika, kao i *Zakon o uređenju sanitetske struke*, Leskovac je 1886. godine dobio i drugu apoteku. Koncesija je dodeljena diplomiranom farmakologu Petru Đorđeviću, a njegova apotekarska radnja "Sveti Nikola" počela je sa radom tek posle kompletnih kontrola i odobrenja od strane komisije i načelnika Sreza leskovačkog.

Ukoliko se zanemari postojanje vojne bolnice u leskovačkom kraju 1878. godine sa sedam odeljenja¹⁰⁴⁴ može se reći da u civilnoj medicini, u Leskovcu od priključenja Srbiji postoji diskontinuitet u bolničkom lečenju pacijenata. Iako je ubrzo po povlačenju vojske, ustanovljena u jednoj turskoj kući prva srpska bolnica u Leskovcu, ona se ne može smatrati oficijelnim delom zdravstvenog sistema države, već plodom entuzijazma onih lekara koji su u tom periodu ordinirali. O ovoj bolnici nema podataka, osim što je poznata lokacija na kojoj se ta kuća nalazila, imena njenih vlasnika koji su je po doseljenu u Leskovac otkupili od Turaka, kao i što se zna da je na njenom mestu posle Drugog svetskog rata podignut jedan manji zdravstveni objekat.¹⁰⁴⁵

Izgradnja sreske bolnice počela je 1907. godine, ali je inicijativa za njeno osnivanje postojala i krajem 19. veka. Poslanici Sreza leskovačkog pokretali su to pitanje još 1897. godine, ali se na njihove zahteve nije reagovalo.

Poslanička inicijativa je obnovljena 1904. godine, ali se sa njom nije stalo posle odbijanja iz sanitetskog odeljenja Ministarstva unutrašnjih dela, kao i Uprave fondova. Opštinskom odlukom broj 749 od 21. januara, i raspisom Načelstva Okruga vranjskog broj 131 od 11. februara 1904. godine određena je komisija koja je imala zaduženje da pronade lokaciju za buduću sresku bolnicu.¹⁰⁴⁶ U međuvremenu, Narodni poslanici Mihajlo Babamilkić¹⁰⁴⁷ (Leskovac) i Petar

¹⁰⁴⁴ Prvo odeljenje te bolnice poslato je u Vlasotince sa lekarom Radetom Petrovićem. Sedmo odeljenje sa deset postelja i lekarima Hansom Feliksom i Karlom Habumom i Kostom Andrejevićem je bilo raspoređeno u Bojniku, ali je kasnije premešteno u Slišane. U Leskovcu je ostalo pet odeljenja sa 140 kreveta smeštenih u školskoj zgradi pored crkve. Kasnije su za vojno-sanitetske potrebe adaptirana još dva objekta, tako da su sva vojna lečilišta raspolagala sa 400 postelja.

¹⁰⁴⁵ Kuća se nalazila na mestu gde je 1950. godine podignuta "Gradska zdravstvena stanica broj tri".

¹⁰⁴⁶ Odlukom broj 749, određena je komisija u sastavu: Čedomir Mladenović, okružni inženjer, Dimitrije Žujević, načelnik Sreza leskovačkog, dr Todor Milenković, sreski lekar Sreza leskovačkog i Aleksandar Stojanović, član koji je zastupao predsednika opštine. Komisija je (...) izabrala mesto za gradnju bolnice 16. februara 1904. godine i o tome podnela izveštaj načelniku Okruga vranjskog 24. februara, koji glasi: "Ovo mesto postoji na desnoj strani puta koji

Mićić¹⁰⁴⁸ (Turekovac), borili su se da Narodna skupština odobri potrebni novac. Tako je u budžetu za podizanje bolnica, određenom za 1906. godinu, osim Raške, Kuršumlije i Svilajнца bio predviđen i Leskovac. Licitacija za gradnju tri zgrade sreske bolnice u Leskovcu održana je 1. decembra 1906. godine a posao je dobio Gligorije Parunović, građevinski preduzimač iz Vlasotinca. Gradnja je počela 1. aprila 1906. a završena u leto 1909. da bi novembra iste godine, posle manjih dopuna i prepravki, počela da se koristi. U prvim posleratnim godinama, leskovačka Sreska bolnica je imala 60 kreveta, a privremena sreska bolnica u Lebanu 30. Postojala je i bolnica u Vlasotincu, ali u dužem periodu nije imala lekara. Privremena sreska bolnica postojala je u Lebanu kao sreskom mestu, ali Ministarstvo zdravlja nije regulisalo njeno finansiranje pa su bolesnici bili izloženi gladovanju, a osoblje onemogućeno da radi.¹⁰⁴⁹

Posle internističke službe u leskovačkoj Sreskoj bolnici, osnovana je i hirurška služba. Iako je operaciona sala opremljena već 1910. godine nužnim instrumentarijumom marke "Ferland-Tin", zbog nastupajućih ratova hirurgija je počela sa radom tek 1921. godine sa dolaskom Dušana Radakovića, koji je bio diplomirani lekar sa hirurškom praksom stečenom u hirurškom odeljenju pukovske vojne bolnice na solunskom frontu.¹⁰⁵⁰ Zbog toga se pravi početak i osnivanje hirurškog odeljenja leskovačke sreske bolnice vezuje za Dušana Franca Deklevu, specijalistu hirurga, koji je 12. avgusta 1926. godine došao iz Štipa sa mesta upravnika bolnice i šefa hirurškog odeljenja.¹⁰⁵¹

vodi za Lebane na izlazu iz varoši koje se može jevtino proširiti. Samo mesto je prostrano, otvoreno i sa sviju strana pristupačno, zaklonjeno od varoškog pokvarenog vazduha i velike larme, a pored njega postoji i glavna varoška vodovodna cev iz koje bi se mogla dovoditi i za sada u Leskovac najbolja pijaća voda". Isto, 63.

¹⁰⁴⁷ Na redovnom sastanku u Narodnoj skupštini 14. oktobra 1905. godine dao je predlog "da se iz suficita državnog budžeta za 1905. godinu sagradi u Leskovcu državna bolnica sa dovoljno prostora, u kojoj bi oboleli narod našao potrebnu lekarsku negu i pomoć. U gradu nema državne bolnice, te narod srezova Leskovačkog, Jablaničkog i Vlasotinačkog, tražeći lekarske pomoći u bolesti i nevolji, mora da ide čak u Vranje u kome nema državne zgrade za bolnice, nego se mora da plaća skupa kirija, a siromašni narod ne može da ode do bolnice ili stiže kasno zbog daljine, te tako propada i šteti se". Dragoljub Trajković, *Južno pomoravlje u glasu svojih poslanika 1903-1914* (Leskovac: Narodni muzej, 1981), 60-62.

¹⁰⁴⁸ "Da ima državne bolnice u Leskovcu, narod ne bi išao hodži da im čita molitvu. (...) Ja bih molio da Skupština dodeli onu sumu koja je potrebna za podizanje bolnice, jer je prethodno Svilajncu odobrila, iako je ovo mesto od Jagodine udaljeno samo sat ipo, dok je Leskovac od Niša udaljen osam sati, od Vranja još više, a od turske granice 10 sati. Dragoljub Trajković, *Isto*, 60.

¹⁰⁴⁹ Sergije Dimitrijević, *Istorija Leskovca i ...*, 273, 274.

¹⁰⁵⁰ Dušan Radaković (Bogatić: 1886-1962) je bio lekar opšte prakse sa kursom iz opšte hirurgije. Oktobra 1924. godine, po tvrdnji primarijusa Vukadina Ristića, Ministarstvo narodnog zdravlja Kraljevine SHS mu je odobrilo naziv lekara-hirurga. Ninoslav Zlatanović, "Sedam decenija razvoja hirurgije u Leskovcu", *Leskovački zbornik*, 36, 36 (1996): Prema: *Nenumerisani arhivski fond* Istorijskog arhiva u Leskovcu.

¹⁰⁵¹ Dušan Franc Dekleva (Vipava: 1896-1980), završio je studije medicine u Gracu, Beču i Pragu. Opštu hirurgiju je specijalizovao u Mariboru, Beču i Rimu od 1921. do 1924. godine. U leskovačkoj sreskoj bolnici se bavio manjim i većim hirurškim zahvatima, ortopedijom i urologijom, kao i neurotraumom. Zbog sukoba sa tadašnjim upravnikom Ljubomirom Tolićem, a i zbog odluke Alekse Savića, Ministra narodnog zdravlja da zajedno sa suprugom

Od 1929. godine, Sreska bolnica promenila je status i postala Banovinska bolnica Kraljevine Jugoslavije.

Rad sreske bolnice u međuratnom periodu, odvijao se u promenjenim okolnostima, koje su kreirale i aktivnosti drugih faktora organizovane zdravstvene zaštite. U 1928. godini počela je da radi Dečja poliklinika u montažnoj drvenoj zgradi dobijenoj od ratnih reparacija iz Nemačke.

Iste godine, Žak (Jakov) Konfino i Dušan Dekleva, otvorili su privatni senatorijum u jednoj leskovačkoj adaptiranoj zgradi, da bi već 1930. godine počeli izgradnju namenskog objekta. U toj godini, na predlog Higijenskog zavoda u Skoplju, počela je sa radom i higijensko-preventivna ustanova za zdravstvenu zaštitu stanovništva. U sastav Doma narodnog zdravlja ušla je Dečja poliklinika, đačko kupatilo i kuhinja za siromašnu školsku decu, a otvoreno je bakteriološko-epidemiološko odeljenje za istraživanje i suzbijanje zaraznih bolesti, kao i laboratorija za dijagnostiku.

Izuzetno niska, skoro nepostojeća zdravstvena osnova sa kojom je Leskovac uključen posle oslobođenja u zdravstveni sistem Srbije, promenjena je u smislu izgrađivanja državnog režima lečenja i preventive, postojanja licenciranih lekara koji su držali privatnu praksu, kao i povremenih aktivnosti zdravstvenog osoblja na poslovima prosvetavanja naroda. Otklon od praznoverja i štetnih higijenskih navika koje su imale znatan uticaj na opšte zdravlje stanovnika, postignut je na gradskom području relativno brzo, ali su tradicionalna shvatanja opstajala u selima tokom narednih decenija. Ratovima 1912-1918. zaustavljeno je i usporeno širenje zdravstvene infrastrukture, kao i njeno kvalitetnije finansiranje što se odrazilo na nepovoljne statističke pokazatelje u međuratnom periodu, u smislu slabe brojnosti medicinskog osoblja i nedovoljnih kapaciteta u ustanovama za stacionarno lečenje. Stalni zdravstveni rizik bila je nezdrava okolina koja decenijama nije sanirana uprkos stalnim apelima i zahtevima lokalnih lekara.

10.3. Obrazovanje

Institucionalno izgrađivanje obrazovnog sistema, kao jedne od vitalno važnih funkcija države, i kao noseće komponente društvene modernizacije, počinje u Leskovcu posle oslobođenja

Angelinom Aćimović, koja je takođe bila lekar, bude premešten u Prijepolje, Dekleva početkom 1929. godine daje otkaz i počinje da se bavi privatnom praksom. Isto, 62.

od Turaka priključenjem Novih krajeva i njihovih skromnih obrazovnih potencijala¹⁰⁵² sistemu školstva Kneževine Srbije. Zbog drugačijih istorijskih okolnosti koje su početkom 19. veka uključivale i Leskovac u burna politička dešavanja izazvana Prvim srpskim ustankom, a onda ga sasvim isključile iz procesa institucionalnog izgrađivanja mlade, proevropski orijentisane Kneževine, svi društveni tokovi, osim trgovačkih, pokrenuti su sa višedecenijskim zakašnjenjem.

Aktivnosti u obrazovanju, kao retkoj i specifičnoj individualnoj delatnosti¹⁰⁵³ bile su početkom 19. veka sporadične među hrišćanskim stanovništvom u Leskovcu i ostalim graničnim mestima Osmanskog carstva. Vremenom, dobijaju obrise sistema u školama manastirskog metoda¹⁰⁵⁴, a kasnije i svetovnu dimenziju, zahvaljujući sve češćim vezama sa Kneževinom Srbijom i dobavljanju pojedinih dela svetovne i crkvene književnosti, knjiga sa nacionalno-patriotskom sadržinom, periodike i školskih udžbenika. Podrška iz Srbije, naročito od 1861. godine doprinela je da se manastirski metod nastave u leskovačkim školama osavremeni učenjem zemljopisa i računa, narodnog srpskog jezika i pravopisa, jer su leskovački trgovci i zanatlije sve više tražili pragmatičnije obrazovanje.

Govoreći o prosvetnim i političkim prilikama u Leskovcu 19. veka, Jovan Hadži Vasiljević navodi kao prvog učitelja Stojana Popovića, koji je bio poznat pod imenom Daca daskal (učitelj). On se bavio podučavanjem od 1810. do 1853. godine i radio je to u kućama, pa se može pretpostaviti da je osim dece opismenjivao i odrasle, i učio ih računu. U tom periodu, u zgradi kod

¹⁰⁵² Decembra 1877. godine, pred masovnu seobu Turaka, njihove škole su prestale da postoje. Srbi su tada, u celoj nahiji imali 18 osnovnih škola (na osnovu izveštaja "vojne uprave leskovačke"), od kojih je jedna bila ženska i nalazila se u Leskovcu. Sve leskovačke škole bile su u crkvenim zgradama i izdržavao ih je Sinod, crkveno-školska opština.

I egzaktni podaci oličeni u popisima stanovništva, daju sažetu sliku stanja ostavljenog nakon odlaska Turaka. Mita Rakić je, na osnovu popisa koji je izvršen 1879. godine, naveo da od 9.718 stanovnika Leskovac ima "848 muškinja i 79 ženskinja koje piše i čita". Većina sela bila je bez ijednog pismenog, jedanaest sa po jednim, a svega dva sela, Pečenjevce i Turekovac, imala su više od deset pismenih stanovnika. U vlasotinačkom srezu, od 27.763 stanovnika, bilo je pismenih 555 muškaraca i 22 žene. Stanje je bilo daleko najlošije u Jablaničkom srezu sa 9.909 stanovnika. Tamo je živelo svega sedam pismenih. Mita Rakić, *Iz nove Srbije (Otađžbina*, knj. 6. 1880-1881) (Leskovac: Narodni muzej, 1987), 73.

¹⁰⁵³ Takvih učitelja manastirskog metoda bilo je sve do Srpsko - turskih ratova 1876 -1878. g. "Većina učitelja bili su sveštenici, živopisci, zanatlije, sitničari trgovci, mehandžije i dr. (...) Po selima, svi su učitelji, i za vreme učiteljevanja radili druge poslove (...). Bilo je učitelja, koji su radili svoj zanat i u samoj školi, za vreme časova. Stoga, u velike većine učitelja (...) sve do polovine XIX v. nije bilo ni idealizma ni nacionalizma, već samo materializma. Gde se kome više plaćalo, tamo je odlazo za učitelja. Izuzetak su bili učitelji koji su onamo dolazili iz Srbije." Jovan Hadži Vasiljević, *Prosvetne i političke prilike u južnim srpskim oblastima u XIX v. (do srpsko-turskih ratova 1876/78)* (Beograd: Društvo Svetoga Save, 1928), 12.

¹⁰⁵⁴ "Učenici manstir. škola bili su vrlo različite starosti i uzrasta. Bilo je dece od 7-8 godina, a bilo ih je i mladića od 18-20 godina. Učenika je bilo i oženjenih ljudi. (...) Još oko polovine XIX v. dosta je škola manastirskoga metoda postojalo u okolini Leskovca. U Vlasotincu je jedno vreme bio učitelj Anđelko Cvetanović, koji je bio i u Vranju i u Skoplju, a zasnovao srpsko učenje i u Vlasotincu. Dobro istaknute škole manastirskog metoda postojale su u selima: Grdelici, Bunuškom Čifluku i Pečenjevcu. U selima preko Morave, čuvena je bila škola u selu Jašunju. " Isto , 12. 60.

stare crkve, osnovana je gradska škola u Leskovcu¹⁰⁵⁵, u kojoj se učilo iz crkvenoslovenskih knjiga. Posle Sojanče, ovaj sistem nastave u istoj školi, o kojoj se starao lokalni Sinod, produžio je njegov pomoćnik pop Đorđe.¹⁰⁵⁶ To, međutim ne znači da pismenost u Leskovcu ranije nije postojala. Jovan Hadži Vasiljević navodi da je u Leskovcu pronašao veliki broj dokumenata koji datiraju iz 18. veka, "pre nego što je nova srpska nastava i prodrła u Leskovac". Iz raznih pisama, delovodnog protokola leskovačkog Sinoda, privatnih beležaka i ostalih zapisa, vidi se "kakva je i tih godina vladala pismenost u Leskovcu, i koliko je mesni leskovački govor u tim pisanim sastavima protkan književnim srpskim jezikom".¹⁰⁵⁷ Takođe je poznato da su pojedini Leskovčani, osim u gradsku školu slali decu u inostranstvo. Sergije Dimitrijević navodi sadržinu jednog teksta objavljenog u *Svetovidu* 1857. godine, odakle se vidi da je u to vreme Leskovac imao sedam učenika koji su se školovali van grada. Četvorica su učili školu u Beoradu, jedan u Karlovcima i dvojica u Odesi.¹⁰⁵⁸

Prvi savremeniji učitelj, kako navodi Jovan Hadži Vasiljević, bio je Simeon Andonov Sofijanac¹⁰⁵⁹, od kad je došao u Leskovac 1856. pa do odlaska u Beograd 1868. godine, radi lečenja. Po nacionalnosti je bio Grk. U nastavi je od 1861. koristio i srpske knjige koje je te godine srpsko Ministarstvo prosvete poklonilo leskovačkoj školi. One koji su hteli, učio je i grčki jezik. Njegov naslednik, učitelj Josif Hadži Kostić¹⁰⁶⁰ koji se školovao u Beogradu i Somboru, nastavio je da praktikuje savremene metode u nastavi, kao i Lenka Krstić, žena učitelja Nastasa Krstića,

¹⁰⁵⁵ Prva školska zgrada koja se nalazi u crkvenom dvorištu pominje se 1841. godine. Na tom mestu su kasnije podignute dve nove školske zgrade, jedna 1854. a druga 1872. godine. Radoš Trebješanin, "Zgrade osnovne škole u Leskovcu tokom XIX veka". *Leskovački zbornik*, 26, 26 (1986): 351.

¹⁰⁵⁶ I pop Đorđe je učio decu po manastirskom metodu. I za njegova vremena je bilo privatnih učitelja, koji su učili decu po kućama. Tako, zna se za Jovu daskala, zatim za pop Tomu daskala. Pop Toma je bio Dacin sin. pored pop Tome, učitelj je bio i pop Đorđe, zvani Ekzarh. Jovan Hadži Vasiljević, *Prosvetne i političke ...*, 57.

¹⁰⁵⁷ Isto, 210, 211.

¹⁰⁵⁸ Sergije Dimitrijević, *Stari Leskovac kao prosvetni i kulturni centar* (Leskovac: Narodni muzej, 12.

¹⁰⁵⁹ "Simeon je u Leskovcu vrlo mnogo razvio srpsku pismenost. (...) Danas u Leskovcu vlada tvrdo uverenje, da je Simeon učio srpsku nauku; šta više, da je bio svršio srpsku preperandiju u Somboru. Pored Časlovca, Psaltira, Trebnika i Psaltihije, Simeon je predavao Katihizis srpsko-slovenski, Presad mudrosti od Tase Petrovića, učitelja niškog, Srpsku gramatiku s padežima, štampanu u Beogradu, Zemljopis i Račun. Od učila, imao je Globus i Tablice: Az-buki i t.d., koje su služile mesto Bukvara; i to je bilo na "srpsko-slovenskom jeziku".

Ovi podatci o predmetima i učilima važe za prve godine Simeonovoga učiteljevanja u Leskovcu, jer se zna da je, g. 1861. beogradsko Ministarstvo Prosvete podarilo leskovačkoj školi sve potrebne knjige i učila državnog izdanja. (...) Svi su kod njega učili kao što se posle učilo kod Josifa H. Kostića. " Jovan Hadži Vasiljević, *Prosvetne i političke ...*, 58.

¹⁰⁶⁰ O Josifu Kostiću, kao kulturnom i prosvetnom radniku (...) zna se da je rođen 14. jula 1849. g. i da je rodom bio iz Prištine. U Beogradu svršio je 1866. g. dva razreda bogoslovije a u Somboru, docnije, dva razreda učiteljske škole. Vratio se u Prištinu 1868. a već iste godine postao je glavni učitelj leskovačke gradske škole. Prema podacima Učiteljske škole u Somboru, Josif Kostić je znao: srpski, bugarski, turski i arnautski jezik. (znao je i nemački jezik koji je kasnije predavao). Predrag Đorđević, "Prosvetne i kulturne prilike Leskovca od početka XIX veka do danas", u: *Leskovac juče i danas*, ured. Aristomen Ristić i Svetomir Stojanović (Leskovac: izdanje uredništva, 1935), 31.

koja je postala prva učiteljica u prvoj leskovačkoj školi za žensku decu¹⁰⁶¹. Josif Kostić je prvi u Leskovcu predavao nemački jezik, a kasnije i turski. Izbacio je iz upotrebe sve stare udžbenike osim *Psaltira*, uveo bukvar i čitanku srpskog jezika, kao i premete katihizis, zemljopis i prirodnu istoriju koji su za ono vreme bili savremeni. Osim što je boljim učenicima držao posebna predavanja iz računa, hemijske tehnologije, higijene i zemljopisa, organizovao je nedeljnu i prazničnu školu za nepismene. Po oslobođenju Leskovca, ostao je u službi još 20 godina.

Oslobođenjem Leskovca završen je prvi period razvoja obrazovanja, koji je bio u znaku dominantnog uticaja sveštenstva, čak i u poslednjoj deceniji pred oslobođenje, za vreme prosvetnog delovanja školovanih učitelja. Održavanje takvih škola u jugoistočnoj Srbiji bilo je inače otežano zbog okolnosti koje proizvodi tuđinska uprava, ali i permanentnih sukoba sa nastojanjima bugarskog egzarhata da taj prostor prikaže i kontroliše kao svoj.

Drugi period koji karakteriše prilagođavanje kulturnim i prosvetnim prilikama u Srbiji, trajao je do 1914. godine. U sastav Srbije, Leskovac je ušao sa 927 pismenih stanovnika (848 muškaraca i 79 žena).¹⁰⁶² Odmah po završetku rata, srpska uprava je počela da organizuje školsko-prosvetni rad, postavljajući ga na sasvim drugačije osnove. Nastavni proces je dobio više sistematičnosti i solidnije materijalne i kadrovske osnove, da bi se za kratko vreme sasvim usaglasio sa metodom i planom izvođenja nastave u ranije oslobođenim delovima severne Srbije. Osnova koja je stvorena u vreme turske uprave, najviše u smislu većeg broja škola¹⁰⁶³, a zatim i modernizacije nastave od početka šezdesetih godina, kad je počela dostava školske pomoći iz

¹⁰⁶¹ Antanas (Nastas) Krstić je pobjegao u Leskovac iz Tetova gde je rođen i gde ga je proganjao Esad paša, jedan od lokalnih saradnika bugarskih egzarhista, zato što je učio decu iz srpskih knjiga i što je po povratku sa školovanja oblačio evropsko odelo. Jelisaveta (Lenka) Krstić je bila udovica tetovskog učitelja Đorđa Lazarevića. Jovan Hadži Vasiljević, *Prosvetne i političke ...*, 425.

Plašeći se turske odmazde, porodica Krstić je 20. aprila 1877. godine pobjegla u Srbiju, i živeli su kao begunci u Beogradu do 20. decembra 1877. Antanas je zatim upućen od beogradske policije 23. decembra 1877. ponovo u Leskovac, "na vršenje administrativno-vojnih dužnosti" na kojima će ostati sve do 16. oktobra sledeće godine. Odmah po demobilizaciji, pošto je u međuvremenu ponovo postavljen za učitelja, počeo je da upisuje učenike prvog i drugog razreda. U isto vreme, Lenka Krstić je postavljena za učiteljicu u sva četiri razreda ženske škole. Staniša Vojnović, "Lenka i Nastas Krstić - prilog biografiji", *Leskovački zbornik*, 21, 21 (1981): 309.

¹⁰⁶² U leskovačkoj okolini bilo je sela sa većim brojem pismenih stanovnika. Šišava je imala 58, Turekovac 18, Pečenjevce 14, a Vlasotince se isticalo sa 432 pismena muškarca i 22 pismene žene. Sergije Dimitrijević, *Stari Leskovac kao ...*, 10, 11.

¹⁰⁶³ Na osnovu pisanja M. Đ. Milićevića, Miloša Milojevića i Jovana Hadži Vasiljevića, u leskovačkom kraju je postojalo 15 škola. Službeni izveštaj "vojne uprave leskovačke" navodi 18 škola (Leskovac, Vlasotince, Pečenjevce, Konopnica, Kruševica, Crna Trava, Ruplje, Turekovac, Kozare, Oraovica, Nakrivanj, Bunuša, Bošnjace, Babičko, Kumarevo, Dobro polje, Predejane, Grdelica). Vladimir Stojančević, "Prilog poznavanju školskih prilika u leskovačkom kraju pred oslobođenje 1878. godine", *Leskovački zbornik*, 5, 5 (1965): 45.

Srbije¹⁰⁶⁴, ukazivala je na težnje građana i seljaka leskovačkog kraja da usvajaju pismenost i obrazovanje koliko su zadati okviri sredine to dopuštali.

U godinama posle oslobođenja očekivalo se da će proces usaglašavanja sa severnim delovima zemlje ići brže, što se u prvom redu odnosilo na prosvetu. Prema naređenju Alimpija Vasiljevića, člana Vlade pri Vrhovnoj komandi, škole koje su radile u tursko vreme imale su biti otvorene već 1. marta 1878. godine, mada je najpre trebalo isprazniti školske zgrade u kojima je najvećim delom obitavala vojska. Mobilisani učitelji su oslobođeni vojne obaveze a okružnim načelnicima je naloženo da podnesu hitne izveštaje o stanju školstva na svom području. Međutim, brzi početak širenja obrazovanja po civilnom srpskom programu zaustavilo je i donošenje *Pravilnika o građenju školskih zgrada*, januara 1881. godine koji je bio vrlo rigorozan, pa se uz njegovu doslednu primenu postojeće školske zgrade u mnogim okruzima nisu mogle koristiti.¹⁰⁶⁵ Pravilnik je imao modernizacionu težinu u smislu definisanja traženih kvaliteta školskih objekata, ali su okolnosti uslovile da se primenjuje fleksibilno, i da se škole otvaraju svuda gde postoje, i to na osnovu izjave iz opštine da će opraviti ili upodobiti zgrade ako se nađe za potrebno.

Za tri ipo decenije, sistem obrazovanja pod kontrolom države, stalno je jačao i širio se. Slobodan pristup školovanju, mogućnost nabavke udžbenika i poboljšanje ekonomskih prilika uticalo je na podizanje kulturnog nivoa stanovništva. Porastao je broj dece obuhvaćene nastavom, broj učitelja i nastavnika, kao i broj školskih zgrada od tvrdog materijala.

Početak 20. veka, u Leskovcu je i dalje postojala trošna i nehigijenska "Ča Mitina škola", nazvana tako po jednom od učenika Simeona Andonova, koji su posle njegovog odlaska iz Leskovca preuzeli nastavu. Iako je do 1904. godine dobio još dve školske zgrade, ukupni kapaciteti prosvetnog sistema nisu bili dovoljni za Leskovac i njegove potrebe¹⁰⁶⁶.

¹⁰⁶⁴ Srbija je plaćala "izdržavanje i poputine" učiteljima "u susednim oblastima turskog carstva", kao i stipendije (blagodejanija) pitomcima koji potiču iz tih krajeva. Zahvaljujući (...) pomoći Srbije u finansiranju škola i slanju školovanih učitelja na neoslobođenu teritoriju početkom druge polovine XIX veka, započinje u ovim nahijama modernizacija školstva. (...) U tom vremenu se podižu i bolje zgrade za škole. (...) U istom vremenu se vrši zamena učitelja "male sprema" učiteljima školovanim, boljim pedagozima i većim entuzijastima za rad i razvoj srpske škole u Otomanskom carstvu. Radoš Trebješanin, "Školske zgrade u oslobođenim predelima krajem XIX veka", *Leskovački zbornik*, 21, 21 (1981): 234.

¹⁰⁶⁵ Pravilnik je predviđao isključivo planske školske zgrade od tvrdog materijala, čije podizanje je obaveza opština. U 26 paragrafa, koliko sadrži, predviđao je da škole moraju biti locirane na ugodnom mestu, dalje od kafana, močvare, saobraćajnog čvora, na mestu sa pijaćom vodom, velikim placem i slično. Učionice moraju biti "duže no šire, vidne, nad podrumom za metar visine, sa zidovima debelim da se rad u susednim učionicama međusobno ne čuje." Pravilnik je do sitnica predviđao mnoge druge okolnosti mimo građevinskih, pa je izgradnja ovakvih školskih objekata iziskivala velike troškove i (...) doveo u pitanje normalan rad školstva u oslobođenim predelima. Isto, 235.

¹⁰⁶⁶ Školske 1904/5. godine, osnovnu školu je pohađalo više od 1400 dece kojima je predavalo 25 učitelja. U Gimnaziji je radilo devet nastavnika.

Paja Aršinov, školski nadzornik u Leskovcu, koji je redovno insistirao na poboljšanju smeštajnih uslova u leskovačkim školama, opisao je u jednom izveštaju zgrade osnovnih škola kao "niske i mračne turske kućerke, gde svake godine po 1.100-1.300 đaka provede svoj život i po 5-6 sati dnevno". Nadzornik Aršinov je takođe konstatovao da je "dvanaest godina prošlo od oslobođenja, a Leskovčani se još nisu pobrinuli da svojoj deci podignu propisnu školsku zgradu".¹⁰⁶⁷ Osim toga, konstanta u funkcionisanju leskovačkih škola tokom 19. veka bio je nedostatak materijalnih uslova za školski rad, pa su leskovački učitelji 8. februara 1882. godine poslali prvu predstavku Ministarstvu prosvete u kojoj su izneli da leskovačka muška i ženska osnovna škola "oskudeva skoro u svima glavnim nastavnim sredstvima bez kojih su predavanja izvesnih predmeta u pojedinim razredima škrta, gotovo bezuspešna".¹⁰⁶⁸

Hronični materijalni problemi leskovačkih škola opstajali su i u međuratnom periodu, a nedostatak prostora je postao još ozbiljniji. Ovo razdoblje, treće u procesu razvoja sistema obrazovanja u Leskovcu, započelo je sa četiri osnovne škole podignute pre Prvog svetskog rata. Početkom 1922. godine konstatovano je da Leskovac ima 2.200 upisanih đaka, a ukupno 23 učionice. Zbog toge je nastava organizovana poludnevno a upis učenika u prvi razred postajao je vremenom sve manje izvodljiv jer je bilo dovoljno učionica samo za starije razrede. Sreten Dinić, tadašnji školski nadzornik, upozoravao je da je Leskovcu potrebno ukupno 40 učionica, ili još dve školske zgrade, kao i da ministarstvo neće još dugo dozvoljavati poludnevnu nastavu.¹⁰⁶⁹ Međutim, za razliku od Leskovca, gde nije bilo novih školskih zgrada, u mnogim selima leskovačke okoline, kao i na teritoriji susednih srezova, u desetogodišnjem periodu do 1928. godine, otvarane su ili podizane nove škole.

Ipak, bez obzira na širenje obrazovne mreže, u mnogim selima, pa i većim mestima kakva su bili Leskovac i Vlasotince, zbog udaljenosti škola i siromaštva, mnoga deca nisu mogla da budu

Prve školske godine u Leskovcu su radile muška i ženska osnovna škola u tri zgrade. U 1880. godini korišćene su četiri zgrade, tri za osnovne škole a jedna za Gimnaziju. U 1888. godini, leskovačka osnovna škola je imala nastavu u šest zgrada sa 19 učionica, a 1891. je angažovala osam objekata. Iznajmljeni privatni prostor nije odgovarao prosvetnim standardima, pa se Luka Dožudić, upravnik leskovačkih osnovnih škola, žalio na leskovačku opštinu što ne podiže nove zgrade a stare ne opravla, iako je "leskovačka opština među najbogatijim opštinama u Srbiji. Isto, 252, 253.

¹⁰⁶⁷ Odista, Leskovac i Vranje nisu podigli za 22 godine ni po jednu zgradu za osnovne škole. U selima je bilo još crnje. Ipak, školstvo se razvijalo." Isto, 255.

¹⁰⁶⁸ Vladimir Grujić, "Školsko obrazovanje u leskovačkom i topličkom predelu prve decenije nakon oslobođenja 1878. god." *Leskovački zbornik*, 20, 20 (1980): 19 (poseban deo).

¹⁰⁶⁹ "Leskovačke osnovne škole", *Leskovački glasnik*, 27. januar 1922.

obuhvaćena nastavom i ostajala su nepismena.¹⁰⁷⁰ Ukupan broj nepismenih koji su stariji od 11 godina, iznosio je 31. marta 1931. godine 74,5% za jablanički, 70,5% za vlasotinački, a 64,1% za leskovački srez.¹⁰⁷¹

Prvo zabavište, kao savremeni oblik rada sa decom, ranije nepoznat u leskovačkom školstvu pojavio se u jesen 1923. godine zahvaljujući privatnoj inicijativi roditelja.¹⁰⁷² Prva zabavilja i upravnica ove ustanove bila je po rešenju ministra prosvete penzionisana učiteljica Angelina Pantić.¹⁰⁷³ Zabavište je radilo neprestano sve do okupacije 1941. godine sa 51 do 71 detetom. Godine 1927. roditelji su osnovali još jedno zabavište.¹⁰⁷⁴

Dve godine posle oslobođenja, septembra 1879. osnovana je državna dvorazredna gimnazija u Leskovcu¹⁰⁷⁵. Već u februaru 1881. godine, četiri narodna poslanika iz leskovačkog sreza (Arandel Marinković, Kosta Stojanović, Trajko Živković i Vasiljko Cvetanović), podneli su predlog narodnoj skupštini da se leskovačka gimnazija podigne u rang četvorogodišnje a kasnije i pune gimnazije, s obzirom na veličinu Leskovca kao trećeg mesta u Srbiji po broju stanovnika, kao i zbog činjenice da su do tada upisivani uglavnom učenici iz bliže i dalje okoline. Finansijski odbor Narodne skupštine sa predsednikom odbora Nikolom Pašićem, našao je za shodno da prihvati ovaj

¹⁰⁷⁰ U 1933. i 1934. godini u Vučju je bilo pismeno svega 2% žena, u Bratmilovcu svega desetak a među udatima samo tri. U Čukljeniku, u 76 domova nijedna žena nije bila pismena. *Nedeljne novine*, "Vučje", 3. decembar 1933., "Bratmilovce", 17. decembar 1933., "Čukljenik", 31. decembar 1933.

¹⁰⁷¹ Sergije Dimitrijević, *Istorija Leskovca...*, 377. Prema: Andrejka, Rudolf. *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. god. knj. III, prisutno stanovništvo po pismenosti i starosti*. Beograd: Opšta državna statistika, 1938.

¹⁰⁷² Trijestak roditelja (...) opravljaju kuću g. Steve Živkovića, profesora, našeg Leskovčanina, koji je iz ljubavi prema ustanovi, naročito za taj cilj ustupio kuću, te se može smatrati da je pitanje osnivanja zabavišta svršena stvar. "Dečje zabavište u Leskovcu", *Leskovački glasnik*, 20. oktobar, 1923.

Slično uvođenju mnogih drugih novina, kampanja za osnivanje zabavišta bila je čista građanska inicijativa, zasnovana na ustupanju privatnekretnine, dobrovoljnom radu i prikupljanju dobrovoljnih novčanih priloga i nameštaja. "Dečje zabavište", *Leskovački glasnik*, 10. novembar, 1923.

¹⁰⁷³ Na taj način je ova ustanova dobila i državnu sankciju "Dečje zabavište", *Leskovački glasnik*, 17. novembar 1923.

¹⁰⁷⁴ "Upis u zabavište", *Leskovački glasnik*, 11. septembar 1927.

¹⁰⁷⁵ Avgusta 1878. godine, u Leskovcu je dvadeset dana boravio Milan Đ. Milićević, načelnik Ministarstva prosvete, sa misijom da kao ministrov specijalni izaslanik ustanovi stanje školstva u leskovačkoj nahiji. U tom periodu, dogovorio je sa leskovačkom opštinom otvaranje gimnazije i obevestio ministra da "u Leskovcu postoje svi uslovi za otvaranje niže gimnazije, škole koju narod traži".

U molbi leskovačke opštine Ministarstvu prosvete, koja je zatim usledila, izjavljuje se da se prihvataju svi izdaci za održavanje škole, pa i plaćanje profesora. Takođe, "opština se prima da izdrži sve troškove za opremu rekvizita i nameštaja školskog u realci za prvu godinu iz opštinske kase svoje (...) za koju celj ima izvora iz pokazanog viška u svome budžetu na strani prihoda". Radoš Trebješanin, *Sto godina leskovačke gimnazije (1879-1979)*, 12. Prema: AS, MPS, F VI-159/1879. i Arhiv Gimnazije Leskovac.

Postojanje uslova za osnivanje gimnazije u Leskovcu ispitivao je i Miloš S. Milojević, okružni načelnik iz Niša (kasnije direktor gimnazije u Leskovcu), koji je sa opštinskim odbornicima razgovarao i "o otvaranju druge koje srednje škole, a naročito trgovačko-privrednog smera". Isto, 13. Prema: Ministar prosvete PBR 4037/1879.

predlog, pa je kasnije, posle usvajanja u Narodnoj skupštini prosleđen ministru Stojanu Novakoviću na postupanje.

Iz ovog perioda datira jedna inicijativa leskovačkih trgovaca, koja otkriva modernizacijski način njihovog razmišljanja u domenu posla kojim se bave. Oni su 17. marta 1881. godine tražili telegrafski od Ministarstva prosvete da se "u nekom od školskih lokala" pokrene pitanje privatne nastave za nemački jezik. Odgovoreno im je da se "školski lokali ne mogu upotrebiti na privatne poslove".¹⁰⁷⁶

Prelaskom u status niže četvororazredne gimnazije, briga ministarstva za redovno snabdevanje profesorske biblioteke neophodnim stručnim časopisima postaje izraženija, kao i snabdevanje udžbenicima. U to je bilo uključeno i Ministarstvo vojske koje za potrebe telesnog i vojnog vežbanja odobrava nabavku knjiga *Pravilo pešačke službe* i *Uput za upražnjavanje gimnastike*.¹⁰⁷⁷ Ipak, redovne nastavne aktivnosti nisu se odvijale u propisanim uslovima, zbog nerešenog pitanja školske zgrade. Direktor Gimnazije Miloš S. Milojević, predložio je zbog toga da se nastava prekine "u interesu zdravlja učenika i profesora, baš zbog toga što je postojeća zgrada nepodesna s higijenskog i pedagoškog stanovišta". Takođe, ukazujući na teškoće u pogledu izvođenja nastave, on je upozorio da je "sprema osnovaca iz Leskovca za stupanje u gimnaziju na vrlo niskom stupnju".¹⁰⁷⁸

Iz očiglednih razloga, a i zbog toga što je u dozvoli za otvaranje gimnazije naloženo i podizanje odgovarajuće zgrade u najkraćem roku, Milojević je iste, 1883. godine pokrenuo formiranje odbora za podizanje nove gimnazijske zgrade. Pripreme su ometane mnogim okolnostima, pa i srpsko-bugarskim ratom. Tek septembra 1891. godine počelo je zidanje na osnovu projekta koji je dostavljen iz Ministarstva građevina.¹⁰⁷⁹ Zgrada je završena 1894. a predata na upotrebu početkom januara 1895. godine.

Zbog srpsko-bugarskog rata i vanrednog stanja koje je trajalo neplanirano dugo, mnogi nastavnici nisu razrešavani vojne obaveze, pa je problem nepokrivenosti pojedinih predmeta trajao

¹⁰⁷⁶ Vladimir Grujić, "Školsko obrazovanje u leskovačkom i topličkom predelu prve decenije nakon oslobođenja 1878. god." *Leskovački zbornik*, 20, 20 (1980): 9. (poseban deo) Prema: AS, B, MP, F III, 49/1881.

¹⁰⁷⁷ Isto, 9. (poseban deo) Prema: AS, B, MP, F IV, 23/1883.

¹⁰⁷⁸ "Izveštaji za 1882/83. godinu (Leskovačke niže gimnazije)" *Prosvetni glasnik* (Beograd: Kraljevsko-srpska državna štamparija, 1883), 922-925. <http://ubsm.bg.ac.rs/view.php?q=1921&p=0007&e=f&w=1680&h=921>, pristupljeno 27.11.2017.

¹⁰⁷⁹ U duhu zapadnoevropskih "neostilova" u samom gradu nekoliko vелеpletnih građevina podižu Svetozar Stojanović Stariji (Sud, Opština i Načelstvo) i Vladimir Nikolić (Gimnazija), u periodu kad je u Srbiji obavljao poslove inženjera Ministarstva građevina. Aleksandar Kadrijević, S. Marković, *Graditeljstvo Leskovca i okoline između dva svetska rata* (Leskovac: Narodni muzej, 1996), 7.

preko cele školske godine, što je posebno bilo kritično u školskoj 1887/88. godini kad je nastava matematike organizovana tokom nepuna dva meseca. Takođe, kako se vidi iz pisma direktora Milojevića, nepokrivene su bile katedre prirodnih i matematičkih nauka, notnog pevanja i muzike, ali zbog toga što su nastavnici premešteni u druge gimnazije.¹⁰⁸⁰ Ipak, leskovačka opština je tokom te školske godine tražila da se u Gimnaziji otvore V i VI razred, što je na Glavnom prosvetnom savetu odbijeno, a predloženo da se gimnazije u Vranju i Pirotu podignu na nivo šestorazrednih. Zato je Lazar Lazarević, narodni poslanik ispred Radikalne stranke tražio već sledeće godine putem interpelacije Narodnoj skupštini da se leskovačka polugimnazija sa četiri razreda podigne na stepen velike državne gimnazije sa osam razreda. Takav predlog Vlada Srbije odbila je sa obrazloženjem da "nema za sada finansijskih sredstava".

Krajem 1894. godine, kad je završena gimnazijska zgrada, leskovačka opština je obnovila raniji zahtev, dopunivši ga predlogom da se pored Gimnazije ustanovi i srednja trgovačka škola, "pošto Leskovac po svojoj radinosti dolazi među prve varoši u Kraljevini Srbiji". Sledeće godine, sličnu molbu je uputio novopostavljeni direktor Kosta Ivković, kraljev poslanik, koji nije znao, bez obzira na svoju poziciju da je administracija kralja Aleksandra "zbog mera štednje" planirala ukidanje nekih gimnazija, među njima i leskovačke. Od takvog ishoda petnaestogodišnjih nastojanja da joj se podigne rang, leskovačku nižu gimnaziju, nije spasio ni slučaj rušenja vranjske gimnazije u zemljotresu 1897. godine, posle čega je leskovačka opština predložila njeno kompletno preseljenje u postojeću gimnazijsku zgradu, čime bi dobijanje traženog ranga bilo rešeno. Ta molba je, međutim bila odbačena i arhivirana zbog neplaćene takse.¹⁰⁸¹ Odluka o ukidanju leskovačke gimnazije sprovedena je u delo 1898. godine, kad je imala 116 učenika, po čemu je bila veća od gimnazije u Aleksincu (88), Vranju (74) i Pirotu (64).¹⁰⁸²

Po zaključenju školskog budžeta i predaje školske imovine opštini na čuvanje u celokupnom obimu, u gimnazijsku zgradu se uselio XVI pešadijski puk iz Niša. Nastavnici koji nisu položili profesorski ispit, među kojima je bio i Radoje Domanović, dobili su otkaze, a drugima su određeni premeštaji.

U devetnaest godina rada, gimnaziju u Leskovcu je upisalo 2610 a završilo 1846 učenika. Za patrijarhalnu i neprosvećenu sredinu kakva je bila leskovačka, to je značilo veliki

¹⁰⁸⁰ Vladimir Grujić, "Školsko obrazovanje ...", 9. (poseban deo) Prema: AS, B, MP, F XXI, 115/1887.

¹⁰⁸¹ Radoš Trebješanin, *Sto godina...*, 26, 27. Prema: AS MPS F 14- 173/1889.

¹⁰⁸² Gimnazija u Aleksincu je postojala od 1865. godine a gimnazija u Nišu je bila jedina viša gimnazija na jugu Srbije. Sergije Dimitrijević, *Stari Leskovac kao prosvetni i kulturni centar* (Leskovac: Narodni muzej, 1950), 12.

modernizacijski doprinos države. Međutim, zbog dugotrajnog nepostojanja školske zgrade, nedovoljno učila i nastavnika, ona je stalno bila pred zatvaranjem. Glavni prosvetni savet je čak našao da ova škola nije imala dovoljno svršenih učenika četvrtog razreda, koji bi bili garancija za postojanje viših razreda u njoj.

Novim zakonom o srednjim školama donetim 10. maja 1902. godine, skinuta je zabrana rada onim nižim gimnazijama koje su zatvorene 1898. godine.¹⁰⁸³ Leskovačka Građanska škola koja je u međuvremenu otvorena, ukinuta je rešenjem ministra prosvete "zbog malog broja đaka".

Ni ovaj zakon nije davao ženskoj deci pristup državnim gimnazijama, ali su pojedine učenice uspevale da privatno polože ispite iz sve četiri godine. Takva praksa je u Leskovcu trajala do 1907. godine, kad je grupa roditelja odlučila dana osnovu ovog zakona pokrene inicijativu otvaranja privatne ženske gimnazije, kakva je već postojala u Nišu. Za titulara je izabran trgovac Sotir Tomić koji je pristao da bude vlasnik škole a ubrzo mu je, po pribavljenim saglasnostima i obećanoj pomoći opštine, to i dozvoljeno ukazom kralja Petra I Karađorđevića.¹⁰⁸⁴

Obećana opštinska pomoć ovoj školi izostala je posle dve godine, jer su 1909. otvorene još dve škole, zanatsko-trgovačka za kalfe i šegrte¹⁰⁸⁵, i večernja škola za mladiće koji nisu imali priliku da završe osnovnu školu i ostali su nepismeni. Obe škole su bile u opštinskom vlasništvu i opština ih je smatrala potrebnijim od Ženske gimnazije, koja je posle Tomićeve smrti 1910. ubrzo prestala da postoji. Učenice su od septembra 1912. godine mogle da se upisuju u odgovarajuće razrede leskovačke Državne gimnazije.

U međuvremenu, od 1909. godine obnovljene su inicijative da se od Ministarstva prosvete i Narodne skupštine traži dobijanje V i VI razreda, što je konačno postignuto 1912. godine na osnovu *Zakona o srednjim školama* koji je aprila te godine stupio na snagu. Od tada pa do 1919. godine kad postaje Leskovačka realka, ova gimnazija se zove Srpska kraljevska realna gimnazija u Leskovcu.¹⁰⁸⁶

Za školsku 1921/22. godinu, od V razreda Realke počeo je na zahtev 80 građana da se izučava latinski jezik. Upisom te generacije u VIII razred, Gimnazija je postala potpuna osmorazredna škola.

¹⁰⁸³ Od 1902. godine, gimnazija u Leskovcu se naziva Niža realna gimnazija "Svetislav Vulović". Istorijski arhiv Leskovac, istorijska beleška fonda.

¹⁰⁸⁴ Radoš Trebješanin, *Sto godina ...*, 93. Prema: Ukaz kralja Petra I, PO 60-151/1907.

¹⁰⁸⁵ Dragutin Grozdanović, *Prosveta, školstvo i kultura leskovačkog kraja 1944-1955*. (Leskovac: Biblioteka kulturnog centra "Milentije Popović", 1987), 188.

¹⁰⁸⁶ Istorijski arhiv Leskovac, istorijska beleška fonda.

Osim u borbu za što bolje rangiranje Gimnazije, građanska javnost u Leskovcu toga vremena ulagala je mnogo energije u dobijanje saglasnosti prosvetnih vlasti za otvaranje srednjih škola. Privredni uspeh koji je bio očigledan i konstantan, proizvodio je ambicije na društvenom, posebno prosvetnom planu, bez obzira što se takvim ambicijama nisu priklanjali vlasnici krupnog kapitala, posebno u periodu dominacije onih koje su zvali osnivačima industrije.

Leskovačkoj opštini je 1880. ponuđeno otvaranje bogoslovske škole ali ona za školu nije mogla da obezbedi zgradu. Kasnije, 1886. kada je planirano da se u Leskovcu otvori privatna srednja škola sa četiri razreda, opština je odbila da za nju pronade odgovarajući prostor jer, inače, takvih zgrada nije bilo u vreme Turaka, pa ni decenijama kasnije.

U školskoj 1894/95. godini, počela je da radi u Leskovcu Ženska radnička škola.¹⁰⁸⁷ Opstala je samo četiri godine, ali je 1903. ponovo otvorena i sa uspehom je radila sve do bugarske okupacije 1915. godine.

Krajem 19. veka, postojala je Državna tkačka škola¹⁰⁸⁸ koja je imala za cilj da usavrši preradu kudelje, a pripremala je prve polukvalifikovane radnike za leskovačku tekstilnu industriju. U knjizi *Zanatsko - industrisko školovanje*, Milivoje Savić piše da je ova užarska škola inicirala tkačku fabriku i zavela moderan užarsko-salerski zanat.¹⁰⁸⁹ Zajedno sa Ženskom radničkom školom, to je bila jedina leskovačka stručna škola u 19. veku.

Treći period razvoja obrazovnog sistema u Leskovcu, koji obuhvata međuratno razdoblje, karakteriše se, kao i ranije po stavu sitnih i krupnih vlasnika kapitala da je obrazovanje nepotrebno jer je nerentabilno, i da je za razvoj i opstanak firme dovoljno to što sinovi njenog sopstvenika završavaju visoke škole. U slučaju većih potreba za školovanim radnicima, jednostavno su zapošljavani strani stručnjaci. U okolnostima okruženosti mnogobrojnom i jeftinom radnom snagom, ovakva poslovna politika je poslodavcima bila isplativa, jer nekoliko uvećanih plata u odnosu na uobičajene nadnice, nije bitnije narušavalo mesečni ili godišnji bilans.

¹⁰⁸⁷ Ženska stručna škola sa praktičnom obukom. *Letopis škole 1912-1961*. Istorijski arhiv Leskovac,

¹⁰⁸⁸ Ugovor od 20. jula 1890. godine između ministra narodne privrede Milisava Milovanovića i Alojza Škarke, stručnog tkača iz Humpolca u Češkoj, kojim se preciziraju uslovi Škarkinog angažovanja za učitelja tkačke škole u Leskovcu, može se smatrati početkom osnivanja leskovačke Tkačke škole, jer se početak ugovora odnosi na odluku ministra "da se u Leskovcu otvori o trošku državnog tkačka škola za sve vrste tkanja". Dalje operativne poslove oko izbora objekta za smeštaj škole i oko njenog organizovanja, preuzeo je Alojz Škarka po odlasku u Leskovac. Istorijski arhiv Leskovac, *Zbirka tkačke škole u Leskovcu*, P. Br 3770, ugovor od 20. jula 1890., P. Br.1558. Mikrofilm.

O svojoj odluci, ministar Milovanović je obavestio sreskog načelnika u Leskovcu: "Da bi se tkačka industrija u Srbiji unapređivala uvođenjem stručnih nastavnika i savremenih sprava za ovu granu privrednu, rešio sam da se u Leskovcu otvori škola za tkanje o trošku državnim. (...) Ova škola će biti rasadnik tkačke nastave za celu okolinu (...) za svaku porodicu i olakšicu za njen napredak". IAL P. Br. 4172, od 26. jula 1890.

¹⁰⁸⁹ Savić, Milivoje. *Zanatsko - industrisko školovanje*. Zagreb: Hr.štamparski zavod. 1920.

Osim pripadnika prve generacije vlasnika kapitala, zanatlije i sitni trgovci su takođe većinom bili neobrazovani, najčešće zbog celodnevnog radnog vremena na koje su bili prinuđeni. Neobrazovanost i nepismenost među najamnim radnicima i seljaštvom na selu, dugo je opstajala kao konstanta koja se teško i sporo menjala, iako je osnovno obrazovanje bilo obavezno. Takvo stanje se jasno oslikavalo preko malog broja učenika u Gimnaziji koju je upisivalo manje od polovine Leskovčana. Najveći broj učenika su činila deca sa sela i učenici iz drugih mesta.

Ispodprosečna zainteresovanost meštana za nastavak školovanja posle završene osnovne škole, iako im je za to pružena prilika, vidi se i na primeru Državne stručne srednje tehničke tekstilne škole koju 1935. godine nije upisao nijedan učenik iz Leskovca,¹⁰⁹⁰ a ranijih godina broj upisanih Leskovčana bio je jednocifren. Svesni preferencija lokalnih poslodavaca prema nekvalifikovanim radnicima kojima pripadaju znatno niže nadnice, mnogi su izbegavali upis srednje tekstilne škole iz straha da u Leskovcu neće pronaći zaposlenje.

Ova škola je počela da radi u Leskovcu 1927. godine pod imenom Državna tekstilna škola u Leskovcu.¹⁰⁹¹ Bila je pod državnim nadzorom Ministarstva trgovine i industrije, a pod neposrednim nadzorom bana Vardarske banovine. Imala je rang srednje tehničke škole četvorogodišnjeg trajanja. Za njeno otvaranje je postojalo interesovanje odmah posle rata, kao i 1923. godine kad je industrijalac Radmilo Stojiljković zvanično tražio da se u Leskovcu otvori stručna škola, zbog očiglednih potreba industrijskih preduzeća. i *Leskovački glasnik* se pridružio zahtevu za otvaranje "jedne niže tehničke stručne škole"¹⁰⁹².

Od osnivanja, pri školi je zasnovan Prvi srpski tekstilni muzej, da bi se u njemu čuvali alati i ostali predmeti koji su u seoskoj radinosti i industriji korišćeni u predenju i tkanju. Takođe, pristupilo se osnivanju modernog ovčarnika koji je trebalo da služi u nastavne svrhe i zbog "oplemenjivanja domaćih rasa ovaca, radi dobijanja boljih kvaliteta vune koju naša industrija uvozi iz inostranstva". Pred kraj školske 1928/29. godine, škola je počela uređenje školskog bioskopa koji je trebalo da služi "za naučna predavanja po tekstilnoj industriji, prilagođeno za tekstilne radnike". Od školske 1931/32. godine promenila je naziv u Srednja tehnička tekstilna škola.

¹⁰⁹⁰ U prvi razred Sred. teh. tekstilne škole nije se upisao ni jedan učenik iz Leskovca ni iz Vardarske banovine. *Nedeljne novine*, 7. septembar 1935.

¹⁰⁹¹ Rešenje Ministarstva trgovine i industrije, bez broja, 1927. godina. Istorijski arhiv Leskovac.

¹⁰⁹² Naša mlada zemlja je danas u naponu svoje snage i svojih moći, koje će moći doći do svoga punog izražaja samo onda ako mi budemo raspolagali dovoljnim brojem svoga stručno vaspitanog osoblja, koje će moći na svoja pleća da sa puno savesti i nacionalne požrtvovanosti primi teški teret razvijanja i unapređenja našeprivrede i industrije - što se ne može očekivati ako budemo ostavljani na milost i nemilost stranaca, koje, što je još gore, vrlo često zamenjujemo našom jeftinijom i vrlo nestručnom radnom snagom. "Stručne škole", *Leskovački glasnik*, 7. jul, 1923.

Istorijski arhiv Leskovac, *Fond Državne srednje tekstilne škole u Leskovcu*, fascikla 2.

Od školske 1921/22. godine postojala je u Leskovcu Praznična i večernja trgovačka škola, koja je imala status srednje škole. Nastala je zauzimanjem Trgovačke omladine a bila je namenjena svim šegrtima i trgovačkim pomoćnicima koji su završili osnovnu školu. Redovnost dolazanja na nastavu u ovoj školi, kao i uspeh u učenju, bili su nezadovoljavajući, zbog premorenosti polaznika celodnevnim radom i nemogućnosti da ispunjavaju školske obaveze. Osim toga, mnogi poslodavci nisu dozvoljavali šegrtima da redovno posećuju predavanja. Tako je pravna neuređenost njihovog statusa uticala i na njihovo obrazovanje, realno im uskraćujući prava koja su formalno i pravno imali. Još gori su bili nastavni efekti u Večernjoj zanatskoj školi koja je imala još manje uslova za uspešan rad.

Radnička škola koju je pokrenula Ženska podružina, obnavljajući školu koja je osnovana 1894. i radila do 1919. (sa prekidom 1898-1909), počela je da upisuje učenice od školske 1921/22. godine, kao "jedina škola koja daje parče hleba svojim učenicama čim izađu iz nje". Godine 1924. promenila je ime u Ženska zanatska škola. Već 1927. uselila se u novu školsku zgradu čije podizanje nije finansirala leskovačka opština već "trudom članica Ženske podružine i malo pomoći Okružnog odbora vranjskog, Ministarstva za socijalnu politiku i uprave Doma za ratnu siročad."¹⁰⁹³

Domaćička škola koja je u Leskovcu osnovana 1929. godine, bila je prvenstveno namenjena devojkama sa sela, radi podizanja kulturnog nivoa u ruralnim sredinama. Pored redovnih petomesečnih zimskih kurseva za seoske devojke, ova škola je organizovala i letnje kurseve za devojke iz Leskovca, koji su trajali tri meseca.

Seoskom podmlatku bila je namenjena i Niža poljoprivredna škola, ratarsko-stočarskog smera, podignuta na državnoj ekonomiji, osnovana 1927., ali sa korenima u 1905. godini.¹⁰⁹⁴ Ova škola je već postojala u Aleksincu odakle je preseljena jer nije imala uslova za rad.¹⁰⁹⁵ Zvanično je počela sa radom 1. januara 1928. godine kao dvogodišnja poljoprivredna škola sa 30 upisanih učenika u internatskom smeštaju. Smatra se da je do 1941. godine Nižu poljoprivrednu školu

¹⁰⁹³ Podigla je zgradu koja joj služi na čast. Jedina zgrada za koju opština nije dala ni pet para, niti za 35 godina ni jednu paru nije unela u budžet za tu ustanovu. Dok druge opštine same podižu ženske zanatske škole, dotle je ova zgrada podignuta jednim trudom članica Ženske Podružine i malo pomoći Okružnog Odbora vranjskog, Ministarstva za Soc. politiku, kao i Uprave Doma za ratnu siročad. "Svaka čast ženama", *Leskovački glasnik*, 3. septembar 1927.

¹⁰⁹⁴ Na osnovu *Zakona o poljoprivrednim stanicama* od 1898. godine, osnivane su dvogodišnje Praktične poljoprivredne škole pri poljoprivrednim stanicama u Čupriji (1899), Leskovcu (1904) i Zaječaru (1906). Namena ovih škola je bila pružanje osnovnih pouka seljacima radi modernizovanja poljoprivredne proizvodnje. Školovanje je bilo besplatno, na teret okružnih budžeta. U ovom periodu, školsku godinu je upisivalo najviše 18 učenika koji su bili internatski smešteni i uniformisani. *Đački Napredak* I, 1. januar 1905. 26.

¹⁰⁹⁵ Ovih dana doselila se Niža poljoprivredna škola iz Aleksinca na imanje ovdašnje Okružne poljoprivredne stanice, koja će se prema izrađenom projektu pretvoriti u srednju poljoprivrednu školu. "Poljoprivredna škola u Leskovcu", *Leskovački glasnik*, 31. decembar, 1927.

završilo 335 učenika.¹⁰⁹⁶ Planirano je da preraste u srednju poljoprivrednu školu, što se, međutim, desilo tek 1946. godine.

Zvaničan obrazovni sistem koji je u jugoistočnoj Srbiji građen od oslobođenja 1877. godine na temeljima postojećih iskustava manastirskog i svetovnog tipa, postigao je svoju svrhu dajući podmlatku Novih krajeva jednak pristup savremenim znanjima kakva su se izučavala u severnom delu države, daleko naprednijem od novooslobođenih oblasti opterećenih balastima nataložene tradicije i orijentalnosti.

Učinak obrazovnog sistema sa mrežom škola koja se širila tokom šest ipo decenija, i sa školskim programima koji su se menjali i prilagođavali, može se ocenjivati pozitivno u odnosu na skromne početke, ili negativno u odnosu na neostvarene ciljeve srpskog školstva, koji se pre svega tiču nepostignutog obuhvata sve dece obrazovanjem¹⁰⁹⁷, i oskudnih uslova u kojima se odvijao obrazovni proces. Ipak, modernizacioni tok koji je vidljiv u celokupnom školstvu Srbije tokom ovog perioda, a posebno u oblastima gde je školovanje do integrisanja u sistem državnog školstva bilo zasnovano na snalaženju i neproduktivnom trošenju vremena đaka i učitelja, u celini sugeriše pozitivnu istorijsku ocenu. Posle priključenja Srbiji, leskovački kraj deli sa njom posledice svih istorijskih diskontinuiteta, izazvanih Srpsko-bugarskim ratom, balkanskim i svetskim ratovima, pa i posledice koje su u velikoj meri usporile razvoj školstva.

10. 4. Književno izdavaštvo i biblioteke

U brošuri *Leskovac juče i danas*, koju je 1935. godine izdala grupa intelektualaca kao svoj privatni projekat, želeći da predstavi prošlost i sadašnjost Leskovca iz svih uglova, nepotpisani autor ističe, pišući o lokalnim novinarskim i književnim prilikama, da se krajem 19. i početkom 20. veka "u Leskovcu gotovo nije ni osećao intelektualni život". Od tada, kako dalje stoji u ovom

¹⁰⁹⁶ Brana Mitrović, *Sedamdeset godina Poljoprivredne škole u Leskovcu* (Leskovac: Poljoprivredni školski centar "Slobodan Penezić - Krcun", 1975), 13, 16, 18.

¹⁰⁹⁷ Na ove okolnosti uticale su ograničenosti opštinskih i državnog budžeta u smislu nedovoljnog broja škola i nastavnika, ali i stav roditelja koji se sporo menjao, da bolešljivu i manje inteligentnu decu daju u škole a visprene i okretnu u trgovinu. Takvi dečaci su posle završene osnovne škole najviše vremena provodili pored svojih očeva od kojih su nasledivali trgovačke radnje, ili su negde postajali šegrti i trgovački pomoćnici ukoliko im se roditelji nisu bavili trgovinom.

članku, "porastom Leskovca i prilikom državnih službenika, u njemu se duhovni život počeo razvijati i uzimati maha".¹⁰⁹⁸

Do kraja 19. veka, za Leskovac se vezuje veći broj poznatih imena (Miloš Milojević, Radoje Domanović, Stanislav Binički, Đoka Jovanović, Stevan Vladislav Kaćanski).¹⁰⁹⁹ Prvi umetnički prikaz turskog Leskovca dao je Milan Đ. Milićević u pripovesti *Poturčenica Lejla*, kako nalazi Dragoljub Trajković na osnovu poznate istorijske epizode koja se desila u Leskovcu, kad su begovi Vrenčevići oteli dve srpske devojke.¹¹⁰⁰ Prvo veće zahvatanje iz društvene stvarnosti Leskovca, dao je sa komične strane Radoje Domanović, koji je kao nastavnik leskovačke gimnazije u zajednici sa nekim zanatlijama osnovao diletantsko pozorište, i o tome kasnije napisao poznatu pripovetku *Pozorište u palanci*.¹¹⁰¹ Sličnu ilustraciju društvenog i političkog stanja u Leskovcu ponudio je glumac i komediograf Sima Bunić (1882-1914) u pozorišnom komadu *Doček Kralja Milana u Leskovcu*.

U međuratnom periodu, kako dalje navodi ovaj autor, "zamah i huk privrednog života u Leskovcu guši svaki intelektualni napor. Praktičnost igra najvažniju ulogu. Ona postaje merilo i moralnih vrednosti. Kroz prizmu praktične trenutne koristi gleda se na sve stvari. Kulturni poduhvati potiskuju se kao nerentabilni. Ako se pojavi kakav pokušaj, nailazi na potsmeh, a njegov tvorac proglašava za zanesenjaka, jer - ne se plaća takva rabota". Zbog tako formiranih shvatanja koja zahvataju malobrojnu inteligenciju, godinama posle Prvog svetskog rata, Leskovac je bio na istom kulturnom nivou. Tek krajem dvadesetih godina, duhovni oporavak postaje osetan kroz kulturne aktivnosti koje pokreću pripadnici mlađih generacija.

U ovom periodu izlaze *Spomenica na proslavu pedesetogodišnjice oslobođenja Leskovca 1877-1927*, i *Srpski Mančester Leskovac 1930*, dve knjige posvećene kultu industrije i sticanja novca, koji je uveliko nastajao u Leskovcu. Pored ovih agendi sličnog ideološkog usmerenja, u Leskovcu nastaje relativno veliki broj nezavisnih umetničkih, stručnih i naučnih dela. Neki od tih

¹⁰⁹⁸ "Novinarske i književne prilike u Leskovcu", u: *Leskovac juče i danas*, ured. Aristomen Ristić i Svetomir Stojanović (Leskovac: izdanje uredništva, 1935), 42.

¹⁰⁹⁹ Jedan od najstarijih kulturnih radnika, pretea duhovnog stvaranja u Leskovcu, bio je Josif Hadži Kostić. On je dvostruko poznat; kao učitelj i kao pisac knjige *Oslobođenje grada Leskovca, Vlasotinca i okoline* koju je napisao 1891. a štampao 1907. godine. Pomenićemo još Glišu Kostića koji je napisao knjigu *Ča Mitina škola* (1898), (...) i Simu Bunića, pozorišnog pisca, glumca i dramaturga u nekoliko komada, koji su se dugo održali na repertoaru putujućih pozorišnih trupa. Isto, 42.

¹¹⁰⁰ Dragoljub Trajković, *Iz našeg Menčestra* (Beograd: b.i. 1953), 93.

¹¹⁰¹ Tihomir Đorđević, "Nastavnički dani Radoja Domanovića u Leskovcu, (26.novembra 1896 - 19. jula 1898 god)", *Leskovački zbornik*, 13, 13, (1973): 73.

autora se svrstavaju u autentične književne stvaraoce a neki su prihvaćeni kao verodostojni autoriteti za lokalnu baštinu.

Svakako najangažovaniji i najznačajniji pisac ovog perioda bio je Sreten Dinić, koji je pisao stihove, pripovetke¹¹⁰², pozorišne komade¹¹⁰³ i novinske članke, ali je najpoznatiji po popularnim delima pedagoško-prosvetnog i moralno-didaktičkog karaktera¹¹⁰⁴. Napisao je takođe jedno memoarsko delo,¹¹⁰⁵ jedan udžbenik,¹¹⁰⁶ i jedno istoriografsko delo¹¹⁰⁷. Osim njega, autorske udžbenike su imali Atanasije Mladenović¹¹⁰⁸, Jovan Đorđević¹¹⁰⁹ i Vladimir Milutinović¹¹¹⁰. Prethodno je u Leskovcu, 1898. godine, štampan priručnik o poznavanju domovine¹¹¹¹, a leskovački učitelj Arsenije Šijaković objavio je dve godine kasnije knjigu udžbeničkog profila, namenjenu narodnom prosvjećivanju¹¹¹². Jugoslovenska akademija u Zagrebu objavila je 1900. i

-
- ¹¹⁰² Dinić, Sreten. *Moj zavičaj: slike iz seoskog života*. Beograd: Rajković i Ćuković, 1925.
Dinić, Sreten. *Carstvo rakije: narod o rakiji i slike iz naroda*. Beograd: Štamparija Sveti Sava, 1922. (Prvo izdanje ove kratke proze izašlo je u Beogradu 1909. godine, zajedno sa radom *Nauka o piću* M. Đ. Popovića.)
Dinić, Sreten. *Mali prijatelji: poučne priče za decu i roditelje*. Beograd: Učiteljska knjižara, 1923.
Dinić, Sreten. *Mali putnici: poučne priče za decu*. Beograd: Knjižarnica Rajkovića i Ćukovića, 1922.
Dinić, Sreten. *Majčin amanet: priča iz ratnih dana*. Beograd: Knjižarnica Rajkovića i Ćukovića, 1928.
- ¹¹⁰³ Dinić, Sreten. *Naša rabota: komad iz leskovačkog života s pevanjem u pet činova*. Niš: Štamparija i knjigoveznica Sv. car Konstantin, 1925.
Dinić, Sreten. *Pod maslinama na Krfu: komad u dva čina: po ličnim doživljajima i utiscima*. Beograd, b.i 1926.
Dinić, Sreten, Steva Živković. *Ratno siročće u priči i pesmi, pozorišna igra u šest slika*, Leskovac: Štamparija Ž. D. Obrenovića, 1924.
- ¹¹⁰⁴ Dinić, Sreten. *Čaršija i kultura: knjiga za narodno prosvjećivanje*. Beograd: Rajković i Ćuković, 1923.
Dinić, Sreten, *Škola života: vaspitni saveti jednom mladom čoveku*. Leskovac: Štamparija Ž. D. Obrenovića, 1923.
Dinić, Sreten. *Kako da sami sebe vaspitamo i kultiviramo*. Beograd: Zadužbina Dimitrija Stamenkovića, 1926.
- ¹¹⁰⁵ Dinić, Sreten. *Srpska vojska i bežanija kroz Albaniju i na Krfu: ratni putopis i zabeleške*. Leskovac: Štamparija Ž. D. Obrenovića, 1922.
- ¹¹⁰⁶ Dinić, Sreten, Vladimir Milutinović. *Školska higijena: za narodne škole*. Beograd: Državna štamparija Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, 1923.
- ¹¹⁰⁷ Dinić, Sreten, *Bugarska zverstva u Vranjskom okrugu*. Beograd: Narod, 1921.
Dinić, Sreten, *Bugarska zverstva u Vranjskom okrugu II*. Beograd, izdanje autora, 1921.
- ¹¹⁰⁸ Atanasije D. Mladenović je rođen u Leskovcu 1899. godine gde je posle završenih studija radio kao školski nadzornik Sreza jabličkog. Napisao je tri čitanke i pet školskih udžbenika. Takođe je u međuratnom periodu objavio tri knjige o temama van prosvetne struke.
Mladenović, Atanasije. *Bitolj i njegova okolina*. Beograd: b.i 1937.
Mladenović, Atanasije. *Pedagogija naših narodnih pesama*. Beograd: Štamparija M. Sibinkića, 1937.
Mladenović, Atanasije. *Kraljevina Jugoslavija i Južna Srbija: Vardarska banovina: zemljopisno – istorijska čitanka*. Beograd: Knjižarnica Tome Jovanovića i Vujića, 1940.
- ¹¹⁰⁹ Đorđević, Jovan, Vladimir Radojević. *Istorija Srba, Hrvata i Slovenaca: od najstarijega do najnovijega doba*. Beograd: Autografska radionica vojne akademije, bez godine izdanja. (Prvo izdanje ove knjige štampao je Jovan Đorđević 1904. godine).
- ¹¹¹⁰ Milutinović, Vladimir, Vladimir Radojević. *Istorija Srba, Hrvata i Slovenaca: za učenike IV razreda osnovnih škola*. Leskovac: Štamparija Ž. D. Obrenovića, 1921.
- ¹¹¹¹ Jonić, Krsta. *Poznavanje domovine: s naročitim pogledom na čitanje karata*. Leskovac: b.i. 1898.
- ¹¹¹² Šijaković, Arsenije. *Srpski jezik kao sredstvo za učvršćenje morala i podizanje narodnog blagostanja*. Leskovac: Štamparija Ž. D. Obrenovića, 1900.

1904. godine knjigu leskovačkog učitelja Vladimira K. Petrovića sa lirskim pesmama prikupljenim u selima na Babičkoj Gori. Sa učiteljem Krstom Dimitrijevićem objavio je i dva almanaha, *Đački zavičaj*¹¹¹³ i *Nadu*.¹¹¹⁴

Dobrivoje Kapisazović¹¹¹⁵ je pokazivao svestranost kao i Dinić, objavljujući pesme, humoreske, satire i dramske tekstove koji su izvođeni u leskovačkom i niškom pozorištu. Autor je teksta i muzike jedne od pesama koje se danas izvode kao narodne¹¹¹⁶.

Poznati leskovački lekar Žak Konfino¹¹¹⁷, bio je i plodan pisac, najviše usmeren na pripovetku i dramu.

Najpopularniji pozorišni komad u ovom periodu, *Leskovčanin u Parizu: revija u sedam slika sa pevanjem i igranjem*, koji nikada nije štampan, ali je igran u mnogim pozorištima Srbije, napisala je Natalija Arsenović.¹¹¹⁸

U ovom periodu, osim Dinića i Kapisazovića, kao pesnici se pojavljuju Grigorij Gljebov¹¹¹⁹, Radoslav Dimitrijević¹¹²⁰, Spasoje Stojanović¹¹²¹, kao i drugi, uglavnom efemerni autori kojih je u periodu od 1921. do 1928. godine bilo ukupno 18.

Autori koji su pisali o mentalnom sklopu Leskovčana, uočavali su njihovu nesklonost za literaturu i bilo koji vid duhovnog stvaralaštva. Pisanje i pevanje je poistovećivano sa gubljenjem vremena, pa u Leskovcu, kao što je zapisao Dragoljub Trajković, "nisu stvarane nikakve književne tradicije". Ne može se reći da se u ovoj sredini nisu rađali književni talenti i mislioci, ali se sa sigurnošću može zaključiti da su način života i dominantno vaspitanje u kome su duhovno

¹¹¹³ Dimitrijević, Krsta, Vladimir K. Petrović. *Đački zavičaj: knjiga za mladež*. Leskovac: Štamparija Ž. D. Obrenovića, 1905.

¹¹¹⁴ Dimitrijević, Krsta, Vladimir K. Petrović. *Nada: knjiga za đake – devojčice i dečake*. Beograd: Državna štamparija Kraljevine Srbije, 1908.

¹¹¹⁵ Kapisazović, Dobrivoje. *Altana: pesme*. Skoplje, b. i. 1930.

¹¹¹⁶ Savez organizacija muzičkih i estradnih radnika Hrvatske, izdao je 1985. godina album sa 50 najpopularnijih starogradskih pesama, romansi i šlagera. Deo tog izbora je i pesma "Tužno vetri gorom vijū" Dobrivoja Kapisazovića koji je autor teksta i muzike.

¹¹¹⁷ Konfino, Žak. *Moji opštinari*. Beograd: Geca Kon, 1934.

Konfino, Žak. *Moj Jocko*. Beograd: Geca Kon, 1937.

Konfino, Žak. *Humoreske*. Beograd: Geca Kon, 1941.

Konfino, Žak. *Lica i naličja*. Beograd: Geca Kon, 1936.

¹¹¹⁸ Natalija Arsenović-Dragomirović je prva žena komediograf u Srbiji. Rođena je 1886. godine, prešla je Albaniju sa srpskom vojskom a zatim radila kao aktivista Međunarodnog crvenog krsta u Parizu. Pored komedije *Leskovčanin u Parizu*, napisala je još tri pozorišna komada: *Kapetan Milan*, *Biserna kneginja* i *Udaj mi ženu*. Tomislav N. Cvetković, "Natalija, leskovačka Parižanka", *Alijansa*, 12 (2004): 16.

¹¹¹⁹ Gljebov, Gligorije. *Pesme*. Leskovac: Soko, 1928.

¹¹²⁰ Dimitrijević, Radoslav. *Pesme*. Leskovac: Pokret, 1926.

¹¹²¹ Stojanović, Spasoje. *Ka visinama*. Leskovac: Soko, 1928.

Stojanović, Spasoje. *Izlaz sunca*. Leskovac: Pokret, 1928.

stvaranje i materijalno sticanje nespojive kategorije, u samom početku sekli svaku mogućnost intelektualnog izrastanja.¹¹²²

U periodu posle oslobođenja, kad su za obrazovanje na visokim školama dospevali potomci onih građana koji su dovoljno zaradili da to školovanje plate, birale su se struke od koristi za porodični posao ili, uopšte, unosna zanimanja. To delom objašnjava činjenicu da književni stvaraoci i javni radnici u međuratnom periodu, većinom nisu bili intelektualci humanističkog obrazovanja i usmerenja. Bez obzira na slabu književnu tradiciju leskovačkog kraja i neblagonaklon odnos društva prema tom nelukrativnom poslu, ali u okolnostima konstantnog širenja pismenosti, ova sredina je ipak imala svoje interpreatore. Sa rastućim ekonomskim diferenciranjem društva, socijalnim, političkim i kulturnim posledicama koje taj proces proizvodi, kao i sa širenjem čitalačke publike, život u Leskovcu je bio izazovan za književno stvaranje.

Druga direktna posledica rastuće pismenosti u Leskovcu, bili su parcijalni pokušaji da se formiraju biblioteke kojima bi građanstvo imalo slobodan pristup. Takve inicijative nisu ekskluzivna karakteristika modernog doba. Zahvaljujući trgovačkim vezama sa Kneževinom Srbijom, od početka 19. veka do oslobođenja, dobavljana su pojedina dela srpske svetovne i crkvene književnosti, knjige sa nacionalno-patriotskom sadržinom, periodika i školski udžbenici. Već do 1869. godine, na bazi malog broja knjiga, pretežno verskog sadržaja, ustanovljena je prva čitaonica u Leskovcu¹¹²³ o kojoj danas nema nikakvih podataka osim što se, zahvaljujući Spiridonu Gopčeviću, zna da je postojala. Rigidna politika turskih vlasti u vreme srpsko-turskih ratova, dovela je do prestanka rada ove, i mnogih drugih srpskih čitaonica van tadašnje Srbije.¹¹²⁴

Među onim Leskovčanima koji su učestvovali u stvaranju prve čitaonice, verovatno je istaknutu ulogu imao učitelj Josif Kostić koji je zbog takvih inicijativa od početka svog službovanja u sukobu sa bugarskim egzarhatom, pa mu je zabranjen rad i upotreba srpskih

¹¹²² Leskovačka čaršija nije dozvoljavala da na njenom tlu nastane nijedna značajna kulturna ustanova, da se u Leskovcu razvije neki kulturni stvaralac većeg formata. Ona je sve takve pokušaje sputavala ne pružajući im podršku, obezvređujući i nipodaštavajući svaki takav napor vredan pažnje. Sergije Dimitrijević, *Istorija Leskovca...*, 446.

¹¹²³ Leskovačko čitalište je otvoreno kao drugo čitalište na srpskom jeziku u neoslobođenim krajevima, a prvo u Južnom Pomoravlju, odmah posle čitališta u Prištini, osnovanog 1865. godine. Radoš Trebješanin, "Tragom srpske knjige na teritoriji jugoistočne Srbije do 1878. godine" *Leskovački zbornik* 22, 22 (1982): 292.

¹¹²⁴ Knjižnice (knjigohranitelnice) su počele u većem broju da se pojavljuju u Srbiji od 1868. godine kada je ministar prosvete naredio svim školama u Kneževini da otvore đачke knjižnice. U kontekstu ove činjenice, budući da u neoslobođenim krajevima nije bilo školskih knjižnica, otvaranje gradske čitaonice u Leskovcu se može posmatrati kao njen eho, odnosno reakcija ljudi koji su se trudili da prate i primenjuju ono što se događa u Srbiji. Postoje i tvrdnje da je prva leskovačka čitaonica delo specijalnog odbora za prosvetni rad u južnim neoslobođenim slovenskim krajevima, osnovanog u Beogradu 1868. godine. Ovaj odbor su činili arhimadrit Nićifor Dučić, istoričar i akademik Panta Srećković, kao i Miloš Milojević, istoričar i političar, kasnije profesor i direktor leskovačke Gimnazije.

udžbenika. Ipak, Neško Mitrović i Kosta Pertatski, članovi leskovačkog Sinoda, uspeali su da isposluju kod Turaka njegov povratak. Čitaonica se, međutim, nije održala.

Radoš Trebješanin, koji je polovinom 20. veka istraživao prisutnost srpske knjige na teritoriji južne Srbije do 1878. godine, konstatuje da "u Leskovcu nije bilo velikih knjigoljubaca kao u Vranju, Pirotu i Nišu. Ipak, mada za školske i javne knjižnice nije bilo uslova, postojale su crkvene i manji broj privatnih."¹¹²⁵

Crkveno-parohijske knjižnice su takođe važna osnova za razvijanje javnog bibliotekarstva. U tursko vreme, na teritoriji jugoistočne Srbije bilo je oko 200 crkava. Svaka od njih je imala svoju knjižnicu sa crkvenim, ali i svetovnim knjigama. Veći deo tog fonda su otuđili ili uništili Bugari u periodu od 1915. do 1919. godine.

Po broju pismenih, Leskovac je u prvim godinama slobode bio napredniji u odnosu na Niš, Vranje ili Prokuplje. Već u avgustu 1878. godine, na predlog Milana Đ. Milićevića, tadašnjeg ministra prosvete, pokrenuta je procedura za otvaranje gimnazije u Leskovcu. Nepunu godinu kasnije, počele su pripreme za upis prve generacije, a posle dve školske godine, Gimnazija je postala četvorogodišnja. Sveštenik Luka Dožudić, koji je u ovoj školi predavao nemački jezik, osnovao je u prvoj godini njenog rada narodnu čitaonicu - knjižnicu i nazvao je Ujedinjenje. U 1881. i 1882. godini, bio je njen upravnik, a dužnosti sekretara obavljao je učitelj Spira Zdravković. Ujedinjenje je bilo uredno registrovano udruženje građana, sa statutom i organima upravljanja. Osim svojoj skupštini odgovaralo je za zakonitost u radu i ministru prosvete. U još neuređenim Novim krajevima koji su godinama bili pod režimom konsolidacije, diskontinuiteti su bili uobičajena pojava pa se to nekoliko puta dešavalo i prvom leskovačkom čitalištu od priključenja Srbiji.

Početkom veka, 1903. godine, pod uticajem ideja Svetozara Markovića, počela je da radi Radnička knjižnica i čitaonica, najverovatnije u okviru Leskovačkog radničkog društva, osnovanog polovinom te godine, jer druge radničke organizacije početkom 20. veka u Leskovcu

¹¹²⁵ "Neško Mitrović, tutor crkava u Leskovcu, Kumarevu i Rudaru, smatrao se najpismenijim čovekom u Leskovcu. U svojoj kući preko puta Saborne crkve, imao je ličnu knjižnicu i u njoj dosta crkvenoslovenskih knjiga, a i drugih (...) Činjenica je da je Milošu S. Milojeviću poklanjao neke stare knjige. Milojevićeva knjižnica je nastradala u njegovoj kući u Leskovcu tokom Prvog svetskog rata.

Porodice Anđelković i Mitrović, a najviše Hadži Aleksa Popović, trgovali su pored ostalog i knjigom, pa i njihove kuće nisu mogle biti bez knjižnica. Posebno je bila vredna i raznovrsna biblioteka učitelja Josifa Kostića, sa knjigama na srpskom, ruskom i nemačkom jeziku, za koje se ne zna jesu li stradale neposredno posle njegove smrti 1899. godine ili kasnije." Radoš Trebješanin, "Tragom srpske knjige ...", 290.

nije bilo. Pod pritiscima vlasti, ubrzo je prestala da postoji, ne uspevši da ostavi dublji trag u obrazovanju radnika koji su za tadašnje prilike bili veoma brojni.

Navodeći kao izvor *Spomenicu Pevačkog društva Branko*, izdatu 1907. godine, Sergije Dimitrijević kaže u brošuri *Stari Leskovac kao prosvetni i kulturni centar*, da je dalji razvoj bibliotekarstva nastavljen 1890. godine u okviru jednog lokala koji je pevačko društvo držalo za svoje potrebe. Ta čitaonica koja je docnije pretvorena u samostalnu ustanovu, prestala je sa radom dve godine kasnije. Njenu ulogu preuzela je Građanska kasina, čiju je biblioteku, kao i mnoge druge, uništila bugarska okupaciona vojska tokom Prvog svetskog rata.¹¹²⁶ Otvaranje gradske čitaonice u okviru Građanske kasine, bila je posledica spoznaje da grad postepeno zadovoljava sve svoje kulturne potrebe, a da jedino pitanje stalne javne čitaonice i biblioteke nije rešeno.¹¹²⁷

Predrag Đorđević u brošuri *Leskovac juče i danas* opisuje Građansku kasinu kao "najčuvaniju kulturnu ustanovu privatnog karaktera" koja je u dužem periodu bila pravo kulturno žarište Leskovca i celog juga Srbije, i u čijem okrilju je najdugovečnije opstala biblioteka sa čitaonicom.¹¹²⁸

O problemima postojanja i nepostojanja biblioteka u Leskovcu, Sreten Dinić, značajni kulturni radnik toga vremena, napisao je članak u *Leskovačkom glasniku*, gde najviše govori o kulturnoj misiji Građanske kasine¹¹²⁹.

Decenijama posle oslobođenja od Turaka, intelektualni život Leskovca najviše je generisan u Gimnaziji. Jedan od događaja kojima se to ilustruje, moglo bi biti osnivanje Đačke knjižnice, 1896. godine. Novopostavljeni nastavnik Radoje Domanović (od 18.11.1896.), zadužen je odlukom nastavničkog veća da brine o Đačkoj knjižnici, pa je ona postala aktivna već krajem novembra iste godine. Iz sačuvanih izveštaja direktora škole, vidi se da je "imala 346 numera i

¹¹²⁶ Sergije Dimitrijević, *Stari Leskovac ...*, 10

¹¹²⁷ Građanska kasina je ostojala od neutvrđenog datuma pre Prvog svetskog rata, a obnovljena je 1921. godine. Njenu upravu su činili industrijalci, knjižari, trgovci, lekari, profesori, učitelji, sveštenici, sudski pisari, advokati i slične profesije. "Uprava građanske kasine", *Leskovački glasnik*, 17. januar, 1925.

Uprava Građanske kasine donela je ovih dana rešenje da više ne prima ni jedan književni list preko godine, nego da ih na kraju godineporučuje za knjižnicu, pošto se pojedini brojevi krađu i odnose kućama "Jedan nazadak u prosveti", *Leskovački glasnik*, 10. februar 1923.

¹¹²⁸ Predrag Đorđević, *Leskovac juče i danas...*, 35.

¹¹²⁹ To je jedna od najsolidnijih predratnih ustanova bila", ocenio je Dinić, naglašavajući njene probleme sa pronalaženjem prostora za rad što je ishodovalo gubitkom knjižnog fonda. "Kao i sve ustanove koje nemaju svoga lokala, tako se i Građanska kasina povlačila iz lokala u lokal, dok najzad nije dospela u jedan kafanski lokal, gde je takoreći iščezla, gde se na nju potpuno zaboravilo i gde su se pre neki dan jedva našli bedni ostaci i tragovi od njenih ormana i knjiga", navodi Dinić dodajući jednu tvrdnju koja ukazuje na mogućnost da dosadašnja saznanja o bibliotekama u Leskovcu možda nisu kompletna. "Zar mislite da je samo ta jedna biblioteka tako zatvorena i propala? Ima još takvih koje, kad bi se pribavile, predstavljale bi jedno neocenjeno intelektualno blago. Sreten Dinić, "Skupština Narodnog univerziteta", *Leskovački glasnik*, 29. jun 1935.

nekoliko časopisa među kojima su bili: *Brankovo kolo*, mostarska *Zora*, *Bosanska vila*, *Golub*, *Lasta* (...) a od knjiga svakako dela Ljube Nenadovića, Zmaja, Đure Jakšića, *Gorski vijenac* Njegoša."¹¹³⁰ Kao glavni knjižničar, Domanović nije uspeo da preko dobrovoljnog prilaganja knjiga znatno obogati sadržaj Đačke knjižnice. Ona je porasla za svega 60 primeraka, najviše od knjiga koje su prilagali profesori.

Đačka knjižnica leskovačke gimnazije prestala je da postoji 1898. godine, ubrzo posle Domanovićeg otpuštanja iz službe. Obnovljena je 1902, ali sa 310 knjiga. Pravo da budu članovi imali su svi redovni, ali i svršeni učenici koji su to želeli. Do 1912. bibliotečki fond je porastao na 528 knjiga. Knjige su izdavane četvrtkom, a inventar knjiga vodio je učenik - knjižničar.

Između dva svetska rata, Gimnazija je imala čak tri knjižnice, dve đačke koje su bile pod upravom literarne družine Istrajnost (kasnije Vulović), i jednu profesorsku, formiranu od knjiga dobijenih na poklon od Ministarstva prosvete i onih koje su kupljene od zarade školskog bioskopa. Izaslanik Ministarstva prosvete konstatovao je posle obavljene inspekcije u školskoj 1921/22. godini da je ova knjižnica "u bednom stanju" sa svega 112 knjiga u inventaru, da su knjige "različitog karaktera, nekompletirane i rasporene". Posle dve godine, konstatuje se da je knjižnica raspolagala sa 212 dela, "ponajviše zabavnih knjiga, časopisa, izdanja Akademije nauka i Srpske književne zadruge". Školske 1928/29. godine, profesorska knjižnica je imala 468 dela.¹¹³¹ Tada je počela da dobija časopise *L'Europe nouvelle*, *Prosvetni glasnik*, *Jadranska straža* i *Letopis Matice srpske*. Uz naslove koji su od početka dvadesetih godina bili na raspolaganju korisnicima, (*Misao*, *Omladina*, *Zdravlje*, *Naša deca*, *Prosvetni glasnik*), to je bila vrlo ozbiljna ponuda periodike.

U školskoj 1922/23. godini, prosvetni inspektor je posle uvida u stanje dve đačke biblioteke, za više i za niže razrede, zaključio da " ... učenici rado čitaju. Najviše su čitali ruske pisce". Tada su ova dva fonda imala 800 dela, najviše iz beletristike. U školskoj 1928/29. godini, đačke knjižnice su prinovljene sa 42 knjige, a direktor Gimnazije, Vladislav Rosić, poklonio je 102 dela, čime je postignut najveći obim, sa preko 1.000 naslova, od osnivanja ove dve knjižnice.¹¹³²

Krajem dvadesetih godina sve osnovne i srednje škole u Leskovcu uglavnom su imale svoje knjižnice kojima su zadovoljavane potrebe učenika za literaturom. Solidnu učeničku i nastavničku biblioteku imala je, pored Gimnazije, i Državna stručna srednja tehnička tekstilna

¹¹³⁰ Tihomir Đorđević, "Nastavnički dani Radoja Domanovića u Leskovcu, (26.11.1896 - 19.7.1898 god)", *Leskovački zbornik*, 13,12, (1973): 73-74.

¹¹³¹ Radoš Trebješanin i dr., *Sto godina leskovačke Gimnazije: (1879-1979)* (Leskovac: Gimnazija "Stanimir Veljković - Zele", 1979), 140.

¹¹³² Isto, 181.

škola, koja je od početnih 50 knjiga prilikom osnivanja škole 1927. godine, imala već posle dve godine 229 primeraka, mahom iz oblasti tekstila i tehničkih nauka. Bila je pretplaćena i na sedam stručnih časopisa iz inostranstva. Neposredno pred Drugi svetski rat, biblioteka ove škole raspolagala je sa 418 knjiga, među kojima je bilo onih koje su štampane na ruskom, nemačkom, češkom i francuskom jeziku.¹¹³³

Bivši učenici Gimnazije, ali i ostalih srednjih škola, formirali su 1907. godine, sa đacima viših razreda iz Leskovca i okoline literarnu družinu Gundulić, koja je radila samo u vreme školskih raspusta. Sastajali su se u kafani "Proleće", gde su čitali svoje radove i vodili rasprave.¹¹³⁴ Koristili su i svoju biblioteku, čiji je prvi knjižničar bio Ljubomir Aleksić, kasnije profesor i direktor Gimnazije. Sve do balkanskih ratova, predsednik Gundulića je bio Vojislav Milošević, jedan od đaka koji su za vreme Prvog svetskog rata završavali škole u Francuskoj. Milošević je u Francuskoj i doktorirao. Stari članovi Gundulića, obnovili su ovu đачku organizaciju, 11. novembra 1920. godine, a u pravila kluba, koja su potvrđena od Ministarstva prosvete, stavili su kao prioritetni cilj osnivanje narodne biblioteke u Leskovcu, tako što će studentska knjižnica postati narodna knjižnica sa čitaonicom, kad dostigne knjižni fond od preko 1.000 naslova, ne računajući stručnu literaturu namenjenu samo studentima.

Biblioteka Studentskog kluba je u početku imala 839 različitih dela, neka sa po dva ili tri primerka što je ukupno činilo preko 1.000 knjiga. Tome je najviše doprinelo Ministarstvo prosvete poklonivši veći broj književnih, kao i naučno-popularnih dela, pre svega iz oblasti poljoprivrede i higijene. Apelu za pomoć u knjigama odazvale su se i neke kulturno - prosvetne organizacije u Kraljevini. Određenu količinu knjiga poslali su Srpsko kulturno-prosvetno društvo Prosvjeta iz Sarajeva i Matica srpska iz Novog Sada. Kad je akcija završena i knjižni fond sreden, građanstvo je obavešteno da počinje upis u narodnu knjižnicu.

Od početka u besparici, prva javna biblioteka u Leskovcu posle Prvog svetskog rata, nije dobijala nijedan časopis, a nije se ni održala dugo, nemajući iza sebe rešeno pitanje stalnog patronata. Kasnije, pred njeno gašenje, počela je da dobija književni časopis *Misao* koji je izlazio u Beogradu. Zbog neaktivnosti, Gundulić je kasnije ukinut, a njegove tradicije preuzelo je Udruženje

¹¹³³ Mare Karanfilović, Miroslav Karanfilović, *120 godina od osnivanja Tkačke škole – prve tekstilne škole na Balkanu* (Leskovac: Škola za tekstil i dizajn, 2010), 31, 52.

¹¹³⁴ Dragoljub Trajković, "Predratne organizacije studenata leskovačkog kraja", *Leskovački zbornik*, 6, 6 (1966): 165.

studenata leskovačkog kraja, koje u avgustu 1934. godine organizuje konferenciju svih kulturnih ustanova u gradu i pokreće javnu diskusiju na temu osnivanja narodne knjižnice.

Posle rada od nekoliko meseci, odbor kome je dato u zadatak "da poradi na prikupljanju i ujedinjavanju svih kulturnih ustanova u Leskovcu", završio je povereni mu posao, pa je na godišnjoj skupštini Narodnog univerziteta u Leskovcu, 23. juna 1935. godine, svečano otvorena Leskovačka narodna knjižnica i čitaonica. Ona nije bila samostalna ustanova već je radila u okviru Narodnog univerziteta. Njen glavni fond činile su knjige Udruženja studenata.¹¹³⁵

Inicijativa Studentskog kluba došla je u pravo vreme. Leskovac je imao 20.000 stanovnika i bilo je prirodno da konačno dobije gradsku biblioteku, jer su takve ustanove imala i manja mesta u Srbiji. Potreba za velikom javnom bibliotekom sadržala je i faktor ekonomičnosti zato što su mnoge ustanove i društva posedovala svoje knjižnice (Leskovačka trgovačka omladina, Udruženje studenata, Građanska kasina, Narodni univerzitet, Ženska podružnica, Francuski klub ...), a knjige uglavnom nisu bile pristupačne građanima ukoliko oni nemaju status člana. Slično ranijoj inicijativi za koncentracijom kulturnih ustanova, povodom integracije Građanske kasine i Francusko - srpskog kluba, koja je u jednom periodu dala odlične rezultate, Leskovački glasnik je dao punu podršku onima koji su želeli koncentraciju biblioteka.¹¹³⁶

Ipak, zbog suprotstavljenih interesa pojedinih udruženja, nije formirana gradska biblioteka kao zasebna kulturna ustanova, kako se želelo prilikom pokretanja inicijative. Kompromis je postignut tako što su neka društva ustupila deo svog knjižnog fonda Narodnom univerzitetu zadržavajući pravo na svoje biblioteke. Francuska biblioteka koja je zbog svog specifičnog sadržaja teško mogla da bude deo zajedničke gradske knjižnice, ostala je i dalje u sastavu Društva prijatelja Francuske. Moguće je, međutim, da je izvestan broj knjiga i časopisa ustupljen Narodnoj knjižnici. Stotinak naslova sa još uvek prepoznatljivim znakom *Sociètè des Amis de la France*, nalazi u Narodnoj biblioteci "Radoje Domanović" u Leskovcu, sledbeniku predratne Narodne knjižnice.¹¹³⁷

Sreten Dinić, urednik *Leskovačkog glasnika*, koji je pisao ovaj članak podrške koncentraciji biblioteka, bio je ugledni član Društva prijatelja Francuske u Leskovcu, poznatijeg kao Francusko-srpski klub. Za integraciju biblioteka zalagao se i Veličko Živanović, nastavnik Gimnazije i

¹¹³⁵ "Osnivanje stručne studentske knjižnice u Leskovcu", *Nedeljne novine*, 16. septembar 1934.

¹¹³⁶ Samo onda kada se te biblioteke budu prikupile na jedno mesto i stavile u dejstvo, moći će se videti koliko je i za svoj intelektualni život Leskovac dao. A sve dotle, dokle knjige leže zatvorene kao u grobovima, za njih niko neće znati. "Koncentracija biblioteka", *Leskovački glasnik*, 1. septembar 1934.

¹¹³⁷ Dušan Janjić, *Francuski klub u Leskovcu 1919-1941*. (Leskovac: Narodni muzej, 2006), 57.

predsednik Francusko-srpskog kluba. Svi sastanci Odbora koji je pripremao osnivanje Narodne knjižnice, održavani su u prostoru ovog kluba koji je, pored ostalog, imao najkvalitetnije aktivnosti i najveću biblioteku u Leskovcu, zahvaljujući izdašnoj pomoći francuske države. Takvu pomoć su uživali i ostali francuski klubovi u Kraljevini SHS, kasnije Kraljevini Jugoslaviji. Ova biblioteka je redovno dobijala primerke dela savremenih i klasičnih francuskih autora, kao i francuske časopise *Illustration*, *Lu* i ostale koji su se distribuirali za srpske korisnike iz francuskog poslanstva u Beogradu.¹¹³⁸ Leskovac je u to vreme bio u punoj ekspanziji a Francuska je imala interes da i sa ovim srpskim gradom uspostavi bliže kontakte u okviru širih nastojanja da produbi svoje ekonomsko, političko i kulturno prisustvo.¹¹³⁹

Osim navedenih društava i organizacija čije su ambicije u bibliotekarstvu bile postavljene šire od njihovih sopstvenih okvira, u Leskovcu i leskovačkom kraju postojali su mnogi drugi knjižni fondovi. Većinom su bili pozajmnog karaktera, mada su određene knjižnice - biblioteke imale internu namenu. U tom smislu je interesantna knjižnica Ruske kolonije, reprezentativne organizacije koja je okupljala belogardejsku emigraciju, uglavnom Ruse, Beloruse i Ukrajince nastanjene u Leskovcu. Ruska kolonija je imala knjižnicu koja je raspolagala nepoznatim fondom knjiga, delom kupljenih, delom dobijenih na poklon. Knjižnica je primala razne listove, publikacije i biltene (*Ruskij golos*, *Balkan*, *Vozrođenje*, *Reč*, *Bilten Lige Obera* ...) od komiteta ruske emigracije u Parizu. Iz tih izvora su često korišćeni podaci za pisanje članaka o "ruskom pitanju". Knjižnica je organizovala priredbe, proslave važnih događaja iz ruske istorije i kulture, starala se o čuvanju nacionalnog identiteta i razvijala antiboljševičku propagandu.¹¹⁴⁰

Prvih deset godina posle Prvog svetskog rata, u široj okolini Leskovca se pominju 24 čitaonice, najviše u Srezu vlasotinačkom¹¹⁴¹ (12), jablaničkom (7) i, na kraju, leskovačkom¹¹⁴² (5). Istovremeno, u poratnom periodu, radila je i biblioteka Leskovačke trgovačke omladine, koja je

¹¹³⁸ Sergije Dimitrijević, *Istorija Leskovca* ... , 391.

¹¹³⁹ Školska omladina u Leskovcu, pre Prvog svetskog rata, bez obzira na to da li se školovala u njemu ili van njega, primila je mnoge uticaje francuske kulture čitanjem izvornih ili prevedenih dela francuske književnosti. Dragoljub Trajković, *Iz našeg Mančestra* (Beograd: b.i., 1953), 41.

¹¹⁴⁰ Nikola P. Ilić, *Ruski emigranti u leskovačkom kraju posle 1917. godine* (Leskovac: Fileks, 2003), 26.

¹¹⁴¹ Biblioteka sa čitaonicom u Vlasotincu, osnovana je 1912. godine, a obnovljena 1918. posle potpunog uništenja tokom okupacije. Fond od više hiljada knjiga koji je prikupljen u međuratnom periodu, spalili su Nemci tokom Drugog svetskog rata na glavnom trgu u Vlasotincu. "Obnovljena knjižnica i čitaonica u Vlasotincu postaje centar prosvetno-kulturnog rada u Srezu vlasotinačkom", *Naša reč*, 1. maj 1947.

¹¹⁴² Prva od tih knjižnica u leskovačkom kraju, formirana je u selu Babičko, 1919. godine, zatim 1920. u selu Razgojna, ali se ubrzo ugasila. U Pečenjevku knjižnica radi od 1921. godine, u školskoj zgradi. Dve godine kasnije, osnovana je čitaonica za sela Priboj i Zalužnje, sa sedištem u Priboju. Godine 1929. počela je da radi *Brestovačka narodna knjižnica i čitaonica*. Naredne godine u selu Gradašnica osnovana je *Narodna knjižnica i čitaonica* pod nazivom *Labud*. Primala je više listova: *Radna škola*, *Zdravlje*, *Trezenost*, *Južni pregled* ...

imala veoma dobar fond, (...) Društvo za kulturno, prosvetno i ekonomsko razvijanje "Pokret" u srezu leskovačkom, takođe je imalo knjižnicu sa čitaonicom. Neposredno pre Drugog svetskog rata nastala je u Leskovcu dobro snabdevena i organizovana knjižnica Omladinske zadruge za štednju, kao i jedna privatna pozajmna biblioteka (knjižara).¹¹⁴³

Iz ovog pregleda, može se izdvojiti motiv neprekinutih težnji intelektualaca svih generacija da doprinesu stvaranju knjižnica (biblioteka), svesni njihovog značaja za narodno prosvetovanje i sveopšti napredak. Istovremeno, indikativna je sporost u formiranju gradske javne biblioteke u Leskovcu, i to u vreme kad su okolna mesta već imala takvu ustanovu, što se može tumačiti istim razlozima zbog kojih su sporo rešavani urbanističko-komunalni problemi u gradu.

10. 5. Štamparstvo i novinsko izdavaštvo

Zakon o štampi od 12. marta 1881. godine, koji je donela naprednjačka vlada (1881-1883), ostavljao je, kao dosta slobodoumno zakonsko rešenje, prostor za razvoj štampe i osnivanje štamparija. Donošenje takvog zakona bilo je u skladu sa ranijim zalaganjima Napredne stranke za slobodu štampe, i bilo je podsticajno za osnivanje novih štamparija u celoj Srbiji, pa i Novim krajevima. Neke nadležnosti u vezi štamparstva i izdavaštva, vraćene su međutim policiji već 1882. a potpunije i 1884. godine, kad je izdavaštvo i štamparstvo stavljeno u celosti pod kontrolu vlasti. Iako je pitanje javne reči, vezano za zakon iz 1881. aktuelizovano 1888. godine u pripremi novog Ustava, štamparstvo se narednih godina razvijalo u novooslobođenim krajevima kao delatnost pojedinih preduzetnika vođena stranačkim interesima, pa tek u drugom planu entuzijazmom ili profitom.¹¹⁴⁴

*Crkveni glasnik*¹¹⁴⁵, jedna od prvih periodičnih publikacija čiji je izdavač imao sedište u Leskovcu, počeo je da izlazi 1887., i štampan je u Nišu, u štampariji Koste Čandeša, osnovanoj 1883. godine, inače prvaj u novooslobođenim krajevima. Ista godina vezuje se za pojavu

¹¹⁴³ Narodna biblioteka "Radoje Domanović Leskovac". <http://www.nbleskovac.org.rs/monografija.htm>, pristupljeno 5.10.2017.

¹¹⁴⁴ Dragoljub Ž. Mirčetić, "Štampa u novooslobođenim krajevima u XIX veku", *Leskovački zbornik*, 18, 18 (1978): 296.

¹¹⁴⁵ Vlasnik i urednik ovog lista je bio Dimitrije, N. Aleksić, leskovački namesnik. Od 22. broja, odnosno 30. novembra 1887. godine, *Crkveni glasnik* se štampa u Leskovcu, u štampariji Dimitrija Adamovića. Konceptualno nije bio vezan za Leskovac pa se u njemu ne može pronaći ništa značajno iz prošlosti Leskovca i okoline. Staniša Vojinović, "Bibliografija štampanih knjiga, časopisa i listova u Leskovcu od 1887-1942." *Leskovački zbornik*, 15, 15, (1975): 274.

štamparije Dimitrija Adamovića, o čijem osnivanju i radu nema dovoljno podataka, osim jedne napomene Feliksa Kanica¹¹⁴⁶ i oglasa u *Srpskim novinama*¹¹⁴⁷ gde se saznaje da je on 1. maja 1887. otvorio u Leskovcu "papirnu radnju i štampariju", i da je oglas overio sud okruga niškog drugog odeljenja u Leskovcu, kome je oglasilac "lično poznat". Takođe, poznato je da je Dimitrije Adamović, zajedno sa Milutinom Tatićem pokrenuo prvi leskovački list *Glas naroda*¹¹⁴⁸, čiji se prvi broj pojavio 1. oktobra 1887. godine, a već sledeće, zbog nedovoljnog broja čitalaca i pretplatnika, prestao je da izlazi. U 1888. godini, iz štamparije Dimitrija Adamovića izašla je prva knjiga štampana u Leskovcu.¹¹⁴⁹

Moguće je da štamparska radnja Dimitrija Adamovića ima vezu sa navodnim postojanjem štamparije Jove Adamovića iz 1885. godine za čije poslovanje do sada nisu pronađeni nikakvi tragovi, osim tvrdnje Adama Ilića u autorskom tekstu objavljenom 1935. godine¹¹⁵⁰ da je takva štamparija postojala i da je njen vlasnik bio "otac poznatog leskovačkog advokata Ljubomira Adamovića". U lokalnoj historiografiji je zato postojala dilema o tačnoj godini početka štamparske delatnosti u Leskovcu, i o mogućoj vezi Ljubomira i Dimitrija Adamovića.¹¹⁵¹

Ova štamparija je radila do 1891. godine, kada je preuzimaju Pera Stojanović i Strašimir Gemović. Kako navodi Dragutin Đorđević, koji je istraživao život Dimitrija N. Aleksića, izdavača *Crkvenog glasnika* i nekoliko knjiga¹¹⁵², štampar Adamović je podržavao Aleksićeve izdavačke napore i tolerisao ga za plaćanje štamparskih usluga do narastanja duga na 8.000 dinara. Aleksić je umro 1889. u 33. godini života, pa je pokrivanje troškova za njegove poslovne aktivnosti ostalo Dimitriju Adamoviću. U odnosu na 2.400 dinara koliko je on deklarirao kao kapital pri osnivanju firme, to je bio iznos koji nije mogao samostalno da podnese.

¹¹⁴⁶ "Postoji skromna štaparija koja se može pozdraviti kao lep znak napretka." Feliks Kanic, *Srbija zemlja i stanovništvo: od rimskog doba do kraja XIX veka* (Beograd: Srpska književna zadruga, 1986), 245.

¹¹⁴⁷ *Srpske novine*, 20. maj 1887. 448. (privatni oglasi)

¹¹⁴⁸ *Glas naroda* je izlazio dva puta sedmično, četvrtkom i nedeljom, na celom tabaku. Pored političkih, donosio je književne, prosvetne, privredne i druge članke. Urednici su bili Dimitrije Adamović i Milutin Tatić, profesor leskovačke niže gimnazije koji je u Leskovac došao iz Vojvodine i bio u srodstvu sa Adamovićem. *Glas naroda* je podržavao Radikalnu stranku, ali je *Radikalac* (organ Radikalne stranke) odbijao da govori o ovom listu, smatrajući ga konzervativnim. Tako je *Radikalac* doneo samo dve beleške o *Glasu naroda*, jednu pod nazivom "Leskovačkom drvenom filozofu", a drugu povodom prestanka njegovog izlaženja početkom januara 1888. godine. Staniša Vojnović, "Bibliografija štampanih knjiga ...", 255.

¹¹⁴⁹ Kristić, Aleksa. *Srpsko hrišćansko domaće vaspitanje*. Leskovac: Štamparija D. Adamovića, 1888.

¹¹⁵⁰ "Razvitak štamparstva u Leskovcu", u: *Leskovac juče i danas* ured. Aristomen Ristić i Svetomir Stojanović (Leskovac: izdanje uredništva, 1935), 40.

¹¹⁵¹ Ljubomirov otac se zvao Dimitrije pa je Adam Ilić verovatno napravio grešku u vezi Jove Adamovića.

¹¹⁵² Dragutin Đorđević, "Skica za portret Dimitrija N. Aleksića", *Leskovački zbornik* 1979, 209-213.

Stojanović i Gemović su od početka dobro poslovali, izdajući *Vranjski glasnik*¹¹⁵³ koji je bio službeni organ Vranjskog okruga. Otvorili su i knjižaru¹¹⁵⁴, a od juna 1892. godine, od Gemovićeveg povlačenja¹¹⁵⁵ i odlaska za Jagodinu gde je otvorio sopstvenu štampariju, oba posla samostalno vodi Pera Stojanović, do zatvaranja firme polovinom 1893. godine.

Dolazak Žike D. Obrenovića u Leskovac, kvalifikovanog štampara koji je zanat izučio u štampariji Srpske napredne stranke u Beogradu, dao je novi kvalitet ovoj delatnosti, jer se štamparstvo, od otvaranja njegove radnje 1894. godine, do njegove smrti 1936. ustanovljava u Leskovcu kao zanat. Povlačenjem Stojanovića, Gemovića i Adamovića, stvoren je u Leskovcu prazan prostor, pa je Obrenović kao član Radikalne stranke, prešao iz Niša gde je radio kao poslovođa u Prvoj niškoj štampariji Žike Radovanovića, i osnovao je u Leskovcu Trgovačku štampariju Žike D. Obrenovića, u čijem sastavu se nalazila i knjižara.¹¹⁵⁶ Posle dve godine, u njegovoj radnji je štampan list *Leskovčanin*, liberalnog usmerenja, koji je pokrenuo istaknuti leskovački liberal Ljubisav Stojanović.¹¹⁵⁷ Uvođenjem nove tehnologije, izbacivanjem pogonskih točkova koji su se ručno okretali, firma Žike D. Obrenovića je 1907. godine promenila ime u Prva motorna štamparija Žike D. Obrenovića.¹¹⁵⁸

¹¹⁵³ Prvi odgovorni urednik *Vranjskog glasnika* bio je Todor Radovanović a od 14. juna 1892. godine Mijajlo N. Rašković. Po ugledu na Srpske novine, list je imao službeni i neslužbeni deo, sa okružnim vestima i temama iz poljoprivrede, društva, prosvete i književnosti.

Ova novina radikalnog usmerenja je prestala da izlazi septembra 1892. godine kad su na vlast došli liberali. Pera Stojanović je u novoj vlasti bio neomiljen zbog njegovih oštrih tekstova protiv liberala, kad su počeli da otpuštaju radikale s posla.

¹¹⁵⁴ Praksa leskovačkih štampara bila je da paralelno sa štamparijom drže i knjižaru u kojoj su prodavali papirnu robu, retko knjige. Posle oslobođenja 1877. godine, u Leskovcu nije bilo moguće kupiti papir i pribor za pisanje. Prvu knjižaru je otvorio Leskovčanin Vasiljko Ilić 1879. i ona je neprekidno radila do 1891. godine. Od tada, do 1914. godine, knjižare u Leskovcu su otvarali: Manča Džibarović (1892), Pera Stojanović i Strašimir Gemović (1892), Cvetko Petković (Vlasotince 1892), Gavriilo Popović i Sinovi (Vlasotince, 1900), Stevan Vilotijević (1901), Žika D. Obrenović (1903), Ilija Krajinčanić i Sinovi (Vlasotince, 1903), Vasilije M. Diskić (1905), Jovan M. Stojanović (1909), Tomić i Ilić (1909). Neke od ovih knjižara su prestajale sa radom a neke su prestajale pa obnavljale rad (M. Džibarević). U pojedinim periodima, Leskovac je pored Beograda bio jedini grad u Srbiji u kojem posluju istovremeno tri knjižare.

Posle Prvog svetskog rata, u Leskovcu su radile knjižare Žike D. Obrenovića, Vasilija M. Diskića, i Jovana M. Stojanovića. Zatim knjižare otvaraju Nikola Petrović (1929), Adam Ilić (1929), i Trajko J. Stojanović. Osim knjižare Žike Obrenovića koju je preuzeo Dragi Stojanović (1936), sve ove radnje su opstale sa istim vlasnicima do Drugog svetskog rata.

¹¹⁵⁵ *Srpske novine*, (oglas, 826.), 23. jul 1892.

¹¹⁵⁶ Staniša Vojinović, "Bibliografija štampanih knjiga...", 272.

¹¹⁵⁷ *Leskovčanin* je izlazio samo 1896. godine. To je bio prvi politički list za nepunih deset godina postojanja štamparstva u Leskovcu čiji urednik i vlasnik nije bio sam štampar, što znači da je izdavanje listova određenog političkog usmerenja postalo nezavisno od dnevnopolitičke stvarnosti i političkog opredeljenja štampara i vlasnika lista. Dragiša Kostić, "Štampanje i štamparstvo u Leskovcu i okolini", *Leskovački zbornik*, 37, 37 (1997): 181.

¹¹⁵⁸ Iz te (...) štamparije su izašli svi današnji poslodavci štamparski leskovački, tri štamparije leskovačke u punom jeku svoga rada i još tri štamparije van Leskovca, koje sve ukupno broje nekoliko stotina radenika i rade poslove ne samo za svoja mesta i okoline, nego i za najudaljenije krajeve ove države. Eto, to je uspeh leskovačke

Početak 20. veka, u Leskovcu je postojala filijala Prve niške električne štamparije Đorđa Munca i Moše Karića, koja je prestala da radi posle kratkog vremena i nije u Leskovcu ostvarila neki značajan učinak.¹¹⁵⁹

I Novi svet, prva štamparija koja je osnovana u periodu između dva svetska rata, kratko se zadržala u Leskovcu. Osnovani su je u Vranju Nikola Petrović i Voja Đorđević, a 1921. godine je preselili u Leskovac, da bi se brzo razortočili, posle čega je Đorđević godinu dana radio samostalno, a već sledeće godine se vratio sa firmom u Vranje.¹¹⁶⁰ Nikola Petrović, jedan od onih preduzetnika koji su izučili štamparski zanat kod Žike D. Obrenovića, osnovao je 1921. godine, posle prekida saradnje sa Vojom Đorđevićem, svoju štampariju i knjigoveznicu Pokret. Već 1929. godine počeo je gradnju poslovnog prostora u centru grada, gde je u prizemlju novopodignute zgrade otvorio knjižaru, u kojoj je prodavao proizvode svoje štamparije, muzičke instrumente i hartiju na veliko. Preseljenjem u novi prostor, štamparija je ujedno i modernizovana instaliranjem novih mašina, što je Petrović praktikovao sve dok je štamparija postojala, održavajući je na nivou najmodernijih štamparija u zemlji, što mu je omogućilo širenje poslova i privlačenje klijenata iz cele Jugoslavije.

Sledeća štamparija koja se pojavila u Leskovcu, bila je ujedno treća štamparija na lokalnom tržištu, pripadala je Dragoljubu Stojiljkoviću i zvala se Jadran. Ovu radnju, Stojiljković je osnovao 1927. i posle dve godine poslovanja odustao je od štamparstva i preselio se u Požarevac.¹¹⁶¹

Već 1928. godine, jedna generacija štampara koji su stekli kvalifikacije u firmi Nikole Petrovića, opredelila se za samostalno poslovanje. Oni su osnovali Grafički zavod "Soko", primenjujući od početka poslovanja najsavremeniji sistem organizacije poslovanja.¹¹⁶²

štamparske industrije, njenog poleta, njenog začetka i njenog začetnika i praoca Žike Obrenovića. Sreten Dinić, "Istorijski razvitak grafičke industrije u Leskovcu", *Leskovački glasnik*, 7. januar 1938.

¹¹⁵⁹ Adam Ilić, "Razvitak štamparstva u Leskovcu", *Leskovac juče i danas*, ured. Aristomen Ristić i Svetomir Stojanović (Leskovac: izdaje uredništva, 1935), 40.

Dragoljub Trajković, *Iz našeg Menčestra* (Beograd: b. i. 1953), 73.

¹¹⁶⁰ Kolofon mesečnog časopisa *Školski pokret*, koji je štampala štamparija i knjigoveznica *Novi svet*, sadrži podatke da je prvih pet svezaka (maj-septembar 1921. godine) izrađeno u Vranju a dvobroj časopisa za oktobar-novembar, kao i ostale sveske do kraja izlaženja ovog časopisa decembra 1922. u Leskovcu. Rade Vuković, "Školski pokret i njegov urednik Dimitrije D. Dimitrijević", *Leskovački zbornik*, (1974): 219-254.

¹¹⁶¹ Sergije Dimitrijević, *Istorija Leskovca ...*, 128.

¹¹⁶² Osnivači su bili Branko Nikolčić, Adam Ilić i Milutin Kostić. Štamparija je od početka imala u svom sastavu knjigoveznicu, kartonažu i pečatoreznicu, a posle osam godina poslovanja, 1936. modernizovana je kupovinom automatske štamparske mašine Veliki Hajdelberg sa priborom. Sledila je kupovina mašine za izradu papirnatih kesa i štamparske mašine za brzo sečenje hartije. Poslovno i tehnološki je bila orijentisana ka izradi kesa od papira, apotekarske i ostale industrijske kartonaže, kao i kalendara, obrazaca, formulara, trgovačkih i bankarskih knjiga, čime su zadovoljavane potrebe leskovačke privrede i naručilaca sa prostora Vardarske banovine. Dragiša Kostić, "Štampanje i štamparstvo ...", 185. Prema: AJ. MTI, 65, 874-1654: Molba za povlašćeni uvoz automatske štamparske

Iako se Soko nije bavio štampanjem novina i časopisa, neki od njegovih vlasnika su bili angažovani u izdavaštvu. Tako je Adam Ilić pokrenuo ilustrovani mesečni časopis *Revija*, na obimu od 32 strane, koji se pojavio u tri broja.¹¹⁶³ Posedovao je i knjižaru pod nazivom "Prosveta".

Štamparije u Leskovcu su nastajale i tokom tridesetih godina 20. veka. Blagoje Petrović, brat Nikole Petrovića, koji je takođe izučio zanat u njegovoj štampariji, osnovao je 1931. godine sa njihovim zetom Aleksom Zdravkovićem Mladi pokret, štamparsku firmu koja je brzo napredovala.

Štampariju zatvorenog tipa imala je i fabrika sapuna Jovana Vljaičića, što je logična posledica modernizovane prodaje sapuna i parfimerijskih proizvoda, za koje se već podrazumevala savremena kartonska ambalaža.

Jedna štamparija počela je sa radom u Vlasotincu 1929. godine pod nazivom "Zora".

Potpunu modernizaciju i veći poslovni zamah leskovačkih štamparija sputavalo je, kao i veći deo srpskog štamparstva, tumačenje *Zakona o radnjama* u delu koji se tiče broja radnika i podele rada. Leskovačke štamparije nisu mogle u kratkom međuratnom periodu da zaposle dovoljan broj radnika i da zaokruže nedostajuće faze u višim nivoima štamparskih usluga, kako bi se kvalifikovale za industrijska preduzeća što je moglo da im donosi pogodnosti, naročito prilikom uvoza mašina i opreme. Većina štamparija prevazišla je ovaj problem tek krajem tridesetih godina, povećavajući obim poslovnih aktivnosti, najviše u delu kartonaže, čime su pratili rastuće potrebe drugih industrijskih preduzeća.

Izdavaštvo u Leskovcu koje se razvijalo paralelno sa štamparstvom, imalo je potencijale i ostvarilo je veliki broj izdanja u ovom periodu. Ipak, samo je *Leskovački glasnik*, pored delimičnog učinka *Nedeljnih novina*, ostvario impresivan kontinuitet u neprekidnom izlaženju.

Posle *Glasa naroda* (1887), *Crkvenog glasnika* (1887-1889) i *Leskovčanina* (1896-1912), izlazili su listovi i časopisi *Leskovački glasnik* (1921-1941), *Leskovački privrednik* (1928-1929), *Selo* (1928-1929), *Leskovački sportista* (1928) *Đački napredak* (1910-1914), *Školski pokret* (1921-1922), *Nova škola* (1921), *Narodni prosvetitelj* (1928-1932), *Novosti* (1933), *Nedeljne novine* (1933/1935) i nesvakidašnje obimna povremena publikacija *Moj plan* koju je 1935. godine

mašine od 26. 5. 1936. godine i uverenje MTI, Zbirka Nebojše Nikolčića, AJ, MTI, 65, 874-1654: Molba za povlašćeni uvoz od 15. 6. 1938. i molba od 27. 8. 1936., Zbirka Nebojše Nikolčića, Odluka Kraljevske banske uprave od 11. 9. 1940. godine, nakon izvršenog uviđaja, da se Grafički zavod Soko ne može prevesti iz statusa radnje u status industrijskog preduzeća.

¹¹⁶³ Ovaj časopis reprezentativnog izgleda, koji se bavio temama iz oblasti mode i kulture, pokazao je mogućnosti tadašnjeg izdavaštva i štamparstva u Leskovcu. Promerci prva dva broja se čuvaju u Narodnoj biblioteci Srbije a treći se nalazi u porodici Aristomena Ristića, kao deo njegove zaostavštine. *Revija: ilustrovani mesečnik*. Leskovac: Adam Ilić, 1939. <http://www.vbs.rs/scripts/cobiss?ukaz=DISP&id=1455095356019968&rec=4&sid=3>, pristupljeno 5.12.2017.

pokušao da pokrene Milan Ilić, jedan od sinova industrijalca Koste Ilića, sa namerom da izlaže preduzetničke ideje manjeg i većeg obima koje bi bile od značaja za državu, ali i pojedinca. *Moj plan* je sadržao razne projekte, od prvog pominjanja ideje o plovnom kanalu između Smedereva i Soluna, pa do pčelarstva kao dopunskog izvora prihoda.¹¹⁶⁴

U Vlasotincu je od 16. januara 1927. godine izašlo sedam brojeva lista *Vlasina*.

Prvi broj *Leskovačkog glasnika*, lista za trgovinu, zanate, poljoprivredu, prosvetu i društveni život, se pojavio 30. oktobra 1921. godine kao izdanje uredništva,¹¹⁶⁵ da bi već od drugog broja kao vlasnik lista bio naznačen industrijalac Tihomir Ilić. Posle dve godine, *Leskovački glasnik* postaje glasilo Leskovačke trgovačke omladine, Trgovačkog i Industrijskog udruženja.¹¹⁶⁶ Najduži period na uredničkom mestu pripadao je Sretenu Diniću, od 1924. do 1938. godine, a posle njega urednici su bili Nikola Stojiljković i Dragutin Popović.

Iako je važio za list građanske orijentacije koji podržava krupni kapital, dešavalo se da je *Leskovački glasnik* i zabranjivan. Prvi put je javni tužilac doneo rešenje o zabrani rasturanja broja od 7. januara 1938. godine¹¹⁶⁷, zbog članka sveštenika Dragutina Đorđevića "Gonitelji i gonjeni", kojim on poziva javnost da se suprotstavi konkordatu.¹¹⁶⁸ Sledeći put je zabranjen uskršnji broj *Leskovačkog glasnika*, zbog članka sveštenika Blagoja P. Spasića o Jevrejima¹¹⁶⁹, koji je ocenjen kao antisemitski. Uredništvo se ubrzo ogradilo od tog autorskog teksta, iznoseći svoj stav o Jevrejima i apelujući na autore da izneta načela imaju na umu kako ne bi dovodili redakciju pod udar zakona.¹¹⁷⁰

Krajem 1938. godine *Leskovački glasnik* je još jednom zabranjen zbog članka koji govori o neprijatnostima koje građani mogu imati u slučaju okupljanja na javnom mestu.¹¹⁷¹ Državni tužilac

¹¹⁶⁴ Dragoljub Trajković, "Iz prošlosti Leskovca: Kako je leskovački industrijalac zakoračio u publicistiku", *Leskovački zbornik*, 26, 26 (1986): 401, 402.

¹¹⁶⁵ http://digitalna.nb.rs/wb/NBS/novine/leskovacki_glasnik/1921/10/30#page/0/mode/1up, pristupljeno 15. 10. 2017.

¹¹⁶⁶ "Naša reč", *Leskovački glasnik*, 6. 1. 1923.

http://digitalna.nb.rs/wb/NBS/novine/leskovacki_glasnik/1923/01/06#page/0/mode/1up, pristupljeno 15. 10. 2017.

¹¹⁶⁷ Rešenje Državnog tužilaštva u Leskovcu Kns 125/38, od 10. januara 1938 (fotokopija). Neregistrovana građa Narodnog muzeja u Leskovcu.

¹¹⁶⁸ "Gonitelji i gonjeni", *Leskovački glasnik*, 7. januar, 1938.

¹¹⁶⁹ (Bez naslova) *Leskovački glasnik*, 23. april 1938.

¹¹⁷⁰ "Naše gledište povodom pitanja o Jevrejima", *Leskovački glasnik*, 7. maj 1938.

¹¹⁷¹ "Divan Grad", *Leskovački glasnik*, 10. decembar 1938.

je smatrao da su "na ovaj način oklevetani činovnici leskovačkog poglavarstva, a naročito predsednik".¹¹⁷²

Protokom vremena, *Leskovački glasnik* je postao dragocen istoriografski izvor jer je registrovao događaje iz mnogih oblasti a sadržao je i osvrte na probleme i gradu i okolini koji su bili posledica tadašnjeg ekonomskog i političkog stanja. Leskovac je tako spadao u malobrojna mesta u unutrašnjosti koja u kontinuitetu od dve decenije imaju nedeljni list.

Leskovački privrednik, list za trgovinu, industriju, zanatstvo i privredu, počeo je da izlazi 1. aprila 1928. a izdržao je na tržištu dve godine. Urednik ovog, konceptualno ambicioznog, glasila lokalne privrede u usponu bio je Dragutin Todorović.

Ovaj nedeljni je nastojao da se bavi opšteprivrednim problemima cele zemlje, posebno privrednom politikom i spoljnom trgovinom, ali je u osnovi ostao čaršijski list, pokrivajući veoma uspešno lokalne teme, važne za život Leskovca.

Selo, list za zaštitu interesa sela i seljaka, bio je dvonedeljni koji nije opstao posle četiri štampana broja, od novembra 1928. godine do početka 1929. Urednik *Sela* je bio Bogoljub Gorunović a vlasnik Ljuba Mitić, mada se zna da je pokretanje ovog lista bio pokušaj leskovačke organizacije Zemljoradničke stranke da ima svoje glasilo.

I *Leskovački sportista* je dostigao svega četiri broja, počevši 25. novembra 1928. godine. Odgovorni urednik je bio Mihajlo Nikolić a vlasnik Blagoje Mitić.

U 1933. godini desio se u Leskovcu još jedan neuspešan izdavački pokušaj pokretanjem "privredno-kulturno-socijalnog političkog lista" pod nazivom *Novosti*, koji je izašao u dva broja u razmaku od dve nedelje.

Slično se desilo 1939. godine sa ilustrovanim mesečnikom *Revija*¹¹⁷³ koji je pokrenuo štampar Adam Ilić. Ovo je bio prvi luksuzno opremljen časopis, delimično štampan u boji, koji se pojavio u Leskovcu. Izašla su svega tri broja, ali je ovaj poduhvat bio važan za Grafički zavod "Soko", koji je prvi u istoriji leskovačkog štamparstva pokazao tehnološke mogućnosti kolor štampe.

Za razliku od *Novosti* koje nisu uspele da se ustale, *Nedeljne novine*, pokrenute iste, 1933. godine, sa urednikom Jovanom Jovanovićem, nastavile su da izlaze jednom sedmično i sledeće dve godine. Urednik ovog lista koji je pratio isključivo dešavanja i pojave na lokalnom području, bio je

¹¹⁷² Rešenje Državnog tužilaštva u Leskovcu 10. decembra 1938 (fotokopija). Neregistrovana građa Narodnog muzeja u Leskovcu.

¹¹⁷³ Sergije Dimitrijević, *Leskovačka enciklopedija*, sv. 1 (Leskovac: 1952), 27, 28.

advokat Jovan V. Jovanović. Osim što su postale dragoceni izvor podataka o leskovačkom kraju iz toga vremena, *Nedeljne novine* su istovremeno izvršile misiju okupljanja jednog broja autora¹¹⁷⁴ koji će se kasnije afirmisati u književnosti i javnim poslovima.

Bilo je izdavačkih poduhvata koji su otkazivani pre nego što bi se izdanje pojavilo u prodaji. Takav je bio slučaj 1928. godine sa pokušajem grupe levičara okupljenih u grupi pod nazivom S.K.A. da pokrenu socijalno-ekonomski bilten *Progres*.¹¹⁷⁵

U periodu od 1921. do 1928. godine, pojavila su se u leskovačkom kraju tri školsko-prosvetiteljska časopisa.

U opštinskom centru Manojlovce, u blizini Leskovca izašlo je sedam brojeva lista *Nova škola*, koji su uređivali lokalni učitelj Todor Radenković i Dragoljub Obradović, student filozofije iz Valjeva. *Nova škola* je izlazila na 32 strane a štampana je u Nišu.

Ovaj časopis je po konceptu i uredničkim ambicijama prevazišao okvire školskog lista, zalažući se za reformu osnovne i srednje škole, i dajući kroz tekstove dvojice urednika rešenja za popravljavanje nesavršenosti školskog sistema.

Nešto dužeg veka, sa 10 izašlih svezaka, bio je *Školski pokret* koji je izlazio od maja 1921. do decembra 1922. godine, u početku kao list Učiteljske sekcije u Leskovcu, a kasnije Učiteljskog zbora Sreza leskovačkog. Urednik je bio učitelj Dimitrije Dimitrijević. Za razliku od *Nove škole*, *Školski pokret* se držao usko stručnih tema iz pedagogije, psihologije, metodike i ostalih oblasti koje su u dodiru sa školstvom.

Đački napredak, polumesečnik koji je od 1905. godine do Prvog svetskog rata izdavao Leskovački učiteljski kolegijum, bio je konceptualno i uređivački zanimljiviji od dva školska časopisa koji su se pojavili u međuratnom periodu. Zamišljen kao dečje novine, *Đački napredak* je primao priloge od saradnika iz mnogih sredina van leskovačke. Objavljivani su tekstovi iz

¹¹⁷⁴ Pored Jovana Jovanovića, u ovom listu su objavljivali svoje priloge Sergije Dimitrijević, Predrag Đorđević, Brana Mitrović, Trajko Stamenković (T. Dorin), Svetozar Krstić, Adam Ilić, Miladin Ćirić, Vladimir Velebit, Mihailo Jovanović-brada, Luka Cenić, Rade Vuković i drugi. Dragoljub Trajković, "Pregled leskovačkog književnog stvaralaštva", *Naše stvaranje* 1/4 (1973): 95.

List je izlazio nedeljom i nastao je kao rezultat entuzijazma tadašnjih leskovačkih intelektualaca. (---) Saradnici ovog lista su nastojali da podignu opšti kulturni nivo ljudi ovoga kraja. Živan Stojković, "Nedeljne novine o kulturnoj baštini Leskovca", *Leskovački zbornik*, 33, 33 (1993): 189.

¹¹⁷⁵ U sredu, 5. decembra ov. g. izlazi prvi broj biltena leskovačke grupe S.K.A. pod naslovom *Progres*, koji će se baviti poglavito socijalno-ekonomskim problemima. Bilten uređuje odbor grupe S.K.A. sa odgovornim urednikom Dragoljubom Trajkovićem, studentom prava, i vlasnikom za grupu S.K.A. Jovanom Jovanovićem. List se preporučuje svakom a naročito inteligentnoj omladini. "Progres", *Leskovački glasnik*, 1. decembar 1928.

Zakazani list *Progres* koji smo objavili u prošlom broju, neće izlaziti, iz nama nepoznatih razloga. "Neće izlaziti", *Leskovački glasnik*, 8. decembar 1928.

Beograda, Zagreba, Beča, Kragujevca, Sarajeva, Mostara, Smedereva, ali i Pirota, Žagubice, Lužnice, Žitorade i Vlasine, mesta koja geografski nisu mnogo udaljena od Leskovca.

Posebno značajan časopis iz ove kategorije, bio je *Narodni prosvetitelj* koji se pojavio 1. marta 1928. godine a izlazio do avgusta 1933. Pokrenulo ga je Učiteljsko društvo Sreza leskovačkog, ali se ubrzo u impresumu pojavljuje samo uređivački odbor sastavljen od nekoliko leskovačkih učitelja, da bi ovaj časopis 1930. godine, posle formiranja Saveza narodnih prosvetitelja u Beogradu, postao njihov zvanični organ. Tako je od prvog broja u četvrtoj godini izlaženja urednik *Narodnog prosvetitelja* postao Sreten Dinić, na čiju se inicijativu i formirao nacionalni savez prosvetitelja.

Pojava većeg broja štamparija u Leskovcu, u periodu između oslobođenja od Turaka i početka Drugog svetskog rata, izraz je ukupnih političkih i društvenih okolnosti koje su krajem 19. veka pogodovale u novooslobođenim krajevima pokretanju poduhvata kakvi do tada nisu bili mogući. Razvoj štamparstva u narednom periodu, naročito dvadesetih i tridesetih godina 20. veka, neposredno je u sprezi sa procesom dinamičnog rasta lokalne privrede koja je postajala zahtevnija u pogledu potreba za modernom ambalažom i propagandnim materijalima. Slični procesi dešavali su se u novinskom izdavaštvu, mladoj i nepoznatoj preduzetničkoj disciplini, koja je takođe tražila postojanje preduslova, pre svega kritičnu masu pismenih, liberalan zakon o štampi, štamparsku logistiku koja će biti u stanju da poštuje zadatu periodiku izdanja, ali pre svega - privredu u ekspanziji, sa njenim rastućim potrebama za reklamom i pozitivnim utiskom u javnosti.

10. 6. Likovni život

U kontekstu kulturne istorije Leskovca i leskovačkog kraja, deo koji se tiče likovnog života u svim njegovim oblicima, može se proučavati tek od početka rada Gimnazije i delovanja njenih profesora veština koji su se doselili u Leskovac da bi postali predavači i pokretači kulturnih inicijativa kakve ranije nisu postojale. Ova vrsta napora decenijama je bila usporavana tradicionalnom nezainteresovanošću okoline, osporavanjem i finansijskim sputavanjem. Kulturna istorija Leskovca nije imala pravu i neprekinutu liniju, a opterećena tradicionalnim nasleđem

ostvarivala je domete i nivo "koje bismo nazvali provincijskim, i to ne u geografskom nego u jednom dubljem, suštinskom smislu".¹¹⁷⁶

Zbog toga je period od skoro pola veka, od oslobođenja i priključenja Leskovca Srbiji, do prve likovne izložbe¹¹⁷⁷ održane u Leskovcu 1925. godine, možda suviše kratak da bi se u potpunosti otvorio orijentalni um građanstva, tradicionalno orijentisan ka vrednostima koji se mogu kvantifikovati ili novčano izraziti, ali ne i staviti na platno. Prodor likovnosti kroz duh čaršije zato se u Leskovcu ostvaruje najviše kroz vajarstvo, preko njegove spomenične funkcije i mogućnosti da zadovolji kriterijume i zahteve naručilaca, najčešće za memorijalne namene.¹¹⁷⁸

Krajem dvadesetih i tokom tridesetih godina, nastaje u Leskovcu javna memorijalna skulptura u maniru akademskog realizma koji je u prestonici bio aktuelan od početka 20. veka do Prvog svetskog rata, da bi u unutrašnjosti potrajao još dve decenije.

Autor prvog takvog umetničkog dela, postavljenog 1927. godine, bio je Dragutin Arambašić. Na osnovu fotografije narednika Alekse Simonovića, vojnika Drugog gvozdenog puka srpske vojske, on je podigao u centru Leskovca spomenik ratnicima palim u oslobodilačkim ratovima 1912-1918. Osim Arambašićevog rada, u Leskovcu je otkriven i spomenik sedmorici vojnika trećeg poziva koji su pali pri odbrani Leskovca 1915. godine. Na reprezentativnom mestu, u leskovačkom parku Devet Jugovića postojala je bista kralja Aleksandra Karađorđevića izvajana u belom mermeru. Ovaj rad Marka Brežanina, uništen je eksplozivom 1944. godine, odmah po okončanju rata. Poslednja javna skulptura podignuta u Leskovcu, nalazi se u Vučju, kao sastavni deo prostornog rešavanja centra ovog mesta, po projektu arhitekta Grigorija Samojlova tokom tridesetih godina. To je skulptura "Ribar", Slavka Miletića.

Za formiranje potpune slike o istoriji likovnosti u jugoistočnoj Srbiji, potrebno je uzeti u obzir i doprinose istraživača i putopisaca koji su nastali pre i posle oslobođenja. Tako su neki od

¹¹⁷⁶ Nikolaj Timčenko, *Fragmenti iz istorije leskovačkog pozorišta I (1896-1941)* (Leskovac: Narodni muzej, 1967), 5.

¹¹⁷⁷ Prva likovna izložba u Leskovcu bila je izložba akvarela Milana Vrbića, maja 1925. godine. Sergije Dimitrijević, *Sto godina ...*, 191.

¹¹⁷⁸ Prva javna plastika je grobljanska i zastupljena je na nekoliko reprezentativnim celinama oko svetoilijske crkve, koje su podigli leskovački industrijalci.

"Jugoistočno od crkve nalazi se porodična grobnica Manuila Ilijeva, jednog od osnivača tekstilne industrije u Leskovcu, sa njegovim medaljonom na nadgrobnom spomeniku. Medaljon je uradio Đovani Bertoto koji je vajao za potrebe kamenorezačke radionice *Bertoto* iz Beograda. (...) Znatno složenija celina je porodična grobnica Teokarevića, podignuta početkom dvadesetih godina 20. veka, za koju je skulpture uradio Petar Palavičini. Srđan Marković, "Likovni život u Leskovcu 1878-1941, u svetlu novih podataka", *Leskovački zbornik*, 29, 29 (1989): 58, 59.

prizora svakodnevnog života zabeleženi u crtežima Feliksa Kanica.¹¹⁷⁹ On je autor crteža glavnog mosta na reci Veternici sa delom kudeljne pijace u prvom planu, a brdom Hisar u pozadini.

Među istraživačima Nove Srbije bilo je i nekoliko slikara koji su, osim sakupljanja drevnosti za Narodni muzej, zabeležili na slikama i akvarelima izgled leskovačke varoši. Jedan od njih bio je Đorđe Krstić kome je po povratku sa školovanja u Minhenu ukazano poverenje da putuje oslobođenim krajevima i slika i skicira "predele, ljude, nošnju i običaje". Sledeći svoj osnovni zadatak, Krstić je u Beograd doneo veliki broj skica i slika iz krajeva koje je pohodio, među njima i jedan pejzaž iz Leskovca.¹¹⁸⁰ Nekoliko godina kasnije (1888), u ove krajeve je došao Vladislav Titelbah koji je sa nekoliko akvarelskih zapisa predstavio meštane u narodnim nošnjama, vezove i dva pejzaža: "Pijacu" i "Sokak u Leskovcu".

Jasno je da lokalna osnova za razvoj likovnog života nije postojala i da su postojeća dela tokom ovog dugog perioda stvorili autori kojima Leskovac i leskovačko nisu umetnički okvir. Bez velikih uspeha, koliko su lokalni potencijali dozvoljavali, osnova za bavljenje likovnošću i za njeno prepoznavanje stvarana je u četvororazrednoj Realki koja tek dvadesetih godina postaje puna, osmorazredna gimnazija.

Mihailo R. Ruvidić, bio je prvi učitelj veština u Leskovcu. Predavao je od 1881. godine osim nemačkog jezika "crtanje, krasnopis i gimnastiku u oba razreda" niže gimnazije¹¹⁸¹.

Đura Konjević Branković, učitelj slobodnoručnog crtanja i krasnopisa, pominje se u školskoj 1895. i 1896. godini. Ostao je u Leskovcu do 1897. godine a zamenio ga je Janča Ilić, učitelj crtanja i lepog pisanja III klase.¹¹⁸²

U *Državnom kalendaru Srbije* za 1902. godinu pominje se ime višeg učitelja Vase Ljubičića koji je pored ostalih predmeta predavao i crtanje.

Aleksandar Pržić (1855-1915), nastavnik veština i nemačkog jezika, predavao je veštine od školske 1906/7. do 1915. godine kada su ga streljali Bugari pošto su zauzeli Leskovac.¹¹⁸³

Novog učitelja veština, vajara Simu Dujmovića, Leskovac je dobio tek 1920. godine, ali je on ubrzo dao ostavku koja mu je uvažena već na početku školske godine, a na njegovo mesto je

¹¹⁷⁹ Kanic, Feliks. *Srbija: zemlja i stanovništvo od rimsog doba do kraja XIX veka*. Beograd: Srpska književna zadruka, 1989.

¹¹⁸⁰ To je i prva poznata predstava varoši leskovačke: Pejzaž sa džamijom, ulicom i kućama u prvom, i planinskim masivom Kukavice u drugom planu. Srđan Marković, *Likovni život u Leskovcu 1900-1950* (Leskovac: Narodni muzej, 1991), 5.

¹¹⁸¹ *Kalendar sa šematizmom Knjažestva Srbije za godinu 1881*. II, Ministrstvo prosvete i crkvenih poslova, 141.

¹¹⁸² *Državni kalendar Kraljevine Srbije sa šematizmom za godinu 1898*. 104.

¹¹⁸³ Radoš Trebješanin i dr. *Sto godina ...*, 108.

postavljen Teodor Grujić, učitelj veština prilepske gimnazije koji je završio Slikarsku školu u Beogradu 1902. i privatnu Akademiju slikarstva u Parizu 1916. i 1917. godine. U Leskovcu je radio do penzije.¹¹⁸⁴

Već 1922. godine, u leskovačkoj gimnaziji je počeo da predaje i Milan Vrbić. On je završio zagrebačku Školu za umjetnost i obrt, a usavršavao se u Pragu. Ova dvojica nastavnika su uspeli da kod pojedinih učenika razviju ljubav i naklonost prema slikarstvu. Nekoliko je po završetku školovanja u gimnaziji nastavilo učenje slikarstva na Umetničkoj školi u Beogradu.¹¹⁸⁵ Međutim, ako se izuzme Milan Vrbić, za učiteljima veština, odnosno slikanja i crtanja, koji su radili u leskovačkoj gimnaziji, nije ostala nijedna slika, niti je održana izložba sa njihovim radovima. Nema čak ni podataka o njihovom učešću na zvaničnim izložbama u Srbiji.

Teodor Grujić za koga su data vrlo pohvalna mišljenja izaslanika ministra prosvete i prosvetnih inspektora, bio je u stalnom konceptualnom sukobu sa Milanom Vrbićem¹¹⁸⁶, koji je u Leskovcu došao sa mesta privremenog učitelja veština u niškoj gimnaziji gde je radio od 1919. godine.

Pred sam rat, u dokumentima leskovačke gimnazije pominju se još dvojica učitelja veština, Dimitrije Ceković, od školske 1938/39, pa do završetka sledeće školske godine kad je premešten u Strumicu,¹¹⁸⁷ i Blagoje Stojanović koji je u leskovačku gimnaziju došao iz Vukovara, zarobljen tokom trajanja vojne vežbe 1941. godine a posle rata je nastavio da predaje crtanje.

Oni učitelji veština za koje se pouzdano zna da su završili umetničke škole, dali su značajan doprinos razvoju gradskog umetničkog života u Leskovcu. Bili su dobro pripremljeni za rad u školi, i izuzetno uporni u nastojanju da likovni život u Leskovcu otpočne svoj razvoj uporedo sa razvojem građanskog društva, navodi istoričar umetnosti Srđan Marković u jednom od članaka o likovnom životu u Leskovcu.¹¹⁸⁸

Likovni život u ovom gradu između dva rata obeležio je i rad Andreja Bicenka, ruskog emigranta koji je bio angažovan za oslikavanje nove leskovačke crkve. On je inače bio poznat kao portretista i uradio je, sasvim izvesno, za vreme svog boravka u Leskovcu nekoliko uljanih slika.

¹¹⁸⁴ Srđan Marković, "O učiteljima veština i izložbana slika u Leskovcu do 1941. " *Leskovački zbornik*", 24, 24 (1984): 350, 351.

¹¹⁸⁵ Hristifor Crnilović, Smilja Stojanović - Tabak i Branko Dočić.

¹¹⁸⁶ Srđan D. Marković, "Milan Vrbić", *Leskovački zbornik* 11, 11, 209-211.

¹¹⁸⁷ Sergije Dimitrijević, "Nastavnici leskovačke gimnazije od 1918. do okupacije 1941." *Leskovački zbornik*, 23, 23 (1983): 384-402.

¹¹⁸⁸ Srđan Marković, *Likovni život u Leskovcu 1900-1950* (Leskovac: Narodni muzej, 1991), 12.

Koliko je moguće ustanoviti iz pisanja nedeljnih listova, kao i radova savremenih hroničara likovnog života, u međuratnom periodu su održane u Leskovcu samo tri izložbe. Posle Milana Vrbića (1925), izlagali su Aleksandar Klajn (1933) i Ljubomir Nakić Splićanin¹¹⁸⁹ (1936).

U međuratnom periodu, kako pokazuju saznanja iz dosadašnjih proučavanja kulturne istorije Leskovca, dešavao se svojevrsan preporod, ubrzana transformacija iz okvira tradicionalne kulture u onu koja je pratila veće sredine i bila saobražena savremenim kretanjima. Generacije intelektualaca školovanih počekom veka, tokom Prvog svetskog rata ili kasnije, imale su poriv da doprinesu razvoju kulture, priređivali su predavanja iz svih humanističkih oblasti, pokretali novinska izdanja, osnivali Narodni univerzitet, formirali prve zbirke i razmišljali o osnivanju muzeja. Međutim, skroman učinak od samo tri likovne izložbe, pokazao je da u Leskovcu nije postojala težnja ili potreba za intenzivnijim likovnim životom. Tako je izložba Milana Vrbića, prva u Leskovcu, bila slabo posećena što je kritičar u Leskovačkom glasniku objasnio rečima da je "vrednost umetnosti potpuno nepoznata ogromnosti neprosvećene mase".¹¹⁹⁰

10. 7. Prodiranje masovne kulture

Nastajanjem Kraljevine SHS (Jugoslavije), Leskovac menja svoju vizuru i svoje mesto u državi gde više nije treći grad po veličini, odnosno peti posle proširenja Srbije u balkanskim ratovima. Veći deo stanovništva bio je u okviru Osmanskog carstva i kasnije Kneževine i Kraljevine Srbije upućen da formira svoju sliku sveta na osnovu prostora koji im je bio dostupan i koji je podrazumevao tek dalju okolinu Leskovca. Podrazumevajuće je bilo u selima, posebno među ženama, da nikad fizički ne napuste mesto rođenja i da njihovo duhovno stanje ostane celog života u okviru zadatog formata tradicionalne kulture.

Iskustveni okvir onih Leskovčana koji su se bavili trgovinom, bio je neuporedivo širi. Ustaljene trgovačke rute zahvatale su zonu srednjeevropske kulture, i orijentalni deo jugoistočne

¹¹⁸⁹ "Sa izložbe slika g. Ljubomira Nakića (Splićanina)", *Leskovački glasnik*, 25. januar 1936..

¹¹⁹⁰ "Ali, na žalost, ova prva izložba kod nas bila je vrlo slabo posećena, a uz to otkupljen je minimalan broj radova. Iz ovoga se vidi da se kod nas intelektualni radnici ni najmanje ne poštuju. (...) Naša će publika uvek radije baciti novac u sasvim nekorisne svrhe, ali nikad u korisne. (...) Naročito se naša omladina pokazuje vrlo indiferentna u tom pogledu. (...) Mi imamo toliko bogataša i toliko kulturnih ustanova i nijedan se nije setio da poseti tu izložbu i da kupi koji rad kako bi na taj način ukrasili zidove njihovih odeljenja i lokala koji su potpuno goli. Naša će publika još vrlo dugo čamiti u tami i nikada više nećemo imati prilike da vidimo takve umetničke izložbe. "Umetnička izložba g. Milana Vrbića", *Leskovački glasnik*, 25. april 1925.

Evrope. Prolaskom železničke trase pored Leskovca 1886. godine, rastom broja listova i časopisa, radio-aparata u privatnom vlasništvu, kao i širenjem motorizacije dvadesetih i tridesetih godina, mogućnost uvida u drugačije stilove života postaje sve manje privilegija ekskluzivne manjine. Jačanjem preduslova za integrisanje tog prostora u jedinstveni evropski korpus masovne kulture, rastao je i broj njenih konzumenata, pre svega u gradskoj sredini.

Osim po promeni svesti o sebi i drugima, ovo razdoblje je u celoj državi prepoznatljivo po socijalnim promenama tipičnim za periode posle rata. Vežanost za tradicionalne vrednosti počelo je da slabi, menjala se struktura porodice i viđenje mesta žene u društvu. Štampa na prostoru predratne Srbije počela je da ukazuje na opadanje morala, tumačeći mnoge primere uticajima ratnih dešavanja od 1912. do 1918. godine. Uticaj pripadnika najstarije generacije kao društvenih autoriteta u Leskovcu, i dalje je bio jak i nesporan, ali je postepeno nestajao njihovim zalaženjem u duboku starost. Smenom generacija u društvenoj eliti, pre svega privrednoj, širom su otvarana vrata procesima koji su se već dešavali među narodom. Tradicionalne i patrijarhalne vrednosti koje su do tada smatrane čistim i poželjnim, povlačile su se pred zapadnim uticajima, bez obzira na izraženu bojazan da će neki od njih, naročito moda¹¹⁹¹, loptanje¹¹⁹², bioskop, muzika sa gramofona ili korzo, doneti nemoral.

10.7.1. Moda

Iako je permanentno praćenje promena u odevanju fenomen koji je u Srbiji izražen i masovno zastupljen tek dvadesetih i tridesetih godina, njemu je prethodila transformacija u oblačenju sa "turskog" na "evropski" stil, koja je započela odmah posle oslobođenja. Stranci koji su

¹¹⁹¹ "Pogledajte šta je učinila moda od žena koje inače imaju lepo telo. Jedna liči na džak, druga na bure (...) Žene su u nastupu jurnjave za modom izgubile pojam o lepoti. (...) Život sad brzo teče, srestva komunikaciona su brza te i moda se brzo menja. Čim dospe šešir jedne mode do palanke, on je se u Parisu već samjenjen drugom. (...) Koliko će dece u kući ići pocepana, gola i bosa zbog maminog kaprisa za šeširima i modom?" "Žena i kultura", *Leskovački glasnik*, 27. septembar 1924.

¹¹⁹² "Stari Leskovčani sa nepoverenjem su primili fudbalski sport. Što se tiče dece i omladine, oni su bili oduševljeni. Zainteresovan velikim i šarenim plakatom, poneki Leskovčanin došo bi da vidi 'i to čudo'. Spazivši već odrasle ljude kako iz sve snage goluždravi jure za loptom, uhvatio bi se za glavu. (...) U kućama je posle utakmica nastajao pravi lom. Ocevi su pretili deci, vikali, često i tukli, ali sve je to bilo uzalud." "Petnaestogodišnjica sporta u Leskovcu - pojava i razvoj leskovačkog fudbala", *Nedeljne novine*, 8. april 1934.

boravili u novooslobođenim krajevima kao delegati u komisiji za razgraničenje, ostavili su i pisana svedočanstva koja potvrđuju brzi upliv "evropskog stila" u oblačenju.¹¹⁹³

Ekonomska ekspanzija leskovačke privrede dvadesetih godina 20. veka, poklopila se sa naletom raznih oblika masovne kulture. Rad u industriji davao je ženskoj radnoj snazi veću mogućnost socijalizacije, a žene koje su pripadale srednjoj građanskoj klasi pošle su primerom beogradskih aktivistkinja raznih ženskih i humanitarnih udruženja, što im je otvaralo prostor ka delimičnoj emancipaciji. Žene iz najbogatijih porodica u Leskovcu, većinom su zadržale tradicionalne stavove i nije bilo uobičajeno njihovo prisustvo u javnoj sferi. Ipak, u svim postojećim ekonomskim statusima, ženama je bilo zajedničko povećano interesovanje za modu, koje nije jenjavalo sve do početka novog rata 1941. godine

Emancipatorski koncept "nove žene", uvezen iz evropskih metropola, postao je vidljiv na ulicama Beograda tokom dvadesetih godina, u obliku našminkane žene sa štiklama, haljinom do kolena i kratkom "à la garçon" (*bubikopf*) frizurom. Takve žene nije bilo neobično videti sa cigaretom, koja je bila važan modni detalj forsiran na filmu i u ilustrovanim časopisima. Životni stil "nove žene" bio je stil finansijski nezavisne žene, što je u Leskovcu bilo moguće postići tek posle mnogo godina borbe i upornosti.

Ovaj proces modne emancipacije odvijao se u bogataškom kućama koje su bile bastion konzervativnosti¹¹⁹⁴, paralelno sa uticajima na žene i devojke iz građanske srednje klase putem ženskih časopisa koji su izlazili u Beogradu (*Žena i svet, Ilustrovane novine*) i imali veliki broj pretplatnika, a posebno preko bioskopa i oponašanja filmskih junaka i junakinja. Do ovog perioda, u većem broju domaćinstava je postojala mašina za šivenje a metraža je inače bila pristupačna, posebno u Leskovcu kao centru tekstilne industrije.¹¹⁹⁵

¹¹⁹³ Ljudi koji su prošle godine još bili 'turski' obučeni, sada se nose 'francuski'. koliko je to bilo prošlog novembra retko, sada je retko 'tursko' odelo. (...) Starije žene se i sada nose po srpskom kroju a njihove kćeri - moderno. Miroslav R. Đorđević, "Evropa i jug Srbije posle Berlinskog kongresa", *Leskovački zbornik* (poseban deo), 32, 32 (1992): 9.

¹¹⁹⁴ Iz ovog društvenog sloja bile su okupljene aktivistkinje *Udruženja za borbu protiv luksuza* koje su se zalagale za ignorisanje parfema, skupih damskih suncobrana i šešira, kao i svih zapadnoevropskih proizvoda koji su nepotrebni a skupi, jer izazivaju nepotreban devizni odliv što je štetno za nacionalnu ekonomiju. Ovu inicijativu je podržavao *Leskovački glasnik* za koji se smatra da je bio nezvanični organ leskovačke industrije. Aktivnosti ovog udruženja se povremeno pominju od 1921. do 1923. godine

¹¹⁹⁵ U *Leskovačkom glasniku* i *Nedeljnim novinama* oglašavani su u tom periodu jednomesečni kursevi modernog ženskog krojenja "po patentu Josifa Hubačeka iz Beograda". Krajem dvadesetih godina oglašavaju se trgovine tekstilom i modni saloni. Mirise po pristupačnim cenama (parfeme i kolonjske vode) imala je drogerija "Zdravlje" u centru Leskovca. Pomade, karmin, kolonjske vode i imirišljave sapune imala je i "Centralna apoteka". Fabrika Trajka Đorđevića Kukara proizvodila je sapun marke "Zvezda". Vlačičićeva fabrika je već imala kozmetičku liniju nazvanu "Dafina", i istoimene mirišljave sapune.

Između dva rata, konfekcija nije u Leskovcu bila u punoj meri dostupna potrošačima. Mogli su se kupiti samo zimski kaputi, i nešto iz Tivarovog programa teške konfekcije. Oni koji su imali novac, šili su po meri kod profesionalaca.¹¹⁹⁶ Većim delom, žene su bile upućene na krojačice ("šnajderke") koje su radile kod svojih kuća bez protokolisanih radnji, pa je njihova usluga bila osetno jeftinija. Običan svet je najčešće obnavljao garderobu dva puta godišnje, kupujući najneophodnije i orijentišući se prema Uskrsu i Božiću.

Za razliku od predratnog vremena, čak i mladim fabričkim radnicama koje su provodile u fabrikama i po deset sati, bilo je izvodljivo da na ulici izgledaju moderno i doterano, da se posle posla, nedeljom ili praznicima pojave na korzou gde će možda sresti ljubav svog života, kao na filmu ili u novelama koje su se pratile u nastavcima.

Tu vrstu privilegije nije imala većina devojaka, ukoliko su posle završene (ili nezavršene) osnovne škole prekinule dalje školovanje, nisu se zapošljavale, pa su ostajale kući uz roditelje da bi se obučavale za ulogu domaćice i majke. Najveći događaj za njih bio bi odlazak na vašar ili sabor, sve dok ih roditelji ne udaju.

Iako su po pitanju mode i emancipacije bile pod najvećim pritiskom¹¹⁹⁷, pripadnice mlađe generacije bogatih porodica uspele su do kraja dvadesetih godina da se izbore za lični izgled i način života koji je trebalo da makar nalikuje onome što su znale o porodicama sličnog materijalnog statusa u evropskim zemljama.

Za razliku od bogataških kćeri, bogataški sinovi su mnogo ranije počeli da se oblače elegantno, posebno ukoliko su studirali u nekoj od evropskih metropola. Kao i državne činovnike

U prvoj polovini dvadesetih godina, u atmosferi "borbe protiv luksuza", u leskovačkoj štampi su se više oglašavale niške i beogradske radnje sa luksuznom robom, kao i krojački saloni.

¹¹⁹⁶ Najpoznatiji po ukusu i eleganciji (...) bili su *Modni salon DIČE*, Modni salon Pekić i krojački salon Živadina Spirića u ulici Kralja Petra, salon Rade Beograđanke (...), zatim *Mode salon šešira Margarita*, Milutina i Margarite Dimitrijević - Damić.

Leskovačke dame su se ulepšavale u elitnom frizerskom i kozmetičkom salonu braće Petrović, koji se, kao specijalista za moderne frizure, preporučivao najnovijim francuskim farbama za kosu marke *Hena*, dok je "manikir i pedikir radio sa puno pažnje i potpuno higijenski". Za pranje kose, najpopularniji je bio *Elida* šampon u prahu, ali i - kišnica. Do pojave električne ondulacije, frizure su se pravile gvozdenim "kolmajzom", kojim se zagrevao na plamenu od špiritusa. Frizerski salon *Milanče* nudio je najbolju električnu ondulaciju. Zvonimir Šimunec, M. Ninošević, V. Trajković, *Zlatno doba ...*, 140, 146.

¹¹⁹⁷ Kratku kosu (...) i kratke suknje (do kolena) prvo su prihvatile mlade devojke, zadržavajući dečje frizure i kratke haljine, a kasnije i bogataške ćerke, pomodarke, koje su imale da uzdrže veliku borbu sa svojim konzervativnim roditeljima.

Mnogo je suza tada proliveno zbog sečenja pletenica i batina koje su za to dobijene.

Malo-pomalo, poslednjih godina treće decenije XX veka, oba noviteta počele su da prihvataju i udate žene zbog njihove praktičnosti. U tome je prednjačio radni svet.

Jedino su žene starih bogataša ("gazdarice") ostajale verne tradicionalnoj gradskoj, gospodskoj nošnji, a starije žene zadržavale duge haljine tamnih boja. Sergije Dimitrijević, *Istorija Leskovca ...*, 341.

krajem 19. i početkom 20. veka, njih je počeo da kopira muški deo čaršije. Najpouzdaniji dokaz naglog širenja mode tokom dvadesetih, i njenog ustaljivanja tridesetih godina, svakako su mnogobrojne privatne fotografije iz tog perioda, urađene na poseban način u intimnim i kontrolisanim uslovima fotografskog ateljea, privatnog doma ili poslovnog prostora, uz obraćanje pažnje na svaki detalj koji bi možda mogao da umanjí reprezentativnost fotografije.

Tridesetih godina orijentir modne industrije je holivudski glamur pa se modni saloni zajedno sa njihovim mušterijama radije orijentišu prema izgledu popularnih filmskih likova¹¹⁹⁸, nego prema opštim tvrdnjama prodavaca da je nešto izrađeno po trendovima modnih metropola, posebno Pariza. Direktan modni uticaj Beograda takođe nije bio zanemarljiv, posebno zbog prakse čestih organizovanja balova i sličnih društvenih događaja na kojima su mogli da se vide i gosti iz prestonice. Na jednom od takvih balova, prvi put u društvenoj istoriji Leskovca, nošena je haljina koja otkriva leđa, što je zabeleženo u *Leskovačkom glasniku*.¹¹⁹⁹

Starinska nošnja, posebno kod muškaraca i starijih žena, bila je uobičajena i u velikoj meri zastupljena do kraja dvadesetih godina. Neki od starih Leskovčana, kao industrijalac Mita Teokarević, trgovac Proka Cakić, i mnoge zanatlije, nosili su čakšire do svoje smrti. Ostali su postepeno napuštali starinski stil oblačenja, ali se sve do posle Drugog svetskog rata mogla videti na ulicama i starinska i moderna evropska odeća. Proporcije su se menjale tako što je moderan stil u oblačenju na kraju sasvim potisnuo tradicionalni izgled stanovnika Leskovca.

10. 7. 2. Igre i muzika

Višedecenijska tradicija horskog pevanja bila je, uz kafanske i svadbarske, pretežno ciganske orkestre, jedino za šta su stanovnici leskovačkog kraja većinom znali o pevanju i sviranju, sve do širokog otvaranja prema sadržajima popularne kulture dvadesetih i tridesetih godina. Za prelaz u formiranje muzičkog ukusa lokalne publike najzaslužniji su belogardejski emigranti (Jurij Arbatski, Vladimir Kuragin), nastavnici muzičkih veština u leskovačkoj gimnaziji

¹¹⁹⁸ Zagrebačke dame već nose toaletu koja se ističe u filmu "Cili", te će verovatno i neka od naših dama imati prilike da načini sebi toaletu po najnovijoj njujorškoj modi sa Brodveja, koja se vidi u ovom filmu (Oglas krojačkog salona Mici Vrtanci, objavljen pored najave bioskopa "Slavuj" za aktuelni filmski hit "Cili"). *Leskovački glasnik*, 31. oktobar 1931.

¹¹⁹⁹ Sećamo se kada je pre godinu, dve dana cela zabava zinula od čuda kad je u salu stupila jedna Beogradanka sa golim leđima; pa eto, dočekasmo da zevamo od čuda gledajući i naše devojke koje ovakve stvari zaista brzo kopiraju. "Jedno nepotrebno kopiranje varošskog, 'mondenskog' života kod nas", *Leskovački glasnik*, 7. januar 1937.

koji su pripremali solističke instrumentalne nastupe¹²⁰⁰ u okviru zabava Francuskog kluba i Građanske kasine, često i sa izvođačima koji su dolazili iz velike udaljenosti.¹²⁰¹ Jurij Arbatski koji je završio Visoku muzičku školu u Lajpcigu, imao je od 1937. godine u svom stanu privatnu muzičku školu za klavir i violinu, a napisao je za *Leskovački glasnik* seriju tekstova o muzičkoj umetnosti, zagovarajući otvaranje državne muzičke škole u Leskovcu. Pre njega, od 1933. godine, privatne časove muzike davala je Olga Pertacki koja je diplomirala u Beču na Muzičkoj akademiji.

Svest o postojanju muzike koja je drugačija od one kakvu su znali sa raznih veselja ili sa horskih nastupa u oficijelnim prilikama, na bogoslužjenjima, svadbama i sahranama, pomogla je bržem prihvatanju "koncerata koji se mogu čuti istovremeno u celoj zemlji", kako je tada najsažetije opisivan muzički program Radio Beograda.¹²⁰² Prvi radio program slušan je 1925. godine u Građanskoj kasini koja je prva nabavila radio-aparat. Ove uređaje, još uvek veoma skupe, Leskovčani su mogli da kupe tek 1929. godine, kad je oglašena prodaja radio-aparata marke "Telefunken", mada je par godina pre toga i "Tungsram" objavljuvao u lokalnim novinama da je prisutan na srpskom tržištu. Iako je prvih godina radijski program mogao da se čuje uglavnom u kafanama, to je bilo dovoljno da u život običnih pojedinaca uđe mnogo više muzike, vesti, ali i onih sadržaja koji su ciljani na prosvjećivanje masa.¹²⁰³ Do početka Drugog svetskog rata, radio - aparati su postali standardni deo kućnog inventara u domaćinstvima srednje klase.

Mogućnost personalnog izbora muzike, za razliku od epohe njenog emitovanja na otvorenom ili u kafanskom prostoru, bila je revolucionarna i omogućila je formiranje muzičkog ukusa. Takav krupan iskorak u kulturnom oslobađanju pojedinca omogućio je gramofon, čiji su distributeri počeli da objavljuju reklame u leskovačkoj štampi već 1927. godine. Prodavali su se u knjižarama, zajedno sa pločama kojih je tokom tridesetih godina bilo sve više, i to po pristupačnim cenama. Sasvim je izvesno da su kafane i drugi javni lokali u gradu imali gramofone, kao i solventniji građani. Oni koji nisu imali gramofone, imali su bar po koju ploču, što je često

¹²⁰⁰ Na koncertu Bratstva za Uskrs 1927. godine, nastupili su na klaviru Branka i Stevan Krdžalić, koji su svirali u četiri ruke, i Vlada Srećković sa solo tačkom na violini, uz pratnju horovođe Petra Bakovića. "Umetnički koncert", *Leskovački glasnik* 16. april 1927.

¹²⁰¹ Naročito se svojim nastupima na klaviru isticala gđa Margarita Pijade, kao na primer na koncertu 9. januara 1932, kada je na klaviru pratila pevački nastup Stanka Veličića i Olge Jurak, konzervatoristkinje Muzičke akademije u Zagrebu. "Koncertat u korist siromašnih učenika", *Leskovački glasnik*, 16. januar 1932.

¹²⁰² "Radio telegrafija", *Leskovački glasnik*, 10. januar 1925.

¹²⁰³ Po otvaranju gradskog parka, svako popodne je preko razglasa puštan program Radio Beograda. Na stadionu fudbalskog kluba "Momčilo" slušan je direktan prenos fudbalske utakmice Čehoslovačka-Jugoslavija. "Radio-prenos utakmice iz Praga - Čehoslovačka - Jugoslavija", *Leskovački glasnik*, 8. oktobar 1932.

organizovane zabave¹²⁰⁴ u Leskovcu činilo zanimljivijim i raznovrsnijim. Važna komponenta socijalnog života pojedinca bili su privatni žurevi na kojima se igralo uz muziku sa gramofona.

Krajem dvadesetih i početkom tridesetih godina, zabave i balovi su bili svakodnevnica u Leskovcu a dešavalo se da ih u toku dana bude nekoliko.¹²⁰⁵ Densing nedeljom bio je "obavezan". *Leskovački glasnik* je zabrinuto ukazivao na "igromaniju, opštu bolest današnjeg društva", koja "odvraća duhove od idealnijeg i stvaralačkijeg života". Autor teksta u ovom nedeljnom listu koji je po pitanju ženskih sloboda, luksuza i rasipništva znao da bude rigidan, ukazivao je da se za 500 zabava i matinea održanih u 1928. godini mogla podići u Leskovcu po jedna škola, sokolana ili kulturni dom.¹²⁰⁶

Nove društvene pojave povlače i obavezu prisustvovanja i učestvovanja, što je u slučaju zabava važno za sve građane primerenih godina starosti. To je opet izazivalo troškove za učenje plesnih koraka u školama koje pripremaju za dansing, i u onim otmenijim, čija klijentela je preferirala balove. Takvi su bili plesni kursevi kod Ljubomira Nikolića i Blagoja Petrovića, čiji polaznici su bili zapaženi na balovima u organizaciji Francuskog kluba, ili Leskovačke trgovačke omladine, za Božić i Uskrs, povodom Blagovesti i Duhova, ili nekim vanrednim povodom. Otmeni balovi su imali protokolirani balski program koji je sadržao srpske i strane igre: polke, valcer, kadril i ostale za koje su postojali upućeni igrači.¹²⁰⁷

Sinergija ton-filma, ilustrovanih časopisa, radijskog programa i muzike sa gramofona po ličnom izboru, razbila je monopol na upoznavanje sveta, koji su do tada imali samo pojedinci na studijama u inostranstvu ili na poslovnom putovanju. Patrijarhalna matrica po kojoj se do tada živelo nije u potpunosti razbijena pod dejstvom raznovrsnih novih uticaja, ali je značajno promenjena. Protagonisti novog ukusa i novog stila koji donosi masovna kultura u naletu, bili su pripadnici one generacije koja je rođena u ratovima ili koju godinu pre i posle.

¹²⁰⁴ Nastajanje ovog fenomena stvorilo je i potrebu za prilagođavanjem onih kojima nisu bila poznata pravila ophođenja na slični društvenim događajima u kulturnim sredinama. Osim na licu mesta, "propisi kavaljerstva" su mogli da se saznaju iz štampe. "Jedna žalosna pojava na našim zabavama", *Leskovački glasnik*, 8. februar 1930.

¹²⁰⁵ Hotel "Kostić", najsavremeniji i najluksuzniji u Leskovcu, priređivao je najskuplje zabave. Hotel "Plug" je svakog vikenda uveče imao obavezan densing. Škole modernih igara su dobro radile a najuspešnija među njima bila je u kafani "Kaspar" koja je priređivala zabave isključivo sa modernim plesovima.

Najveća letnja bašta u Leskovcu bila je u sastavu hotela "Pariz" a reklamirala se kao mesto koje ima preko hiljadu sedišta, "a u sredini je betonska ploča za dansing. Okolo zasađena borovima, jelama, jablanovima, hladonosnim orsima, lepim jorgovanima, te tako izgleda prava rajska bašta (...) tako da se zaboravi da je u sredini varoši". *Leskovački glasnik* 25. jun 1932. (oglas)

¹²⁰⁶ "Kulturni bilans", *Leskovački glasnik*, 9. mart 1929.

¹²⁰⁷ Leskovčani i Leskovčanke starog kova, koji dotle nisu imali prilike da vide "nemačke igde", kako su ih mnogi nazivali, nikako nisu blagonaklono gledali na to da mladić obuhvati devojkicu rukom oko pojasa, pa da se okreću po sali i "jedno drugom zavrću mozak". Zvonimir Šimunec, M. Ninošević, V. Trajković, *Zlatno doba ...*, 168.

Sušтина muzičkog ukusa masovne kulture toga vremena bila je u džezu. Večernje zabave su se u sve većoj meri bazirale na ovom muzičkom pravcu. Popodneva su bila ispunjena matineima u organizaciji mnogobrojnih društava koja su ih uglavnom organizovala radi prikupljanja priloga u korist nekog humanog cilja. Početkom tridesetih naročito postaju popularni maskenbali, za koje se, kao i za sokolske vežbe koristila muzika.

Za razliku od ranih generacija koje su živele samo za rad, one iz dvadesetih i tridesetih su živele za rad i zabavu. Mnogi pritom nisu bili samo konzumenti moderne muzike, odnosno masovne kulture u svim njenim pojavnostima. Vremenom su nastajali amaterski orkestri koji su svojim nastupima upotpunjavali muzički život grada. Gimnazija je imala đачki tamburaški orkestar, kao i studentski klub *Gundulić*. Sportski klub Momčilo imao je i muzičku sekciju, kao i Sokolsko društvo koje je krajem 1925. godine nabavilo iz Praga veći broj instrumenata za svoju muzičku grupu čiji je kapelnik od sledeće godine bio Evgenije Serafimovič.

I pevačko društvo Branko, imalo je gudački kvartet. Radničko kulturno-umetničko društvo *Abrašević*, osnovano 1905. nastavilo je posle rata delatnost od 1919. godine, negujući borbene pesme, ali je kasnije razvijalo i svoju školu muziciranja. Krajem dvadesetih i početkom tridesetih godina, bilo je u Leskovcu i nekoliko privatnih škola muzike. Sve to je stvaralo osnovu za veći broj mlađih Leskovčana koji su kasnije mogli da postanu izvođači moderne muzike i na taj način ostvare popularnost u svojoj sredini. Tako je 1938. godine, na matineu u kafani "Zlatan prag" nastupao orkestar "Grafičari", a 1941. orkestar "Osi", specijalizovan za sve vrste moderne muzike, zabavljao je goste na dočeku Srpske Nove godine u hotelu "Plug". Pre njih, bio je popularan džez-orkestar "Maroko".¹²⁰⁸

10. 7. 3. Bioskopi

Posle balkanskih radova u Leskovcu su otvorena dva bioskopa, što nije bio tako veliki civilizacijski šok jer su "pokretne slike" prikazivane prvi put 1905. godine¹²⁰⁹ a obnovljene 1909. u

¹²⁰⁸ Oglasi u *Leskovačkom glasniku*

¹²⁰⁹ Vest o tome objavljena je u Đačkom napretku, dečjim novinama koje su izlazile u Leskovcu (II, 3). U njemu piše: "Elektro-bioskop pozorište." Vlasnik jednog elektro-bioskop pozorišta baveći se u Leskovcu, priredio je 13. sept. t. g. u lepoj i prostranoj sali ovdašnje gimnazije predstavu za đake. (...) nastavnici su probrali komade koji su deci pokazani. Sa velikim su interesom naši đaci (i muški i ženski) posmatrali pokazane slike. (...) I lepo bi i korisno bilo da se ovakve stvari pokazuju i đacima naših seoskih škola. Sergije Dimitrijevič, *Građa za proučavanje ...*, 22.

okviru programa putujućeg bioskopa Najdanovića¹²¹⁰. Posle balkanskih ratova, otvorena su u Leskovcu dva stalna bioskopa. Prvi je bio smešten u sali hotela "Kruna" i pripadao je firmi "Pate-Frer". Drugi je pripadao firmi "Gomon". Za vreme okupacije u Prvom svetskom ratu, postojao je bioskop u leskovačkom hotelu "Solun". Bioskop u hotelu "Kruna" obnovio je rad posle rata¹²¹¹. Kasnije su otvorena još dva bioskopa; gimnazijski, namenjen đacima i roditeljima, i komercijalni bioskop "Slavuj" Dušana Stankovića, koji je kasnije vodio Dušanov sin Dragutin. Osim "Slavuja", polovinom dvadesetih godina postojala su još tri kafanska bioskopa u Leskovcu ("Makedonija", "Kruna" i "Štesel"), nazvana po istoimenim ugostiteljskim objektima. U sledeću deceniju, ušli su samo "Kruna" (kasnije postaje "Grand bioskop" pri luksuznom hotelu "Kostić") i "Slavuj", koji su imali atraktivniji repertoar, ali i mnoge marketinške akcije za privlačenje publike. Takva poslovna politika je nastavljena, pa je 1933. godine u Leskovcu dočekana tada najpopularnija glumica Ita Rina.¹²¹²

Sredinom maja 1931. godine, u dva konkurentna bioskopa, prikazani su prvi ton-filmovi u Leskovcu; *Ljubavna parada* ("Kostić") i *Tango ljubavi* ("Slavuj") sa Morisom Ševalijeom u glavnoj ulozi.¹²¹³ Tada počinje i oporavak bioskopa koji su imali iza sebe niz loših perioda. Iste godine, "Adrija-nacional film" iz Beograda, pustio je u bioskopsku eksploataciju domaći film *Kroz buru i oganj* koji je svako veče punio salu bioskopa hotela "Kostić".¹²¹⁴ Godine 1936. otvara se još

¹²¹⁰ Predstave su davane u velikom šatoru na stočnoj pijaci. (...) Tada je prikazivan i film o krunisanju ruskog cara Nikole II. Sergeje Dimitrijević, *Građa za proučavanje ...*, 23.

¹²¹¹ Ovaj bioskop je objavio prvi filmski oglas u Leskovcu, za film "Gvozdena ruka". *Leskovački glasnik*, 1. oktobar 1922.

¹²¹² Iako se glumica kratko zadržala u Leskovcu (u salu hotela "Pariz" mogla je za to vreme da uđe samo probrana elita), to je bila šokantna vest za lokalnu javnost.

Ita Rina (rođena kao Italina Kravanja) dolazila je u Niš radi promocije folma *Fantom Durmitora* (*Sablasti Durmitora*) koji je snimljen prethodne godine u koprodukciji *Jugoslovenskog prosvetnog filma* i *Efdofon filma* iz Berlina.

Petar Volk, *Istorija jugoslovenskog filma*, (Beograd: Institut za film; Ljubljana: Partizanska knjiga, Izdavačko-publicistička delatnost, Beograd, 1986), 111.

G. Dragi (Slavuj) je odmah poleteo "Krajslerom" g. Nikole Jovanovića i doveo nam zvezdu u Leskovac. *Leskovački glasnik*, 4. mart 1933.

¹²¹³ Početkom maja te godine, bioskopu u hotelu "Kostić" je iz Lajpciga stigao naručeni projektor sa zvučnicima za prikazivanje ton-filmova. *Leskovački glasnik* je ovo najavljiavao kao veliki događaj za publiku koja će imati privilegiju da uživa u tehničkim odlikama novog uređaja ("daje jasne slike i čiste tonove"), kakav se koristi u ozbiljnim bioskopima nekih metropola. "Ton-bioskop Kostić", *Leskovački glasnik*, 9. maj 1931.

Nekoliko dana ranije, modernu bioskopsku aparaturu nabavio je i *Ton-kino Slavuj*. Istovremeno kad je reklamirao svoj prvi ton-film, vlasnik ovog bioskopa je oglasio prodaju starog gramofona "sa sto komada najodabranijih ploča sa povoljnim uslovima", koji su ranije korišćeni pora filmskim projekcijama. "Ton kino Slavuj", *Leskovački glasnik*, 9. maj 1931.

¹²¹⁴ Film govori o vojnom lekaru srpske vojske koji ne u speva da se povuče sa glavninom preko Albanije, pa zato organizuje komitske akcije u neprijateljskoj pozadini. Petar Volk, *Istorija jugoslovenskog filma*, (Beograd: Institut za film; Ljubljana: Partizanska knjiga, Izdavačko-publicistička delatnost, Beograd, 1986), 82.

jedan bioskop pod nazivom "Korzo". Sva tri bioskopa su prikazivala ostvarenja američke, nemačke, italijanske i francuske produkcije.

Iako su Leskovčani imali priliku i početkom veka da se susretnu sa pokretnim slikama, epohu komercijalne eksploatacije filma, posebno u njegovoj zvučnoj fazi, prihvatili su sa skepsom i osudom, često smatrajući sablažnjivim sižea koja su najavljivana zajedno sa likovima gumaca. Pilagođavanje na novu umetnost trajalo je u Leskovcu relativno kratko, do kraja dvadesetih godina, posle čega su sa bioskopskom publikom počeli da se mešaju čak i pripadnici elite.

Bez obzira što je publika preferirala ljubavne priče i komedije, bioskopi u Leskovcu su ostvarivali značajnu prosvetnu i kulturnu ulogu, utičući na upliv evropskih društvenih vrednosti, promenu estetike kod stanovništva, ali i na opštu emancipaciju žena. Zahvaljujući ton-filmu, bioskopi su bili u prilici da se znatno modernizuju, što je takođe doprinelo jačanju filmske kulture, bez obzira da li je filmska publika velegradska ili provincijska.

Film je imao i značajnu psihološku i socijalnu funkciju, posebno tridesetih godina kad su posledice svetske ekonomske krize potresle privredu Kraljevine Jugoslavije, utičući traumatično na tržište radne snage. Osim lake zabave, pružao je mogućnost bežanja od sumorne realnosti u svet mašte, koji je svakako bio privlačniji. Pojava ton-filma izazvala je pravu revoluciju i dala pun zamah masovnoj kulturi da u potpunosti pokrije prostor van metropola, čak i u relativno patrijarhalnim sredinama kakva je bila leskovačka.

10.7. 4. Sport

U obimnoj studiji o jednom veku sporta u Leskovcu, Dragomir Milosavljević Stranac datira početke fizičke kulture od osnivanja leskovačke nižerazredne gimnazije, mada je nastava telesnog i vojnog vežbanja, kako se tada zvala bila nekompetentna jer su je izvodili niži oficiri, uglavnom niskog ili nikakvog obrazovanja. Vojno vežbanje je ukinuto 1890. godine zbog uštede. Kasnije su uvedeni u program časovi švedske gimnastike i dečje igre, što je bio i jedan od predmeta dodeljenih gimnazijskom profesoru Radoju Domanoviću.

On je u jednoj od svojih beležaka konstatovao da je telesno vaspitanje zapostavljeno u Leskovcu i da je gimnastika posle osam godina, koliko nije postojala u školskom programu, počela

da se predaje tek 1898. godine.¹²¹⁵ Dve godine pre toga, 1896. posle posete Saveza sokolskih društava "Dušan Silni" iz Beograda, osnovano je i u Leskovcu Gimnastičko društvo. Pre njega je postojalo Društvo za borenje, u kojem je najviše praktikovano mačevanje i streljaštvo. U Kragujevcu je 1887. priređeno zemaljsko nagradno takmičenje u streljaštvu, što je iskorišćeno za organizovanje zbora svih strelaca u Srbiji, i za donošenje Pravila streljačkih družina u Kraljevini Srbiji, po kojima su do kraja godine osnovana društva u većem broju mesta, među kojima je bio i Leskovac.

Gimnastičko (viteško) društvo Dušan Silni, počelo je od 1904. godine da radi aktivnije. Od 1907. im je ustupljena gimnazijska fiskulturna sala, čime je sugerisano gimnazijalcima da se priključuju. Početkom 20. veka, gimnastika sa dečjim igrama postaje redovan predmet i u ženskim školama, ali sa redukovanim programom švedske gimnastike "da bi se izbegle neke sablažnjive figure koje bi išle na uštrb čednosti i osetljivosti učenica".¹²¹⁶

U međuratnom periodu, osnivane su đачke sportske družine, u čemu je opet prednjačila Gimnazija. Iz dve đачke loptačke družine u ovoj školi, nastao je u školskoj 1919/20. Đački loptački klub "Obilić", čiji su igrači maturanti osnovali iste godine Sportski klub "Obilić"¹²¹⁷, koji je u proleće 1920. godine, protiv niškog Sindelića, odigrao prvu fudbalsku utakmicu u Leskovcu. Popularnost fudbala je bila u stalnom porastu, povremeno i na štetu školskog programa, pa je Ministarstvo prosvete poslalo 6. oktobra 1922. godine raspis svim školama, kojim zabranjuje "slabijim učenicima, kao i onima koji popuštaju u uspehu posećivanje sportskih loptačkih klubova".¹²¹⁸ Direktor leskovačke gimnazije, tražio je da se ova zabrana proširi i na Sokolsko društvo. U tom periodu, nastavnici veština u Gimnaziji a istovremeno instruktori u Sokolskom društvu bili su stranci, Čeh František Nejedli i ruski emigrant Boris Nepkupnoj, osvajač srebrne

¹²¹⁵ Dragomir Milosavljević Stranac, *Sto godina leskovačkog sporta (1887-1987)* (Leskovac: SIZ fizičke kulture opštine Leskovac, 1987), 14, 15.

¹²¹⁶ Isto, 16, 17.

¹²¹⁷ Odvajanjem od "Obilića" nastao je FK "Beli Orao". "Obilić" se gasi posle jedne godine postojanja i posle izgubljene utakmice od FK "Jugović" koji je postao prvak Leskovca za 1920. godinu. Iste godine su formirani Trgovački FK "Moravac" i SK "Građanski". Početkom dvadesetih godina su postojali i klubovi "Vardar" (integrisao se u "Građanski"), "Dušan Silni", "Jug Bogdan" i drugi. Zajedničko ovim klubovima je da su veoma kratko trajali. Nijedan nije bio prijavljen Loptačkom savezu.

U 1923. godini učinjen je prvi pokušaj stvaranja radničkog sportskog kluba koji je trebalo da se zove "Crvena zastava". Sledeće godine osnovan je SK "Sport", koji je kasnije promenio ime u "Jedinstvo", a zatim "Josif". Takođe u 1924. godini pokušaj formiranja radničkog kluba "Proleter" osujetila je policija, jer Loptački savez nije hteo da ga primi u članstvo zbog imena. Sledeće godine je postao punopravni član Loptačkog saveza kao RSK "Sloboda".

"Leskovački futbol", *Leskovački glasnik*, 25. decembar, 1926.

"Navršilo se petnaest godina otkako je u Leskovcu osnovan prvi fudbalski klub", *Nedeljne novine*, 8. april, 1934.

¹²¹⁸ Dragomir Milosavljević Stranac, *Sto godina ...*, 69-71.

medalje u borbi sabljom na Olimpijskim igrama u Stokholmu 1912. godine. On je 1928. godine nabavio pribor za mačevanje i počeo da obučava grupu učenika.

U početku kao udruženje sokolića i planinki, u Gimnaziji je 1919. godine formirano Društvo skauta, koje se ubrzo pominje kao organizacija izvidnika i planinki.

Prvi šahovski klub u Leskovcu je osnovan u martu 1924. godine, u okviru Građanske kasine. Imao je 30 članova i raspolagao sa šest šahovskih kompleta.

Već od 1925. godine organizuju se prve rvačke priredbe, a zabeleženi su prvi pokušaji obnavljanja Savezne streljačke družine "Sveti kralj Milutin", koja je stvorena pre rata.

U leto 1926. godine zabeleženi su pokušaji formiranja tenisa kluba.¹²¹⁹

U školskoj 1933/34. godini, nastavnik Boris Nepokupnoj počeo je u leskovačkoj gimnaziji rad sa odbojkaškom sekcijom. Srednja tekstilna škola bila je drugo mesto u Leskovcu gde se igrala odbojka.

U aprilu 1925. godine, na inicijativu Živka D. Obrenovića, osnovan je mesni odbor Aero kluba "Naša krila". Do 1930. godine, aktivnost kluba bila je usmerena ka popularizaciji aero sporta. Sa promenom uprave, te godine predsednik kluba postaje bankar Vasilije Čile Milenković, koji pokreće pitanje izgradnje aerodroma i kupovine sportskih aviona. Isto pitanje pokretala je i uprava koja je izabrana 1934. godine. Radi upoznavanja sa vazduhoplovstvom i modelarstvom, 17. marta 1935. godine osnovan je u Gimnaziji podmladak Aerokluba "Naša krila". U Tekstilnoj tehničkoj školi, istovetna organizacija je osnovana 6. marta 1936. godine.

Početak smučarstva u Leskovcu vezuje se za turističko-smučarsku sekciju pri Tekstilnoj tehničkoj školi od školske 1936/37. godine. Krajem 1936., 15. decembra, osnovana je smučarska sekcija pri Podružini Srpskog planinarskog i turističkog društva. Tada je prvi put jedan od članova ovog društva učestvovao na jednom od zvaničnih smučarskih takmičenja.¹²²⁰ Godinu dana ranije, 23. novembra i 28. decembra, *Leskovački glasnik* je objavio članke Milorada Radića, koji je bio aktivan skijaš.¹²²¹

¹²¹⁹ "Nekoliko mladih inteligentnih gospodica pristupile su osnivanju tenisa kluba. Prvi skup održaće se 11. jula 1926. godine". "Tenis", *Leskovački glasnik*, 10. jul 1926.

¹²²⁰ "Galof Valter, učenik *Tekstilne tehničke škole*, učestvovao je na nagradnom zimskom takmičenju na Kopaoniku, u smuku, slalomu i trci na 18 kilometara, koje je organizovao Beogradski zimsko-sportski podsavez. Preko očekivanja, Galof Valter je u sve tri discipline osvojio treće mesto. (...) Isti uspeh ponovio je i sledeće godine." Dragomir Milosavljević Stranac, *Sto godina ...*, 230.

¹²²¹ "Smučarstvo i njegov značaj", *Leskovački glasnik*, 23. novembar 1935.

"Kako ću poznati smučarski materijal", *Leskovački glasnik*, 28. decembar 1935.

Paralelno sa zimskim sportovima započeo je u Leskovcu institucionalni razvoj planinarstva osnivanjem prvog planinarskog društva 23. avgusta 1936. godine. Već 20. avgusta 1939. godine, članovi ovog društva su započeli izgradnju Planinarskog doma na planini Kukavici, od novca koji su štedeli tri godine. U grubim radovima, zgrada je bila stavljena pod krov za dva meseca.

Nedelju dana pre osnivanja planinarskog društva, u Leskovcu je osnovano velosipedsko društvo "Vihor", koje je već na početku imalo 71 člana.¹²²² Odmah po osnivanju, ovaj sportski klub je postao član Niškog biciklističkog podsaveza.

Uloga sporta u fizičkom i psihičkom izgrađivanu nacije shvaćena je sa punom ozbiljnošću od vodstva nekih evropskih država, pre svega Nemačke, Italije i Francuske, gde se pitanjem fizičke kulture, odmora, rekreacije i slobodnog vremena stanovništva upravljalo planski i centralistički.¹²²³ U Kraljevini Jugoslaviji, država je vodila sličnu politiku preko sokolske organizacije, u kojoj se primenjivao sokolski gimnastički sistem Mirolava Tirša, sa krajnjim ciljem projektovanog fizičkog i moralnog vaspitanja jugoslovenskih državljana. Težilo se kapilarnom prisustvu Sokola Jugoslavije i Sokola Srbije u što većem broju mesta, o čemu svedoče i velika investiranja u sokolske domove, odnosno "sokolane" u kojima se vežbalo, ali i razvijale druge veštine.¹²²⁴

Drugi sportovi pored gimnastike, osim ukoliko nisu deo ličnih projekata nekih od nastavnika veština u školama, uglavnom su samonikli, kao što je to bio slučaj i sa fudbalom.

Iako je fudbal počeo da se igra u Leskovcu na svim slobodnim površinama, odmah po okončanju Prvog svetskog rata¹²²⁵, preko formiranja različitih klubova 1920. godine i kasnije, može se reći da je stvarni datum nastanka fudbalskog sporta u ovom gradu 18. mart 1923. godine, kad su fudbalski klubovi "Građanski" i "Vardar" saopštili na zajedniškoj konferenciji za štampu da

¹²²² "Klub bicikliste u Leskovac", *Leskovački glasnik*, 15. avgust, 1936.

¹²²³ Organizacija "Opera Nazionale Dopolavoro" u Italiji, imala je apsolutni monopol nad nekomercijalnim slobodnim vremenom. "Kraft durch Freude" u Nemačkoj, upravljala je sportom, rekreativnim putovanjima i kulturnim sadržajima, čime je postizana potpuna kontrola i fizička mobilnost stanovništva u cilju postizanja punog osećaja kolektivizma. Slične intencije imao je "Narodni front" u Francuskoj. Ova iskustva su posle Drugog svetskog rata najviše razvijana u Istočnoj Nemačkoj (DDR). Kaspar Maze, *Bezgranična zabava: uspon masovne kulture: 1850-1970* (Beograd: Službeni glasnik, 2008), 122, 139, 159.

¹²²⁴ Leskovačka opština je 1922. godine poklonila Leskovačkom sokolskom društvu zemljište za podizanje Sokolane. Sergije Dimitrijević, *Istorija Leskovca ...*, 352.

¹²²⁵ Vreme okupacije Srbije, jedan deo leskovačkih đaka proveo je u izbeglištvu u savezničkim zemljama, uglavnom u Engleskoj i Francuskoj. U svojim slobodnim časovima igrali su fudbal koji je bio uveliko rasprostranjen i popularan. Osim Dušana Mitića, koji je u Glazgovu bio poznat kao "Veliki Džon", za škole, koledže i klubove u savezničkim zemljama igrali su fudbal Leskovčani Milutin Tasić, Dobrosav Litrić, Dragoljub Arandelović, Božidar Tasić, Blagoje Mitrović, Jovan Mitrović, Toma Tomić i Đokica Osmanbegović". Dragomir Milosavljević Stranac, *Sto godina ...*, 26, 27.

će podići moderno igralište sa tribinama, na sreskom imanju do prostora zvanog Vašarište.¹²²⁶ Za predsednika uprave izabran je Momčilo Ž. Stojiljković, sin poznatog leskovačkog industrijalca Živka Stojiljkovića. Iste godine, Momčilo je prerano preminuo a uprava je donela odluku o promeni imena kluba koji će se kasnije zvati po njemu.¹²²⁷ Na sličan način, SK "Sport", osnovan 1924. godine i preimenovan u SK "Jedinsvo", ostao je bez svog predsednika Josifa Đorđevića, po kome je počeo dalje da se naziva. Sportski klubovi "Momčilo" i "Josif" bili su, sudeći po sastavu uprava", nova uporišta leskovačkih bogataša. Od tada nastaju pokušaji radničkih organizacija da u tome pariraju osnivanjem radničkog sportskog kluba koji ubrzo nastaje pod imenom "Sloboda", promenivši kasnije ime u "Veternica", da bi od 1925. godine postojao kao "Dubočica". Iste godine, u Leskovcu se pojavljuje još jedan sportski klub pod nazivom "Omladinac", a 1926. i leskovački Romi formiraju klub pod punim nazivom Muslimanski sportski klub "Polumeseć", koji je takođe menjao imena.

Aktivnosti ovih sportskih klubova nisu se ograničavale samo na fudbal. SK "Građanski" (kasnije "Momčilo"), počeo je vrlo brzo po osnivanju da razvija program lake atletike. Slično je bilo u SK "Josif", od 1926. kad je osnovana sekcija za laku atletiku i počeo upis članova.¹²²⁸

Relativno kasnu pojavu šireg interesovanja za sport, Brana Mitrović u članku o sportskim prilikama u Leskovcu, objavljenom 1935. godine objašnjava "specialnim ekonomsko-socialnim uslovima" u kojima se živelo, ali i mentalitetom stanovništva, zbog čega "nije mogao da zapati ni jednu vrstu sporta".¹²²⁹ Sve ukazuje na to da je ova konstatacija tačna, i da potvrđuje, kao ilustracija prethodnog stanja, dimenzije modernizacijskih uticaja koje su na talasu masovne kulture iz osnova menjale izgled ljudi na ulicama, sadržaj i kvalitet njihovog slobodnog vremena, kao i ukupan pogled na svet. Istovremeni kumulativni upliv zapadne mode, muzike i filmske umetnosti sa opštim prihvatanjem sporta u prvoj polovini dvadesetih godina, govori da je reč o pojavnostima novog oblika kulture koja je krenula u ekspanziju zahvaljujući širenju medijskih sredstava i

¹²²⁶ Inicijativom predsednika kluba Momčila Ž. Stojiljkovića, LSK 'Građanski', dobio je moderno sportsko igralište, kakvo sem Beograda, Zagreba i Ljubljane nema više ni jedna varoš naše velike domovine. (---) "Građanski" je na svome igralištu podigao i jednu vrstu moderne tribine sa sedištima, sličnu onoj na beogradskom i zagrebačkom konjskom trkalištu, sa oko 1.000 sedišta." *Leskovački glasnik*, 29. maj 1923.

¹²²⁷ Mile Stojiljković, novi predsednik kluba, izjavio je da sva dugovanja "Momčila" u vezi izgradnje stadiona prima na sebe kuća Živka Stojiljkovića. *Leskovački glasnik*, 20. novembar 1924.

¹²²⁸ "Ove će godine, pored nogometnih priredbi i nekoliko pešačkih utakmica (...) a docnije kad mu materijalna sredstva dozvole da dogradi i dotera igralište uvesti i vežbe za bacanje diskosa i koplja; za skok u dužinu, visinu i preko prepona, za bacanje lančanice, skok pomoću motke, itd." *Leskovački glasnik*, 7. jul 1923., 17. jul 1926.

¹²²⁹ "Sportske prilike u Leskovcu", u: *Leskovac juče i danas*, ured. Aristomen Ristić i Svetomir Stojanović (Leskovac: izdanje uredništva, 1935), 53.

nastupanju perioda mira i prosperiteta, kako se tada verovalo. Do Leskovca, kao ni do mnogih provincijskih gradova, nije do tada dopirala takva nezaustavljiva duhovna sila, pred kojom su nepovratno počele da nestaju i menjaju se tradicionalne forme narodnog života.

Govoreći o leskovačkom fudbalu, Mitrović navodi još jednu tačnu tvrdnju, da je on, "više nego ma koji drugi", ratna tekovina, jer je fudbala bilo i ranije, naročito u Beogradu, ali je on ostao nepoznat, ne samo najširim slojevima nego i velikom delu intelektualaca.¹²³⁰

10. 8. Građanske inicijative

Mnogobrojne praznine i nesavršenosti kakve se pojavljuju u visoko centralizovanim društvima, čiji aparat nije u stanju da kontroliše sve procese i sve potrebe stanovništva, bile su deo svakodnevnice naroda u Srbiji. Kao zemlja koju nije odlikovao visok nivo lokalne autonomije, bez obzira na nespornan modernizacijski učinak države u mnogim oblastima, Srbija je razne procese usporavala ili zaustavljala na samom početku preko svojih okružnih i sreskih ispostava, kao i preko državnog budžeta podeljenog na raspolaganje ministarstvima, u kome nikada nije bilo dovoljno novca za sve narodne želje i inicijative. To se naročito odnosilo na putnu, komunalnu i školsku infrastrukturu. Distribucija državnih podsticaja morala je uvek u takvom režimu upravljanja da bude nepravedna zbog strateških prioriteta državne uprave. U slučaju Novih krajeva, to najbolje ilustruje primer boljeg sagledavanja Niša u odnosu na Pirot, Prokuplje, Vranje i, posebno u odnosu na Leskovac koji je uglavnom imao lošu političku konekciju sa Beogradom zbog nekompatibilnosti političkih opredeljenja lokalnih vlasti sa onima u prestonici.

Iako individualistički profilisan, kao zajednica u kojoj je svako radio i stvarao za sebe, Leskovac je imao primere zajedničkog delovanja, uvek kad je ostvarenje ličnih interesa zavisilo od uspeha kolektivne inicijative. Tako je nastala leskovačka industrija. Počeci organizovanog školstva vezani su za lokalni Sinod kao funkcionalnu spregu Crkve i građanstva kome je obrazovanje bilo preko potrebno za održavanje i razvijanje trgovačkih poslova. Građanske inicijative su nastajale i u

¹²³⁰ "Specialno u Leskovac on ne bi možda prodro ni za sto godina, samo da nije bilo rata. Leskovački fudbal je nastao čisto amaterskim putem. Jedna grupa francusko-engleskih đaka, koji su se našli za vreme rata van svoje zemlje, upoznali su se sa fudbalom neposredno u njegovoj postojbini. (...) Danas (...) Leskovac je stekao šest verificiranih klubova koji se bore za prvenstvo, snabdevenih svima potrebama. U Leskovcu se nalaze, sem toga, dva moderna igrališta pored velikog broja ljubitelja ovoga sporta. (...) Pa ipak, i pored toga što se može reći da je fudbalu Leskovcu dosta razvijen, ima on sva obeležja jedne nerazvijene sredine koja je više svikla na ovu vrstu sporta nego što razume njen smisao." Isto, 54, 55.

kasnijem periodu, svuda gde je bilo jasno da se rešavanje problema ne može čekati od centralnih ili opštinskih vlasti.¹²³¹

Neke od tih inicijativa su bile neuspešne, kao višedecenijsko nastojanje da se komunalni problemi svedu u podnošljive okvire. Druge vrste građanskih inicijativa dale su pozitivne rezultate, posebno u oblasti prosvete. Tako je zahvaljujući organizovanoj akciji roditelja Leskovac dobio dečji vrtić koji je kasnije postao državni.¹²³² Jedna ženska organizacija pokrenula je i vodila žensku radničku (zanatsku) školu za koju je, prikupljajući novac iz svih izvora podigla školsku zgradu po standardima važećeg pravilnika za školske objekte.¹²³³ Dugotrajna građanska inicijativa za osnivanje gradske biblioteke takođe je imala svoj kraj.¹²³⁴ Na sličan način je stvoreno gradsko pozorište.¹²³⁵ U nestabilnim periodima koji su bili češći nego periodi mira i prosperiteta, država je imala svoje prioritete kojima je posvećivala pažnju i na njih usmeravala raspoložive finansije. Rešavanje realnih građanskih potreba koje su se u međuvremenu pojavljivale, bilo je prepušteno samim građanima i njihovim mnogobrojnim organizacijama kakve su nastajale dvadesetih i tridesetih godina.

U kratkom tekstu u okviru pregleda o savremenom Leskovcu i njegovoj prošlosti, takođe se konstatuje veliki broj udruženja raznog profila u Leskovcu, od kojih su neka u saglasju sa postojećom tradicijom većine gradova Srbije (pevačka društva "Branko", "Bratstvo", "Binički"), neka nisu uspevala da se prime na netipičnoj podlozi Leskovca ("Tradicija", "Udruženje prijatelja lužičkih Srba", "Studentsko udruženje"), dok su mnoga imala samo ime, ali ne članstvo i aktivnosti. Umesto da menjaju grad u smislu njegovog podizanja (modernizacije), mnoga udruženja su potpala pod njegov uticaj. "Ni jedna od ovih institucija nije bila dovoljno jaka da

¹²³¹ U priči *Nema vlasti* (u zbirci eseja baziranoj na "slikama iz narodnog života") kojom ilustruje dva ekstrema: isključivu upućenost na sebe zbog zapostavljenosti od vlasti, i naviku da se sve dobija od vlasti bez sopstvenog angažovanja, Sreten Dinić iznosi stav da "narod koji bez vlasti ne ume ništa da radi, ne zaslužuje ni da živi a kamo li da napreduje".

- Između vaše zemlje i moje razlika je u tome: što u vašoj zemlji radi vlast a ne narod, a u mojoj radi narod a ne vlast. I zato su kod nas vlasti suviše, a kod vas nedovoljne. Ali ako hoćete da vam narod radi, oduzmite mu nadu na vlast i on će odmah znati šta mu je dužnost. Pouzdanje u sebe samoga više će mu vredeti nego pouzdanje u vlasti ... Sreten Dinić, *Čaršija i kultura* (Beograd: Rajković i Ćuković, 1923), 90.

¹²³² *Leskovački glasnik*, 24. novembar 1923., 11. septembar 1927.

¹²³³ "Radnička škola Ženske podružine" (kasnije Ženska zanatska škola). "To je bila jedina ženska profesionalna škola. (...) Ženska zanatska škola dobila je 1927. godine novu školsku zgradu." Sergije Dimitrijević, *Istorija Leskovca i okoline (1918-1928)* (Leskovac: Narodni muzej, 1983), 378.

¹²³⁴ Leskovačka narodna knjižnica i čitaonica počela je zvanično da postoji proglašenjem na godišnjoj skupštini Narodnog univerziteta u Leskovcu, 23. juna 1935. godine. "Skupština Narodnog univerziteta: otvaranje knjižnice i čitaonice", *Leskovački glasnik*, 29. jun 1935.

¹²³⁵ Rešenjem Ministarstva prosvete kojim se odobravaju pravila prosvetnog društva pod nazivom Leskovačko gradsko pozorište, 23. avgusta 1926. godine zvanično je započeo rad Gradskog pozorišta u Leskovcu.

izvrši svoj zadatak, pa ih je grad asimilovao, utisnuvši im svoj lokalni žig. Tako su se sve one svele na ustanove čisto verbalne prirode, jer nisu mogle da se oslobode i uzdignu. Zato se i dogodilo da (...) nisu imali gotovo nikakvog uticaja na grad (...) čiji su primitivni nagoni bili u stanju da potisnu nedovoljno jako kulturno dejstvo pojedinih prosvetnih ustanova. Kod takvog stanja stvari se nije mogla ni stvoriti neka tradicija u radu pojedinih društava, te je time i ono malo uspeha dovedeno u pitanje. (...) Ona nemaju ni jasne ciljeve, često uopšte nemaju ni mogućnosti za rad".¹²³⁶

Inflacija organizacija i društava, pa samim tim i građanskih inicijativa koje su češće bile deklarirane nego stvarne, dovela je do propadanja dobro zamišljenih, korisnih i u perspektivi ostvarivih koncepata. Levičarski list *Nedeljne novine*, objavio je 1934. godine karikaturu potpisanu sa "Društvo manija u Leskovcu", gde je prikazan kišni oblak u povlačenju i mnogobrojne pečurke koje su izrasle posle kiše, a na njima stoje napisana imena raznih građanskih društava i klubova.¹²³⁷ Ova kritika neplanskog i olakog pokretanja građanskih inicijativa bez definisanog cilja, kao i osnivanja društava bez jasne ideje čime bi se ona bavila, pri čemu su uprave mnogih društava imale iste ljude u svom sastavu, izazvala je burnu reakciju konkurentskog lista *Leskovački glasnik*, koji je inače bio građanskog usmerenja. Autora je pogodilo to što se među pečurkama *Nedeljnih novina* našao Crveni krst, i organizacije kakve su Jadranska straža ili Narodna odbrana do kojih je građanski deo javnosti naročito držao.¹²³⁸

Kao što su kumulativno nastajale sredinom i krajem dvadesetih godina, građanske inicijative u formi raznih društava su se proređivale i nestajale od polovine tridesetih. Iako su mnoga društva, kao čista građanska forma ostvarila značajan doprinos za vreme svog postojanja, pomodni trend pozicioniranja u raznim upravnim odborima, koji je za cilj jedino imao društvenu promociju a ne i rad za zajednicu, doveo je do degradiranja ideje građanskog organizovanja. Neke od tih inicijativa su po originalnosti ideja, ali i po konkretnom učinku ostale deo društvene istorije.

Početkom dvadesetih godina, konzervativna leskovačka sredina koja nije lako podnela pomeranje osovine nove države na sever, i povećani upliv evropskih uticaja, pokrenula je pitanje zaštite domaćeg načina života od razarajućeg delovanja materijalne kulture Zapada. Zabrinute zbog pada dinara i povećane tražnje za robom koja se smatrala luksuznom, pojedine leskovačke žene su pokrenule osnivanje Udruženja za suzbijanje luksuza. U *Leskovačkom glasniku* je 5.

¹²³⁶ "Ustanove i društva u Leskovcu", u: *Leskovac juče i danas*, ured. Aristomen Ristić i Svetomir Stojanović (Leskovac: izdanje uredništva, 1935), 56.

¹²³⁷ *Nedeljne novine*, 17. jun 1934.

¹²³⁸ "E, izudarao bi ih, da sam bliže!.." *Leskovački glasnik*, 23. jun 1934.

novembra 1921. godine objavljen "Poziv gospođama i gospođicama grada Leskovca" da se upišu u "ovu plemenitu i nasušno potrebnu ustanovu", koja se zalaže za (1) potpuno izbacivanje parfema iz upotrebe, (2) uzdržavanje od kupovanja skupocenih šešira, svilenih čarapa, svilenih amrela i rukavica, (3) bojkotovanje prodavnica koje drže luksuzne artikle, (4) prihvatanje samo onih prijateljica koje se ovoga pridržavaju i tako doprinose smanjivanju luksuza.

Aktivistkinje u ovoj inicijativi su pošle od stava da "onaj koji više troši nego što privređuje mora propasti", i da se država zbog takvog ponašanja "zaljuljala iz temelja".¹²³⁹ Na kraju proglasa stoje imena članica Privremene uprave, a u nastavku napomena uredništva da u potpunosti podržava ovu inicijativu.¹²⁴⁰

U sledećem broju *Leskovačkog glasnika*, Privremeni odbor pojašnjava kriterijume za određivanje luksuza, pa preciznije navodi da su to prvenstveno proizvodi od svile, ali i da se većina takvih proizvoda uvozi "za Napoleone" iz Beča, Pešte i Berlina¹²⁴¹. Takođe, naznačeno je da Društvo ne vodi borbu protiv mode, već protiv luksuza, i da se ideja širi jer su je prihvatile Kolo srpskih sestara, Požarevačka ženska podružina i visoke državne instance u Beogradu i Zagrebu.¹²⁴²

Ova građanska inicijativa se ubrzo gasi u Leskovcu, jer se posle 1923. godine ne može naći u lokalnoj štampi bilo kakav trag njihove aktivnosti. Roba široke potrošnje po pristupačnim cenama, koja je dominirala na tržištu, i povećana kupovna moć srednje klase tokom dvadesetih godina, posebno u Leskovcu koji tada doživljava ekspanziju, učinile su da ovakvi rudimentarni pogledi na političku ekonomiju i društveni moral postanu deplasirani.

¹²³⁹ "Jedan od najvećih uzroka, koji povećava tegobe života, koji mi sami sebi tovarimo na vrat, a koji sami možemo da otklonimo, ako hoćemo, jeste: NAŠ LUKSUZAN ŽIVOT oličen u luksuznoj nošnji, naročito kod ženskog sveta. Ogromne se sume novca daju za predmete, koji su potpuno nepotrebni, a ništa se za njih u zamenu ne dobija. Statistika našega uvoza luksuznih predmeta može nam to najbolje posvedočiti. Da toga nije, sasvim bi drukčiji naš život izgledao. Skroman život, to je sreća, spokojstvo i blagostanje za svaki narod." "Gospođama i gospođicama grada Leskovca: Srpkinje i sestre!", *Leskovački glasnik*, 5. novembar 1921.

¹²⁴⁰ I mi apelujemo sa svoje strane na sav ženski svet u zemlji da i on ustane protiv luksuza i na taj način pripomogne popravci naše valute čiji je pad umnogome doprinelo luksuziranje našega sveta.

Ovo poduzeće gospođica grada Leskovca za svaku je pohvalu i želeći je da se na njih ugledaju i druge dame iz ostalih mesta u zemlji. *Leskovački glasnik*, 5. novembar 1921.

¹²⁴¹ Prve tri potpisnice ove inicijative bile su Kostadina M. Ilić, Desa G. Popović i Kosara Čuljković, iz porodica industrijalaca i bankara. *Leskovački glasnik*, 12. novembar 1921.

¹²⁴² Moda je stvar ukusa jednog momenta, a luksuz ima u sebi uvek nečeg suvišnog i nepotrebno. Moda je u tesnoj vezi sa estetičkim osećanjem a luksuz je izraz jedne lude sujete i nepametne ekonomije. Moda može biti i skromna, bez ičeg luksuznog u sebi. "Jedno objašnjenje Društva za suzbijanje luksuza", *Leskovački glasnik*, 5. novembar 1921.

Prvi oblici građanskog okupljanja u Leskovcu bile su pevačke družine. Najstarije takvo društvo bilo je "Branko", od 1886. godine¹²⁴³, a 1911. je osnovano "Bratstvo". Hor "Binički" je osnovan 1932. godine i nazvan po Stanislavu Biničkom, koji je jednu školsku godinu predavao u Gimnaziji, pre nego što je otišao u Minhen na studije kompozicije i solo pevanja.

Tokom dvadesetih godina, hor "Branko" je imao vrhunskog horovođu, ruskog emigranta Ivana Tatarkina, koji je pored svog osnovnog posla, nastave muzike, latinskog i nemačkog jezika u Gimnaziji, povremeno dirigovao i horom "Bratstvo". Prethodne horovođe bili su Milutin Tatić, Milan Majzner, Mirko Popović, a od 1894. Stanislav Binički. Svi su bili profesori Gimnazije. Za ovaj hor je značajna i 1895. godina kad postaje mešoviti, što je jedno od prvih uključivanja žena u javni prostor.

Neutvrđenog datuma pri kraju 19. veka, nastala je Građanska kasina čija misija je bila da kod naroda, u okolnostima nepostojanja gradske biblioteke i čitaonice, stvori čitalačke navike. Kasina je imala skromu biblioteku i nekoliko časopisa u ponudi na koje je bila pretplaćena. Izdržavala se od pretplate i organizovanja kasinskih večeri sa predavanjima. Imala je česte prekide u radu zbog nerešenog prostora, što je njena uprava pokušala da reši između 1926. i 1928. godine integracijom sa Francuskim klubom.¹²⁴⁴

Jedan od dobrih primera kako građanske inicijative daju korisne rezultate u korelaciji sa lokalnim vlastima, svakako je rad Ženske podružine koju je 1892. godine osnovalo nekoliko supruga činovnika doseljenih u Leskovac. Posle dve godine rada, ova grupa žena čije društveno delovanje je značilo veliki civilizacijski iskorak u patrijarhalnoj sredini, osnovala je Žensku radničku školu. Planski su vodile aktivnosti kojima je bio cilj prosvetavanje naroda. Organizovale su matinea sa predavanjima iz higijene, prodajne izložbe ručnih radova u korist Invalidskog udruženja i Doma ratnih siročadi. Zajedno sa Društvom šivaćih mašina "Singer" značajno su podigle nivo samostalnosti jednog broja gradskih i seoskih žena i devojaka, osposobivši ih na tečajevima krojenja i šivenja za obavljanje tog posla koji je decenijama bio aktuelan, naročito u

¹²⁴³ Prvi osnivači ovoga društva održali su prvi svoj privatni sastanak 2. novembra 1886. g. i zamole g. Milutina Tatića, predavača lesk. gimnazije da se primi obučavanje hora. (---) Našeg "Branka" osnovali su činovnici koji su po oslobođenju Leskovca od Turaka došli sa službom u Leskovac. Sreten Dinić, Dragutin Todorović, ured. *Spomenica na pedesetogodišnjicu oslobođenja Leskovca* (Leskovac: *Grafički zavod Soko*, 1928), 134, 143.

¹²⁴⁴ "Posle preseljenja čitaonice Građanske kasine u prostorije Francusko-srpskog kluba, ove dve ustanove deluju zajednički." Sergije Dimitrijević, *Istorija Leskovca ...*, 390.

Čitaonica Građanske Kasine preseljena je u Francuski klub o čemu se izveštavaju članovi. "Preseljena" *Leskovački glasnik*, 2. oktobar 1926.

kućnoj radinosti. Ženska podružina je obnovljena posle Prvog svetskog rata uz pomoć opštine, a krajem tridesetih godina imala je više od 200 stalnih članica.

Sokolsko društvo, čiji je rodonačelnik i dugogodišnji rukovodilac u Leskovcu bio štampar Žika D. Obrenović, okupljalo je veliki broj građana koji su imali ambiciju da razvijaju svoje fizičke, ali i intelektualne sposobnosti. Svi važni događaji, posebno oni od državnog značaja, podrazumevali su učešće članova Sokolskog društva koji su izvodili gimnastičke i sletske vežbe ili su se pojavljivali uniformisani, u paradnom izdanju. Od svog osnivanja, do okupacije Jugoslavije, ovo društvo je u Leskovcu bilo jedan od glavnih nosilaca javnog života, ne samo u njegovom sportskom vidu, jer je delovanje *Sokola* imalo svoju kulturnu i, naročito političku sadržinu.

Okružna leskovačka savezna streljačka družina "Sveti kralj Milutin", osnovana 1899. godine, obnovila je rad 1926. a doprinela je društvenom životu grada izgradnjom savremenog strelišta u podnožju brda Hisar, gde su njeni članovi izgradili "streljačku česmu" do koje su doveli hladnu i čistu izvorsku vodu. Stanovništvo komunalno neuređenog Leskovca koje nikada nije imalo dovoljno zelenih površina za svoje potrebe, redovno je koristilo uređeni prostor "Strelišta" za izlete i proslave na otvorenom prostoru.

Sličnu društvenu poziciju u Leskovcu imalo je Lovačko udruženje. Do 1930. godine imali su izuzetnu zbirku preparirane divljači, od koje su formirali prvi "Lovački muzeum" u Srbiji, sa 70 primeraka ptica i zverinja, s ciljem "da služi Leskovcu i okolini za kulturne ciljeve a školskoj omladini za naučno-prosvetno vaspitanje".

Za bezbednost Leskovca posebno je bila važna Dobrovoljna protivpožarna družina, čijim formiranjem 30. avgusta 1930. godine je grad prvi put dobio organizovanu protivpožarnu zaštitu. Prvi šef vatrogasaca bio je Rudolf Holcinger, inženjer iz Kragujevca. Društvo je imalo samarićansku sekciju koja je priređivala maskenbale, organizovala izlete i zabave. Polovinom tridesetih godina, počela je da radi i muzičko-diletantska sekcija. Držali su i besplatne šoferske tečajeve za vatrogasce i ženska lica koja su određena za odbranu grada od napada iz vazduha. Opremu i tekuće troškove za nesmetano funkcionisanje leskovačkih vatrogasaca obezbeđivala je opština. Veliki rad i požrtvovanost članova ovog udruženja bili su zapaženi u Leskovcu pa je u lokalnim novinama predlagano da opština ostvaruje ušteda na drugoj strani a da finansijski uvećava pomaganje "požarne pozicije".

Možda najznačajnija građanska inicijativa, važna pre svega zbog narodnog prosvetavanja, bilo je pokretanje Narodnog univerziteta u Leskovcu, po ugledu na beogradski Kolarčev Narodni

univerzitet. Ova ustanova bez stalnog sedišta i rešenog finansiranja smatrala se otvorenom 13. januara 1924. godine, predavanjem arheologa Nikole Vulića, profesora Beogradskog univerziteta i rektora Narodnog univerziteta u Beogradu. Temelji te inicijative su u ranijim aktivnostima Saveza zemljoradničkih zadruga za okrug vranjski, sa sedištem u Leskovcu, koji je već organizovao veći broj predavanja za narod u selima. U prvom periodu njegovog postojanja, od 1924. do 1927. godine, predavanja koja su organizovali Francuski klub (Društvo prijatelja Francuske), Građanska kasina ili Grupa za socijalnu i kulturnu akciju, smatrana su aktivnošću Narodnog univerziteta koji je dobio svoju stalnu upravu tek 11. novembra 1928. godine, pošto je ponovo osnovan.

Kao i kod osnivanja gradske biblioteke, iza nastanka Gradskog pozorišta u Leskovcu ostalo je mnogo pokušaja, koji su takođe bili čiste građanske inicijative.

Prvo profesionalno pozorište Leskovac je dobio 1926. godine a prvi pokušaju osnivanja amaterskog pozorišta desili su se 1896. što se ujedno u savremenoj društvenoj istoriji smatra početkom pozorišnog života u Leskovcu, mada je lokalna publika bila u prilici da gleda predstave putujućih pozorišta još od 1878. godine, neposredno posle oslobođenja. U međuvremenu, od neuspelog pokušaja Radoja Domanovića da od nekolicine zanatlija oformi pozorišnu družinu, pojavljivale su se razne diletantske pozorišne sekcije pri drugim udruženjima¹²⁴⁵, čak i sportskim klubovima. Takve sekcije su pokretali Radničko kulturno-umetničko društvo "Abrašević", od 1905. godine, Studentski klub "Gundulić" od 1908. i Sportski klub "Momčilo" polovinom dvadesetih godina.¹²⁴⁶ Kontinuitet prisustva pozorišta u Leskovcu držan je povremenim gostovanjima. Tako je juna i jula 1925. godine predstave u Leskovcu davalo Bitoljsko narodno pozorište.

Pod stalnim pritiskom lokalne štampe i gradske inteligencije, rad Gradskog pozorišta u Leskovcu je odobren 23. avgusta 1926. godine, rešenjem Ministarstva prosvete kojim se odobravaju pravila prosvetnog društva pod nazivom Leskovačko gradsko pozorište. Kao što je inače bilo uobičajeno u Leskovcu, upravni odbor su popunili predstavnici finansijske elite jer se vodilo računa o stabilnom početku novog udruženja. Pozorište je već posle prve godišnje skupštine 2. januara 1927. zapalo u probleme jer su industrijalci izgubili interesovanje.¹²⁴⁷

¹²⁴⁵ Aristomen Ristić, ur. *Spomenica tridesetogodišnjice pozorišnog života Leskovca* (Leskovac: uređivački odbor), 13.

¹²⁴⁶ "Gradsko pozorište u Leskovcu", *Leskovački glasnik*, 2. oktobar 1926.

¹²⁴⁷ Upravni odbor je imao 12 članova. Petorica su bili industrijalci, a ostala mesta su zauzimali trgovci, lekar, apotekar, upravnik pošte i predsednik Prvostepenog suda. Od petorice članova Nadzornog odbora, trojica su bili industrijalci. Nikolaj Timčenko, *Fragmenti ...*, 18.

Krizu u poslovanju koja je zatim nastupila, uprava pozorišta je pokušala da sanira organizovanjem balova i matinea, naplatom mesečne članarine i prodajom karata, što je donosilo najmanje novca zbog slabe posećenosti. Pokušalo se sa odlaskom na kraće i duže turneje kako bi se smanjili troškovi jer je bilo uobičajeno da domaćini plaćaju troškove. Sa gostovanja u Prokuplju, krajem februara 1929. godine, ansambl se više nije vratio u Leskovac. Glumci su jednostavno otišli, svako za svojim interesom.¹²⁴⁸

Kako se može zaključiti iz pisanja lokalne štampe koju je i Nikolaj Timčenko koristio kao primarni izvor za pisanje dve knjige o leskovačkom pozorištu, ovom debaklu su doprineli leskovačka pozorišna publika, navikla na nacionalni repertoar¹²⁴⁹ i reditelj Radivoje Dinulović koji je iz korena promenio takvu praksu¹²⁵⁰ a na kraju, posle polemike sa Žakom Konfinom, članom upravnog odbora, dobio otkaz. Uvodeći u repertoar moderno razmišljanje i trendove koji su mu kao profesionalcu bili poznati, stradao je u sukobu sa tradicijom koja je u tom trenutku vladala ukusom publike. Ipak, dve ipo sezone respektabilne borbe za opstanak ovog pozorišta istovremeno su značile ambiciozan pokušaj emancipacije lokalnog društva u međuratnom periodu

Nastalu prazninu posle gašenja Leskovačkog gradskog pozorišta nije ispunila neka druga institucija. Iako je bilo gostovanja ansambala iz Niša i Skoplja, nedostajao je kontinuitet koji nije donelo ni osnivanje Akademskog pozorišta 1934. godine, jer je ono radilo povremeno, kao amaterska studentska družina, do početka Drugog svetskog rata. Izvelo je devet premijera u kojima se kao glumac i reditelj nametnuo Bora Dimitrijević Piksla, posvetivši se sasvim Akademskom pozorištu na štetu nezavršenih studija.

U upravama mnogih organizacija, nastalih na osnovama građanskih inicijativa, cirkulisali su uglavnom isti ljudi. Tako je bez personalnog, programskog i finansijskog prožimanja bilo nemoguće zamisliti opstanak Narodnog univerziteta ili Građanske kasine u odnosu na Društvo prijatelja Francuske, koje nije imalo novčanih teškoća jer je bilo deo mreže frankofonih društava.

Jedan od klubova koji su postojali u Leskovcu svakako je autentičan, zato što nema nikakve korene u narodnoj tradiciji a izdvaja se apriornim elitizmom, kao i generalnim programskim ciljevima koji se na internacionalnom nivou formulišu kroz pomaganje zajednici.

¹²⁴⁸ Nikolaj Timčenko, *Fragmenti ...*, 25.

¹²⁴⁹ Petar Hristilović, prvi umetnički direktor Gradskog pozorišta, postavio je na repertoar *Majku Jugovića*, *Pljusak*, *Košanu*, *Zonu Zamfirovu*, *Sumnjivo lice*, *Niobu*, *Gospođu iks*, *Karađorđa*, *Seoskog lolu*, *Ajšu*, *Karlovu tetku*, *Poselo*, *Balkansku caricu*, *Lukreciju Bordžiju* i *Našu rabotu* Sretena Dinića.

¹²⁵⁰ Od aprila 1927. kad je zamenio Hristilovića, Dinulović je režirao predstavu *Šeik*, po istoimenom romanu engleske spisateljice Edit Hal. Su Leskovcu ledile su francuske komedije *Kiki* i *Protekcija*, zatim drama *Skampolo*, Darija Nikodemija. Igrani su još Strindbergov *Otac* i *Utopljeno zvono* nemačkog nobelovca Gerharda Hauptmana.

Rotari klub čije postojanje u Leskovcu je još jedan dokaz direktnih civilizacijskih upliva Zapada osnovan je u aprilu 1935. godine, sa početnih 15 članova.¹²⁵¹ Zvanična inauguracija (charter) kluba u Leskovcu obavljena je 15. juna. Rotarijanci su se sastajali u hotelu „Kostić“, koji je bio najreprezentativnije mesto za organizaciju takvog profila. U fokusu članova kluba bili su oni kojima je bila preko potrebna pomoć: siromašne porodice i deca bez roditelja.¹²⁵²

Polu veka posle oslobođenja, kulturni prostor Leskovca je već postao amalgam raznih uticaja i različitih kulturnih tradicija; od tradicija Leskovca i njegove okoline, preko kulturnih uticaja novih oblasti zajedničke države, uticaja evropskog istoka preko Rusa, odnosno evropskog zapada preko Francuskog kluba. Ako uporedimo ova dva poslednja uticaja, vidi se da je osnovna razlika u tome što je uticaj francuske kulture ipak posredan i u vezi sa novonastalim emotivnim vezama dva naroda usled iskustava Prvog svetskog rata. Uticaj Rusa je takođe u vezi sa osećajem postojanja dubljih istorijskih i kulturnih veza između dva naroda, ali je za razliku od francuskog uticaja direktan, jer ga šire ruski emigranti i njihovi potomci. Istovremeno, taj uticaj u kulturi i prosveti je snažniji i prisutniji, nego što je bio učinak kurseva francuskog jezika i puštanja francuske muzike sa radija u prostorijama Francuskog kluba.¹²⁵³

Osim oficijelne kulture i obrazovnog sistema čija je otvorenost morala da bude usklađena sa zvaničnom državnom politikom, pa je u tom smislu društvena modernizacija jednim delom bila projektovana i kontrolisana, dešavali su se i drugi procesi na koje se nije uticalo jer su bili nezaustavljivi, a imali su globalnu dimenziju. To su procesi širenja masovne, kasnije popularne kulture, koja je bila u rastućoj ekspanziji, usmeravana u svim svojim segmentima snagama tržišta. Ona se nije mogla prihvatiti drugačije nego kao fenomen modernosti i modernizacije društva, mada je u svojoj suštini bila samo jedan od mnogobrojnih instrumenata za vesternizaciju postojećih civilizacijskih periferija.

¹²⁵¹ U Leskovcu je obrazovan Rotari klub u koji je ušlo 15 osnivača. O ovome klubu daćemo šire obaveštenje, čim njegovo osnivanje bude potvrđeno. "Rotari klub", *Leskovački glasnik*, 13. april 1935.

¹²⁵² "Nema države koja nema Rotari klubova, samo ako ta država pravno postoji i ima najelementarnije ustanove državne organizacije. (...) Šta se pak traži od rotara i kakav on treba da bude? (...) Ono što rotarstvo od svojih članova zahteva jednostavno je i jasno: da budu u svakom pogledu valjani i čestiti ljudi, dobri građani i sinovi svoga naroda, socijalni i širokogrudni u odnosu prema svakome i uvek zadahnuti rotarskom težnjom služenja. "Leskovački Rotari klub u službi zajednici", *Leskovački glasnik*, 7. januar 1937.

¹²⁵³ Perica Hadži Jovančić, *Evropeizacija srpskog Mančestera 1918-1941*. (Beograd: Udruženje za društvenu istoriju, 2010), 167, 168.

11. UČINAK MODERNIZACIONIH PROCESA U ODNOSU NA OSMANSKI PERIOD

11.1. Grad i građani

Ljudi koji su 1877. godine dočekali oslobođenje od vlasti osmanske države, svakako nisu bili u stanju da stvore jasnu predstavu svog budućeg života u sasvim drugačijem državnom uređenju Srbije, niti su mogli da znaju kako bi nazvali ili opisali procese koji će dovesti do potpune transformacije njihovog individualnog statusa i njihovog neposrednog okruženja. Termini "napredak", ili "modernizacija", odnosno "evropeizacija", pojavljuju se u upotrebi mnogo kasnije, a prethodi im izraz "izjednačenje", odnosno "izjednačavanje", koji obuhvata sve administrativno-pravne intencije oslobodilaca da te prostore prilagode postojećem ustrojstvu svoje države i tako ga pripreme za uključenje u postojeće procese svog modernizovanja.

U tom smislu, promene koje su usledile posle oslobođenja, bile su delom intuitivne i pokretane potrebom da se na vizuelnom nivou otklone dokazi nekadašnjeg života pod okupacijom. Delom su bile artikulisane preko činovništva srpske države i uputstava čiji je cilj bila što potpunija promena zatečenog orijentalnog ambijenta, i takođe potpuna statusna transformacija postojećeg stanovništva u jednakopravne građane.

Napori privremenih uprava podređenih Vladi Kneževine Srbije imali su u tom smislu zajednički cilj, da se razlika u načinu i kvalitetu života može i videti i osetiti. Proces statusnog, odnosno ustavno-pravnog izjednačavanja je trajao duže od očekivanja, i nije u svim segmentima zahvatao celokupno stanovništvo Novih krajeva. U smislu političke jednakosti, prepreka punoj demokratizaciji društva postojala je i u dotatnoj Srbiji kao izborni cenz, kojim je pojedinim kategorijama uskraćivano aktivno i pasivno biračko pravo. U Novim krajevima Ustav iz 1869. godine nije u potpunosti primenjivan, mada je njime bila obezbeđena pravna osnova izjednačavanja novih krajeva sa Srbijom u granicama pre ratova. Neki propisi se nisu primenjivali na Nove krajeve, a neki su bili doneti samo za to područje. Građani i njihove lokalne zajednice živeli su zato u posebnoj ustavnoj situaciji sve do konačnog rešavanja takozvanog "opštinskog pitanja" i delimične emancipacije novih poslanika kojima se na početku neprincipijelno manipuliralo u Narodnoj skupštini.

Proces u kojem gradovi menjaju svoj izgled otpočeo je relativno brzo i sinhronizovano, ali nigde u takvom obimu i nigde tako efikasno i temeljito kao što je pokrenut u Nišu kao važnom urbanom i administrativnom centru Novih krajeva, od značaja za državu. U Leskovcu je obim kapitalnih radova bio daleko manji od onih koji su, već prvih meseci, pokrenuti u "drugoj prestonici" kralja Milana. Ipak, modernizacioni procesi su svuda krenuli odmah, u značajnoj meri intuitivno, skidanjem ćepenaka, otvaranjem čaršijskih lokala i rušenjem visokih turskih zidova oko kuća, da bi se ubrzo kazalo za Leskovac da je dostigao "izgled pristojne palanke"¹²⁵⁴ Pod "Privremenom upravom leskovačkom", nastavljeno je sa intervencijama koje se tek mogu nazvati pripremama za kompleksnije strukturne i modernizacione promene u Leskovcu, njegovoj ekonomiji, upravi, ali i shvatanjima ljudi. U tom periodu nestajali su svi glavni reprezentivi orijentalnog načina života; tekije, medrese i džamije¹²⁵⁵ da bi najkrupniji, a suštinski najvažniji simbol tuđinske uprave, Šašit pašin saraj iz kojeg je upravljano leskovačkom nahijom, bio srušen 1892. godine radi podizanja zgrade Gimnazije. Osim te, izuzetno velike i prostrane zgrade, Turski Leskovac nije imao kapitalne objekte koji bi poslužili za neku od javnih namena. To je kasnije otežavalo razvoj sistema školstva i zdravstva, za šta su potraživane zgrade, i odvajane su za te namene one najveće i najlepše, što često nije zadovoljavalo ni kao privremeno rešenje.

Težnja Srbije za modernizacijom postala je deo svakodnevnice u političkom, privrednom i društvenom ambijentu Novih krajeva. Takav kvalitet razmišljanja i delovanja najviše je prenošen radom institucija srpske države, preraspoređivanjem i doseljavanjem činovničkog kadra i drugih profila školovanih službenika, pre svega učitelja i lekara, čije prisustvo je podizalo lokalne potencijale. To ne znači da elementi modernog razmišljanja i materijalni izrazi modernizacije nisu postojali i za vreme osmanske vladavine. Poznato je da je Leskovac bio pre oslobođenja povezan telegrafski sa Prizrenom, Nišom i Carigradom, a da su infrastrukturni radovi u vreme Midhat Paše, upravnika Niša i Dunavskog vilajeta (1861-1868), značajno povećali trgovinski promet i podigli privredu tog dela Osmanskog carstva.

Ipak, bez obzira na evidentne modernizacijske učinke institucija srpske države, i na

¹²⁵⁴ Milivoje Perović, *Leskovac trgovački i industrijski grad* (Leskovac: Narodni muzej, 1954), 50.

¹²⁵⁵ Pred kraj turske vladavine, u Leskovcu je postojao dvadesetak tekija i osam džamija. Najstariju od njih, Bajazitovu džamiju, minirali su Nemci 1942. godine, iz nepoznatih razloga. Centar okupljanja uglednijih Turaka bila je Čarši-džamija, oko koje se nalazila velika bašta. Drvena kula ili minaret Sahat-džamije, po kojem je deo Leskovca (Sa'at mahala) dobio ime, nosio je jedan od prvih javnih časovnika na Balkanu. Eksterijerni elementi ove dve građevine sačuvani su pre rušenja na crtežima Feliksa Kanica. Pouzdano se zna, na osnovu zabeleženih izjava savremenika, da je u vreme oslobođenja ili neposredno posle odlaska Turaka, postojalo još pet džamija na najvažnijim lokacijama današnjeg šireg gradskog centra.

prirodnu težnju građana da se prilagode novom civilizacijskom okviru i njegovim standardima, lokalne specifičnosti nisu nestajale prostom sistemskom promenom. Odlazak nosilaca autentične orijentalne kulture, koji su kao dominantan, vladajući element, bili smetnja modernim uticajima, nije značio nestanak recidiva orijentalizma u Leskovcu. Oni su se u raznim materijalnim i nematerijalnim oblicima, najviše u mentalitetu, pojavljivali decenijama kasnije.

Za praćenje promena kojima su tokom ovog perioda bili izloženi grad i građani, potrebno je imati u vidu specifikum ukupne psihološke, demografske i etnološke osnove koja će kasnije uticati na posebnosti u razvoju Leskovca. Na početku bazirano na demografskom materijalu iz ostataka srpske srednjovekovne države, stanovništvo Leskovca se formiralo kroz dramatična demografska kretanja i pod uticajem brojnog trgovačkog grčko-cincarskog elementa, karakternih odlika doseljenika iz oblasti Pčinje i sa Kosova, kao i onih iz gornjeg toka Vardara, a posebno pod uticajem brojnog šopskog elementa, koji je, po zapažanjima nekih starijih istraživača "ojačao karakterne crte Leskovčana i dao im veću snagu i vrednost"¹²⁵⁶. U takvom etno-psihološkom ambijentu nastajali su akteri lokalnog privrednog aparata koji su sačinjavali, osim starosedelaca u doseljenika iz neposrednog seoskog zaleda, i grčko-jevrejski trgovački faktori, kreditni potencijal bogatih turskih feudalaca, kao i ambicije rastućeg čorbadžijskog staleža.

Promene u Leskovcu koje su nastale u periodu od pripajanja srpskoj državi do početka Drugog svetskog rata, svakako su velike, a svaki odgovor na pitanje da li je modernizacijski učinak mogao biti ubedljiviji, spada u domen pretpostavki. Na neuputnost takvog razmišljanja najviše utiče hirovitost istorijskog konteksta, koja je mogla da usmeri započete procese na bolji ili lošiji kurs, da ih uspori ili ubrza. U svakom slučaju, modernizacijski učinak se može pratiti po oblastima i pojavnostima modernizacije, ali i na druge načine.

U domenu političke modernizacije, značajan je kontrast između novog i starog, "turskog" Leskovca u kojem zbog državnog ustrojstva i mehanizma subordinacije, politika praktično nije postojala, a sa njom ni demokratski procesi među stanovništvom. U režimu koji je podrazumevao

¹²⁵⁶ "Šopovi su sticali iskustva isključivo iz realnog sveta. Svet mašte ih nikada nije privlačio. (...) Stari Leskovčani su malo marili za birokratske položaje, nisu dali ni jednog vojskovođu, naučnika, umetnika ili književnika, ali su u privredi pokazali veliki smisao za stvaralaštvo. Po tim osobinama, imaju mnogo sličnosti sa Šopovima, koje su, možda, u svakom slučaju od njih ili preko njih primili." Jovan Jovanović, "Šopovi, neke njihove odlike i kretanja", *Leskovački zbornik*, 5, 5 (1965): 55.

"Glavne osobine Šopova: pitomost, trpeljivost, istrajnost, radinost i štedljivost, a sa druge strane manjak imaginacije i nizak nivo pobožnosti, skoro u potpunosti se poklapaju sa osobinama Leskovčana. Pobožnost je, međutim, osobina starinačkog stanovništva koja je u asimilacionim procesima uspešno prenošena na doseljenike." Dragoljub Trajković, "Prilozi proučavanju starog Leskovca (osobina starih Leskovčana)", *Leskovački zbornik*, 18, 18 (1978): 256.

celodnevni rad u dućanu, na polju ili u zanatskoj radnji, nije bilo institucionalnih pretpostavki, a nije se ni imalo vremena za tekovine modernog parlamentarizma. U kuće se ulazilo sa prvim mrakom a život je imao dve osovine. Jednu žensku, oko kućnog ognjišta i potreba porodice, i jednu mušku, oko poslova koji su hranili domaćinstvo. Na selu i u siromašnim gradskim porodicama, te dve osobine su bile poremećene i gurale su celu porodicu u borbu za preživljavanje.

Od prvih angažovanja na izboru narodnih predstavnika, čime je potvrđeno priznavanje novostečenih ljudskih i građanskih sloboda, pa do učestalih izbornih borbi u vreme bujanja višepartizma i parlamentarizma, politička modernizacija je uticala na promenu duha i mentaliteta Leskovčana, makar u smislu ostrašćene borbe za zastupane stavove, što je ranije bilo nezamislivo. Dodir sa institucijama sistema državne vlasti postao je moguć samom činjenicom postojanja institucija i njihovog prihvatanja, što u osmanskome sistemu nije bio slučaj.

Bez obzira na poslovičnu i rasprostranjenu samovolju činovništva na opštinskom, sreskom i okružnom nivou, život građana i sve vitalne funkcije države na ovim nivoima vlasti, bile su institucionalno regulisane a zakonima je obezbeđivana lična i imovinska sigurnost. Takav sistemski napredak može se smatrati velikim modernizacijskim iskorakom koji je dovoljan za percepciju ostvarene razlike u odnosu na osmanski period.

Ukoliko se posmatra samo učinak modernizacionih procesa u privredi, za period razvoja van državno-pravnog sistema osmanskog carstva, nužno je naglasiti da je ozbiljnu finansijsku osnovu za dalji razvoj lokalna ekonomija formirala još u razdoblju tanzimatskih reformi (1839-1876) a ojačala za vreme Krimskog rata (1853-1856). Trgovački kapital akumuliran u to vreme, transformisan je u industrijski kapital koji je već postignuti ideal građana da budu uspešni trgovci pretvorio u takođe postignuti ideal da se nazivaju uspešnim industrijalcima. Građani preduzetnici su kasnije evoluirali u onaj tip industrijalaca i zanatlija kojima nije svejedno da li se njihova proizvodnja naziva modernom ili zaostalom, i koji je njen obim. Građani koji rade u toj industriji, evoluirali su iz pozicije slične robovskoj u organizovane i međusobno povezane individue koje su svesne svog socijalnog položaja i klasnih interesa. Grad u kojem se ovi procesi odvijaju, promenio se vizuelno i sadržajno. Umesto minareta osam džamija, nad njim su dominirali dimnjaci više od četrdeset industrijskih preduzeća. Njegovim ulicama je nošena garderoba evropskog stila, bile su osvetljene električnom rasvetom, ali su takođe, mimo svih modernizacijskih trendova u tadašnjem srpskom društvu, i pored obilja novca u pojedinim periodima, decenijama čekale da budu do kraja urbanistički regulisane i raskopane radi postavljanja vodovodskih i kanalizacionih instalacija.

Završeno popločavanje gradskih ulica (termin koji je bio aktuelan pre početka masovne upotrebe asfalta), takođe je bilo neostvarena želja mnogih generacija građana u Leskovcu.

Promene su naročito bile vidljive u modernizaciji društva, odnosno duha mladog građanstva Leskovca, ali i manjih urbanih mesta u leskovačkom kraju, posebno Vlasotinca.

Iako veliko mesto, treće u Kneževini Srbiji, Leskovac pre postavljanja "Privreme uprave leskovačke" nije imao nijednog fakultetski obrazovanog stanovnika. Visoke škole koje su retki pojedinci, kao apotekar (hećim-baša) Đorđe Aleksić, završili u Carigradu, nisu imale evropski ekvivalent i nisu se priznavale. Praktično, prvih devet vlasnika fakultetske diplome došlo je u Leskovac odmah posle oslobođenja, u okviru procesa uvođenja i rada institucija srpske države. U Leskovcu je takođe, kao i u Vranju, bilo nemoguće kupiti pribor za pisanje. Nije bilo štamparija, zatečeno je 927 pismenih, čitalište osnovano 1869. godine ugasilo se i nestalo, a rad na osnivanju gradske biblioteke trajao je narednih pola veka. Leskovac je takođe bio grad bez ikakve književne tradicije, pa i bez nekih naročitih dostignuća narodne umetnosti. Sistem obrazovanja i sistem zdravstvene zaštite je tek trebalo stvarati.

Do Prvog svetskog rata, Leskovac je u smislu društvenih promena bio varoš koegzistencije uzdržanog građanskog evropejstva i još uvek dominantne tradicionalne starobalkanske urbanosti. Prodor elemenata masovne kulture kroz rastuću dostupnost industrijskih proizvoda (radio, gramofon, šivaće mašine, bicikl) i proizvoda duha (bioskopski sadržaji, muzika sa gramofona, modni i ostali časopisi), tokom dvadesetih godina i kasnije, radikalno je promenio standarde svakodnevnog života. Kopirane su navike i trendovi preuzeti sa scene zapadnoevropskih zemalja. Fokus mladih ljudi je pomeran sa teškog rada na densinge, izlete, bioskop, korzo i sport. Neki od elemenata modnog pragmatizma, kao kratka frizura i suknja do kolena, olakšali su život ženama, a drugi, koji se tiču mode u celini, povećali su troškove urbanog života.

Višedecenijski trud države i entuzijastičnih pojedinaca na polju narodnog prosvetavanja, doprineli su povećanju potrošnje sapuna i etabliranju navike redovnog nedeljnog kupanja što bi se pozitivno odrazilo na ukupnu zdravstvenu sliku građanstva da vlasti nisu zatajile na planu komunalnog uređenja grada i saniranja njegovog nezdravog okruženja. Zato je zdravstvena statistika u Leskovcu tokom ovog razdoblja uvek davala loše rezultate, bez obzira na permanentni napredak u oblasti zdravstvene zaštite stanovništva.

Publicistika novijeg vremena nazvala je zenit sveukupne leskovačke modernizacije između dva rata njegovim "zlatnim dobom", opisujući ga kao već zaboravljeni svet koji se prepoznaje po

ljudima na korzou, gromoglasnim najavama za muzičke nastupe, bioskopske predstave i glumačke zvezde, po industrijalcima, oficirima i uglednicima kao gostima na bioskopskim predstavama i humanitarnim priredbama. Po muzičarima i pevačima, roštiljdžijama, bozadžijama, semenkarima i raspevanim Ciganima. Sveopšta vrevna i živost na ulicama i u ljudima bila je slika tadašnjeg načina gradskog života koga više nema ni u tragovima.¹²⁵⁷

Grad se menjao i po kvantitativnim pokazateljima, odnosno po broju građana, po etničkoj, konfesionalnoj i profesionalnoj strukturi. Poslednji popis u međuratnom periodu, za vreme Kraljevine Jugoslavije, pokazao je da Leskovački srez ima 77.262 stanovnika, od kojih su 74.894 pravoslavni, 279 rimokatolici, 29 evangelisti, a 1963 islamske vere, da 29 lica koristi mađarski kao maternji jezik, 82 nemački a 9 arnautski (albanski).¹²⁵⁸ Od toga broja, 20.000 ljudi je živelo u Leskovcu koji je, po pisanju tadašnje štampe, imao "26 velikih fabrika i svega jednu kaldrmisanu ulicu", izgledao je, gledan sa brda, "kao zeleni Bazel", bio je "grad velikih poduhvata u kome na 500 stanovnika dolazi jedno preduzeće sa mašinskim pogonom", ali i grad sa džamijom koja je 1939. godine imala samo jednog vernika, Jonuza Baba Alića.¹²⁵⁹

11.2. Vreme i prostor

Modernizacijski procesi u kojima su se menjali Leskovac i njegovi stanovnici, neposredno su uticali na promenu percepcije okruženja kod većine ljudi, i to na način koji se odlikuje uniformnošću. U uslovima slabe mobilnosti stanovništva, a jedna od takvih epoha je trajala do oslobođenja 1877. ili produženo do prolaska železničke pruge pored Leskovca 1886 godine,¹²⁶⁰ na doživljavanje vremena i prostora uticali su socijalna pozicija čoveka i njegovo zanimanje, kao i prirodni ciklusi prema kojima je organizovan život.

Leskovački trgovci koji su provodili na putu nedelje i mesece prelazeći ogromna rastojanja, imali su u tom smislu sasvim drugačiji doživljaj vremena i prostora u odnosu na stacionarnog

¹²⁵⁷ Zvonimir Šimunec, M. Ninošević, V. Trajković, *Zlatno doba Leskovca* (Leskovac: Narodni muzej, 2014), 13.

¹²⁵⁸ <http://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/G1931/pdf/G19314001.pdf>, pristupljeno 22. 12. 2017.

¹²⁵⁹ *Pravda*, 30. decembar 1936., *Vreme*, 26. avgust 1930., *Štampa* 16-18. jun 1935.

¹²⁶⁰ Prvi voz u redovnom saobraćaju u Srbiji stigao je iz Beograda u Niš 1884. godine. Solunska pruga (Niš–Ristovac) predata je redovnom saobraćaju 1888. godine. Iste godine su vozovi počeli da idu novoizgrađenom prugom Niš–Caribrod, a 1889. krenuo je i nadaleko poznati voz "Orijent ekspres" na liniji Pariz-Minhen-Beč-Pešta-Subotica-Beograd-Niš-Sofija-Carigrad. Nenad M. Govedarović, *Pruge jugoistočne Srbije 1884-2014* (Niš: Mašinski fakultet Niš, Društvo ljubitelja železnice "Niš 1884", 2014), prospekt knjige.

poljoprivrednika koji se nije kretao van svoga zavičaja, orijentišući se prema dolasku noćne tame kao vremenu za spavanje i prema izlasku sunca kao vremenu za buđenje. Ali poimanje vremena trgovca iz osmanskog doba sigurno ne može da bude jednako shvatanjima njegovog potomka, ukoliko radi isti posao, ali za to koristi prednosti železnice u smislu transporta većih količina robe za višestruko kraće vreme. Sažimanje vremena i prostora kao posledica korišćenja modernih transportnih sredstava, takođe proizvodi druge modernizacijske posledice. Zahvaljujući kraćem vremenu trgovačkog obrta, i organizovanju transporta većih količina robe, uvećava se zarada i verovatnoća njenog plasmana u neki od viših nivoa poslovanja kakvi bi mogli biti industrijska proizvodnja ili bankarstvo.

Zagrevanjem lokalne ekonomije, uvođenjem železnice i ostalih savremenih transportnih sredstava, kao i sredstava komunikacije (telegraf, telefon), pristupačnost sprava za merenje vremena i mogućnost upravljanja prema nekim konstantama (fabričke sirene koje uvek u isto vreme oglašavaju buđenje i početak rada, radio program koji uvek u isto vreme oglašava termine određenih sadržaja), promena odnosa ljudi prema vremenu i prostoru postaje stvar uniformnosti i masovnosti, a ne individualnog iskustva kako je to bilo ranije. Uticaj železnice na ukupno stanovništvo gradova, može se posmatrati i u smislu ubrzavanja ritma društvenog života, učestalosti događaja i stvaranja potrebe za svakodnevnim vestima, senzacijama i novitetima. Mnoge atrakcije su stizale vozom u male sredine kakva je bila leskovačka, od ilustrovanih magazina čija se periodika pratila i nestrpljivo očekivali novi brojevi, do najnovijih tehničkih proizvoda naprednih zapadnih industrija, do kojih je ranije bilo teško doći, uz mnoga vremenska i prostorna ograničenja. Da promena odnosa prema vremenu i prostoru nije proces koji može da traje godinama ili decenijama, to bi ljudima bilo traumatično iskustvo jer ih izmešta iz tradicionalnog načina i dinamike svakodnevnog života. U tom smislu, upravljanje prema neumoljivom industrijskom procesu, koji je predugim radnim vremenom i noćnim smenama remetio prirodni bioritam čoveka, obaveza dolaska na železničku stanicu pre odlaska voza, ili u sud pre početka suđenja, tražilo je repere koje će čovek koristiti kako ne bi bio izgubljen u vremenu i prostoru.

Bez obzira na zakašnjenje od šest decenija, procesi modernizacije u Novim krajevima uspešno i ubrzano su prevodili ljude sa vremenskih sistema prirode (seoske), na vremenske sisteme kulture (gradske). Građansko vreme je bilo tesno povezano sa verskim vremenom, ali se stalno težilo njegovom potpunom posvetovljenju. U tu svrhu, za ljude koji nisu bili u mogućnosti da poseduju lični časovnik, postavljani su javni časovnici kako bi građane pozivali na posao i

podsećali ih na građanske dužnosti, usađujući im u svest svetovno poimanje vremena. To nije bio ekskluzivni fenomen postosmanskog perioda. Prvi javni časovnik na Balkanu, kako navodi Trajan Stojanović, nalazio se na drvenom zvoniku u Skoplju, gde je donet iz 1566. godine iz Sigeta, ubrzo pošto su ga Osmanlije osvojile. Mogao se čuti u celom gradu kako otkucava sate "na francuski način". U drugoj polovini 18. veka još uvek nije bilo javnih časovnika u Istambulu, a sve do 1850. godine, samo je nekoliko balkanskih gradova imalo sahat kulu. Među njima su bili Skoplje, Gabrovo, Niš, Leskovac i maleno Nevesinje u Hercegovini.¹²⁶¹

Industrijski Leskovac dvadesetih i tridesetih godina 20. veka, bio je daleko od poslovične užurbanosti gradova slične ekonomske snage, ali je u smislu modernog poimanja vremena i korišćenja prostora kao novog resursa ostvario značajan napredak. Zona poslovnog interesa bila je proširena ka gradovima u Makedoniji, ali i severno od Niša. Neki od prvih kapitalista bili su u međuratnom periodu već ozbiljno etablirani u Beogradu i drugim poslovnim centrima. Neki su tek selili poslovne aktivnosti, ne napuštajući Leskovac kao polazište. Najveća leskovačka banka se otvoreno izjašnjavala protiv optužbi da iznosi kapital u Makedoniju, umesto da ga oplođuje u Leskovcu koji ima ogromne potrebe za svojim uređenjem. Uprave nekih leskovačkih banaka su projektovale da će njihova potpuna dominacija u južnoj Srbiji pretvoriti Leskovac u poslovni centar šireg prostora, jer je on inače sa svojom industrijom dostigao u to vreme razvojni zenit.

Raspoloživo vreme pojedinca posle oslobođenja od Turaka postepeno je raslo širenjem gradskog gasnog a zatim i električnog javnog osvetljenja. Tako je i korišćenje javnog prostora dobilo nove mogućnosti jer su socijalne aktivnosti produžavane i posle zalaska sunca.

Lični prostor pojedinca u Leskovcu (njegova kuća i dvorište), mogao je, naročito u međuratnom periodu da se promeni i kvalitativno i kvantitativno, jer je krajem dvadesetih i početkom tridesetih godina izgrađen najveći broj kuća primerenih za higijensko stanovanje porodice. Ovakva promena privatnog prostora bila je uglavnom privilegija srednje građanske klase, dok su siromašni građani i dalje ostajali u okvirima svojih boravišta od jeftinog materijala. I jedni i drugi bili su frustrirani nemogućnošću korišćenja vodovodskih i kanizacionih instalacija koje nisu mogle da postoje zbog nerešenih infrastruktura na nivou grada.

Privatni prostor bogataša bio je naprednije organizovan, uz korišćenje električne energije (po višoj ceni nego u drugim mestima), koja je inače svima bila dostupna pod komercijalnim uslovima, pitke podzemne vode koja se izvlačila pomoću najnovijih modela hidrofora, i

¹²⁶¹ Trajan Stojanović, *Balkanska civilizacija* (Beograd: Centar za geopoetiku, 1995), 163.

kanalizacionih instalacija koje su se završavale privatnom septičkom jamom. Domovi onih koji su bili u mogućnosti da kupe primerke nekih novih tehničkih dostignuća, bili su oplemenjeni radio-aparatom, mašinom za pranje veša, mašinom za šivenje "Singer", industrijski proizvedenim nameštajem i sitnicima koje su se mogle kupiti u kolonijanim radnjama.

Od druge polovine dvadesetih godina, mnogi modernizacijski faktori su počeli kumulativno da deluju na pozitivne promene u svesti pojedinaca, na širenje njihovih geografskih ali i turističkih horizonata. Saznanja o izgledu drugih gradova dovela su do sve češćih zahteva građana da se i njihov javni prostor uredi po modernim standardima. Zahvaljujući filmu, novinama, časopisima i mogućnosti direktnog razgovora telefonom, nove spoznaje su se ostvarivale brže i češće a korišćenje savremenih saobraćajnih sredstava omogućilo je i neposredan uvid u tuđa iskustva. Širenje vidika ostvarivano je delom i kao organizovana institucionalna aktivnost preko ekskurzija, sokolskih izleta i sletova, razmene đaka i sportista koji su na taj način imali mogućnost jeftinijeg putovanja i smeštaja po kućama. Češći nego ranije bili su odlasci u inostranstvo radi školovanja, odakle su mladi ljudi dolazili sa promenjenim odnosom prema vremenu i prostoru. Kulturni susreti i prožimanja postali su izvesniji nego ranije, nova država je bila veća i kulturno raznovrsnija od Kraljevine Srbije, pa je u prvim posleratnim godinama nad pojedinim sredinama lebdeo strah od nepoznatog, stvarala se nelagodnost zbog nepoznavanja naroda koji su ušli u sastav nove države.

Dometi siromašnih u Leskovcu i dalje su bili skromni. Iz svog, ne bitno izmenjenog ličnog prostora, mogli su odu do nekog od malobrojnih izletišta u okolini Leskovca, pešice ili na biciklima, mogli su leti da odu na kupanje do reke Vlasine ili do veštačkog jezera i kupališta na reci Veternici, uređenog zalaganjem Gradske zdravstvene zadruge¹²⁶², koja je 1923. godine kad je stvorena imala skoro 100 članova. Grupa konzervativnih trgovaca, koja se "iz moralnih razloga" pobunila protiv letnjeg kupališta, uspela je sudskim putem da zatvori ovu rečnu plažu, pa su siromašni mlađi Leskovčani odlazili na mnogobrojne bazene koji su postojali pri velikim tekstilnim fabrikama kao rezerva u slučaju prestanka redovnog snabdevanja vodom. Narastajuća levičarska opredeljenost omladine, posebno radnika, stvorila je tradiciju prvomajskih uranaka i celodnevnog boravka u prirodi na taj datum. Na izlete se išlo i mimo "radničkog praznika", uglavnom nedeljom, ali ne uvek zbog zabave. Ovakva okupljanja su često korišćena za "širenje

¹²⁶² Misija Zdravstvene zadruge na čijem je čelu bio Sreten Dinić, bilo je poboljšanje zdravstvenih prilika u Leskovcu. "Veštačko jezero i očišćene obale Veternice bile su ograđene žicom. Na njemu je bilo hladno kupatilo i plaža za odrasle. Sve je bilo završeno krajem jula 1925. godine. (...) Tu su bili instalirani i čamci za plovību jezerom kojih je te godine bilo sedam." Sergije Dimitrijević, *Istorija Leskovca i okoline (1918-1928)* (Leskovac: Narodni muzej, 1983), 272.

vidika" pod kontrolom komunističke ili zemljoradničke stranke.

Ovo je bio period u kojem su bogatiji građani stizali do mora. Srednji građanski stalež je ustanovljavao praksu godišnjih odmora i upoznao banjske destinacije. Najčešće su posećivane Vranjska i Sijarinska banja, najbliže Leskovcu, a na odmoru se ostajalo tri ili četiri nedelje. Bilo je i onih koji su odlazili u Vrnjačku banju zbog mogućnosti upoznavanja sa prestoničkim ljudima, što je svakako moglo biti od koristi za posao. Ekonomska kriza tridesetih godina doživljavala se kao jedna od prolaznih nevolja kakva je balkanski prostor mnogo puta iskusio. Zaziranje od društvene atmosfere koju su nametali zagovornici konzervativnog ponašanja postajalo je sve ređe, a na svojevrsni fenomen "borbe protiv luksuza" koji se početkom dvadesetih pojavio u Leskovcu, uglavnom se zaboravilo. To je uostalom bio samo jedan nesvesni pokušaj da se zaustavi vreme, a da sa njim stanu i modernizacijski procesi koji su obnovljeni posle Prvog svetskog rata.

11.3. Elite i većina

Stvaranje elita većinskog pravoslavnog, ali obespravljenog stanovništva, u turskom Leskovcu bilo je skoro nemoguće do polovine 19. veka, posebno u periodu primene okrutnih i dugotrajnih mera odmazde i pacifikacije posle gušenja ustanka 1841. godine u niškoj, leskovačkoj i pirotskoj nahiji koji se proširio na toplički i kumanovski kraj. Period napetog mira koji je usledio, protekao je u znaku saniranja devastirane trgovine i zanatstva, kao i njihovog jačanja par decenija pred srpsko-turske ratove.

Zahvaljujući pozitivnim promenama u osmanskome zakonodavstvu, kojim su garantovana jednaka prava pripadnicima svih veroispovesti, jedan broj leskovačkih trgovaca je bio u prilici da ulaže zarađeni novac u zemlju i ostale nepokretnosti, pa su tako i pojedini čifluci menjali vlasnike. Ovu novoformiranu društvenu elitu, narod je nazivao "krštenim Turcima", zbog njihovog ekonomskog pozicioniranja koje suštinski nije odudaralo od statusa muslimanskih zemljoposjednika i rentijera. Sunarodnike koji su se snašli da u okolnostima tuđinske dominacije bolje žive, čak i da jačaju šireći svoje poslove i uticaj, lokalni hrišćani su prepoznavali kao svoju elitu, nazivajući ih čorbadžijama, po turskom izrazu za visoki zapovednički čin u janjičarskim jedinicama i mornarici (delioci čorbe). Rudimentarna čorbadžijska elita znala je, vođena ekonomskim motivima, da bude otuđena od svog etniciteta, čak i do granica gubljenja svakog

osećaja pripadnosti. Ipak, iz ovog društvenog sloja izdvojio se za kratko vreme jedan broj bogatih, uticajnih i pismenih meštana koji su delovanjem kroz crkveno-školsku upravu nazvanu Sinod zadobili status prave društvene elite unutar hrišćanskog dela Leskovca. Oni su zvanično dočekali prvu jedinicu srpske vojske koja je umarširala u oslobođeni grad, učestvovali su u radu prve opštinske uprave posle oslobođenja, a neki od njih, kao Neško Mitrović, trgovac, predsednik Sinoda i prvi predsednik leskovačke opštine, birani su za narodne poslanike.

Nedostatak obrazovanih ljudi učinio je da među lokalnim elitama dominira ona ekonomska, uz nespornu poziciju elite koja je bila sastavljena od pripadnika činovničkog aparata. Sveštenici u Leskovcu a i drugim centrima Novih krajeva, u dužem vremenskom periodu nisu uživali status istinske elite jer se nisu nametali respektabilnim obrazovanjem, a mnogi su zatečeni kao nepismeni, zbog čega su bili česti slučajevi da odbijaju mesta opštinskih odbornika ili poslaničkih kandidata. Formiranjem prve leskovačke fabrike od postojećih gajtanara, a kasnije i fabrika koje su nastajale istupanjem članova tog akcionarskog društva iz prvobitnog ortakluka, nametnula se za duži period elita krupnih vlasnika kapitala. Ona će, kako je vreme pokazalo, uvećavanjem ličnih i kompanijskih potencijala posredno uticati na ekonomsko jačanje Leskovca i njegovo prerastanje u veliki industrijski a zatim i bankarski centar čiji su potencijali prevazilazili brojnost gradskog stanovništva. Ova elita se, međutim, pokazala kao glavni kočničar sveukupne modernizacije Leskovca, posebno u segmentu komunalnog uređenja i urbanizacije.

Apsurd ekstremne neuređenosti Leskovca, naročito u periodu nesvakidašnjeg bujanja industrije i bankarstva tokom dvadesetih godina 20. veka, bio je intrigantna tema za tadašnje dnevne listove, ali i pojedine intelektualce koji su tražili odgovor na pitanje - šta se dešava sa gradom koji ima dovoljno novca za jednokratno uređenje svih ulica, a ne samo glavne? Koliko se može videti iz dostupnih izvora, neki od njih su se samo približili suštini ovog leskovačkog problema, izbegavajući da ga nazovu ključnim, jer ih je u tome sprečavao kult leskovačke industrije i njenih osnivača, koji je sve vreme bio na snazi proizvođači klimu određene nedodirljivosti pojedinih porodica, odnosno lokalnih centara moći sa relevantnim uticajem i na krugove pri vrhu državne vlasti.

U Leskovcu je uspešno sprečavano svako uvođenje prireza ili bilo kojih vrsta komercijalnih zaduženja iz kojih bi se finansirale neke od javnih funkcija ili završavale kapitalne investicije od interesa za stanovništvo. Svaki pokušaj pribavljanja novca preko mehanizama koji su uveliko korišćeni u svim gradovima Srbije, u Leskovcu je proglašavan štetnim za industriju i njen

opstanak, a dodavana su i objašnjenja da se ona ni u kom slučaju ne bi toliko razvila da je bila pod teretom nepotrebnih dažbina. Nepostojanje svakog osećaja jednog broja vlasnika krupnog kapitala u Leskovcu za zajedničke stvari, konstatovano je kroz neke od reportaža na temu tog fenomena, ali je završni utisak uvek ostavljala informacija o količini novca kojima takvi poslovni krugovi raspolazu, što je javnosti više imponovalo nego sami problemi Leskovca.

U okolnostima tako etabliranog uticaja, predsednicima opštine i odbornicima bio je bitno sužen manevarski prostor da bilo šta učine u smislu modernizovanja gradskih funkcija, jer je prisutnost poslovne elite u ključnim trenucima donošenja odluka bila neizbežna. Oni se nisu bavili politikom, retko su se kandidovali za pozicije narodnih poslanika, prepuštali su javno eksponiranje i javne funkcije pripadnicima niže stratificiranih socijalnih krugova, ali su zadržavali punu kontrolu nad donošenjem odluka. Slučaj velikog izbornog uspeha komunističke liste na izborima 1920. godine značio je veliki udarac na poziciju poslovne elite. Istovremeno, analiza kompletnog učinka komunističke opštinske uprave tokom nepunih godinu dana njenog trajanja, pokazuje da su dobri rezultati za tako kratko vreme postignuti u okolnostima opstrukcije, ali bez mogućnosti direktnog upliva poslovnih interesa vlasnika krupnog kapitala.

Gledano sa istorijske distance, bez obzira na njenu glorifikaciju, posebno u međuratnom periodu, jasno je da poslovna elita (osnivači industrije i njihovi potomci) u Leskovcu nije u punoj meri vratila gradu (većini), ono što je decenijama uzimala, a da je pritom sprečavala mogućnosti samoorganizovanja građana u cilju rešavanja zajedničkih stvari. Razlika od niskih nadnica u Leskovcu do prosečnih u Srbiji, prelivala se u profit leskovačkih vlasnika kapitala od prvih do poslednjih dana postojanja leskovačke industrije. Osim toga, retki su primeri demonstriranja korporativne odgovornosti u korist zajednice, mada ih je bilo, posebno u jeku Velike ekonomske krize. Neki od industrijalaca se nisu uklapali u opšti model ponašanja leskovačkih kapitalista, i oni su uglavnom bili poreklom iz drugih delova Srbije.

Intelektualna elita u Leskovcu, koja je nastajala kroz jedan tihi proces započet odmah posle oslobođenja, gravitirala je najpre oko nastave i vannastavnih aktivnosti Gimnazije. Intelektualci su kasnije sticali druga uporišta. Dve ideološki različite grupe, okupljene oko *Leskovačkog glasnika* i *Narodnih novina*, ostavile su kroz godine svoga pisanja dragocene izvore na osnovu kojih se može rekonstruisati mnogo elemenata gradskog života u međuratnom periodu. Posebno je značajno njihovo angažovanje u mnogobrojnim društvima i civilnom aktivizmu, gde su kroz predavanja i druge vrste prosvetnog rada nastojali da doprinesu narodnom prosvetivanju. Prva od takvih

samoniklih ustanova bila je Građanska kasina, zatim Francuski klub i Narodni univerzitet. U mnogim građanskim inicijativama, intelektualci su imali vodeću ulogu, ali se dešavalo i da doprinose poništavanju postignutih rezultata, kao što je to bio slučaj sa tek osnovanim Gradskim pozorištem.

Klasična kultura je kasno stigla u Leskovac, upravo u vreme nezaustavljivog prodora raznih oblika masovne kulture koja je okupirala interesovanja svih socijalnih slojeva. Već dvadesetih godina, kulturni sadržaji postaju najširi društveni fenomen, a ne samo dopuna programa na raznim svečanostima ili sredstvo lake zabave višeg i srednjeg građanstva.

U takvim okolnostima, početak rada profesionalnog Gradskog pozorišta u Leskovcu bio je ugrožen raznim sadržajima, najčešće muzičkim priredbama ili filmom koji je odvlačio publiku, ali je bio i sputan potrebom lokalnih elitista da odlučuju o repertoaru, interpretacijama i samom poslovanju pozorišta. Po broju predstava u prvim godinama njegovog postojanja, prepoznaje se veliki elan glumaca koji su, međutim, morali da se bore protiv stavova intelektualaca sa pozicija njihovog članstva u Upravnom odboru Gradskog pozorišta. Književnik Žak Konfino, u to vreme i opštinski lekar, pokrenuo je u *Leskovačkom glasniku* polemiku sa rediteljem Radivojem Dinulovićem koja je rezultovala Dinulovićevim povlačenjem. I onaj drugi deo elite (finansijske), koji je na početku činio skoro celokupan sastav pozorišne uprave, postepeno se povlačio, ostavljajući mlado Gradsko pozorište snalaženju.

Činjenica da su mnoge kulturne funkcije u lokalnoj zajednici bile pokrivene plodotvornošću raznih inicijativa iz korpusa koji se teorijski svrstava u većinsko građanstvo a ne u manjinske krugove elite, ukazuje na kvalitetnu izmenu položaja društvene većine, razvijanje samosvesti srednje klase i brojnog radništva. Ovaj fenomen ilustruje nekoliko kampanja u obrazovnoj sferi, ali i nastavak pozorišnog života kroz Akademska pozorište ili pozorišnu sekciju radničkog društva "Abrašević". Njihove predstave sa socijalnom tematikom bile su uspešnije od repertoara Gradskog pozorišta koji je određivao reditelj Dinulović sklon rafiniranom ukusu i naslovima modernih autora. Sala elitnog hotela "Kostić" primala je povremeno, povodom njihovih premijera od polovine do kraja tridesetih godina sasvim drugačiju publiku, koja se nikako nije mogla nazvati elitnom, i bila je pritom ispunjena do poslednjeg mesta.

Ovaj prodor masa u sferu klasične kulture, dokaz je otvaranja raznih mogućnosti za razne socijalne kategorije u tom periodu. Paralelno su se dešavali i procesi prožimanja socijalno izdvojenih elita sa konzumentima bioskopske zabave, posetiocima fudbalskih utakmica ili

učesnicima mnogobrojnih igranki koje su u punoj meri nosile netradicionalne sadržaje, ili su negovale tekovine nekih drugih kultura. Takav oblik zabave, ukoliko se ne radi o balovima, nazivan je radije "densing", plesni koraci su, kao i muzika na igrankama i balovima, negovali tradiciju Habzburškog dvora, hispano-tradicije ili zapadnoevropskih kabarea. Kao što je srpska tradicija na ovakvim masovnim zabavama bila potisnuta, tako je bila potiskivana i evropska tradicija od strane muzičkih i plesnih sadržaja američke industrije zabave. I u tome je intelektualna elita bila nemoćna, kao što ranije nije bila u stanju da prepozna nezaustavljivost talasa društvenog angažovanja žena, otkrivajući pritom, kroz javna istupanja, strah od njihove emancipacije. Jedini elitni krugovi koji su do pred kraj ovog perioda uspevali da održe dominaciju, pripadali su kapitalistima i državnoj birokratiji.

11.4. Slika sveta

Shvatanje sveta kao slike, trebalo bi, kako je to tumačio Hajdeger, da bude suštinska odlika modernog doba.¹²⁶³ U vreme kad se položaj čoveka promenio a on postao subjekt, svet oko njega se jasnije definisao kao objekt koji se može posmatrati i stvarati slika o njemu. Iako mnogi autori ukazuju da sliku sveta treba razmatrati kao heuristički termin koji je primenjiv od početka evropske, i ne samo evropske kulture, činjenica je da za razliku od feudalnih okolnosti, čovek postaje individua paralelno sa izrastanjem kapitalitma. Ovaj proces dugog trajanja, izvorno zapadnoevropski, imao je svoje replike u mnogim delovima sveta. Jedna od njih je sažeta, jednovjekovna tranzicija mladih balkanskih država, ili još brži proces političke, privredne i društvene transformacije novooslobođenih teritorija čiji je status regulisan 1878. godine, odlukama Berlinskog kongresa.

Novi krajevi su zakoračili u novovekovne geopolitičke okolnosti direktno iz polufeudalnih odnosa Osmanskog carstva. Ovaj period trajanja pod osmanskom upravom, kad je reformisano zakonodavstvo garantovalo jednak konfesionalni status, imovinska prava i sigurnost svih podanika, trajao je relativno kratko u pograničnim delovima imperije, gde su bili veoma jaki otpori lokalnih vladajućih struktura gubljenju feudalnih privilegija. Tom periodu prethodilo je razdoblje primene i jačanja feudalnog modela represije, oduzimanja imovine i surove radne eksploatacije

¹²⁶³ Martin Hajdeger, "Doba slike sveta", *Pismo: časopis za savremenu svetsku književnost*, 28, 108/109 (2012): 205-226.

stanovništva, karakteristično samo za oblasti uz srpsko-tursku granicu. Posledice čitlučenja ostavljale su dugotrajne posledice na ekonomiju, ali i psihologiju, odnosno mentalitet lokalnog stanovništva. Svest o svetu oko sebe, kao i svest o sebi, nije se mogla sticati u okolnostima velike presije. Izlaz se tražio u promeni sredine, najčešće prelaskom u neko od urbanih okruženja, od kojih je Leskovac kao trgovački i zanatski grad bio najčešći izbor.

Celovitu sliku sveta, žitelji Novih krajeva su počeli da stiču povratkom u svoje prirodno etničko-nacionalno okruženje posle priključenja Srbiji. To je, uostalom, bilo nemoguće pre potpunog rešavanja identitetskog pitanja¹²⁶⁴, naročito u uslovima egzarhijskih pritisaka koji su tome prethodili. Uključivanjem u državno-pravni poredak Srbije, osim početne euforije, optimizma i poleta koji je svojstven mladim nacijama, stanovništvo Novih krajeva počelo je da formira precizniju sliku o sebi, kao i sliku o drugima u neposrednom geografskom okruženju. Kod onih koji su bili pismeni, ta slika je bila potpunija. Kasnijom većom pristupačnošću komunikacionih sredstava i tehnologija slika sveta prosečnog stanovnika postaje daleko šira.

U tom smislu, o slici sveta koja dobija svoje obrise, može da se govori u slučaju tog istog prostora tek dvadesetih i tridesetih godina 20. veka, kad se ona formira zahvaljujući obilju zvukova i slika preko fotografija, filma, radija, novina i časopisa. Prosečan gledalac u bioskopu identifikuje se sa filmskim junacima, podražavaju se ponašanja koja potiču iz drugačijih kulturnih krugova, nabavlja se ista ili slična odeća. Oni koji nikada nisu konzumirali nikotin često su počinjali zbog filma jer je cigareta uz odelo i frizuru bila sastavni deo poželjne slike sebe koju su građani kreirali prema uzorima kakve je nudila industrija zabave. Slika sveta koju nudi film kao dominantni medij često je lažna i bazirana na stereotipima, što je dalje indukovalo pogrešne predstave kod ljudi.

Međuratni period je takođe povećao mogućnosti za ličnu i kolektivnu samospoznaju zahvaljujući većoj pristupačnosti informacija. Formiraju se stavovi o raznim pitanjima, i kod onih ljudi koji ranije nisu razmišljali o tome. Takvi procesi su pomagali osvajanju polja slobode kod nižih socijalnih slojeva, naročito radnika čije su organizacije predano radile na podizanju svesti svog članstva. To je svakako menjalo njihovu sliku sveta, bojeći je ideološkim bojama i čineći je

¹²⁶⁴ U zapisima iz Nove Srbije, objavljivanim u listu *Otadžbina*, Mita Rakić navodi jedan dijalog sa meštanimom iz doline Strume u današnjoj Bugarskoj. Navedena lokacija nema direktnu vezu sa Leskovcem, ali postoji zajednički imenitelj u dotadašnjem etničkom oprezu i dezorijentisanosti celokupnog življa uz granični pojas:

Ovde sretnem jednog ovčara, i, između ostalog, pitam ga šta je on.

- Kaurin! odgovori mi.

- Tako su te Turci zvali, ali kako ti sebe zoveš?

- Hristijanin, gospodine.

Mita Rakić, *Iz Nove Srbije (Otadžbina, knj. 4, 5 i 6, 1880-1881)* (Leskovac: Narodni muzej, 1987), 151.

na taj način takođe u određenoj meri nerealnom. Drugačiji procesi odvijali su se unutar sloja sitnih zanatlija koji su spadali u najveće protivnike modernizacije. Promene u njihovoj slici sveta povezane su sa propadanjem esnafa, čime zanatlijsko građanstvo gubi svoje uporište u životu i postaje frustrirano i dezorijentisano. Retki se prilagođavaju i opstaju, većina biva izbačena iz posla pod pritiskom jeftinih industrijski proizvedenih artikala, a mnogi postaju, zahvaljujući svom iskustvu majstora, prosečni ili bolje plaćeni fabrički radnici. Na taj način se i oni pridružuju slici sveta koja se postavlja kao antipod slici sveta bogate manjine, nekada željne dobre zarade uz minimalne troškove u zavičajnom okruženju, a onda, prateći logiku kapitala, željne poslovnog i prostornog širenja.

Kako su stanovnici Leskovca videli sebe u periodu od oslobođenja 1878. do početka Drugog svetskog rata 1941. godine na ovim prostorima, i kakvu su sliku o sebi proizvodili pred očima srpske javnosti? Kako su poimali svet oko sebe šireći granice poznatog prostora do trenutka kad bi običan građanin osetio ličnu kompetenciju da na osnovu novinskih informacija komentariše svetske događaje?

Taj proces samospoznaje i formiranja svesti o mestu svoje zajednice u najširem okruženju, odvijao se u slučaju Leskovca, kao i cele Srbije pod izuzetno traumatičnim okolnostima, prekidanim kratkim periodima mira u kojima je mogao da se organizuje obrazovni proces, i kada bi sve funkcije društva dobile priliku da nadoknađuju propušteno. Glavni motor događanja u takvim prilikama, bila je lokalna privreda, odnosno lokalni kapitali oko kojih se okretao život. Slika uređenog sveta koju su Leskovčani imali pred sobom, i na koji su pokušavali da se ugladaju, podrazumevala je centripetalnu silu kapitala i njen uticaj na sve strukture i funkcije društva. Taj uticaj u institucionalno uređenim društvima proizvodio je komunalnu funkcionalnost i zdravstvenu podobnost ljudskog okruženja, brigu o visokoj kulturi budući da je masovnu kulturu uspešno regulisalo samo tržište, kao i rastući značaj socijalnih funkcija u jakom sistemu liberalne privrede. Od svega toga, u Leskovcu je i pored drugačijih mišljenja o javnim prioritetima, prevladavala fokusiranost na zaradu, dok je sve dugo bilo manje važno. Ipak, i ti drugi, "manje važni" procesi odvijali su se relativno brzo, generišući kod stanovništva noviju i puniju sliku sveta, što je jedna od indirektnih posledica ostvarene modernizacije.

12. ZAKLJUČAK

Od ulaska u evropeizirajući okvir srpske države 1878. godine, do Drugog svetskog rata kad prisilno prestaju modernizacijski procesi, ali se i završava građanska epoha društvenog, ekonomskog i političkog razvoja, Leskovac je u mnogim segmentima postao moderan grad.

Površno posmatrano, uzimanjem u obzir pojavnosti njegovog dualnog karaktera koji ga je sve vreme pratio, sa duboko tradicionalnim i zaostalim zaleđem, a naročito sa nerešenim komunalnim pitanjima koja se tiču urbanizma, vode i kanalizacije, moglo bi se reći da on to nije bio, i da neće postati moderan grad dok ne ostvari sve očekivane funkcije. Međutim, on je suštinski doživeo duboku transformaciju iz jedne od zaostalih civilizacijskih formi u onu koja je predstavljala strateško opredeljenje nacije, a proces kojim se to postizalo, nastavljao se i ubrzavao naročito od polovine dvadesetih godina 20. veka. Dalju modernizaciju Leskovca nisu značajno ugrozile ni posledice velike ekonomske depresije koja je gušila američku i evropske ekonomije.

Do kraja ovog perioda omeđenog izbijanjem Drugog svetskog rata, Leskovac doživljava dodatne modernizacijske pomake, naročito u segmentu razvoja društva, koliko je to bilo moguće u okolnostima diktature i krize institucija u celoj državi. Kao i drugi veliki centri u Srbiji toga vremena, Leskovac je suštinski i manifestno bio deo evropskog sveta koji se takođe menjao. Bio je u punom smislu obuhvaćen novim, modernim masovnim društvom i njegovim kulturnim sadržajima. To društvo se nametalo kao generator promena svetske i nacionalnih ekonomija, unosilo je svežinu u političke procese, potiskivalo tradicionalne elemente života ili ih koristilo kao "sirovinu" za kulturnu industriju. Takvi procesi su brutalno presečeni ratom, a nastavljeni par decenija kasnije, posle oporavka, ne na isti način, i nikada više sa istim uspehom.

Za najveće dostignuće Leskovca i njegovih stanovnika, u javnosti se smatra buran rast lokalne industrije u međuratnom periodu, koji je toliko bio intenzivan tokom dvadesetih godina 20. veka da je u štampi toga vremena tretiran kao posebna atrakcija. Izuzetno dobrom startu lokalne privrede u novoj državi koja je odjednom postala prevelika i nepoznata, izvodeći na domaće tržište konkurenciju na kakvu Leskovčani nisu navikli, doprinele su čvrste pozicije koje su sticane decenijama pre Prvog svetskog rata.

Od prvobitne akumulacije trgovačkog kapitala, preko visokih profita ostvarenih u industriji zahvaljujući slabo plaćenju radnoj snazi, ali i ekstremnim uzdržavanjima od bilo kakve nepotrebne

potrošnje, stvorena je osnova za posleratni početak koja nije dozvoljavala bilo kakve strane uticaje na vlasničku strukturu. Dobro upućeni novinari ukazivali su svojim reportažama o Leskovcu da kapital kojim su leskovački industrijalci tada raspolagali nije bio ni nacionalni, već isključivo lokalni kapital, i da su "Leskovčani na to bili vrlo ponosni". Sa takvih pozicija, dovršena je industrijalizacija grada i njegove okoline, pretvaranjem dva sela (Grdelice i Vučja) u nove industrijske centre, u kojima je stanovništvo tek u manjoj meri živelo od poljoprivrede a skoro u potpunosti od rada u fabrikama. Prirodna težnja kapitala za širenjem izazivala je promene ambicija njegovih vlasnika i dramatičnu transformaciju suštine tih ambicija.

Prvobitni vlasnik kapitala tokom 19. veka, predstavljao se kao "trgovac iz Leskovac", da bi se promenio u lokalpatriotskog zaljubljenika u svoje poslove, koga ništa van Leskovca, pa ni u samom Leskovcu, nije interesovalo van fabričke ograde, osim ako je reč o državnim koncesijama i špekulacijama. Sa drugom generacijom Ilića, koji su smestili centralu svog koncerna u Beograd, Teokarevića orijentisanih na Vučje, Paraćin i prestonicu, Čuljkovića koji je kao rođonačelnik gumarske industrije preselio deo svog poslovanja u Rakovicu i sa tadašnjim čelnicima Beograda delio vizije o razvoju domaćeg automobila, šire se i vidici leskovačkog kapitaliste. On više nije starinski obučeni pater familijas "koji se vozi do posla u rasklimatanom fijakeru". Takođe, prestala je dominacija jedva pismenih "očeva leskovačke industrije", koji su nenadmašni u računu, surovi prema radnicima i lukavi prema vlastima.

Vlasnik kapitala u leskovačkoj industriji treće i četvrte decenije 20. veka uglavnom je bankar školovan u inostranstvu, koji neumoljivo drži visoke kamate, osetno niže od lihvarskih, ali značajno veće od kamata koje banke zaračunavaju građanima u drugim delovima države. Preko leskovačkih banaka, osim na Beograd, Paraćin, Karlovac i Veliki Bečkerek, leskovačka ekonomija počinje da se širi na Skoplje, Tetovo i Kumanovo, ne krijući ambicije ka širem prostoru.

Pojedini bankari su bili privilegovani da se upoznaju sa konceptom bočne železničke linije uskog koloseka, koja je kao državni projekat trebalo da povezuje pristanište u Prahovu sa Skadrom i lukom Drač. Jedna privatna deonica "isključivo industrijske pruge", koja bi se odvajala kod Vlasotinca, obilazila Leskovac a zatim nastavljala prema selu Miroševce ka bivšem drumskom putu za Vranje, trebalo je u viziji te generacije kapitalista da udesetostruči mogućnost prostorne situiranosti industrije oko Leskovca, pa time i njene ukupne finansijske potencijale. Do realizacije ovog železničkog projekta nije došlo, ali on pokazuje dostignuti nivo lokalne ekonomije, usmerenost nagomilanog kapitala ka širenju poslova kroz bankarski sistem u

formiranju, kao i spremnost na ulaganje u kapitalne projekte ukoliko je jasno da će oni donositi zaradu. Tu vrstu spremnosti nismo videli na primeru komunalnog uređenja Leskovca, jer se smatralo da industrija ne bi bila to što jeste da je bila izložena nepotrebnim troškovima.

Od polovine dvadesetih godina, polako se smanjuju ulaganja u nove pogone tekstilne industrije koja je još uvek kurentna. Osim rada sa novcem, glavni posao postaje električna energija, u manjoj meri hemija i građevinska industrija. Zbog očekivane produktivnosti, mašinski parkovi većine fabrika se modernizuju, bez obzira na postojanje obilja jeftine radne snage. Naravno, postojale su razlike među firmama, po osnovu poslovnog dometa, u čemu su prednjačila preduzeća Ilića i Teokarevića. Iako je druga generacija industrijalaca u vunarskoj, mlinskoj i gumarskoj grani, kao i proizvodnji sapuna, pazila da ne gubi korak u tehnološkoj modernizaciji, niko od njih nije postigao tako visoke ciljeve kakve su postavila i dostigla ova dva koncerna.

U periodu do Prvog svetskog rata, Leskovac je prolazio završnu fazu transformacije od trgovačkog i zanatskog središta ka etapi u kojoj se profiliše kao centar tekstilne industrije od nacionalnog značaja. U međuratnom periodu nastaje faza široke granske i prostorne disperzije investiranja koja utiče na dalji rast slobodnog kapitala, i na jačanje finansijskog sektora. Sa modernizacijskog stanovišta, obe faze se mogu smatrati uspešnim, uzimajući u obzir kratko vreme njihovog realizovanja i ukupan prostorni i društveni kontekst sveopšte zaostalosti u kojem su se ovi procesi odvijali. Za razliku od mnogih gradova u Srbiji, koji su do 1914. godine i u međuratnom razdoblju imali tek preduslove za privredni uzlet, Leskovac je u oba perioda imao svoju fazu uzleta (*take-off*), jednu umereniju od 1890. do 1914. i drugu izuzetno burnu tokom dvadesetih godina 20. veka.

Skoro udžbenički, po Rostovu, ova dva skoka su bazirana na jednoj (tekstilna industrija) i kasnije još nekoliko privrednih grana, čiji je snažan rast povlačio za sobom ostale segmente društva i startovao bankarski sektor. Danas ne možemo tačno znati koliko je iznosila stopa reinvestiranja u deceniji najsnažnijeg rasta lokalne ekonomije u Leskovcu, ali je ona sigurno iznosila više od 10 procenata, sudeći po broju novoosnovanih preduzeća.

Analogno Rostovljevom stavu da razvoj države koja uspešno prođe ovu fazu postaje neprekidan, može se osnovano pretpostaviti da bi zavičajna ekonomija Leskovca, već modernizovana do kritičnog nivoa, doživela još jedan poslovni uzlet, a zatim "vožnju ka zrelosti" (*drive to maturity*), da nije bilo ratnog (1941), a zatim i ideološkog (1945) diskontinuiteta koji je preusmerio sve započete procese.

Iako ispunjeno različitim kontrastima, u stalnom strujanju savremenosti oko mnogih uporišta tradicionalnih stavova i shvatanja, društvo u Leskovcu se tokom poslednje decenije pred Drugi svetski rat moglo smatrati modernim. Kao i na primeru privredne modernizacije, u ovom segmentu života nije reč samo o postignutim rezultatima tokom šest decenija otvorenosti za evropske uticaje, nego i burnom nastavljanju procesa sveopšte modernizacije društva, naročito tamo gde je bilo izloženo nezaustavljivom nadiranjju talasa masovne kulture.

U svim oblastima društvene modernizacije ostvaren je napredak do kraja međuratnog perioda. Negde, kao u oblasti komunalne i urbanističke uređenosti, nije bilo značajnih rezultata, ali je postojala visoka svest o potrebi rešavanja tog, skoro netaknutog problema. Poseban kvalitet u tom smislu jesu dokumentovana rešenja koja su od strane pojedinaca i građanskih udruženja ponuđena vlastima i javnosti. Takođe, modernizacijski dometi u selima, u neposrednoj okolini urbane zone Leskovca, bili su simbolični, ograničeni na postojanje manjeg broja gvozdениh plugova, oprezno prihvatanje stručnih poljoprivrednih znanja, edukovanje devojaka na domaćičkim kursovima i usvajanje nekih tekovina civilizacije koje su se mogle videti u Leskovcu.

Koliko su bili veliki kontrasti u nasleđenom dualizmu društva, odnosno modernizirajućeg Leskovca i zaostalog zaleđa u neposrednoj okolini, vidi se iz mnogih pokazatelja, a najsveobuhvatnije subotom kad je tradicionalni pijačni dan u Leskovcu. Kad bi dolazili poslom, seljaci su sa svojom stokom i zapregama boravili u nekoj od mnogobrojnih periferijskih kafana koje su imale dovoljno dvorišnog i štalskog prostora za taj vid usluge. Istovremeno, u centru Leskovca su postojali luksuzni hoteli gde nije samo enterijer bio evropski, već i hotelski, odnosno restoranski servis. U ovom periodu, posedovanje motornih vozila bilo je privilegija pojedinih bogatih građana. Seljaci su dolazili u grad uglavnom pešice ili sa zaprežnim vozilima. Među njima skoro da nije bilo onih koji su nosili konfekcijsku odeću, a posebno ne "odela modernog kroja". Neki od fabrikata, kao donji veš, cicane kecelje i marame (šamije), prvi su industrijski proizvodi koji su postepeno zamenjivali odevne elemente od tradicionalnih materijala.

Za većinu žitelja Leskovca, to je bila samo prošlost koju su jedva zapamtili. U pojedinim oblastima života, u samom gradu, standardi su bili najmoderniji. Tako je leskovačka publika bila u prilici, ravnopravno sa prestoničkom, da prati najnovije filmske hitove sa najsavremenije bioskopske aparature. Prosečan polaznik kursa modernih igara u Leskovcu nije ništa zaostajao za Evropljanima koje su obučavali tanc-majstori. Zahvaljujući filmu i protoku ilustrirane štampe, moda je u Leskovcu stizala na vreme a njene promene su se mogle servisirati zahvaljujući

snabdevenosti lokalnih radnji za prodaju tekstila "na metar", pristupačnosti informacija o modnim kretanjima, i obučenosti krojača "u boljim salonima", ali i "šnajderki" koje su za manje platežnu klijentelu radile kod kuće.

Za modernizaciju svakodnevnog života najzaslužnija je narastajuća srednja klasa čije evropeiziranje je počelo u trgovačkim i zanatskim krugovima početkom 20. veka, a širenje i brojčano jačanje dvadesetih i tridesetih godina. Ova socijalna grupacija se može smatrati zaslužnom za mnoge civilne domete u ovom periodu, ostvarene preko građanskih inicijativa, odnosno udruženja i društava. Relativno obrazovani u odnosu na radnički i seljački sloj, zaslužni su i za unapređenje nekih funkcija koje se smatraju isključivo državnom nadležnošću, kao što je slučaj sa sistemom prosvete. Preko građanskih inicijativa razvijao se i sport u Leskovcu, pokretani su izdavački projekti od kojih su dva (*Leskovački glasnik* i *Nedeljne novine*) opstala i ostavila dragocena svedočanstva o životu tokom dve međuratne decenije.

U tranzicionim svetovima, teško je pronaći sredinu koja je uspela da dovrši sve vidove modernizacije, pa u tom smislu Leskovac nije izuzetak. Kao u celoj Srbiji, politička modernizacija u leskovačkom kraju nije postigla domete koje danas, sa istorijske distance, možemo smatrati visokim. Generalno posmatrano, možemo je oceniti nedovoljno uspešnom, nedovršenom, ili čak instrumentalizovanom od strane eksponenata krupnog kapitala. Ona je u prvoj fazi modernizacije društva na prostoru Novih krajeva postigla svoju svrhu postavljanjem institucija i podizanjem njihovih kapaciteta. Sa potpunim izjednačavanjem u odnosu na doratnu Srbiju oklevalo se suviše dugo, pri čemu se suštinski kršilo načelo jednakosti svih građana Srbije, čiji deo je već tada činilo preko 300.000 stanovnika Novih krajeva. Kasno izjednačavanje i kasno rešavanje "opštinskog pitanja", nije doprinelo sticanju političke kulture a strančaranje se u celoj Srbiji, pa i u Leskovcu, odvijalo u istom stilu. Zato izvori koji su korišćeni u svrhu pisanja ovog rada obiluju primerima izbornih neregularnosti, otimanja glasova uz primenu sile, prepravljnja volje birača, tuča, ubistava iz nehata i ubistava sa predumišljajem. Stanje je u tom smislu posebno bilo loše u Jablaničkom srezu a politički proces u Leskovcu i Leskovačkom srezu odvijao se uglavnom uz upliv interesa krupnih akcionara "Centralne" i "Trgovačke banke".

Zbog toga je politički proces ostao na niskom nivou političke kulture, manifestujući se kroz krađu glasova, potkupljivanja, psihološki pritisak na birače, upotrebu policije za rasturanje predizbornih skupova, ali i kroz odstranjivanje poverenika sa glasačkih mesta. Ovakva ponašanja, inače, u celoj Srbiji, nisu bila strana Liberalnoj i Naprednoj stranci, rodonačelnicima

modernizacije, izazivajući kod radikala praksu organizovanih prebijanja neistomišljenika, sa kojom su nastavili, uz ostale oblike političkog folklor, i po učvršćenju svoje vlasti. U bogatijim gradovima, kakav je bio Leskovac, kontrola izbornog procesa od strane interesnih grupa, i dozvoljenost svih sredstava, bila je izraženija nego u sredinama bez razvijene industrije i bankarstva. Pokretač svih neprimerenosti tokom izbora najčešće su bili interesi onih faktora koji se ne kandiduju, ali shvataju politiku kao unosan posao u kojem će im zaradu doneti njihovi eksponenti.

Ovaj opis političkog života u srpskom Leskovcu ne potire tvrdnju da je srpska država priključenjem Novih krajeva posle oslobođenja 1877. godine bila pokretač modernizacije uključivanjem svojih institucija u politički život tih sredina. Samo ta jedna okolnost je dovoljna za ilustraciju znatnog civilizacijskog otklona od inferiornog polufeudalnog režima u osmanskoj Turskoj 19. veka, koja često nije imala domet realne vlasti do perifernih delova države. U takvim uslovima nije postojala imovinska i lična sigurnost, uslovi za poslovanje su bili frustrirajući a težnje ka evropskom tipu civilizacije onemogućene u začetku. Iako bez političke kulture i bez poznavanja izbornog mehanizma i političkog procesa, samo postojanje mogućnosti ličnog učešća u političkom životu u srpskoj državi, bio je za prosečnog nosioca biračkog prava veliki modernizacijski iskorak.

U ovom segmentu života, modernizacioni procesi su, dakle, pokrenuti zaslugom državnih institucija, i beležili su kontinuitet sve do političkog zastoja u vreme *Obznane* i *Zakona o zaštiti države*, kada je suspenzija političkog procesa ocenjena u delu javnosti kao olakšanje od svakodnevnih stranačkih sukobljavanja. Na kraju, moderni politički tokovi postoje i danas, ali su daleko od izgrađenosti, kultivisanosti, principijelnosti, a posebno od imunosti na aspiracije interesnih grupa.

Iako su modernizacione promene u predkumanovskoj Srbiji imale svoje domete, u pojedinim oblastima relativno visoke, društvo je imalo čvrsta uporišta u narodnoj tradiciji. Celina nacionalnog identiteta bila je profilisana kroz izraženi patriotizam. Narodni život se uklapao u maksime koje su danas značajne za izučavanje odnosa tradicije i modernizacije: "Menjati se a ostati isti" (A. Tojnbi), i poruke koje upozoravaju na izvesnost stagnacije društva ukoliko se tradicija pretvara u kult, ali i njegovog nestanka u slučaju pobune protiv tradicije (L. Kolakovski). Dalje promene u društvu odvijale su se pod permanentnim modernizirajućim nastojanjima srpskih državnih vlasti, u okolnostima nepostojanja ozbiljne alternative politici koja nije pravila razliku

između modernizacije i vesternizacije. Drugi model razvoja osim zapadnoevropskog nije bio poznat, a ideologija narodne države koju je razvijao Svetozar Marković, i neponavljanja puta koji su u svom razvoju prošli zapadnoevropski narodi, nije doživela svoju primenu, iako je u Srbiji, dugom periodu vladala Narodna radikalna stranka, nastala na takvom učenju.

U sredinama gde su promene bile nagle i radikalne, često nije ni bilo mogućnosti za harmonično usklađivanje tradicionalnog i modernog, pa je dolazilo do mehaničkog spajanja suprotstavljenih elemenata. To je ovim zajednicama davalo paradoksalni karakter industrijalizovanog i urbanizovanog seljačkog društva (Elster), u kojem je stalno prisutan antimoderni duh periferije, kako ga je nazvao Radomir Konstantinović, smatrajući da je antimodernost sama njena suština. Takva sredina je bila i leskovačka, posebno u prvim decenijama posle oslobođenja, kad je bila izložena prilivu seljačkog stanovništva iz svog zaleđa. Već tokom 20. veka, vesternizirajući građanski duh u Leskovcu je ostvario dominaciju, ali ne i u neposrednom okruženju koje tokom ovog perioda zadržava odlike segmentiranog društva (Zundhausen) sa svojim modelima ponašanja čiji se recidivi mogu uočiti i danas.

Posebности u razvoju Leskovca, sadržane najviše u burnom razvoju industrije i trgovine, dokaz su da modernizacija može imati neizvesne domete ukoliko je bazirana samo na autoritetu države. Međutim, na primeru Leskovca se videlo da uspešno ostvarena privredna modernizacija povlači za sobom ostale vidove modernizovanja, uz podrazumevajuća prednjačenja i zaostajanja nekih segmenata u odnosu na druge. Iako je proces prilagođavanja evropskom modelu započeo sa zakašnjenjem od četiri decenije, on je u Leskovcu, sa izuzetkom nekih elemenata, bio brži i ubedljiviji, u čemu se sadržao intelektualni problem, odnosno paradoks vredan istraživanja. Do sada je kroz literaturu samo konstatovan brži tempo razvoja u Leskovcu, ali se problemu nije uvek pristupalo eksplanatorno.

U tom smislu je potvrđena hipoteza od koje se krenulo u ovo istraživanje, da su akumulirani trgovački kapital, sirovinski resursi, demografski potencijal, kao i specifični elementi tradicije na priključenim teritorijama, uticali kroz proces institucionalizacije posle priključenja Srbiji, na uspešnost i posebnost modernizacije u Leskovcu.

13. LITERATURA

Primarni izvori

Istorijski arhiv Leskovac:

Fondovi Gimnazije (od 1879.), Trgovinsko-ugostiteljske škole (od 1906.), Domaćičke škole Leskovac (od 1929.), Osnovne škole "Josif Kostić" (od 1850.), Udruženja zanatlija za Srez leskovački (1883-1945), Leskovačke štedionice (od 1888.), Tekstilne industrije Grdelica (od 1906.), Fabrike vunениh i pamučnih tkanina Vranjkića, Stamenkovića i komp. (1906-1928), Leskovačke vunarske industrije "Leteks" (od 1886.), Tekstilne industrije "Zeke Veljković" (od 1903), Industrije crepa i cigala "Pobeda" Leskovac (od 1907.), Leskovačke omladinske pevačke družine "Bratstvo" (od 1911.), Leskovačkog crkvenog pevačkog društva "Branko" (1886-1941), Fudbalskog društva "Dubočica".

Narodni muzej u Leskovcu:

Zbirka plakata, Zbirka dokumenata, Zbirka - istorija do 1918. godine, Zbirka Dobrosava Turovića, Zbirka privredno - tehničkog materijala.

Fond Jovana Jovanovića Abraša, Fond Sergija Dimitrijevića.

Zavičajno odeljenje Narodne biblioteke "Radoje Domanović" Leskovac:

Fond zaostavština znamenitih Leskovčana (Sergije Dimitrijević, Franjo Bičanić, Dobrivoje Kapisazović, Dragoljub Trajković, Žak Konfino, Dobrosav Turović).

Monografske publikacije

- Almond, Gabriel & Sidney Verba. *The Civic Culture: Political Attitudes in Five Western Democracies*. Princeton: Princeton University Press, 1963.

- Bakić - Hayden, Milica. *Varijacije na temu Balkan*. Beograd: Filip Višnjić, 2006.

- Bataklijev, Ivan. *Bugarska: kratak geografski pregled*. Prevod Dimitrije J. Stojanović. Beograd: Jugoslovensko-bugarska liga, 1938.

- Bell, Daniel. *The Coming of Post-Industrial Society. A Venture in Social Forecasting*. New York: Basic Books, 1973.

- Bek, Ulrich. *Rizično društvo: u susret novoj moderni*. Prevod Ljiljana Glišović. Beograd: Filip Višnjić, 2001.

- Bek, Ulrich. *Svetsko rizično društvo: u potrazi za izgubljenom sigurnošću*. Prevod Ljiljana Glišović. Novi Sad: Akademska knjiga, 2011.

- Beck, Ulrich & Giddens, Anthony & Lash Scott. *Reflexive Modernization. Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order*. Cambridge: Polity Press. 1994.

- Berk, Edmund. *Razmišljanja o revoluciji u Francuskoj*. Prevod Ljiljana Nikolić. Beograd: Filip Višnjić 2001.

- Berend, Ivan. *The crisis zone of Europe: an Interpretation of East-Central European History in the First Half of the Twentieth Century*. Cambridge: Cambridge University Press, 1986.
- Bernard, Lewis. *The Emergence of Modern Turkey*. New York: Oxford University Press, 1961.
- Belić, Aleksandar. *Dijalekti istočne i južne Srbije*. Srpski dijalektološki zbornik I, Beograd: CKA, 1905.
- Belić, Emilo. *Stepa Stepanović. Biografije znamenitih ljudi*. Beograd: Jugo-istok, 1938.
- Berkes, Niyazi. *The Development of Secularism in Turkey*. London: Hurst & Company Publishers, 1988.
- Bešlić, Jovan. *Trgovačko zanatlijski šematizam kraljevine Srbije*. III Beograd: Štamparija Petra K. Tanaskovića.
- Black, Cyril. *The Dynamics of Modernization. A Study in Comparative History*. New York: Harper & Row, 1966.
- Blam, Mihailo. *Jazz u Srbiji: 1927-1944*. Beograd: Stubovi kulture, 2011.
- Braudel, Fernand. *Cambridge Economic History of Europe*, ed: N.Y. Habakuk, M. Postan. Cambridge: Cambridge University Press, 1965.
- Brodel, Fernan. *Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV do XVIII stoljeća*. Prevod Dubravka Celebrini. Zagreb: August Cesarec, 1992.
- Broch, Olaf. *Die Dialekte des südlichen Serbiens*. Wien: der Balkankommission Linguistische Abteilung III, 1903.
- Bogdanović, Nedeljko. *O leskovačkom govoru*. Leskovac: Leskovački kulturni centar, 2009.
- Božinović, Neda. *Žensko pitanje u Srbiji u 19. i 20. veku*. Beograd: Žene u crnom, 1996.
- Chuanqi, He. *Second Modernization*. Beijing: High Education Press, 1999.
- Chuanqi, He. *Orient Renaissance: Three Roads to the Modernization*. Beijing: Commercial Press, 2003.
- Chuanqi, He. *Modernization Science: The Principles and Methods of National Advancement*. Berlin; Heidelberg: Springer-Verlag, 2012.
- Cvijić, Jovan. *Balkansko poluostrvo*. Beograd: SANU, Književne novine, 1987.
- Cvijić, Jovan. *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje*. Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika, 1966.
- Čalić, Žanin Mari. *Socijalna istorija Srbije 1815-194: usporeni napredak u industrijalizaciji*. Beograd: Clio, 2004.
- Čanović, Predrag. ured. *Dva veka razvoja Srbije: statistički pregled*. Beograd: Republički zavod za statistiku Srbije, 2008.
- Ćirković, Sima. *Srbi među evropskim narodima*. Beograd: Equilibrium, 2004.
- Ćorović, Vladimir. *Velika Srbija*. Beograd: Narodno delo, 1924.
- Ćunković, Srećko. *Školstvo i prosveta u Srbiji u XIX veku*. Beograd: Pedagoški muzej, 1971.
- Daram, Edit Meri. *Kroz srpske zemlje (1900-1903)*. Prevod Vujadin Milanović. Beograd: Srpska Evropa, 1997.
- Deretić, Jovan. *Kratka istorija srpske književnosti, IX moderna*. Beograd: BIGZ, 1987.
- Dimitrijević, Sergije. *Karakteristike industrije i rudarstva bivše Jugoslavije*. Beograd: Društvo ekonomista Srbije, 1949.
- Dimitrijević, Sergije. *Agrarni odnosi za vreme Turaka u leskovačkom kraju*. Leskovac: Narodni muzej, 1951.

- Dimitrijević, Sergije. *Privredni razvitak Jugoslavije od 1918. do 1941. godine*. Beograd, Visoka škola političkih nauka, 1961.
- Dimitrijević, Sergije. *Das ausländische Kapital in Jugoslawien vor dem zweiten Weltkrieg*. Berlin: Rütten und Loening, 1963.
- Dimitrijević, Sergije. *Stari Leskovac kao prosvetni i kulturni centar*. Leskovac: Gradski narodni muzej, 1950.
- Dimitrijević, Sergije. *Leskovačka enciklopedija I*. Leskovac: 1952.
- Dimitrijević, Sergije. *Počeci modernizacije leskovačke privrede*. Leskovac: Narodni muzej, 2003.
- Dimitrijević, Sergije. *Počeci radničkog pokreta u Leskovcu*. Leskovac: Sresko sindikalno veće, 1951.
- Dimitrijević, Sergije. *Spomenica pedesetogodišnjice radničkog pokreta Leskovca i okoline 1903-1953*. Leskovac: Odbor za proslavu pedesetogodišnjice radničkog pokreta u Leskovcu, 1953.
- Dimitrijević, Sergije. *Istorija Leskovca i okoline: (1918-1928)*. Leskovac: Narodni muzej, 1983.
- Dimitrijević, Sergije. *Istorija radničkog pokreta Leskovca i okoline 1903-1914*. Leskovac: Odbor za proslavu pedesetogodišnjice radničkog pokreta u Leskovcu, 1953.
- Dimitrijević, Sergije. *Građa za proučavanje Leskovca i okoline*. Leskovac: Narodni muzej, 1952.
- Dimitrijević, Sergije. *Tako je nekad bilo: iz bliske prošlosti Leskovca*. Leskovac: Gradski odbor Narodnog fronta Leskovac, 1951.
- Dimitrijević, Sergije. *Strelja: Leskovčani u prvom srpskom ustanku: istorija i predanje*. Leskovac: Napredak, 1954.
- Dimitrijević, Sergije. *Dubrovački karavani u južnoj Srbiji u 17. veku*. Beograd: SANU; Istorijski institut, 1958.
- Dimitrijević, Sergije. *Gradska privreda starog Leskovca*. Leskovac: Narodni muzej, 1952.
- Dinić, Sreten. *Čaršija i kultura: knjiga za narodno prosvetivanje*. Beograd: Rajković i Ćuković, 1923.
- Dinić, Sreten ured. *Spomenica na proslavu pedesetogodišnjice oslobođenja Leskovca: 1877/1927*. Leskovac: Soko, 1928.
- Dinić, Sreten. *Kako da sami sebe vaspitamo i kultiviramo*. Beograd: Zadužbina Dimitrija Stamenkovića, 1926.
- Dvorniković, Vladimir. *Karakterologija Jugoslovena*. Beograd: Kosmos, 1939.
- Đorđević, Jelena. *Postkultura*. Beograd: Clio, 2008.
- Đorđević, Dimitrije. *Strani uticaji i balkanski ustavi u 19. veku: Oglеди iz novije balkanske istorije*. Beograd: Prosveta, 1989.
- Đorđević, Dimitrije. *Carinski rat Austro-Ugarske i Srbije 1906-1911*. Beograd: Istorijski institut, 1962).
- Đorđević, Živojin. *Vaspitanje u Srba: udžbenik nacionalne istorije pedagogike*. Beograd: Naučna knjiga, 1958.
- Đorđević, Tihomir. *Iz Srbije kneza Miloša: kulturne prilike od 1815. do 1830. godine*. Beograd: Izdavačka knjižarnica Gece Kona, 1922.
- Đorđević, Jovan, ured. *Politička enciklopedija*. Beograd: Savremena administracija, 1975.

- Dunisijević, Ratomir. *Osnivanje industrijskih preduzeća i razvoj industrije u Srbiji do 1918. godine*. Beograd: BIGZ, 1990.
- Đurić, Mihajlo. *Stihija savremenosti*. Beograd: Srpska književna zadruga, 1972.
- Đurović, Smiljana. *Državna intervencija u industriji Jugoslavije 1918-1941*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 1995.
- Đurović, Arsen. *Modernizacija obrazovanja u kraljevini Srbiji 1905-1914*. Beograd, Istorijski institut, 2004.
- Eisenstadt, Shmuel N. *Comparative Civilizations and Multiple Modernities*. Boston: Leiden and Brill, 2003.
- Eisenstadt, Shmuel N. *Multiple modernities*. London: New Brunswick; Transaction Publishers, 2002.
- Eisenstadt, Shmuel. *Tradition, Change and Modernity*, New York: John Wiley & Sons Inc, 1983.
- Elster, John, Claus Offe and Ulrich Preuss. *Institutional Design in Post-kommunist Societies*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
- Elias, Norbert. *Proces civilizacije: sociogenetička i psihogenetička istraživanja*. Prevod Dušan Janić. Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 2001.
- Ekmečić, Milorad. *Stvaranje Jugoslavije 1790-1918*, II. Beograd: Prosveta, 1989.
- Erlih, Vera. *Jugoslavenska porodica u transformaciji*. Zagreb: Liber, 1971.
- Filipović, Filip. *Sabrana dela*. IV Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1987.
- From, Erih. *Bekstvo od slobode*. Prevod Slobodan Đorđević i Aleksandar Spasić. Beograd: Nolit, 1978.
- Fukuyama, Francis. *The End of History and The Last Man*. New York: The Free Press, 1992.
- Fukujama, Frensis. *Sudar kultura*. Prevod Slobodan Divjak i Rade Kalik. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1997.
- Gerschenkron, Alexander. *Economic backwardness in historical perspective, a book of essays*. Cambridge, Massachusetts: Belknap Press of Harvard University Press, 1962.
- Gidens, Entoni. *Posledice modernosti*. Prevod Vesna Biga, Mladen Lazić. Beograd: Filip Višnjić, 1998.
- Gidens, Entoni. *Odbegli svet: kako globalizacija preoblikuje naše živote*. Prevod Ivan Radosavljević. Beograd: Stubovi kulture, 2005.
- Goldsvorti, Vesna. *Izmišljanje Ruritanije: imperijalizam mašte*. Beograd: Geopoetika, 2000.
- Gouldner, Alvin. *The Future of Intellectuals and The Rise of the new Class*. New York: Oxford University Press, 1979.
- Govedarović, Nenad M. *Pruge jugoistočne Srbije 1884-2014*. (Prospekt knjige) Niš: Mašinski fakultet Niš; Društvo ljubitelja železnice "Niš 1884", 2014.
- Grozdanović, Dragutin. *Prosveta, školstvo i kultura leskovačkog kraja, 1944-1955*. Leskovac: Biblioteka kulturnog centra "Milentije Popović", 1987.
- Grujić, Jevrem. *Druga vlada Obrenovića i turski ratovi. Zapisi Jevrema Grujića*, knjiga III Beograd: Srpska kraljevska akademija, 1923.
- Guzina, Ružica. *Opština u Srbiji: 1839-1918: pravno-politička i sociološka studija*. Beograd: Rad, 1976.
- Hahn, Johann Georg. *Reise von Belgrad nach Salonik*. Wien: Kaiserlich königliche Hof- und Staatsdruckerei, 1861.

- Hantington, Semjuel. *Sukob civilizacija i preoblikovanje novog svetskog poretka*. Prevod Blanimir Gligorić. Podgorica, CID, 2000.
- Hammond, Andrew. *The Debated Lands British Travel Writing and the Construction of the Balkans*. Warwick: University of Warwick, 2002.
- Hobsbom, Erik i Terens Rejndžer, ured. *Izmišljanje tradicije*. Prevod Slobodanka Glišić i Mladen Preljić. Beograd: XX vek, 2011.
- Hroh, Miroslav. *Social Preconditions of National Revival in Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 1985.
- Hristić, Svetislav. *Trgovinsko-zanatlijski šematizam Kraljevine Srbije: za 1896-1897*. Beograd: S. R. Hristić, 1896.
- Huber, Joseph, *The Lost Innocence of Ecology: New Technologies and Superindustrial Development*. Frankfurt: Fisher Publishing, 1982.
- Ilić, Nikola P. *Ruski emigranti u leskovačkom kraju posle 1917. godine*. Leskovac: Fileks, 2003.
- Ilić, Nikola P. *Politička ubistva u leskovačkom kraju: 1887-1941*. Leskovac, Fileks, 2007.
- Inglehart, Ronald. *Modernization and Postmodernization*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1997.
- Inglehart, Ronald & Christian Welzel. *Modernization, Cultural Change and Democracy: The Human Development Sequence*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.
- Isić, Momčilo. *Osnovno školstvo u Srbiji 1918-1941*. I Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2005.
- Isić, Momčilo. *Seljaštvo u Srbiji 1918-1941: Socijalno-ekonomski položaj seljaštva*. I/2 Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva; Institut za noviju istoriju Srbije, 2001.
- Ivić, Aleksa. *Spisi bečkih arhiva o Prvom srpskom ustanku*. IV Subotica: Gradska štamparija i knjigoveznica, 1938.
- Ivić, Aleksa. *Dokumenti o ustanku Srba pod Karađorđem Petrovićem*. Zagreb: Kraljevska zemaljska tiskara, 1920.
- Ivić, Milka. *O Vukovom i "vukovskom" jeziku*. Beograd: Biblioteka XX vek, 1997.
- Janković, Dragoslav i Mirko Mirković. *Državnopravna istorija Jugoslavije*. Beograd: Naučna knjiga, 1982.
- Janković, Dragoslav. *Francuska štampa o Prvom srpskom ustanku*. Beograd: Naučno delo, 1959.
- Janos, C. Andrew. *Politics and Paradigms: The Changing Theories of Change in Social Science*. Stanford, CA: Stanford University Press, 1986.
- Janjić, Dušan. *Francuski klub u Leskovcu 1919-1941*. Leskovac: Narodni muzej, 2006.
- Jezernik, Božidar. *Divlja Evropa: Balkan u očima putnika sa Zapada*. Prevod Slobodanka Glišić. Beograd: Biblioteka XX vek, 2007.
- Joksimović, Čedomir. *Srpski Mančestar Leskovac u 1930. godini: u spomen tridesetogodišnjice od osnivanja prve tekstilne fabrike u Leskovcu*. Leskovac: Štamparsko-umetnički zavod "Pokret", 1930.
- Jovanović, Slobodan. *Kulturni obrazac*. Beograd: Stubovi kulture, 2009.
- Jovanović, Slobodan. *Vlada Milana Obrenovića*. II, III Beograd: Geca Kon, 1934.
- Jovanović, Slobodan. *Vlada Aleksandra Obrenovića*. II Beograd: BIGZ, Jugoslavijapublik, SKZ, 1990.

- Jovanović, Slobodan. *Ustavobranitelji i njihova vlada (1838-1858)*. Beograd: BIGZ: Jugoslavijapublik: SKZ, 1990.
- Jovanović, Slobodan. *Srpsko-bugarski rat. Političke i pravne rasprave. Sabrana dela II*. Beograd: BIGZ: Jugoslavijapublik: SKZ, 1990.
- Jovanović, Bojan. *Karakter kao sudbina*. Beograd: Narodna knjiga; Alfa, 2004.
- Jovanović, Đokica. *Prilagođavanje - Srbija i moderna: od strepnje do sumnje*. Niš: Sven; Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, 2012.
- Jovanović, K. Dragoljub. *Iz Timočke krajine: Knjaževački okrug, prilog za istoriju i etnografiju Srbije*. Beograd: Kraljevsko-srpska državna štamparija, 1889.
- Jovanović, Aleksa S. *Istorijski razvitak srpske zadruge*. Beograd: Svetozar Nikolić, 1896.
- Jovanović, Jovan. *Leskovačko polje i Babička gora*. Leskovac: Narodni muzej, 1978.
- Jovančić, Hadži Perica. *Evropeizacija srpskog Mančestera 1918-1941*. Beograd: Udruženje za društvenu istoriju, 2010.
- Kadjević, Aleksandar i Srđan Marković. *Graditeljstvo Leskovca i okoline između dva svetska rata*. Leskovac: Narodni muzej, 1996.
- Kanić, Feliks. *Srbija zemlja i stanovništvo: od rimskog doba do kraja XIX veka*. Prevod Gligorije Ernjaković. Beograd: Srpska književna zadruga, 1986.
- Karadžić, Stefanović Vuk. *Srbi svi i svuda: kovčežić za istoriju, jezik i običaje Srba sva tri zakona*. Novi Sad: Srbinje; Dobrica knjiga, 2006.
- Karanfilović, Mare i Miroslav Karanfilović. *120 godina od osnivanja Tkačke škole – prve tekstilne škole na Balkanu*. Leskovac: Škola za tekstil i dizajn, 2010.
- Karić, Vladimir. *Srbija. Opis zemlje, naroda i države*. Niš: Medivest KT, 2015.
- Karović, Milan. *Sećanja: priča o jednom narodu*. I Beograd: Poligraf, 2002.
- Kaplan, Robert D. *Balkan Ghosts. A Journey Through History*. New York, St. Martin's Press, 1993.
- Kaya, Ibrahim. *Social Theory and Later Modernities. The Turkish Experience*. Liverpool: Liverpool University Press, 2004.
- Konstantinović, Radomir. *Filosofija palanke*. Beograd: Nolit, 1981.- Kovačić, Ante. *U registraturi*. Zagreb: Mladost, 1960.
- Kostić, Hadži Josif. *Oslobođenje grada Leskovca, Vlasotinca i okoline*. Leskovac: Narodni muzej, 1988.
- Kristić, Aleksa. *Srpsko hrišćansko domaće vaspitanje*. Leskovac: Štamparija D. Adamovića, 1888.
- Lampe, John R. and Marvin R. Jackson. *Balkan Economic History, 1550-1950: From Imperial Borderlands to Developing Nations*. Bloomington: Indiana University Press, 1982.
- Lapčević, Dragiša. *Položaj radničke klase i sindikalni pokret u Srbiji*. Beograd: Centralni sekretarijat radničkih komora, 1928.
- Lerner, Danijel. *The Passing of Traditional Society: Modernizing the Middle East*. New York: Free Press, 1968.
- Lipset, Seymour Martin. *Political Man: The Social Bases of Politics*. New York: Doubleday & Company, INC, Garden City, 1960.
- Liotar, Žan - Fransoa. *Postmoderno stanje*. Prevod Frida Filipović. NoviSad: Bratstvo-Jedinstvo, 1988.
- Lovrić, Bruno. *Istorija Niša: prilikom pedesetogodišnjice oslobođenja Konstantinovog i Nemanjinog grada: 11. januara 1878-11. januara 1928*. Niš: Štamparija "Sv. car Konstantin",

1927.

- Ljotić, Ljubica Vl. *Memoari*. Minhen: Vladimir Ljotić, 1973.

- Marks, Karl. *Kapital*. Prevod Moša Pijade i Rodoljub Čolaković. Beograd: Prosveta,

1977.

- Marković, Svetozar. "Srpskoj omladini" u: *Sabrani spisi I* Beograd: Kultura, 1960).

- Marković, Svetozar. *Srbija na istoku*. Beograd, BIGZ, 1973.

- Marković, Srđan. *Likovni život u Leskovcu 1900-1950*. Leskovac: Narodni muzej, 1991.

- Marković, Milenko. *Toplica u prošlosti*. Niš: Štamparija "Sveti car Konstantin" 1932.

- Marković, Predrag. *Beograd i Evropa 1918-1941 - Evropski uticaji na modernizaciju Beograda*. Beograd: Savremena administracija, 1992.

- Marković, Jordana. *Južnomoravska povrtarska leksika*. Niš: Filozofski fakultet u Nišu, 1998.

- Markovich, Slobodan. *British perceptions of Serbia and the Balkans: 1903-1906*. Paris: Dialogue Association, 2000.

- Matić, Milan. *Srpska politička tradicija*. Beograd: Institut za političke studije, 1999.

- Matić, Milan. *O srpskom političkom obrascu*. Beograd: Službeni list SRJ; Institut za političke studije, 2000.

- Maze, Kaspar. *Bezgranična zabava: uspon masovne kulture: 1850-1970*. Prevod Nina Petrović. Beograd: Službeni glasnik, 2008.

- Mihajlović, Jovan. *Leskovački govor*. Leskovac: Narodni muzej, 1977.

- Mirković, Mijo *Ekonomska historija Jugoslavije*. Beograd: Kultura, 1985.

- Miljković- Katić, Bojana. *Struktura gradskog stanovništva Srbije sredinom XIX veka*. Beograd: Istorijski institut; Službeni glasnik, 2002.

- Milosavljević, Dragomir Stranac. *Sto godina leskovačkog sporta (1887-1987)*. Leskovac: SIZ fizičke kulture opštine Leskovac, 1987.

- Mladenović, Atanasije. *Kraljevina Jugoslavija i Južna Srbija: Vardarska banovina: zemljopisno - istorijska čitanka*. Beograd: Knjižarnica Tome Jovanovića i Vujića, 1940.

- Milojević, Miloš S. *Putopis dela Prave (Stare) Srbije*. I Beograd: Glavna srpska knjižara Jovana D. Lazarevića, 1871.

- Milić, Danica. *Strani kapital u rudarstvu Srbije do 1918*. Beograd: Istorijski institut, 1970.

- Milićević, Milan Đ. *Kneževina Srbija*. Beograd: Državna štamparija, 1876.

- Milićević, Milan Đ. *Kraljevina Srbija*. Beograd: Kraljevska srpska državna štamparija, 1884.

- Milićević, Milan Đ. *Pomenik znamenitih ljudi u srpskog naroda* (Beograd: SKZ, 1959.

- Milićević, Milan Đ. *S Dunava nad Pčinju*. Beograd: Državna štamparija, 1882.

- Milićević, Milan Đ. *Putnička pisma iz Niša 1882. godine: stara pisma iz novih krajeva*. Niš: Grafika Galeb PTP, 2009.

- Milićević, Milan Đ. *Zimnje večeri*. Beograd: Geca Kon, 1922.

- Milićević, Milan Đ. *Letnje večeri*. Beograd: Državna štamparija, 1880.

- Milićević, Milan Đ. *Kraljevina Srbija: novi krajevi: geografija - orografija - hidrografija - topografija - arkeologija - istorija - etnografija - statistika - prosveta - kultura - uprava*. Beograd: Kraljevska srpska državna štamparija, 1884.

- Milovanović, Milovan Đ. *Naši trgovinski ugovori*. Beograd: Parna radikalna štamparija, 1895.

- Mihailović, Vojislav. *Iz istorije saniteta u obnovljenoj Srbiji od 1804-1860*. Beograd: Naučna knjiga, 1951.

- Milosavljević, Bogoljub. *Dva veka lokalne samouprave u Srbiji: razvoj zakonodavstva 1804-2014*. Beograd: Stalna konferencija gradova i opština - Savez gradova i opština Srbije, 2015.
- Milenković, Srboľjub. *Razaranje leskovačke industrije: 1941-1953*. Leskovac: Narodni muzej, 2003.
- Milenković, Vladislav. *Ekonomska istorija Beograda do svetskoga rata*. Beograd: Piščevo izdanje, 1932.
- Mitrović, Brana. *Rečnik leskovačkog govora*. Leskovac: Narodni muzej, 1984.
- Mitrović, Brana. *Sedamdeset godina Poljoprivredne škole u Leskovcu*. Leskovac: Poljoprivredni školski centar "Slobodan Penezić - Krcun", 1975.
- Nemanjić, Miloš. *Na tragu srpske inteligencije XIX veka: Topografija i sociografija*. Beograd: Draslar partner, 2008.
- Nemanjić, Miloš. *Jedan vek srpske stvaralačke inteligencije (1820-1920)*. Beograd: Idea, 2001.
- Nikolić, Rista. *Širenje Arnauta u srpske zemlje*. Beograd: Mlada Srbija, 1938.
- Nikolić, Rista. *Krajište i Vlasina*. Beograd: Srpska kraljevska akademija, 19??.
- Nikolić, Vladimir M. *Stari Pirot: etnološke beleške iz prošlosti grada*. Pirot: Muzej Ponišavlja, 1974.
- Novaković, Stojan. *Vaskrs države srpske; Pronijari i baštinici: (spahije i čitluk sahibije); Udara ili Samovlasno apšenje za dug; Srednjovekovna Srbija i rimsko pravo; Poslanica Stojana Novakovića*. Beograd: Službeni list SFRJ, 1986.
- Novaković, Stojan. *S Morave na Vardar*. Beograd: Kraljevska srpska državna štamparija, 1892.
- Obradović, Marija. *"Narodna demokratija" u Jugoslaviji 1945-1952*. Beograd: Institut za noviju političku istoriju Srbije, 1995.
- Obradović, Popović Olga. *Kakva ili kolika država?: Ogledi o političkoj i društvenoj istoriji Srbije XIX–XXI veka*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava, 2008.
- Panić, Milorad Surep. *Kad su živi zavideli mrtvima*. Niš: Prosveta, 1988.
- Panić, Ana, ured. *Nikad im bolje nije bilo?: modernizacija svakodnevnog života u socijalističkoj Jugoslaviji*. Beograd: Muzej istorije Jugoslavije, 2014.
- Pantelić, Dušan. *Popis pograničnih nahija Srbije posle Požarevačkog mira*. Beograd: Jugoslovensko štamparsko preduzeće, 1948.
- Pašić, Nikola P. *Pisma, članci i govori (1872-1891)*. Beograd: Službeni list, 1995.
- Pavlović, Momčilo, M. Ninošević, V. Trajković. *Izborne borbe u leskovačkom kraju 1919-1939*. Leskovac: Narodni muzej, 1998.
- Perović, Latinka. *Između anarhije i autokratije: Srpsko društvo na prelazima vekova (XIX-XXI)*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2006.
- Petrović, Zdravko. *Industrija i rudarstvo Južne Srbije*. Beograd: Industrijski kurir, 1940.
- Peruničić, Branko. *Grad Paraćin: 1815-1915*. Paraćin: Opštinska zajednica kulture, 1975.
- Perović, Milivoje. *Golemaši*. Subotica: Minerva, 1955.
- Perović, Milivoje. *Leskovac: trgovački i industrijski grad: ekonomska monografija*. Leskovac: Narodni muzej, 1954.
- Petrović, Aleksandar. *Rakovica - socijalno-zdravstvene i higijenske prilike*. II Beograd: Centralni higijenski zavod, 1939.
- Petković, Donka. *Leskovac - biografija grada*. Leskovac: Istorijski arhiv, 2014.

- Popov, Čedomir i dr., *Istorija srpskog naroda, knjiga VI, tom I, Od Berlinskog kongresa do ujedinjenja 1878-1918*. Beograd: Srpska književna zadruga, 1983.
- Popov, Aleksandrovič Nil. *Srbija i Rusija: od Kočine krajine do Sv. Andrijevske skupštine*. Beograd: Državna štamparija, 1870.
- Popović, Dušan J. *O Cincarima*. Beograd: Gregorović, 1937.
- Popović, Sreten L. *Putovanje po novoj Srbiji*. (Novi Sad: Srpska knjižara Braće M. Popovića, 1879.
- Rakić, Hranislav. *Naličje "zlatnog doba" Leskovca 1918-1941*. Leskovac: Gradski odbor SUBNOR-a, 2015.
- Rakić, Mita. *Iz Nove Srbije*. Leskovac: Narodni muzej, 1987.
- Ristić, Aristomen i dr., *Četrdeset godina tekstilne tehničke škole u Leskovcu*. Leskovac: Tekstilni školski centar u Leskovcu, 1967.
- Ristić, Aristomen ured. *Spomenica tridesetogodišnjice pozorišnog života Leskovca*. Leskovac: uređivački odbor, 1956.
- Ristić, Vukadin. *Razvoj zdravstvene službe u leskovačkom kraju 1878-2005*. Leskovac: Narodni muzej, 2006.
- Rostow, Whitman Walt. *The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto*. Cambridge: University Press, 1960.
- Sapir, Eduard. *Ogledi iz kulturne antropologije*. Prevod Aleksandar I. Spasić. Beograd: Prosveta, 1984.
- Sanderson, Stephen K. *Social Transformations: A General Theory of Historical Development*. Oxford UK: Cambridge USA; Blackwell, 1995.
- Savić, Milivoje. *Proizvodnja kudelje i užarska kućevna industrija u Vranjskom okrugu*. Beograd: Nova štamparija S. Radenkovića i brata, 1913.
- Savić, Milivoje. *Naša industrija i zanati: njine osnovice, stanje, odnosi, važnost, putevi, prošlost i budućnost*. I-XI Beograd: Ministarstvo trgovine i industrije, 1922, 1925, 1930.
- Savić, Milivoje. *Zanatsko - industrisko školovanje*. Zagreb: Hrvatski štamparski zavod. 1920.
- Shils, Edward. *Tradition*. Chicago: University of Chicago Press 2006.
- Simonović, Simon Monika. *Pečalbarstvo i neimarstvo Crnotravskog kraja*. Crna Trava: SIZ kulture opštine, 1983.
- Skerlić, Jovan. *Omladina i njena književnost*. Beograd: Prosveta, 1966.
- Smyth, Warrington W. *A Year with the Turks: or sketches of travel in the European and Asiatic dominions of the Sultan*. London: John W. Parker, 1854.
- Sremac, Stevan. *Vukadin*. Beograd: Prosveta, 1946.
- Stojančević, Vladimir. *Leskovac i leskovačka nahija u XIX veku (1804 -1878)*. Leskovac, Narodni muzej, 1987.
- Stojančević, Vladimir. *Jugoistočna Srbija u XIX veku 1804-1878*. Niš: Prosveta, 1996.
- Stojančević, Vladimir. *Južna Srbija u XIX veku*. Niš: Prosveta, 1996.
- Stojančević, Vladimir. *Južnoslovenski narodi u Osmanskom carstvu od Jedrenskog mira 1829. do Pariskog kongresa 1856. godine*. Beograd: Izdavačko - štamparsko preduzeće PTT, 1971.
- Stojančević, Nikolić Vidosava. *Leskovac i oslobođeni predeli Srbije 1877-1878. godine*. Leskovac, Narodni muzej, 1975.
- Stojanović, Dubravka. *Kaldrma i asfalt: urbanizacija i evropeizacija Beograda 1890-1914*. Beograd: Clio, 2008.

- Stojanović, Dubravka. *Ulje na vodi: Politika i društvo u modernoj istoriji Srbije*. Beograd: Peščanik, 2010.
- Stojanović, Trajan. *Balkanska civilizacija*. Prevod Ivana Đorđević. Beograd: Centar za geopoetiku, 1995.
- Stojanović, Trajan. *Balkanski svetovi: Prva i poslednja Evropa*. Prevod Ivana Đorđević. Beograd: Equilibrium, 1997.
- Stojičić, Slobodanka. *Agrarno pitanje u novooslobođenim krajevima Srbije posle srpsko-turskih ratova 1878-1907*. Leskovac: Narodni muzej, 1987.
- Stojičić, Slobodanka. *Novi krajevi Srbije 1878-1883: Državnopravno i političko izjednačavanje novooslobođenih krajeva sa doratnom kneževinom Srbijom*. Leskovac: Narodni muzej, 1975 29.
- Stojković, Živan, Hranislav Rakić. *Sindikalni pokret Leskovca 1904-1954*. Leskovac, Narodni muzej, 1995.
- Stojković, Živan, Slobodanka Stojičić, Hranislav Rakić. *Istorija Leskovca*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1992.
- Stojković, Živan, Hranislav Rakić, Zoran Panajotović. *Građa za istoriju revolucionarnog radničkog pokreta Leskovca i Vranja 1895-1915*. Leskovac: Narodni muzej, 1982.
- Stojković, Živan, Hranislav Rakić. *Izbori u leskovačkom kraju: 1903-1938*. Leskovac: Istorijski arhiv, 1996.
- Stokes, Gale. *Politics as development: the emergence of political parties in nineteenth-century Serbia*. London: Duke University Press, 1990.
- Sztompka, Piotr. *The Sociology of Social Change*. Oxford UC, Cambridge USA: Bleckwell Publishers, 1994.
- Svirčević, Miroslav. *Lokalna uprava i razvoj moderne srpske države: od knežinske do moderne samouprave*. Beograd: Balkanološki institut SANU, 2011.
- Subotić, Milan. *Sricanje slobode: studije o počecima liberalne političke misli u Srbiji*. Niš: Gradina, 1992).
- Subotić, Milan. *Put Rusije: evroazijsko stanovište*. Beograd: Plato, 2004.
- Suraiya, Faroghi et al. *An Economic and Social History of the Ottoman Empire. II 1600-1914*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
- Šimunec, Zvonimir, Mira Ninošević i Veroljub Trajković. *Zlatno doba Leskovca*. Leskovac: Narodni muzej, 2014.
- Šulce, Hagen. *Država i nacija u evropskoj istoriji*. Prevod Slobodanka Kovačević. Beograd: Filip Višnjić, 2002.
- Tešić, Dragan. *Jugoslovenska radikalna zajednica u Srbiji: 1935-1939*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1997).
- Teodosijević, Mirjana. *Srpsko-turski rečnik*. Zemun: JRJ, 2015.
- Timotijević, Miloš. *Modernizacija balkanskog grada (1944-1989): komparativna analiza razvoja Čačka i Blagoevgrada u epohi socijalizma*. Čačak: Narodni muzej, 2012.
- Timčenko, Nikolaj. *Fragments iz istorije leskovačkog pozorišta 1896-1941*. I Leskovac: Narodni muzej, 1967.
- Todorov, Cvetan. *Strah od varvara: s one strane sudara civilizacija*. Prevod Jelena Stakić. Loznica: Karpoš, 2010.
- Todorova, Marija. *Dizanje prošlosti u vazduh. Oglеди o Balkanu i Istočnoj Evropi*. Prevod Slobodanka Glišić. Beograd: Biblioteka XX vek, 2010.

- Todorova, Marija. *Imaginarni Balkan*. Prevod Dragana Starčević. Beograd: Biblioteka XX vek, 1999.
- Trajković, Dragoljub. *Silnete iz Fanara: prilozi za studiju Mančesterstva*. Leskovac: b.i. 1932.
- Trajković, Dragoljub. *Iz našeg Menčestra*. Beograd: b.i. 1953.
- Trajković, Dragoljub. *Nemanjina Dubočica: od najstarijeg vremena do oslobođenja od Turaka*. Beograd: Turistička štampa, 1961.
- Trajković, Dragoljub. *U čemu je tajna pojave i razvitka industrije u Leskovcu: istorija jedne prvobitne akumulacije*. Užice: Đačka knjižara i štamparija Zdravka Miloševića, 1940).
- Trajković, Dragoljub. *Istorija leskovačke industrije do Drugog svetskog rata*. Beograd: D. M. Trajković, 1961.
- Trajković, Dragoljub i dr., *Sto godina leskovačke tekstilne industrije (1884-1984)*. Leskovac: Narodni muzej, 1984.
- Trajković, Dragoljub. *Za istoriju Leskovca i okoline: dokumenti, literatura, zapisi*. Leskovac: Narodni muzej, 1984.
- Trajković, Dragoljub. *Iz prošlosti Leskovca i okoline: studije i članci*. Leskovac: Narodni muzej, 1977.
- Trajković, Dragoljub. *Južno pomoravlje u glasu svojih poslanika 1903-1914*. Leskovac: Narodni muzej, 1981.
- Tripković, Gordana. *Materinstvo: kulturni obrazac Srba*. Novi Sad: Matica srpska, 1997.
- Trgovčević, Ljubinka. *Planirana elita: O studentima iz Srbije na evropskim univerzitetima u 19. veku*. Beograd: Istorijski institut; Službeni glasnik, 2003.
- Trebješanin, Radoš i dr. *Sto godina leskovačke gimnazije (1879-1979)*. Leskovac: Gimnazija "Stanimir Veljković Zele", 1979.
- Turović, Dobrosav. *Gornja Jablanica kroz istoriju*. Beograd: Zavičajno udruženje "Gornja Jablanica", 2002.
- Tucović, Dimitrije. *Sabrana dela*. VIII Beograd: Rad, 1980.
- Vasiljević, Alimpije. *Moje uspomene*. Beograd, SKZ, 1990.
- Vasiljević, Hadži Jovan. *Prosvetne i političke prilike u južnim srpskim oblastima u XIX v. (do srpsko-turskih ratova 1876/78)*. Beograd: Društvo Svetoga Save, 1928.
- Vasiljević, Hadži Jovan. *Južna Stara Srbija*. II Vranje: Istorijski arhiv "31. januar", 2015.
- Vasiljević, Miodrag A. *Narodne melodije leskovačkog kraja*. Beograd: Srpska akademija nauka, 1960.
- Veber, Maks. *Privreda i društvo*. Prevod Radomir D. Lukić. Beograd: Prosveta, 1976.
- Veblen, Thorstein. *Imperial Germany and the Industrial Revolution*. New York: Viking, 1954.
- Veselinović, Rajko L. *Vojvodina, Srbija i Makedonija pod turskom vlašću u drugoj polovini XVII veka*. Novi Sad: Matica srpska, 1960.
- Vojvodić, Mihailo i dr. *Srbija 1878: dokumenti*. Beograd: Srpska književna zadruga, 1978.- Volk, Petar. *Istorija jugoslovenskog filma*. Beograd: Institut za film; Ljubljana: Partizanska knjiga, Izdavačko-publicistička delatnost, Beograd, 1986.
- Vučo, Nikola. *Razvoj industrije u Srbiji u XIX veku*. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 1981.
- Vučo, Nikola. *Državna intervencija u privredi: Istorijski razvoj*. Beograd: Savremena administracija, 1975.
- Vučo, Nikola. *Ekonomska istorija sveta*. Beograd: Naučna knjiga, 1962.

- Vučo, Nikola. *Raspadanje esnafa u Srbiji*. II Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 1958.
- Vučo, Nikola. *Privredna istorija Srbije do Prvog svetskog rata*. Beograd: Naučna knjiga, 1955.
- Vukićević, Milenko. *Pisma iz Prvog i Drugog srpskog ustanka*. Beograd: Srpska kraljevska akademija, 1900.
- Vukosavljević, Sreten. *Pisma sa sela*. Beograd: Savremena škola, 1962.
- Zeune, August. *Gaa: Versuch einer wissenschaftlichen Erdbeschreibung*. Berlin: L. W. Wittich 1808.
- Zundhausen, Holm. *Istorija Srbije od 19. do 21. veka*. Beograd: Clio, 2009.
- Živanović, Živan. *Niš i niške znamenitosti*. Niš: Prosveta 2004.
- Živanović, Živan. *Politička istorija Srbije u drugoj polovini XIX veka: od proglašenja nezavisnosti Srbije do abdikacije kralja Milana: 1878-1879*. II Beograd: Geca Kon, 1924.
- Ward, Robert. E. & Dankwart A. Rustow. *Political Modernization in Japan and Turkey*. Princeton: Princeton University Press, 1964.
- Wallerstein, Immanuel. *Suvremeni svjetski sistem*. Prevod Janko Paravić. Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost (Cekade), 1986.
- Wehler, Ulrich Hans. *Modernisierungstheorie und Geschichte*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1975.

Članci u serijskim publikacijama i zbornicima

- Andrejević, Sevdelin. "Ekonomske veze novih krajeva sa Kneževinom Srbijom do oslobođenja od Turaka." *Leskovački zbornik* 18, 18 (1978): 33-39.
- Andrejević, Sevdelin. "Ekonomski i socijalni položaj stanovnika novih krajeva od 1878. do 1884. godine." *Niški zbornik* 6, 6 (1978): 89-101.
- Aleksić, Dragan "Međunarodni privredni položaj Jugoslavije pred Drugi svetski rat." U *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*, ured. Latinka Perović, Marija Obradović, Dubravka Stojanović, 123-132. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 1994.
- Aleksić, Vesna. "Uloga i značaj stranog kapitala u industrijalizaciji predratne Srbije." U *Zbornik sa naučnog skupa Deindustrijalizacija u Srbiji: mogućnosti revitalizacije industrijskog sektora*, red. Božo Drašković, 159-175. Beograd: Institut ekonomskih nauka; Beogradska bankarska akademija; Fakultet za bankarstvo, osiguranje i finansije, 2014.
- Babanasis, Stergios "Long-Term Economic Development Trends In South-Eastern Europe 1850-2003." *South Eastern Europe Journal of Economics* 1, (2003): 19-40.
- Becić, Ivan "Prikaz knjige: Evropeizacija srpskog Mančestera", *Istorija 20. veka* 1, (2011): 204-206.
- Becić, Ivan. "Privatni novčani zavodi i bankarstvo u Leskovcu između dva svetska rata." *Istorija 20. veka* 1, (2002): 133-143
- Bell, Daniel "The Coming of Post-Industrial Society." *Business and Society Review*, (2001): 5-23.
- Berov, Hristo. "Balkanska industrija balkanskih 'Mančestera': Leskovac i Gabrovo (1878-1912)." *Godišnjak za društvenu istoriju*, 19, 3 (2012): 7-41.

- Beševliev, Bojan. "Opređeljane na geografskoto ponjatie 'Balkanski poluostrvo' – Alternativi i analogii v minaloto i sega." *Balkanističen forum/Balkanistic Forum* VI/2 (Blagoevgrad 1997), 9-31.
- Bogdanović, Mira. "Modernizacijski procesi u Srbiji u XX veku." U *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*, ured. Latinka Perović, Marija Obradović, Dubravka Stojanović, 35-58. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 1994.
- Bojović, Snežana. "Pokušaji industrijalizacije Srbije u XX veku." *Tokovi istorije* 1-2, (1993): 31-41.
- Božilović, Nikola "Tradicija i modernizacija (Evropske perspektive kulture na Balkanu)." *Sociologija* 52, 2 (2010): 113-126.
- Božilović, Nikola "Kulturna memorija i izazovi modernizacije." *Socijalna misao* 2 (2012): 113-128.
- Božilović, Nikola. "Otpori modernizaciji kulture srpskog društva." *Teme: časopis za društvenu teoriju i praksu* 36, 3 (2012): 1117-1141.
- Božić, Jadranka. "Ostvarenje Jastva/Sopstva i nesvodljivosti Drugog: etički bezdan susreta s Drugim." *Etnološko-antropološke sveske* 15, (n.s.) 4 (2010): 77-92.
- Božović, Parlić Jasna. "Obrazovanje Srba u vreme turske vlasti." U *Zbornik radova Filozofskog fakulteta* 41, (2011): 504-517.
- Cvetković, Vladimir. "Usud moderniteta." U *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*, 59-67. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 1994.
- Chuanqi, He. "The model and Principle of the Modernization." *International Conference on Geoinformatics and Modeling Geographical Systems & Fifth International Workshop on GIS' Beijing*, 300-306. Beijing: China Center for Modernization Research; Chinese Academy of Sciences, 2004.
- Čolović, Ivan. "Balkanistički diskurs i njegovi kritičari"., *Republika*, 490-491, decembar 2010.
- Dimitrijević, Sergije. "Nastavnici leskovačke gimnazije od 1918. do okupacije 1941." *Leskovački zbornik*, 23, 23 (1983): 384-403.
- Dimitrijević, Sergije. "Uslovi postanka leskovačke industrije i njena budućnost." Priredila Danica Milić. *Leskovački zbornik* 52, 52 (2012): 131-138.
- Dimitrijević, Sergije. "Leskovačka industrija." U *Leskovac juče i danas*, 28-30. Leskovac: Izdanje uredništva, 1935.
- Dimitrijević, Sergije. "Dubrovačka trgovina u Leskovcu i okolini". Leskovac: separat časopisa *Naše stvaranje*, (1955): 31-81.
- Dimitrijević, Sergije. "O nekim pitanjima dubrovačke trgovine u južnoj Srbiji." Beograd: separat časopisa *Istorijski glasnik*, (1962): 210-231.
- Diskić, Jovan. "Sećanje na 1920. godinu: komunistička opština. *Naša reč*, 10. oktobar 1959, 7.
- Dejanović, Draga. "Emancipacija ženskinja." *Matica* 34, 35 (1869).
- Deroko, Aleksandar. "Beograd na susretu dva veka." 7-43. U *Beograd u sećanjima 1900-1918*. Beograd: Srpska književna zadruga, 1977.
- Đorđević, Dragutin. "Skica za portret Dimitrija N. Aleksića." *Leskovački zbornik* 19, 19 (1979): 209-213.
- Đorđević, Predrag. "Prosvetne i kulturne prilike Leskovca od početka XIX veka do danas." U *Leskovac juče i danas*, 31-38. Leskovac: izdanje uredništva, 1935.

- Đorđević, Tihomir. "Nastavnički dani Radoja Domanovića u Leskovcu, (26. novembra 1896 - 19. jula 1898 god)." *Leskovački zbornik* 13, 13 (1973): 69-80.
- Đorđević, Miroslav R. "Evropa i jug Srbije posle Berlinskog kongresa." *Leskovački zbornik* (poseban deo), 32, 32 (1992): 3-60.
- Đorđević, Predrag. "Socialno-zdravstvene prilike u Leskovcu." U *Leskovac juče i danas*, 49-52. Leskovac: Izdanje uredništva, 1935.
- Đorđević, Miroslav. "Inostrani komentari Zakona o uređenju agrarnih odnosa u novooslobođenim krajevima Srbije od 1880. godine." *Leskovački zbornik* 18, 18 (1978): 57-77.
- Đorđević, Tihomir. "O srpskim ženama." *Srpski književni glasnik*. III/I (1912): 188-206.
- Đurić, Živojin. "Modernizacija i pitanje nacionalne države." *Politička revija* II/1 (2003): 61-72.
- Đurović, Arsen. "Obrazovanje u vreme kralja Milana." *Istorijski časopis* 57, (2008): 299-326.
- Ekmečić, Milorad. "Profili društva u drugoj polovini XIX veka." U *Istorija Jugoslavije*, 285-301. Beograd: Prosveta, 1973.
- Fazlovski, Fredi. Prvo profesionalno pozorište u Leskovcu. *Leskovački zbornik* 2, 2 (1962): 133-136.
- Filipović, Milenko. "Selo u Srbiji krajem 18. i početkom 19. veka." U *Geografski lik Srbije u doba Prvog ustanka*. 75-89. Beograd, Srpsko geografsko društvo, 1954.
- Filipović, Milenko. "Žene kao narodni glavari kod nekih naroda." U *Čovek među ljudima*. Beograd: Srpska književna zadruha, 1991.
- Fleming, Kathryn E. "Orientalism, the Balkans and Balkan Historiography." *American Historical Review* 105, 4 (October 2000): 1218-1233.
- Gašić, Ranka. "Leskovačka tekstilna industrija do Drugog svetskog rata." *Leskovački zbornik* 49, 49 (2009): 93-100.
- Gavrilović, Vladan. "Izbeglice iz Srbije u Karlovcima od 1813. do 1815. godine." *Istorijski časopis* 42, 43 (1995-1996): 287-295.
- Grujić, Vladimir. "Školsko obrazovanje u leskovačkom i topličkom predelu prve decenije nakon oslobođenja 1878. god." *Leskovački zbornik* (poseban deo) 20, 20 (1980): 1-76.
- Grujić, Vladimir. "Školsko obrazovanje u vranjskom okrugu posle oslobođenja od Turaka." *Leskovački zbornik* (poseban deo) 30, 30 (1990): 1-40.
- Hajdeger, Martin. "Doba slike sveta." *Pismo: časopis za savremenu svetsku književnost* 28, 108/109 (2012): 205-226.
- Hićins, Kejt. "Rumunjski taranizam: Treći put." *Naše Teme: Modeli razvoja i teorija modernizacije u istočnoj Evropi između dva svjetska rata* (tematski broj) 33, 10 (1989): 2465-2483.
- Hrabak, Bogumil. "Prilog privrednoj istoriji Leskovca 1919-1931. godine." *Leskovački zbornik* 50, 50 (2010): 207-216.
- Hrabak, Bogumil. "Dubrovčani u Dubočici i Leskovcu u feudalno doba." *Leskovački zbornik* 41, 41 (2001): 339-358.
- Huntington, Samuel. "The Change to Change: Modernization, Development and Politics." *Comparative politics* 3, 3 (1971): 283-322.
- Ilić, Adam. "Razvitak štamparstva u Leskovcu." U *Leskovac juče i danas*, 39-42. Leskovac: izdanje uredništva, 1935.
- Isić, Momčilo. "Pismenost u Srbiji u prvoj polovini XX veka." *Tokovi istorije* 1, 2 (1993): 91-103.

- Isić, Momčilo. "Dete i žena na selu u Srbiji između dva svetska rata." U *Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka IV: Žene i deca*, 131-159. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2006.
- Itagaki, Yoichi "Criticism of Rostow's Stage Approach: The Concept of State, System and Type." *The Developing Economies* 1/1 (1963): 1–17.
- Janjić, Dušan. "Ami Bue u Leskovcu i njegovoj okolini." *Leskovački zbornik* 47, 47 (2007): 303-309.
- Janos, Andrew C. "Politika zaostalosti u kontinentalnoj Evropi 1780-1945." *Naše teme: Modeli razvoja i teorija modernizacije u istočnoj Evropi između dva svjetska rata* (tematski broj) 33, 10 (1989): 2484-2511.
- Jovanović, Miroslav. "Nasleđe 'više klase', odraz društva u srpskom književnom, kulturnom i naučnom nasleđu 18. veka (Prilog proučavanju srpskih građanskih tradicija 18. veka)." *Godišnjak za društvenu istoriju* 9, 1/3 (2002): 7-27.
- Jovanović, Đokica. "Proplamsaji moderne u Srbiji na razmeđu XIX i XX stoleća." *Teme: časopis za društvenu teoriju i praksu* 36, 4 (2012): 1885-1900.
- Jovanović, Jovan. "Šopovi, neke njihove odlike i kretanja." *Leskovački zbornik* 5, 5 (1965): 48-55.
- Jovanović, Jovan. "O leskovačkom govoru." *Leskovački zbornik* 28, 28 (1988): 185-244.
- Jovanović, Jovan. "Leskovački Cigani." *Leskovački zbornik* 10, 10 (1970): 173-190.
- Jovanović, Slobodan. "Početak u Strojkovcu." *Leskoteks*, 13. januar 1984.
- Jovanović, Slobodan. "Tekstilni štrajkovi", *Leskoteks*, 23. februar 1984.
- Jovanović, Slobodan. "Prvih dvadeset godina matice tekstilne indusrije Srbije 1896-1915." *Leskovački zbornik* 48, 48 (2008): 109-122.
- Jovanović, Slobodan. "Ugledna porodica Dimitrija-Mite Teokarevića, pionira leskovačke tekstilne industrije." *Leskovački zbornik* 45, 45 (2005): 273-295.
- Jovanović, Slobodan. "Ugovor iz 1905. godine - začetnik nove tehnologije." *Leskovački zbornik* 38, 38 (1998): 97-109.
- Jovanović, Vladan. "Železnice u južnoj Srbiji 1918-1929." *Leskovački zbornik* 38, 38 (1998): 109-123.
- Kadijević, Aleksandar. "Arhitektura - okvir privatnog života u srpskim zemljama od početka 19. veka do Prvog svetskog rata." U *Privatni život kod Srba u devetnaestom veku*, 245-260. Beograd: Clio, 2006.
- Kesić, Stojan. "Veliki štrajk leskovačkih tekstilaca 1914. godine." *Leskovački zbornik* 33, 33 (1993): 253-268.
- Koković, Dragan. "Kultura kao činilac tranzicije i modernizacije." *Marksističke teme* 24, 1/2 (2000): 47-64.
- Kolakovski, Lešek. "O smislu tradicije." *Književnost* 25, 4 (1970): 358-365.
- Ković, Miloš. "Saznanje ili namera: Savremena svetska historiografija o Srbima u XIX veku." *Sociologija* 53, 4 (2011): 401-416.
- Kostić, Dragiša. "Štampanje i štamparstvo u Leskovcu i okolini." *Leskovački zbornik* 37, 37 (1997): 175-192.
- Kostić, Dragiša. "Banke i bankarstvo na leskovačkom području do početka Prvog svetskog rata." *Leskovački zbornik* 34, 34 (1994): 125-138.
- Kostić, Dragiša. "Banke i bankarstvo na leskovačkom području do početka Drugog svetskog rata." *Leskovački zbornik* 36, 36 (1996): 69-87.
- Lazarević Radak, Sanja. "Simbolička geografija Balkana: granični prostor u engleskim i

američkim putopisima 1835–1909." U *Kulturna prožimanja: antropološke perspektive*, 51-63. 6, n.s. 4 (2011): 51-63.

- Lazić, Mladen. "Društveni odnosi u Srbiji u vreme zakasnelog kapitalističkog razvoja." *Godišnjak za društvenu istoriju* 16, 3 (2009) 7-41.

- Lilić, Borisava. "Tradicionalna kultura u jugoistočnoj Srbiji (do oslobođenja od Turaka)." *Leskovački zbornik* 35, 35 (1995): 119-124.

- Lilić, Borislava. "Migracije iz neoslobođenih krajeva od Turaka u Karadorđevu Srbiju 1804-1813. godine." *Leskovački zbornik* 45,45 (2005): 257-273.

- Marjanović, Miloš. "Modernizacija i seoska porodica." *Zbornik Matice srpske za društvene nauke* 86/87 (1989): 107-117

- Marković, Predrag. "Koncept modernizacije i/ili evropeizacije u novijoj srpskoj istoriji: odbaciti ili preispitati." *Kultura polisa* 1 (2004): 39-58.

- Marković, Predrag. "Teorija modernizacije i njena kritička primena na međuratnu Jugoslaviju i druge istočnoevropske zemlje." *Godišnjak za društvenu istoriju* 1, 1 (1994): 11-34.

- Marković, Srđan. "Likovni život u Leskovcu 1878-1941, u svetlu novih podataka." *Leskovački zbornik* 29, 29 (1989): 57-62.

- Marković, Srđan. "O učiteljima veština i izložbana slika u Leskovcu do 1941." *Leskovački zbornik* 24, 24 (1984): 349-358.

- Marković, Srđan. "Milan Vrbic." *Leskovački zbornik* 11, 11, 209-212.

- Matkovski, Aleksandar. "Izveštai na francuskite konzuli od Solun za vostanieto na Derviš Care." *Glasnik - Institut za nacionalna istorija* 23, 1 (1979): 230-239.

- Mihajlović, Joca. "Pop Vasa Popović." *Leskovački zbornik* 10, 10 (1970): 191-201.

- Milićević, Jovan. "Opozicija u Srbiji uoči stvaranja organizovanih političkih stranaka." *Istorijski glasnik* 2 (1969): 9-26.

- Mijatović, Stanoje. "Srpska narodna jela u Levču i Temniću." U *Srpska narodna jela i pića (Srpski etnografski zbornik)*, 7-73. Beograd: Srpska Kraljevska akademija nauka, 1908.

- Milosavljević, Ljubinko. "Tradicija i istorijski diskontinuiteti." *Kultura polisa* 9, 17 (2012): 203-214.

- Milošević, Mata. "Dečaštvo u Molerovoj ulici." U *Beograd u sećanjima 1900-1918*. Beograd: Srpska književna zadruka, 1977.

- Milošević, Zoran. "O pojmu i teorijama političke modernizacije." *Srpska politička misao* 15, 3 (2008): 11-30.

- Mirčetić, Dragoljub Ž. "Štampa u novooslobođenim krajevima u XIX veku." *Leskovački zbornik* 18, 18 (1978): 295-307.

- Mishkova, Diana. "Modernization and Political Elites in the Balkans before the First World War." *Eastern European Politics and Societies* 9, 1 (1995): 63-89.

- Mishkova, Diana. "The Use of Tradition and National Identity in the Development Debates in the Nineteenth-century Balkans." *Godišnjak za društvenu istoriju* 7,2/3 (2000): 142-163.

- Mitrović, Andrej. "Evropeizacija i/ili modernizacija", *Godišnjak za društvenu istoriju*, 1/2 (1994): 143-145.

- Mitrović, Andrej. "Problemi i pitanja modernizacije Srbije." *Dijalog povjesničara/istoričara* 2/2, (2000): 79-77.

- Mitrović, Andrej. "Mreža austrougarskih i nemačkih banaka na Balkanu pred Prvi svetski rat." *Jugoslovenski istorijski časopis* 3/4, (1988): 51-55.

- Mitrović, Brana. "Leskovački govor." *Leskovački zbornik* 21, 21 (1981): 203-208.

- Mitrović, Brana. "Pred leskovačkim govorom danas." *Leskovački zbornik* 19, 19 (1979): 289-292.
- Mitrović, Brana. "Leskovački književni folklor." *Leskovački zbornik* 22, 22 (1982): 426-428.
- Mitrović, Ljubiša i Gordana Stojić Atanasov. "Balkan između retradiconalizacije i modernizacije." U *Globalizacija, akulturacija i identiteti na Balkanu*, 31-38. Niš: Filozofski fakultet – Univerzitet u Nišu, Institut za sociologiju, 2002.
- Nadić, Darko. "Teorija ekološke modernizacije." *Godišnjak FPN* 3, 3 (2009): 257-272.
- Nemanjić, Miloš. "Modernizacija, kultura i društveni razvoj." *Tokovi istorije* 1/2 (1993): 123-127.
- Nemojanu, Virgil. "Rumunjski razvojni modeli 1940- ih godina." *Naše Teme, Modeli razvoja i teorija modernizacije u istočnoj Evropi između dva svjetska rata* (tematski broj), 33/10 (1989): 2567-2581.
- Nikolić, Kosta. "Srbija u modernizacijskim procesima XX veka (prikaz zbornika)." *Tokovi istorije* 1/2 (1993): 212-217.
- Obradović, Marija. "Teorija modernizacije i modeli razvoja." U *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*, 407-423. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 1994.
- Obradović, Popović Olga. "Vojna elita i civilna vlast u Srbiji 1903–1914. godine." U *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*, 204. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 1994.
- Obradović, Popović Olga. "Političke stranke i izbori u Kraljevini Srbiji 1903 -1914. Prilog istoriji stranačkog pluralizma." U *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*, 333-349. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 1994.
- Pavlović, Miroslav. "Jedan neuspeo pokušaj modernizacije Osmanskog carstva." U *Vojvođanski prostor u kontekstu evropske istorije*, 211-222. Novi Sad: Filozofski fakultet u Novom Sadu, 2012.
- Pavlović, Miroslav. "Forsirana ili autonomna modernizacija - osmanske reforme u XVIII veku u kontekstu evropskih uticaja." U *Vojvođanski prostor u kontekstu evropske istorije*, 185-204. Novi Sad: Filozofski fakultet u Novom Sadu, 2011.
- Pavićević, Aleksandra. "Žene i njihova moć u društvu: proučavanje društvene simetrije u kontekstu polnih uloga." *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 48, (1999): 73-94.
- Perović, Latinka. "Nacionalizam kao sudbina." U *Postizborna Srbija* 163/164 (2012): 9-11.
- Pejić, Lazar. "Ekonomске ideje dr Milana Stojadinovića i balkanski privredni problemi." *Balkanica* 7, (1976): 241-268.
- Perović, Latinka. "Mogućnosti i ograničenja modernizacije." *Danas/feljton*, 20. 03. 2007.
- Perović, Latinka. "Politička elita i modernizacija u prvoj deceniji nezavisnosti srpske države." U *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*, 235-245. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 1994.
- Podunavac, Milan. "Izgradnja moderne države i nacije: Balkanska perspektiva." *Godišnjak FPN* 1,1 (2007): 82-98.- Prosen, Milan. "Saradnja arhitekta Grigorija Samojlova sa porodicom Teokarović." *Leskovački zbornik* 45, 45 (2005): 99-115.
- Popović, Ljubodrag. "Dokumenti o štrajku radnika u Leskovcu 1914. godine." *Leskovački zbornik* 14, 14 (1974): 193-200.
- Popović, Ljubodrag. "Privreda i finansije Leskovca u 1912/13. godini." *Leskovački zbornik* 53, 53 (2013): 127-150.

- Popović, Ljubodrag. "Administrativno-teritorijalne promene leskovačkog kraja od 1878. do 1918. godine." *Leskovački zbornik* 26, 26 (1986): 303-316.
- Prpa, Jovanović Branka. "Procesi modernizacije i položaj žene u Srbiji tokom 19. i prve polovine 20. veka." U *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*, 361-366. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 1994.
- Popović, Bojana. "Odevanje i moda u Srbiji u prvoj polovini 20. veka." U *Privatni život kod Srba u dvadesetom veku*, 318- 340. Beograd: Clio, 2007.
- Rakita, Milan. "Prilog kritici teorija modernizacije i tranzitologije u društvenim naukama." U *Izgubljeno u tranziciji: kritička analiza procesa društvene transformacije*, 7-32. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung, Regionalna kancelarija za jugoistočnu Evropu, 2011.
- Rakić, Hranislav. "Stvaranje klasnih i nezavisnih sindikata u Leskovcu i njihov rad do 1929. godine." *Leskovački zbornik* 9, 9 (1969): 5-12.
- Ristović, Milan. "Od konstrukcije do dekonstrukcije privatnosti (i nazad)." U *Privatni život kod Srba u dvadesetom veku* 3-27. Beograd: Clio, 2007.
- Savić, Olga. "Osvrt na privredne prilike i probleme naselja u okolini Leskovca u 1878. godini i stvaranje prvih opština." *Leskovački zbornik* 7, 7 (1967): 39-46.
- Selenji, Ivan. "Ideje o 'Trećem putu' u Mađarskoj." *Naše Teme: Modeli razvoja i teorija modernizacije u istočnoj Evropi između dva svjetska rata*, (tematski broj) 33,10 (1989): 2552-2566.
- Stanković, Vladan "Idejni koreni modernizma." *Politička revija* 4, 3 (2005): 721-730.
- Stanić, Mile. "Jugoistočna Srbija u dnevniku Milana Đ. Milićevića od 1877. do 1885. godine." *Leskovački zbornik* 37, 37 (1997): 269-317.
- Stojanović, Dubravka. "Nekoliko osobina procesa modernizacije u Srbiji početkom 20. veka." U *Dijalog povjesničara/istoričara*, 2/2, (2000): 135-149.
- Stojanović, Dubravka. "Politička kultura i modernizacija u Srbiji početkom 20. veka." U *Dijalog povjesničara/istoričara*, (1998): 155-170.
- Stojančević, Vladimir. "Da li su Leskovac i Niš-varoš bili oslobođeni u Prvom srpskom ustanku?" *Leskovački zbornik* 37, 37 (1997): 157-162.
- Stojančević, Vladimir. "Prvi srpski ustanak i leskovački kraj." *Leskovački zbornik* 2, 2 (1962): 9-24.
- Stojančević, Vladimir. "Žalbe Srba Vranjanaca protiv Husein Paše 1839-1842. godine." *Leskovački zbornik* 14, 14 (1974): 149-153.
- Stojančević, Vladimir. "Geostrateški, ekonomski i kulturni značaj Leskovca u razvoju srpske države i društva Novog veka." *Leskovački zbornik* 36, 36 (1996): 5-8.
- Stojančević, Vladimir. "Uloga Srbije u oslobođenju krajeva zapadne Bugarske i srpska uprava u tzv. kulskom srezu 1877-1879." *Istorijski časopis* 24 (1977): 223-233.
- Stojančević, Vladimir. "Prilog poznavanju školskih prilika u leskovačkom kraju pred oslobođenje 1878. godine." *Leskovački zbornik*, 5, 5 (1965): 44-48.
- Stojančević, Vladimir. "Leskovac kao administrativno područje za poslednjih sto godina turske vlasti.", *Leskovački zbornik* 3, 3 (1963): 62-65.
- Stojančević, Vladimir "Neizvršeni planovi oko izgradnje transverzalne železničke mreže oko Leskovca s početka 20. veka." *Leskovački zbornik* 52, 52 (2012): 149-154.
- Stojančević, Nikolić Vidosava. "Etničke karakteristike leskovačkog kraja u vreme oslobođenja od Turaka 1877/78. godine." *Leskovački zbornik* 7, 7 (1967): 23-38.
- Stojančević, Vidosava. "Iseljavanje Vranjanaca van matice u prošlosti i danas." *Leskovački zbornik* 3, 3 (1963): 86-115.

- Stojančević, Vidosava. "Etnička, demografska i socijalna struktura Niša posle oslobođenja od Turaka (1878-1885)." *Leskovački zbornik* 13, 13 (1973): 169-198.
- Stojančević, Vidosava. "Elementi stare balkanske urbane civilizacije u južnoj Srbiji u 19. veku." *Leskovački zbornik*, 20, 20 (1980): 197-210.
- Stojančević, Vidosava. "Leskovac i leskovački kraj u prvim godinama posle oslobođenja od Turaka (1878-1885. godine)." *Leskovački zbornik* 18, 18 (1978): 129-205.
- Stojanović, Radmila. "Izgled Leskovca za vreme Turaka." *Leskovački zbornik* 7, 7 (1967): 47-54.
- Stojičić, Slobodanka. "Skupštinske debate 1878. i 1879. godine o uslovima da se Leskovac proglasi okružnim mestom", *Leskovački zbornik*, 13, 13 (1973): 49-68.
- Stojičić, Slobodanka. "Prve opštinske vlasti u jugoistočnoj Srbiji posle oslobođenja 1878. godine", *Leskovački zbornik*, 17, 17 (1977): 115.
- Stojičić, Slobodanka. "Prva politička opredeljenja građana Leskovca i okoline (1878-1888)." *Leskovački zbornik*. 27, 27 (1987): 79-84.
- Stojičić, Slobodanka. "Izbori za Veliku narodnu skupštinu 1888. godine u Novim krajevima." *Leskovački zbornik*, 29 29 (1989): 103-121.
- Stojičić, Slobodanka. "Skupštinski izbori u Leskovcu i leskovačkom srezu za vreme poslednjeg Obrenovića (1889-1903)." *Leskovački zbornik*, 30, 30 (1990): 183-190.
- Stojičić, Slobodanka. "Privremena organizacija vlasti u novooslobođenim krajevima Srbije 1878. godine." *Leskovački zbornik* 15, 15 (1975): 79-109.
- Stojković, Živan. "Rad nekoliko tekstilnih fabrika u Leskovcu i okolini od velike ekonomske krize do 1941. godine." *Leskovački zbornik* 24, 24 (1984): 203-214.
- Subotić, Milan. "Male nacije: Hrohova tipologija nacionalnih pokreta." *Filozofija i društvo, Zbornik radova* (2006): 201-231.
- Šemjakin, Leonidovič Andrej. "Srpsko društvo u poslednjoj trećini XIX i početkom XX veka viđeno očima ruskih putnika." *Godišnjak za društvenu istoriju* 10, 1/3 (2004): 107-123.
- Šuljagić, Sanja. "Osnove napretka u procesu modernizacije pojedinih država (uporedni istorijski modeli)." *Politička revija* 4, 7/ 2 (2005): 329-348.
- Tenbruk, Fridrih H. "Zadaci sociologije kulture." *Kultura: časopis za teoriju i sociologiju kulture i kulturnu politiku* 50 (1980): 16-42.
- Terzić, Slavenko. "O susretu ili sukobu civilizacija na Balkanu: Reč na otvaranju skupa." U *Susret ili sukob civilizacija na Balkanu (Međunarodni naučni skup 10-12. decembar 1997)*, 13-16. Beograd: Istorijski institut SANU; Novi Sad: Pravoslavna reč, 1998.
- Tiryakian, Edvard. "Modernization: Exhumer in Pace (Rethinking Macrosociology in the 1990s')." *International Sociology* 6, 2 (1991): 165-180.
- Todorova, Marija. "Premeravanje prostora u Evropi." *Reč: časopis za književnost i kulturu, i društvena pitanja* 73, 19 (2005): 81-96.
- Trajković, Dragoljub. "Leskovac danas." U *Leskovac juče i danas*, 17-27. Leskovac: izdanje uredništva, 1935.
- Trajković, Dragoljub. "Prilozi proučavanju starog Leskovca (osobina starih Leskovčana)." *Leskovački zbornik* 18, 18 (1978): 253-265.
- Trajković, Dragoljub. "Stanovništvo leskovačkog kraja." *Leskovački zbornik* 2, 2 (1962): 25-29.
- Trajković, Dragoljub. "Za istoriju Leskovca i okoline." *Leskovački zbornik (dodatak)* 24, 24 (1984): 1-106.

- Trajković, Dragoljub. "Iz prošlosti Leskovca: Kako je leskovački industrijalac zakoračio u publicistiku." *Leskovački zbornik* 26, 26 (1986): 397-404.

- Trajković, Dragoljub. "Predratne organizacije studenata leskovačkog kraja." *Leskovački zbornik* 6, 6 (1966): 165-172.

- Trebješanin, Radoš. "Leskovac posle oslobođenja 1877. godine." *Leskovački zbornik* 18, 18 (1978): 279-295.

- Trebješanin, Radoš. "Tragom srpske knjige na teritoriji jugoistočne Srbije do 1878. godine." *Leskovački zbornik* 22, 22 (1982): 269-302.

- Trebješanin, Radoš. "Tokovi tanzimata u leskovačkoj nahiji od 3. novembra 1839. godine do oslobođenja 11.12.1877. godine." *Leskovački zbornik* 14, 14 (1974): 155-176.

- Trebješanin, Radoš. "Zgrade osnovne škole u Leskovcu tokom XIX veka." *Leskovački zbornik* 26, 26 (1986): 351-358.

- Trebješanin, Radoš. "Školske zgrade u oslobođenim predelima krajem XIX veka." *Leskovački zbornik* 21, 21 (1981): 233-258.

- Trgovčević, Ljubinka. "Žene kao deo elite u Srbiji u 19. veku, otvaranje pitanja." U *Dijalog povjesničara-istoričara* (Herceg Novi 2001), Zagreb (2002): 251-268.

- Trgovčević, Ljubinka. "Obrazovanje i modernizacija. Osnove za poređenja u okviru Jugoistočne Evrope." U *Dijalog povjesničara/istoričara* 2/2 (2000): 117-133.

- Trgovčević, Ljubinka. "Obrazovanje kao činilac modernizacije Srbije u XIX veku." U *Srbija u modernizacionim procesima XX veka*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 1994, 217-232.

- Trgovčević, Ljubinka. "Doktorati studenata iz Srbije na nemačkim univerzitetima od 1885. do 1914. godine." *Istorijski časopis* 40/41 (1995): 249-280.

- Trgovčević, Ljubinka. "O studentkinjama iz Srbije na stranim univerzitetima do 1914. godine." *Srbija u modernizacionim procesima XX veka: Položaj žene kao merilo modernizacije II*, 83-101. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 1998.

- Tričković, Radmila. "Leskovac u velikom ratu (1683-1699)." *Leskovački zbornik* 18, 18 (1978): 7-23.

- Trifunoski, Jovan. "Stanovnici Južnog Pomoravlja, Gornje Pčinje i Krajišta naseljeni u selima Skopske kotline." *Leskovački zbornik* 4, 4 (1964).

- Trkulja, Jovica. "Aporije neuspele privatizacije u prvoj i drugoj Jugoslaviji." *Tokovi istorije* 1/2 (1993): 17-29.

- Trnavac, Nedeljko. "Indiferentnost prema školovanju ženske dece u Srbiji 19. veka." U *Srbija u modernizacionim procesima 19. i 20. veka: Položaj žene kao merilo modernizacije II* 55-72. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 1998.

- Valicki, Andrzej. "Razvoj i modernizacija u podeljenoj Poljskoj." *Naše teme: Modeli razvoja i teorija modernizacije u istočnoj Evropi između dva svjetska rata*. (tematski broj) 33/10, (1989): 2512-2551

- Vidojević, Zoran. "Neophodnost i granice modernizacije." *Tokovi istorije* 1/2 (1993): 43-53.

- Vojvodić, Mihailo. "Jedno značajno istraživanje o približavanju Srbije Evropi na početku 20. veka." *Istorijski časopis* VII (2005): 377-382.

- Vojnović, Staniša. "Lenka i Nastas Krstić - prilog biografiji." *Leskovački zbornik* 21, 21 (1981): 307-312.

- Vojinović, Staniša. "Bibliografija štampanih knjiga, časopisa i listova u Leskovcu od 1887-1942." *Leskovački zbornik* 15, 15 (1975): 253-274.

- Vojinović, Staniša. "Južna Srbija u časopisu Otadžbina (1880-1892)." *Leskovački zbornik* 23, 23 (1983): 269-275.
- Vučo, Nikola. "Tekstilne fabrike na Karaburmi od 1897. do 1941. godine." *Godišnjak grada Beograda* 22 (1975): 117-137.
- Vučetić, Radina. "Žena u gradu: između rezervata privatnog i osvajanja mesta u javnom životu (1918-1941)." 134, 135. U *Privatni život kod Srba u XX veku*. Beograd, Clio, 2007.
- Vuković, Rade. "Školski pokret i njegov urednik Dimitrije D. Dimitrijević." *Leskovački zbornik* 14, 14 (1974): 219-254.
- Zlatanović, Ninoslav. "Sedam decenija razvoja hirurgije u Leskovcu.", *Leskovački zbornik* 36, 36 (1996): 61-68.
- Zlatanović, Ninoslav. "Osnivanje i početak rada sreske bolnice u Leskovcu.", *Leskovački zbornik* 45, 45 (1996): 143-149.
- Živković, Vujisić Nataša. "Razvoj institucije stalnog stručnog nadzora nad osnovnim školama u Srbiji u XIX veku." *Andragoške studije* I (2011): 157-172.
- Živković, Uroš. "Institucija kafane kao ogledalo društvenog života Beograda: uloga i funkcije kafana u Beogradu u oblikovanju modernosti u Srbiji XIX i XX veka." *Sintezis* V/1 (2013): 145-166.

Periodika

Leskovački zbornik (od 1960.)

Naše stvaranje (od 1953.)

Vranjski glasnik (od 1965.)

Pirotski zbornik (1968.)

Niški zbornik (od 1973.)

Vlasotinački zbornik (od 2003.)

Toplički zbornik (od 2016. godine)

Leskovački glasnik (Leskovac: 1921-1941)

Nedeljne novine (Leskovac: 1933-1934)

Naša reč (Leskovac: 1941-2006)

Vardar (Skoplje: 1932-1936)

Politika (Beograd: 1904-1941)

Pravda (Beograd: 1904-1941)

Vreme (Beograd: 1921-1941)

Srpske novine (Beograd: 1834-1919)

Samouprava (Beograd: 1881-1883)

Organizovani radnik (Beograd: 1921-1924)

Radničke novine (Beograd: 1902-1941)

Otadžbina (Beograd: 1875-1892)

Elektronski izvori

- Srpski ustavi. http://digitalna.nb.rs/wb/NBS/Tematske_kolekcije/Srpski_ustavi/RA-ustav1869#page/20/mode/1up
- Zakoni, uredbe i raspisi u Kneževini i Kraljevini Srbiji. <http://www.uzzpro.gov.rs/latinica/biblioteka-digit.html>
- *Hathi Trust, Digital Library*, <https://catalog.hathitrust.org/Record/010493285>
- Protokoli Narodne skupštine, Stenografske beleške Narodne skupštine <http://www.uzzpro.gov.rs/latinica/biblioteka-digit.html>
- Državopisi. <http://www.uzzpro.gov.rs/latinica/biblioteka-digit.html>
- Kalendari sa šematizmom <http://www.uzzpro.gov.rs/latinica/biblioteka-digit.html>
- Antonić, Slobodan. "Modernizacija u Srbiji: tri nedovršena talasa." *Nova srpska politička misao* 6 (2003): 1-2. http://starisajt.nspm.rs/clanci_antonic_modernizacija.htm
- Antonić, Slobodan. "Neka pitanja modernizacije Srbije," *Zbornik radova*, 35-51. Kulturni centar u Zrenjaninu, okrugli sto "Neka pitanja modernizacije Srbije". http://www.kczr.org/download/okrugli_stolovi/6_slobodan%20antonic.pdf
- Dugin, Aleksandar. "Kratka istorija ideologija Trećeg puta", National-conservative, 2012. <https://www.scribd.com/document/31783494/Aleksandar-Dugin-Kratka-Istorija-Treceg-Puta>
- He Chuanqi, "The Civilization and Modernization", *36th World Congress of International Institute of Sociology* (2004): 4. <http://www.modernization.com.cn/civilization%20and%20modernization.pdf>
- He Chuanqi, "World Modernization Outline: 1700-2100." *Modernization Science Newsletter* 1, 3 (2011). https://www.researchgate.net/publication/215550054_Modernization_Science_Newsletter_No2_Modernization_Study
- Hroch, Miroslav. "The Nation-forming Process in the Ottoman and Habsburg Empires" (2004b) http://cf.hum.uva.nl/natlearn/balkan/athens_hroch.html
- Jovanović, Đokica. "Nesuđena modernizacija", *Politika*, 18.03.2013 <http://www.politika.rs/sr/clanak/252109/Drustvo/Nesuđena-modernizacija>
- Karadžić, Stefanović Vuk. "Geografičesko statističesko opisanije Srbije." *Danica* 5 (1834): 25-120. <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=numerated&id=3&m=2#page/36/mode/2up>
- Todor Kuljić, "Izmišljanje prošlosti na Zapadnom Balkanu", Kulturni centar Zrenjanina, http://www.kczr.org/download/tekstovi/todor_kuljic_izmisljanje_proslosti_na_zapadnom_balkan_u.pdf
- Niške novine. "Zapisi o Nišu: Grad u vreme Midhat paše." Iz knjige *Istorija Niša*. <http://niskevesti.rs/11954-zapisi-o-nisu-grad-u-vreme-midhat-pase>
- Williamson, Jeffrey G. *When, Where and Why? Early Industrialization in the Poor Periphery 1870-1940* (2013) <http://eh.net/eha/wp-content/uploads/2013/11/Williamson.pdf>

Biografija autora

Zoran (Vasilija) Rakić je rođen 1962. godine u Medveđi. Osnovnu školu i gimnaziju je završio u Leskovcu, a Fakultet političkih nauka u Beogradu 1987. godine i stekao zvanje diplomirani politikolog-novinar. Na istom Fakultetu je 2010. godine završio akademske studije drugog stepena na novinarskom smeru, sa prosekom 9,83 odbranivši sa najvišom ocenom master rad na temu *Stranci u Leskovcu (međukulturni susreti i prožimanja)*. Na istom fakultetu je upisao 2011. godine doktorske studije, na modulu Kultura i mediji, i položio ispite sa prosečnom ocenom 8,42.

Većinu radnog veka Zoran Rakić je proveo radeći kao novinar. Počeo je u omladinskim listovima *Mladost* i *Omladinske novine*, a potom je tri godine bio profesionalno angažovan u časopisu *NIN*. Od 1995. do 1999. godine je radio na *Televiziji Leskovac* kao novinar i urednik informativnog programa, a od 2000. do 2003. godine je obavljao dužnost direktora i glavnog urednika iste televizijske stanice. Kao slobodni novinar u periodu između 1999. do početka 2009. godine je sarađivao sa redakcijama radija *Slobodna Evropa*, *B92*, asocijacijom *ANEM*, kao i listom *Danas*.

Između marta 2009. i aprila 2013.godine bio je direktor Narodnog pozorišta u Leskovcu i tokom tog perioda je izvršena dogradnja i kompletna rekonstrukcija pozorišta. Trenutno je zaposlen u Narodnoj biblioteci Radoje Domanović u Leskovcu, gde vodi Odeljenje posebnih fondova.

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а **Зоран В. Ракић**

број уписа 1072

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

**Однос традиције и модернизације у областима прикљученим Србији
после Берлинског конгреса: Лесковац (1878-1941)**

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, 05. 03. 2018.

Прилог 2.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора: **Зоран В. Ракић**

Број уписа: **1072**

Студијски програм: **Докторске студије културе и медија**

Наслов рада: **Однос традиције и модернизације у областима прикљученим Србији
после Берлинског конгреса: Лесковац (1878-1941)**

Ментор: **Проф. др Љубинка Трговчевић**

Потписани **Зоран В. Ракић**

изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, 05. 03. 2018.

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

**Однос традиције и модернизације у областима прикљученим Србији
после Берлинског конгреса: Лесковац (1878-1941)**

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство
2. Ауторство - некомерцијално
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима
5. Ауторство – без прераде
6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Београду, 05. 03. 2018.

